

सत्यं परं धीमहि

ॐ

पुरातत्त्व

ॐ

पुस्तक २

(भाद्रपद १९७६ थी आपाठ १९८०)

श्रीविलास भोलीलाल वहाण

१९८३ ला.म.

मंपाठक अने प्रकाशकः

रसिकलाल छायालाल परीष

गुजरातपुरातत्त्वमंदिर,

अमदावाड.

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાંસ્કૃતિક રીતે આખા હિંદુસ્તાનનાં અને ખાસ કરીને ગૂજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકના ઉપયોગ માટે એક સાઈ પુસ્તકાલય બનાવવું, જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગૂજરાતી, ફારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્કમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સન્માન અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રખ્યાતસમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી	—આચાર્ય
(૨) અ. રામચંદ્ર બજાજેત આઠવલે	
(૩) પંડિત મુખલાલજી	
(૪) અ. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	
(૫) અ. રામનાથયજ્ઞ વિદ્યનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ
(૬) અ. રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ	

લેખકોને સૂચના

૧. 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' ક્રમવાદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવસ્તુ જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

લેખાલુકમ

[લેખકવાર અઠક પ્રમાણે]

અ. રામચંદ્ર બ. આઠવલે	પાનું
નિની ઐતિહાસિક મીમાંસા.	૧૩૫
લે. કા. કોસમળી	
સંખી	૧
૨ શ્લોકસ	૧૪૮
"	૨
"	૩
"	૪
અ. નારાયણ મો. ખરે	
ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન	
લેખાંક ૨, બૌદ્ધ અને જૈન ઉલ્લેખો	૨૩
મહુમ જો. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી	
હિંદુસ્તાનનો પુરાતની શોધ [સં. પ્રો. હરિલાલ મા. ભટ્ટ]	૩૬, ૧૫૬, ૨૮૬, ૪૨૬
શ્રી. દત્તાત્રેય બા. હિરેન્દ્રજી અમ. એ.	
ગુજરાત અને માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ	૩૬
ચૂડાસમા રાજાઓના શિલાલેખો અને તેઓની વંશાવળિ	૩૦૨
હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવેલા ચૌલુક્ય રાજાઓના સંવતો	૪૧૧
શ્રી. કેશવ લ. દત્તેરી	
ભારતીય જ્યોતિષનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૧૨
શ્રી. રુદ્રપ્રસાદ મણિલાલ દેશાઈ	
જ્ઞાનયત્ર	૧૬૨
પં. બેચરલાલ જી. દોશી	
મુલકૃતાંગમુલકમાં આવતાં કેટલાંક વિશેષનામો	૧૨૧
મો. અણ્ણુ બદર નદવી	
જ્ઞાન તાકિજ ગ્રીરામી	૬૧
શ્રી. નરસિંહલાલ ઈશ્વરલાલ પટેલ	
આમક અને દણ્ડી (મળ લેખક પ્રો. હર્મોન માકોબી)	૮૧

卐 पुरातत्त्व 卐

[પુસ્તક ૨ છે]

ભાગપદ ૧૬૭૬

[અંક ૧ લો]

બુદ્ધચરિત્ર-લેખમાલા

લેખાંક પહેલો

સમકાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિ

[અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી]

યો હમેસં સોલસદશં મહાજનપદાનં પદ્મસંસતરતનાનં દસસરાધપચ્ચ રક્ષ
કારેવ્ય, સેવ્યયોદ્ધં-(૧) અંગાનં (૨) મગધાનં (૩) કાસીકં (૪) કોસલાનં (૫)
વજ્જીનં (૬) મલ્લાનં (૭) ચેત્તીકં (૮) વંસાનં (૯) કુરુક્કં (૧૦) પચ્ચાલ્લાનં
(૧૧) મચ્છાનં (૧૨) સૂરસેનાનં (૧૩) અસસકાનં (૧૪) અવંતીનં (૧૫) ગંધારાનં
(૧૬) કંકીજાનં ॥

આ જિનારો અંગુત્તરનિકાયમાં ચાર ઠેકાણે મળે છે. લલિતવિસ્તરમાં પણ ત્રિમ
અધ્યાયમાં બુદ્ધ જન્મ પામ્યા તે પહેલાં જન્મલીપમાં (વિકુર્યાનમાં), બુદ્ધાં બુદ્ધાં સોળ
સાંચો દતાં એવો ઉલ્લેખ છે. પણ તે પૈકી આઠ રાજ્યોના જ રાજ્યશાસનું વર્ણન મળે છે.
આ બધા દેશોનો ઉલ્લેખ દરેક ઠેકાણે બુદ્ધચરિત્રથી કર્યો છે. આ ઉપરાંત જણાઈ આવે છે
કે એક સમયે આ દેશો મહાજનસત્તાક હતા. એના મહાજનોને ‘રાજા’ કહેતા, અને
અધ્યક્ષને ‘મહારાજા’ કહેતા. બુદ્ધના સમયમાં જ મહાજનસત્તાક પદ્ધતિ ધીમે ધીમે નાશ થતી
હતી; અને તેના સ્થાને એકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ જોરઝોરે અમલમાં આવતી હતી. આનાં
દારણોનો વિચાર કર્યા પહેલાં ઉપરના સોળ દેશો સંખ્યાક્રીંકામાં માહિતી આપતી ચોગ્ગ મણીશો.

૧ અંગા એમના દેશમાં બુદ્ધ જન્મવાનું ઉપદેશ કરના શરતા હતા, અને તેમની રાજધાની
અંબામાં, ગંગારા રાણીએ બાંધેલા તળાવને કાંઠે તે મુકામ કરી રહેતા હતા-એવો ઉલ્લેખ

પાત્રીય યોમાં ધણે ઠેકાણે મળી આવે છે. અંગલોકોનો દેશ મગધની પૂર્વે હતો તેના ઉત્તર ભાગને ' અંગુત્તરાપ ' કહેતા. મગધદેશના રાજ્યો અંગદેશ હતા હોવાથી ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્યપદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં ન હતી. પહેલાંના રાજ્યોનો (મરાજનોનો) કોઈ વંશજ દર્શાવે તો પણ તેની 'સત્તા' ખીલકુલ રહી ન હતી. કાલાંતરે " અંગમગધા " એ ૬૦૬સમારથી અંગનો મગધદેશની સાથે ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો.

(૨) મગધા બુદ્ધ સમકાલીન રાજ્યોમાં મગધ અને કોસલ આ બે દેશોની બહુ જ ચડતી દશા હતી. આ બંને રાજ્યો એકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની અસર નીચે પૂર્ણપણે આવ્યા હતાં. પરંતુ મગધનો રાજા બિમ્બિસાર અને ' કોમલો 'નો રાજા પસેનદિ બંને ઉદારચિત્તાળો હોવાથી તેમના રાજ્યમાં લોકો બહુ સુખી હતા. બુદ્ધ ભગવાને ધર્મોપદેશનો પ્રારંભ વારાણસી નગરીની પાસે ઋષિપત્તનમાં કર્યો, તોપણ બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર પહેલવહેલો બિમ્બિસાર રાજાની માર્ગદર્શિમાં મગધદેશમાં જ થયો. પુદ્ધ બિ.અસારે બૌદ્ધધર્મની સ્વીકાર કર્યો; અને સંધને રહેવા માટે પોતાની રાજધાની પાસે વેણુવન નામનો બાગ દાન કર્યો. આ રાજ્યો ચંપા સોણદંડ બ્રાહ્મણને ઈનામ આપી હતી; અને ખાણ્મન નામનું ગામ કુટુંબ બ્રાહ્મણને ઈનામ આપ્યું હતું. રાજ્યાશયની નીચે આ બ્રાહ્મણ વળતોદખન યસ કરતા. પરંતુ બિમ્બિસારે પોતે યસ કર્યાનો ઉલ્લેખ દ્વચિત્ત જ ગણે છે. આનું કારણ એ છે કે બિમ્બિસાર ઋમણપથોનો મોટો પક્ષપાત્રી હતો; અને ધણ ખસ ઋમણપથો અદિસાધર્મવાદી હતા. પડોશના રાજ્યો સાથે તે મેત્રીથી વર્તતો હતો; અને પ્રજાના કલ્યાણ માટે સતત મહેનત કરતો હતો. રાજ્યવ્યવસ્થામાં ગમે તે ફેરફાર કરવાની તેને પૂર્ણસત્તા હોવા છતાં તેણે પ્રસંગે પોતાની પ્રજાના અગ્રસરોને એકઠા કરી તેમની સલાહ લેતો.

બિમ્બિસારનો પુત્ર અન્નતશત્રુ અત્યંત મદસ્વામાંથી નિપજ્યો. તેણે બાપને કેદ કરી ' અંગમગધ 'ની ગાદી વપરાવી લીધી; અને હેવટે બાપને મારી નાખ્યો. આ કારણથી અવન્તીના રાજા અણ્ણપ્રદોતને તેના ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો, અને અન્નતશત્રુએ તેના બધા પોતાની રાજધાનીને દુરસ્ત કરી. એકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ કેટલી દલમળ થઈ હતી એવું આ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. બિમ્બિસાર જેવા ન્યાયી અને મહાપાત્ર રાજાને કેદ કરી મારી નાખ્યા છતાં પ્રેમલેખ થયો નહિ, અને અન્નતશત્રુને પોતાનો રાજલેખ વધારવાનું હીકે દાન્યું.

મગધની રાજધાની રાજગૃહમાં હતી. તે સ્થાન વિદારપ્રાંતમાં તિલયા નામના સ્ટેશનથી સોળ માઇલ ઉપર છે. ચારે બાજુએ કુંગરો વાંચે આ શહેર વચ્ચું હતું. શહેરમાં જ્યાંને કુંગરમાં થઇને એ જ રસ્તા હતા. આથી શરૂઆતથી શહેરનું નેરણ કરવું તદન સહેલું હતું. અન્નતશત્રુનું મામરું એટલું બધું વધતું જતું હતું કે તેને પોતાના રક્ષણ માટે ' કુંગરના વાઘમાં ' (ગિરિખંભમાં) રહેવાની જરૂર ન લાગી. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પહેલાં તે પાટલિપુત્ર આગળ એક નવું શહેર બાંધતો હતો. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી તેણે પાટલિપુત્રની ઉત્તરે આવેલા વનજીઓનું બલાઠય મહાનગરસત્તાક રાજ્ય થયું હતું મગધ સાથે જોડી દીધું.

અન્નતશત્રુને ' વેદીપુત્ર ' કહ્યો છે તે ઉપરથી તેની મા વિદેહરાણ્યની દશે એમ જણાઈ આવે છે. જોનાના આચારગણ્યદિકમાં પણ અન્નતશત્રુની મા વનજી-રાજ્યો

પૈત્રી એક રાજની પુત્રી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ કોસલસંયુતના બીજા વચ્ચના એકા સુતની અર્ધકથામાં તેને પસેનદિના બાણેજી કહેવા છે; અને વૈદિક શબ્દનો 'પંડિતાધિવચનમેતં, પંડિતિત્થિયા પુત્તો તિ અત્યો' એવો અર્થ કર્યો છે. લલિત-વિસ્તરમાં મગધદેશના રાજકુળને વંદે ૧ કુળ કહ્યું છે. આ ઉપરથી એનું અનુમાન કરવું શક્ય છે કે આ કુળ પિતૃપરંપરાથી પ્રસિદ્ધ ન હતું; પણ આગળ જતાં વિદેહદેશની રાજકન્યાઓ સાથે સંબંધ થવાથી તેમનો ઉત્કર્ષ થયો હશે; અને કેટલાક રાજપુત્ર પાતાને વૈદિકપુત્ર માની લેવા લાગ્યા હશે.

અગતશત્રુ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી બુદ્ધ ભગવાન મગધદેશમાં બહુ રહ્યા નહિ. તે ધણું ખર્ચ ચોખાસામાં કોસલદેશની રાજધાની આવસ્તીમાં રહેવા હતા. પણ પરિનિર્વાણ પહેલાં કેટલોક સમય તે રાજગૃહમાં આવ્યા હતા. વૈદ્ય છવદ-કૌભારમૂલ્યે સ્તુતિ કર્યાથી અગતશત્રુ તેમને મળ્યો. ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા પછી અગતશત્રુએ બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. પણ તેણે પિતૃદત્યાનું મરણપાતક કર્યું હોવાથી તેના પિતા પ્રમાણે તે બૌદ્ધધર્મનો અધિકારી થયો નહિ. આ ઉલ્લેખ દીપનિકાયના બીજા સુતમાં છે.

ગાદી ઉપર આવ્યા પછી અગતશત્રુએ દેવદત્તના કહેવાથી બુદ્ધને મારી નાખવા માટે મારા મોકલ્યા એવી કથા સુત્રવચ્ચમાં છે; પણ બૌદ્ધ બ્રહ્મણ્યોને તેણે કદી ધ્વજ કરી ન હતી. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી ધર્મસંચાર કરવા માટે મહારાષ્ટ્ર-આદિક પાંચસો બ્રહ્મણ્યોને પોતાની રાજધાની નજીક સંનિપટી કર્યા પાસે તેણે મોટા મંડપ બંધાવી આપ્યો.

૩ કાસી કાશીની રાજધાની વારાણસી. ત્યાં યજ્ઞદત્ત જેવા ઉદારચરિતવાળા રાજાએ યજ્ઞ ગયાનો વર્ણનો જાતક અર્ધકથામાં પુરુષગ કેકલે મળી આવે છે. કેટલાક ધર્મો પહેલાં આપણમાં જેમ સારી વસ્તુને વિનાયતી કહેવાનો રીવાજ હતો તેમ બુદ્ધના સમયમાં સારી વસ્તુને 'દાસિક' (દાશિક) કહેતા. દાખલા તરીકે ઉત્તમ વસ્ત્રને કુસિકવસ્ત્ર અને ઉત્તમ ચંદનને દાસિકચંદન કહેતા. પણ બુદ્ધના સમયમાં આ દેશનું સ્વાતંત્ર્ય બીલકુલ નષ્ટ થયું હતું; અને કોસલદેશમાં તેનો પૂર્ણ રીતે સમાવેશ થઈ ગયો હતો. અંગમગધા આ સમાસ પ્રમાણે 'કાસિકોસલા' પણ અચારમાં આવ્યો હતો.

૪. કોસલા કોસલદેશની રાજધાની આવસ્તી. તે અચિરવતી નદીના કિડે હતી. અહીં આ પસેનદિ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વૈદિકધર્મનો સંપૂર્ણ અનુયાયી હતો. મોટા મોટા યજ્ઞ કરતો હતો. તેમ જનાં તેના રાજ્યમાં શ્રમણોને કશી હરકત હતી નહિ. આવસ્તીની પાસે અનાથપરિક્ષિતના નામથી પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેશ્વર એક મોટા વેપારીએ બુદ્ધ માટે જ્ઞાનવન નામનો વિહાર બાંધ્યો; અને વિશાખા નામની ઉપાસિકાએ પૂર્વાશ્રમ નામનો બીજો એક વિહાર બાંધ્યો. આ બન્ને સ્થળે બુદ્ધ ભગવાન અવાર નવાર રહેતા. તેમણે ત્યાં ધણે ધર્મોપદેશ કર્યો હતો. પોતાના ધર્મપુત્રમાં પસેનદિ જુદોપામક થયો હશે. તેના પુત્ર વિહુલે (વિહુલ) તેને પદગ્રસ્ત કરી ગાદી પડાવી લીધી. તે પોતાની રાજધાની છોડી રાજગૃહ તરફ જતાં રસ્તામાં બુદ્ધ થાક લાગવાથી રાજગૃહની બહાર એક ધર્મશાળામાં મરણ પામ્યો. એકસંતાક રાજ્યપદ્ધતિ કેરી દહમળ થઈ હતી તેનું આ બીજું ઉદાહરણ છે. વિહુલે પિતા પાસેથી ગાદી છીનવી લીધી તો પણ કોસલોએ તેની સામે એક પંચ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ.

પ વજ્જી પ્રાચીન મરાજનસત્તાક રાજ્યો પૈકી એક જ વજ્જીય રાજ્ય અસ્તિત્વમાં હતું; અને તે વજ્જીઓનું હતું. તેમની રાજધાની વૈશાલી. તેઓને પાંચાશમાં રહેનારાઓ સિંચવી કહેતા. તેઓના રાજ્યની પૂર્વે વિદેહેનું રાજ્ય હતું; તેઓનો છેવટેનો રાજ સુમિત્રનામનો હતો. તે મિથિલામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની પછી વિદેહેનું રાજ્ય વજ્જીઓના રાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયું. વજ્જીઓને વિષે પૃથ્વિ ભગવાનનો ખાસ પક્ષપાત દેખાય છે. તેઓની ઉન્નતિ રહે તે માટે જુદે તેમને સાન નિયમો દ્વી આધ્યાત્મી કથા મરાપારનવાંશ સૂત્રના આરંભમાં તથા અંગુત્તરાનકાયના સપ્તકાનપાનમાં મળે છે. જુદાના પરિનિર્વાણ પછી વસ્સકાર બ્રાહ્મણના મદદથી વજ્જીઓમાં ફાટફૂટ પાડી તેઓને અઝાતશત્રુઓ દ્વારા હીકાર.^૨

૧ મહા આ રાજ્ય વજ્જીઓની પૂર્વે અને કેસલોની પશ્ચિમે હતું. તેની રાજ્યવ્યવસ્થા વજ્જીઓના જેવી ગણ્યસત્તાક હતી. મહાઓમાં કુટ પટ્ટવાથી તેમના બે વિભાગ થયા હતા. એક પાવાના મથ્થ અને બીજા કુસિનારાના મથ્થ. કુસિનારામાં જ જુદ ભગવાનનું પરિનિર્વાણ થયું. મગધદેશમાંથી કોસળ દેશમાં જવાનો રસ્તો મહાઓના રાજ્યમાં થઈને જતો હોવાથી જુદભગવાન ત્યાં વારંવાર આવતા હતા. મથ્થ લોકોમાંથી તેમના અનેક શિષ્યો થયા હતા.

૭ ચેત્તી ચેતીરાષ્ટ્રનો ઉત્ત્રેષ્ઠ ઝાતકઅર્ધકથામાં કેટલેક ઠેકાણે આઓ છે. પણ તેઓની રાજ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હતી, રાજધાની ક્યાં હતી, ઇત્યાદિ માહિતી મુલ્ક ભગતી નથી. આ રાષ્ટ્ર ક્યાં હતું તેના વિષે પણ પાશ્ચાત્ય પરિતોમાં મળેલ છે.

૮ હેષ્ઠ વંશેતી (વલોતી) રાજધાની કેસમળી. અરીઆ ઉદયન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે ખંડુ વિધારી હોયો. તેને હાથી પકડવાનો ખડુ શોખ હતો. ધમ્મપદ અર્ધકથામાં તેને વિષે એક વાત આપી છે; તે આ પ્રમાણે: તેની અને ઉલ્લખિનીના રાજા અણ્ણપ્રેશન વચ્ચે ખડુ વેર હતું. જુદમાં ઉદયનને છતવો શક્ય ન હોવાથી પ્રવોતે એક કાત્રમ હાથી દ્વી તેના રાજ્યના સીમાડામાં મુક્યો. નવો હાથી આવ્યાની ખબર મળી કે તુરંતજ ઉદયન ત્યાં ગયો. તે હાથીની અંદર હંકાઈ રહેલા માણસો હાથીને લઈ નાસવા લાગ્યા; અને ઉદયનને છેનરી તેને પોતાની હલમાં લઈ ગયા. ઉદયનને હાથીનો મંત્ર આવડતો હતો પણ તે આ હાથી ઉપર મુલ્ક ચાલ્યો નહિ. અને તે તેની પછ્યાડે એમને એમ દોડ્યો. અવન્તીની હતી. અંદર છુપાઈ રહેલા પ્રવોતના માણસો એને પકડી ઉલ્લખિની લઈ ગયા. ત્યાં પ્રવોતે એને હાથીનો મંત્ર શીખવવાનો આગ્રહ કર્યો. ભય બનાવ્યો અને અંધન મુકતા કરવાની લાલચ દાખવી. પણ ઉદયન આગંના એકથી પણ વશ થયો નહિ. 'અને નમસ્કાર દ્વી શિષ્ય તરીકે મંત્ર શીખે તો જ મંત્ર શીખવીશ' એવું તેણે કહ્યું. પણ પ્રવોત અતિશય અગિમાની હોવાથી તેને આ વાત ગમી નહિ. છેવટે તેણે ઉદયનને કહ્યું 'તું બીજા કોઈને આ મંત્ર શીખવી શકે?' ઉદયને જવાબ આપ્યો "જે સ્ત્રી કે પુરુષ અને નમસ્કાર દ્વી શિષ્ય તરીકે મંત્ર શીખશે તેને શીખવીશ." રાજની નિઠ્ઠા વાસુવદતા (વાપવદતા) જાણ હોશિયાર હતી. પણ તેને ઉદયનની સમગ્ર મંત્ર શીખવા મોટલ્લી એ બેખમનું ધામ હતું. તેથી પ્રવોતે

૧. લલિતવિસ્તર. અધ્યાય ત્રીજો.

૨. વધારે વિગત માટે જુદો 'પુરાતત્વ' પૃ. ૧. પા. ૧૨૫-૧૫૧.

ઉદયનો હતો. 'મારે ઘેર એક કુખ્ત દાસી છે. તેને તું તારો મન રીખવ. તેને મન્ત્રસિદ્ધિ મળશે તો તને બંધનમાંથી છોડા તારે દેશ જવા પરવાનગી આપીશ.'

ઉદયને આ વાત મહત્ત્વ હતી. પ્રવોતે પોતાની કન્યાને કહ્યું કે 'એક કોટવાળો માણસ દાસીનો મંત્ર જાણે છે. પણ તેનું મોઢું કન્યા વિના તે મંત્ર પ્રવણ કરવો બેઠકોએ.' રાજકન્યાએ પિતાનું કહેવું માન્ય કર્યું, અને આટો પડો રાખી બહુવાનું શરૂ કર્યું. ઉદયન મંત્ર રીખવતો હતો ત્યારે વાસવદત્તા કેટલાક અક્ષરોનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરી શકી નહિ. તેથી ગુસ્સે થઈ તેણે તેને કહ્યું 'હે કુખ્ત! તારા હોઠ બહુ જ જાડા દશે.' રાજકન્યાએ ચીડાઈને કહ્યું 'અરે કોટીઆ! તું રાજકન્યાને શું કુખ્ત કહે છે?' આમાં શું ગુઠ છે એ જોવાને માટે ઉદયને પડો એકદમ બાનું ઉપર નાખી દીધો. ત્યારે તે બંનેને પ્રવોતનો મનલય સમજાયો. બંનેનો એક બીજા ઉપર પ્રેમ બંધાયો અને અવનતમાંથી નાશી જવાનો તેઓએ ભેત કર્યો. શુભ મુહૂર્ત ઉપર મન્ત્રાસદ્ધિ માટે એક ઔષધ લાવવાની છે એમ દલી વાસવદત્તાએ એક ઉત્તમ હાથણી રાજા પાસેથી માગી લીધી; અને રાજા ઉદાનકીડા માટે ગયો છે એ જોઈ સૌનાનાં નાણાં વતી ચેકીઓ બરી હાથણી ઉપર બેસી ઉદયન સાથે તે નહી. પ્રવોતને આ ખબર પડી કે જરૂર જ તેમની પુત્રે સિપાઈઓ મોકલ્યા. એ સિપાઈઓ જ્યારે પાસે આવના ત્યારે ઉદયન તે કાચળાઓમાંથી એક એક કાચળા છોડી નાણાં વેરતો અને તે સિપાઈઓ પૈસા વીચુવામાં રોકનાં પોતે આમળ જતો. આ રીતે તેઓ કેસમ્બી પહોંચ્યાં.

ઉદયન એક વેળા પોતાના બગીચામાં કીડા માટે ગયો. અને તે ત્યાં જ બંધી ગયો. પિંડોળ બારદાજી ભણુ તે જ ઉદાનના એક ઝાડ તળે બેઠો હતો. રાજા બંધી ગયો છે એ જોઈને તેની સ્ત્રી પિંડોળ બારદાજી પાસે જઈ તેનો ઉપદેશ સાંભળવા બેઠી. એટલામાં રાજા હાથે, અને પિંડોળ બારદાજી ઉપર ગુસ્સે થઈ જઈ તેલા ચરીરપર લાલ છીટીઓ ફેંકવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો એવો ઉલ્લેખ સંયુતનિકાયની અંકથામાં મળે છે. પણ આમળ જતાં પિંડોળ બારદાજીનો જ ઉપદેશ સાંભળીને તે શુદ્ધનો ઉપાસક થયો.

કેસમ્બીમાં થોડાસત નામના રેઠે ગાયેલો એક વિહાર હતો. તેમાં જુદા જગવાન કેઈ કેઈ કેઈ વાર રહેતા. બીજાએ એક એ વિહારો આ ઠેકાણે હતા. આ ઉપરથી એમ દેખાઈ આવે છે કે જ્ઞે કે ઉદયન રાજા બહુ ચલાળુ ન હતો તોપણ કેસમ્બીના લોકો શ્રદ્ધાળુ હતા, અને પિંડુઓનો યોગક્ષેમ જરાબર ચલાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા.

૯ કુરુ આ દેશની રાજવ્યવસ્થા સંબંધે વિશેષ માહિતી મળતી નથી. ત્યાં એક મતાક દિવા મણસતાક રાજવ્યવસ્થા હતી એનો કેઈપણ જગ્યાએ ઉલ્લેખ નથી. આ રાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધ બિહુઓ માટે વિહાર ન હતો. અને જુદા જગવાન ત્યાં જતા તો ગાંધી નીચે અથવા બીજા એવા જ કેઈણે મુકામ માટે રહેતા. તોપણ આ રાષ્ટ્રનો સામાન્ય જનસમૂહ ભાવિક હતો એમ દેખાય છે. સત્તિપટ્ટાન જેવા કેટલાક ઉત્તમ સૂત્રો જુદા આ જ દેશમાં ઉપદેશવા હતા, અને રાષ્ટ્રપાસ નામના ગાંધિક તરણ શુદ્ધ જે આમળ જતાં શુદ્ધનો શિષ્ય થયો તે પણ કુરુ હતો.

૧૦-૧૧ પંચાલો અને મચ્છા આ બંને રાજ્યો કુરની આસપાસ હતાં. પશ્ચિમાં પુલ્હ ગયા હોય એમ દેખાતું નથી. તેથી તે બંને રાજ્ય સંબંધી બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં બહુ ઘોઠી માહિતી મળે છે.

૧૨ સૂરસેના આની રાજધાની મધુરા (મથુરા). અહીંયાં અવન્તીપુત્ર નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વર્ણશ્રમ કર્મ સંબંધી તેનો અને મહાકાવ્યમતનો સંવાદ મન્નિર્ગમ-નિદાનમાં મધુરસુતમાં વર્ણવેલો છે. આ રાજ્યમાં પુલ્હ કનચિત્ જતા મધુરા તેમને પસંદ ન હતી એ નીચેના સ્ત્રોત ઉપરથી જણાય છે:—

પશ્ચિમે મિલ્લયે આદીનવા મધુરાયં । કતમે પથ્થ ? વિસમા ચહુરજા,
ચણ્ડસુનલા, ઘાઢ્યકલા દુહમ્ભિણ્ડા । રૂમે ચો મિલ્લયે પચ્ચ આદીનવા
મધુરાયં તિ ॥

ભિક્ષુઓ ! મધુરામાં પાંચ દોષો છે. પાંચ ક્યા ? ત્યાંનો રસ્તો ખડખડો, ધૂળ બહુ, ભયંકર કુતરા, કુર યક્ષ અને ખિસા મળવી કષ્ટ. ભિક્ષુઓ ! મધુરામાં આ પાંચ દોષો છે.

૧૩ અસ્સકા સુતનિપાતમાં પારાયણ વચ્ચના આરંભમાં જે વલ્લુગાથા છે તે ઉપરથી એવું દેખાઈ આવે છે કે અસ્સકાનું રાજ્ય ગોદાવરીની આબુઆબુ કાંઈ જગ્યાએ હતું. ખાવરી નામના શ્રાવસ્તીના બ્રાહ્મણે પોતાના સોળ શિષ્ય સાથે આની નજદીક પાસ ક્યો હતો એવું દેખાય છે:—

સો અસ્સકસ્સ વિસયે અઢ્ઢકસ્સ સમાસને ।

વસી ગોધાવરીસુલ્લે ઉચ્ચેન ચ્ઢ ફલેન ચ્ઢ ॥

તે (ખાવરી) અશ્વકના રાજ્યમાં અને અજકના રાજ્યની પાસે ગોદાવરી તીરે ભિક્ષા ઉપર અને ક્ષણ ઉપર નિર્વાહ કરી રહેતો થયો.

અસ્સક અને અજક એ બંને આંધ્ર (અંધક) રાજ્યો હતા. તેઓના રાજ્ય દરમ્યાન ખાવરીએ મોટી વસાહત કરી એવું અર્ધકથાશરતું કહેવું છે. આ ઉપરથી આર્યોની દક્ષિણમાં આટલે દૂર પશ્ચિમ પહોંચી વસાહત હતી એવું કહેવામાં હરકત નથી. પરંતુ પુલ્હ અથવા તેમના સમકક્ષીન ભિક્ષુઓ આટલે સુધી પહોંચ્યા નહિ હોવાથી અસ્સકોની અથવા અજકોની રાજવ્યવસ્થાની માહિતી ખિક્ષુસ મળતી નથી. ખાવરીના રાજ્યો પાસેથી અથવા તે બાબત પ્રવાસ કરનારા વ્યાપારીઓ પાસેથી જે કંઈ થોડી ઘણી માહિતી મળતી હશે તેનો થોડો નિર્દેશ ઉપરના સૂત્રમાં મળી આવે છે.

૧૪ અવન્તી અવન્તીની રાજધાની ઉત્તરવિત્તી અને ત્યાંના રાજા અપરપ્રધોત સંબંધે પુષ્કળ માહિતી મળે છે. અપરપ્રધોત મોટો પડ્યો હતો ત્યારે તેના આમંત્રણથી તેને સારું કરવા અગ્રથ દેશનો પ્રસિદ્ધ વૈદ જીવક રોમારભૂત્ય ત્યાં ગયો તો, પ્રધોતનો સ્વભાવ અત્યંત ક્રૂર હોવાથી તેને ચણ્ડ જેવું વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું હતું. આ પાતની જીવકને માહિતી હતી. રાજાને ઔષધ આપ્યા પહેલાં જીવકે તેની પાસેથી જંગલમાં જઈ ઔષધ લાવવા માટે બદવતી નામની હાથણી માગી લીધી હતી. રાજાને ઔષધ આપી તે હાથણી પર ખેસી નાશી ગયો. અહીંયાં રાજાને ઔષધ-આપ્યા બરાબર પૂષ્ - ઉચ્છી

થવા લાગી. આથી જીવકને પકડી લાવવા તેણે હુકમ કર્યો. પણ તે દાયણી ઉપર બેસી નારી ગયો છે એ જાણ્યું કે તરત જ તેણે 'કાક' નામના પોતાના દાસને મોકલ્યો. કાકે કાસર્ખામાં જીવકને પકડ્યો. ત્યાં કાકેને એક દવાવાળું આંબળું ખવડાવી જીવકે તેની માડી વણે હતી; અને પોતે બદલતી પર બેસી રાજગૃહ તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેડામાં પ્રવેશ સાંભળે થયો અને કાકે દોષ્ટ પણ સારો થઈ ઘેર ગયો. પ્રકૃતિ બરાબર થતાં પ્રવોતની જીવકે ઉપર મહેરબાની થઈ અને તેને માટે સિવેચક નામના ઉત્તમ વસ્ત્રોની બેડી તેણે રાજગૃહમાં મોકલી.

આ વાતમાં અને ધમ્મપદ અર્કદયાની ઉદયનની વાતમાં બહુ જ સામ્ય છે. પણ એક ઉપરથી બીજી રસવામાં આવી કે તે બિંજ બિંજ સમયે બની એ કહેવું કઠણ છે. આ વાત ઉપરથી પ્રવોત રાજની ચણક પ્રકૃતિ વ્યક્ત થાય છે, અને તે એકસત્તાધારી રાજા હતો એમ દેખાઈ આવે છે.

બુદ્ધ ભગવાન પ્રવોતના રાજ્યમાં કહી પણ ગયા ન હતા. પરંતુ તેમના મુખ્ય શિષ્યોમાંનો એક મહાકાસ્યાપન-તે રાજના પુરોહિતનો પુત્ર હતો અને ત્યાં બુદ્ધના બિંજુ-શિષ્ય હતા. આ રાજ્યમાં સામાન્ય લોકોમાં બૌદ્ધ ધર્મનો બહુ પ્રચાર થયો નહિ હોય. તોપણ બુદ્ધ અને બુદ્ધ ધર્મ વિષે અવનની રાજ્યમાં નહિ પણ તેની પેલી બાણુ બાવરીની વસાહત પર્યંત બુદ્ધની હયાતીમાં જ સારી માહિતી ફેલાયેલી હતી.

૧૫. ગંધાર આની રાજધાની તક્ષશિલા (તક્ષશિલા). ત્યાં પુકકુસાની નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ધણપણમાં પોતાનું રાજ્ય છોડ્યું અને રાજગૃહ પર્યંત પગે મુઝાફરી કરી અને બુદ્ધનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. પછી પાત્ર ચીપર શોધવા માટે શરૂતાં તેને એક ઉન્મત્ત ગાયે મારી નાખ્યો. આ કથા મહિજમ નિદાનના ધાતુવિભંગમુત્તમાં આવે છે. તે સુતની અર્કદયામાં બિંબિસારની અને પુકકુસાનીની મૈત્રી કેવી રીતે થઈ અને પુકકુસાની બૌદ્ધ ધર્મ કેવી રીતે થયો એનું સવિસ્તર વર્ણન છે. તેનો સાર અહીં આપું છું. કમ્બોજરાજાના ટેટલાક વેપારીઓ રાજગૃહમાં આવ્યા. બિંબિસાર રાજાએ તેમનો આદરસત્કાર કરી રાજની ખપ્પર પૂછી. તે રાજા ઘણો મર્દાન અને પોતાની જ વચનો છે એ જાણી તેના મનમાં તેને વિષે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. તેણે તે વેપારીનો કર માફ કરી તેની મારફતે પુકકુસાની રાજાને દોસ્તીનો સંદેશ મોકલાવ્યો. તે માટે પુકકુસાની બિંબિસાર રાજા ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન થયો. મગધદેશમાંથી આવનારા વેપારીઓ ઉપરનો પોતાના રાજ્યનો કર તેણે માફ કર્યો અને પોતાના તોફરો સાથે બિંબિસાર રાજાને આઠ પંચગી અત્યુત્કૃષ્ટ શાલો મોકલી. તેના બદલામાં બિંબિસાર રાજાએ એક સુવર્ણપટ ઉપર ઉત્તમ લીંગોજાકથી બુદ્ધ ધર્મ અને સંધના શુભ લખીને પટ ઉત્તમ કરડીયામાં મૂકી પુકકુસાનીને મોકલ્યો. તે સુવર્ણપટ વાંચીને પુકકુસાની બુદ્ધનું સત્તન ચિંતન કરવા લાગ્યો. ઉવટે રાજ્ય છોડી તે રાજગૃહ પર્યંત પગે ચાલતો આવ્યો. "ત્યાં એક કુંભારના ઘરમાં એને બુદ્ધનો મેળાપ થયો. તેને બુદ્ધે શો ઉપદેશ કર્યો અને આગળ જતાં ઉન્મત્ત ગાયથી તે કેવી રીતે મર્યો એ બંધું વર્ણન ઉપર કહેવા ધાતુવિભંગમુત્તમાં જ છે.

ઉપરની વાત ઉપરથી બુદ્ધ ગંધાર રાજ્યમાં કહી પણ ગયા ન હતા એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ તક્ષશિલાની કીર્તિ જેવી કલાકૌશલ્યમાં તેવી જ વિદ્યાના સ્થાન તરીકેની પણ હતી.

જવક કૌમાર ત્વે વૈદિકનો અભ્યાસ અહીં જ કર્યો હતો અને ધનુર્વિદ્યા તથા ખીછ કલા શીખવા માટે સર્વ પ્રાંતોમાંથી નાના મોટા કુટુંબોના યુવાનો અહીં જ આવના. હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય તદ્દશિલામાં હતું એમ કહેવું નેહ્યો.

૧૬ કમ્બોજા કમ્બોજોનું રાજ્ય વાયવ્યકોણમાં હતું અને તેની રાજધાની હારકા હતી એવો પ્રો. ત્રીઝ ડેવીડ્ઝનો મન છે. પણ મલ્લિઝગ્નિકાયના અસ્સલાયનમુતમાં “ચૌતકમ્બોજેસુ” એ પ્રમાણે તે દેશનો ચવનોની સાથે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી આ દેશ ગંધારનીએ પેત્રી બાજુ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. તે જ સૂત્રમાં તે દેશમાં આર્ય અને દાસ એવી બે જ જાતિ છે અને આર્યોના દાસ અને દાસના આર્ય કોષ કોષવાર યાય છે એમ પણ કહેવું છે. ગંધારોના દેશમાં વર્ણશ્રમધર્મ ફેલાયાનું જ્ઞાતક કથાઓ વગેરે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ખુદ તદ્દશિલામાં ઘણાખરા ગુરુઓ આદ્યજ્ઞ જાતિના હતા. પરંતુ કમ્બોજના દેશમાં આ ચાતુર્યશીલ પ્રવેશ થયો ન હતો અને તેથી આ દેશ ગંધારોના દેશની પેત્રી બાજુ હતો એ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ સોળ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ સલિનવિસ્તારમાં આવેલો છે એવું પ્રહેલાં કહ્યું જ છે. પ્રસંગ એવો છે કે બોધિસત્ત્વ પ્રણિતબળનમાં રહ્યા રહ્યા વિચાર કરે છે કે ક્યારાંજ્યમાં જન્મ સહ સોકોદાર કરવો. તેમને દેવપુત્રો નિરનિરાજા રાજકુલોની માદિતી આપે છે, અને ખીજ કેટલાક દેવપુત્રો તે કુલોના દોષો બતાવે છે.

(૧) એક દેવપુત્રે કહ્યું ‘મગધદેશમાં વેદેહી કુલ અત્યંત સંપન્ન છે. બોધિસત્ત્વને જન્મ સેવા માટે તે જ સ્થાન યોગ્ય છે.’ તે ઉપર ખીજએ કહ્યું ‘આ કુલ યોગ્ય નથી. તે માતૃશુદ્ધ અને પિતૃશુદ્ધ નથી. તે ચંચળ છે. પુષ્પથી અભિષિક્ત થયેલું નથી. ઉદ્યાન, સેરાવર નળાવ વગેરેથી તેઓની રાજધાની સુશોભિત નથી. તે જંગલી લોકોને શોભે એવી છે.’

(૨) ખીજ દેવપુત્રે કહ્યું ‘આ કૌશલકુલ સેના વાદન અને ધનથી સંપન્ન છે તે બોધિસત્ત્વને યોગ્ય છે.’ તેના ઉપર ખીજએ કહ્યું ‘તે માતંગચ્યુતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. માતાપતૃ શુદ્ધ નથી. હીનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા છે તેથી તે યોગ્ય નથી.’

(૩) ખીજએ કહ્યું ‘આ વંશ (વત્સ) રાજકુલ ઉત્કર્ષ પામેલું છે. ક્ષેમ છે અને તેમનો દેશ સંપન્ન છે. તેથી તે બોધિસત્ત્વ માટે યોગ્ય છે.’ તે ઉપર ખીજએ કહ્યું ‘તે પ્રાકૃત અને ચપ્ક છે. પર પુરોથી તેઓમાં પુષ્કળ રાગજ્ઞોનો જન્મ થયેલો છે. અને લાંબા રાગ ઉચ્છેદવાદી નાસ્તિક છે માટે તે બોધિસત્ત્વને યોગ્ય નથી.’

(૪) ખીજ દેવપુત્રે કહ્યું “આ વેશાવી મદાનગરી ઉત્કર્ષ પામેલી, ક્ષેમ, સુનિશ્ચિત, રમણીય, મનુષ્યોથી ભરેલી, ધર અને વાઙ્મોથી અલંકૃત, પુષ્પવાટિકા અને ઉદ્યાનોથી પ્રયુક્ત છે. જાણે કે દેવોની રાજધાનીનું જ તે અનુકરણ કરે છે. માટે બોધિસત્ત્વને જન્મ સેવા માટે તે યોગ્ય છે.” તે ઉપર ખીજએ કહ્યું “ત્યાંના રાગજ્ઞો એક ખીજ સાથે ન્યાયથી વર્તતા નથી, ધર્માચરણી નથી. ઉત્તમ, મધ્યમ શુદ્ધ અને નરેષ્ટ વગેરે ઉપર તેઓનો

આદર નથી. હરેકને પોતે રાગ છે એમ કાઠ છે. કોઈકોઈનો શિષ્ય થતા હોયતો નથી કોઈ ધર્મ ઉપર તેમને આદર નથી. માટે આ નગરી જય બોધિસત્ત્વને થોગ્ય નથી.”

(૫) બીજા દેવપુત્રે કહ્યું “ આ પ્રલોભનું કુલ અત્યંત બસાડય, મોટા પાદનવાળું અને બીજાઓની સેના ઉપર વિજય મેળવનાર છે. તે બોધિસત્ત્વને થોગ્ય છે.” તેના ઉપર બીજાઓ કહ્યું “ તે કુળના રાગઓ ચરક, ચપળ, રોટ, કોર જોડનારા અને અનિચારી છે, અને ધર્મ ઉપર તેઓને વિશ્વાસ નથી માટે તે કુલ બોધિસત્ત્વને થોગ્ય નથી.”

(૬) બીજાએ કહ્યું “ આ મધુરા નગરી સમૃદ્ધ, ક્ષેમ, શુભિષ્ટ અને મનુષ્યાથી ભરપૂર છે. કંઈકુલના શરૂઓના રાગ રુગાણી એ રાગવાળી છે તે બોધિસત્ત્વને થોગ્ય છે.” તેના ઉપર બીજાએ કહ્યું “ આ રાગ મિથ્યા દષ્ટિવાળા કુળમાં જન્મનાં હોવાથી કમ્પ રાગ છે. તેથી આ નગરી પણ બોધિસત્ત્વને થોગ્ય નથી.”

(૭) બીજાએ કહ્યું “ આ હસ્તિનાપુરના પાંડવ કુળના રાગ શર અને સુત્વદ્ધ છે. પરમોન્મત્ત પરાભવ કરનાર તે કુળ છે તેથી બોધિસત્ત્વને તે થોગ્ય છે.” આના ઉપર બીજાએ કહ્યું “ પાંડવ કુળના રાગઓએ પોતાના વંશને અગ્રહ કરીને હલકો પાડ્યા છે. યુધિષ્ઠિરને ધર્મનો પુત્ર, બીમસેનને વાયુનો, અર્જુનને દુન્દ્યો અને નકુલ સત્યનો અશ્વિનીકુમારોના પુત્ર કહેવામાં આવે છે. માટે તે જય બોધિસત્ત્વને થોગ્ય નથી.”

(૮) બીજાએ કહ્યું “ મૈથિલ રાગ શુભિક્ષી રાગવાળી અત્યંત રમણીય છે. હાથી મોટા રથ અને પાયદળ આ સર્થથી તે સંપન્ન છે. રાત્રું રથ માતી અને નાના તરેહનું જન્મદીર તેઓની પાસે છે. સામન્ત રાગનું સૈન્ય તેના પરાક્રમથી ગભરાય છે. તે મિત્રવાળ અને ધર્મવલ્લભ છે. માટે આ કુલ બોધિસત્ત્વને થોગ્ય છે.” તેના ઉપર બીજાએ કહ્યું “ આરો આ રાગ છે ખરો પરંતુ તેને પુષ્કળ શંકન છે. અને રૂઢ હોવાથી પુત્રોપાદાન કરનારે તે સમર્થ નથી માટે આ કુળ પણ બોધિસત્ત્વને થોગ્ય નથી.”

આ પ્રમાણે દેવપુત્રાએ જંજીલીપના રાગ રાગવાળા (પોંડશજાનપદેષુ) ને નાના મોટા રાગવાળો હતા તે સર્વ જોવા અને તે જણ તેમને દેવસાગા સાગ્યા.

આ સંઘમાં રાગ જનપદ પૈકી આહના જ રાગવાળાનું નાણું કરાનાં પ્રમાણ કંઈ છે. તે પૈકી છેવટના શુભિચનું કુળ તેની પૈકી જ નહીં થયું હશે અને વિદેહનો અતર્થાત પલ્લવોમાં જ થયો હોવો જોઈએ. આજે સાનમાંથી પાંડવવંશનો કોણ રાગ રાગ્ય કરતો હતો તે કહ્યું નથી. અને તેની માહિતી બીજા બૌદ્ધપ્રધોમાં એ મળતી નથી. બાકી છ રાગ-વંશો સંખ્યાની જે માહિતી આપી છે તે ત્રિપિટક સંઘમાં આપેલી માહિતી સાથે થોડા મળ્યા પ્રમાણમાં મળે છે.

જ્યાં બૌદ્ધ પ્રધોમાં સાક્ય કુળની માહિતી વિસ્તારથી આપેલી છે. અને ઉપરના રાગ રાગવાળાં સાક્યના નામનિર્દેશ સુદ્ધ નથી એનું શું કારણ? એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. એના ઉત્તર એટલો જ કે આ ગોધ તૈયાર થયા પહેલાં જ સાક્યનું રાગાન્વય નહીં થયું હોતું જોઈએ

અને તેથી આ યાદીમાં તેનો સમાવેશ થયો નહિ. બોધિસત્ત્વ ગૃહત્યાગ કરી રાજગૃહમાં આવી, ત્યાં તેમને તું કોણ છે એવો બિગ્નિસાર રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો; ત્યારે તેમણે કહ્યું

ઉર્જુ જાનપદો રાજા હિમવન્તસ્સ પસસતો ।

ધનચિરિયેન સંપન્નો કોસલેસુ નિકેતિનો ॥

આદિચ્છા નામ ગોત્તેન, સાકિયા નામ જાતિયા ।

તમ્હા કુલા પવ્વજિતોમ્હિ રાજ ન કામે અભિપત્થયં ॥

આ ગાથામાં ‘કોસલેસુ નિકેતિનો’ રાજદ જાણે જ મહત્વનો છે. કોસલદેશમાં જેનું ઘર છે એવા આદિલ ગોત્રી શાક્ય રાજાના કુળમાંથી નીકળી પરિવ્રાજક થયો એવું બોધિસત્ત્વનું કહેવું છે; અને આ ઉપરથી શાક્યનું સ્વાતંત્ર્ય ક્યારે નાશ થયું હતું તે સંકળ દેખાઈ આવે છે.

શાક્યો કોસલ રાજાને કર આપના હશે અને અંતર્ગત વ્યવસ્થા પોતે જોતા હશે. ખુદની પ્રસિદ્ધિ થયા પછી કોસલ રાજાએ તેમના કુળની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા બતાવી. શાક્યો ઉપર આ મોટું સંકટ જ થયું. તેઓનું જે કે સ્વાતંત્ર્ય ગયું હતું તો પર્યં તેઓને શાક્યકુળનું અભિમાન તું. છેવટે તેઓએ યુક્તિ કરીને મદાનામ શાક્યની દાસીકન્યાને શાક્યકન્યા કહીને કોપલ રાજાને આપી. આ ગાળનમાં શ્રી. ત્રીઝ દેવીએ પોતાની રાક્ષા પ્રદર્શિત કરેલી છે. શાક્યોએ જે કોસલ રાજાનો અધિકાર માન્ય કર્યો હોય તો પોતાની કન્યા તેને આપવામાં શી હરકત હતી? એવું તેમનું કહેવું જણાય છે. પરંતુ આવા ઉદાહરણો હિંદુસ્તાનમાં પુરુષો છે. હિંદુસ્તાન પ્રતાપસિંહને અકળાવું સર્વભૌમ્ય માન્ય હતું. પરંતુ પોતાની પુત્રી આપવાનું પમંદ ન હતું. કોસલકુલ ‘માતેગચ્ચુત્ત્યુત્પન્ન’ છે એવું લલિતવિસ્તારમાં કહ્યું છે. એ ઉપરથી આ કુળ અલંબી હોય અવસ્થામાંથી ઉત્થમાં આવ્યું હશે એવું સિદ્ધ થાય છે અને શાક્યોએ તેઓની સાથે સારીર મંગળ કરવાની ના પાડી તેમાં કંઈ પણ નવીન નથી.

હવે શાક્ય જેવા મહાગ્નસત્તાક રાજ્યોની સત્તા કેમ સંકુચિત થતી ચાલી અને કોસલો જેવાં એકસત્તાક રાજ્યો કેમ બલાકાય થવા લાગ્યાં એનો યોગ્ય વિચાર કરીએ. (૧) મહાગ્નનેનો એસઆરામ અને (૨) બ્રાહ્મણોનું રાજકારણમાં બળ. આ કાર્તિનાં બે પ્રમુખ કારણો હશે.

(૧) ગણરાજ્યમાં બધાથી બલાકાય બહુઓલા વલ્લહઓ હતા. પણ તેઓમાં શાટકુટ પડનાં મળધ રાજ અગ્નતદ્વારુને તેઓને કળા કરવાનું સહેલું પડ્યું. તાત્પર્ય કે તેઓમાં જેટલું ઐક્ય નેહએ એટલું ન હતું અને પ્રલેકજાણ પોતે જ મોટા એમ માનના હતા એવું જણાય છે. લલિતવિસ્તારનો ઉત્તારો પણ આ વાતને ટેકો આપે છે. આ રીતે આ મહાગ્નસત્તાક રાજ્યો દુર્બળ થતાં ચાલ્યાં હશે. સાધારણ લોકોને પણ એસઆરામમાં ગરક થઈ ગયેલાં પાંચ પાંચસો રાજાઓ કરતાં એક રાજા હોવો એ વધારે સગવડમાળું લાગ્યું હશે. ગણરાજ્યો ન્યાં સુધી કાયદેસર વર્તતા ત્યાં સુધી તેઓની રાજ્યવ્યવસ્થા લોકોને સુખાવદ લાગતી. પણ ત્યારે લોકો ઉગર જોરજુલમ કરતા લાગ્યા ત્યારે ‘પત્યર કરતાં દંટ નરમ’ આ ન્યાયથી એક જ મહાગ્ન લેવ તો મીઠ એમ લોકોને લાગવા માંડ્યું.

(૨) એકસત્તાક રાજ્યમાં પુરોહિતનું કામ વંશપરંપરાથી આહુણો પામે. હવે અને મુખ્ય પ્રધાન વગેરેનાં કામે પણ મોટે ભાગે આહુણો જ કરતા. આ કારણથી એકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ દૃઢભૂત કરવા માટે આહુણો અત્યંત પરિશ્રમ કરતા હશે. પોતાના વંશને ચિરસ્થાયીત્વ મળે તે માટે એકસત્તાધિકારી રાજ્યો પણ આહુણોને મોટી મોટી બક્ષિસો આપી મનયાગને ઉત્તેજન આપતા હશે. આ પ્રમાણે ‘પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમ-વાપ્સ્યથ’ આ ન્યાયથી આહુણોનો જાતિભેદ અને એકતાની રાજ્યપદ્ધતિ-આ બંને સંસ્થા-ઓ-અગવતન થતી ચાલી.

ગણરાજ્યો અને એકસત્તાધિકારી રાજ્યો પોતાની પડોશનાં રાજ્યો સાથે કાયમ કુછઓ કરતા. ખિંખિસાર જેવા શાંતિપ્રિય રાજ્ય કોષક જ હશે. આ રાજ્યો વચ્ચેના કુછઆથી પ્રગળે મોટો ત્રાસ થાય તેથી દરેક રાજ્યમાં પ્રગળ આ કુછઆની વિરુદ્ધ હોય છે. તેમથી મુક્ત થવા માટે કોઈને એક જ ઉપાય જરૂર. તે એ કે આ બધાં રાજ્યો ઉપર એક સર્વસત્તાધિકારી સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજા હોવો જોઈએ. આ વિચાર કોઠામાં-ખાસ કરી ક્ષત્રિય કોઠામાં બહુ જ ફેલાયો હોય. કોઈ પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિયકુળમાં પુત્ર જન્મે કે તે ચક્રવર્તી થશે કે નહિ એ જાણનની જોખીઓ પામેથી ખાતરી કરવામાં આવે છે. બોધિસત્ત્વ સિદ્ધાર્થને માટે એવી જ ખાતરી કરવામાં આવી હતી એવી દંતકથા છે. આહુણોને તો સાર્વભૌમ રાજાની સત્તા છૂટ હતી પણ શ્રમયુપયોગે પણ તેની વિરુદ્ધ કંઈ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. બુદ્ધને વચ્ચે જેવા ગણરાજ્યો ઉપર પ્રેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પણ એકસત્તાક રાજ્યની ઉત્તમ મુધાગણા કેવી રીતે કરી શકાય એ સંબંધી પૂછેલા જેવા સંવિસ્તર વિચાર તેમણે કોઈ પણ જગ્યાએ પ્રકટ કર્યો નથી. ચક્રવર્તી રાજ્યપદ્ધતિને બુદ્ધબુદ્ધે વિશેષ ટેકો આપ્યો હતો કે નહિ એ કહી શકાય નહિ પણ બુદ્ધના મુખમાં ચક્રવર્તીમુક્ત જેવાં મુત્રો મૂક્યાં છે તે ઉપરથી તત્સમકાલીન બિંદુઓનો આ પદ્ધતિવિષેનો પક્ષપાત સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે. એમાં એટલી જ વિશેષતા છે કે બૌદ્ધોએ કંઈએ ચક્રવર્તી અત્યંત ધાર્મિક હોવો જોઈએ; અને અશોક જેવા સાર્વભૌમ રાજા ઉપર આ દરખાતું અત્યંત દિનાવડ પરિણામ થયું તેમાં શંકા નથી. પણ તેથી મહાજનસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ સદાને માટે નષ્ટ થઈ અને એકસત્તાક પદ્ધતિ સાર્વત્રિક થઈ. આ રાજકીય વાતાવરણનું બોધિસત્ત્વ ઉપર કેવું પરિણામ થયું હશે એનો ઉદાપોહ આવતા લેખમાં કરવાની આશા રાખીએ છીએ.

ભારતીય જ્યોતિષનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

[મરાઠીમાં મળ લેખક:—કેશવ લક્ષ્મણ દમરી.]

ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઇતિહાસ ધણો મનોરંજક છે, અને તે ઉપરથી ભારતીયોની શુદ્ધિ, જિજ્ઞાસા અને પરિશ્રમ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. આ ઇતિહાસની સામગ્રી વિદ્વદર્શી મંકર આગળથી દીશિતે પોતાના “ ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર ” નામના ગ્રંથમાં એકઠી કરી છે. તે સામગ્રી અને અગ્નિપુરાણની મદદથી ભારતીય જ્યોતિષના શાસ્ત્રીય ઠાળનો ઇતિહાસ મેં “ ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર નિરીક્ષણ ” નામના નિબંધમાં સમગ્રપણે અને વિસ્તારપૂર્વક લખ્યો છે. શાસ્ત્રીયઠાળની ખોટાનો એટલે યત્નઠાળનો ઇતિહાસ વાયુ-પુરાણમાંથી મળે છે. અને તે ઘણો ખરો માથા “ વૈદિકકાલગણનાપદ્ધતિ ” નામના નિબંધમાં આવ્યો છે. આ અને નિબંધોનો સંક્ષેપ કરીને આ સંપૂર્ણ ઇતિહાસ અહિં આપવાનો હરિદો છે.

શ્વેતવારાહકાંડપારંબ એટલે શકાબ્દ પ્રવે ૭૧૮૦ માં વર્ષ વૈદિકકાલગણના શરૂ થયું ત્યારે ૪ વર્ષનો ૧ મુગ મારીતે તેના ૧૪૬૧ દિવસ ગળ્યા. વાયુપુરાણ અધ્યાય ૨૧ અને ૨૨ માં કહેલા કથા અને ૨૮ કથોનો સંધ તેમ જ વાયુપુરાણ, અધ્યાય ૫૦, શ્લોક ૧૮૧ માં કહેલી કથાઓની વિધુત—આ અને ઉપરથી મુદ્દમયત્રો સિવાય આ માટે સમજવાને કમળમ હનર વર્ષનો વેધ આપરયક છે. એટલે શકાબ્દ પ્રવે ૪૧૮૦ માં વર્ષથી માંડીને જ આર્ય શ્રોત્રી વેધ લેતા હતા એવું જણાઈ આવે છે.

આ અનુમાનને તીચેતા પ્રમાણેથી શુદ્ધિ મળે છે. સૂર્યની ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયન સંદર્શ ગતિ આવેતે ધણા દિવસથી ગાઝુમ હતી એ અપ્પ છે. આ ગતિ વિશે વાયુપુરાણમાં એમ કહ્યું છે કે સૂર્ય ઉત્તરાયણમાં અંદગના મંડળમાં અને દક્ષિણાયનમાં જહારના મંડળમાં આવે છે, અને પ્રત્યેક મંડળનું પ્રમાણ ૧૦૭૧૨૧ મોઝન છે. એક વર્ષમાં આવાં મંડળો ૩૬૫ આવે છે. એટલે જો ૩૬૫માં સૂર્ય ફરે છે તેનો પરિધ ૩૬૫ × ૧૦૭૧૨૧ અને વ્યાસ ૩૬૫ × ૧૦૭૧૨૧ એટલે ૧૩૦૩૩૦૫૫ છે (વ્યાસ પરિધ પ્રમાણ ૩ છે એમ વાયુપુરાણ

૩

અ. ૫૦ શ્લોકો. ૬૨, ૧૭, ૭૩, ૭૪માં અપ્પ કહ્યું છે). અને સૂર્યની અને દિશા વચ્ચેનું અંતર ત્યાં ૧૩૦૩૩૦૩૩ કહ્યું છે. સૂર્યના આ મંડળનો વ્યાસ તિર્થક એટલું દક્ષિણોત્તર છે એમ ૫નું ત્યાં કહ્યું-છે. આનો અર્થ એવો થાય છે કે સૂર્ય. પ્રદેશ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વર્તુળ ગતિમાં ફરવા ઉપરાંત દક્ષિણોત્તર વ્યાસના વર્તુળમાં એક વરસમાં ફરે છે. સૂર્ય અત્યંત દક્ષિણે હોય તે સ્થાન અને આસંત ઉત્તરે હોય તે સ્થાન—આ એ વચ્ચેની જે લીટી તે જ આ વ્યાસ. મુખ દૈનિક ગતિમાં ફરતાં પૃથ્વીથી જોયે અંતરે હોય છે, તેટલે જ અંતરે આ દક્ષિણોત્તર વ્યાસ હોવો જોઈએ—એટલે સૂર્યની દૈનિકગતિના પરિધ (આ વાયુપુરાણમાં ત્યાં જ

• મરાઠી લેખના ગૂજરાતી અનુવાદ માટે શ્રી. હરિહર શ્રી. ભટ્ટના અને આભારી હોએ. સં.

૯૪૫૦૦૦૦૦ થેબને દેવો છે.)-જેટલો જ સૂર્યનાં અસંત દક્ષિણબિંદુ અને આત્મંત ઉત્તર બિંદુમાંથી જનારા પૃથ્વી મધ્ય વૃત્તનો પરિધ દેવો જોઈએ. આ પરિધ (૯૪૫૦૦૦૦૦) થી બને દિશાં વચ્ચેના અંતર (૧૩૦૩૩૦૩૩) નો ભાગીને ૩૬૦ થી શુદ્ધિને બેથી ભાગવાથી ક્રાંતિવૃત્ત અને વિપુલવૃત્ત વચ્ચેના ખુણા $\frac{13033033 \times 360}{94500000 \times 2} = 2.4^\circ 42'$ આવે છે. આજ આ ખુણો ૨.૩૦ ૨૭' છે અને આમાં ૬૨ એકડો એક કલાકનો કાપ થાય છે. એટલે આર્યોએ જોયેલું દિશાંતર ૮૨૦૦ વર્ષ પહેલાં એટલે શક પૂર્વે ૫૩૨૦ વર્ષ જેટલું જુનું હોવું જોઈએ. આમાંથી બ્રહ્મસુદનો કેટલોક કાળ બાદ કરીએ તો પણ ભારતીય આર્ય શક પૂર્વે નિદાન ૪૦૦૦ વર્ષથી સૂર્યનો વેધ લેતા હતા અને તેની ગતિનું ધારૂં જ મૂક્યું નાત આર્યા પુરાણના કાળમાં થયું હતું એ સ્પષ્ટ છે.

યજુર્યમાં ચંદ્રસ્થિતિનો વિચાર પાછળથી શરૂ થયો એમ લાગે છે. ચંદ્રનું આત્મંત પ્રાચીન ગણિત વાસુપુરાણમાં આપ્યું છે (વાસુપુરાણ, અધ્યાય ૫૦ માં વિપુલબિંદુ કૃતિદાના આરંભમાં અને તેથી ઉત્તરણબિંદુ સતનારાના જીમ પાદના આરંભમાં કહ્યું છે), આ ગણિતનો આત્મંત પ્રાચીનકાળ શક પૂર્વે શુભારે ૨૩૮૮ વર્ષ આવે છે. આ ગણિતમાં ચંદ્ર સૂર્યના પંચવર્ષાત્મક યુગ દેવો છે અને તે ચાર વર્ષના યુગમાં પિદાર કરીને બનાવ્યા છે એમ કહ્યું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પહેલાં ધર્મકૃત્યમાં ચંદ્રનો વિચાર થતો ન હતો. આ વાસુપુરાણના ગણિતમાં પંચવર્ષાત્મક યુગના દિવસ ૧૮૩૦ દેવો છે. એટલે ૬૨ ચંદ્રમાસના એટલે ૧૮૬૦ તિથિના દિવસ ૧૮૩૦ થાય છે. એટલે ૩૦ તિથિનો કાપ થવાને ૧૮૩૦ દિવસ લાગે છે અથવા એક તિથિનો કાપ થવાને ૬૧ દિવસ લાગે છે. એટલે ૬૨ તિથિના ૬૧ દિવસ થાય છે. એટલે એક તિથિ (સત)નો કાળ ૨૬૬૬૬૬ માત્ર થાય છે. (એક કલાની માત્ર ૫ અને એક અહોરાત્રની રકા ૫૦૩.મા. જ્યો. શા; પા. ૭૮ અને પા. ૮૦ માં “કાષ્ઠા: પંચાક્ષરા: સ્મૃતા:”) ચલતો આટલો જ વખત વા. મુ. અ. ૫૭, શ્રો. ૧૮૦ માં દેવો છે. પણ પછી તરફ જ ૧૮૦ માં શ્લોકમાં ૪૦૦ વિદ્યુતનો એક તેમજ (વૈધવ ?) યુગ થાય છે અને તેમાં ગંગા થાય છે અને તેનું કારણ એક નાહિકા એટલે ધટિકા છે એમ કહ્યું છે. ૬૮ તિથિના ૬૩ દિવસ માનવાથી ૪૦૦ તિથિમાં ૬૬૬ તિથિનો કાપ થાય છે. તેનો જ આ ૧૮૨ માં શ્લોકમાં નિર્દેશ છે એ સ્પષ્ટ છે. ૬૨ તિથિના ૬૧ દિવસ કરતાં ૬૪ તિથિના ૬૩ દિવસ એ પ્રમાણ ધારૂં મૂક્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે જો કે આરંભમાં ચંદ્રગતિનું જ્ઞાન ધારૂં જ સ્થળ હતું, તો પણ વર્ષ જ તેનું ધારૂં જ મૂક્યું નાત ભારતીયોએ કરી લીધું હતું.

આ પ્રમાણે ચંદ્રસૂર્યની ગતિનું જ્ઞાન કરી લઈને તેનો પંચાંગચલના માટે તેમજ ઉપયોગ કર્યો. પહેલાં ૧૮૩૦ દિવસનો અને ૬૨ ચંદ્રમાસનો અને ૫ વર્ષનો એક યુગ તેમજ લીધો, પણ ચંદ્રગતિનું મૂલ્યજ્ઞાન થયા પછી તે યુગ ૧૮૩૦૬૬૬ દિવસનો માનવા લાગ્યા. પણ યુગ-ગણનામાં લીધેલા વર્ષનું માપ જરાબર નહોતું. આ જ્ઞાન ત્યારે હતું જ. કારણ પાંચ પાંચ વર્ષોના કેટલાક યુગ ગયા પછી આકાશસ્થિતિ પ્રવચ્ચ જોઈને કેટલાક દિવસ છોડી દેવા એમ તેમજ કહ્યું છે (સુવેદ જ્યોતિષ શ્લોક ૫ ઉપર મેં મા. પુ. કા. નિર્ણયમાં કહેલી

ટીકા જુઓ). પ્રત્યેક યુગના ૧૮૩૦ દિવસ લેના હતા ત્યાં સુધી જ યુગને અંતે ૨૪ દિવસ છોડીને ૩૦ વરસના ૧૦૯૫૬ દિવસ લેના. પરંતુ પછી જ્યારે ૧૮૩૦ફૂફૂ દિવસનો યુગ માનવા લાગ્યા, ત્યારે પૂર્ણ ચાંદ્ર માસ જ (અધિક માસ) છોડી દીધે ૩૦ વર્ષના ૧૦૯૫૬ફૂફૂ દિવસ લેતા. આ પ્રમાણે 'ક્ષય માસ' ત્યારે ઉપજ થયો અને તેની મદદથી વર્ષનું ધણું જ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ઉપયોગમાં આવ્યું. આ પછી એવું જાણવામાં આવ્યું કે ક્ષય માસને બદલે પ્રત્યેક ચોથા યુગનું છેવટનું વર્ષ જ છોડી દેવાથી એટલે ચાર યુગના જે ૨૪૮ ચાંદ્ર માસ થાય છે તે પૈકી છેવટના તેર ચાંદ્ર માસ છોડી દેવાથી ૧૯ વર્ષના ૨૩૫ ચાંદ્ર માસ એટલે ૬૯૩૯ફૂફૂ દિવસ અથવા એક વર્ષના સુમારે ૩૬૫ફૂફૂ દિવસ થાય છે. (મારે "વૈદિક કાલગણના પદ્ધતિ" નિબંધ જુઓ). તે ઉપરથી સંવત્સર ક્ષય પદ્ધતિ ઉપજ ચર્ચા. આમાં ૧૯ વર્ષે એક સંવત્સરનો ક્ષય માને છે.

આ ઇતિહાસમાં ખીજ એક અગત્યની બાબત તે ભારતીયોએ વખતોવખત લીધેલા વિપુલબિંદુની અથવા અપનબિંદુની સ્થિતિના વેધ છે. પુનર્વસુ અને મૃગશીર્ષા ભારતીયોએ વિપુલબિંદુનો વેધ કર્યા વિશે લેા. ટિંગકે 'આરામન'માં બતાવ્યું જ છે. કૃત્તિકારને વિપુલબિંદુ હોવા વિશે વાયુપુરાણમાં કહ્યું છે. અપનબિંદુ ધનિષ્ઠાર્ધ ભાગે એટલે વિપુલબિંદુ બરણીના ચોથા પાદના આરંભે હોવા વિશે મૈત્રુપાનિપદમાં કહ્યું છે. અપનબિંદુ ધનિષ્ઠારને એટલે વિપુલબિંદુ બરણીના ખીજ પાદને આરંભે વેદાંગજ્યોતિષમાં કહ્યું છે. વિશ્વામિત્રે અગાઉની પદ્ધતિ રદ કરીને અવણાદિ નક્ષત્રપદ્ધતિ સ્થાપન કરી એમ મહાભારત (આદિપર્વ અ. ૭૧)માં કહ્યું છે. આનો અર્થ એ કે તેણે અપનબિંદુ અવણારંભે એટલે વિપુલબિંદુ અશ્વિનીના ખીજ પાદને આરંભે જોયું. વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતમાં આ નક્ષત્રો અવણાદિ કહ્યાં છે. આપણા સૂર્ય-સિદ્ધાંતાદિ અંતર્યાયા ત્યારે અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રગણના માની છે. તે ઉપરથી ત્યારે આશ્વની-નક્ષત્રારંભે વિપુલબિંદુનો વેધ લેવાયો એ સ્પષ્ટ છે. એકંદરે વિપુલબિંદુના વેધ આર્થો અને પ્રાચીન કાળથી લેતા આવ્યા છે એ સ્પષ્ટ છે.

યજ્ઞકાલને અંતે અને શાસ્ત્રીયકાલને આરંભે પિતામહ સિદ્ધાંત થયો. આમાં ૬૪ તિથિના ૬૩ દિવસ લીધા છે, અને આઠ વર્ષનો યુગ માનીને આઠ વર્ષમાં ત્રણ અધિક માસ લીધા છે. આમાં યુદ્ધાદિ પાંચ ગ્રહોની મધ્યમ ગતિ પણ કહી હશે. આ સિદ્ધાંતમાં શાસ્ત્રીય એવું કંઈ જ નહોતું, તે પછી તેની બહુપ પૂરી કરવા જે વસિષ્ઠસિદ્ધાંત થયો ["કથિર્ત વ્રજ્જના પૂર્વ અવશેષ વ્રજોમિ તે"—વસિષ્ઠસિંઠ] તેમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રનો આરંભ તદ્દન સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ સિદ્ધાંત ઉપગ્રહ છે એ મોટું બાજ્ય જ સમજવું જોઈએ. એ વિજ્ઞેશ્વરીપ્રસાદે કાશીમાં છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાં સર્વ સિદ્ધાંતગ્રંથોમાં કહેલી યુગ-પદ્ધતિ, મધ્યમ અને સ્પષ્ટ ગ્રહનો વિવેક; મધ્યમ ગતિ, ત્યાર્થ [૩૩૫ અંકને અંતરે], શીઘ્ર પરિધિ, ગ્રહ સ્પષ્ટ કરવા માટે શીઘ્ર રજ કાઢવાની રીત, રાત્રિમાન, ચર વગેરે કાઢવાની રીત, સૂર્ય, ચંદ્ર અને બુદ્ધાનાં બિંબોનાં માન વગેરે બાબતો મુખ્યત્વે કહી છે. મધ્યમ ગતિ પ્રત્યક્ષ ન કહેતાં પ્રત્યેક ગ્રહની કક્ષા કહી છે, અને બગલું કક્ષા પણ કહી છે, અને બગલુંકક્ષાને ગ્રહકક્ષાથી ભાગવાથી ગ્રહના મહાયુગના બગલું આવે છે એમ કહ્યું છે. પૃથ્વીનો વ્યાસ પણ એમાં કહ્યો છે.

આમાં કહેલી શીઘ્ર પરિધિ મૂળે આ અંચની ૧૮ છે. તે કોઈએ પ્રદક્ષિત કરેલી નથી. કેમકે તેને પ્રદક્ષિત માનીએ તો તે પંચસિદ્ધાંતોક્ત વસિષ્ઠસિદ્ધાંત પછી ૧૮ પ્રદક્ષિત કરવી શક્ય છે. અને ત્યારે તો ચંદ્રસૂર્યની મંદ પરિધિ તે વસિષ્ઠસિદ્ધાંત ઉપરથી ૧૮ માત્રમ પડી શકતી હતી. અર્થાત પ્રસેપકારે ચંદ્રસૂર્યમંદપરિધિ ૧૮ પ્રદક્ષિત કરી હોત, પણ તેમ કરેલું દેખાતું નથી, તેથી આ શીઘ્ર પરિધિ મૂળે તેની ૧૮ છે એ સ્પષ્ટ છે.

શીઘ્ર પરિધિ કલા છતાં, મંદ પરિધિ સૂર્યચંદ્રની પણ કહી નથી એવું કારણ વિચારવા જેવું છે. મનુષ્યે પ્રહોતી. આકાશીય ગતિનું અવલોકન કરવાથી તેને પ્રથમ શીઘ્ર દ્રશ્યું ૧૮ જ્ઞાન યુગ્યશુક્રગતિ ઉપરથી થઈ શકે છે. તેને પ્રથમ એમ જણાઈ આવે છે કે યુધ, શુક્ર સૂર્યને છોડીને જલ્દી દૂર જતા નથી. તે ક્યારે કે સૂર્યની આગળ અને ક્યારેક ઘણા જલદી ચાલે છે અને ક્યારેક તો તદન સ્તગ્ધ હોય છે, આમ કેમ થાય છે તેનો વિચાર કરવાથી મનુષ્યને એટલું સદગ્ગ સૂચે છે કે તેઓ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે અને આંપણે ત્યાંથી જોઈએ છીએ તે પૃથ્વી તે વર્તુળની જાહાર હોવી જોઈએ. આ ઉપપત્તિ એક વખત સમજાયા પછી તે ઉપપત્તિ ઉપરથી ગણિતથી ગ્રહસ્થિતિ કાઢવા માટે ત્યારે વગેરે સૂચે એ સાદગ્ગિક છે, અશક્ય નથી. આટલું થયા પછી આ ૧૮ વિદ્યુત રૂપે મંગળ, શુરુ અને શનિને લગાડવું સદગ્ગ છે. તેઓ પણ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે પણ તેમના વર્તુળમાં પૃથ્વી છે. એમ માનવું સાદગ્ગિક છે અથવા મધ્યમ મંગળ, શુરુ અને શનિ પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે અને મંગળ, શુરુ અને શનિ તેમના મધ્યમ માનની આસપાસ ફરે છે એમ માનવું સાદગ્ગિક છે. આ ૧૮ ઉપપત્તિ સૂર્યચંદ્રની ગતિને લગાડી એ જાણના પાઠજથી સૂચે એવી છે. તેમ ૧૮ પંચમંદની ગતિમાં અનિયમિતાનાં મંદફલ અને શીઘ્રફલ એ એ કારણ છે એ વાત પણ પાઠજથી સૂચે એવી છે. આ ઉપરથી જણાવે કે આ વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતમાં કેવળ શીઘ્ર પરિધિ કહી છે તે સાદગ્ગિક ૧૮ છે.

“ મન્દ્રોચ્ચપાતભગણાનુપપત્યા નયેયને ।

યન્ન મન્દફલં શૂન્યં મન્દોચ્ચસ્થાનમુચ્યતે ॥ ”

આ સિદ્ધાંતના વચનમાં એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે મન્દોચ્ચના અમલ ઉપપત્તિથી એટલે આકાશમાં જોઈને કાઢી લેવા. અંચમાં મન્દોચ્ચભગણ કલા નથી. તે કાઢી લેવા એમ કહ્યું છે. તે ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. મન્દોચ્ચ ગતિમાન છે એ કેમ સમજાવું ?—આ એક પ્રશ્ન, અને મન્દોચ્ચ અંચકારે પોતે જોઈને કાં કલા નહિ ?—આ બીજો પ્રશ્ન.

પહેલા પ્રશ્ન સંગ્રંધે વિચાર કરનાં એમ જણાઈ આવે છે કે આગળ ઉપર પંચસિદ્ધાંતોક્ત મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંતમાં પણ ચંદ્રમન્દોચ્ચ સિવાય બીજાં મન્દોચ્ચ ગતિમાન છે એ કલ્પના નથી, તો પછી આ અંચકારને આ કલ્પના સહી કઈ રીતે ! ચંદ્રમન્દોચ્ચગતિ ઉપરથી સૂચી એમ કહીએ તો ચંદ્રમન્દોચ્ચગતિ એકલીનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે; તેની સાથે-સાથે ૧૮ મન્દોચ્ચ મૂળોચ્ચ અને ચંદ્રસૂર્યમંદપરિધિઓનું પણ જ્ઞાન થવું જોઈએ. પણ આ બાબતો તો અંચમાં કહી નથી. તેથી મન્દોચ્ચગતિ સમગ્ર ક્રમ તેના યુલ્લાસો થવો જાણી રહે છે. મનુષ્યને શીઘ્રજ્ઞનું ૧૮ જ્ઞાન હતું અને તે શીઘ્રજ્ઞને ૧૮ મંદજ્ઞ અને શીઘ્રોચ્ચને ૧૮ મન્દોચ્ચ કહે છે એમ સમજવાથી આ યુલ્લાસો મેળે થાય છે. કાગળ કે શીઘ્રોચ્ચ ગતિમાન છે એ મનુષ્યને સદગ્ગ સમજી શકાય

છે. શીઘ્રાચ્ચ ગતિમાન છે એ વસિષ્ઠન સમગ્રયું, પણ તેની ગતિ દરાવવા ગ્રંટકા વખત તેને મળ્યો નહિ, તેથી તેણે તે ગતિ ઉપપત્તિથી દરાવી લેવી એમ કહ્યું અને તેથી તે ગતિ તેણે પોતે કહી નથી. મંગળ, શુક્ર, શનિનાં શીઘ્રાચ્ચની ગતિ સૂર્યગતિની જેટલી જ છે એમ બીજા સિદ્ધાંતમાં કહેલું છે તેમ અહિં કહ્યું નથી આ વાન લક્ષમાં ક્ષેપાથી મારા અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. આ પ્રમાણે ઉપરના બંને પ્રશ્નોનો ખુલાસો મળે છે.

આ સિદ્ધાંતમાં સ્પષ્ટગતિપ્રમેય કહ્યું હતું એ વિશે કયાં પાત્ર સંકાય લઈ સંકાય એમ નથી. કારણ કે તે સિવાય “લઙ્ઘેષ્ઠઃ સ્વચરેઃ સમ્યો મગનાદિ મેષેત્સદા।” (આ મધ્ય શબ્દ આવે છે) એમ કહેવું શક્ય નથી. અને આ વચન આ સિદ્ધાંતનું મૂળનું નહિ પણ પ્રક્રિય છે એમ માની જ સંકાય નહિ. સ્પષ્ટગતિપ્રમેયની સાથે જ ત્યાર્થ અને શીઘ્રાચ્ચ કાટ્યાની રીત આ સિદ્ધાંતમાં મૂળથી જ દેખી નેહ્યો એ સ્પષ્ટ છે.

આ સિદ્ધાંતકારે જુબા ઉપરથી ચંદ્રનું અંતર પણ દરાવ્યું છે એમ લાગે છે. કારણકે તેણે ચંદ્રકક્ષા કહેલી છે અને જુબા ઉપરથી આવતી વેદ્યએ તેટલી જ તે ધણીપરી છે (આ મા. જ્યો. શા. નિરીક્ષણ માં આપ્યું છે તે જુઓ).

એકંદરે આ સિદ્ધાંત બે કે ઘણી રીતે છિન્નખિન્ન થયો છે, તેપણુ તેમાં સ્પષ્ટગતિપ્રમેય, ત્યાર્થ અને શીઘ્રાચ્ચ કાટ્યાની રીત આપેલી હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. અંશાંશ-શાસ્ત્રીય ભૂગોળના પાત્રો આ સિદ્ધાંતકારે જ નાખ્યો એ સ્પષ્ટ છે.

હવે આપણે જે કંઈ નવીન કહ્યું, તે પોતે શોધાંત કહ્યું કે ઝીક કોંકાની પાંદિયા લઈને કહ્યું એ પ્રશ્નો વિચાર કર્યો નેહ્યો. પણ આ પ્રશ્નો વિચાર કરવા પડેલાં આ સિદ્ધાંતકારના કાળનો વિચાર કંયો જરૂરનો છે.

આ સિદ્ધાંતમાં “નંદ [એટલે નય]” એ શબ્દ વાપર્યો છે એટલે આ અંધકાર સિદ્ધાંતની ચવારી વખતે ઝીક કોંકા હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યાર પછી થયો એ સ્પષ્ટ છે. પણ ત્યાર પછી કેટલે દાણે તે થયો એ જ ઘણા મદતરનો પ્રશ્ન છે. તેનો નિકાસ આ અંશમાં આપેલા અયનાંશ કાટ્યાના શ્લોકથી થાય છે. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—

અઘ્ઘાઃ સ્વર્ણભિર્ભાજ્યા—

મ્નદોન્નિષ્ઠના વશોન્નિષ્ઠાઃ । અયનાંશાઃ... ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—કલિના ગતયર્થને ૬૦૦ થી ભાગનાં. [ભાગાકાર ભંગણાદિ આવે છે—શ્લોક. ૨૭ જુઓ] જે આવે તેના ભુજને ૩ થી શુભુને ૧૦ થી ભાગવા એટલે અયનાંશ આવે છે. ઉદાહરણાર્થ, ગતકલિ ૨૭૦૦ ને ૬૦૦ થી ભાગનાં ૪ ભાગણુ અને ૬ રાશિ આવે છે. ૬ રાશિનો ભુજ ૦ આવે છે, એટલે અયનાંશ ૦. ગતકલિ ૩૦૦૦ માં પણ અયનાંશ મળ્ય જ આવે છે. ગતકલિ ૨૮૫૦ ને ૬૦૦ થી ભાગનાં ૪ ભાગણુ અને ૮ રાશિ આવે છે. તેનો ભુજ ૮૦ અંશ, તેને ૩૦ થી શુભુનાં અયનાંશ ૨૭ આવે છે. આ પ્રમાણે ગતકલિ ૩૨૫૦ માં પણ અયનાંશ ૨૭ જ આવે છે. આ રીતે ગતકલિ ૨૭૦૦ થી ૨૮૫૦ સુધી અયનાંશ વધનાં વધનાં પરમાં એટલે ૨૭ અંશ માંય છે. આગળ ૩૦૦૦ સુધી ગતનાં

પટતાં શન્ય થાય છે. અને ફરીને ૩૬૫૦ સુધી વધતાં વધતાં ૨૭ આંશ થાય છે અને ફરીને ૩૩૦૦ સુધી ઘટતાં ઘટતાં શન્ય થાય છે.

હવે આ અયનાંશોની ઉપપત્તિ જુઓ. પિતામહના ૮ વર્ષના યુગમાં વર્ષ અધિક માસ [મા. જ્યો. જુઓ] હોવાથી તે યુગમાં ૯૬ ચાંદ્ર માસ અને તેના દિવસ [૬૪ નિશિના ૬૩ દિવસ પ્રમાણે] ૨૯૨૩૦૫૮૩૭૫ થાય છે. એટલે એક વર્ષના દિવસ ૩૬૫.૪૪૯૨૧૮૭૫. આ પ્રમાણે સૂર્યની ગતિ બહુ યોદી આવે છે કારણ કે વાસ્તવિક સાધન વર્ષ ૩૬૫.૨૪૨૨ છે. તેથી પિતામહના ગણિતથી આવના સૂર્યમાં દરવર્ષે યુગારે ૧૨ કલા મેગવ્યા સિવાય તે સૂર્ય ઉપરથી આવતો અયનાંશ વાસ્તવિકની સાથે મળે નહિ. તેથી આ અયનાંશ ૧૫૦ વર્ષમાં ૨૭ એટલે એક વર્ષમાં ૧૦.૮ કલા નસિંદને મેગવ્યા પડી. આ અયનાંશ દરવર્ષે વધતા જાય છે. તે કદી ઘટી શકે નહિ. પણ વસિષ્ઠોક્ત ગણિત પ્રમાણ ૧૫૦ વર્ષ પટતા જાય છે. માટે આ તેની પોતાની કલ્પના જ છે. તેની કલ્પના પ્રમાણે અયનાંશ ઓછા થવાનો જે કાળ તેમાં તે થયો ન હોયો જોઈએ, કેમ કે તે કાળમાં તે યથો હોત તો પોતાની કલ્પના ખોટી છે એમ તેને પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવ્યું હોત. તેથી તે અયનાંશોરૂઢિના કાળમાં એટલે મનકલિ ૨૭૦૦ થી ૨૮૫૦ સુધીમાં અથવા ૩૦૦૦ થી ૩૬૫૦ સુધીમાં થયો હોયો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પણ વસિષ્ઠકાલગણનામાં અને ઈતર કાલગણનામાં નિર્દાને ૨૪ વર્ષનું અંતર હોયું જોઈએ એમ મેં જ્યો. શા. નિરીક્ષણ માં જતાવ્યું છે. તેથી વસિષ્ઠનો કાળ મનકલિ ૨૬૭૬ થી ૨૮૨૬ સુધીમાં અથવા ૨૬૭૬ થી ૩૧૨૬ સુધીમાં હશે છે. નહ પાંચી મંદુગમ્તો અભિરેક થયો તે શક પૂર્વે ૩૦૨૨ અથવા મનકલિ ૨૬૮૬ ને વખતે થયો. તેથી વસિષ્ઠનો કાળ મનકલિ ૨૭૬૦ થી ૨૮૨૬ સુધીમાં અથવા ૨૬૭૬ થી ૩૧૨૬ સુધીમાં આવે છે.

હવે અગ્નિપુરાણોક્ત તિથિગણના જે સિદ્ધાંત ઉપરથી લીધું છે તે મનકલિ ૨૬૫૦ ને યુગારે થયું. કારણ કે તે અરસાના તેના મહ વાસ્તવિક પ્રહો સાથે મળે છે એમ મેં જ્યો. શા. નિરીક્ષણ માં જતાવ્યું છે. તે સિદ્ધાંતમાં ચંદ્ર સૂર્યનાં મંદણ અને ઉદય કલા છે. તે અગ્નિપુરાણોક્ત સિદ્ધાંત પહેલાં આ વસિષ્ઠ સિદ્ધાંત થયો જ વર્ષ પહેલાં થયો હોયો જોઈએ. તેથી આ વસિષ્ઠ સિદ્ધાંત મનકલિ ૨૭૬૦ થી ૨૮૨૬ સુધીના કાળમાં થયો એ સ્પષ્ટ છે.

હવે આમાં કહેલી બાબતો ગ્રંથકર્તાના પાનાના જ શોધથી કદી છે એ મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. સ્પષ્ટગતિપ્રમેય સૂર્યમાં એપોલોનિયસે શોધી કાઢ્યું પણ તેનો જન્મ યુગારે મનકલિ ૨૮૫૨ છે. [એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા જુઓ]. તે સિવાય મનકલિ ૨૭૬૦ ની પહેલાં ગ્રીક ન્યોનિપીએએ શોધી કાઢેલી કેમ પણ બાબતોના ઉદ્દેશ આ વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતમાં નથી. આ ગ્રીક ન્યોનિપીએએ વર્ષમાન ૩૬૫૬ દિવસ અને ૧૯ વર્ષમાં ૭ અધિક માસ લીધા છે. ૧૯ વર્ષના એટલે ૨૩૫ ચાંદ્રમાસના દિવસ ૬૯૩૬૬ અથવા ૬૯૪૦. પણ આમાંની એકે બાબત વસિષ્ઠસિદ્ધાંતમાં નથી. વસિષ્ઠસિદ્ધાંતનું વર્ષમાન તેમાં કહેલા અયનાંશ દિસાબમાં લેતાં ૩૬૫ દિ. ૧૫ ઘ. ૦૫ આવે છે. ૮ વર્ષમાં ૩ અધિક એટલે ૨૩૫ ચાંદ્રમાસના દિવસ ૬૯૩૬૬ છે ! આ પા જુઓ] આ બાબતોનો

વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આ સિદ્ધાંતનો કાળ ગમે તે હશે, પણ આમાં કહેલી બાબતો ગ્રીક પાસેથી લીધી એમ કહી જ શકાય નહિ.

હવે આ સિદ્ધાંતમાં “કેન્દ્ર” શબ્દ આવ્યા છ અને તે ગ્રીક છે, તેથી અદસ્તપ્રગતિત્વ તત્ત્વ વસિષ્ઠે ગ્રીક પાસેથી લીધું એમ કોઈ કોઈ કહે છે, તેનો વિચાર કરીએ. પહેલાં તો કેન્દ્ર શબ્દ ગ્રીક જ છે, સંસ્કૃત નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે સંસ્કૃત ધાતુ ક્રિણ- ‘ચિદ્’ કરવું’ એ ઉપરથી ‘કેન્દ્ર’ શબ્દ થઈ શકે છે. અંતે એ જ પ્રકારે ગ્રીક ‘કેન્દ્ર’ [અંગ્રેજી centre] શબ્દ થયેલો છે. બીજું, ‘કેન્દ્ર’ ગ્રીક શબ્દ માનીએ તો પણ તેની સાથે અદસ્તપ્રગતિતત્ત્વ ભરતખંડમાં આવવું જ જોઈએ એમ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. હાયાના શરવા ઉપરથી દિવસનો ગતકાળ જેવા માટે સૂર્યાંશ [solar-diurnal] કરવાની રીતિની સાથે જ કદાચ ‘કેન્દ્ર’ શબ્દ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હશે. તે સિવાય, ગ્રીક હિંદુસ્તાનમાં ગતકલિ ૨૭૮૦ પછી આવ્યા અને તે પછી તરત જ થયેલા યથમાં ગ્રીક શબ્દ વાપરવાની હિંમત કરી એમ કહેવા કરતાં ‘કેન્દ્ર’ શબ્દ મૂળે જ સંસ્કૃત છે એમ કહેવું વધારે સાદું છે, આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં વસિષ્ઠે સ્પષ્ટગતિપ્રમેય ગ્રીક પાસેથી લીધું એમ સિદ્ધ થતું નથી. વાર, આ તત્ત્વ ગ્રીક પાસેથી લીધું હોય, તો પણ તે ગ્રીકોને જેની કંપના પણ નહોતી એવી કેટલીએ બાબતોનો તેમાં ભારતીયોએ ઉમેરો કર્યો. તે તત્ત્વ પ્રમાણે ગણિત કરતાં આવડવા સાથે જ્યાં શોધીને તેની મદદથી ગણિત કરવાની રીત શોધી કાઢી; શીઘ્ર પરિધિ દ્વારા; જૂથપરિધિ અને ચંદ્રકક્ષાનું માન જરાજર દરાવ્યું; વ્યાસપરિધિપ્રમાણ ધણુંજ સૂક્ષ્મ દરાવ્યું; દિનમાન કાઢવાની ખરી રીત કહી; લગ્ન કાઢવાની ખરી રીત પણ કહી; વર્ષનું માન ધણુંજ સૂક્ષ્મ દરાવ્યું. એકંદરે વસિષ્ઠ ઘણો પુદ્ગિમાન અને શોધક યથકાર થઈ ગયો એમાં સંશય નથી.

આ મૂળ વસિષ્ઠસિદ્ધાંત પછી તરત જ બીજાં વિદ્વાન વસિષ્ઠસિદ્ધાંત થયો. તે થવાનું કારણ તદ્દન ઉપાકું છે. મૂળ વસિષ્ઠસિદ્ધાંત પ્રમાણે અનુભવ નહિ થવાથી મૂળ વસિષ્ઠસિદ્ધાંતમાં ફરક કરવો પડ્યો, એટલે મૂળ વસિષ્ઠસિદ્ધાંતમાં કહેલી અધનગનિતો સૂર્યની અને ચંદ્રની ગતિમાં જ અતર્થભાવ કરીને સિદ્ધાંત રચવો પડ્યો. વસિષ્ઠસિદ્ધાંતના એક મહાયુગના દિવસ ૧૫૭૭૯૧૭૫૧૬ કલા છે. [મા. જ્યો. પા. ૧૭૧ જુઓ] આ બીજા કોઈ પણ સિદ્ધાંતમાં દિવસ કરતાં જુદું છે. તે સિવાય જય વસિષ્ઠસિદ્ધાંતના મહાયુગના દિવસ [૧૫૭૭૭૪૦૬૨૫] જેમ સમ બાબત છે, તે પ્રમાણે આ પણ છે. તે સિવાય આગળ પુલિશ સિદ્ધાંત થયો ત્યારે રોમક સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. પુલિશ રોમકનું વર્ષમાન ૩૬૫ દિ. ૧૪ ઘ. ૪૮ પળ ન લેતાં. વર્ષમાન ૩૬૫ દિ. ૧૫ ઘ. ૩૦ પળ લીધું ત્યારે એટલે પુલિશના વર્ષમાનમાં ૩૬૫ દિ. ૧૫ ઘ. ૩૦ પળની લગભગ જેનું વર્ષમાન હોય એવો કોઈ પણ સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ અને તે મહાયુગમાં ૧૫૭૭૯૧૭૫૧૬ દિવસ કહેનાર વિદ્વાન વસિષ્ઠસિદ્ધાંત સિવાય બીજા કોઈ દેખાતો નથી.

તે પછી અગ્નિપુરાણમાં જે ઉપરથી તિથિગણિત કર્યું છે તે વૃદ્ધવસિષ્ઠ સિદ્ધાંત થયો. અત્રેકોશિયામાં હિપ્પારકસે જે કાંમ જે વખતે કર્યું તે જ કામ. તે જ વખતને સુમારે, વૃદ્ધ વસિષ્ઠે અત્રેકપણે કર્યું એ જાણત રોમકસિદ્ધાંતના નીચે આપેલા વગતમાં સ્પષ્ટ કરી છે.

વસિષ્ઠો રોમકમુનિઃ કાલજ્ઞાનાય તત્ત્વતઃ ।

ઉપવાસં [ઉપાસતુઃ ?] વ્રજચર્ય પ્રાગેકં વિષ્ણુતત્પરૌ ॥ ૨ ॥

ઉભામ્યાં તોષિતો વિષ્ણુર્યોગોડયં [યોગં તં ?]

તન્મુચ્યઘ્યાત ॥ ૩ ॥ ઉચ્ચારયામાસ... ॥ ૪ ॥

[ભા. જ્યો. પા. ૧૭૬ વૃએ]

અર્થઃ—વસિષ્ઠ અને રોમક મુનિ એ બંનેએ ખડે કાલજ્ઞાન થવા માટે, પહેલાં વ્રજચર્ય અને વિષ્ણુની ભક્તિ કરી. વિષ્ણુએ બંને ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમના બંને મુખમાંથી કાલજ્ઞાન યોગ કહ્યો.

‘વૃદ્ધ વસિષ્ઠ અને રોમક (હીપ્પારકસ) બંનેના પ્રયત્ન સ્વતંત્ર હતા તેમાં સંશય નથી. કેમ કે તેમનાં વર્ષાદિ માન એકબેકને મળતાં નથી એમ આમંત્રણાણના ગણિતના નિરીક્ષણ ઉપરથી જાણી શકાય.

પરંતુ વૃદ્ધવસિષ્ઠનાં માન ધણાં સ્થૂળ હતાં અને રોમકનાં તેના કરતાં સૂક્ષ્મ હતાં, કારણ કે રોમકને આશિષ્યન લોકોના ઘણા જૂના વેદોનો ઉપયોગ કરવાનું મળ્યું, અને આપણામાં વેધ લખી રાખવાની રીત ન હોવાથી વૃદ્ધવસિષ્ઠને પાછલા વેધ મળ્યા નહિ. પણ આ સ્થૂળતા વતન વસિષ્ઠે તુર્નજ દુરસ્ત કદી. આ જ વતન વસિષ્ઠસિદ્ધાંતનું ગણિત પંચસિદ્ધાંતિકામાં કહ્યું છે, અને તે રોમકના ગણિત કરનાં સ્થૂળ છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે રોમક દિગ્દસ્તાનમાં આપ્યા પૂર્વે જ તે થયેલું હશે.

જુલ વસિષ્ઠને અજ્ઞાત એવી એક બાબત તેણે શોધી કાઢી. તે એ કે મંગળ, શુક્ર અને શનિનાં શીઘ્રાન્ત્ય સ્પર્ષ જ છે. જુધ અને શુક્રનાં શીઘ્રાન્ત્યની ગતિ પણ તેણે શોધી કાઢી. આ સિદ્ધાંતના પંચગ્રહનું ગણિત પંચસિદ્ધાંતિકામાં સત્તરમા અધ્યાયમાં ૬૬-૮૧ માં દીધું છે. આ અધ્યાયમાં પ્રત્યેક ગ્રહનું ગણિત બે વખત કહ્યું છે. ૧-૫૬ માં એક વખત અને ૬૬-૮૧ મા બીજી વખત. ગ્રીક્ કેન્દ્રનો પ્રર્ષ ભગણ થવાનો કાળ આમાં નીચે પ્રમાણે લીધો છે:—

	પહેલા ગણિતમાં	બીજા ગણિતમાં
જુધ	૧૧૫ ૫૨ ધ. ૪૫ પળ	૧૧૪ ^{૬૬}
મંગળ	૭૭૬ ^{૬૬}	૭૬૮ ^{૬૬}
શુક્ર	૫૮૭ ^{૬૬}	૫૭૫ ^{૬૬}
શુક્ર	૩૬૮ ^{૬૬}	૩૬૩ ^{૬૬}
શનિ	૩૭૮ ^{૬૬}	૩૭૨ ^{૬૬}

પહેલા ગણિતમાં આ કાળ ઘણા જ સૂક્ષ્મ છે અને બીજા ગણિતમાં ઘણા જ સૂક્ષ્મ છે. વરાહમિહિરે પંચસિદ્ધાંતિકાના આરંભમાં જ કહે છે કે વસિષ્ઠ સિદ્ધાંત કરતાં પૌલિશ સિદ્ધાંત ઘણા સૂક્ષ્મ છે. તેથી આ સત્તરમા અધ્યાયને છેવટે જો કે “ઈતિ પૌલિશસિદ્ધાન્તે તારાગ્રહાઃ” એમ કહ્યું છે અને શુક્રના પહેલાં ગણિત. પછી “ઈતિ વસિષ્ઠશુક્રઃ” એમ કહ્યું છે, તોપણ બીજું ગણિત વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતનું જ છે એમ હરે છે. આને અધિક પુષ્ટિ આપનાર કારણ એવું છે કે પાંચ સિદ્ધાંત પૈકી સર્વસિદ્ધાંતનું પંચગ્રહ ગણિત મોળામાં અધ્યાયમાં જ આપ્યું છે, અને રોમક અને પિતામહ સિદ્ધાંતમાં આ પંચગ્રહગણિત

હોય એ સંભવતું નથી. અર્થાત્ સત્ત્વમા અધ્યાયના એ ગણિતમાંથી જે વધારે સ્પષ્ટ છે તે વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતનું જ હોતું જોઈએ.

વૃદ્ધ વસિષ્ઠે ક્યા શોધ કર્યા તેનું દિગ્દર્શન કરીએ. મૂળ વસિષ્ઠે યુધિષ્ઠિની ગતિની ઉપપત્તિ જે રીતે લગાડી તે જ રીતે રવિચંદ્રની ઉપપત્તિ તેણે લગાડી. મૂળ વસિષ્ઠેકા ઉપપત્તિનો સાર બાસ્કરાચાર્યે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે.

ભૂમેર્મધ્યે ચતુ ભવલયસ્યાપિ મધ્યં યતઃ સ્યાત્ ।

યસ્મિન્વૃત્તે ઇમતિ ચચરો નાસ્ય મધ્યઃ કુમધ્યે ॥

મૂલ્યો દ્રષ્ટા ન હિ ભવલયે મધ્યતુલ્યં પ્રપદ્યેત ।

તસ્માત્તજ્ઞૈઃ ક્રિયત્ રૂદ્ધ તદ્દોઃફલં શ્વેદમધ્યે ॥

અર્થઃ—ભૂમિનું મધ્ય અને આકાશનું મધ્ય એક જ છે. પણ ગ્રહ જે વૃત્તમાં ફરે છે તે વૃત્તનું મધ્ય અને ભૂમિનું મધ્ય એક જ નથી. તેથી ગ્રહભ્રમણવૃત્તરથને દેખાય તેવો જ ગ્રહ પૃથ્વી પરથી જોનારને દેખાતો નથી. તેથી તે વાતને અનુસરીને સંસ્કાર કરવો પડે છે. આ વાત નીચે પ્રમાણે આકૃતિ દોરવાથી સ્પષ્ટ થશે, જુદા ગ્રહભ્રમણવૃત્તનું કેન્દ્ર છે. પ્ર ગ્રહનું સ્થાન, છે. ગ્રહ પોતાના વૃત્તમાં ફરેલાં સરખી ગતિથી ફરે છે તેથી તેને તેની મધ્યમ ગતિ કહે છે અને તે ગતિ પ્રમાણે જે ગ્રહ આવે છે તે મધ્યમ ગ્રહ કહેવાય છે. મે મેષની એટલે આકાશચરબની દિશા છે. તેથી મેષુચ મધ્યમ ગ્રહનો કોણ છે. મૂ ભૂમિમધ્ય છે. મૂલુ રેષા એટલે ઉચ્ચનીચરેષા જ્યાં ગ્રહજાતને મળે છે તે એ બિંદુને ઉચ્ચ અને નીચ કહે છે. [ઉ=ઉચ્ચ અને ની=નીચ] મેષુચ સ્પષ્ટ ગ્રહનો એટલે પૃથ્વી ઉપરથી દેખાતા ગ્રહનો કોણ છે. મુમે જુમે રેષાઓ સમાંતર હોવાથી

કોણ ઇ મે મે = કોણ ઇ મૂ મે

તેથી કોણ મે જુ પ્ર-કોણ મે મૂ પ્ર =

(ઉચ્ચ + મેજુ) - (ઉમૂ + મેમૂ)

= ઉ જુ પ્ર - ઉ મૂ પ્ર = મૂ પ્ર જુ

= મધ્યમગ્રહને કરવાને સંસ્કાર.

આ કોણ મુપ્રજુ = $\frac{\text{મૂજુ}}{\text{ઉજુ}} \times ૫૭-૩ \times ૯૫$ ઉચ્ચ એમ ત્રિકોણમિતિ ઉપરથી સ્પષ્ટપણે ફરે છે.

ઉચ્ચ કોણને 'કેન્દ્ર' કહે છે. જ્યારે કેન્દ્ર ત્રણ રાશિ અથવા ૯ રાશિ હોય છે, ત્યારે ફલ અત્યંત મોટું એટલે પરમ હોય છે. આ ઉપપત્તિ રવિચંદ્રની ગતિને લગાડીને તે પ્રમાણે રચ્યું એટલે મેજુ કોણ અને રવિપરમફલ, તેમ જ ચંદ્રોચ્ચ અને ચંદ્રપરમફલ વસિષ્ઠે ફર્યાં. ચંદ્રોચ્ચને ગતિ છે તે ગતિ પણ તેણે ફર્યા. પણ તેણે પંચગ્રહોની ગતિનો વિચાર કર્યો નથી એમ લાગે છે. મૂળ વસિષ્ઠે પંચગ્રહનાં પરમ ફલ ફર્યાં. પણ ઉચ્ચ અને ઉચ્ચગતિ તેને ફર્યાંનાં આવડી જ નહિ. નૂતન વસિષ્ઠે સર્વ એ જ મંગળ, ગુરુ અને શનિનો ઉચ્ચ છે એમ જોધી કર્યું. પણ આ પાંચ ગ્રહની ગિતિ એક જ ફરે સૂક્ષ્મ આવતી નથી. આ વાત પોલિશે જોધી કરી એમ સિદ્ધાંતકાના પછમા અધ્યાયમાં પંચગ્રહોના પહેલા ગણિત ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને તે મે ભારતીય જ્યોતિઃ શાસ્ત્ર નિરીક્ષણ માં બતાવ્યું છે. પંચગ્રહને એ જગા દેવાં પડે છે એ વાત પોલિશે જોધી કરવા પછી મૂળ વસિષ્ઠે જે ફળ જોધી કર્યાં, તે બહુ શીઘ્રતાથી વધે છે અને ઘટે છે તેથી તેને શીઘ્રફલ કહેવા લાગ્યા.

અને પૌલિશ ને શોધી કાઢ્યાં તે મંદરાથી વધે છે અને ઘટે છે તેથી તેને મંદરા કહેવા લાગ્યા. જેને એક જ રૂઝ હોય છે તેનું ને રૂઝ મંદરાથી જ વધે છે અથવા ઘટે છે તેથી તેને પણ મંદરા જ કહેવા લાગ્યા. મંદરા સંબંધે જે ઉચ્ચ ને મંદરાચ્ચ અને ગ્રીષ્મ સંબંધે જે ઉચ્ચ તે શીઘ્રાચ્ચ.

નૂતન વસિષ્ઠસિદ્ધાંત પછી પૌલિશ સિદ્ધાંત થયો. તેમાં ચંદ્રસૂર્યાદિકની ગતિ યાગી જ મુદ્દમ હતી એમ લાગે છે. કારણ કે વરાહમિહિરે પોતાના ગ્રંથના આરંભમાં જ કહે છે કે

પૌલિશોઽત્તિસ્ફુટોઽસૌ તસ્યાસદ્ગત્તુ રોમકપ્રોકઃ ।

સ્પષ્ટતરઃસાવિષ્ઠઃ પરિશોયૌ દૂરચિન્નશૌ ॥ ૪ ॥ અ. ૧.

અર્થઃ—પૌલિશ સિદ્ધાંત ઘણો સ્પષ્ટ છે. રોમક સિદ્ધાંત સુક્ષ્મતામાં તેની લગભગ જ છે, પણ સૂર્યસિદ્ધાંત ઘણો જ મુદ્દમ છે. અને બાકીના એટલે વસિષ્ઠસિદ્ધાંત અને પિતામહ સિદ્ધાંત ઘણા જ સ્પષ્ટ છે.

નૂતન વસિષ્ઠસિદ્ધાંત, પૌલિશસિદ્ધાંત અથવા સૂર્યસિદ્ધાંત ગમે ત્યારે થયા હો, તેઓ જ્યોતિષવિદો થયા છે એટલું ચોક્કસ છે. ટોલેમિના ગ્રંથમાંથી તેમાં કંઈ જ લીધું નથી. કેમ કે ટોલેમિના અને તેમના કોઈ આંકડા મળતા નથી. નૂતન વસિષ્ઠસિદ્ધાંતમાં પચ્ચમહોનાં એક જ મોઢાંકલ છે. તેથી તેમાં ટોલેમિના કંઈ સંબંધ નથી એ સ્પષ્ટ છે. પૌલિશનાં મંદરા અને મંદરાચ્ચ મેં ભારતીય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર નિરીક્ષણ માં કરાવ્યાં છે તે, પચ્ચસિદ્ધાંતિકા ઉપરથી માત્ર મ પડતાં સૂર્યસિદ્ધાંતનાં, અને ટોલેમિનાં તુલના માટે નીચે આપું છું.

	પૌલિશ સિં.	મંદરાચ્ચ. સૂર્ય સિં.	ટોલેમિ.
મેંગળ	૩ ૨૧. ૦ અં.	૩ ૨૧. ૨૦ અં.	૩ ૨૧. ૨૫ અં. ૩૦ "
શુક્ર	૫ " ૧૫ "	૫ " ૧૦ "	૫ " ૧૧ "
મુક		૨ " ૨૦ "	૨ " ૨૫ "
શનિ	૧૭ " ૧૨ "	૮ " ૧ "	૧૭ " ૨૩ "
બુધ		૭ " ૧૦ "	૬ " ૧૦ "
		પરમમંદ્ર કલ.	
	પૌલિશ સિં.	સૂર્ય સિં.	ટોલેમિ.
શુક્ર	૮ અં.	૫ અં. ૫ ક.	૫ અં. ૧૬ ક.
શનિ	૫૬ "	૬ " ૨૬ "	૬ " ૩૨ "
મેંગળ	૧૦૬ "	૧૧ " ૮ "	૧૧ " ૩૨ "
શુક્ર		૨ " ૧૪ "	૨ " ૨૩ "
બુધ		૪ " ૨૭ "	૨ " ૫૨ "

:આ વિશે માફ ભારતીય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર નિરીક્ષણ જુઓ.

આ આંકડા ઉપરથી પૌલિશ અને સૂર્ય બંનેએ જ્યોતિષ વેધ લક્ષ્મી પોતાના સિદ્ધાંતો રચ્યા એ સ્પષ્ટ છે.

પૌલિશસિદ્ધાંતો નિશ્ચિનકાળ કરાવવાનાં સાધનો ઉપજાવ્યાં નથી એ મોટા ખેદની વાત છે. હવે સૂર્યસિદ્ધાંત સંબંધે માલિતી કરું છું. પચ્ચસિદ્ધાંતિકાંતે સૂર્યસિદ્ધાંત આજ ને સૂર્યસિદ્ધાંત ઉપજાવ્યો છે તેના કરતાં જૂદો છે અને તે જ મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંત છે. આ મૂળ

મૂર્ધસિદ્ધાંત દિનકર નામના ઋષિએ રચ્યો હતો એમ દેખાય છે. કારણ કે દિનકર નામનો એક મહર્ષિ જ્યોતિષી થઈ ગયો એમ પંચસિદ્ધાંતિકાની પહેલી જ વાર્યા ઉપરથી જણાય છે. તે વાર્યા આ પ્રમાણે છે:-

દિનકર વસિષ્ઠ પુર્વાન્ વિવિધમુનીન્દ્રાન્પ્રણમ્ય મકન્યાદો ।

અર્થ:-વસિષ્ઠ, દિનકર વગેરે મુનીન્દ્રેએ નમસ્કાર કરીને...

ત્યે તેના કાળ વિષે વિચાર કરીએ. પંચસિદ્ધાંતિકાના અદર્ગજી શકે ૪૨૭ થી માંડીને સાધ્યા છે, મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંતના મધ્યમ ગ્રહને બીજાસંસ્કાર કહ્યો છે તે આ પ્રમાણે:-

ક્ષેપાઃ શરેન્દુધિકલા પ્રતિવર્પ મધ્યમક્ષિતિર્જ ।

દશ દશ ગુરો વિંશોઘ્યા શનૈઘરે સાર્ધપચ્ચુતાઃ ॥૬૦॥ અ. ૧૬.

અર્થ:-૧૨ વર્ષે મંગળમાં ૧૫ વિહંગા મેળવવી. ગુરુમાંથી ૧૦, ૧૦ બાદ કરવી વગેરે.

આમાં વર્ષો ક્યાંથી ગણવાં તે કહ્યું નથી. તે પણ અદર્ગજી શકે ૪૨૭ થી શરૂ કરીને કાઢ્યો છે તેથી તે શકે ૪૨૭ થી માંડીને લેવાં એ સ્પષ્ટ છે. આની મનઝમ એમ કે વરાહમિહિરમતે મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંતના ગ્રહ શકે ૪૨૭ માં બિનચૂક આવતા હતા. એટલે તે મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંત શકે ૪૨૭ માં થયો. આનું બીજું પુષ્ટીકરણ એવું કે લગભગ મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંતના સૂર્ય જોડલા જ સૂર્ય ઉપરથી આપણા જ્યોતિષીઓએ શકે ૪૪૪ માં અવનાંશ શન્ય હતા એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંત શકે ૪૪૪ના ગુમારે થયો હોવા જોઈએ. ત્રીજું એમ કે શકે ૪૨૧ ના આ સિદ્ધાંતના મધ્યમ ગ્રહ મા. જ્યો. પા. ૨૦૦ મેં સાધ્યા છે તે બધા સુરોપિયન ગણિત વડે કાઢેલા તે જ સમયના ગ્રહ સાથે ધણા જ મળે છે, એ નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી જણાઈ આવશે

શકે ૪૨૧ ગૈસ કૃષ્ણ ૯ મી રવિવાર, મધ્યમ મખાદ્નના મધ્યમ ગ્રહ:-

	મૂળસૂર્યસિદ્ધાંત			કેરોપંતી ગ્રહસાધન કોષ્ટક પરથી		
	સા.	અ.	ક.	સા.	અ.	ક.
સૂર્ય	૦	૦	૦	૧૧	૨૬	૪૩
ચંદ્ર	૯	૧૦	૧૮	૯	૧૦	૩૬
ચંદ્રોચ્ચ	૧	૫	૪૨	૧	૫	૫૮
રાહુ	૧૧	૨૦	૧૨*	૧૧	૨૨	૩૭
મંગળ	૦	૭	૧૨	૦	૬	૪૮
બુધ	૬	૬	૦*	૬	૩	૫
શુક્ર	૬	૭	૧૨*	૬	૬	૩૭*
શુક્ર	૧૧	૨૬	૨૪	૧૧	૨૬	૧
શનિ	૧	૧૯	૧૨	૧	૧૮	૪૬*

* આ સંબંધે મા. જ્યો. શા. નિરીક્ષણ જુઓ. આ કેરોપંતી ગ્રહોમાં ૧૭ કલા મેળવી તેની મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંતના ગ્રહો સાથે તુલના કરવી, એટલે સૂર્યસિદ્ધાંતના બુધ સિવાયના ગ્રહો ધણા જ મૂલ્ય છે એમ જણાશે. આમ હોવાનું કારણ તે સિદ્ધાંત તે ગ્રહસામાં જ થયો એ જ હોવું જોઈએ. એકંદરે આ સિદ્ધાંત શકે ૪૨૭ માં થયો એમ હરે છે.

આ સિદ્ધાંતકારની કુશળતા ધણી મોટી છે. સુરોપમાં ટોલેમિએ જે કાર્ય કર્યું તે જ કાર્ય તેણે સ્વતંત્રપણે ટોલેમિ કરનાં પણ સરસ કર્યું એમ કહેવામાં કંઈ દરકત નથી.

ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન

૨

બૌદ્ધ અને જૈન ઉલ્લેખો

અધ્યાત્મક:-નારાયણ મારેશ્વર ખરે

પુરાતત્વના પ્રથમ પુસ્તકના ત્રીજા અંકમાં પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦થી ઈ. પૂ. ૨૦૦) આપના સંગીત વિષેના ઉલ્લેખોની ચર્ચા કરી હતી. પ્રસ્તુત લેખમાં બૌદ્ધોના અને જૈનોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આવતા સંગીત વિષેના ઉલ્લેખોની ચર્ચા કરવી વારી છે.

બૌદ્ધ પાસે પ્રથોમા ગાનકો અતિ પ્રાચીન મનાય છે. તેઓના સમય ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદીનો મનાય છે; અને તેમાં વર્ણવેલી લોકશ્રિયોને જુદાના પદોમાંની પણ દશે એવું વિદ્વાનો માને છે.^૧

ગાનકોમાં અલ્પદત્ત રાગની ઘણી કથાઓ આવે છે. તે પૈકી દધિવાહન ગાનકમાં શકનામક એક બ્રાહ્મણે પોતાના એક પદાડમાં રહેનાર બાળને વગાડવા માટે ઢોલ આપીને કહ્યું 'જેનું આ બાળુએ વગાડશે તો તારા શત્રુઓ નારી જશે પરંતુ બીજી બાળુએ વગાડશે તો તેઓ તારી સાથે મૈત્રી કરશે.'^૨

ગાનકોમાં બીજી એક વાત આવે છે, જેમાં જણાવેલું છે કે બોધિસત્ત્વ પોતે એક ઉત્તમ ગાયક હતા, તેનું નામ શુત્તિલ્લ હતું, અને એ કારણના રાગ અલ્પદત્તની પાસે ગાયક તરીકે નોંધર હતા. એક વખત ઉરુવિનીનો સુસિલ કરીને એક ગાયક ત્યાં આવ્યો અને શુત્તિલ્લ ને પોતાના કરતાં વધારે વિદ્વાન બનણી વધારે જ્ઞાન મેળવવાનો ઇચ્છાથી તેની પાસે રહી સંગીત શીખ્યો. શુત્તિલ્લે કંઈ પણ ચોરી ક્યો વખર તેને ગધું શીખવ્યું. પછી એક વખત અલ્પદત્તની સખામાં આ બંનેનું ગાયન વાદન થયું ત્યારે રાગએ શુત્તિલ્લને સુસિલ કરતાં બમણું ધનામ આપ્યું એ વાત સુસિલથી સદન ન થઈ. અને ગુરુની સાથે તકરાર કરી. તે તકરારનો નિર્ણય રાગએ એવો કર્યો કે એ બંને વચ્ચે હરીફાઈ ચાલે. શુત્તિલ્લ તે વખતે વૃદ્ધ હોવાથી પોતાના જ્ય વિશે તેને રાંકા થઈ અને ને જંગમમાં ચાલ્યો ગયો.

ત્યા સ્તુતિથી ઇંદ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને વરદાન આપ્યું કે 'હરીફાઈમાં તું તારી બીજાનો એકે એક તાર તોડી નાંખીશ તોખણ વખર તારવાળી બીજા પદોમાંના જેવી વાગશે

^૧ જુઓ Manual of Indian Buddhism by H. Kern પા. ૨; તથા ગાનકોના અંગ્રેજી અનુવાદના પહેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના. શ્રીકની પણ એવીજ મોત્તવના છે.

^૨ જુઓ Jataka Book II Page 70 વર્તમાનક (ગાનકોના અંગ્રેજી અનુવાદ)

અને સાતે તાર ન હોવા છતાં અવાજમાં થોડો પણ ફેર નહિ પડે. ' પછી ગુત્તિલ દરબારમાં આવ્યો અને હરીકાશમાં પોતાના શિષ્યને હત્યો. આ વાર્તામાં સમ્પત્તીનો (સાન તારની વીણાનો) ઉલ્લેખ આવે છે. આ ઉપરથી સદજ્ઞ અનુમાન થાય છે કે સમ્પત્તીનો પ્રચાર તે વખતે થયો હશે.^૩

ગતકમાં ઢાલ (drum) સજ્ઞ થયેલી વાર આવે છે. ઢાલ રજુ વાદ્યમાં ગણાય છે તેમજ ધર્મવિધિના પ્રસંગે પણ એ વાદ્ય વપરાય છે. એ સિવાય રાજાઓ ધાર્મિક કે રાજકીય આસાઓ બહાર રસ્તાઓ પર ઢાલથી કંઠેરા પીટાવીને બહાર કરતા. તે વખતે Kettle-drum Road (એટલે ઢાલ-રસ્તા) ખાસ રાખવામાં આવતો હતો.^૪

ઢાલ અને શંખ વગાડનારાઓનો તે વખતે એક ધંધો હતો એમ જણાય છે. મુદ્દ બાધિસત્ત્વે શંખ તથા ઢાલ વગાડનારાઓમાં પણ બે જગ્યા લીધા હતા એમ ગતક કથાઓમાં કહ્યું છે.^૫

વીણાનો ઉલ્લેખ ગુત્તિલ ગતકમાં તો આવીજ ગયો છે. વિધુરપાંડિત ગતકમાં પણ તેના ઉલ્લેખ છે. પ્રધાન વિધુરપાંડિતે પોતાના રાગના શત્રુઓને જેમ વીણા વાદનથી હાથી પકડાય છે તેમ પોતાના આતુરથી હત્યા.^૬

ગતક પ્રથેમાં ખીંગા સંગીત વાદ્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે અને તે મુખ્યત્વે કરીને સરઘસમાં વપરાતાં વાદ્યોનો. સરઘસમાં ઘણા રચો રહેતા અને તેમાંના છેલ્લા રથમાં વાદ્યો વગાડવામાં આવતા.^૭ બૌદ્ધોના ધાર્મિક વિધિમાં પણ સંગીતને ઉત્તમ સ્થાન હતું. પંચશિખ ગંધર્વ કાથમાં વીણા લઈને શુદ્ધતી સ્તુતિ કરે છે એવો ઉલ્લેખ પણ આવે છે.^૮

રાગ મહારાગ્ગનો પણ પોતાની પાસે ગાયક વાદક નોકર તરીકે રાખતા હતા એ વાત મહાસારગતક અને તકારીય ગતક ઉપરથી જણાય છે.

મહાજન ગતકમાં ચાર મહોરા ધ્વનિનો ઉલ્લેખ છે અને એ ધ્વનિ મુદંગ દુદ્ધબિ હત્યાદિ ચર્મવાદ્યોનો કહેણ છે. આ ધ્વનિનો ઉપયોગ રાજા મહારાજાઓ સન્માનનીય પુરુષોને માન આપવા ખાતર કરતા હતા. એ ધ્વનિ બે રચની વચ્ચે વાદ્યો વગાડીને કાઢના હતા જેમાંથી એક રથમાં માણસો બેસે અને બીજો ખાલી રહે. એ રથોને રાજવાડાની ચોતરફ ફેરવતા. અને તે વખતે સેંકડો વાજીંત્ર વગાડી તે બધાનો અવાજ સમુદ્રની ઘાંધણા જેવો કાઠના.^૯

૩ જુઓ ગતકોનો અંગ્રેજી અનુવાદ ભાગ બીજો ગુપ્ત ગતક Page 172, 176

૪ જુઓ ગતકોનો અંગ્રેજી અનુવાદ ભાગ ૪ થો. પાનું ૧૭૧ અને ૨૫૬.

૫ જુઓ ગતકોનો અંગ્રેજી અનુવાદ ભાગ ૧. પાનું. ૧૪૬ બેરીવાદક ગતક અને શંખધ્વનિ ગતક.

૬ જુઓ ગતકો ભાગ ૬ દ્વો પાનું ૧૨૭ વિધુરપાંડિત ગતક.

૭ જુઓ ગતક ભાગ ૬ દ્વો. નીગ્રાધ ગતક.

૮ જુઓ ચિતારી કૌશીય ગતક પાનું ૪૦ ગતક ભાગ ૪ થો.

૯ જુઓ. મહાજન ગતક

મહાવગ્ગમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે.

અથ સ્વો ભગવા યેનાયસ્મતો સોણસ્સ વિહારો તેનુપસંકમિ ઉપસંકમિત્થા પઞ્જસે આસને નિસીદિ । આયસ્માપિ સ્વો સોણો ભગવન્તં અભિવાદેન્થા પ્કમન્તં નિસીદિ । પ્કમન્તં નિસિદં સ્વો આયસ્મન્તં સોણં ભગવા એતદ્ધોચ । નનુ તે સોણ રહોગતસ્સ પદિસહ્હોનસ્સ એવં ચેતસો પરિચિત્ત્થો ઉદ્ધપાદિ । યે સ્વો કેચિ.....પુઙ્ગાનિ ચ કરેય્યન્તિ । એવં ભન્તેતિ । તે કિં મઙ્ગસિ સોણ, કુસલો ત્વં પુઙ્ગ્વે અગારિકભૂતો ઘોણાય તન્તિસ્સરેતિ । એવં ભન્તે । તે કિં મઙ્ગસિ સોણ, યદા તે ઘોણાય તન્તિયો અચ્ચાયતા હોન્તિ, અપિ નુ તે ઘોણા તસ્મિં સમયે સરવતી યા હોતિ કમ્મઙ્ગા યા તિ । નો હેતં ભન્તે ॥ ૧ ॥ તે કિં મઙ્ગસિ સોણ, યદા તે ઘોણાય તન્તિયો અતિસિચિલા હોન્તિ, અપિ નુ તે ઘોણા તસ્મિં સમયે સરવતી યા હોતિ કમ્મઙ્ગા યા તિ । નો હેતં ભન્તે । તે કિં મઙ્ગમિ સોણ, યદા તે ઘોણાય તન્તિયો, નેવ અચ્ચાયતા હોન્તિ નાતિસિચિલા સમે યુણે પતિટ્ઠિતા, અપિ નુ તે ઘોણા તસ્મિં સમયે સરવતી યા હોતિ કમ્મઙ્ગા યા તિ । એવં ભન્તે । એવમેવ સ્વો સોણ અચ્ચારહ્ધિરિયં ઉદ્ધચાય સંવત્તતિ, અતિલીનચિરિયં કોમઙ્ગાય સંવત્તતિ ॥૨॥

આમાં શુદ્ધ પોતાના શિષ્ય સોનને કેપ્પેશ કરતાં પૂછે છે કે ‘તમે વીણા વગાડી શકો?’ સોન દા પાડે છે. શુદ્ધ કહે છે “ જો સોમ, વિણાના તારો ખેંચીને બાહુ સખત કરીએ તો તેમાંથી અવાજ બરાબર નીકળશે?” “ ના ” સોમે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. શુદ્ધ પૂછે છે “ હવે જો વીણાના તારો બાહુ નહીં દીક્ષા કરીએ તો શું થશે?” સોમે કહ્યું “ તોપણ તેમાંથી સંગીતનું યોગ્ય અવાજ ન નીકળે, અને હું તેને વગાડી પાવું ન શકું,” શુદ્ધ કહે “ હવે જો વીણાના તારો બાહુ સખત પણ નહિં અને બાહુ દીક્ષા પણ નહિં પરંતુ તેમાંથી અવાજ નીકળે એટલા જ તારોને ખેંચીએ તો?” સોમ કહે, “ તો પછી વીણામાંથી સરસ અવાજ નીકળે અને જો વગાડી પણ શકાય.” શુદ્ધ કહે કે “ તેથી જ રીતે આપણી શક્તિને બાહુ નહીં તાપણ કરીએ તો તેથી કંઈ વળે નહિં. અથવા શક્તિનો ઉપયોગ બરાબર ન કરીએ તો, આગમને કીધે શરીર નકારું થઈ જાય.” ૧૦

ઉપલી વાત પરથી વીણા મુદ્રસિક્ક હતી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

વીણાનાં તુંગશ્રાવો ખીલીકળનાં કોણનાં થતા દીધનકાયમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

“ એવં મહં તથાતિ સ્વો પંચસિગ્ધો ગંધઙ્ગપુત્તો સક્કસ્સ દેવાનમિદ્દંસ્સ પદિસુત્તવા ઘેલુષપણ્ઢુધીણં આદાય પ્કમન્તં ઠિતો સ્વો પંચસિગ્ધો ગંધઙ્ગપુત્તો ઘેલુષપણ્ઢુધીણં અસ્સાવેમિ ॥૧૧

આ ઉલ્લેખ-પ્રમાણે પોતાના હાથમાં વીણા (પંડુવીણા) લઈને પંચસિગ્ધ ગંધર્વપુત્ર

૧૦ જુઓ મહાવગ્ગ વિનયપિટક એટીટર ઓક્સનબર્ગ. પાનું ૧૮૨-૮૩, મૂળ કક્ષરોના સાર આપ્યો છે.

૧૧ જુઓ દીધાનકાય. પાલીટિક્સ્ટ સોસાયટી યો. બીરુનું પાનું. ૨૬૪

ઈંદ્રની સ્તુતિ કરે છે. બેલુવ એટલે ખીલીનું ઝાડ, આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી છું કે વીણાનું તુળકું ખીલીફળના કોડાનું હશે. હાલમાં પણ કોઈકે ઠેકાણે ન્હાના તુળકાંની ખીલીફળની વીણા જોવામાં આવે છે.

વીણા વિષે ખીજે એક ઉલ્લેખ એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ અને ધીક રાજા મિલિંદની વચ્ચે થયેલા સંવાદમાં આવે છે. રાજા મિલિંદ એ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ પહેલાં હિંદમાં હતો. પ્રસ્તુત સંવાદ સિંધુ નદીના આસપાસના પ્રદેશમાં થયો હોવા જોઈએ એમ ડૉ. ઓલ્ડેનબર્ગ કહે છે.^{૧૨}

એ સંવાદમાં ભિક્ષુ રાજાને કહે છે હે ' રાજા, વીણાની તબક્કી (વીણાય પત્તમ વીણાની તબક્કી ?) ઘોડી, આમડું, ચંદરનું પોલાણ, ચોકડું, ખીલી, તાર, ગજ અને મનુષ્યની મહેનત એમાંનું એકાદ ન હોય તો કંઈ સંગીતનો પ્કાન નીકળવાનો હતો? ^{૧૩}

સારાંશ વાંચના પ્રચાર બૌદ્ધ કાળમાં ઘણો જ હતો. રાજા મિલિંદ એ પોતે બહુ વિદ્વાન હતો અને ઘણી કળાઓનું જ્ઞાન તેને હતું. એ પોતે કવિ તેમ જ ગાયક હતો.^{૧૪}

અશ્વધોષ ઇસીસનના પહેલા સૈકામાં થયો. તેણે છુદ્ધની સ્તુતિઓ રચેલી છે અને તે બૌદ્ધમંદિરોમાં ગવાતી. એણે પોતાની સાથે ગાયક-વાદકનો મંથ લઈને આખા હિંદમાં પ્રવાસ કર્યો હતો, અને તેમની મદદથી બૌદ્ધમતનો પ્રચાર કર્યો હતો. એ પોતે કવિ અને ઉત્તમ ગાયક હતો.^{૧૫}

અશ્વધોષ છુદ્ધચરિત્રમાં લખે છે કે “ તે લોકોએ તથાગતનું (ગૌતમ છુદ્ધનું) મૃત શરીર સુરક્ષિત રાખ્યું અને તેની આગળ દરેક પ્રકારનું વૃક્ષ તથા ગીત કર્યું.”^{૧૬}

આ ઉપરથી સમજાય છે કે ધાર્મિક વિધિમાં બૌદ્ધ લોકોને સંગીતની આવશ્યકતા લાગી હતી. હિન્દુઓના પણ જે સોળ સંસ્કાર કલા છે તે પ્રત્યેકમાં સંગીતની જરૂર છે અને ખાસ કરીને યજ્ઞને પ્રમંથે તો જરૂર હતી જ. હિન્દુઓના ગૃહ્યસૂત્રમાં તેમજ ઉપનિષદમાં એ જ વાન જોવામાં આવે છે.^{૧૭}

ઉપલા ઉલ્લેખ ઉપરથી બૌદ્ધ ધર્મના વિધિમાં સંગીતને સ્થાન હતું એટલું જ નહીં પણ મંદિરોમાં ગવાતી સ્તુતિઓ પણ સંગીતયુક્ત હતી એમ સમજાય છે.

૧૨ જુઓ Page 254 Buddha, His Life, Doctrine, and His Order by
Dr. Oldenburg.

૧૩ જુઓ Questions of King Milinda. Page 84.

૧૪ જુઓ Hindu India. Page 100.

૧૫ જુઓ-Sacred Books of the East Vol. XIX Introduction.

૧૬ “ .....They placed the body of તથાગત and then using every kind of music and dance” etc

૧૭ જુઓ બૃહદારણ્યકોપનિષદ અધ્યાય ૩. ૨૭.

ગૌતમબુદ્ધે શ્રામણેરને જે દસ ખાસ આગ્રાઓ પાળવા માટે આપેલી હતી એમાંથી એક આગ્રા એ છે કે મનોવિકાર હરીખિત કરનાર નૃત્ય, ગીત, વાદનથી શ્રામણેરે નિવૃત્ત થવું”^{૧૮}

એ ઉપરથી તે વખતે સમાજમાં ગાયન વાદન નૃત્યનો ફેલાવો હતો. પણ તેમાંથી અશ્લીલ ગાયનો કે જે મનોવૃત્તિને હામ કરે તેવા ગાયનોથી અલિપ્ત રહેવું એવો એક અભ્યારી કે શ્રામણેર માટે નિયમ કર્યો હતો એમ જણાય છે.

“લલિત વિસ્તર” ગ્રંથમાં બુદ્ધનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. એમાં બુદ્ધ પોતે સંગીત વિદ્યામાં કુશળ હતા, અને વીણાવાદ્ય ઠીક રીતે વગાડી જાણતા હતા એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

“અગ્નિકર્મણિ ઘીણાયાં ઘાઘે નૃત્યે ગીતે પઠિતે આલ્યાને લાલ્યે નાટ્યે સર્વત્ર ઘોઘિસત્ત્વ પથ વિશિષ્યતે સ્મ”^{૧૯}

તેમજ—

“હામઘ પુત્રા સુકુશલગીતયાઘા વથ ત્વંગતોઽસિ વિજહિય સર્વરાજ્યમ્”^{૨૦}

આ ઉપરથી રાજાઓ પોતે ધીજા વિપયોની પહે સંગીત વિદ્યા શિખતા હતા અને અને તેની કદર કરતા હતા એમ જણાય છે.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સદર્મપુંડરિક જુનો ગ્રંથ છે. સ્ત્રીની ભાષામાં આ ગ્રંથનો તરજુમો ઇ. સ. ૬૦૧ માં થયો હતો.^{૨૧} ગ્રંથમાં મૂળ ગ્રંથ એની અપેક્ષાએ જુનો હોવો જોઈએ. કોઈ કહે છે કે આ ગ્રંથની પરિભાષા “સતપથબ્રાહ્મણને” મળતી છે.

આ ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે “અવલોકિતેશ્વરનો અવાજ બ્રહ્મ જેવો છે અને તે આખી મૂર્જનામાંથી પસાર થાય છે.”^{૨૨}

મૂર્જના એટલે સપ્તસ્વરોનો ક્રમવાર આરોહ અને અવરોહ. પ્રાચીન મૂર્જના શબ્દનો એજ અર્થ હતા. હાલની ભાષામાં એને ઠાઠ કહેવાય.

સદર્મપુંડરિકમાં વાણત્રેની પણ ઉલ્લેખ ઘણે ઠેકાણે આવે છે. એમાં મુખ્યત્વે કરીને શંખ, દોલ, વીણા, ઝાંજ, તંબુર, વેણુ, બંસરી વગેરેનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૩}

૧૮ જુઓ Dialogues of Buddha Part I Page 6. or Brahmajala sutta.

૧૯ જુઓ લલિતવિસ્તર પાનું ૧૫૬.

૨૦ “ ” પાન ૨૩૨.

૨૧ જુઓ H. Kern's Introduction to Saddharma Pundrik Pp. 16-17.

૨૨ “Avalokiteshwar possesses a good voice like Brahma going through the whole Gamut of tones” Saddharma Pundrik PP. 416. H. Kern.

૨૩ “Who caused musical instruments, drums, conches, trumpets and noisy great drums, to be played and raised the rattle of Tymbals at such places in order to celebrate the highest enlightenment ?

તેમ જ એ જ ગ્રંથમાં બીજે ક્રેદાણે એક આવે. ઉલ્લેખ છે “ આગળના દસ કાળમાં પ્રથમવિધિ પ્રસંગે ઘણી જાતના વાદ્યો વગાડવામાં આવતા હતાં.” પાના ૪૦૦ ઉપર મેઘધુંદુભિસ્વરરાગઃ એવો શબ્દ વાપરેલો છે. તે શબ્દ ૧૨૦૦૦ વર્ષમાં એક લાખ સંગીત વાદ્યો વગાડીને મેઘ દુંદુભિ જેવો અવાજ કાઢીને શુદ્ધને પ્રણામ કર્યા એ આજના અનુસંધાનમાં આવ્યો છે. આ ઉલ્લેખ પણ વાદ્યોના પ્રચારની આજનાં ટેકા આપે છે.

શુદ્ધ અને તેમના શિષ્ય આનંદ વચ્ચે થયેલા એક સંવાદમાં સાત જાતના વાદ્યોનો ઉલ્લેખ છે. જે કે એના નામો નથી આપેલા પરંતુ તે મંદર્ભ ઉપરથી વાદ્યોના પ્રચાર તે વખતે સાર્વાત્રક હતો એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. એ સંવાદ આ પ્રમાણે છે:—

“હે આનંદ! જેમ સાત જાતના વાદ્યો સાતી રીતે વગાડવામાં આવે તો કદાચ માણસને મધુર, આનંદદાયક, રમણીય અને બાન બુલાવે એવો.” ઇત્યાદિ.

“જેમ આનંદ તે કિંમ્બુઓની વળ પવનથી દાલનાં મધુર, આનંદદાયક, રમણીય અને બાન બુલાવે એવો સ્વર ઉઠે.” ઇત્યાદિ. ૨૪

બીજે એક મંગીતની પરિભાષા સંગ્રહી ઉલ્લેખ લંકાવનાશ્રમમાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

“અથ રાવણો રાક્ષસાધિપતિઃ સપરિવારઃ પૌષ્પકં વિમાનમભિરુદ્ય ચેન ભગવાંસ્તેનોપજગામ, ઉપેત્ય વિમાનાદવતીર્ય સપરિવારો ભગવંતં ત્રિષ્કુલ્યઃ પ્રદક્ષિણીકૃત્ય તૂર્યતાઢાવચરૈઃ પ્રવાહન્નિઃ દ્વંદ્વનીલમયેન ઘણ્ડેન વૈદૂર્યં સુસારપ્રમ્યુતાં વીણાં પ્રિયંગવાણ્ડુનાનર્ધ્યેણ ઘષ્ટ્રેણ પાશ્વાંચલંચિતાં કૃત્વા સંદર્શ્ય પદ્મજગાન્ધારધૈવતનિપાદમધ્યમકૌશિકગીતસ્વરધ્રામમૂર્છનાદિયુક્તેનાનુસાર્યં સ્તરીરં વીણાં અનુવિદ્ય ગાથાભિર્ગતૈઃ અનુગાયતિ સ્મ ॥

લંકાવતારસૂત્રમ્ પાનું. ૩

(પછી રાક્ષસોનો રાજા રાવણ પોતાના પરિવારને લઈને પુષ્પક વિમાનમાં બેઠો, અને તેણે જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં જઈને વિમાનમાંથી નીચે ઉતરીને પરિવાર સહિત ભગવાનને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી. તે પછી દ્વંદ્વનીલમય દ્વંદ્વથી વાગના તૂર્ય નામક વાદ્યને હાકતાં તેણે વૈદૂર્ય મણિથી અલંકૃત એવી વીણા અત્યંત અમૂલ્ય અને પ્રિયંગ જેવા શુભ વસ્ત્રથી પોતાની કંઠે લટકાવીને આનંદથી, પૂજ, ગાંધાર, ધૈવત, નિપાદ, મધ્યમ, કૌશિક ઇત્યાદિ ગીત સ્વર ધ્રામ અને મૂર્છના સહિત મેળવીને લીલાથી વીણાની જેડે પોતાનો સર મેળવીને ગાથા અને ગીત વડે ગાવા લાગ્યો.)

Who caused sweet lute, cymballs, tabors, small drums reedpipes, flutes or sugar-cane to be made, have all of them reached enlightenment

Those who celebrate the Sugatas made iron cymballs resound (૧) or small drums; who sung a song sweet and lovely? જુઓ. સર્વમધુરીકર્તુ બાપાન્તર, Sacred Books of the East Vol 21 P. 51.

૨૪ જુઓ Dialogues of Buddha Page 214 Vol. III Part 2, Mahā-suddesa-suttanta.

આ ઉતારા ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખતમાં સંગીતની આમમૂર્છનાદિકનું મહત્ત્વ વિશેષ હતું અને સંગીતરત્નાકરમાં જે આમ-મૂર્છના પ્રકરણ, અને આમ-રાગ પ્રકરણ આપેલું તે સંબંધી એટલું જ કહેવાનું છે-કે પ્રાચીન બૌદ્ધ વાંગમયના કાળથી તે સંગીત-રત્નાકરના સમય સુધી આમરાગોનો પ્રચાર લગભગ ગાળ્યો ગાળ્યો હતો.

દક્ષિણી કે ક્ષ્ણીક સંગીતનું વર્ણન જેમાં છે એવો એક ગ્રંથ શિલ્પવિકરમ્ નામનો છે. એ ગ્રંથમાં કાવ્ય, સંગીત અને નાટક વિષે ઘણી માહિતી છે. એ ગ્રંથનો કર્તા તામ્રાળ ચર દેશનો રાજા સેનુતુવનના બાઇ ફલેકોચદિગલ નામનો છે. એ રાજા ઈ. સ. ના પહેલા સૈકામાં હતો. એ ગ્રંથ ઉપર બે રીકાઓ પણ થઈ છે. એક રીકા અધર્કુનલરે કરી છે અને તે ઉપરની લખનકોન્ટન કવિચકવર્તિએ એક રીકા લખી. આ રીકા અને ઇપણી શિલ્પવિકરમ્ના પછી એ કે બેનો વર્ગ પછી લખાઇ છે એમ કહેવાય છે. ૨૫

ઉપર કહ્યું છે કે મૂળ ગ્રંથમાં એટલે શિલ્પવિકરમ્માં સંગીતવિષયક માહિતિ છે. એ માહિતી બહુજ અમૂલ્ય છે. મૂળગ્રંથ તામ્રાળમાં છે. એનો તરજુમો જોવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પ્રાચીન કાલમાં સંગીતની કેવી રીતિ હતી અને સંગીત શાસ્ત્રમાં આપણી કેટલી પ્રગતિ થઈ હતી તે જણાય છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જે પારિભાષિક શબ્દો આવેલા છે તે ઉપરથી તે ગ્રંથમાં આવેલી માહિતી પ્રાચીન કર્નાટકી સંગીતને મળતી છે એમ લાગે છે. કર્નાટકી અને ઉત્તર દિન્દુરયાની એ બે પદ્ધતિઓ મ્યારે જુદી થઈ તે વિષે આપણે એકસ કંઈ કહી શકતા નથી. આ ગ્રંથમાં સ્વર, આમ, મૂર્છના વગેરે પ્રસાદિતો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ તેમના નામો તદ્દન જુદા છે. દાખલા તરીકે કેટલાક તામિલ નામો અને તેને મળતા સંસ્કૃત નામો નીચે આપીએ છીએ.

Iyal ફયલ- કાવ્ય

Isai ફસાઈ-સંગીત

Natak નાટક-નાટક

Thatam થાટ-થાટ

Yal ચાલ-થાટ કે આમ

Palai પલાઈ-મૂર્છના

Kural કુરલ- સા

Thuttham થુથ્થમ-રી

Kaikalai કાઈકિલ-મ

Oolai ઝલાઈ-મ

LLi લી-પ

Vilari ચિલારી-ધ

Tharam થારમ-ની

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં-હીનયાન અને મહાયાન એ બન્ને સંપ્રદાયોના મુખ્ય ગ્રંથોમાં-મળતા સંગીતવિષયક ઉલ્લેખોની અર્થાં અહીં પૂરી કરી, જેનોનાં આગમોમાં મળતાં ઉલ્લેખો તરજુમે આપણે વળાણું.

જૈન ગ્રંથોમાં જુનામાં, જુના ગ્રંથો આપણે છે. એમાં “રથાનાંચ સુત્ર” બહુ જુનું (ઇ. સ. પૂર્વે ૧ કે ૨ જુ સૈકાનું) મનાય છે. શત્રુપત્રીયસુત્ર, નન્દી, અનુયોગદ્વાર વગેરે ત્યાર પછીના છે

સ્થાનાંગસૂત્રમાં જે સંગીત વિષયક ઉલ્લેખો આવ્યા છે તેજ ઉલ્લેખો હુબેહુબ અનુયોગ દ્વાર સૂત્રમાં છે. મોટે પ્રથમ આ એકજ નાતના જે ઉલ્લેખો છે તે વિશે આપણે વિચાર કરીશું, અને ત્યાર પછી બીજા ગ્રંથો તપાસીશું.

૨૧સ્થાનાંગ નથા ૨૭અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં જે ઉલ્લેખ છે તેને નીચે બાયાન્તર સહિત આપવામાં આવે છે.

સે કિં તં સત્ત નામે ?

હવે સાત (સ્વરોના) નામ તે કયા ?

૨ સત્ત સરા પળ્લતા, સાત સ્વરો કલા છે.

તંજહા-સજ્જે રિસદ્દે ગંધારે,

મજ્જિમે પંચમે સરે,

રેષપ (ધેવતે) ચેષ નેસામે,

સરા સત્ત વિઆદિઆ ॥ ૧ ॥

પાળ, ઋપભ, ગંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિપાદ, એ સાત સ્વરો વર્ણવેલા છે.

પઅસિળ્લં સત્તપદ્દં સરાણં સત્ત સરદ્દાણા પળ્લતા, તં જહા—

સજ્જં ચ અગ્ગજીહાપ, હરેણ રિસદ્દં સરં

કળ્લદુગ્ગપ્પણ ગંધારં, મજ્જજીહાપ મજ્જિમં ॥ ૨ ॥

નાસાપ પંચમં વૂઆ, દંત્તોટ્ટેણ અ રેવતં ।

મમુહક્કલેષેણ નેસાદ્દં, સરદ્દાણા વિઆદિઆ ॥ ૩ ॥

એ સાત સ્વરોના સાત સ્વરસ્થાનો કલા છે, જેમકે પડ્ડા શુદ્ધાઓમાં, ઋપભ છાતીમાં, ગંધાર કંઠમાં, મધ્યમ શુદ્ધાના ગધ્ય ભાગમાં, પંચમ નાસિકામાં, ધૈવત દંતોષમાં અને નિપાદ શુક્રીમાં હોય છે.

સત્ત સરા જીવણિસિંસઆ પળ્લતા તંજહા:—

સજ્જં રવદ્દ મઝ્ઝરો કુકુહો રિસમં સરં, ।

દંસો રવદ્દ ગંધારં, મજ્જિમં ચ ગવેલગા ॥ ૪ ॥

અદ્દ કુસુમસમ્ભવે કાલે, કોહલા પંચમં સરં

છદ્દં ચ સારસા કુંચા નેસાયં સત્તયં ગઓ

સાત સ્વરો શુવાશ્રિત કલા છે,

પડ્ડાને મોર, ઋપભને કુકુશ્વ, ગંધારને દંસ, મધ્યમને ગાય, પકરાં અગર ઘેરાં, પંચમને કોહલા, ધૈવતને સારસ પક્ષી, અને કૌંચ, અને નિપાદને કાથી.

સંગીતમકરંદ સંગીત રત્નાકર કલાદિ સંગીતગ્રંથમાં ગંધારને બકરા અગર ઘેરા, અને મધ્યમને કૌંચ પક્ષી આપેલા છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં થોડો ફરક આવે છે. સંગીતમકરંદ અને રત્નાકરના શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

પહ્નં મયૂરો વદતિ વાતકો ઋષભં તથા
અજો વિરોતિ ગાંધારં ક્રૌંચઃ કથણતિ મધ્યમમ્ ॥
પુષ્પસાધારણે કાલે કોકિલા વદતિ પંચમમ્
અશ્વઞ્ચ ધૈવતં ચૈથ નિપાદં ષ ગજસ્તથા ॥

સંગીત મકરંદ પ્રથમપાદ શ્લોક ૧૩, ૧૪,

મયૂરચાતકચ્છાગક્રૌંચકોકિલદર્દુરાઃ ।
ગજઞ્ચ સપ્તપહ્નજાદીન્ક્રમાદુચ્ચારયન્ત્યમો ॥

સંગીતરત્નાકર, સ્વરાધ્યાય, નાદશ્રુતિપ્રકરણશ્લોક ૪૮

સત્ત સરા અજીયનિસ્સિઆ પળ્ણત્તા, તંજહા:—

સજ્ઞં રવઈ મુઅંગો ગામુદી રિસદં સરં ।
સંજ્ઞો રવઈ ગંધારં મજ્ઞિમં પુળ્ણ શ્લુરો ॥ ૬ ॥
ચડસરણપદ્ધાણા, ગીદિઆ પંચમં સરં
આઢંવરો રેયઈયં મહાભેરી અ સત્તમં ॥ ૭ ॥

સાત સ્વરો અશ્રુવઆશ્રિત કહેવાય છે—(એટલે સાત સ્વરો ૧/૬ વસ્તુઓમાંથી પણ નીકળે છે એમ કહ્યું છે.) જેમકે પૂજારને મૃદંગ, ઝપભને ગોમુખી, ગંધારને શંખ, મધ્યમને ઝાલર, પંચમને ચારપાયાવાળું ગોધા, (એક ચર્મવાદ્ય), ધૈવતને આડંબર, અને નિપાદને મોટી બેરી.”

સ્વરો “ જીયનિસ્સિઆ અને અજીય નિસ્સિઆ ” છે અને કહીને તેમના અવાજ સંગીત વાદ્યો સાથે સરખાવ્યા છે, આ એક સુંદર ઉલ્લેખ છે. આમાં આડંબર અને ગોધા એ બંને વાદ્યો વૈદિક વાદ્યો તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ગયા લેખાંકમાં ગોધા અને આડંબર વિશે કહ્યું ૧/ છે. અદિયાં તો એટલું જ કહી શકાય કે વૈદિક વાદ્યોના પ્રચાર જૈન વાદ્યમયના કાળમાં ચાલુ ૧/ હતો.

પ્રાચીન સંગીતપ્રથેમા પણ આ શ્લોક અગર એના ૧/ અર્થવાળા ખીગ્ત કોઈ શ્લોક મળતા નથી, તેથી અમને એમ લાગે છે કે સ્થાનાંગમુત્રમાં, તે વર્ણનના ખીગ્ત કોઈ સંગીત પ્રથમાંથી ઉપલેક્ષ શ્લોક આવ્યો હશે.

પ્પસિળં સત્તપ્પહં સરાળં સત્ત સરલક્ષણા પળ્ણત્તો,
તંજહા—સજ્ઞેણ લહઈ પિત્તિ, કર્યં ચ નયિણસ્સઈ ।

ગાયો પુત્તા ય મિત્તા ય, નારીણં હોઈ વલ્લહો ॥ ૮ ॥

રિસહેણ ડ પસજ્ઞં (પસેજ્ઞં) સેણાવજ્ઞં ધળાણિઅ ।

વત્થગંધમલંકારં, ઈત્થિઓ સયણાનિ અ ॥ ૯ ॥

ગંધારે ગીતજુત્તિળ્ણા, વજ્ઞવિત્તી કલાદિઆ ॥

હવંતિ કઈણો ધળ્ણા, જે અળ્ણે સજ્ઞપારગા ॥ ૧૦ ॥

મજ્ઞિમસર મેતાડ, હવંતિ સુદ્ધજીવિણો ।

લાયઈ પીયઈ દેઈ મજ્ઞિમ સર મસ્સિઓ ॥ ૧૧ ॥

પંચમસરમંતા ડ હવંતી પુહધી પર્ઈ ।

સૂરાસંગહ કતારો અળેગગળનાયગા ॥ ૧૨ ॥

રેચયસરમંતા ડ હવન્તિ દુહજીયિણો

કુચેલાચ કુષત્તીય ચોરા ચંડાલ મુટ્ટિયા ॥ ૧૩ ॥

ગિસાયસરમંતા ડ હૌંતિ કલહકારગા ।

જેવાચરા લેહવાહા હિડંગા ભારવાહગા ॥ ૧૪ ॥

એનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-

૧ પૂજ્યથી આશ્ચર્યકા ચાલે છે, અને કરેલું કામ નિષ્ફળ થતું નથી ગાય, પુત્ર, ભત્ર, પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીને પણ પ્રિય થાય છે.

૨ મધ્યમ સ્વરથી સેનાપતિપણ, ધન, વસ્ત્રો, મુખધી, ધરંણા, સ્ત્રી, શયન ઇત્યાદિ મળે છે.

૩ ગંધાર સ્વરથી, ગીત કરનાર, શ્રેષ્ઠતિવાળા, કલાપટુ એવા કવિઓ અને ખીમ્ત શાસ્ત્રી હોય છે

૪ મધ્યમ સ્વરથી મુખચી હોય છે, ખાય છે, પીએ છે, દે છે.

૫ પંચમ સ્વરથી માણસ ભૂમિપતિ (રાજા) બને છે. તેમજ શરૂ, સંપ્રાદક અને અનેક ગણના નાયક થાય છે.

૬ દૈવત સ્વરવાળા કુળી થાય છે, તેમજ ખરાય વસ્ત્રોવાળા, ખરાય આશ્ચર્યકા વાળા, ચોર ચંડાલ અને મસ્ત થાય છે,

૭ નિપાદ સ્વરવાળા, કલહકારી, પગે દોડનાર, કાસદ, ભટકનાર, ભારવાહક થાય છે. આ પ્રમાણે સાત સ્વરોના લક્ષણો કહ્યા છે. આ લક્ષણો કોઈપણ પુરાતન સંગીત ગ્રંથમાં જોવામાં આવતા નથી

“ एषसि णं सत्तण्हं सराणं तओ गामा पण्णता, तैजहा—

“ સજ્જગામે મજ્જિમગામે ગંધારગામે, સજ્જગામસ્સ ણં સત્ત મુચ્છણાઓ પણ્ણતાઓ, તૈજહા-મગ્ગો કોરવિઆ હરિયા, રયણી અ સારકંતાય છટ્ટો અ સારસી ણામ સુદ્ધસજ્જા ય સત્તમા. ”

સાત સ્વરોના ત્રણ ગ્રામો કહ્યાં છે. જેમકે પૂજ્ય ગ્રામ, મધ્યમગ્રામ, અને ગંધારગ્રામ હવે પૂજ્ય ગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ છે. તેમના નામો આ પ્રમાણે છે:-

મગ્ગી, કોરવિઆ, હરિયા, રયણી, સારકંતા, સારસી અને સુદ્ધસજ્જા

પૂજ્ય ગ્રામની સાત મૂર્છનાના આ ઉપરા નામો પ્રાચીન સંગીત ગ્રંથમાં આવેલા નામો સાથે મળતા નથી. પરંતુ તેમાંથી કંઈક નામો તો મધ્યગ્રામની મૂર્છનાઓ સાથે મળે છે. સંગીતમકરંદ અને રતનાકરના બે શ્લોકો અને અહિંઆ આપીએ છીએ. તે ઉપરથી વાંચકોને કલ્પના આવશે.

पङ्के तृत्तरमंद्रादौ रजनी चोत्तरायता,

शुद्धपङ्जा मत्सरीकृदश्वक्रान्ताऽभिरुद्रता ॥

મધ્યમે સ્યાતુ સૌથીગે હારિણાશ્વા તતઃ પરમ્
સ્યાત્ કલોપનતા શુદ્ધમધ્યા માર્ગી ચ પૌરવી ॥

હૃષ્યકેત્યથ તાસાં તુ.....સં૦ રત્નાકર,

સ્વરાધ્યાય, ગ્રામમૂર્છનાપ્રકરણ, શ્લોક ૧૦, ૧૧

મંગીનમકરંદમાં આજ હુબેહુબ અર્થના શ્વાકે હોવાથી તે અદિઆ આધ્યા નથી.
પૂજાઆમની સાત મૂર્છનાઓ.

૧ ઉત્તરમંદ્રા, ૨ રજની, ૩ ઉત્તરાયતા ૪, શુદ્ધવદ્જા, ૫ મત્સરીકૃતા,
૬ અશ્વક્રાન્તા અને ૭ અભિરુદ્ધતા.

મધ્યમ ગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ:—

૧ સૌથીગેરી, ૨ હરિણાશ્વા, ૩ કલોપનતા, ૪ શુદ્ધમધ્યા, ૫ માર્ગી
૬ પૌરવી, ૭ હૃષ્યકા

ઉપર આપેલી મૂર્છનાઓ ઉપરથી—સ્થાનાંગસૂત્રમાં આપેલી મૂર્છનાઓમાં કેટલો ફરક
છે એ સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં આવશે. હવે મધ્યમગ્રામની ૭ મૂર્છના સ્થાનાંગ સૂત્રમાં આપેલી
છે તે આ પ્રમાણે છે.

મજ્જિમગામસ્તથં સત્ત મુચ્છણાઓ પળણત્તાઓ,

તંજહા—ઉત્તરમંદ્રા રચણી, ઉત્તરા ઉત્તરગતમા,

સમોક્ષતા ય સૌચીરા અભિરુદ્ધા હોડ સત્તમા ॥ ૧૫ ॥

મધ્યમ ગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ શ્રેણી છે. જેમ કે (૧) ઉત્તરમંદ્રા, (૨) રચણી,
(૩) ઉત્તરા, (૪) ઉત્તરગતમા, (૫) સમોક્ષતા, (૬) સૌચીરા, અને (૭) અભિરુદ્ધા, આ પ્રમાણે
સાત છે. આ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે કે પૂજા અને મધ્યમ ગ્રામ એ બન્ને ગ્રામની
મૂર્છનાઓના ક્રમમાં થણો ફરક છે. પૂજાગ્રામના કંઈક નામેો મધ્યમ ગ્રામને તેમજ મધ્ય
ગ્રામના કંઈક નામેો પૂજા ગ્રામને આપેલા છે એ આ ઉપરથી સમગ્રપણે એવું છે.

હવે ગંધાર ગ્રામની મૂર્છનાઓ આ પ્રમાણે છે.

ગંધારગામસ્ત ણં સત્ત મુચ્છણાઓ પળણત્તાઓ । તંજહા—

નંદી અ શ્વહિઆ પૂરિમા ય ચડવ્યી અ સુદ્ધગંધારા

ઉત્તરગંધારાચિ અ સા પંચમિઆ હવડ મુચ્છા ॥ ૧૬ ॥

સદુત્તરમાયામા સા છટ્ટી સવ્વહી ય ણાયવ્વા ।

અહ ઉત્તરાયયા કોહિમા ય સા સત્તમી મુચ્છા ॥ ૧૮ ॥

ગંધાર ગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ આ પ્રમાણે છે:—૧ નંદી, ૨ શ્વહિઆ ૩ પૂરિમા
૪ સુદ્ધગંધારા, ૫ ઉત્તરગંધારા, ૬ ઉત્તરમાયામા ૭ ઉત્તરાયયાકોહિમા.

આ પ્રમાણે નામેો છે. મંગીતરલાકરમાં ગંધાર ગ્રામની મૂર્છનાનું વર્ણન કરતો નીચેના
શ્લોક છે.

નન્દા વિશાલા સુમુખી ચિત્તા ચિત્રાવતી સુખી
આલાપા ચેતિ ગાન્ધારગ્રામે સ્યુઃ સત્ત મૂર્છનાઃ ॥

ગ્રામમૂર્છનાપ્રકરણ સ્વરાધ્યાય શ્લોક ૨૫

નારદીય શિક્ષા અને સંગીતમકરંદ ગ્રંથમાં આજ શ્લોક છે. ફક્ત સંગીતમકરંદમાં “નન્દા” ને બદલે “સરા” એવો શબ્દ છે.

સ્થાનાંગસૂત્રના આ ભાગના આધાર ૩૫ કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથ હશે કે કેમ તે ખાત્રાથી કહી શકાતું નથી. સંભવ છે કે એવો કોઈ ગ્રંથ હશે !

આગળ ચાલતાં સ્થાનાંગસૂત્રમાં સંગીતના શુણ્દોષો વિષે વિવેચન છે. એ માહિતી સારી છે, પરંતુ અત્રે ઉતારવાની ૧૪૨ નહિ ભાસવાથી તે માહિતી છોડી દીધી છે.

હવે નન્દીસૂત્રના ઉલ્લેખો તપાસીએ. નન્દીસૂત્રમાં પાના ચોથા ઉપર ૭ વાદ્યોના નામો આપેલા છે તે આ પ્રમાણે છે.

૧ મંભા (?) ૨ મુકુંદ (?) ૩ મહલ, ૪ કઢવ, ૫ ફલ્લરી, ૬ હુડુક, ૭ કંસાલા, (કાંસ્ય) ૮ કાહલ ૯ તાલિમા ૧૦ વન્સો (વન્સી) ૧૧ શંખ ૧૨ પળવ
આ બાર નામો પ્રાચીન સંગીતગ્રંથોમાંના ઘણા ખરા નામો સાથે મળતા આવે છે. જેમકે:—

મહલ, કઢવ, ફલ્લરી, હુડુક, કાહલ, શંખ, પળવ વગેરે નામો સંગીતરત્નાકરમાં પણ મળે છે. જુઓ વાદ્યાધ્યાય સં. રં. પાન ૯૮૧

અભિધાનરાજેન્દ્ર નામના જૈનકોશમાં આઝઙ્ગ-આતોઘ શબ્દ નીચે રાજપ્રશ્નીયસૂત્રમાંથી નીચેના વાદ્યોના ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પળવ, પટહ, મમ્ભા, હોરમ્ભા, મેરી, ફલ્લરી, હુંદુમ્બી, મુરજ, મૃદંગ, નન્દીમૃદંગ, આલિંગ, કસ્તુમ્બ, ગોમુખી, મર્દલ, વિપંચી, વલ્લકી, મ્રમરી, મ્રામરી, પરિવાદિનો, ચર્ચસા સુષોષા નંદીષોષા, મહતો કચ્છપી, ચિત્રવોળા, આમોદ, મપમા, નકુલ, તૂળ, હુંવચીળા, મુકુંદ, હુડુક, વિચિકી કરદી, મિમ્મિળ, કિણિત, કળ્પા, દર્દરક, દર્દરિકા, કુસંવર, કલશિકા તલ્લ, તાલ, કાંસ્યતાલ, રિગિસિકા, મંગરિકા, શુશુમારિકા, ચંશ, ઘાલી, વેણુ, પરિલી, ચઢ્ઢકા: પરશિતા:

પ્રત્યાદિ. આમાંથી ઘણા ખરા વાદ્યો સંગીતરત્નાકર ગ્રંથમાં આવેલા વાદ્યો સાથે મળે છે. તેમજ કેટલાક નવીન પણ છે તે વિચાર કરવા લાયક છે.

વૃહત્કલ્પસૂત્રમાં તત્ત, વિતત્ત, ધન સુપિર એ વાદ્યના ચાર જ ભેદ આપ્યા છે. અને સ્થાનાંગસૂત્રની ટીકામાં પણ આજ પ્રકારના ભેદો છે.

તત્ત ઘીળાદિકં વાદ્યં, વિતત્તં પટહાદિકં ।

ધનં તુ કાંસ્યતાલાદિ, યંશાદિ સુપિરમ્મતમ્ ॥

બગ્ન નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ એજ પ્રકારનો શ્લોક કંઈક ૪૨૬ સાથે છે. જેમકે—

તતં ચૈવાયનદં ચ ધનં સુપિરમેવ ચ ।

ચતુર્વિધન્તુ વિદ્વેય માતોઘલક્ષણાન્વિતમ્ ॥ ૧ ॥

તતં તંત્રીકૃતં જ્ઞેયં અવનદં તુ પૌષ્કરમ્

ધનં તાલસ્તુ વિદ્વેયઃ સુપિરો વંશ યવ ચ ॥ ૨ ॥

મરતનાટયશાસ્ત્ર-અધ્યાય ૨૮

આ પ્રમાણે જૈન ગ્રંથોમાંથી મળતા સંગીતવિષયક ઉલ્લેખોમાંથી મુખ્ય ઉપર આપ્યાં છે. એ ઉલ્લેખો ઘણા જ મહત્વના હોવાથી પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્ર તથા પ્રચારના ઇતિહાસ ઉપર ઘણું અજવાળું પાડે છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ગ્રામ, મૂર્છનાદિ પ્રકરણના રહસ્યની વીગત ઇસ્વી.સન પૂર્વના ગ્રીક કે ગ્રીક સૈદ્ધાંત સુધી મળે છે એ વાત ઉપલા ઉલ્લેખો પરથી સિદ્ધ થશે. બૌદ્ધ અને જૈન વાંગમયના કાળમાં સંગીતની સ્થિતિ ઉંચા દરજ્જાની હતી. જે ઉલ્લેખો આપણને મળ્યા છે, અને તેમાંથી સંગીત વિષયક જે જે પારિભાષિક શબ્દો મળ્યા છે તે ઉપરથી તે વખતે સંગીતશાસ્ત્રની એક એક પદ્ધતિ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. મુખ્યત્વે દરીને સંગીતના પૂજ્ય મધ્યમાદિ ત્રણ ગ્રામો અને તેમાંથી નિઃકળનારી મૂર્છનાઓનું મહત્વ તે વખતનાં સંગીતમાં વધારે હતું એમ જણાય છે.

તામ્રગ્રંથ શિલ્પપદિકરમ્ અને જૈન આગમોમાંથી સ્થાનાંગસૂત્ર એ ગ્રંથો વધારે વિચાર કરવા લાયક છે. આગળ ચાલતાં એ ગ્રામ મૂર્છનાની પદ્ધતિ સંગીતમાંથી તદન નીકળી ગઈ છે એમ આપણે આગળ જોઈશું. અહીંયાં એટલું જ કહીને સમાપ્ત કરીશું કે જે પુરાતન કાળમાંથી એટલે વૈદિક કાલથી સંગીતની પદ્ધતિ ચાલીતી આવતી હતી તે જ પદ્ધતિને બૌદ્ધ અને જૈન-વાંગમયના સમયમાં પણ સ્થાન મળ્યું હતું અને એવી રીતે સંગીત સાર્વત્રિક થવાથી તે વખતની પ્રજામાં સંગીતને ઉત્તમસ્થાન હતું.*

*ગૂજરાતી ભારી સ્વભાષા ન હોવાથી તેમાં જે કંઈ બાબતો દોષો રહી ગયા હોય પાંચક ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. ના, મો, ખ.

+ ૫૯ ૨૩ ફુટનોટમાં દર્શિજાતકને બદલે દધિજાતક વાંચવું.

હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ

— ❦ —

લેખક મહુમ પંડિત ડૉ. લગવાનલાલ ઇંદલ

[મંપાદક પ્રો. હરિલાલ. મા. ભટ્ટ]

(સોરાષ્ટ્રદર્પણ મન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨)

પત્ર ૨ જો. +

પ્રુદાવંદ નવાળ સાહેબ બલારૂની હજુરમાં

સાહેબ..... પ્રાચીન લેખો તપાસવાનું કામ મને આપ્યા પછી પહેલા ત્રણ માસ જોટલે માર્ચ એપ્રિલ ને મે મા ને કામ મેં કર્યું હતું તેના દુકા નોંધ મેં હિંદુસ્તાન ટાકર બાકિ સાહેબ મારફત આપની હજુરમાં ઉત્તરગિરિ મુકામથી તા ૩૧ મી મેને રેજી હું મોકલી ચુકો છું. એજ રીતે બીજા ત્રણ મહીના (જોટલે જુન જુલાઈ ને આગસ્ટ) માં જે કામ મેં કર્યું તેનો દુકા નોંધ આપની હજુરમાં મોકલું છું. આ ત્રણ મહીનામાં ચોમાસાના સમયથી હું જુન મહીનામાં માત્ર કામ કરી શક્યો છું. તેજામાં ઘણા વરસાદ અને કાચકને લીધે રસ્તા બંધ થવાથી તા ૨ થ જુલાઈના રેજી બનાવસ આપ્યો છું. એ ચાર માસમાં એકલા કરેલા લેખોને તપાસી તેની શુદ્ધ નકલો કરવાને અને તેના અક્ષરાંતરની શુદ્ધ પ્રતિઓ કરવાના કામમાં આપની ચોમાસાનો વખત રોક્યો છે.

માત્ર એક માસની મુસાફરીમાં નીચે લખેલી જગાઓના લેખોની મેં તપાસ કરી છે.

૧ ઉત્તરગિરિ ૨ ખેસગર ૩ બીલસા. ૪ ઉદેપુર ૫ એરન

એ જગાઓમાંથી મધ્યમાં મળી ૨૦ પ્રાચીન લેખો મુને મળ્યા તેમાં ૪ શિવાય બીજા ૧૬ આજ સંધી ટોઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલા નથી.

પ્રસિદ્ધ થયેલા ૪ લેખોમાં પાણુ કેટલીક જરૂરી બાબતમાં ભૂલો હતી તે નીકળી; આથી એ વિષયને લગતા ચોટા વધારે પ્રકાશ મળ્યો છે.

એ ઉપર લખેલી જગાઓ બાબત ચોટા વિસ્તારથી લખું છું.

ઉત્તરગિરિ

ઉત્તરગિરિ નામનો સંકેત રેતિના ડુંગર ૨૦૦ ફુટ ઉંચો છે; ને તેના ઉપર દક્ષિણ તરફ એ ટેકરા છે. તે બીલસાથી ૨ માઈલ પશ્ચિમ દિશા તરફ અને સાંચીના પ્રખ્યાત સ્તૂપથી ઉત્તર તરફ પાણુ થોડો પૂર્વ તરફ જુલોતો ૩ માઈલ દૂર છે. એ ડુંગર આશરે ૨૦૦ ફુટ ઉંચો ને તેના ઉપર દક્ષિણ તરફ એ ટેકરા છે. તેમાંનો ઉત્તર તરફનો વધારે ઉંચો છે અને દક્ષિણ તરફનો તે કરતાં આશરે અડધી ઉંચાઈનો છે. એ એ ટેકરા નાલની ધારથી જોડાયેલા છે. એ ધારના વચ્ચેના બાગમાં પ્રાચીન દેવળના અડેરનો ટીંબો છે. દેવળના સમગ્રા પશ્ચિમે થોડો કિપાડી ગયા છે. તો પાણુ કેટલાક નકલીફાર દુકાઓ પડેલા છે. અને એક શિખરની ઉપરના આમળકનો અડધો ભાગ પડેલા છે. એ ઉપરથી ધાંડું છું કે દેવળ મોટું આશરે

+ લેખની ભાષા અને ત્યાં સુધી જેની છે તેની જ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સં.

૩૦ ફુટની ઉચાઈનું હશે, ને તેના નકશીદાર પથ્થરો ઉપરથી દેખાય છે કે તેમાં સર્વની મૂર્તિ ખેસાડેલી હશે ને તેથી આ હુંગરનું નામ કલ્પગિરિ પડેલું હશે.

એ ધારની પૂર્વ તરફની બાજુએ કેટલીક વૈષ્ણવ અને શૈવમનવાળાઓની શુદ્ધાઓ ખોદાવેલી છે. તેમાં થણું કરીને શિવલિંગો માતૃકા અને વિષ્ણુની મૂર્તિઓ બનાવેલી છે. તે શિવાય એક કદાવર વરાહ અવતારની મૂર્તિ છે. તે આશરે ૧૨ ફુટ ઉંચી છે. તે ભાંડાં સ્વાભાવિક ખડક માંહેથી કોરી કાઢેલી છે. તેની બાજુએ દેવો પિતૃઓ અને ઋષિઓની દારબંધ મૂર્તિઓ સ્તુતિ કરતી બતાવેલી છે. વરાહ અવતારની મૂર્તિ ત્રીરૂપ પૃથ્વીને લાંબો સમુદ્રમાંથી બાહર નીકળતી પાડેલી છે.

એ કદાવર મૂર્તિથી જમણી બાજુએ એક શુદ્ધ કોનરેલી છે, તેના વચલા બાગમાં કેટલીએક મૂર્તિઓ પાડેલી છે. ગુજાની અંદર એક જ એરડો છે તે ૧૧૫ ફુટ લાંબો અને ૧૩ ફુટ પહોળો છે. તેમાં વચ્ચે શિવલિંગ સ્થાપેલું છે. આ ગુજાના દરવાજાની બહાર જમણી બાજુએ બે પકિતો લેખ કોનરેલો છે. ને ગુમ અંતર ૮૨ માં લખેલો છે એટલે આજથી ૧૪૦૦ વર્ષનો પુરાણો છે.

એ ગુજાથી જમણી બાજુ નરક થોડે દૂર નાદાની ખીણ શુદ્ધ છે. તેની અંદરથી એક પાંચ સ્તોત્રથી લખેલો નાદાનો લેખ મળ્યો. આ સુંદર લેખ અધારામાં હોવાથી આજમુધી કોઈના જ્ઞેયમાં આવેલો નહીં હતો અને માટી ને ધુમાડાથી ઢંકાઈ ગયેલો હતો. તે સાફ કરીને તેની નકલ લીધી. એ લેખ ગુમવંશના મહારાજ મંદ્રગુપ્તા પ્રધાને લખાવેલો છે તે પણ આજથી આશરે ૧૪૦૦ વર્ષનો જુનો છે. આ લેખમાંથી પણ કેટલીએક ઇતિહાસને લગતી અગત્યની ખબર મળે છે. એ ગુજાની પાસે થઈને હુંગર ઉપર જવાને રાખીને રસ્તો બીધેલો તેમાં એક બાજુએ નાદાની નાદાની ગુજાએ ખડકમાંથી ખોદી કાઢેલી છે. તેમાં દેવી કાર્તિક સ્વામી વિષ્ણુ ઇત્યાદિ દેવોની મૂર્તિઓ છે. અને એક મોટી ૧૫ ફુટ લાંબી સુતેલી જળશાયી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. તેની પાસે થઈને હુંગરની ઉપર જવાય છે. હુંગરને ઠેક મથાળે એક પ્રાચીન દેવગર્ભ ખડેર છે. અને મોટા સ્તંભનો દુરેલો દુકડો પડેલો છે. એ જગાથી પશ્ચિમ દિશા તરફ થોડે દૂર જઈને મુરકેલીથી કડા ઉપર ઉતરીએ છીએ ત્યાં એક સ્વાભાવિક શુદ્ધ છે તેમાંથી સુંદર અકારોથી લખેલો શીલાલેખ મળ્યો. એ લેખ ગુમદાળ ૧૦૬ માં લખેલો છે. તે એક વૈન સાધુએ મહાત્મા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કરાવવા બાબત લખેલો છે. ત્યાંથી નીચે ઉતરતાં એક હુંગરના થડમાં આવવાને થોડે દૂર પાછું વળીને આવવાથી રસ્તો મળે છે. એ રસ્તો પ્રથમ સારી હાલતમાં હશે પણ હાલ ઝાડી ઢગી જવાથી ખરાબ થઈ ગયો છે. ત્યાંથી નીચે હુંગરના થડમાં આવી થોડે દૂર એક સુંદર ગુજા હુંગરમાંથી કાઢેલી છે. તેની વચમાં ૪ સ્તંભો છે. આ શુદ્ધામાં પ્રાચીનકાળમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ હતી. હાલ તેમાં શિવલિંગ ખેસાડેલાં છે ને લોકો તેને નીલકંઠ મદલિવની શુદ્ધ કરી કહે છે. એ શુદ્ધાની અંદરના સ્તંભો ઉપરથી નાદાના નાદાના લેખો મળ્યા તે વચલા વખતમાં લખેલા છે. તેમાંથી એક લેખમાં ગં. ૧૦૬૩ છે પણ શુદ્ધ તેથી જૂની છે.

કલ્પગિરિમાં ૫ દિવસ રહ્યા. તેમાંથી સઘળા મળી ૭ લેખોની નકલ કરી તેનાં અક્ષરગુણે પણ તે લેખો ઉપરથી જ ઉનારી લીધાં ને ૪ પ્લેટો ફોટોગ્રાફની લીધી.

બેશનગર અથવા વિદિશા.

બેશનગર એ ઉજ્જૈન મોટા શહેરનું ખરે છે; પણ કોઈ વખતે પણ મોટું સર્વગતની સમૃદ્ધિથી ભરપૂર શહેર હતું. તે માલવ અને દશાર્ણવ દેશની રાજ્યધાનીની પદવી ધરાવતું હતું. ધણી જુના લેખોમાં તેનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. તે મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂત નામના કાવ્યમાં અને બાણકવિની કલ્પિત આખ્યાયિકા કાદંબરીમાં પણ જોવામાં આવે છે. તેઓએ તેને વૈદિશ કરીને લખેલું છે. તેનોજ અપભ્રંશ થઈને હાલ બેશનગર એ નામ પડેલું છે. એ ઉદયગિરથી પોણા માઇલ દૂર છે.

હાલ આ બહોળી જગ્યામાં ફેલાએલાં ખંડીએરના વાયવ્ય ખૂણામાં થોડી ઝૂંપડાંની વસતી છે. તે બેશનગરના નામથી જ ઓળખાય છે. આખા ખંડીએરમાં ચોતરફ ઇંટોના ટૂંકડા, છુટીછુટી ભૂતિઓ, દેવળના નકશીદાર પથ્થરો વીખરાએલા પડેલા છે. પણ ધરો બાંધવાની ઇંટ પથ્થરો આદિ સામાન બીજાસામાં ધરો બાંધવાને લોકોએ કામમાં લીધેલો હશે.

બેશનગર માંહેથી પ્રાચીન સ્તૂપોમાં એક પ્રાચીન સ્તૂપના કંઠરાનો ઉપલો પથ્થર મળ્યો તે સુધાં નકશીદાર છે. તે ઉપર એક પ્રાચીન અક્ષરોમાં લખેલો ટૂંકો લેખ હતો તે ઉપરથી તેનો બાંધવાનો કાળ લગભગ સાંચીના સ્તૂપના દરવાજાના જોડેલો જ પુરાણો છે (જોડેલો આજથી આશરે ૧૭૦૦ વર્ષ અગાઉનો.) તેથી થોડે દૂર એ સ્તૂપના કંઠડાના ક્ષત્તો પણ બે મળ્યા. તે ઉપર પણ સાંચીના સ્તૂપના દરવાજા ઉપરની નકશીની પેઠે બોધદ્રુમને નમસ્કાર કરતાં પુરુષોનાં ચિત્રો છે.

બેશનગરમાંથી ચોમાસામાં પ્રાચીન શિક્ષાઓ ધણી મળે છે. તેને આંહીના લોકો બેશની કુકડીને નામે ઓળખે છે. તે લોકો બીજાસામાં સરાફોને વેચી આવે છે. સુને ગામમાંથી બે કુકડી મળી પણ પાછળથી બીજાસામાં તલાસ કરવાથી પણ તેવી કુકડી અને બે ક્ષત્તપોના શીકદા મળ્યા.

બેશનગરમાં ૧ દિવસ રહ્યાં અને એ સ્તૂપના પથ્થર અને સ્થંભનો ફોટોગ્રાફ લીધો અને આજુ બાજુની પ્રાચીન જગ્યાઓ તપાસી તેનો નોંધ લીધો.

બીજસા.

બીજસા નામનો મોટો કંરો એતવા નદીને જમણે કીનારે બેશના ખંડેરની સીમાથી આશરે ૧૦ મૈલ દૂર છે. વચસા વખતમાં તે મોટું શહેર હતું ને તેનું નામ બાઇલિસ્યામિ હતું. એ નામ એક રાજાની સ્થાપેલી મૂર્તિની ભૂતિ ઉપરથી પડેલું હતું. તેમાંથી અપભ્રંશ થઈને હાલ બીજસા એ નામ થયેલું છે. પુરાણની વિદિશા અથવા બેશનગર ઉજ્જૈન થયા પછી ત્યાંના લોકો આવીને બીજસામાં રહ્યા હશે એમ ધારવામાં આવે છે; અને પાછળથી હળવે હળવે ફર્દશામાં આવતું ગયું. તે આજ એક કંરો છે. પણ દિન પર દિન તે ઉજ્જૈન ચતો ન્ય છે. પુરાતન કાળની તેની સીમા ધણે દૂર દૂર સુધી ધરોના પાયા ઉપરથી દેખાય છે. હાલ બીજસા સિંધીયા સરકારના તાબામાં છે. તેઓની તરફથી કુમાવીશદાર અને ખીજન અમલદારો આંહી રહે છે. બીજસામાં પુરાતની રહેલી ઇમારતોમાં ખીજમંડળ નામના દેવળની જોડે મુસલમાની વખતમાં બનાવેલી મસ્જદ છે. ખીજમંડળ એ ઘણું કરી વિજયમંદિરનો અપભ્રંશ હશે. એ મંદિર જ્યારે સાચત હશે ત્યારે ઘણું મોટું હશે. હાલ

તેનો ઉપરનો સમગ્ર ભાગ તોડી નાંખેલો છે. અને માત્ર પછવાડેનો થોડો ભાગ અને નીચેની બેઠક જ રાખેલી છે. તો પણ એ બચેલા ભાગપરથી આગ્રા દેવળની મોટાઈ દેખાઈ આવે છે. એ દેવળોની બેઠક ઉપર મસ્જદ બનાવતી વખતે તેમાં કેટલાંએક બીજા દેવળોના સ્તંભો પણ કાઢે લગાડેલા છે. એ સ્તંભો ઉપર લેખો કાતરેલા છે. તેમાં એ લેખ મોટા હતા. તેમાંની એક ચમીકા દેવીની સ્તુતિ છે. એ નરયર રાગ જે ઉદ્યાદિત્ય પછીનો માળવાની ગાદી ઉપર બેસનાર રાગ હતો તેની કચેલી મંચૂન કવિતા છે. અને એક શ્લોક તેના મંત્રી અથવા અધિકારીના બનાવેલો છે.

હાલની ભીલસાની વસ્તીથી થોડે દૂર પૂર્વ દિશા તરફ નાકાનો રેતીના પથ્થરનો ડુંગર છે. તેને લોહાંગી કરી કહે છે. એ ઉપર લોહગી નામથી પ્રસિદ્ધ કોઈ પીરનો મુકરબો છે. તે જગ્યાએ પણ પુરાતની વખતના હિન્દુઓનાં સુંદર દેવળના નકશીદાર પથ્થરો છે અને એક મોટા સ્મરણસ્તંભ ઉપરની કુંબી પડેલી છે.

ભીલસાની વસ્તીમાં એક મોટી તોપ પડેલી છે ને પીનળની ડાળેલી છે તેની લંબાઈ ૧૬ ફૂટ ૭ ઇંચ છે. તેનો મોટા આગળનો વ્યાસ ૨ ફૂ. ૩ ઇંચનો છે. આખી તોપ ઉપર સુંદર જાળસરના જેવી નકશી છે. એ તોપ બાબન જુનાગઢમાં ઉપરકોટની અંદરની મોટી તોપની જેવી ગણે ચાલે છે તેવી જ ગણે આંહી પણ ચાલે છે. તેની લંબાઈ બાબત અને ડાગતી વખતના તેના બચાવક પરીણામ બાબત ચાલે છે.

ઉદેપુર.

ઉદેપુર નામનું પુરાનની શહેર ભીલસાની ઉત્તર દિશા તરફ થોડુંક પૂર્વ તરફ સુકતું ૧૩ કોસ દૂર છે. એ શહેર પ્રખ્યાત બોજરાજ્ય પછી માળવાના રાજ્યાસન ઉપર બેસનારા ઉદ્યાદિત્ય રાજ્યે 'વસાવેલું હતું. હાલ આખું શહેર ઉગડ પડેલું છે. અને માત્ર થોડાંજ ઘરો તેમાં વસે છે. તે પણ દિન પર દિન છોડતાં જાય છે. ગામમાં બજારના રસ્તા ને દુકાનો એમને એમ છે પણ તેમાં વસ્તીનું નામ નથી જ્યાંડાં જોઈએ ત્યાંડાં ઉગડ ઘરો પડેલા છે અને કોઈ ઘરમાં માણસો વસે છે.

શહેરની વચ્ચે ઉગા જગ્યા ઉપર ઉદયેશ્વર મહાદેવનું સુંદર ને મોટું દેવાલય છે. તે ઉદ્યાદિત્યે કરાવેલ છે એમ કહેવાય છે. તે ૮૧ ફૂટ પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબુ છે. અને પહોળું વધારે વધારેમાં વધારે ૬૮ ફૂટ છે. તેના મોટા શિખરની ઉચાઈ ૭૫ ફૂટ છે. આખું દેવળ સ્તંભકા રેતીયા પથ્થરનું બનાવેલું છે, અને નીચેથી તે ઉપર સુધી સુંદર નકશીથી ભરેલું છે. આગ્રા બાગમાં મંડપ છે. તેમાં જવાને ત્રણ તરફથી દરવાજા છે. તેમાં સુખ્ય દરવાજાને પૂર્વાભિમુખ છે. દરવાજાની ગાળુએ ત્રણ લેખો કાતરેલા છે તેમાં ૧ શુન્દરાતના રાજા કુમારમાળનાં વખતનો છે. ઉદેપુર ગામમાંથી ૧ લેખ ઉપાડી તે દેવળમાં રાખેલો છે. તેમાં શુન્દરાતના રાજા અર્જુનદેવના વખતનો લેખ છે. તે ઉપરથી શુન્દરાતના રાજાના તાબામાં કોઈ વખત ઉદેપુર હતું એમ દેખાય છે. એક બીજો લેખ ઉદયેશ્વરના મંદિરમાં પડેલો છે. તેમાં ઉદ્યાદિત્ય સુધી માળવાના પરમાર રાજ્યઓનું સાઈ વર્ણન મળે છે.

ઉદેપુરમાં ઉદયેશ્વરના મંદિરના દેખાવના એ ફોટોગ્રાફ લીધા અને ૪ દેખાંની નકલ કરી.

ઝેરન.

ઝેરન નામનો ઉગર કર્મો ઉદ્યાદિત્યના ઉદેપુરથી દશ માઇલ ઈશાન કોણ તરફ ખીના નદીને કાનારે છે. એ કર્મો પુરાતની કાળમાં મોટું સહેર હશે. પણ હુદૂદથી વચ્ચા વખતમાં નાદાના કર્મો જેવું થઇ ગયું હતું. અને હાલ ચોક્કસ વખતથી સાવ ઉગર પડેલો છે.

ગામની ત્રણે બાજુએ ખીના નદી વહે છે. એ ઘણી ઉંડી છે. ખોટમાં બેકા વગર સામે કાનારે જઇ શકાતું નથી. તેથી એ ગામની બાજુએ જળામય કાલો છે. અને એક બાજુએ ચોક્કસ કાળ ઉપર ત્યાંના એક જમીનદારે કોટ બાંધી તેના બેક છેકા નદીને મેળવી દીધા છે. તેથી તેની વચ્ચેનો ભાગ નાનો કર્મો વચ્ચે તેટલો છે. પણ આગલા વખતમાં ઘણે દર સુધી કાલની બહાર વસ્તી ફેલાયેલી હતી. એ કીલ્લાની બાહર નાળાઓની વચ્ચે વચ્ચે ઉંચી જગાઓ ઉપર બચેલી પુરાતની વસ્તીની નિશાની ઉપરથી દેખાય છે. હળવે હળવે વસ્તી ઉગર થવાથી નહાનાં નહાનાં નાળાઓ પટી જવાથી એ પુરાતની વસ્તીની નિશાનીઓ સમજી નદીમાં ધસડાઇ ગઈ છે.

ઝેરનનું પુરાતની નામ ઝેરીકાન હતું. એ નામ સાંચીના સ્તૂપના કંકાડાના બે હગર વર્ષના પુરાણા લેખમાં જોવામાં આવે છે. તેમ ઝેરન માંહેથી મજેલા ૩ લેખોમાં પણ એ નામ જોવામાં આવે છે.

ઝેરન ગામમાં પ્રાચીન બચેલી વસ્તુમાં ગામથી બહાર ખીના નદીને કામે કાનારે બરેડ (અથવા વરાહસ્થાન) નામની જગા છે. ત્યાંકા મોટી વરાહ અવતારની જંગલી શુક્ર-રૂપની મૂર્તિ છે. તેના આખા અંગમાં દેવતાઓ ખેદિલા છે. દહાડમાં સ્ત્રીરૂપ પૃથ્વી લીધેલી છે. એ મૂર્તિ ૧૦૧ ફુટ ઉંચી છે. અને મહોડેથી તે ૫૬ સુધી ૬૨ ફુટ ૮ ઇંચ લાંબી છે. તે અખંડ સ્તુબ્ધ રેલીના પાપાણની બનેલી છે. એ મૂર્તિના ગળા ઉપર પ્રાચીન અક્ષરોથી લેખ લખેલો છે; તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે એ મૂર્તિ તોલોમાન નામના રાગના રાત્યના પહંલા વર્ષમાં બેસાડેલી છે. તેને આશરે ૧૩૫૦ વર્ષ થઇ ગયાં છે.

એ વરાહ અવતારની મૂર્તિની બાજુએ બીજી મોટી વિખણની મૂર્તિ છે. તેની ઉપરનું દેવળ તૂટી ગયું છે. તેની સામે એક મોહોડો સ્તંભ ઉભો કાઢેલો છે. તેને મથાળે ગરુડની મૂર્તિ નીચેથી માથા સુધી ૪૪ ફુટ ઉંચી છે, નીચેથી ૨ ફુટ ૯ ઇંચ સમચારસ જડી છે. ઉપર ૨૦ ફુટ પછી અટકાણ છે. તે પછી ઉપર કુંભીને બેઠક નીચે જ કુંભીઓ છે. અને બેઠક નીચે ૪ સિંહો છે. તેથી ઉપર ગરુડની ઉભેલી મૂર્તિ છે. એ તરેહની તેની રચના છે. સ્તંભની પશ્ચિમ બાજુ તરફ મહારાગ જુધગુપ્તના વખતનો લેખ કોતરેલો છે. એ જુધગુપ્ત ઉપર લખ્યા તોરમાં જુધગુપ્ત ચોડો જ આગળ થઈ ગયો છે એમ ધારવામાં આવે છે.

એક બીજી મોટી સ્તંભના તુકડા ઉપર ૭ ચ્લોકનો લેખ મળ્યો, તે જુધગુપ્ત કરતાં આગળના રાગના વખતમાં લખાએલો છે. પણ તેમાં તે જરૂરનો ભાગ તૂટી ગયો છે તેથી ઘણો ઉપયોગી નથી.

ઝેરન ગામમાં નદી કાનારે એક દેવળમાં મોટી વરાહ અવતારની ઉભેલી મૂર્તિ છે. તેના પગ નીચે પણ એક લેખ બે પંક્તિમાં લખેલ છે. એ પણ જુધગુપ્તના જોડેલો જ પુરાણો છે.

એરણુ ગામથી પૂર્વદિશા તરફ થોડે દૂર નદીને પૂર્વ કીનારે ૭ પંક્તિનો પુરાનની લેખ મળ્યો. એ ગુપ્તોના સંવત ૧૬૩ માં લખેલો છે. એ ઘણો જ જરૂરનો છે. એ લેખથી બુદ્ધગુપ્ત પછીના ગુપ્તવંશ આગત થોડો વધારે પ્રકાશ મળે છે.

એ રીતે સવળા મળી એરનમાંથી ૫ લેખો મળે મળ્યા. તેઓની તકત કીધી અને ૧ પ્લેટો ફોટોગ્રાફની લીધી. એરનમાં હું ૪ દીવસ રહ્યા એટલામાં ઘણા જ વરસાદ થયો ને રસ્તા ચોમાસામાં તદ્દન મુસાઈરી કરવાને તાલાવક હોવાને લીધે એરનથી નાગર. યદને જયલપુર જવાનો મારો વિચાર હતો તે કેરવીને પાછો બીલસે આન્યો. બીલસેથી ૩૦ કોસ માંદાગપુર જેનું પુરાનની નામ સૌમાગપુર છે ત્યાંથી રેલને મારફત અનારસ આન્યો છડી.

તા. ૫ માર્ચ ૧૯૭૬

મુ. અનારસ

આપનો નાબેદાર રૈયન

ભગવાનસાલ ઇંદ્રજી.

ગુજરાત અને માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર

નવો પ્રકાશ

(દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ ડિસકવરર એમ. એ. કચ્છેટર, વાંદસન મ્યુઝીયમ, રાજકોટ)

ખીન પ્રાંતોની અપેક્ષાએ ગુજરાતનો ઇતિહાસ સાધારણ રીતે શ્રંખલાબદ્ધ છે એમાં કાંઈ શંકા નથી. પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી આ દેશ કયા કયા રાજવંશોની નીચે હતો તેની લગભગ સંતોષકારક માહિતી મળી આવે છે. ફક્ત એ ત્રણ ટુકાણે તે શ્રંખલાની કડીઓ તુટી ગઇ છે. પરંતુ શોધખોળથી કાલાંતરે તે પણ દુરસ્ત થશે એવી આશા રાખી શકાય.

વલ્લીકાળથી ચૌલુક્યકાળ સુધીનો એટલે લગભગ ૨૦૦ વર્ષનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ આપણને સારી રીતે માલુમ નથી. ચૌલુક્યો પહેલા અણહિલવાડ ઉપર આવડાઓ ૧૯૬ વરસ સુધી રાજ્ય કરતા હતા એમ આપણને પ્રખ્યાત ઇતિહાસમાં, વિચારશ્રેણી, સુકૃતસંહીતન વગેરે પ્રખ્યાત ઉપરથી માલુમ પડે છે. તથાપિ તે શ્રેણીમાં આપેલી માહિતી ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી બિલકુલ સમાધાનકારક નથી એમ કમળ કરવું જોઈએ. તે વંશના રાજાઓના નામોની સંખ્યામાં અને તે રાજ્યકાલીની સંખ્યામાં તેઓએ બહુ જ ઘોઠાળો કર્યો છે; અને તેઓમાં ધણી વખત નિરાશાજનક વિસંગતતા માલુમ પડે છે. તેમાં પણ આખરના રાજાઓના સંખ્યામાં આપણને કાંઈ જ માહિતી નથી એમ કહીએ તો ચાલશે. તેનું આ એક કારણ છે કે બધા પ્રખ્યાત રાજાઓના કાળ પછી થયેલા છે અને તેઓએ હંતકથાઓ સાંભળી તે રાજાઓની હકીકત લખી છે. શોધખોળ કરવાથી તત્કાલીન લેખાલિસાધનો ન્યાં સુધી આપણને મળતા નથી ત્યાં સુધી તે કાળસંબંધનો ઘોઠાળો દૂર થવામાં મુશ્કેલી છે.

સુભાગ્યે આવા કેટલાક સાધનો સમયે સમયે મળી આવે છે અને આપણે હવે એટલું કહેવા માટે સમર્થ છીએ કે વલ્લીકાળ અને ચૌલુક્યકાળ આ બંનેની વચ્ચેમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં કેટલાક વરસ સુધી પડિહાર કાળ હતો જે વખતે કોનોજના કેટલાક પડિહાર સમ્રાટો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી ખસી પસૂલ કરતા હતા. તે જ પ્રમાણે અણહિલવાડના ચાવડાવંશના સંખ્યામાં હમણાં કાંઈ નવી માહિતી મળી છે તે પુરાતત્વના વાંચકોને આપવાના હેતુથી પ્રસ્તુત લેખ લખ્યો છે.

ગુજરાતમાં અમદાવાદ જિલ્લામાં પ્રાંતિજ તાલુકામાં હરસોળર નામનું એક ગામ છે.

૧ આ સંખ્યામાં મારો એક બીજો લેખ લખવાનો વિચાર હોવાથી અહીંયા તે સંખ્યામાં કાંઈ વધારે લખતો નથી.

૨ કૃષ્ણ અક્ષત્રવર્ષનું એક શાસન (એપીગ્રાફિકા ઇન્ડિયા ભાગ ૧ પા. ૧૫૨) શક મંવત ૮૩૨નું કપડવંશમાંથી મળ્યું તેમાં જે હર્ષપુર નામના ગામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ હરસોળ હોવાનો ઘણો સંભવ છે. તેમ હોય તો હરસોળ ગામ જોખામાં જોખા એક હવર વરસનું જુનું છે એમ આપણે કહી શકીએ.

ત્યાંના એક વીસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ પાસે કેટલાક બુના તામ્રપત્રો છે. આની માહિતી અમદાવાદના ખેરીસ્ટર ડાહ્યાબાઈ પીતાંબદાસ દેસાસી તરફથી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રાવબહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય દુવને મળી. તેમણે તે તામ્રપત્રો મેળવવા માટે અનેક રીતે બહુ પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ તે બ્રાહ્મણ કોઈ પણ સરતે તે આપવા માટે તૈયાર ન થયો. છેવટે બહુ મુશ્કેલીથી તેઓના ફક્ત ફોટાગ્રાફો પાડવા માટે તેણે તે દુવસાહેબને યોગાવખત માટે આપ્યા. યોગા દિવસ પહેલાં હું જ્યારે અમદાવાદ ગયો હતો ત્યારે દુવસાહેબે તે ફોટાઓ મને બતાવ્યા અને બહુ ખુશીથી છપાવવા માટે આપ્યા. તે માટે હું તેમનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. તે ફોટાઓ વાંચી તેઓ ઉપર એક મોટા લેખ મારા જોડી રા. રા. કાશીનાથ નારાયણ દીક્ષિત સાહેબે (સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ આર્કાયિયોલોજીકલ સર્વેઈ ઇસ્ટર્ન સરકલ દલકતા) અને મેં તૈયાર કર્યો છે. અને તે એપિગ્રાફિઆ ઇન્ડિકામાં છપાવવાનો છે. એક તો તે બહાર પડવામાં બહુ વખત લાગશે અને બીજું તે ઇંગ્રેજીમાં છે તેથી હું તેની હકીકત અહીંયા આપું છું.

આ તામ્રપત્રો કુલ ચાર છે. બે પત્તાનું એક એવી રીતે તે બે શાસનોનાં છે. તે ચોરે એક જ દરીથી જોડેલા છે. અને એક જ બાજુ ઉપર લખેલા છે. આ બે શાસનો એક જ રાજ્યએ એક જ દિવસે એક જ બ્રાહ્મણકુટુંબને આપ્યા છે. જે બ્રાહ્મણને એક શાસન આપ્યું છે તે જ બ્રાહ્મણના પુત્રને બીજું આપ્યું છે. પિતાના શાસનના બીજા પત્તાની નીચલા ભાગમાં ગરુડનું ચિત્ર કોતરેલું છે. રાષ્ટ્રકૂટ અને પરમાર રાજવંશોના તામ્રપત્રો ઉપર હંમેશાં ગરુડનું ચિત્ર કોતરેલું હોય છે કેમકે તેઓનું તે રાજચિન્હ હતું.

આપના શાસનમાં ૨૭ સિદ્ધિઓ છે-પહેલા પત્તામાં ૧૬ અને બીજામાં ૧૧ તથા દીકરાના શાસનમાં ૨૯ સિદ્ધિઓ છે. પહેલા પત્તામાં ૧૩ અને બીજામાં ૧૬.

પત્રા ઉપરના અક્ષરો વિક્રમ સંવતની અગ્યારમી શતાબ્દીના નાગરી વળણના છે. તેઓમાં એકંદર રીતે બુદ્ધો બહુ નથી. લેખેલી બાંધા સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યમય છે.

લેખની શરૂવાતમાં વૃત્તિસંહાતતારી વિષ્ણુની સ્તુતિ કરી છે. ત્યાર પછી અમોઘવર્ષ અને અકાલવર્ષ આ બે રાજ્યનું વર્ણન કર્યું છે. તેઓના ખીરદો પરમભક્ષકારક મહારાજના ધરાજ પરમેશ્વર એ પ્રમાણે છે. અકાલવર્ષના નામ સાથે તે સિવાય પૃથ્વીવલ્લભ અને નરેન્દ્રદેવ એવા બે ખીરદો વધારે છે. પછી બાપેપરાજ નામના એક રાજ્યનું નામ આપ્યું છે. તેના પુત્ર ચૈરિસાંહ કરીને હતો. તેને સીયક નામનો પુત્ર થયો. તેના ખીરદો મહામણ્ડલિક ચૂડામણિ અને મહારાજાધરાજપતિ એવા આપેલા છે. આ સીયક રાજ્ય યોગરાજનો પરામત્ત કરી પાછા વળતાં મહીનદીના કાંઠા ઉપર તળ દધને રહ્યો હતો. ત્યાં તેને સંવત્ ૧૦૦૫ માધ વદિ અમાવાસ્યા બુધવારને દિવસે શિવનાથની^૩ પૂજા કરી બે બ્રાહ્મણોને દાનપત્રો કરી આપ્યા.

તે બ્રાહ્મણો આનંદપુરના નાગરો હતા અને તેમનું ગોત્ર ગોપાલિ અને પ્રવર અર્પિ હતા. પહેલા બ્રાહ્મણનું નામ લલ્લોપાધ્યાય હતું અને તે ગોવર્ધનનો પુત્ર હતો. બીજો બ્રાહ્મણ પહેલા બ્રાહ્મણનો એટલે લલ્લોપાધ્યાયનો પુત્ર હતો અને તેનું નામ નિત્રા દીક્ષિત હતું.

૩ આ તે વખતે પ્રસિદ્ધ સ્થાન હતું. તેના સ્થાન વગેરેની માહિતી મને મળી નથી,

આપને કુંભાપાઠક^૪ નામનું ગામ અને પુત્રને સીહકા^૫ નામનું ગામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ બે ગામો મોહુડવાસક^૬ વિષયમાં હતા.

શાસન આપવાનું કામ કરનાર અધિકારી-જેને આ તામ્રપત્રોમાં 'દાપકુ'^૭ કહેવા છે તેનું નામ ઠક્કર શ્રીવિષ્ણુ હતું અને તેઓના લેખકનું નામ કાયસ્થ શુભધર હતું. છેલ્લી લીટીમાં રાજાનો સ્વસ્ત આપ્યો છે.

નીચે ૨૬૫ પહેલું એટલે આપનું શાસન સંપૂર્ણ આપું છું. બીજી લેખ અક્ષરશઃ પહેલા જેવા જ છે. ૨૬૫ માન લેનાર બ્રાહ્મણનું નામ અને તેને આપેલા ગામનું નામ આ બે વિગતોમાં જ ધોરે ૨૨૬ છે અને તે ઉપર બનાવેલો જ છે.

પહેલું પત્ર

- ૧ ૧ વિષુચ્ચક્રકઢારકેમરમટાભિનામ્બુદશ્રેણયઃ^૮ શોળ નેપ્રહુતાશઢંબરમૃતઃ
સિષા^૯
- ૨ કૃતેઃ શાર્દૂળઃ । વિસ્ફૂર્જંદ્રલગજિતજિતકકુમાર્તગદર્પોદયાઃ સંરંભાસ્સુચયંતુ
યઃ સરન-
- ૩ સ્વશુંનક્રિષ્ણક્ષમઃ^{૧૦} ॥ પરમભટ્ટારકમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરશ્રીમ-
દમોઘવર્પદેવપાદા-
- ૪ નુધ્યાતપરમભટ્ટારકમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરશ્રીમદકાલવર્પદેવપૃથ્વીયલ્લભ-
શ્રીષલ્લ-
- ૫ મનરેન્દ્રપાદાનાં । તાસ્મિન્કુલે કલમપમોપદક્ષો જાતઃ પ્રતાપામિહુતારિપક્ષઃ ।
વસ્તૈવ-
- ૬ રાજેતિ નૃપઃ પ્રસિદ્ધસ્તસ્માન્સુતોભૂદન્તુ ચૈરિસિષઃ^{૧૧} । દુત્તારિચનિતાવક્ર-
ચંદ્રવિમ્બકલ-
- ૭ કતા નાં ધોતા યસ્ય કીન્યાંપિ હરદાસાવદાતયા ॥ દુર્વાંગરિપુમ્પૂપાલરણ-
રામૈકના-
- ૮ યકઃ । નૃપઃ શ્રીસીયકસ્તસ્માન્કુલકલ્પદ્રુમોભવન ॥ મં પલેવિધઃ પ્રજાત-
સકલસામંત-
- ૯ શિરોમણિમરીચિરંજિતચરણયુગલઃ શ્રીસ્વટ્કમંડલાધિપતિપ્રતિપત્તિપ્રતિવદ્ધ
ભક્તિ^{૧૨}

૪ આ ગામ ક્યાં હશે તે હું કહી શકતો નથી.

૫ હાલનું જે સીકા ગામ છે તે જ આ સીદકા હોઈ જેઠાએ. તે તથાદ સ્ટેશનથી ૨૫ મૈલ દૂર છે અને ધનસુરા ગામ પાસે છે. સીકા-ધનસુરા આ બે ગામો હમેશા બેગા બેલાય છે. આં માહિતી માટે હું ડા. બ. કેશવલાલબાઈનો આભારી છું.

૬ એ જ હાલનું મોરારા હોવાનું જેઠાએ.

૭ અન્ય તામ્રપત્રોમાં આ અધિકારીને 'દૂતક' કહેવામાં આવે છે.

૮ વાંચો મિત્રામ્બુદ ૯ સિદ્ધાકૃતેઃ ૧૦ ક્ષુણ્ણ ૧૧ ચૈરિસિદ્ધઃ ૧૨ ભક્તિઃ

- ૧૦ સ^{૧૩} ત્યારવસંત્રસ્તાનેકરિપુસમૂહઃ અનેકશંખધ્વનિયધિરિતપંચવર્ણપતાકા
રાજોઘિરા-
- ૧૧ જિતવિશાલયક્ષસ્થલાયલમ્બિતકુમુદવાન્ધવઃ અતુલદાનસેપાદનૈકકલ્પદ્રુમઃ
મહામંડ-
- ૧૨ લિક્ષૂદામણિ^{૧૪}મહારાજાધિગજપતિ^{૧૫}શ્રીસીયકઃ ^{૧૬}સ્વમુજ્યમાનમોહદ-
વાસકવિપયસંયદ્ધકું-
- ૧૩ માપાટકગ્રામઃ સમસ્તરાજપુરુષાન્પ્રતિવાસિજનપદાંશ્ચ બોધયન્યસ્તુ યઃ યથા
યોગરાજ-
- ૧૪ સ્યોપરિ યાગ્રામમયસંમિદ્ધકાર્યાનંતર^{૧૭}વ્યાઘૃટિતૈર્મદીનદીતદ્દનિવાસિભિ-
રસ્મામિધ્વંદ્રા-
- ૧૫ ક્ષયોગપર્ધણિ^{૧૮} શિવનાથે સમમ્યચર્યાય [ધા]ર્ય ॥ ઘાતાન્નવિભ્રમમિદં
વસુધાવિપત્યમાપાત-
- ૧૬ માત્રમધુરો વિપયોપભોગઃ । પ્રાણાસ્તુજ । પ્રજલદ્વિદુસમા તરાણાં ધર્મઃ
સન્ના પરંમદો-

બીજી પદ

- ૧૭ પરલોકયાને ॥ इति जगदनित्यं सकलमवधार्योपरिलिखितो ग्रामः
ससीमावृणुगोचरपर्य-
- ૧૮ ત^{૧૯}સોપસ્કરઃ સર્વાદાયસમીપેતઃ શ્રીમદાનંદપુરીયનાગરાય ચાર્પયાય
ગોપાલિત-
- ૧૯ ગૌત્રાય ગોવર્દનસૂત્રે લહોપાધ્યાય । ય માતાપિત્રોરાત્મનશ્ચ પુણ્યયશોભિ-
વૃદ્ધયે અદ્વૃષ્ઠ-
- ૨૦ લમેગોકૃત્યાચંદ્રાક્ષાણેયક્ષિતિમમકાલં પરયા મક્ત્યા શામનેન ઉદકપૂર્વકં
પ્રતિપાદિત-
- ૨૧ નિ ॥ તં^{૨૦}નિવાસિજનપદૈર્યથા દીયમાનભાગભોગફરદ્વિરણ્યાદિમર્વમા-
જાશ્રવણવિધેયૈર્મૃત્વા
- ૨૨ તપુષ્પાપોષાદિભ્યઃ સમુપનેતવ્યં ।^{૨૧} इति युष्वा अस्मदंशजैरन्यैरपि
ભાવિભોક્તૃભિઃ સત્પ્રદત્તથ-
- ૨૩ મ્મેદાયોર્યમનુમંતવ્યઃ પાલનોયશ્ચ । ઉક્તં ચ । વહુભિર્વસુધા ભુક્તા રાજભિઃ
સગરાદિભિઃ । યસ્ય

૧૩ આ સ નિર્ધારિત છે. ૧૪ ચૂડામણિઃ ૧૫ પતિઃ ૧૬ સ્વમુજ્યમાન...ગ્રામઃ
આ શબ્દસમૂહ આવીયા અસંગત છે તે વાચકેના ધ્યાનના આપશે. વસ્તુતઃ તેનો સંબંધ
૧૭ શ્રી સિદ્ધિમાં છે. ૧૭ કાર્યાનંતરં ૧૮ આતો અર્પયેત્તમ અમાવાસ્થ્યાન છે. ૧૯ પર્યંતઃ
૨૦ તન્નિવાસિં ૨૧ વાસ્તવિક રીતે આ વાક્ય પચીસમી સિદ્ધિમાં 'પુનઃગદદોત' આ
વાક્ય પછી લેઈએ.

- ૨૪ यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलं ॥ यानीह दत्तानि पुरा नरेन्द्रै-
 दानानि धर्म्मार्थयशस्कराणि नि-
 ૨૫ र्म्माख्यवान्तप्रतिमानि तानि को नाम साधुः पुनराददीत ॥ संघन १००५.
 माघ वदि ૩૦ बुधे दाप
 ૨૬ कोत्र ठकुरः श्रीविष्णुः । राजाज्ञया लिखितं कायस्त^{૨૩} गुणधरेण ॥ स्व-
 हस्तोयं श्रीसीयक-
 ૨૭ स्य ॥ ૬ ॥

મૂળ લેખ

પહેલું પત્ર

હવે આ તાત્રપત્રોથી ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર શું પ્રદાશ પડે છે તે તરફ વાચકોનું લક્ષ્ય ખેંચું છું.

પ્રસ્તુત લેખમાં સીયકે યોગરાજનો પરાભવ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ યોગરાજ દ્રાશ હતો તે લેખમાં કશું નથી એ મોટી દુઃખની વાત છે. તથાપિ એમ લાગે છે કે તે અણહિલવાડના ચાવડા વંશનો તે વખતનો રાજા હતો. સીયક યોગરાજનો પરાભવ કરી (માળવા તરફ^{૨૪}) પાછા વળતાં મહી નદી ઉપર ઉતર્યો હતો એમ લેખ ઉપરથી જણાય છે. તેથી એમ લાગે છે કે મહી નદીના પશ્ચિમ તરફ યોગરાજનું રાજ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે માળવા ઉપરનું સીયકનું રાજ્ય મહી નદીના પૂર્વ તરફ છે અને યોગરાજનું તે રાજ્ય અણહિલવાડનું જ હોવાનો સંભવ છે. ચાવડા વંશમાં એક યોગરાજ નામનો રાજા થઈ ગયો છે પરંતુ તે લગભગ વિ. સં. ૮૬૨ થી ૮૯૭ માં થઈ જવાથી આપણા લેખનો યોગરાજ તે નથી એમ ચોક્કસ થાય છે. બીજા કોઈ તે વખતના રાજાવંશમાં યોગરાજનું નામ ઉત્પત્તિ જોઈ અથવા ગ્રંથો ઉપરથી જાણવામાં આવતું નથી. ચાવડાવંશમાં જ બીજાને યોગરાજ નામનો રાજા હોવાનો સંભવ છે. મેં ઉપર કહ્યું જ છે કે વિચારશ્રેણી, પ્રખંધચિંતામણિ જેવા આપણા પ્રજાંધોમાં તથા આદર્શ-એ-અકર્મરી-જેવા મુસન્નમાન ગ્રંથોમાં ઘણી વિસંગતતા માણમ પડે છે. કોઈ પણ ગ્રંથ બીજા યોગરાજના નામનો ઉલ્લેખ કરતો નથી અને ઉપરના વિવેચનથી તો લાગે છે કે પ્રસ્તુત લેખમાંનો યોગરાજ ચાવડા વંશનો જ હશે. આવી સ્થિતિમાં બીજા કોઈ સારા આધાર ન મળે ત્યાં સુધી કલ્પના જ કરવી પડે છે. મને એમ લાગે છે કે વિચારશ્રેણીમાં ઘાઘડ પછી થયેલા જે રાજાનું નામ આપેલું નથી^{૨૫} તે કદાચ આ યોગરાજ હશે, અને આ યોગરાજ (બીજા) પછી કોઈ પ્રજાંધોમાં અને પટ્ટાવત્રીઓમાં આપેલો રાજા સામંતસિંહ (અથવા ભૂયડદેવ) થયો હશે જેને સં. ૧૦૧૭ માં ચૌહાણ મૂજરાજે મારી અણહિલવાડનું રાજ્ય લીધું હતું. અથવા પ્રજાંધોમાં આપેલો સામંતસિંહ, ભૂયડ અને આપણા લેખનો યોગરાજ એક જ વ્યક્તિનાં નામો હશે.

૨૨ ધર્મદાયોયમનુમેતવ્યં ૨૩ કાયસ્ય-

૨૪ આ સંબંધની માહિતી આલેખમાં જ પછી આવશે.

૨૫ જુલો ગુજરાત ગેઝેટીયર પા. ૧૫૫

આ લેખની મદદથી અણહિલવાડ પાટણ ઉપર ચૌલુક્ય મળરાજનું રાજ્ય ક્યારથી શરૂ થયું તે બાબતની શંકા નહીં થઈ જાય છે. પ્રખ્યાતિમાંથી જેવા કેઈ પ્રબંધો અને પદાવળીઓમાં એમ લખ્યું છે કે મળરાજ પોતાના મામાને મારી અણહિલવાડની ગાદી ઉપર સં ૯૯૮માં બેઠો. પરંતુ બીજા વિચારશ્રેણી જેવા પ્રબંધોમાં તે પ્રસંગ માટે સં ૧૦૧૭ આપ્યો છે. ૨૧ આ બેમાંથી બીજો જ સંવત જરાબર છે તે હવે આપણે ખાતરી કરી શકીએ. મળરાજે જો સં. ૯૯૮ થી અણહિલવાડ ઉપર રાજ્ય શરૂ કર્યું હોત તો સીયકનો તામ્રપત્રમાં અણહિલવાડના રાજનું નામ યોગરાજ ન આવત.

આ લેખ ઉપરથી ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધમાં આ માહિતી મળી આવે છે કે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો પાસેથી સંવત ૧૦૦૫ની પહેલાં કેટલાંક વરસ માળવાના પરમારોએ ગુજરાતનું સ્વામિત્વ હરાવી લીધું. રાષ્ટ્રકૂટોના તાબામાં ગુજરાત દેશ હતો તે જાણવા માટે સંવત ૯૭૦ સુધીના ઉત્કીર્ણલેખાદિસાધનો આપણને મળી આવે છે. ૨૭ પરંતુ ત્યાર પછી લગભગ સંવત ૧૦૨૮ માં ગુજરાત ઉપર દક્ષિણના ચાલુક્યવંશના તૈલપનો અમલ શરૂ થયો ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ જાણવા માટે આપણી પાસે કંઈ સાધનો ન હતાં. ઐતિહાસિકોએ સ્વાભાવિક રીતે જ અનુમાન બાંધ્યું કે ઠેક ચાલુક્યો આવ્યા ત્યાં સુધી ગુજરાત રાષ્ટ્રકૂટોના તાબામાં જ રહ્યું. પ્રસ્તુત તામ્રશાસન જે સં. ૧૦૦૫ નું છે તે આપણને કહે છે કે વ્યક્તા કાળમાં ગુજરાત માળવાના અમલ નીચે હતું. અણહિલવાડ ઉપર મળરાજે પોતાની સત્તા સ્થાપી આસપાસનો મુલક તે તામે કરવા લાગ્યો ત્યાર ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ તેણે કદાચ પરમારો પાસેથી લીધો હશે, અથવા દક્ષિણના ચાલુક્યો પાસેથી લીધો હશે.

આનંદપુર અથવા વડનગરના બ્રાહ્મણના નામ સાથે 'નાગર' શબ્દ જોડેલા દાખલો પહેલ વેહેલો આ લેખમાં જ મળી આવે છે. આનંદપુરના બ્રાહ્મણોના ઉક્તિઓ ધણી વખત વડબીના તામ્રપત્રોમાં આવ્યા છે પરંતુ તેઓમાંથી એકમાં 'પણ બ્રાહ્મણના નામ સાથે નાગર શબ્દનો ઉપયોગ કદેજો નથી.

મેટા હુદ્દાની વાત છે કે લેખમાં (લિ. ૯) ઉલ્લિખિત ખેટક મંડળના રાજનું નામ આપ્યું નથી. તે એક નાનો રાજા અને સીયકનો માંડલિકા હતો એ કહેવાની જરૂર નથી.

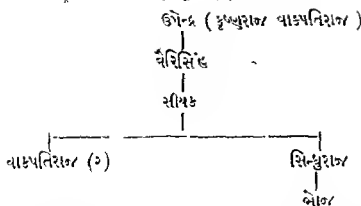
માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે તો આ તામ્રશાસનો બહુ જ મહત્વનાં છે. તેઓમાં આવેલા સીયક રાજ માળવાના પરમાર વંશનો જ સીયક છે એમાં શંકા લાગતી જ નથી. સીયકનો બાપ વૈરિસિંહ અને વૈરિસિંહનો બાપ ઉચેન્દ્ર અથવા કૃષ્ણરાજ હતો એમ બીજા લેખો ઉપરથી માલુમ પડે છે. ૨૮ આપણા લેખમાં વૈરિસિંહના બાપનું નામ અર્યપ ઉપરાજ એમ આપ્યું છે. ઉપરાજ શબ્દ ઉચેન્દ્ર માટે વાપરેલો લાગે છે. માળવાના પરમાર વંશનો અત્યાર સુધી મજેલો સૌથી જુનો લેખ વાક્યપતિ સુંજનો ચિક્રમ સંવત ૧૦૩૧ નો છે. ૨૯ આપણો લેખ તે પહેલાં ૨૬ વરસનો છે. બીજા તામ્રશાસનોમાં સીયકની વંશરૂઝ આપેલું છે. પ્રસ્તુત શાસનોમાં સીયક પહેલાં બે પેઢીઓ આપેલી છે. હવે માળવાના પ્રસિદ્ધરાજ ભોજ સુધીનું વંશરૂઝ આ પ્રમાણે થાય.

૨૬ જુઓ ગુજરાત ગેઝેટીયર પા. ૧૬૨.

૨૭ " " " પા. ૧૩૧.

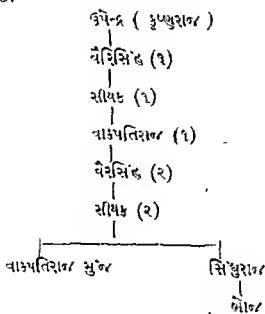
૨૮ જુઓ દિન્ડિયન એન્ટીકવરી બાગ ૩૬માં ડૉ. જ્યુલરનો નવસાહસાંકચરિત ઉપરનો લેખ.

૨૯ જુઓ દિન્ડિયન એન્ટીકવરી બાગ ૬ પા. ૫૩ પછી

સીયક રાજ્યએ સંવત્ ૧૦૦૦ થી ૧૦૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લાગે છે. કેમકે પ્રસ્તુત લેખ ૧૦૦૫ નો છે તે પહેલાં કેટલાંક વરસ ઉપર તેના રાજ્યકાલની શરૂઆત થઈ દર્શો. ધનપાલ કવિદ્રુત પાદલચ્છીનામકર ૩૦ કોવમા ૨૭૬ માં શ્લોકમા લખ્યું છે કે સંવત્ ૧૦૨૬ માં ત્યારે માલવાના રાજ્યએ માન્યખેટ લૂંટ્યું ત્યારે ધારાનગરીનિવાસી ધનપાલ કવિએ પોતાની બેહેન શુન્દરી માટે તે પુસ્તક બનાવ્યું. ઉદેપુરની ૩૧ પ્રશસ્તિમા બારમા શ્લોકમાં એમ લખ્યું છે કે સીયક રાજ્યએ માન્યખેટના ખોટિદેવ રાજાની લક્ષ્મી દર્શણ કરી. બારોના પુસ્તકમાં પણ આ જ માહિતી આપેલી છે. ત્યારે સીયકરાજને માટે બીજો સંવત્ ૧૦૨૬ આપણને માલુમ પડ્યો. સીયકના ઉત્તરાધિકારી વાકપતિ મુજનું સં. ૧૦૩૧ નું શાસન મળ્યું છે તેથી આપણે એમ કહી શકીએ કે સં. ૧૦૩૦ સુધી સીયક રાજ્ય કરતો હતો.

પશ્ચિમકવિદ્રુત નવનાહસાક્યરિત, નાગપુર પ્રશસ્તિ તેમ જ બીજા શાસનો ઉપરથી માલવાના પદેમારાંનું વંશવૃક્ષ મેં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જ છે. પરંતુ ફક્ત ઉદેપુર પ્રશસ્તિમાં તે આવું આપ્યું છે.

મેં આપેલા વંશવૃક્ષમાં અને આમાં શું ફરક છે તે વાંચકોના ધ્યાનમાં આવ્યો નહીં. આમાં વૈરિસિંહ સીયક, અને વાકપતિરાજ આ નામોની દિરકિત થયેલી છે. પરંતુ પ્રસ્તુત લેખની મદદથી આપણે એમ કહી શકીએ કે તે દિરકિત નિરાધાર છે. કેમકે સં. ૧૦૦૫ ના લેખનો સીયક અને વાકપતિ મુન્નેના જાપ સીયક નેણે સં. ૧૦૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે તે જાને એકજ છે એમ મેં ઉપરના લાંબા વિવેચનમાં બતાવ્યું છે.

આના ઉપર કોઈ વાચક આક્ષેપ કરશે કે સં. ૧૦૦૫ ના લેખમાં આવેલો સીયક પહેલો અને સં. ૧૦૨૯ માં આવેલો સીયક બીજો હશે; તેને માટે એટલું જ કહેવાતું છે કે વયના ૨૪ વરસની મુદતમાં વયમાં આવેલી બે પેઢીઓનો સમાવેશ હોવાતું સુરકેત છે—અસંબંધનીય છે. સં. ૧૦૦૫ નો અને સં. ૧૦૨૯નો સીયક એકજ માનવો પડે છે. ત્યાં સુધી આપણે લેખ જહાર આવ્યો ન હતો ત્યાંસુધી ઉદ્દેશની પ્રશસ્તિના આધારથી સ્વાયેલા વંશવૃક્ષ સંબંધમાં શંકા કરવાને અવકાશ ન હતો પરંતુ હવે આપણે તેમા સુધારો કરવો જ પડશે.

પ્રસ્તુત લેખની શરૂઆતમાં અમોઘવર્ધ અને તેનો કનરાધિકારી અકાલવર્ધ આ બે મોટા રાજાઓનાં નામો આપેલા છે. તે રાજાઓ પ્રસિદ્ધ માન્યપત્રના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના અમોઘવર્ધ અને તેનો પુત્ર કૃષ્ણ (બીજો) અથવા અકાલવર્ધ છે. આ બે પરાક્રમી સમ્રાટો લાગે છે. તે પિતા પુત્રોએ દીર્ઘકાલસુધી એટલે લગભગ સં. ૮૭૫ થી ૯૬૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. ૩૦ તેઓનો પ્રસ્તુત લેખમાં શો સંબંધ છે ને જરાજર કદી સહાતું નથી. પાચમી લીટીના ૦ નરેન્દ્રપાદાનાં પદ્મિના સંબંધ ડોલી સાથે છે તે સમજાતું નથી. ત્યાર પછી ખૂર્ણવિરામ પછી તસ્મિન્કુલે પદ આવ્યું છે. તે પહેલા તે કનરા સંબંધમાં કોઈ કશું પણ કહેતું લાગતું નથી. આવી સ્થિતિમાં એમ કહ્યું કરવાનું મન થાય છે કે કદાચ લેખક વયત્રી લીટી કોનરાનું તદ્દન ભૂલી ગયો હશે, અને બીજા નામધાસનની નકલ પહેલા ઉપરથી જ કરી હશે. આ મારી કહ્યું ને ખરી હોય તો નટ થયેલી લીટીમાં શું લખ્યું હશે તે સંબંધની બીજી કહ્યું આ પ્રમાણે થઈ શકે. જર્ણપરાજના પિતા અથવા પિતામહને રાષ્ટ્રકૂટ અકાલવર્ધની કૃપાથી કોઈ મુલક મળ્યો હશે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને કનોજના પ્રતિહાર અથવા પડિહાર રાજાઓ સાથે હમેશાનું વૈર હતું, અને તેઓ દક્ષિણથી કનોજ તરફ સ્વારીઓ કરતા હતા. ૩૩ પ્રતિહાર મહીપાળના વખતમાં ત્યારે કનોજના સામ્રાજ્યની સ્થિતિ ખરાબ થવા લાગી ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટોએ ગુજરાત માળવા વગેરે. એકેક બાજ પ્રતિહારો પાસેથી દળાવી લીધા અને પોતાના સંબંધીઓને આપ્યો. તે વખતે કદાચ પરમાર માંડલિકેને કોઈ મળ્યું હશે. પછી પ્રતિહારોની સત્તા નટ થઈ તેમ જ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોથી નેઓને લાટ પ્રદેશ મળ્યા હતા તે લાટ પ્રદેશના ભાયાન રાષ્ટ્રકૂટો જુદા પડ્યા. આ ગદી સ્થિતિ નેંધ પરમારો સ્વતંત્ર થયા અને માળવા તરફ પોતાની સત્તા વધારવા લાગ્યા એમ દેખાય છે. મારી આ કહ્યુંનાને પ્રસ્તુત લેખમાં સીયકના બીજો પુાટ આપે છે એમ મને લાગે છે. મહામંડલિકચૂડામણિ આ બીજા ઉપરથી તેના પૂર્વજોની તથા તેની પહેલાંની પરંત્ર સ્થિતિ અને મહારાજા-ધિરાજપતિ આ બીજા ઉપરથી તેની સ્વતંત્રતા તરફ ઉત્તરિદેખાય છે.

૩૨ જુઓ ગુજરાત ઝેંડેરીયર પા. ૧૨૧

૩૩ જુઓ સ્મિથનો ભારતીય પ્રાચીન ઇતિહાસ પા. ૪૨૯

શુદ્ધિ. પા. ૪૫ લી. ૧૨ સંવદ્ધ ને જહલે સંવદ્ધ, લી. ૧૫ વિપત્ય ને જહલે વિપત્ય, લી. ૧૬ તૃણ ને જહલે તૃણા લી ૧૬ મૌત્રાય ને જહલે 'મૌત્રાય' લલ્હોવાધ્યાય ને જહલે ધ્યાયાય, લી. ૨૩ દાયોયમ. ઉપર ૨૨, મી ફરેનોટ વાંચો.

પ્રાચીનમુદ્રામાંથી એક પ્રકરણ*

સૌરાષ્ટ્ર અને માલવાના સીકાઓ

(અનુવાદક:—છોટાલાલ મગનલાલ શાહ)

ઈસ્વીસનની શરૂઆતમાં ભારતીય ગ્રીક રાજ્યોની “દ્રમ્” નામક મુદ્રાના અનુકરણ રૂપે સૌરાષ્ટ્રના શકગતીય ક્ષત્રપોએ પોતાના નામે જે મુદ્રા-સિકાઓને મુદ્રણ-છપાવવાનો આરંભ કર્યો હતો, તે પ્રમાણે ઇસવીય છઠી વા સદીની શતાબ્દી સુધી સૌરાષ્ટ્ર અને માલવાની મુદ્રાઓ મુદ્રિત થયેલી છે. ઈ. સ. પૂર્વે ખેડેલી શતાબ્દીમાં અથવા ઇ. સ. પૂર્વે પહેલાં ઉત્તરાપચના શકરાજ્યોના કોઈ શાસનકર્તાએ માલવામાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં એક નવીન રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. કુશાન સામ્રાજ્યની સ્થાપના પહેલાં આ જ રાજ્ય સ્થાપિત થયું હતું. આ વંશના રાજ્યોએ ‘રાજ’ પદ ગ્રહણ નહોતું કર્યું. તેઓ ‘મહાક્ષત્રપ’ બિરુદથી પરિચિત થયા છે. મહાક્ષત્રપ ઉપાધિધારી શકગતીય એ રાજવંશોએ બિન્ન બિન્ન સમયે સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પ્રથમ રાજવંશે કુશાન સામ્રાજ્યની સ્થાપના પહેલાં અને બીજા રાજવંશે કુશાન રાજવંશના સામ્રાજ્યના અસ્ત સમયે સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પ્રથમ રાજવંશના કેવળ એ જ રાજ્યોની મુદ્રાઓ મળી આવી છે. પ્રથમ રાજનું નામ ભૂમક. આ રાજની માત્ર ત્રણમુદ્રા જ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ મુદ્રાની એક બાજુ સિંહમૂર્તિ અને બીજી બાજુ ચક્ર છે. એક બાજુ ખરૌષી અક્ષરોમાં “છહરતસ છત્રપસ મૂમકસ” અને બીજી બાજુ બ્રાહ્મી અક્ષરોમાં “ક્ષહરાતસ ક્ષત્રપસ મૂમકસ” લખેલું છે.^૧ ભૂમકનો કોઈ શિલાલેખ વા તારીખવાળી મુદ્રા હજી મળેલ નથી. આથી તેનો સમય હજી પણ નક્કી થયો નથી. નહુપાનની રૌપ્ય મુદ્રા મેનન્દના દ્રમ્નું અનુકરણ છે.^૨ આ પ્રકારની મુદ્રાઓમાં એક બાજુ મહાક્ષત્રપનું મસ્તક અને ગ્રીક અક્ષરોમાં તેનું નામ તથા ઉપાધિ, બીજી બાજુ ચક્ર (?) બાણ અને વજ્ર તથા બ્રાહ્મી અને ખરૌષી અક્ષરોમાં રાજનું નામ અને ઉપાધિ લખેલ છે. ખરૌષી અક્ષરમાં “રજ્ઞો છહરતસ નહપનસ” અને બ્રાહ્મી અક્ષરોમાં “રાજ્ઞો ક્ષહરાતસ નહપનસ”^૩ લખેલ છે. નહુપાનના જમાઈ ઉપવદાત વા ઋષભદત્તના અનેક શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. એ શિલાલેખોમાં નહુપાનના રાજ્યકાળના અથવા કોઈક સંવતના ૪૧, ૪૨, ૪૫ વર્ષના આંકડાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.^૪

* બંગાળીમાંથી અનુવાદ કરાવવાની રજા આપવા માટે તેના કર્તા શ્રી. રાખાજીદાસ બેનર્જીના (સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ ઓર્કોએલોજીકલ રીપાર્ટમેન્ટ વેસ્ટર્ન સર્કલ) આભારી છીએ.

૧. Rapson, Catalogue of Indian Coins in the British Museum Andhras, Western Ksatrapas etc. pp. 63-64, Nos. 637-42.

૨. Ibid, p, CVIII

૩. Ibid, pp. 65-67 Nos. 243-51.

૪. Epigraphia Indica Vol VIII p. 82.

ગુનનરની એક ગુફામાં નદપાનના અમાત્ય અયમના શિલાલેખમાં ૪૬ વર્ષનો ઉલ્લેખ છે.^૫ આ ઉપવદાત અને અયમના શિલાલેખોમાં જે કેટલાક સંવત્સરોનો ઉલ્લેખ છે, તેને સાધારણતઃ કેટલાક પુરાતત્વજ્ઞો શક-સંવતનાં વર્ષ માને છે. અને તદનુસાર ઇસ્વીય ખ્રીષ્ટ શતાબ્દીના પ્રારંભમાં નદપાનનો કાળ નક્કી કરેલો છે.^૬ પરંતુ પ્રાચીનલિપિતત્વના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણાનુસારે નદપાન મહાક્ષત્રપ રદદામાનો નિકટવર્તી અથવા દનિષ્ઠ, વાસિષ્ઠ, હવિષ્ઠ અને વાસુદેવ વગેરે કુશાનવંશીય રાજાઓનો પરવર્તી હોય એમ માની શકાતું નથી. “નદપાન અને શકાબ્દ” નામના નિબંધમાં મેં આ ઉક્તિનો મથાર્થ રીતે નિર્ણય કરવાને ચર્ચા કરી છે.^૭ ઉપવદાતના શિલાલેખોમાં નદપાન “ક્ષત્રપ” ઉપાધિથી પ્રસિદ્ધ છે.^૮ નદપાનની મુદ્રાઓની લિપિમાં તેની “ક્ષત્રપ” વા “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિ જોવામાં આવતી નથી. નદપાનની રક્ત એક તામ્રમુદ્રા દર્નિંગહામ દ્વારા અજમેરમાંથી મળી આવી છે, તેમાં એક બાજુ વજ્ર તથા બાજુ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં નદપાનનું નામ અને ખ્રીષ્ટ બાજુ ચારે તરફમાં બોધિશ્વર છે.^૯ નદપાનના રાજ્યના શેષભાગમાં અથવા તેના મરણ પછી અમ્રવંશીય રાજા ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણિએ શકમતીય પ્રથમ ક્ષત્રપવંશના અધિકારનો લોપ કર્યો હતો. અને નદપાનની રૂપાની મુદ્રા ઉપર પોતાનું નામ મુદ્રિત કર્યું હતું. આ જાતની મુદ્રામાં એક બાજુ સુમેરુ પર્વત અને તેની નીચે સર્પ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં “રાજો ગોતમિપુત્રસ સિરિસાતકણિસ” લખેલું છે. ખ્રીષ્ટ બાજુ ઉલ્લંઘિની નગરીનું ચિહ્ન છે.^{૧૦} ગોતમી પુત્ર શાતકર્ણિના પૌત્રના અથવા કાર્ઠવંશકરના રાજ્યકાળમાં સૌરાષ્ટ્ર અમ્ર રાજાઓના હાથમાંથી ગયું હતું. અમ્રવંશના ગૌતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞશાતકર્ણિએ સૌરાષ્ટ્રની મુદ્રાના અનુકરણમાં રૂપાની મુદ્રાઓ મુદ્રાકિત કરી હતી. આની અંદર એક તરફ રાજાનું સુખ અને બ્રાહ્મી અક્ષરોમાં “રાજો ગોતમિપુત્રસ સિરિયજ્ઞશાતકણિસ” લખેલું છે. ખ્રીષ્ટ તરફ ઉલ્લંઘિની નગરીનું ચિહ્ન, સુમેરુપર્વત, સર્પ અને દક્ષિણાસ બ્રાહ્મી અક્ષરોમાં “...જય ગોતમપુત્રપ હિરયજ્ઞ શાતકણિસ” લખેલું છે.^{૧૧}

શક સંવત્સરની પ્રથમ શતાબ્દીના પ્રથમાર્ધમાં શકમતીય ખ્રીજ ક્ષત્રપવંશે માલવા અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હતો. મહાક્ષત્રપ ચક્રવર્તનના પૌત્ર રદદામાએ માળવા, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ વગેરે દેશવ્યાપી વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્યના સ્થાપના કરી હતી. કચ્છમાં રદદામાના રાજ્યકાળમાં ‘૫૨’ શક સંવત (ઇ. સ. ૧૩૦) માં લખાએલા ચાર શિલાલેખો મળ્યા

૫. Archeological Survey of Western India Vol IV p. 103.

૬. Rapson, B. M. C., p. cx; V. A. Smith. Early History of India, 3rd Edition pp 209, 218.

૭ “ નદપાન અને શકાબ્દ ” નામનો નિબંધ પ્રતતત્ત્વવિભાગના વાર્ષિક વિવરણમાં.

૮. Rapson, B. M. C., p. 65 Note I.

૯. Ibid. p. 67, No 252.

૧૦. Ibid, pp. 68-70; Nos. 253-58.

૧૧. Ibid, p.45, No. 178.

આવ્યા છે. ૧૨ સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર પર્વત ઉપર રજદામાના રાજ્યકાળમાં ‘૭૨’ શક સંવત (ઇ. સ. ૧૫૦)માં લખાયેલો એક મોટો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. ૧૩ આમાં રજદામાના રાજ્યનું વર્ણન છે. રજદામા તે સમયે પૂર્વ, અને પશ્ચિમ આકરણવંતી, અનુપનિવૃત્ત, આનર્ત, મુરારા, થેભ્ર, મરુ, કચ્છ, સિન્ધુસૌધીર, કુકુર, અપરાન્ત નિપાદ, વગેરે દેશોનો સ્વામી હતો. તેણે એ વાર દક્ષિણપથેશ્વર શાનકર્ણને પરાજિત કર્યો હતો અને યૌધેયોનો નાશ કર્યો હતો.

રજદામાના પિતામહ ચટનના પિતાનું નામ ‘શ્વસોતિષ્ઠ’ હતું. એના નામવાળી રૂક્ત એક જ મુદ્રા પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ મુદ્રાનિત્યન રેખાન અનુમાન કરે છે કે, આ મુદ્રા ચટનની છે. ૧૪ ચટનથી બીજા શક રાજવંશના સિકાના ચલણનો આરંભ થયો છે. ચટનની રૂપાની અને તાંબાની મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. રૂપાના સિકા એ પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના રૂપાના સિકામાં ચટનની “ક્ષત્રપ” અને બીજા પ્રકારના સિકામાં “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિ લેવામાં આવે છે. એ સમસ્ત સિકાઓમાં એક તરફ રાજનું મુખ અને ડીક અક્ષરમાં રાજનું નામ અને ઉપાધિ. બીજી તરફ સુમેરુપર્વત, ચંદ્રમા વગેરે ચિહ્ન અને ખરાઈ અક્ષરમાં રાજનું નામ અને ઉપાધિ લખેલ છે. ચટનની તામ્રમુદ્રામાં એક બાજુ દંડ સાથે અશ્વની મૂર્તિ છે અને બીજી બાજુ સુમેરુ, ચંદ્ર તથા તારાનું ચિહ્ન છે. પહેલી બાજુ ડીક અક્ષરમાં અને બીજી બાજુ આહી અક્ષરમાં ત્રિપિનું ચિહ્ન છે. ૧૭ ચટનના પુત્ર જયદામાની બે પ્રકારની તામ્રમુદ્રાઓ જાદી આવી છે. પહેલા પ્રકારની મુદ્રા ચતુષ્કોણ છે, એમાં એક તરફ બળદ, ત્રિશૂળ અને ડીક અક્ષરોમાં ત્રિપિં તથા બીજી બાજુ સુમેરુ, શશાંક અને આહી અક્ષરમાં “રાજો ક્ષત્રપસ સ્વામિ જયદામાસ” લખેલું છે. ૧૮ બીજા પ્રકારની મુદ્રામાં એક ટોર દંત્રી અને બીજી ટોર ઉત્તરવિની નગરીનું ચિહ્ન છે. ૧૯ રજદામાની બે પ્રકારની મુદ્રાઓ મળી છે. ઉભય પ્રકારની મુદ્રામાં એક બાજુ રાજનું મસ્તક અને ડીક અક્ષરમાં ત્રિપિ બીજી બાજુ સર્પ અને સુમેરુ પર્વત તથા આહી અક્ષરમાં ત્રિપિ છે. પ્રથમ પ્રકારની મુદ્રામાં “રાજો ક્ષત્રપસ જયદામા પુત્રસ રાજો મહાક્ષત્રપસ રજદામાસ” ૨૦ બીજા પ્રકારની મુદ્રામાં બિન્ન બાવે આઠ બાજુ લખી છે. ૨૧ રજદામાના પુત્ર દામપ્રસાદની ક્ષત્રપ બિરુદ યુક્ત ત્રણ પ્રકારની ૨૨ અને મહાક્ષત્રપ બિરુદ યુક્ત એક પ્રકારની મુદ્રા

૧૨. Annual Report of the Archaeological Survey of India, 1905-06, p. 165 F.; Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol. XXIII, p. 68.

૧૩. Epigraphia Indica Vol. VIII p. 36 ff.

૧૪. Rapson, B. M. C., P. 71.

૧૫. Ibid, pp. 72-73 No. 259.

૧૬. Ibid, pp. 73-75 Nos. 260-63.

૧૭. Ibid, pp. 75 No. 264.

૧૮. Ibid pp. 76-77, Nos. 265-68.

૧૯. Ibid, p. 77, No. 269.

૨૦. Ibid pp. 78-79, Nos. 270-75.

૨૧. Ibid p. 79, Nos. 276-80.

૨૨. Ibid pp. 80-81 Nos. 281-85.

દાય લાગી છે. ૨૩ એની મુદ્રામાં એનું નામ કોઈ સ્થાને “દામાપુસદ” અને કોઈ સ્થાને “દામજદશી” મળેલું છે. દામજદશીના પુત્ર જીવદામાના રાજ્યકાળથી સૌરાષ્ટ્રની મુદ્રામાં તારીખ જોવામાં આવે છે. આ બધાંય વર્ષો શક સંવતનાં છે. જીવદામાની મુદ્રાઓમાં ૧૦૦ થી ૧૨૦ સુધી શક સંવતનો ઉલ્લેખ છે. ૨૪ અંબ્રવ્રતજ્યોતી મિશ્રધાતુથી નિર્મિત મુદ્રાઓનું અનુકરણ કરી જીવદામાએ પોટિન (potin) નામક ધાતુથી એક પ્રકારની મુદ્રાઓ બનાવી ચત્રણમાં શરૂ કરી હતી. એક બાજુ ત્ર્યમ અને ગ્રીક અક્ષરમાં ક્ષિપિતું ચિન્હ છે. બીજી બાજુ સુમેરુ પર્વત, સર્પ, ધત્તાદિ તથા બ્રાહ્મી અક્ષરમાં રાગનું નામ અને બિરુદ લખેલ છે. ૨૫ જીવદામાની પછી તેનો કાકો રુદ્રસિંહ સિંહાસન ઉપર આવ્યો હતો. શક સંવતની બીજી શતાબ્દીના પ્રથમ અને બીજા દશકમાં રુદ્રસિંહ અને જીવદામાને દીર્ઘકાળ પર્વત સુદ ચાલ્યું હતું. એ માટે એ સમયના કોઇ વર્ષમાં જીવદામાને અને કોઇ વર્ષમાં રુદ્રદામાને “મહાક્ષત્રપ” નો ઉપાધિનો વ્યવહાર કરતા જોઈએ જાય. ૨૬ કાઠિઆવાડના હાથાર વિભાગમાં શુંડા નામક સ્થાનેથી મળી આવેલો એક શિલાલેખ, રુદ્રસિંહના રાજ્યકાળમાં-૧૦૩ શકાબ્દ (ઇ.સ. ૧૮૧) માં લખાયેલો છે. ૨૭ જુનાગઢની પાસે એક શુક્રામાં રુદ્રસિંહના રાજ્યકાળમાં લખાયેલો બીજા પણ એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. ૨૮ શક સંવતની બીજી શતાબ્દીના પ્રારંભથી ચોથી શતાબ્દીના બીજા દશક સુધી સૌરાષ્ટ્રની રૌપ્ય મુદ્રાઓમાં કોઇ પણ જાતનું પરિવર્તન દેખાતું નથી. સઘળી મુદ્રાઓમાં એક બાજુ રાગનું મસ્તક અને ગ્રીક અક્ષરમાં ક્ષિપિતું ચિન્હ તથા બીજી બાજુ સુમેરુ પર્વત, સર્પ, ધત્તાદિ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં રાગના પિતાનું તથા પોતાનું નામ અને બિરુદ લખેલાં હોય છે. દરેક રાગની મુદ્રામાં બે વિભાગ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ વિભાગમાં “ક્ષત્રપ” અને બીજા વિભાગમાં “મહાક્ષત્રપ”. રુદ્રસિંહની પોટિન-નિર્મિત મુદ્રા જીવદામાની મુદ્રા જેવી છે. ૨૯ દામજદશીનો જીવદામા સિવાય સત્યદામાનામક પણ એક પુત્ર હતો. તેની ક્ષત્રપ ઉપાધિ યુક્ત રૂપાની મુદ્રા પ્રાપ્ત થઇ છે. ૩૦ મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના મોટા પુત્રનો પુત્ર જીવદામા પાસેથી તેના (રુદ્રદામાના) બીજા પુત્ર રુદ્રસિંહે સિંહાસન હસ્તગત કર્યું હતું. ત્યાર પછી રુદ્રસિંહના વંશમાં બહુકાળ સુધી સૌરાષ્ટ્રનો સુકુટ રહ્યો હતો. લાંબા સમય પછી રુદ્રસિંહનો વંશ લોપ પામતાં અર્થાત્ દુર્બળ થઇ જતાં, સંભવતા, પુનઃ જીવદામાના વંશધરે સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર પામ્યા હતા. રુદ્રસિંહના પછી તેનો મોટો પુત્ર રુદ્રસેન સિંહાસન ઉપર આવ્યો. રુદ્રસેનની મુદ્રાઓમાં ૧૨૧-૧૪૪ શક સંવતસરનો ઉલ્લેખ

૨૩. Ibid p. 82 Nos. 286-87

૨૪. Ibid, p. 83

૨૫. Ibid, p. 85, Nos. 293-94.

૨૬. Ibid, pp. 83-92.

૨૭. Indian Antiquary, Vol. X. P. 157

૨૮. Journal of the Royal Asiatic Society, 1890; p. 651

૨૯. Rapson, B. M. C. pp. 93-94. Nos. 324-25.

૩૦. Ibid, P. 95.

આગ્રા છે. ૧૨ સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર પર્વત ઉપર રુદ્રદામાના રાજ્યકાળમાં “ ૭૨ ” શક સંવત (ઈ. સ. ૬૫૦)માં લખાયેલો એક મોટો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. ૧૩ આમાં રુદ્રદામાના રાજ્યનું વર્ણન છે. રુદ્રદામા તે સમયે પૂર્વ, અને પશ્ચિમ આકરાવંતી, અનુપનિવૃત્ત, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, ધૈબ્ર, મરુ, કચ્છ, સિન્ધુસૌવીર, કુકુર, અપરાન્ત નિપાદ, વગેરે દેશોના સ્વામી હતો. તેણે બે વાર દક્ષિણપથેશ્વર શાનકર્ણને પરાજિત કર્યો હતો અને યૌધેયોના નાશ કર્યો હતો.

રુદ્રદામાના પિતામહ ચટ્ટનના પિતાનું નામ “ ય્સમોતિઠ ” હતું. એના નામવાળી કુંડ એક જ મુદ્રા પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ મુદ્રાતત્ત્વ રેખન અનુમાન કરે છે કે, આ મુદ્રા ચટ્ટનની છે. ૧૪ ચટ્ટનથી બીજા શક રાજવંશના સિક્કાના ચલણનો આરંભ થયો છે. ચટ્ટનની રૂપાની અને તાંબાની મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. રૂપાના સિક્કા બે પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના રૂપાના સિક્કામાં ચટ્ટનની “ ક્ષત્રપ ૧૫ ” અને બીજા પ્રકારના સિક્કામાં “ મહાક્ષત્રપ ૧૬ ” ઉપાધિ બેવામાં આવે છે. એ સમસ્ત સિક્કાઓમાં એક તરફ રાજનું મુખ અને શ્રીક અક્ષરમાં રાજનું નામ અને ઉપાધિ, બીજી તરફ સુમેરુપર્વત, ચંદ્રમા વગેરે ચિહ્ન અને ખરાદી અક્ષરમાં રાજનું નામ અને ઉપાધિ લખેલ છે. ચટ્ટનની તામ્રમુદ્રામાં એક બાજુ દંડ સાથે અશ્વની મૂર્તિ છે અને બીજી બાજુ સુમેરુ, ચંદ્ર તથા તારાનું ચિહ્ન છે. પહેલી બાજુ શ્રીક અક્ષરમાં અને બીજી બાજુ આહ્લી અક્ષરમાં લિપિનું ચિહ્ન છે. ૧૭ ચટ્ટનના પુત્ર વ્યદામાની બે પ્રકારની તામ્રમુદ્રાઓ જાદી આવી છે. પહેલા પ્રકારની મુદ્રા ચતુષ્કોણ છે, એમાં એક તરફ બળદ, ત્રિશૂળ અને શ્રીક અક્ષરમાં લિપિ તથા બીજી બાજુ સુમેરુ, શશાંક અને આહ્લી અક્ષરમાં “ રાજો ક્ષત્રપસ સ્વામિ જયદામસ ” લખેલું છે. ૧૮ બીજા પ્રકારની મુદ્રામાં એક કોર દસ્તી અને બીજી કોર ઉજ્જયિની નગરીનું ચિહ્ન છે. ૧૯ રુદ્રદામાની બે પ્રકારની મુદ્રાઓ મળી છે. કબચ પ્રકારની મુદ્રામાં એક બાજુ રાજનું મસ્તક અને શ્રીક અક્ષરમાં લિપિ બીજી બાજુ સર્પ અને સુમેરુ પર્વત તથા આહ્લી અક્ષરમાં લિપિ છે. પ્રથમ પ્રકારની મુદ્રામાં “ રાજો ક્ષત્રપસ જયદામ પુત્રસ રાજો મહાક્ષત્રપસ રુદ્રદામસ ” ૨૦ બીજા પ્રકારની મુદ્રામાં બિલ બાવે આજ બાબત લખી છે. ૨૧ રુદ્રદામાના પુત્ર દામસ્ત્રની ક્ષત્રપ બિરુદ ચુકત વળુ પ્રકારની ૨૨ અને મહાક્ષત્રપ બિરુદ ચુકત એક પ્રકારની મુદ્રા

૧૨. Annual Report of the Archaeological Survey of India, 1905-06, p. 165 E.; Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol. XXIII, p. 68.

૧૩. Epigraphia Indica Vol. VIII p. 36 ff.

૧૪. Rapson, B. M. C., P. 71.

૧૫. Ibid, pp. 72-73 No. 259.

૧૬. Ibid, pp. 73-75 Nos. 260-63.

૧૭. Ibid, pp. 75 No. 264.

૧૮. Ibid pp. 76-77, Nos. 265-68.

૧૯. Ibid, p. 77, No. 269.

૨૦. Ibid pp. 78-79, Nos. 270-75.

૨૧. Ibid p. 79, Nos. 276-80.

૨૨. Ibid pp. 80-81 Nos. 281-85.

હાય લાગી છે. ૨૩ એની મુદ્રામાં એતુ' નામ કોઈ સ્થાને "દામાપુસદ" અને કોઈ સ્થાને "દામજદશ્રી" લખેલું છે. દામજદશ્રીના પુત્ર જીવદામાના રાજ્યકાળથી સૌરાષ્ટ્રની મુદ્રામાં તારીખ જોવામાં આવે છે. આ બધાંય વર્ષો રાક સંવતનાં છે. જીવદામાની મુદ્રાઓમાં ૧૦૦ થી ૧૨૦ સુધી રાક સંવતનો ઉલ્લેખ છે. ૨૪ અંદ્રગુપ્તએની મિત્રધાતુથી નિર્મિત મુદ્રાઓનું અનુકરણ કરી જીવદામાએ પોટિન (potin) નામક ધાતુથી એક પ્રકારની મુદ્રાઓ બનાવી ચલણમાં શરૂ કરી હતી. એક બાળુ કૃષ્ણ અને ગ્રીક અક્ષરમાં લિખિતું ચિહ્ન છે. બીજી બાળુ સુમેરુ પર્વત, સર્પ, ઇત્યાદિ તથા ખાલી અક્ષરમાં રાગનું નામ અને બિરુદ લખેલ છે. ૨૫ જીવદામાની પછી તેનો કોકો રુસિંહ સિંહાસન ઉપર આવ્યો હતો. રાક સંવતની બીજી શતાબ્દીના પ્રથમ અને બીજા દશકમાં રુસિંહ અને જીવદામાને દીર્ઘકાળ પર્વત સુદ ચાલ્યું હતું. એ મારે એ સમયના કોઇ વર્ષમાં જીવદામાને અને કોઇ વર્ષમાં રુદામાને "મહાક્ષત્રપ" ની ઉપાધિનો વ્યવહાર કરતા જોઇએ જોએ. ૨૬ કાલીઆવાડના હાલાર વિભાગમાં ગુંડા નામક સ્થાનેથી મળી આવેલો એક શિલાલેખ, રુસિંહના રાજ્યકાળમાં-૧૦૩ રાકાબ્દ (ઇ. સ. ૧૮૧) માં લખાયેલો છે. ૨૭ જુનાગઢની પાસે એક ગુફામાં રુદાસિંહના રાજ્યકાળમાં લખાયેલો બીજા પક્ષે એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. ૨૮ રાક સંવતની બીજી શતાબ્દીના પ્રારંભથી ચોથી શતાબ્દીના બીજા દશક સુધી સૌરાષ્ટ્રની રોષ મુદ્રાઓમાં કોઇ પણ જાતનું પરિવર્તન દેખાતું નથી. સઘળા મુદ્રાઓમાં એક બાળુ રાગનું મસ્તક અને ગ્રીક અક્ષરમાં લિખિતું ચિહ્ન તથા બીજી બાળુ સુમેરુ પર્વત, સર્પ, ઇત્યાદિ અને ખાલી અક્ષરમાં રાગના પિતાનું તથા પોતાનું નામ અને બિરુદ લખેલાં હોય છે. દરેક રાગની મુદ્રામાં બે વિભાગ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ વિભાગમાં "ક્ષત્રપ" અને બીજા વિભાગમાં "મહાક્ષત્રપ". રુસિંહની પોટિન-નિર્મિત મુદ્રા જીવદામાની મુદ્રા જેવી છે. ૨૯ દામજદશ્રીનો જીવદામા સિવાય સત્યદામાનામક પણ એક પુત્ર હતો. તેની ક્ષત્રપ ઉપાધિ યુક્ત રૂપની મુદ્રા પ્રાપ્ત થઇ છે. ૩૦ મહાક્ષત્રપ રુદામાના મોટા પુત્રનો પુત્ર જીવદામા પાસેથી તેના (રુદામાના) બીજા પુત્ર રુસિંહે સિંહાસન હસ્તગત કર્યું હતું. ત્યાર પછી રુસિંહના વંશમાં બહુકાળ સુધી સૌરાષ્ટ્રનો મુકુટ રહ્યો હતો. લાંબા સમય પછી રુસિંહનો વંશ લોપ પામતાં અર્થાત્ દુર્બળ થઇ જતાં, સંભવતા, પુનઃ જીવદામાના વંશધરે સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર પામ્યા હતા. રુસિંહના પછી તેનાં મોટા પુત્ર રુસેન સિંહાસન ઉપર આવ્યો. રુસેનની મુદ્રાઓમાં ૧૨૧-૧૪૪ રાક સંવત્સરનો ઉલ્લેખ

૨૩. Ibid p. 82 Nos. 286-87

૨૪. Ibid, p. 83

૨૫. Ibid, p. 85, Nos. 293-94.

૨૬. Ibid, pp. 83-92.

૨૭. Indian Antiquary, Vol. X. P. 157

૨૮. Journal of the Royal Asiatic Society, 1890, p. 651

૨૯. Rapson, B. M. C. pp. 93-94, Nos. 324-25.

૩૦. Ibid, P. 95.

છે. ૩૧ ગાયકવાડ રાજ્યના ઓખામંડળ પ્રદેશમાં મૂલિયાસર નામના સ્થાનમાં રુદ્રસેનના રાજ્ય-કાળમાં ૧૨૨ શકાબ્દ (ઇ. સ. ૨૦૦) માં લખાયેલો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૨ અને દાહીયાવાડના ઉત્તર વિભાગમાં જસદન નામના સ્થાનમાં રુદ્રસેનના રાજ્યકાળમાં લખાયેલો પણ એક શિલાલેખ જાહેર આવેલો છે. ૩૩ રુદ્રસેનના મોટા પુત્ર પાથવીસેનની ક્ષત્રપ બિરુદયુક્ત એક રૂપાની મુદ્રા મળી આવેલી છે. ૩૪ આમાં ૧૪૪ શક સંવત લખેલ છે. પૃથિવીસેનના નાના ભાઈ બીજા દામજદશ્વીને ક્ષત્રપ પદ મોઢું પ્રાપ્ત થયું હતું. એ બંને ભાઈઓની મહાક્ષત્રપ તબક્કાવાળી મુદ્રાઓ મળી નથી. તેથી અનુમાન થાય છે કે, તેઓએ સિંહાસનનો અધિકાર મેળવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. રુદ્રસિંહનો બીજો પુત્ર સંઘદામા પહેલા રુદ્રસેનની પછી સિંહાસનનો લાલ પામ્યો હતો. તેની જે રૂપાની મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાં ૧૪૪-૪૫ શકસંવત જોવામાં આવે છે. ૩૫ સંઘદામાની પછી રુદ્રસિંહનો ત્રીજો પુત્ર દામસેન સૌરાષ્ટ્રની ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. દામસેનની રૂપાની મુદ્રાઓમાં ૧૪૫ થી ૧૫૮ શકાબ્દના સમય સુધીની જોવામાં આવે છે. ૩૬ દામસેનના રાજ્યકાળમાં સુદિત થયેલી તારીખ યુક્ત પોલિન-નિર્મિત મુદ્રાઓમાં રાજતું નામ યા ઉપાધિ નથી. ૩૭ દામસેનના રાજ્યકાળમાં તેના મોટા ભાઈ રુદ્રસેનના બીજા પુત્ર બીજા દામજદશ્વીએ ક્ષત્રપ બિરુદ મેળવ્યું હતું. તેની ક્ષત્રપ બિરુદ યુક્ત મુદ્રામાં ૧૫૪, ૫૫ શક વર્ષોનો ઉલ્લેખ છે. ૩૮ દામસેનના ચાર પુત્રોની મુદ્રાઓ મળેલી છે. તેમાં બીરદામાની મુદ્રામાં કેવળ ક્ષત્રપ બિરુદ જોવામાં આવે છે, એ બધીએ મુદ્રામાં ૧૫૬ થી ૧૬૦ સુધીના શક સંવતની નોંધ છે. ૩૯ ૧૫૮ થી ૧૬૧ શક વર્ષની અંદર ઇશ્વરદત્ત નામના મિત્રવંશીય કોઇ રાજાએ રૂપાની મુદ્રાઓ પડાવી હતી. એ બધી મુદ્રાઓમાં તેની મહાક્ષત્રપ ઉપાધિ અને સમયના માટે રાજ્યકાળના આંકડાઓનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે. જેમ કે-“ રાજા મહાક્ષત્રપસ રૂપાશ્વરદત્તસ ષર્વે પ્રથમે ” અથવા “ ષર્વે દ્વિતીયે ”. ઇશ્વરદત્ત ઘણું કરી આબીર જાતિનો હતો. ૪૦ દામસેનના બીજા પુત્ર પ્રથમ યશોદામાએ ઇશ્વરદત્તની સાથે એક જ સમયે રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેની મુદ્રાઓમાં “ ક્ષત્રપ ” અને “ મહાક્ષત્રપ ” એમ ઉભય પ્રકારનાં બિરુદો જોવામાં આવે છે. એ સમગ્રી મુદ્રાઓમાં

૩૧. Ibid, pp. 96-105, Nos. 328-376.

૩૨. Journal of the Royal Asiatic Society. 1890. p. 652; 1899, pp. 380-81.

૩૩. Ibid, 1890; p. 652. Indian Antiquary, Vol. XII, p. 32.

૩૪. Rapson, B. M. C, p.-106, No 377

૩૫. Ibid, p. 107, No. 378

૩૬. Ibid pp. 108-112, Nos. 379-401

૩૭. Ibid, pp. 113-14 Nos. 202-20

૩૮. Ibid. pp. 115-116, Nos. 421-425

૩૯. Ibid, pp. 117-21, Nos. 426-59

૪૦. Ibid, pp. 124-25, Nos. 472-79

૪૧. Ibid, p, CXXXIII

૧૬૦ અને ૧૬૧ શક-વર્ષોનો ઉલ્લેખ આપેલો છે. ૪૨. યશોદામાની પછી દામસેનનો ત્રીજો પુત્ર વિજયસેન સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર પામ્યો હતો. વિજયસેનની મુદ્રાઓમાં “ક્ષત્રપ” અને “મહાક્ષત્રપ” ઉભય પ્રકારની પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે. એ સમસ્ત મુદ્રાઓમાં ૧૬૦ થી ૧૭૨ શક-વર્ષોની નોંધ આપેલી છે. ૪૩ વિજયસેનની પછી દામસેનનો ચોથો પુત્ર ત્રીજો દામજદશ્વી સૌરાષ્ટ્રના સિંહાસન પર આવ્યો હતો. તેની મુદ્રામાં કેવળ “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે અને ૧૭૨ વા ૧૭૩ થી ૧૭૬ સુધી શક વર્ષોની તારીખ આપેલી છે. ૪૪ ત્રીજા દામજદશ્વીની પછી દામસેનના મોટા પુત્ર વીરદામનો પુત્ર રુદ્રસેન-બીજો સૌરાષ્ટ્રની રાજ્યગાદી ઉપર આવ્યો હતો. એની મુદ્રામાં પણ કેવળ “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે. એમાં ૧૭૮ (?) થી ૧૯૬ શકાબ્દનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૪૫ બીજા રુદ્રસેનનો પુત્ર વિશ્વસિંહ પોતાના પિતાની ગાદીને વારસો પામ્યો હતો. અને તેની મુદ્રાઓમાં “ક્ષત્રપ” અને “મહાક્ષત્રપ” ઉભય ઉપાધિનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે. અને એમાં ૧૯૯ થી ૨૦૧ (?) શક વર્ષનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૪૬ વિશ્વસિંહની પછી તેનો ભાઈ ભટ્ટદામા સિંહાસન પર આવ્યો હતો, અને તેની મુદ્રામાં ઉભય ઉપાધિ જોવામાં આવે છે. એ બંધી મુદ્રાઓમાં ૨૦૬ થી ૨૧૭ સુધીનાં શક-વર્ષો આપેલાં છે. ૪૭ ભટ્ટદામાના પુત્ર વિશ્વસેનની મુદ્રામાં કેવળ “ક્ષત્રપ”ની ઉપાધિ મળી આવે છે. તેની મુદ્રામાં ૨૧૬ થી ૨૨૬ શક વર્ષોનો ઉલ્લેખ છે. ૪૮ જણાય છે કે ૨૧૬ થી ૨૭૦ શકાબ્દ (ઇ. સ. ૨૯૪-૩૪૮) પૂર્વે “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિધારી કોઈ રાજા થયો નથી. ૪૯ વિશ્વસેનની પછી જણાય છે કે દામસેનના વંશનો અધિકાર અસ્ત પામ્યો હતો.

વિશ્વસેનની પછી સ્વામી જીવદામા નામના કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિના વંશધરે સૌરાષ્ટ્રના સિંહાસન ઉપર આવ્યા હતા. અદ્યના પિતા ધૂસભોતિકના જેવી જીવદામાની રાજોપાધિ દેખાતી નથી. તેથી તેને સામાન્ય વ્યક્તિ જેવો જણી શકાય છે. ૫૦ પરંતુ તેના નામનો આકાર જોતાં તેને વિશે, ચળવળનો વંશધર હોય, એવું અનુમાન થાય છે. વિશ્વસેનની પછી સ્વામા જીવદામાનો પુત્ર બીજો રુદ્રસિંહ સૌરાષ્ટ્રના સિંહાસનનો લાભ પામ્યો હતો. તેની રૂપાની મુદ્રામાં “ક્ષત્રપ” ઉપાધિ અને ૨૨૭ થી ૨૩૦ (?) શક વર્ષની તારીખ મળી આવે છે. ૫૧ બીજા રુદ્રસિંહની પછી તેનો પુત્ર બીજો યશોદામા સિંહાસન પર અંશદ થયો હતો. તેની રૂપા મુદ્રામાં “ક્ષત્રપ” જિજ્ઞ તથા ૨૩૯ થી ૨૫૪ ની તારીખ મળી આવે

૪૨. Ibid, pp. 126-28, Nos. 480-87

૪૩. Ibid, pp. 129-36, Nos. 388-555

૪૪. Ibid, pp. 137-40, Nos. 566-580

૪૫. Ibid pp. 141-46, Nos. 581-626

૪૬. Ibid, pp. 147-52, Nos. 627-64

૪૭. Ibid pp. 153-61, Nos. 665-718

૪૮. Ibid pp. 162-68, Nos. 719-66

૪૯. Ibid p. Cxli

૫૦. Ibid, p. Cxli

૫૧. Ibid, pp. 170-74, Nos. 767-83

છે. ૫૨ ૨૫૪ શકાબ્દથી ૨૭૦ શકાબ્દની અંદર “ મહાક્ષત્રપ ” ઉપાધિધારી સ્વામી બીજો રુદ્રામા સૌરાષ્ટ્રનું સિંહાસન પામ્યો હતો. તેની કોઇપણ મુદ્રા મળી નથી. ૫૩ પરંતુ તેના પુત્ર ત્રીજા રુદ્રસેનની મુદ્રાઓમાં તેની “સ્વામી” અને મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિ જોવામાં આવે છે. ૫૪ તેના વંશનો હજુ સૂધી નિર્ણય થયો નથી. પરંતુ તેના નામનો આધાર જોતાં તે અટ્ટનનો વંશધર હોય એમ અનુમાન થાય છે. પંડિત પ્રવર રેખસન અનુમાન કરે છે કે, બીજો રુદ્રામા બીજા રુદ્રસિંહના પિતા સ્વામી છવદામાનો વંશજ હોવો જોઈએ. ૫૫ બીજા રુદ્રામાનો પુત્ર ત્રીજા રુદ્રસેનની રૂપાની મુદ્રાઓમાં તેની “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિ ૨૭૦ થી ૩૦૦ શકાબ્દની તારીખ સૂધી જોઈએ છીએ. ૫૬ ત્રીજા રુદ્રસેનની કેટલીક તારીખયુક્ત સીસાની બનાવેલી મુદ્રાઓ મળી આવી છે. તેમાં તારીખ છે અને એક બાજુ વૃષભ તથા બીજી બાજુ સુમેરુ પર્વત જોવામાં આવે છે. ૫૭ ત્રીજા રુદ્રસેનની પછી તેનો પહેલો ભાણેજ સિંહસેન સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યાધિકાર પામ્યો હતો. સિંહસેનની સૌમ્ય મુદ્રામાં તેની “ મહાક્ષત્રપ ” ઉપાધિ તથા ૩૦૪ થી ૩૦૬ (?) શક વર્ષો જનણી શકાય છે. ૫૮ સિંહસેનની પછી તેનો ચોથો પુત્ર રુદ્રસેન સૌરાષ્ટ્રનું સિંહાસન પામ્યો હતો. જણાય છે કે આ રાજા ૩૦૬ થી ૩૧૦ શક સંવત સૂધી સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત હતો. ૫૯ ચોથા રુદ્રસેનની પછી ત્રજા રુદ્રસેનનો બીજો ભાણેજ (?) સત્યસિંહ સૌરાષ્ટ્રના આધિકાર ઉપર આવ્યો હતો. તેની કોઇ મુદ્રા હાથ લાગી નથી. ૬૦ પરંતુ તેના પુત્ર ત્રીજા રુદ્રસિંહની મુદ્રાઓમાં તેની “ રાજા ”, “ મહાક્ષત્રપ ” અને “ સ્વામી ” ઉપાધિ લખેલી જોવામાં આવે છે. સત્યસિંહનો પુત્ર બીજો રુદ્રસિંહ પ્રાયઃ શકાબ્દીય ક્ષત્રીય વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. તેની રૂપાની મુદ્રાઓમાં “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિ તથા ૨૧૦ (?) શકાબ્દનો ઉલ્લેખ મળે છે. ૬૧

સમુદ્રગુપ્તનો પુત્ર બીજો ચંદ્રગુપ્ત ૮૨ ગુપ્ત સંવતની પૂર્વે માળવનો અધિકાર પામ્યો હતો. ૬૨ અને ઈ. સ. ૪૧૫ ની પહેલાં સૌરાષ્ટ્રમાંથી શક રાજ્ય અટ્ટન પામ્યું હતું. કવત્તીની મુદ્રાની પેઠે બીજા ચંદ્રગુપ્તની મુદ્રિત થયેલી રૂપાની મુદ્રાઓમાં તારીખના દશકના આકાશના સ્થાને ૯૦ મળે છે, એકમતું સ્થાન ખરાબર વાંચી શકાતું નથી. ૬૩ આથી એમ નક્કી થાય છે કે, ૯૦

૫૨. Ibid, pp. 175-78, Nos. 794-811

૫૩. Ibid, p. 178, Cxliii

૫૪. Ibid, p. 179

૫૫. Ibid, p. Ciii

૫૬. Ibid, pp. 179-88, Nos. 812-903.

૫૭. Ibid, pp. 187-88, Nos. 889-903

૫૮. Ibid, pp. 189-90, Nos. 904-06

૫૯. Ibid, p. 191

૬૦. Ibid, p. Cxlix

૬૧. Ibid, pp. 192-94, Nos. 907-29

૬૨. Fleet's Gupta Inscriptions, P. 25

૬૩. Allan, British Museum Catalogue of Indian Coins, Gupta Dynasties P. xxxix

થી ૯૯ ગુપ્ત સંવતની અંદર ચંદ્રગુપ્તના હાથમાં સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર ગયો હતો. કારણ ૯૬ ગુપ્ત સંવતની અંદર કુમારગુપ્ત પિતૃ-સિંહાસન ઉપર આવ્યો હતો.^{૧૬} બીજા ચંદ્રગુપ્તના રૂપાના સિક્કાઓમાં જે પ્રકાર જોવામાં આવે છે. અને પ્રકારમાં એક બાજુ રાગ્નતું મુખ, ઠીક લિપિનું ચિહ્ન અને સમયનોંધ તથા બીજી બાજુ ગરુડમૂર્તિ અને બ્રાહ્મી લિપિ છે. પ્રથમ પ્રકારની મુદ્રામાં બીજી બાજુ “ પરમભાગવતમહારાજાધિરાજશ્રીચન્દ્રગુપ્તવિક્રમાદિત્ય: ”^{૧૭} અને બીજા પ્રકારની મુદ્રાઓમાં “ શ્રીગુપ્તકુલસ્ય મહારાજાધિરાજશ્રીચન્દ્રગુપ્તવિક્રમાદિત્ય ” લખેલું છે.^{૧૮} બીજા ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર સમ્રાટ પ્રથમ કુમારગુપ્તની મુદ્રાઓ પણ જે પ્રકારની છે. પ્રથમ પ્રકારની મુદ્રાઓ ગમ્ધ્ય પ્રદેશમાં ચલણ માટે મુદ્રિત થયેલી હતી, જેનું પાછળના પરિવેષ્ટમાં વર્ણન કરેલું છે.^{૧૯} બીજા પ્રકારની મુદ્રાઓ માત્રવા અને સૌરાષ્ટ્રમાં ચલન માટે મુદ્રિત થઇ હતી. આ મુદ્રાઓની એક બાજુમાં રાગ્નતું મુખ, ઠીક લિપિનું ચિહ્ન અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં તારીખ છે. બીજી બાજુ ગરુડ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં કુમારગુપ્ત નામ અને ઉપાધિ છે. આ ગ્તની મુદ્રાઓ ત્રણ પ્રકારની છે. પહેલાઅને ત્રીજા પ્રકારની મુદ્રાઓની બીજી બાજુ “ પરમભાગવતમહારાજાધિરાજશ્રીકુમારગુપ્તમહેન્દ્રાદિત્ય: ”^{૨૦} અને બીજા પ્રકારની મુદ્રામાં “ પરમભાગવતશ્રીરાજાધિરાજકુમારગુપ્તમહેન્દ્રાદિત્ય: ” લખેલું છે.^{૨૧} ચંદ્રગુપ્તની પણ સૌરાષ્ટ્ર અને માળવામાં ચલણ માટે મુદ્રાકૃત થયેલી રૂપાની મુદ્રાઓ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઇ ગય છે. પ્રથમ વિભાગની મુદ્રામાં એક બાજુ રાગ્નતું મુખ, ઠીક લિપિનું ચિહ્ન અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં તારીખ, બીજી બાજુ ગરુડની મૂર્તિ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં “ પરમભાગવતમહારાજાધિરાજશ્રીસ્કન્દગુપ્તવિક્રમાદિત્ય: ” લખેલું છે.^{૨૨} બીજા વિભાગની મુદ્રાઓમાં ગરુડમૂર્તિના બદલે વૃષભની મૂર્તિ છે.^{૨૩} ત્રીજા વિભાગની મુદ્રાઓમાં વૃષભને બદલે એક વેદી છે.^{૨૪} આ વિભાગમાં ત્રણ ઉપવિભાગો છે. પ્રથમ ઉપવિભાગની બીજી બાજુ “ પરમભાગવતશ્રીવિક્રમાદિત્યસ્કન્દગુપ્ત: ” લખેલું છે.^{૨૫} બીજા ઉપવિભાગમાં “ પરમભાગવતશ્રીવિક્રમાદિત્યસ્કન્દગુપ્ત: ”,^{૨૬}

૧૪. Fleet's Gupta Inscriptions, p. 43

૧૫. Allan, B. M. C. pp. 49-51, Nos. 133-39

૧૬. Ibid, p. 51, No. 140

૧૭. Ibid, pp. 89-96, Nos. 258-305; pp. 98-107, Nos. 321-34

૧૮. Ibid, pp. 96-98 Nos. 306-320. ત્રીજા પ્રકારની કેટલીક મુદ્રાઓમાં પણ “ મહારાજાધિરાજ ” ને બદલે “ રાજાધિરાજ ” ઉપાધિ છે:— Ibid, pp. 100-07, Nos. 332-84 : પ્રાચીનમુદ્રા પ. ૧૩૭-૧૪૪ અનુ.

૧૯. Ibid, pp. 119-21, Nos. 432-41

૨૦. Ibid, pp. 121-22, Nos. 445-50

૨૧. Ibid, P. 122.

૨૨. Ibid, pp. 122-24, Nos. 451-71

૨૩. Ibid, Pw. 124-29; Nos. 472-520

+ પહેલા અને બીજા ઉપવિભાગમાં કંઈ કરક લાગતો નથી. અનુવાદક

અને ત્રીજા ઉપવિભાગમાં “ પરમભાગવતશ્રીદક્ષગુપ્તઃ ” ૭૪ લખેલું છે. રકંદગુપ્તની પછી સૌરાષ્ટ્ર અને માલવા ગુપ્ત વંશના સમ્રાટોના અધિકારથી અગળ થયાં હતાં. ઇસવીસન પાંચમી શતાબ્દીના શૈવ ભાગમાં બુધગુપ્ત નામના એક રાજાએ માળવાના અધિકાર મેળવ્યો હતો. તથા શેક રાજાઓની મુદ્રાઓ જેવી તેણે રૂપાની મુદ્રાઓ પણની હતી. આની રૂપાની મુદ્રાઓમાં ૧૭૫ ગુપ્ત વર્ષનો ઉલ્લેખ આવે છે. અને આની બીજી બાજુ “ વિજિતાયનિરવનિપતિઃ શ્રીબુધગુપ્તો દિવિ જયતિ ” લખેલ છે. ૭૫ ગુપ્ત સંવત ૧૬૫માં લખાયેલો એક શિલાલેખ ઇરાનમાં મળી આવ્યો છે, તેમાં બુધગુપ્તનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૭૬ બુધગુપ્તની સાથે ગુપ્ત રાજવંશનો શો સંબંધ હતો, તે નિર્ણય કરવાને હજુ સુધી કોઈ ઉપાય હાથ લાગ્યો નથી. ધણી એક બીજો શિલાલેખ ગુપ્ત સંવત ૧૯૧ નો ઇરાનમાંથી મળી આવ્યો છે. અને તેમાં ભાનુગુપ્ત નામના પણ એક માળવાના રાજાનો નિર્દેશ છે. ૭૭ ભાનુગુપ્તની પછી માલવા હુણોના અધિકારમાં ગયું હતું. રકંદગુપ્તના મૃત્યુ પછી વલ્મીકીના મૈત્રકવંશીય રાજાઓના અને સૌરાષ્ટ્ર ત્રૈલોક્ય રાજાઓના અધિકારમાં હતું. મૈત્રકવંશીય રાજાઓએ ગુપ્ત રાજાઓની મુદ્રાનું અનુકરણ કરેલું છે. આમાં એક બાજુ રાજાની મૂર્તિ અને બીજી બાજુ એક ત્રિશુળ છે. આની કિંમિ અત્યાર સુધી વંચાઈ નથી. ૭૮ ત્રૈલોક્ય વંશના દહસેન અને વ્યાધસેન નામના બે જ રાજાઓની મુદ્રા મળેલી છે. દહસેનની મુદ્રામાં એક બાજુ રાજાનું મસ્તક અને બીજી બાજુ ચૈત્ય, તારાઓ અને બ્રાહ્મણી અક્ષરમાં “ મહારાજેન્દ્રવ્રત્ત પુત્રપરમવેળ્લય શ્રીમહારાજદહસેન ” લખેલું છે. ૭૯ સુરતની પાસે પારડી નામના સ્થાનમાંથી એક તામ્રશાસન મળ્યું છે. તેના ઉપરથી બાણી શકાય છે કે, દહસેને અધમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. અને ૨૦૭ ત્રૈલોક્ય વર્ષ (કલચુરિ, ચેદી સં. ૨૦૭=૪૫૬ ઇ. સ.) માં એક બ્રાહ્મણને એક ગામ દાન કરવામાં આવ્યું હતું. ૮૦ દહસેનના પુત્રનું નામ વ્યાધસેન. વ્યાધસેનની રૂપાની મુદ્રા દહસેનની મુદ્રા જેવી છે. આની બીજી તરફ “ મહારાજદહસેનપુત્રપરમવેળ્લય શ્રીમહારાજ વ્યાધસેન ” લખેલું છે. ૮૧ શક રાજાઓની મુદ્રાની પેઠે મુદ્રિત થયેલી લીમસેન ૮૨ અને

૭૪. Ibid, p. 129, Nos. 521-22

૭૫. Ibid, p. 153, Nos. 517-19.

૭૬. Fleet's Gupta Inscriptions, p. 89

૭૭. Ibid, p. 92

૭૮. V. A. Smith, Catalogue of Coins in the Indian Museum, Vol. I, p. 127, Nos. III:-Rapson's Indian Coins, p. 27.

૭૯. Rapson British Museum Catalogue of Indian Coins, Andhras and W, Ksatrapas etc, pp. 198-201, Nos. 930-74

૮૦. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol. XVI p. 346.

૮૧. Rapson, B. M. C., pp. 202-03, Nos. 915-82

૮૨. Rapson, Indian Coins, p. 27

- કૃષ્ણરાજ ૮૩ નામના એ રાજાની મુદ્રાઓ મળી આવી છે. ભીમસેનનો તો એક શિક્ષાલેખ પણ મળી આવ્યો છે. ૮૪ પરંતુ તેનો કાળ વા વંશપરિચય હજી નક્કી થયો નથી. અગાઉ મુદ્રાતત્ત્વવિદોએ અનુમાન કર્યું હતું કે, કૃષ્ણરાજ રોડોડ વંશીય ખીન્ને કૃષ્ણરાજ હતો. ૮૫ પરંતુ પંડિતપ્રવર રેખન આ બાબત સ્વીકારતા નથી. ૮૬ કૃષ્ણરાજના નામવાળી મુદ્રા મુંબઈ હલાકામાં નાસિક જીલ્લામાંથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. ૮૭

સુ. મુ. C. MUNSHI
VILEPARIE

-
૮૩. Cunningham's Coins of Mediaeval India, p. 8, pl. I. 18
 ૮૪. Cunningham. Archeological Survey Reports, Vol. IX
 p. 119 Pl. xxx
 ૮૫. Journal of the Royal Asiatic Society, 1880, p. 138
 ૮૬. Indian Coins, 27
 ૮૭. Elliott, Coins of Southern India, p. 149

સૌરાષ્ટ્રનો બીજો રાજવંશ

ધૃસમોત્તિદ

૧. ચંદ્રન

૨. પ્રથમરુદ્રદામા

૩. પ્રથમ દામડસદ

૫. પ્રથમ રુદ્રસિંહ

૫
દામજદશ્રી

સત્યદામા

૪. શુવદામા

૬. પ્રથમ રુદ્રસેન

૭. સંઘદામા

૮. દામસેન

પૃથ્વીસેન

૨ નો દામજદશ્રી

વીરદામા

૯. પ્રથમ યશોદામા

૧૦ વિજયસેન

૧૧ ત્રીજો દામજદશ્રી

૧૨. બીજો રુદ્રસેન

૧૩. વિશ્વસિંહ

૧૪. શુવદામા

વિશ્વસેન

સ્વામિ શુવદામા

બીજો રુદ્રસિંહ

બીજો યશોદામા

૧૫. બીજો રુદ્રદામા

૧૬. ત્રીજો રુદ્રસેન

કન્યા

૧૭. સિંહસેન

૧૮. સત્યસિંહ

૧૮ ચોથો રુદ્રસેન

૨૦. ત્રીજો રુદ્રસિંહ

ખાન ઢાઢિજ શીરાઝી

[મોલવી અણુ ઝર નહવી]

ખાન સાહેબનું મૂળનામ મહમદ હતું. તેમને શમશુદ્દીનનો ખિતાબ મળ્યો હતો. પરંતુ તેઓ તો પોતાના ઉપનામ 'ઢાઢિજ' થી જ ખ્યાતિ પામ્યા છે. નામ આપણે પણ તેમને તે જ નામથી ઓળખીએ છીએ.

તેમના પિતાનું નામ કમાલુદ્દીન હતું. કેટલાક સ્રોતો બદાઉદ્દીનના નામે પણ તેમને ઓળખાવે છે.

તેમના પૂર્વજોની જન્મભૂમિ નિહાવંદ પાસે આવેલો સરકાનનો પ્રદેશ છે, એનો માતૃભૂમિ અરકાન પ્રાંતમાં સમાવેશ થાય છે ઢાઢિજના દાદાએ પોતાની માતૃભૂમિનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તેઓ તે પછીથી શીરાઝમાં આવી વસ્યા હતા.

તેમનો મૂળ ધંધો વેપારનો હતો. તેમાં તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. પછી ઉમ્મર ધંધો પહોંચતાં ઢાઢિજના પિતા વેપારમાં પડ્યા અને ટુંક સમયમાં પોતાની બાહ્યશીથી તેઓ ધનાઢ્ય સ્રોતોમાં અપવા લાગ્યા.

ખાન સાહેબનો જન્મ તળ શીરાઝમાં થયો હતો. તે વખતે લગભગ હીજરી સન ૭૧૫નો ચાલતો હતો. ખાન સાહેબ શીરાઝમાં જન્મ્યા હોવાથી તેમને જન્મકાળ આપણે ખાન ઢાઢિજ શીરાઝી કહીએ તે વધારે યોગ્ય છે અને દુનિયાએ પણ તેમને તે જ રીતે માન્ય રાખ્યાં છે. ઢાઢિજ સાહેબ બાદશાહીના જોગવી રહ્યા કે તરત જ પિતાને કુદરતે ત્યાંથી તેડું આવ્યું; પિતાની છાયા માથા ઉપરથી હઠી ગઈ અને સધળો જોગો તેમના બાઈબાંડુઓ ઉપર આવી પડ્યો. તેઓ સધળા મળીને ત્રણ બાઈઓ હતા. વારસામાં હોલત પણ હીક મળી હતી, પણ ત્રણેમાંથી એકે જણ તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાને લાયક નહોતો એટલે અને ટુંક સમયમાં સધળી હોલત હાડવી દીધી, અને દૂર પરદેશ નારી ગયા. આપણા ખાન આ સમયે ધણા નાના હતા. અને તેથી તેઓ તો માતાની આંખો આગળ શીરાઝમાં જ રહ્યા.

ખાન સાહેબના સગા વહાલાઓમાં એક સાદી કરીને સન્નજન હતા. જૂલથી કેટલાક સ્રોતોએ તો તેમને જ સેખ સાદી ઠોકી બેસાડ્યા છે. વારતવમાં હાશીજ સગાંવહાલાં પોતાના સમકાલીન સાદીના બનીબ થતા હતા. અહીં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે શુલિસ્તાનના કર્તા સેખ સાદી તો હી. સ. ૬૬૧માં ખુદાના દરબારમાં પધારી ચૂક્યા હતા.

ઢાઢિજની માતાએ પોતાના પુત્રને કવચ પ્રકારની કેળવણી મળે તે અર્થે પોતાની હયાતિમાં દરેક પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ દુનિયાના સામાન્ય કમાનુસાર અર્થનો પ્રાથમિક કેળવણી જોગો વધતાં શાસ્ત્રીએ આપણા ઢાઢિજને પંજુ કોઈ ધંધે વળગવાની જરૂર પડી. તેમની માતાએ તેમની ઉપર સારી નજર રાખી શકે તેવા શેઠ જોઈ તેમને તેને સોંપ્યા. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આ માણસ દુરાચરણી હતો. ઢાઢિજ તેને

હૃદયથી ઇચ્છારવા લાગ્યા. કાંઈ સમજશક્તિએ પહેલંચતાંની સાથે તેમણે ત્યાંથી પલાયન કર્યું અને એક દુકાનમાં કણુક કેળવવાના કામ ઉપર રોકાયા. પડોશમાં જ શાળાનું મકાન હતું. પોતાની દુકાન પરથી નિત્ય શાળામાંની વિદ્યાર્થીઓની આવજન બરાબર દેખાતી. હાકિજને એ જોઈને શાળાના રસ લાગ્યો. તેઓ શાળામાં દાખલ થઇ ગયા અને નિયમિત શિક્ષણ લેવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ હમેશાં મોટા પરાક્રમીએ ઉભી જતા, નિદ્રાતી ત્યાજી કરતા અને કણુક કેળવવાના કામે લાગતા; અને તેમાંથી જે કાંઈ ઉત્પન્ન મળતું તેનો તોળે ભાગ પોતાની માતાને આપતા. — બાકીનામાંનો અડધો પોતાના ગુરુને અને બાકીના ખુદાના નામે ખેરાતમાં હંપાવતા. કણુક કેળવવાના કામમાંથી પરવારી જતાં હાકિજ સાહેબ પુસ્તકોનાં પાનાં ઉઘાટાવવા અને તેનો ઉપર મનન કરવામાં રુચીતા. આ શાળામાં તેઓ હાકિજ બન્યા. અને સમયે આવશ્યક એવી કેળવણી પણ તેમણે અહીં જ લીધી. સાથે સાથે તેઓ હંમે તળવીંદમાં નિપૂણતા મેળવવાને શક્તિમાન થયા. આ વિષે તેમણે એક રચાતે પોતાના કાવ્યોમાં લખ્યું છે કે:-

ધનુ રસદ બરિયાદ ગર ખુદ બરાને હાકિજ,

કુરાન બર બખવાની બા ચાર દહ રિવાયત.

અર્થ:—જે હું હાકિજની પેઠે ચૌદ રીતે કુરાન વાંચી શકે તો તારૂં જ્ઞાન પણ એટલું જ બને એટલે કે જેવી રીતે હું ખુદાની લગનીમાં લય થયો છું તેવી જ રીતે હું પણ ખુદાની મહોબતમાં ગરક થઇ શકે છે.

હાકિજ સાહેબ કુરાનના હાકિજ હતા એ નિસંદેહ છે. મુસલમાનોમાં કુરાનના હાકિજ હોવું તે એક મોટો આદર્શ છે. વળી ઇબ્ન ખતુલા તો પોતાના સરનામાંમાં શીરાઝનું વર્ણન કરતાં બખાવે છે કે શીરાઝના મુસલમાનો જે પ્રેમ, મમતા અને સુંદર કંઠથી કુરાન વાંચે છે તેવું મેં ફિનિયામાં ક્યાંયે દીઠું નથી. તે ઉપરાંત તેમનાં પોતાનાં કાવ્યો એટલાં બધાં મોહક છે કે તેઓ કુરાનના હાકિજ ન હોય તો એટલાં મોહક કાવ્યો કરી શકે જ નહિ. નીચેની ઢુંકો તે વિષે વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકશે.

અય ગન્ગ શીર ખુદહ બમુને દિલે હાકિજ,

ફિકરન મગર અઝ ઇજિજતે કુશન ખુદા નિસ્ત.

x x x x x x

ન દીદમ ખુશતર અઝ શઅરે તુ હાકિજ,

બ કુરાની કે અન્દર સીનાદ દારી.

અર્થ:—ઓ! (ધાતકી મિત્ર) તું હાકિજના હૃદયના રક્તમાં તારા હાય ખરડી રહ્યો છે. કદાચ તું કુરાનની ઇજિજત કરવી ચૂકી ગયો છે.

અય હાકિજ! હું તારી છાતીમાં ઘર કરી રહેલા કુરાનના સોગન ખાદને કહું છું કે મેં તારા કાવ્યો કરતાં પ્રિયતર કાવ્ય અન્ય કોઈનાં પણ જોયાં નથી.

પ્રાથમિક કેળવણી પૂરી થતાં ખાખ સાહેબે ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી મેળવવા નિશ્ચય કર્યો. આ સમયે મૌલાના શમશુદ્દીન મહમદ અબદુલ્લાહ શીરાઝી નામના ઉચ્ચ કેળવણી મહાપુરુષ શીરાઝમાં હતા. તેમના નિવાસ તે શીરાઝને માટે અભિમાનનું હોયું હતું. આજે પણ ફિનિયા તેના નામને ઝખે છે. ખાખ

સાહેબ પણ તેમના શિષ્યોના સમૂહમાં જઈ મળ્યા અને શીકા અને તરસીરના ઉચ્ચ અભ્યાસી હોવાથી ખાન્ય સાહેબને પણ તરસીરનો ઉડો રંગ ખેડો. અને તે એટલે જ ધો કે તેમના કાવ્યોમાં પણ તેનો અભિપ્રેય યથા વિના રહ્યો નહિ. શીકાકીન મીઠતાદ અને જમખશરીની કરસાફ તેમના નિત્યના પાઠ્ય પુસ્તકોને રચાને હતાં. અરબી કાવ્યસંગ્રહ ઉપર પણ પૂરતું મનન થતું હતું. અને ઈસ્મે અદબના નિયમોનું પાલન કરવામાં તો તેઓ હંમેશાં હોંસીલા દેખાતા હતા. ખાન્ય સાહેબની સ્મરણશક્તિ અત્યંત વિશાળ હતી. તેના જ આધારે તેઓ પોતાના શુરુઓનાં મન તરનમાં દરણ કરી લેતા. મૌલાના શમશુદીન મદમદ અથં-હુશ્વા શીરાઝીએ આપણા ખાન્યની વિદ્વત્તા નિહાળી ખુશ થઈ તેમને અત્યંત પ્રેમથી શમશુદીનના ખિતાબથી નવાજ્યા. આ સમય પડિતોથી બરચક ઘણેલો હતો અને દુનિયામાં જાનની વ્યથા ગગન સુધી પહોંચી હતી. દુનિયાનો દુનિહાસ આવો સમય આપણી આગળ બાંધે જ ધરે છે.

ખાન્ય સાહેબના સમકાલીનોમાં કાઝી મુહમ્મદુદ્દીન હરમાઘલ, કાઝી અઝ્ઝુદ્દીન, અને મૌલાના ગહાઉદ્દીન જેવી અત્યંત વિદ્વાન અને જુદિશાળી વ્યક્તિઓની ગણતરી થાય છે. આવા મહાન નરોનો લાભ હાફિઝ સાહેબે પણ ઉઠાવ્યો હોય અને તે જ દારણે તેઓ ઉચ્ચ જ્ઞાનનાં કિંડોળે કિંચતા લાગતા હોય તો તેમાં કાંઈ વિરમય નથી. તેમણે અસ્લામા સૈયદ શરીફ જુરજની પાસેથી મન્તકનું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેમ ઇતિહાસ ઘોડાપણા પ્રમાણમાં બોલે છે. કેટલાકનું એવું માનવું છે કે જ્યારે અસ્લામા શાળાના ઉમરે શિક્ષણ આપવા ચક્રવા ત્યારે હાફિઝ સાહેબ તો પોતાની યુવાની ઝાઝગી ઘડપણની ઘાટે પડી ચૂક્યા હતા. આ વાતનો રહસ્યો શોધી કાઢવો જોઈએ કશું છે તેટલીજ તેની સાખીતી આપવી પણ કઠણ છે.

મારા વિચાર પ્રમાણે ખાન્ય સાહેબને મન્તકની એટલા 'શરહ મવાફિક'ના લેખક કાઝી અઝ્ઝુદ્દીન તરફથી હોય તેમ લાગે છે. અને તરસીરે કરસારના રાન દિપસના મનન અને વાંચને તેમાં અત્યંત શુદ્ધિ કરી; દુકામાં ખાન્ય સાહેબ ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાના સમકાલીનોમાં અગ્રપદ ધરાવતાં યથા હતા એમ દાખલા દર્શાવેથી સાખીત થાય છે. તેમની ગણતરી મહાન વિદ્વાનમંડળમાં યથા લાગી ત્યારની તેમની સ્થિતિનું બાન તેમના કાવ્યો કરાવે છે. તેમણે શુદ્ધ ભાષામાં જ આ કાવ્યો બનાવેલાં છે, અથવા તો શરસી ને અરબી ભાષાના શરુઆર સજ્જવીને મોહક બનાવી છે.

હાફિઝ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો થતાં કોઈ શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. તે એક ધાના શિષ્યા હતા. તરસીર અને ઈસ્મે અદબ વિગેરે તેમનો પ્રેમ કોઈ ધધો જનકુષ અસર જેવો જણાતો હતો. વિદ્યાર્થીઓને પણ તે જ શિષ્યવાનું પોતે પસંદ કર્યું. તરસીરની ધુનમાં તેમણે અસ્લામા જમખશરીની તરસીરે કરસાફ વિષે પોતાના કાવ્યોમાં અનેક પ્રસંગે ઇશારા કર્યો છે.

જખવાદ દફતરે અશઆર વરે બસહરા કું,

ચે વકત મદસા વ બદસે કરાફા કરસાફ સ્ત.

અર્થ:—સાળાની ઠોડીની ચાર દિવાલોમાં ઝોંધાઈ રહી કરફા કરશાષ ઉપર લાંબાં ટુંકાં વિવેચન કરે એ વખતની બલિહારી છે. લીલાકુંજ મેદાનમાં વિહરી મધુર કાવ્ય લલકારે તે—

ખાખ સાહેબની ખ્યાતિની સુવાસ દિનપ્રતિદિન દૂર દૂર ફેલાતી ચાલી. અમીરો અને વઝીરોનાં દિવાનખાનાં, મહેદિલો અને મજલિસો ખાખ સાહેબના નામથી અને કાવ્યોથી ગુંજવા લાગી. આ વખતે શીરાજની ગાદીએ અબુધરહાક હતો. તેના પ્રધાનનું નામ હાજી કવાસુદ્દીન હતું. તે વઝીરે વિદ્વાન લોકોની કદર કરવામાં ભારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. અનેક ઉમરાવો તેને ખાસજે તેની ઉદારતાનો ઉપબોધ કરતા હતા; અને હુનિયાને પોતાની વિદ્વતાનું પંચામૃત પાના હતા. આ સમયે હાફિઝના નામનો ચારે દિશામાં ડંકો વાગતો હતો. તેનો નાદ હાજી કવાસુદ્દીનના કાને પડ્યો. તેણે હાફિઝ સાહેબને તેડાવ્યા અને તેમને માટે એક પાકરાળા ઉધડાની આપી. આપણા દ્વારે એકિં લોકોને નરસીર અને શીકાના બોક્ષના બનાવવાનું શરૂ કર્યું.

સઘળા દુનિયાસકારે હાફિઝની તેડી અને સહયુષી વિષે એકમત છે. તેમણે પોતાને મળતો અમૂલ્ય વખત દહી પાણુ બેપરવાહથી ગૂમાવ્યો નથી. પરંતુ તેની બરાબર કિંમત આપી છે.

ચાર્ક્સ સ્ટુઅર્ટ લખે છે કે:—“હાફિઝ એક મહાન સંપત્તિ પુરુષ તરીકે જગતભરે છે. તેણે પોતાનો સઘળો સમય પ્રભુરમરણ અને તપશ્ચર્યામાં વીતાવ્યો છે. ધરાનીઓ તેને એક મહાન સાધુ પુરુષ માને છે. અને પ્રભુમકતો તો તેના કાવ્યો ઉપર શીદા શીદા છે.”

ખાખ સાહેબ દર શુક્રવારે રાત્રે આખું કુરાન મોઢે બેસી જતા, અને રાત્રિના પાછલા પહેરમાં વઝાઈફ ભણવા કરતા હતા. આનો પુરાવો તેમના કાવ્યોમાંથી જ મળી શકે છે.

દર ગંઠે સગ્ગાદત કે છુદા દાદ બહાશિઝ,
અઝ સુમન દુઆએ શબ વ વિદે સહર છુદ.
બહેચ વગેહ દિગર નિસ્ત હાજત અમ હાફિઝ,
દુઆએ નીમ શબ વ વિદે સુખદ ગાદત બસ.

અર્થ:—હાફિઝનું ભાગ્ય આમ સાહેબમાં ઉધડી ગયું તેનું કારણ પ્રકત રાત્રિની દુઆ અને પરાદીઆના વઝીફર છે. ઓ હાફિઝ! તારે રાત્રે દુઆ કરવી અને પરાદીઆના વઝીફા બાણુવા સિવાય અન્ય વસ્તુની અબિલાયા નથી અને તે જ તારે માટે ખૂરતી છે.

હાફિઝનો સઘળો સમય જ્ઞાતવિનોદમાં અને પ્રભુરમરણમાં જતો હતો. તેઓ પવિત્ર હૃદયના સદગુણી નિષ્કપટી નિરવાર્થી સંનજન હતા. તેઓ પોતાના વખતનો મોટો ભાગ રકનાબાદ,^૧ ચલગરતા,^૨ મુસલ્લા^૩ અને અલ્લાહોઝ અંકબરમાં જઈ પરમેશ્વરની પ્રાર્થનામાં ગાળવાનું વધારે પર્યદ કરતા હતા. આ કુદરતના દરજ્જાએ તેમના હૃદયમાં વિચિત્ર પ્રકારની વિદ્યુત પ્રગટાવી તેમને સર્વશક્તિમાનની સેવામાં પૂરા લીન કર્યા હતા.

ખાખ સાહેબના ભરણપોષણના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે નિશાળની આવક હતી. અને તે ઉપર તેઓ શાંતિથી પોતાનું અર્થ નિભાવતા હતા. પણ તે ઉપરાંત તેમને રાજ્ય મદાસજન અને અમીર ઉમરાવો તરફથી મોટી મોટી રકમના સાલિયાણાં આપ્યાં જ આવતાં.

અને ન્યારે સાલિયાણું મળવામાં વિલંબ થઇ જતો ત્યારે હળવેથી દાન્યકારા મીઠી માંગણીના વાક્યપ્રહાર કરવાનું યે તેઓ ચૂકના નહિ. નીચેની ટુંકો તેના વિગર વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

- (૧) બ સગ્ગે ખાખ રિસાં અથ રશીક વકતે રાનામ
બ ખિલવતી કે દરઆં અઝનખી સખા ખાશદ.
- (૨) લલીફએ ખમયાં આર ખુશ બ ખન્દાનશ
બ નુકતએ કે દિલસારા દરઆં રિજા ખાશદ.
- (૩) પસ આનગહી ઝ કરમ બ ઇં કદર ખુર્સ ખુનુન્દ
કે ગર વઝીશ તકાજા કુનમ રવા ખાશદ ?

- (૧) અત્યા ઓ! વખતને ઓળખનાર દોસ્ત! ન્યાં આગળ સવારની મધુરી લહેરો સિવાય અન્ય કંઇ અપરિચિત નથી તેવા સ્થળની આપણા ખાખને ઓળખ કરાવી દે.
- (૨) અને કોઇ એક વાત તેને આવા મીઠા રાગદોમાં મુણાવી દે કે તેનું હૃદય આનંદના સાગરમાં હીસોળા લેતું બને.
- (૩) આવા પ્રસંગે એની માયા વિગે પૂજના જે નું મારા સાતીયાણાની માંગણી કરે તો શું તે ધટિત નથી ?

આ ઉપરાંત તેમને દર દેશના પરરાજ્યો તરફથી ભેટ, ધનામ વગેરે મળતાં જ રહેતાં હતાં. આ ભેટ અને ધનામો મોટી મોટી કિંમતનાં થતાં હતાં. અંગાણના શાહ આમુદીન, બ્રહ્મણી વંશના સુન્નતાન મહમુદશાહ, ઇસ્લામના હાકિમ સુન્તાન કુનુલ્લાહ, બગદાદના વાલી સુન્નતાન આહેમદ વગેરેએ અનેક પ્રસંગે તેમને કિંમતી ભેટો મોકલેલી છે. કેટલીક વખતે તો હમ્મર હમ્મર ટંકોની સામાન ખરીદ કરી ખાખ સાહેબની સેવામાં મોકલી આપના હતા.

હિન્દી સનના સાનમા સંક્રામ તાનારમાયી લગુમી ઉઠેતી આગિની નવાળા જતે દહાડે પચાસ વર્ષે જુઝાઇ ગઈ હતી છતાં યે બંડખોર નીતિના તણખા હુકુમના સમય આગતેમ દરિજેઆર થતા હતા. ચંગીસખાન (જંઘીસખાન) ના માં શીરાઝની પૌત્ર ગાઝાનખાનની તરફથી મહમદશાહ અલગુ કરીને ધરાવતો પરિસ્થિતિ ગવરનર હતો. પરંતુ આઝમી સદીના આરંભકાળમાં બગદાદની ગાદીએ સુન્તાન અયુ સૈયદખાને પગ મૂકતાં જ દરહ અને દધાન પાસે પોતાની આણ મનાવી અને શેખ હુસેન ચોખને શીરાઝનો ગવરનર નીમી શીરાઝ રવાના કરી દીધો. હિ. ૭૩૬ ની સાલ ગાઝની હતી. સુન્નતાન મરણુ શાણુ થયો હતો. સુન્નતાનની ઓલાદમાં કોઈ હતું નહિ. એટલે ગાદીના લોભે અમીરોમાં બંડ બગચું. શેખ હુસેન પોતા મનવાળો હતો. આમ બધે બંડરાજ્ય પ્રસરેલું હતું. તે જોઈને શેખ હુસેનને ડર લાગ્યો. રાજપાટ છોડી તે નારી નીકળ્યો. માથુ ગવરનર મહમદશાહ અલગુના પુત્ર શેખ અયુ ઇરહાકે આ તકનો લાભ લઈ તાકદિ શીરાઝ અને ઇસ્લામ ઉપર પોતાની મહેર મારી દીધી. આવી રીતે નવા વંશનું નવું રાજ્ય શરૂ થયું.

અપ્પુ ઇસ્લાહ બદાહુર અને ચપળ માણસ હતો. વખત દીક વર્ગી જાણતો હતો. આ સંધ્યા ગુણેતિ આભારે જ તે પોતાના આ પ્રયત્નનું મારું જળ મેળવી શક્યો. પરંતુ આખરે તે મોજશોખને ભોગી બન્યો અને રાજ્યની વ્યવસ્થા બગડી. 'યથા રાજ્ય તથા પ્રજા'ના નિયમાનુસાર આપું શીરાજ એશઆરામને નમુનો બની ગયું. આ વાત અમીર મુઝફ્ફરને કાને પડી અને શીરાજને ક્યજને લેવાની તેને તાકાવેલી લાગી. તે યુદ્ધની દરેક સામગ્રી સજવા લાગ્યા. અમીર મુઝફ્ફરના પિતા મન્મદશાહ સુલતાન આબુમહમ્મદના સમયમાં એક નામીયા ઉમરાવ હતા તેમનું મરણ નીપજતાં તે મોભો તેના ક્રિકશને મળ્યો. સુલતાનનું મરણ થતાં બંદ-આસાજ્યનો લાભ લઈ અમીર મુઝફ્ફરે યજ્ઞ ઉપર પોતાનો દાખ બેસાડ્યો. પરંતુ શેખ અબુઈસ્લાહને તે રુચું નહિ અને હુંક સમયમાં અમીર મુઝફ્ફરને તેણે યજ્ઞમાં હતો નહતો કરી મૂક્યો. આથી વેરનાં મૂળ ઉડાં રોપાયાં. અમીર મુઝફ્ફર વખતની વાટ જોતો બેઠો હતો; એટલે અપ્પુ ઇસ્લાહના ભોગવિદ્યાસન. જાણ થતાં લાગ સાંધી તે અચાનક શીરાજ ઉપર ચઢી આવ્યો અને તેને ઘેરો ધાલી બેઠો. હિ. સં. ૭૪૭ આવી પહોંચ્યું. તે જ સાલમાં તેણે શીરાજમાં પોતાની આજીવ પ્રવર્તાવી. અપ્પુ ઇસ્લાહ ઇસ્લામ-તરફ નાહો, પરંતુ અમીર મખારઝુદ્દીનના હાથમાં પકડાયો, અમીર મુઝફ્ફરને હુકમ છૂટ્યો અને તે બિચારો બંદીખાને પડ્યો. લાંબો કાળ વીત્યો નહિ હોય તે તેને માથે રાજદારી થનાહનું આજ આપ્યું, કેમ ગાથો અને અમીરે તેને આ હુનિયામાંથી હમેશની કુચ કરારી દીધી.

દોલતશાહ સમરકંદીએ અપ્પુ ઇસ્લાહના વિષયમાં શીરાજની છત વિષે એક રમુંછ વાત લખી છે. તે જણાવે છે કે અમીર મુઝફ્ફરના ઘોડા શીરાજની ભાગોળમાં જઈ હણુદણુવા લાગ્યા. છનાંયે અપ્પુ ઇસ્લાહના કાન તો આ વાતથી અજાણ જ રહ્યા. અને ખીખ કોના ભાર હોય કે તેના કાન ઉપર આ વાતનો ટકોર કરે! બાદશાહના લાડકવાયા મુસાફુજ અમીનુદ્દીને ધણી નકનાથી બાદશાહ સલામતને જણાવ્યું કે "જલંપનાહ! વસંત પુર બવારમાં ખીકી છે. આપું શહેર બાગ બાગ બની ગયું છે. જરા અગાસી ઉપર પધારી આ મહુર્ક દશ્ય તો નીકળો!" અપ્પુ ઇસ્લાહ હઠી ઉપર ચડવા લાગ્યો. ઉપર પહોંચવાની સાથે જ તેણે તો આપું શહેર પરદેશીઓના પાશમાં સપડાવેલું દીધું. અપ્પુ ઇસ્લાહે હિમ્મતબરી રીતે પર શાંતિથી પૂછ્યું: "આ સંધ્યું શું દેખાય છે?" ત્યારે પ્રધાનમંડળમાંથી કેટલાક જણ બોલી કહ્યા કે "બદે નવાઝ! અમીર મુઝફ્ફર શીરાજ ઉપર ચઢી આવ્યો છે." અપ્પુ ઇસ્લાહે સ્મિત કરતાં કરતાં કહ્યું "અમીર મુઝફ્ફર પણ કેવો મૂર્ખ છે કે વસંતનો દયાવો લેવો આમ સહેજમાં ચૂકે છે" એમ કહી નીચેની હુંકો ધીમે સાદે બોલનો બોલનો તે નીચે ઉતર્યો.

બયા તા યદ્દ હમશય તમાશા કુતીમ,

ચું ફર્દ શવદ કારે ફર્દ કુતીમ.

અર્થ:—આવો, આજની રાત તો એશ કરી લઈએ; કાલનો દિવસ થશે ત્યારે કાલનું કામ વિચારી લઈશું.

સાહેબે લીસાનુલ ગમેય અને હયાતે દાશીજના કર્તો નરમ ભાષામાં આ બતાવતો ઇન્કાર કરે છે, અને એને અનિશ્ચયોક્તિભરેલો બતાવે છે. મારી વિચારદષ્ટિમાં એનો ઇન્કાર કરવો કે એને અનિશ્ચયોક્તિભરેલો બતાવવો એ સદ્ગુણ વ્યર્થ છે; કારણ કે ઇતિહાસમાં આવા

દાખલાઓ ધણાંયે નગરે પડે છે. દિંદ ઉપર નાદિશાહનો હુમલો થતાં જુદા જુદા પ્રાંતોના સુબાઓએ મહમદશાહને ગોળ્ય પગલાં બરવા વિનંતી કરેલી; પરંતુ બાદશાહ, પોતાના એકાગ્રાશ્રમમાં પડેલો હોવાથી “નાંખો એ મુર્ખ વાતો ખાડામાં. આપણે આપણાં શરખત ઉઠાવેલો” કહીને તેણે એ વાત ઉઠાવી દીધી હતી. અમીન અલ રશીદને બગદાદના ઘેરાની ખબર દેવામાં આવી ત્યારે તેણે “મારા ચુલાએ તો ઘણી માછલીઓ પકડી અને મને એકે મળી નહિ ?” એ ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા તે ઇતિહાસ જાણનારાઓને સારી પેઠે યાદ છે. અને ધારે કે તેના મોજશોખ અને ભોગવિલાસ વિષેની વાતો ખોટી અને અતિશયોક્તિબરેલી છે; છતાંયે રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેણે જે એપરવાઈ બતાવી તેનો તો કાંઈ પણ રીતે બચાવ થઈ શકતો નથી. દુરમન ધરને આંગણે આવી પહોંચે અને તેને તે વિષેની ખબર પણ ન મળે! મારી ધારણા પ્રમાણે લખાતે હારીજના કર્ના લખવા મુજબ એમ હોય કે તે મુઝફ્ફરના સૈન્ય ઉપર કેટલીયે વખત વિજય મેળવી ચૂક્યા હતા અને અત્યારે પણ તેણે બહાદુરીથી બાથ ભીરી. આ વિષે ઉત્તમોત્તમ દલીલ એટલી જ હોઈ શકે કે અણુ ધરનાકે દુરમનની અનેક વખતની દાર ઉપરથી પોતાની શક્તિનું માપ દાઢ્યું હતું. અને તેથી કરીને જ અમીર પ્રત્યે તિરસ્કાર ભર્યો દટાકા કરી રિખત કરતો તે ઉપાની ટુંકો બોલતો બોલતો નીચે ઉતર્યો; કારણ અમીર મુઝફ્ફરની આઠગી ચપગલા અને તૈયારી તેની નગરમાં કાંઈ વિસાતની લાગી નહિ આવાં દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસ ધણાંયે પૂર્વ પાડે છે. પશ્ચિમમાં વસવાટ કરી રહેલા આરબો ફાંસ ઉપર ચઢી આવ્યા હતા ફાંસના બાદશાહને આવાનની ખબર પહોંચાડવામાં આવી ત્યારે તેણે ક્ષેપ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ અને તેણે એટલે સુધી બેઠકારી બતાવી કે મુમલમાનો ઠેક શહેરના જાંબે આવી પહોંચ્યા ત્યારે બાદશાહ સલામન તો પોતાનું પેટ બરવાના દામમાં શેકાયેલા હતા. આવી ભયંકર પળે પણ તે શાંતિથી આગર કર્યો ગયો. અને તેમાંથી નિવૃત્ત થતાં એક બેરબર હુમલો કરી તેણે દુરમનેને બરાબર નસાડી મૂક્યા.

ગમે તેમ હો. પણ અમીર મુઝફ્ફર શીરાજ અને ઇસ્ફહાનનો માલિક બની બેઠો. અગ્રામાં શીયઝીના લખવા મુજબ તે શુક્રહસ્તી હતો. અને તેના આચરણમાં સહેજ દરબાર હતો. જેને લીધે શીરાજનાઓને તે નારાજનું કારણ થઈ પડ્યો. લાંબા દિવસ વીત્યા નહિ એટલામાં તો શીરાજ તેના દુરમનેથી ઉભરાવા લાગ્યું. શહેરના ઉમરાવોનાં હૃદય નાખુશ થતાં અમીર મુઝફ્ફરને મામલો નાજુક બન્યો અને તેનો લાજ તેના છોકરા શાહશુખએ લીધો. ઉમરાવોની સલાહ મानी છોકરો આપને પદબદ્ધ કરી પોતે માટીનો ધણી થઈ બેઠો. આથી વસ્તા ઉપર સારી અસર થઈ. શાહશુખ વિદ્યાવિલાસી અને હોશીઆર કવિ હતો. તેને લાયક માણસોના યોગ્ય કદર આવડતી હતી; તેથી પરિણામે શીરાજ પરદેશીઓની વસાહતનું ધામ બનવા લાગ્યું. રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ તેની હંડી નગર ખુલ્લે હતી. તેણે પોતાની કેળવણી સાન વર્ગની નાની વયમાં શરૂ કરી હતી. નવમે વર્ષે તે સંપૂર્ણ કુરાન મોઢે કરી ચૂક્યો હતો. કાઝી અજંદ પાસે તે શરેહ મુશ્તસીલનું અવલોકન પણ કરી ગયો હતો. ટુંકમાં તે જ્ઞાની અને વિદ્વાન માણસ હતો અને તેને લીધે તેને ત્યાં નિત્ય વિદ્યાવિનોદ થયા કરતો હતો. તેની સ્મરણશક્તિ વિશાળ હતી. ધણાંયે અરબી શરસી કવિઓના કાવ્યોની ટુંકો તેને જીભને ટરવે હતી. તે બાપમાં તેનું જ્ઞાન ઉચ્ચ હતું એ સર્વમાન્ય છે. વળી ને પોતાના પિતા જેવો હકક અને બેઠબાવવાળો હતો નહિ; પરંતુ

સ્વતંત્ર વિચારનો સમભાવી પુરુષ હતો. સંભવિત છે કે તે એકાચારામની જાળમાં સપડાયો હોય નહિ પણ તેથી કરીને તે રસદીન હતો એમતો ન જ કહેવાય. તે કેટલીકવાર કાવ્ય-પ્રદેશમાં વિહર્યો છે. અમીર મુઝફ્ફર હમેદા માટે દારૂનાં પીણાં બંધ પાડવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણેનું એક રસુખ કાવ્ય બોલી દાઢ્યું હતું:-

દર મજલીસે દહર સાઝ દસ્તી પરત અસ્ત,
 ન ચંગ બ કાલુ વ ન દર અર દસ્ત અસ્ત.
 રિંદા હમે તક મએ પરસ્તી કરદંદ,
 જુઝ મુહનસિએ શહર કે બે મએ મસ્તસ્ત.

સાનંદા:-અમારી પ્રગતિનો વેગ ધીમો છે; કેમકે અમને ખપતી વસ્તુની ખોટ છે; અને તેથી કરીને અમે સધળા શરાબના દોષાગિનિને શરાબની મજા માણવા મળતી નથી ત્યારે મુદતતિબી સારૂં વગર દારૂના નીચે આનંદના કેદમાં મસ્ત છે.

ત્યારે ખંડનીતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તેલું હતું ત્યારે આ એક જ મહાન વ્યક્તિ હતી કે જેણે પોતાની આખી હંદગી પર્યંત પૂર્ણ શાંતિથી રાજ્ય કર્યું. રાજકાળમાં પોતાની ઉદારતા, કાબેલિયત વગેરે બનાવતો રહ્યો, અને રૈયતનાં દિલ લગીરે હુલાવા દીધાં નહિ. હિ. સ. ૭૮૩ માં આ મહાન બાદશાહ આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી પ્રભુના દરબારમાં અમર શાંતિનો ઉપભોગ કરવા વિદાય થયો. અને તેની પછી તેનો પુત્ર એટુલ આબેદીન ગાદીએ આવ્યો.

એટુલ આબેદીન નવજવાન હોઈ તેજ તળીયતનો માણસ હતો. જે ઉમરાવો અને અમીરો તેના બાપના વખતમાં રાજ્યના કતલ રૂપ ગણાતા હતા તેઓ એટુલ આબેદીનનું પોતાની તરફ હલકું વલણ દેખના નારાજ થઇ ગયા. એટુલ આબેદીને ખીન્મનુબની હોવાથી ખરી રીતિ કળી ચક્રો નહિ અને ઉમરાવો પ્રત્યે બેહુદાઈથી જોઈ ચલાવી. અંતે ઉમરાવો તેના હુકમનો ચર્ક બેઠા. આ વખતે અમીર તૈમુર શીરાઝ ઉપર ચઢી આવ્યો. એટુલ આબેદીન રાજપાટ છોડી પોતાના કાકાને ત્યાં તસર નાસી ગયો. તૈમુરે વગર મહેનતે શીરાઝનો કબજો લીધો. શીરાઝનો કબજો આમ આસાન રીતે મળતાં તૈમુરે શાહશુબના બાઈ નુસરતુદીનપદયા કે જે યઝ્દનો ગવર્નર હતો તેને શીરાઝનો ઘણી બનાવી દીધો. જે કે તૈમુરના પગલાં શીરાઝમાં થતાં ખીચારા શીરાઝવાસીઓ તો કંપી ઉઠ્યા હતા પણ ચડવાને શીરાઝની ગાદી મોંપાતાં લોકોના દિલને જરા શાંતિ વળી. યહવાએ રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધી પરંતુ આ ચાંદરણું ચાર દોવસનું હતું. કેમકે તૈમુરે જેવી શીરાઝ તરફ પૂંક ફેરવી કે મનસુરે એટુલ આબેદીનને નિર્માસ્ય દેખી જેલમાં નાખ્યો અને તે એક મોટા સૈન્ય સાથે શીરાઝ ઉપર ચઢી આવ્યો. દારણુ સુદ મુઝું. યહયા રજુમાં મરાયો. વિજયી મનસુર ઉસ્તાસબેર શીરાઝમાં પેઠા. મનસુર મુઝફ્ફર પંશમાં સૌથી વધારે લાલક હોવાથી લોકોએ તેને પૂર્ણ સત્કારથી વંદાવી લીધો. તેણે લાંબા કાળ સુધી શીરાઝ ઉપર પોતાનો અગલ ચલાવ્યો; પરંતુ ન્યારે અમીર તૈમુર શીરાઝ ઉપર ખીછ વખત પોતાનો હલો લાવ્યો ત્યારે મનસુર એક બહાદુર અને હિંમતવાળો સૈનિક હોવા છતાં યે તૈમુરના નામ માનથી કુચ્છ ઉઠ્યો. તેની કબ્જા થઇ કે હું નાસી નીકળું પરંતુ શહેરના કેટલા દરવાજા આગળ એક ડોસીનો ભેરો થતાં તેણીએ

કહ્યું: “આટલા દિવસ તો રાત્રી અમલ બોમ્બો. હવે રૈયતને આમ ટળવળતી મૂકી આપ ક્યાં પધારો છો?” આ મહેલુ ત્હને રંગે રંગે વિષ સમાન વ્યાપી ગયું. તે શીરાઝ પાછો ફરી બે હાથે બહાદુર મૈનિકોને સાથે લઈ તૈમુર ઉપર તૂટી પડ્યો. તે બહાદુરીથી તૈમુરના લશ્કરને હથ્થરધાણ વાળતો સાંધો તૈમુર સામે જઈ ઉભો. અમીર તૈમુરની ઉપર તેણે કારી ધા કરવા માંડવા પરંતુ દરેક પગે એક કમારી છતાં નામનો અમલદાર અમીરને બચાવી લેતો. છેવટે મનસુર સૌની વચ્ચે ઘેરાઈ ગયો અને ત્યાં જ માર્યો ગયો.

શીરાઝની ગાદીએ મનસુરને ખાન સાહેબે છેલ્લા બાદશાહ તરીકે બેસાડે હતા; કારણ કે મનસુરના વખતમાં જ ખાન સાહેબ ખુદાની રહેમતે સીધાવી ગયા હતા. પરંતુ વાચક-વર્ગની જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ અર્થે ‘મે’ મનસુરના અંત સુધીનો અહેવાલ આપ્યો છે.

શીરાઝના ઉમરાવો વિદ્વાનોની કદર કરતા હોવાથી તે વખતે શીરાઝ વિદ્વાનોનો વાસ થઈ પડ્યું હતું. પારંગત થયેલા વિદ્વાનોના મોટા મોટા જલસા થતા. ખાન સાહેબની તેમાં બે ખાસ કરીને કવિઓના જલસાથી તો શહેર કાબોથી ગુંછ કાઢ્યો શક્તિ અને ડોઝી ઉડતું. હુંક સમય પહેલાં ગુજરી ગયેલા શેખ સાદીના ગુલીશત્રાને^૧ વસંતની કાઝીલા સભા મધુર ટહુકાર કરી આખા શીરાઝને મસ્ત^૨ બનાવી દીધું હતું. દરેક વ્યક્તિ તેના આસ્વાદ લેતી હતી. આથી મોટા કાપદો એ ધણે કે દરેક વ્યક્તિમાં કવિત્વશક્તિનું સિંચન થતું હોય તેમ જણાવા લાગ્યું, અને દરેક રચના કવિત્વશક્તિની હરીશાઈની મોટી મજલિસો^૩ જામવા લાગી. જ્યારે હાકિલ સાહેબ પોતાની બાળવયમાં રાજામાં જોડાયા ત્યારે ત્યાં સામે એક બઝાઝની દુકાન હતી, દુકાનદાર કાબોનો ધણો રસિયો હતો. એટલે આ દુકાને ધણાં લોકોની ઠાં જામતી અને કાબોની છેડછાડ ચાલતી. આપણા હાકિલ પણ ત્યાં જતાં. તેમાં તેઓ સારો રસ લેતાં અને ત્યાં પોતાના કાબોનો પણ લાભ આપતા-લોકો પણ તેમાં દીક ગુલતાન બનતા હતા.

હુંકમાં તે બઝાઝની સહોબતે ખાનસાહેબને કાબ્ય તરફ વિશેષ પ્રેરણા અને લોકો તરફની વાલવાહ મળતાં ખાન સાહેબ તે તરફ વધારે આકર્ષાયા.

ખાન સાહેબ અનેક વખતે આ મંડળીમાં ભાગ લઈ લોકોની પ્રેરણાને વધારે સ્ફુરવાતો હતા અને તેથી કરીને ખાનસાહેબ આખા શીરાઝમાં મશહુર થઈ પડ્યા. ખરેખરી રીતે જોતાં તો ખાન સાહેબ આ રસ્તાના ખીલકુલ માહેર હતા નહિ અને હાકિલ સાહેબ એ બરાબર જાણતા, એમ કહેવાય છે શીરાઝી ચાર માહલને અંતરે એક ઉચી ટેકરી ઉપર રજાઆમણી લીટી^૪ કુંજ જગ્યા છે. ત્યાં આગળ બાબાકોહીના નામનું એક ધામ પ્રખ્યાત છે. તે વિષે એવી માન્યતા હતી કે જે માણસ ત્યાં આગળ આગીશ રાત સુધી ચીત્રાહમાં^૫ રહે તેને હજરત ખાન

૧ પુસ્તકનું નામ.

૨ થેલો.

૩ સભા.

૪ કાપડીઆ.

૫ મહાધિ.

ખિઝર^૧ અમૃતજળનું સેવન કરાવે છે. આપણા ખાખ પણુ તે 'તરફ દબા. અને યોગદાને સમાપ્તિએ પહોંચાડયો. યોગદાની પૂર્ણહુતિના દિવસે 'હજરત ખિઝરે હાદિઝ સાહેબને અમૃતજળ પાણું અને સવાર થતાં તો હાદિઝનો રંગ બદલાઈ ગયો. જે વ્યક્તિ દાલ દિન સૂધી અર્થ રહતિ હંદ રચતી હતી તેને રથાને આજે તો તેની પાસેથી અત્યંત વિદ્વતાબરેલાં કાવ્યોનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો એ જોઇ સૌ દંગ થવા લાગ્યા. અમૃતજળના પાન પછી સૌથી પહેલાં તેમણે જે કાવ્ય રચ્યું તેની પ્રથમની ટુંકો આ હતી.

દૂશ વકતે સહર અઝ ગુસ્સા નજમતમ દાદન્દ

વન્દરાન જુલમતે શખ આએ હયાતમ દાદન્દ

સારાંશ:—કાલ સવાર સુધી તો હું રોપથી બહુકી રહ્યો હતો કે મારી મદા મહેનતના કાવ્યોની કોઇ ઘટતી કદર કરતું નથી પણ આજે અંધારી રાત્રિએ તેણે મને અમૃતજળનું સિંચન કરાવી રોષમુક્ત બનાવ્યો છે.

લોકો તેમની ગઝલો સાંભળી આશ્ચર્યચકિત બન્યા. અને આપસમાં ખાખ સાહેબનાં વખાણુ કરતા અંદર અંદર એક બીજાના દાન કરડવા લાગ્યા. પરંતુ અનેક પ્રશ્નો ખાખ સાહેબના કાવ્યો પૂર્ણ મનન કરવા યોગ્ય રચાવા લાગ્યાં એટલે આખા શહેરમાં તેમનું નામ ગથી કુઝીએ સંભળાવા લાગ્યું અને શહેરનાં બાળકો પણ આ મધુર કોઠિલાના ટુકડારની નક્કલ કરવી ચૂક્યા નહિ. ઉપર જણાવેલા યોગદાના આધારે હાદિઝ સાહેબને આ પ્રસાદી પ્રાપ્ત થઇ હોય તો કાંઇ નવાઈ જેવું નથી. પરંતુ મારી માન્યતા એવી છે કે તેમનું કવિજીવન તેમના ઘરમાં જ ઉદય પામ્યું હતું. વાયકવર્ગને યાદ હશે કે હાદિઝ સાહેબનાં સગાંસંબંધીઓમાં તેમને એક સાદી નામના કાકા હતા. તેઓ નામાંકિત કવિ હતા. આપણા હાદિઝે શરૂથી જ તેમનો લાભ લીધો હોય એ સંભવિત છે. આ વિષે દલિલ પણ એક બનાવ ઉપરથી જાહેર આવે છે. એક દિવસે ખાખ હાદિઝના કાકા સાદીએ એક ગઝલ લખવા માંડી. અને કોઇ એક ટુંકનો એક ભાગ લખી જરૂર જણાતાં પોતે બહાર ચાલ્યા ગયા. ખાખ સાહેબે તેના બાકાનો ભાગ હમેરી પુરી ટુંક તૈયાર કરી દીધી. સાદીએ આ ટુંક જોઇ ત્યારે હાદિઝને તે વિશે પૂછ્યું. અને ત્યારે આ કામ હાદિઝે કર્યું હતું એવી તેમને જાણ થઇ ત્યારે તો તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે તે ગઝલ હાદિઝને પૂરી કરવા આપી. થોડીક જ પળ વીતી હશે ને હાદિઝે તે તૈયાર કરી સાદીના ખોળા આગળ ધરી. સાદીએ તે જોઇ તપાસી અને પોતાનો અત્યંત આનંદ પ્રગટ કર્યો. પછી તેમણે ખાખને દુઆ દીધી:—
“હાદિઝ! તારાં કાવ્યો જે માણસ વાંચશે તે આનંદની લેદમાં ધરી માટે પોતાની જાતને પણ જુદી જશે અને મરન બનશે.” હાદિઝના કાવ્યોમાં જે રસિકતા અને મસ્તી સમાયેલાં છે તે સાદીની દુઆને આભારી છે એમ કેટલાક લોકો માને છે એ પણ સાચું હોય.

આ સિવાય ખાખ સાહેબના વખતમાં ખાખ કરમાની કરીને એક મહાન કવિ થઇ ગયા છે. તેઓ ઘણા વખત અબુ ઇસ્હાકના દરબારમાં આવતા જતા હતા. અબુ ઇસ્હાકને મદદ: અથવા કેસીદા^૩ પેશ કરી તેમણે તેના તરફથી લખારો રૂપીઆના ધનામ મેળવ્યાં હતાં.

૧. જૂદ્યાને રસ્તો બતાવનાર.

૨. જૂદા જૂદા પ્રકારની કાવ્યરચના.

હાફિઝે પણ તેમનો ઘણો લાભ લીધો. અને સત્ય બીના તો એ છે કે તેમની સોચતે જ ખાનુને એક તારાની દશામાંથી સૂર્યના રથાને ચઢાવી દીધા. ખાનુ સાહેબે પોતે પણ આ વાતને માન્ય કરી છે. તેઓ લખે છે કે:—

ઉસ્તાદે ગઝલ સાદી અસ્ત પેશ હમે કસે અમ્મા

દારદ. સુખને હાફિઝ તરફે સુખને ખાનુ.

અર્થ:—જે કે સૌ ભોડાની માન્યતા પ્રમાણે ગઝલનો ઉસ્તાદ સાદી છે પરંતુ હાફિઝનો દંગ તો ખાનુના રંગને મળતો છે.

આહા ! કુદરતની ગતિ કેવી ન્યારી છે ? જે મહાન વ્યક્તિના નામને ખાનુ સાહેબ પોતાના કાવ્યોમાં લાવવું આભમાન સમજે છે તેને હુનિયા આજે જોળખતી યે નથી.

ખાનુ સાહેબ જે કે એકાંતપ્રિય મનુષ્ય હતા, અને સંતોષના સામ્રાજ્યના પોતે સહેનશાહ હતા તથાપિ હુંપદ યા મગરરી એમનામાં નહોતી. કુદરતે અને અમીરો બન્ને સાથે એઓ એકસરખી રીતે હળતા મળતા, અને બન્ને જગાએ એઓ સરખું માન પામતા. દરબારમાં એમની જે ઇજ્જત હતી તે કંઈ માત્ર એમની ગઝલોને લીધે નહોતી. પરંતુ એમનાં જ્ઞાન, હોશિયારી અને, પાવિત્ર્ય જ એનું મૂળ કારણ હતું. અમીરો અને મુલતાનોના નિત્ય સહેવાસનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે સામાન્ય કવિઓની જેમ એમની સ્થિતિ ગરીબ હતી. હાફિઝ સાહેબે પોતાની ઉમરમાં સાત ખાદશાહેની ચડતી પડતી જોઈ, એમાંના દરેકે હાફિઝ સાહેબની કદર કરી હતી.

હાફિઝ સાહેબની ઉમર ન્યારે બાવીસ વર્ષની થઈ ત્યારે બગદાદના મુલતાન શાહ અય્યુસીયદનું મરણ થઈ ચુક્યું હતું અને એમના દેશો એમના ગવર્નરોએ વહેંચી ખાધાં હતા. શીરાઝ અય્યુસીયદના ભાગમાં ગયું હતું. હાફિઝ સાહેબે દરબાર સુધી પોતાની એકેક ઉલ્ક જમાવી દીધી હતી; અને એમના સુખનો સૂરજ ઉઠ્યો હતો. પરંતુ અય્યુસીયદના આધુધ્ય ખુદી પડતાં એ સ્વર્ગવાસી થયા. હાફિઝ સાહેબને એથી ઘણું દુઃખ થયું. એ દુઃખ પોતાની કવિતામાં એ વિવિધ રીતે પ્રદર્શિત કરે છે. દાખલા તરીકે એક ગઝલમાં આવી રીતે સુખનો સૂરજ આથમ્યાનું વર્ણન લખતાં લખતાં કહે છે કે—

રાસ્તી ખાતીમે શીરાઝી યુઝસહાદી—

ખુશ દરખશીદ વસે દૌલત મુસ્તપશ્વલ ખુશ

અર્થ:—હાં ! કાને અય્યુસીયદનો વિજયી સિતારો ઠીક ચમક્યો. પરંતુ અરસોસ એનું અજળપાણી વધારે નહોતું.

એક ગઝલમાં અય્યુસીયદના સમયના પૂર્ણતાએ પહોંચેલા પુરોનાં નામ ગણાવ્યાં છે.

બ અહદે સતતનતે શાહે શેખ અય્યુસીયદ

બપંજ સપ્સ અજળ મુઠ્ઠે શરિસ ખુદ આખાદ

અર્થ:—શાદશેખ અય્યુસીયદના જમાનામાં પાંચ માણસો ધરાનાં અજળ થઈ ગયા.

આમ લખ્યા પછી તેઓ પાંચ માણસોનાં નામ ગણાવે છે: આ પાંચ માણસોમાં પોતે પોતાને પણ ગણાવ્યા છે.

નઝીર ખીરા બહ ન ગુઝારતન્દ વ બશુઝતન્દ

ખુદ અય અઝુઝન જુઝારા બયા મુરઝ

અર્થ:—અપના નઝીર ન હુવા ન હોવા—

ખુદા સમકે બક્ષે;

આ પછી અમીર મુબારકુદ્દીન મદમદ બિન મુઝફ્ફર થયો. એ લશ્કરી પ્રકૃતિનો પુરુષ હોવાથી એની સખ્ત રાજનીતિએ લોકોને ત્રાસ પમાડ્યા. એના સમયમાં એણે દારૂનાં તમામ પીણાં બંધ કરાવી દીધાં. શીરાઝમાં શોક છવાઇ ગયો. હારિજ સાહેબને પણ એની અસર થઇ. ઉદાહરણ્યે એક ગઝલમાં એઓ લખે છે કે:—

અગરચે બાદલ ફલ્ખલ્લ વ બાદે શુલરીઝાસ્ત

બ બાંજે ચંગ મખુર મય કે મુહતેસિબ તેઝ અસ્ત

અર્થ:—અગરચે શરાબ લહેજતદાર છે અને હવા શુલાળ ખેરવે એવી છે તોપણ ચંગ નામના વાદના પડકાર સાથે શરાબ રૂપે પીતા. જઠાતી અમલદાર બહુ હુશિયાર છે હાં! એક જગાએ પીકાને બારણે કલ્લોલ મચાવવાની દગ્ગા ખોતે કેટલા અકસોસથી જણાવે છે:—

ખુવદ આયા કે દરે મયકદલ હા બકુશાયન્દ

ગિરહ અઝ કારે શીરઝસ્તા મા બકુશાયન્દ

અર્થ:—હા! ક્યારે પીકાને બારણે કલ્લોલ મચાવવાનું બની શકે અને મારાં બંધ પડેલાં કામ પાછાં આણુ થાય?

એમની સૌથી વધારે કદરવાની મુજદ્દ-ફરનાં દિકરા સુગમ્એ કરી. એના દરબારોમાં એમની આવગલ ઘણી રહેતી. એણે ગાદીએ આવતાં જ દારૂની દુકાનો પરનો પ્રતિજ્ઞા ઉઠાવી લીધી. લોકોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. હારિજ સાહેબ પણ પોતાનો આનંદ છુપાવી શક્યા નહિ. જેમકે એક ગઝલમાં શરાબની રેલછેલથી સુદિત થઇ એઓ કહે છે કે:—

સહર ઝ હાતિકે ગયયમ રસીદ મુજદલ બગોશ

કે દરે સુગમ અસ્ત મય દોસેર બનોશ

અર્થ:—જેમ થયલા હાતિકે સદારમાં મને ખુશખબર મોકલાવી કે સાહ સુગમો જમાનો આવ્યો છે: ખેઘડક શરાબ ઉઠાવો.

સાહ સુગમું નામ હારિજ સાહેબે ઘણી ગઝલોમાં ગાયું છે; અને વખાણુ પણ ઘણાં કર્યાં છે. દિવાને હારિજ વાંચનારને આની વાસ્તવિકતાની ખાત્રી થશે.

સાહસુગમને ખાગ રહીહ ઉમાદ કરમાનીમાં ઘણી શ્રદ્ધા હતી. એમ^૧ કહેવાય છે કે એ ખાગસાહેબ પાસે એક બિલાડી હતી. તે એમની સાથે નિમાજ પઢતી હતી. લોકો આને ખાગ સાહેબની ધર્મપરાયણતાનો પરચો માનતા. હારિજ સાહેબે આ ઉપરથી એક ગઝલ લખી છે એમાં કહ્યું છે કે:—

અય કબકે ખુદાખરામ કે ખુશ મીરવી બનાઝ

ધુરહ મશવ કે સુરખ્યે આખીદ નમાઝ કર્હ.

અર્થ:—અર્યા! હમકના કણુતર તારા લટકા જવા દે હવે. મગરૂખી શેનો કરે છે? આખીદ બિલાડીએ પણ નિમાઝ તો પઢી હતી.

આ કહી કપીલ (સાધુ) મોસુફ સાહેબને ટાણારૂપ છે એમ લાગવાથી શાહ સુન્નતું દિલ ખિન્ન થયું. અને તે દિવસથી તેઓ હાફિઝ સાહેબથી અળગા અળગા રહેવા લાગ્યા છે એમ ઠેકાણે ઠેકાણે માનુષ પકડે. અકસ્માત એ જમાનામાં એક ખીજ ગઝલ લખાઈ જેની એક કહી આમ છે:—

ગર મુસલમાની ઈસ્ત કે હાફિઝ દારદ

વ અય અગર દર પસે ઇમરોઝ યુવક ફરદ

અર્થ:—યહિ હાફિઝ પાળે છે એ જ ઇસ્લામ હોય તો આજ પછી કાલે જ ને થવાનું હોય તે (ક્યામત ×) થાય તો અરસોસ!

કપીલ મોસુદના કહેવાથી શાહસુન્નતે આ કહીને લખેને હાફિઝ સાહેબ પર કેસ ચલાવવા આરા કરી; કારણ એનાથી ક્યાગનનો ઇન્કાર થાય છે યા તો એ વિષે શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે. હાફિઝને પણ આની ખબર પડી. એકાએક મૌલા ઝીનુદીન અબુલક તાવબાખાદી જેમના માં હાફિઝને ઘણી શ્રદ્ધા હતી તે હજે (મદ્રાની જગ્યાએ) જતાં જતાં શીરાઝ આગળ આંખા. હાફિઝ સાહેબે એમની સલાહ લીધી; અને એ પ્રમાણે નીચેની કવિતા રચી ખીજના નામ પર ચઢાવી દીધી.

દો ખેતમ એ ખુશ આમદ સદરગદ મી શુકત

બા દફો જરખતો નય બધમગમે તરસાને

અર્થ:—આ બે શયેર મને ઘણી ગમી ગઈ જે સવારના પહોરમાં દફ જરખત અને નય બધમગમી બધમગમીને પારસીના છોકરાએ ગાઈ.

શાહસુન્નત આ સાંભળીને ચુપ થઈ ગયો. સુન્નતી પછી જેનુલ આશુદીન ગાદીનો વારસ થયો. એ જુલમી હતો. એને રાજનીતિની ગમ નહોતી. એના વખતમાં જુલમ-પાછો શરૂ થયો ત્યારે હાફિઝ સાહેબે શીખતમજી તરીકે એક ગઝલ લખી. તેની બે કહીઓ આ છે:—

બ મુલાજિમને સુન્નત કે રસાનદ ઇંદુઆરા

કે બશુકે બાદશાહી જ નજર મરાં ગઝારા

એ ક્યામન અસ્ત જનાં કે બઆસાકાં નસુદી

રખ હમસુ માહેતાખાં-દિલ હમસુ સંજે ખારાં

અર્થ:—સુન્નતનાના હબુરિયાઓ સુધી મારી આ ફરિયાદ કોણ પહોંચાડશે?—બાદશાહી મળ્યા માટે ઇશરો પાડ માનવાનો તે ગરીબો પર જુલમ કરીને માનવાનો કે? અહીં મહેસુબ! ક્યામન તો તે આશકોને ખરી જનવાની દીધી! તારો ચરેરો અગકતા અંદ જેવો છે ને દિલ અહીંઆ પત્થર જેવું છે.

* મુસલમાનો તંયા ખિસ્તિઓમાં એવી માન્યતા છે કે મરણ પછી અમુક વખતે બધાં મહાં પ્રભુના હુકમથી ઉઠે છે અને ત્યારે એમનો ખ્યાલ થાય છે. આને ક્યામન કહે છે.

* એ વસ્તીનાં નામ છે.

જેનુલ આપ્તુદીનને ગારીએ આવ્યાને થોડા દિવસ થતાં શાહ યહિયાએ સલ્તનતની ગાદી લીધી. ખાન સાહેબે સ્તુતિની કવિતાઓ મોકલી એની સાથે એક ગઝલમાં એનું નામ મુક્યું છે.

ગર ન પુરે શાહ યહિયા નસરતુદીન અઝ કરમ

કારે મુહો દીન ઝ નઝો નસક ઉકતાલ પુલ

અર્થ:—જો શાહ યહિયા નસરતુદીન મહેરબાનીથી દેશની સંભાળ ન લીધી હોત તો દેશ અને ધર્મ રહેતે ધર્મ ગયો હોત.

યહિયાએ પણ કંઈ ઝાઝા દવાડા સલ્તનત ભોગવી નહિ એટલામાં તો મનસુરે એનો કબ્જો લીધો. મનસુરે લાપક બાદશાહ હતો. જનાબ ખાન હાદિએ પણ પોતાના બલા દિવાજ પ્રમાણે એક ગઝલ લખી. એની એક કડી આમ છે.—

બયા કે રાયતે મનસુર બાદશાહ રસીદ

નધીયદ ફતેહ વ બશારત બ મદરે માહ રસીદ

અર્થ:—યાત્યા આવો! કારણ મનસુર બાદશાહનો ઝંડો ફરફે છે. વિજયની ખુશખબર સૂચક સુધી પહોંચી ગઇ.

શીરાઝના બાદશાહો વિગેની આ ખાનસાહેબની છેડી કવિતા હતી. આ બાદશાહનો વખતમાં એમનો અંતકાલ થયો.

હાદિજ સાહેબ એનાજનોને ધણી વાર રમુઝ દુચકા વડે ધણે આનંદ પમાડના. તેમના દુચકા ધણા મઝાકર છે. તે પૈરી એક આ પ્રમાણે હતો. જ્યારે અમીર તૈમુરે શીરાઝ જીતી લીધું અને તે શહેરમાં દાખલ થયો ત્યારે તેણે હાદિજને પોતાના દરબારમાં તેડાવ્યા અને પૂછ્યું કે આ નીચેની શયેર તમારી છે ?

અગર આં તુકે શીરાઝી બદરન આરદ દિમે મારા

બખાલે હિન્દુઅશ બખશમ સમરકંદો જુખારારા

અર્થ:—જો તે શીરાઝી તુકે મારા કહ્યોને પોતાની હયેગીમાં પામી લે તો હું તેના ગાલ ધરના એક કાળા તલને માટે આજુ સમરકંદ અને જુખારા અપણું કરી દઉં.

ખાન હાદિએ કહ્યું: “હા.” અમીર તૈમુરે જરા કમ રૂપ ધારણ કરી કહ્યું: “તમે બણો છે કે સમરકંદ અને જુખારા તે મારું પ્રિય વન છે અને તેની આબાદીમાં મારો વધારો થાય તે માટે તો મેં સારી દુનિયાને ખેડાન ખેડાન કરી નાંખી છે ? જ્યારે તમે તો શીરાઝી તુકેના એક કાળા તલ ઉપર તે સઘળું ઓવારી બેસો છો ! હાદિજ સાહેબ જાણે આમારના ખેળથી લદાઈ જતા હોય તેમ માયું નીચું નમાની કહેવા લાગ્યા “ઓ દુનિયાનાં મહાન મુદ્દાન ! ભુલથી આવી બક્ષિસો કરવાના પરિણામે જ હું તારી આગળ આવી (કંગાલ) સ્થિતિમાં ઉઠો છું” તૈમુર આલનીફો સાંભળી ખુશ થઈ ગયો અને હાદિજ સાહેબને મારા ધનામ ઇકદામથી નવાજવામાં આવ્યા.

એક દિવસે તેઓ શાહ સુલતની સાથે વાર્તાવિનોદમાં બેસા હતા. શાહ સુલતએ કહ્યું કે તમારી મોઠે ગઝલ એક જ રંગની, એક જ રીતની નથી હોતી. એક જગ્યાએ

તસઃપુર ઉભરાતું જણાય છે તો બીજી જગ્યાએ શરાબની પૂતળ જોવામાં આવે છે; તો વળી કોઈમાં કાળ ઉપર કદાચ કરવામાં આવેલા છે ! જવાબમાં ખાન સાહેબે જણાવ્યું કે “તમારું કહેવું તો તદ્દન સાચું” છે પણ તેનું કરવું શું ? ગજલો મારા મોંઘામાંથી નીકળે છે ત્યાં તો આખી દુનિયામાં પ્રવર્તી જાય છે. જ્યારે બીજા લોકોનાં કાન્યો તો શીરાઝી ભાગોળ પણ વટી શકતાં નથી. જે વિચાર કરવામાં આવે તો ખરેખર સત્ય એ જ છે કે આજે બીચારા અમાદુદીન ફકીર, ખાજુ દરમાની, અને મારા કાકા સાદી જેવા અજ્ઞાનતાના ખાડામાં ડૂબેલા છે જ્યારે બંદાનું નામ તો નાનાં નાનાં બાળકોની છબે પણ સંભળાય છે.”

.. દરબારનાં ઉભરાવો પણ દાર્શિકી સારી દર દરતા હતા. પ્રસંગોપાત-દાર્શિકનું જવું પણ તેણી ગમ થયા કરતું હતું. દાર્શિકના ઉભરાવમંડળના દરદારોમાં હાથ કવામુદિનનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. તેમણે ખાન દાર્શિકને ખાસ્તું સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું અને ખાન દાર્શિક કુરાન અને તફસીરનું જ્ઞાન આપે તે માટે એક મોટી પાકાણા તૈયાર કરાવી આપી હતી. આપણે દાર્શિકની ગજલોમાં હાથ કવામુદીનનું નામ અનેક સ્થાને વાંચીએ છીએ તેનું કાન્ય પણ આ જ હોઈ શકે છે. હાથ કવામુદીનની યાદ દાર્શિક સાહેબે એટલે સુધી કાપમ રાખી છે કે ઉચ્ચ પ્રકારની ખાસ ખાસ ગજલોમાં પણ તેઓ કવામુદીનને જૂઠ્યા નથી. જેમકે:-

છરક બાઝી વ જવાની વ શરાબે લગલ ખામ

મજલિસે ઉન્સ વ હરીફે હમઝમ વ મુર્ખો મુદામ-

અર્થ:-સુખર શરાબ, યુવાવસ્થા અને છરકબાઝી હોય; પ્રેમભરી મજલિસ, પ્રિયનમા અને શરાબનો દોર ચાલતો હોય,-

આગળ ઉપર પાછા ઉમેરે છે કે:-

નુકતએ સુખને જાહેરુ શુ સુ દાર્શિક શીરીન સુખન,

બખ્શીશ આમોઝ વ જહાં અશરોઝ સુ હાથ કવામ-

અર્થ:-મીઠું ભોજનાર દાર્શિકની પેઠે મીઠાં વચનથી લતીફા સંભળાવનાર, દાનના પાઠ બહારી દુનિયાને તેજોમય બનાવનાર હાથ કવામુદીન જેવા હોય-

એક દિવસે હાથ કવામુદીનને ત્યાંથી જમવાનું નોતરું હતું. લોકો એકઠા યપ-મેઠા હતા. ચંદ્રમા આંકાશમાં પ્રકાશતો હતો. સામે પાણીનો ખાસો બરેલો પાયો હતો અને તેનું પ્રતિબિંબ અંદર થનથન નાચી રહ્યું હતું. આ દ્રશ્ય નિદાણી દાર્શિક સાહેબ એકાએક બોલી ઉઠ્યા:-

દરિયાએ અમરે ફરક વ કીસ્તી હીલાલ-

હસ્તાંદ ગર્ક નઅમત હાથ કવામે મા-

અર્થ:-આકાશ સમુદ્ર રૂપ છે. અને ચંદ્રમા તેમાં વહાણ રૂપ બન્યો છે. પરંતુ આ સાધણ અમારા હાથ કવામુદીનની મહેરબાનીઓ તથા ડુબી જાય છે.

આ હાથ ક્વામ તે અણુ દ્રવિકાના નાણા ખાતાના પ્રધાન હતા. તેમનું મરણ હિ. સ. ૭૫૪માં થયું હતું. ખાન ક્વામને હાફિઝ સાથે ખાસ પ્રકારની પ્રીત હતી અને તેમની કિંમત આંકવામાં તે કોમ્પ્લી ઉત્પાં નથી. હાફિઝ સાહેબે 'કેટલીક જગ્યાએ, ફરેલા ઈશારા ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે તેમનું સાલિયાણું બરાબર બંધાઈ ગયું હતું. તેઓ એક સ્થાને લખે છે કે:—

રસીદ મુઝદાહ કે આમદ બહાર વ સખઝહ દમીદ

અગર વઝીફા રસદ મસરશશ ગુલ અસ્ત વ નખીદ

અર્થ:—આ શુભ સમાચાર તો પહેલ્યા કે વર્તતની પધરામણી થઈ છે અને ચારે બાજુ સૌ લીધું કુંજ બની ગયું છે. જો આવે પ્રસંગે સાલિયાણું મળી જાય તો તો ખસ સુગંધી ફૂલો અને શરાબની લહેજત ઉઠાવવામાં તે ખર્ચું.

છેવટે અંત લાવતાં તેઓ લખે છે કે:—

બહાર મીયુઝદ મેહરે ગુસારા દરયાબ

કે રક્ત મોસમો આશિક હુનોઝ મય ન અશીદ

અર્થ:—ઓ મહેરબાન! તમને જોટલું તો અવશ્ય સાંભરવું જોઈએ કે વસંતનો કાળ વીતી જાય છે. અફસોસ! કે આવો સુંદર સમય વીતી ગયો અને ખીચારા આશાકે શરાબ હજી ચાખ્યો પણ નથી.

અફસોસ! કે ખાન ક્વામુદ્દીન જેવા માણસનો ફક્ત એક રાજદારી બૂલના કારણે વધ દરવામાં આવ્યો.

પુરાનત્વ શીરાઝના શાહનો વઝીર હતો. તે હાફિઝ પર ધૂરો ફીદા હતો. તેણે પણ હાફિઝ સાહેબને નવાજવામાં કાંઈ મણા રાખી નથી. હાફિઝ સાહેબ પણ તેને અત્યંત વહાલથી મળતા હતા; અને નિખાલસ ભાવવાળો તેમની સાથેનો પોતાનો સંબંધ તેમણે છેવટ સુધી ટકાવી રાખ્યો. ખાન સાહેબે પોતાનાં કાવ્યોમાં તેના ખાસ ખાસ ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે.

દયાંત:—વફાદારી વ હક ગુઈ ન કારે હર કસે આશદ

ગુલામે આસફ દવશં જલ્લાલુલ હક વદ દિનમ

અર્થ:—વફાદારી અને સત્યવત્ત્વ સાધારણ માણસનું કામ નથી. પણ સર્વશ્રેષ્ઠ વજીર જલાલુદ્દીન આ ગુણોથી બરપુર છે. હું તો તેના ગુલામ છું.

દિનપ્રતિદિન ખાન સાહેબનાં કાવ્યોમાં વિશેષ આધુર્વ ટપકવા લાગ્યું અને લોકો વધારે અને વધારે તે તરફ લોભાતા ગયા અને છેવટે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી પામી કે હાફિઝ સાહેબની ગઝલો એક સહેરથી ખીજે સહેર એમ આગળ પ્રસરવા લાગી અને લોકો પણ જોટલો મોહ પામવા લાગ્યા કે તે ગઝલો પોતાના મિત્રમંડળમાં બેટ તરીકે લેવા મોકલવાનું શરૂ થયું. હાફિઝ સાહેબની ખ્યાતિનો ફકો દૂર દૂર સંભળાવા લાગ્યો અને આ જ કારણે હાફિઝ આજે દુનિયામાં અમર થઈ ગયા છે. લોકોમાં તેમનાં કાવ્યો પ્રત્યે કયા પ્રકારની આદના હતી તેની જાણ ખાન સાહેબને પણ હતી. દાખલા તરીકે પોતે અબિમાનપૂર્વક કહે છે કે:—

પશવરે દાદિજી શીરાજ મીઠુપદ વ મીરક્ષદ
સિપાહ ચસ્માને કદમીરી વ તુરકાને સમરકંદી.

અર્થ:—શીરાજવાસી દાદિજીના કાવ્યોની રમુજ તો એવી થઈ પડી છે કે તુર્કસ્તાન અને કાશ્મીરની કાળી કાળી ભમરવાળી આંખો તો તે સાંભળીને નાચવા કુદવા લાગે છે.

દાદિજી સાહેબનાં કાવ્યો મેળવવા તેમના જમાનાના સુસ્તાનો ધણા ઉત્સુક રહેતા કેમકે તેમને તેમાં ધણી મગ્ન પડતી: જેમકે બગદાદના દાકેમ સુલ્તાન અહમદીએ ખાન સાહેબને અનેક પ્રસંગે તેડાવ્યા. બગદાદ જવાનું નામ સાંભળતાં ખાન સાહેબના મોંઢામાં પાણી છુટ્યું. પરંતુ રકનાબાદ અને શીરાજ એ વસ્તુઓ એવી ન હતી કે ખાન સાહેબનો વિયોગ ધડીભર પથ સદન કરી શકે. ખાન સાહેબે પોતે જ આ વાતનો સ્વીકાર કરતાં લખ્યું છે કે:—

નમી દેવદં ધમ્મજન મરા બ સેરો સર
નસીમ બાદ મુસલ્લા વ આબે રકનાબાદ.

અર્થ:—રકનાબાદનું નિર્મળ જળ અને મુસલ્લાની ઠંડી ઠંડી લહેરો મને બહાર મુસાફરીએ નીકળવાની રમ્મ આપતાં નથી.

આખરે તેમનું ગમન બંધ રહ્યું અને પોતે એક ગજલ લખી મોકલી. પરંતુ બગદાદ વિયોગે પ્રેમ આમ સાહેબમાં શમાવેલો અતિ કઠણ હતું. બગદાદનાં સ્મરણો સદા તેમના હૃદયમાં કેવાં ડાખ્યા કર્યાં છે એનો ઉલ્લેખ તેઓએ કેવા ડાખ્યા હૃદયે કર્યો છે તે નીચેની ટુંકો ઉપરથી ઠીક જણાઈ આવે છે.

રહ ન પુરહેમ બમકમુદે ખુદ અંદર શીરાજ,
પુરરમ આં રોજ કે દાદિજી રાહે બગદાદ કુનદ.

અર્થ:—(અકસોસ!) મારી અભિલાષા શીરાજમાં તૃપ્ત થઈ. અહા! દાદિજી બગદાદ જવાને ઉપડશે તે દિવસ કેટલા આનંદનો હશે!

આ સમયે દક્ષિણદિગ વિદ્યાનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહ્યું હતું. બ્રહ્મણી વંશના સુસ્તાનો યોગ્ય દર દરનારા હોવાથી સેંકડો વિદ્વાનો રાજદરબારમાં ઉભરાવા લાગ્યા હતા. અહાંમાં તરતોજાનીના શાગિર્દર મીર રજઝુપાદ આંગુ કે જેઓ વડા પ્રધાનપદે નીમાયેલા હતા તેમના હસમુખા સ્વભાવથી તેમાં વિશેષ દૃઢિ થઈ ગઈ. વળી સુસ્તાન મદહુદ બ્રહ્મણી પણ એક વિદ્વાન માણસ હતા અને તેથી કરીને વિદ્વાના પ્રભાવથી ઉન્નયન થયેલી જે વ્યક્તિઓને તે તત્કાળે તેમની યોગ્ય કિંમત આંકવામાં પાછો પડતો નહિ. તેની ઉદારતા અને કદરસનાસીનો ડંકો રેડ ધરાનમાં સાંભળાતો હતો.

વિદ્વાનોની યોગ્ય દર અને તેમના તરફ બનાવવામાં આવતી મમતાના ડંકાને નાદ આપણા દાદિજીને કાને પડ્યો અને તેઓ દક્ષિણના પ્રવાસે નીકળવાને પ્રેરાયા. આ વાતની જાણ મીર રજઝુપાદને થઈ અને તરત જ તેણે દાદિજીને વાટખર્ચો મોકલી વિનંતી કરી કે આપ જલદી દક્ષિણના પ્રવાસે નીકળવાને ધરણો કરવાની કૃપા કરો. આ બધી ઉદારતા અને આટલી બધી ઉડી લાગણી જોઈ દાદિજી સાહેબ અત્યંત આનંદમાં આવી દક્ષિણના પ્રવાસે

નીકળવાને તૈયાર થયા. તેમને મળેલા પંસામાંથી કેટલીક રકમ બાકબાંકુ તથા બાળબચ્ચાંએને આપી પછી પોતાને માથેનું કરજ ફેડતાં જે કાંઈ શેષ વધ્યું તે સઘળું મુસાફરીની જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવામાં ખર્ચ્યું; અને શીરાણ છોટી જીનાખ કુટ્યામાં આવી પહોંચ્યા. અત્રે તેમને પોતાના એક જુના દોસ્તને મેળાપ થયો. તે બીચારિયા માલ છુટારો છુટી ગયા હતા અને તે તે વખતે ઘણી કંગાલ હાલતમાં હતો. આવો દરજ્યાગ્રસ્ત દેખાવ જોઈ હાદિજ સાહેબનું દિલ ધણું દુખાયું. પોતે ઉચ્ચ વિવેકસંપન્ન હોવાથી તેમણે તેને પોતાનો સઘળો માલ આપી દીધો અને પોતે બંને હાથે ખાલી થઇ ગયા. ખામ એનું આબેદીન હમદાની અને ખામ મહમદ ગાઝરની જેઓ વેપાર અર્થે હિંદ આવવા માગતા હતા તેમને હાદિજની પરિસ્થિતિની જાણ થઇ એટલે તેઓ હાદિજને હિંદ પહોંચાડવા તૈયાર થયા. જે કે તેઓ એક નાણુંક મિમજાના શાએરને કરવો જોઇએ તે પ્રમાણમાં તેમને ખુશ કરી શક્યા નહિ. છતાં યે તેઓને હોરમજ બંદર સુધી લાવવાને તેઓ સુકયા નહિ. ત્યાં દક્ષિણથી મોકલવામાં આવેલા મદમુદશાહી વહાણમાં તેઓ બેઠા. વહાણે ઉપડવાની સઘળી તૈયારીઓ કરવા માંડી પરંતુ વહાણે પોતાનું લગ્ગર ઉઠાવ્યું કે સમુદ્રમાં વાવાઝોડું શરૂ થયું ખામ સાહેબ ઉપર તેની વિચિત્ર પ્રકારની અસર થઈ. તેમણે આલું તોડાન દ્યારે પથ જોયું હતું નહિ. ખામ સાહેબ ગમરાયા અને 'કેટલાક દોસ્તોને મળવાનું બાકી રહી ગયું છે' માટે તેમને મળવા જઈ હું ' તેમ કહી પોતે વહાણમાંથી કૂદી બહાર નીકળી પડ્યા. તેઓ પાછા શીરાણ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે એક કાવ્ય રચી એક મિત્રની મારફત મીર ફજલુલ્લાહને મોકલી આપ્યું. અને તે પોતે હિંદુસ્તાન આવી શકવાને માટે પોતાની અશક્તિ બતાવી.

જ્યારે હાદિજ સાહેબનું મીર ફજલુલ્લાહ ઉપરનું કાવ્ય મીર સુધી પહોંચ્યું અને તે જ્યારે દક્ષિણના બ્રાહ્મણી મુસ્તાગને બતાવવામાં આવ્યું ત્યારે દરેક જણના મોંઘા ઉપર અવાનિ છવાઈ ગઈ. "તેઓ હિંદ આવવાનો નિશ્ચય કરી પોતાના વહાલા શહેરને છોટી હોરમજ સુધી આવી પહોંચ્યા હતા. વળી વહાણ ઉપર સવાર પથ થઇ ગયા હતા. પરંતુ આપણા હીન ભાગ્યે તેઓ અહીં આવી શક્યા નહિ તેથી દરેને આપણી ફરજ છે કે આપણે તેમને કાંઈ હદીઓ મોકલીએ." શાંતિનો બગ કરી મુસ્તાગ એમ બોલ્યો. અને "મુસ્લાકાસમ મરાહદીની મારફત એક હજાર ટંકાની ઉત્તમ હિંદી જણસો.....અક્સિસ તરીકે મોકલી આપાએ" એમ પથ ઉમેર્યું.

મુસ્તાગ મદમુદ બ્રાહ્મણીની સેવામાં હાદિજ સાહેબે જે કાવ્ય મોકલ્યું હતું તેની એક, કુંક આં હતી.

બસ આસાં મી નમુદ અન્વલ ગમે દારયા બજાએ દુર,

ગલન કરદમ કે દર મોજસ બસદ મોહર નમી અરજદ.

અર્થ:—સમુદ્રમાં નીકળનાં મોતીની મુગધ પ્રથમ તો સમુદ્રમાં ઉઠાવવી પડતી વિટમણાઓ કરતાં સહેલી માની પરંતુ તેમાં મારી જૂલ થઈ. કેમકે તેના દરેક ઉછળતા મોખમાં કાંઈ સેંકડો મોતી સમાયેલાં નથી.

સુસ્તાન-મદમુદશાદની પેઠે બંગાળના હાકેમ સુસ્તાન આસુદીનના-દાને ન્યારે હાશિજની પ્રતિષ્ઠાનો ખ્વનિ સંભળાયો ત્યારે તેણે-એક મીસરો^૧ મોકલી આપી તે ઉપર આખી ગઝલ રચવાની વિનંતી કરી. એ મીસરો આ પ્રમાણેનો હતો:—

સાફી હદીસ સર્વ ગુલો લાલે^૨ મી રવઢ
ખાનનું એ તે ઉપર પૂરી ગઝલ લખી આસુદીનને મોકલી આપી અને દાવ્યની ટુંકેમાં હિંદુસ્તાન આવવાની ઇચ્છા બતાવી. ખરી પરંતુ હિંદુસ્તાન આવવાની હિંમત કરી શક્યા નહિ. અને “શકીર અહિં બેઠો બેઠો દોસ્તાન હદમાં દુઆ માગી રહ્યો છે” એમ કહી પાન ઊડાવી દીધી.

તે ગઝલની કેટલીક ટુંકે આ હતી:—

સાફી હદીસ સર્વ ગુલો લાલે^૨ મી રવઢ
વી^૩ ખદસૂ બા સલાસાએ ગસ્સાલે^૪ મી રવઢ,
રાદર સિદ્દન રાવંદ હમે^૫ તોતિયાને હિન્દ
ઝી^૬ કદે પારસી કે બખ્શાલે^૭ મી રવઢ.
હાશિજ જ રોકે મજલિસે સુસ્તાં આસેદી^૮
ગાદિલ મરાવ કે^૯ દારે તુ અઝ નાલે^{૧૦} મી રવઢ.

અર્થ:—સરવર ગુલ અને લાલને સાફી અહિં સંભાર્યા કરે છે. આ વખતની નળ્યુ સલાસા ગસ્સાલા સુધી પહોંચી નય છે. (સલાસા ગસ્સાલા પ્રથમ ત્રણ ખ્યાલાને કહેતા હતા એ ખ્યાલામાં સવારમાં ઉઠીને સરખ પીએ તો નિશો ઉતરી જતાં થતું કળતર તેથી બધ થાય.) આ ધરિનનું દાવ્ય જે બંગાળા મોકલવામાં આવે છે તેની યોગ્ય કદર હિંદીઓ કરશે કેમકે હિંદના દલિઓ મધુર વાણી વાપરવામાં વિશેષ પ્રવિણ છે. એા હાશિજ! તું સુસ્તાનના દરબારમાં હાજર થવાની અભિલાષા હોવા છતાં યે જઈ શકતો નથી તો નાસીપાસ ન થા કેમકે શકીરનું દામ તો દુઆ કરવાથી અહિં ધર બેઠાં થઈ જાય છે; એટલેકે તારો અવાજ સુસ્તાન આસુદીનના દરબારમાં સંભળાશે.

સામાન્ય રીતે સમજા હતિહાસકારોએ ખાન સાહેબના મૃત્યુની તારીખ, દિ. સ.

૭૯૧ જથ્થાવી છે. ૭૯૧ દિ. સ. ના ઝીલેહજ મહીનાની ૧૭

મૃત્યુ મી તારીખ છે. સોમવારનો દિવસ છે. રાત ધોર વ્યાપી છે. ધરાની^{૧૧}

નમાજનો વખત થઈ ગયો છે. એ વખત ધરિનનું જીલજીલ આ ફાની

હુનિયાના પીઞરામાં ૭૬ વર્ષ સુધી ગોંધાઈ રહી આખરે આઝાદી મેળવી સર્વ શક્તિમાનની સેવામાં હાજર થવા ઉડી ગયું. તેમનું મૃત્યુ શોધી દાદવાને માટે “પાકે મુઝલ્લા” વાળો ફિટરો^{૧૨} જગમગહેર છે. મદમદ શુદ્ધદામ કે જેઓ દિવાને હાશિજના રચનાર છે તથા જેઓ હાશિજ સાહેબના અનુયાયી હતા તેમના નજ્યાવ્યા મુજબ તેમનું મરણ દિ. સ. ૭૯૨માં નીપજ્યું હોય તેમ લાગે છે. અને તે જ વાતને વધારેનો ટેકો મોલાના જામીની કિતાબ^{૧૩} “નાહાતુલકુસ”

૧. ટુંક

૨. Cyprus, Cup-bearer.

૩. લગભગ નવથી ૧૨ વાગ્યા પછીનો વખત

૪. અનુભવશક્તિ.

૫. મૃત્યુ

માં મળી આવે છે. જ્યારે અલ્લામા શીખલીના 'શેરફ અબ્દુલ' નું અધ્યન કરતાં હિ. સ. ૭૯૩ માલમ પડે છે. વળી દોસ્ત શાહ સમરકંદીએ તો પોતાના જીવનવૃત્તાંતમાં હિ. સ. ૭૯૪નો હવાસો આપ્યો છે. તેમના જનાઝમાં શીરાઝના શાહ મનસુરે પણ ભાગ લીધો હતો. તેમનું હમેશનું પ્રિયસ્થાન મુસલ્મા જે તેમની જાંઘડીમાં તેમને સ્વર્ગ સમાન હતું તે જ તેમના શખને પણ સંધરનાર બન્યું. હાર્દિજ સાહેબનું ત્યાં દફન થયું. સુલ્તાન અબુલ ફાતિમ ખાશુરના વઝીર મહમદ મઅમ્માદએ હિ. સ. ૭૯૫માં ખાખની કબર પર એક સુશોભિત કુમર ચણાવી આપ્યો. અને આજે તે સ્થાન હાર્દિજના મૃત શરીરને સંધરનાર બનતાં હાર્દિજીપાના નામે જાણીપાયાત થયું છે અને સામાન્ય અને ઉચ્ચ વર્ગને બતાવું ધામ રૂપ થઈ પડ્યું છે. જેમ અમદાવાદના લોકો દર ગુરવારે મરજેજ શતેહા માટે જાય છે તે પ્રમાણે ત્યાં પણ લોકોની ઠઠ જામે છે. દરીમખાન ઝીંદે રક્તાબાદની નહેર સાફ કરાવી ખાજે મુસલ્માને સુશોભિત બનાવી મૂક્યો છે. એક ખાનઠાહ પણ બનાવી આપી છે અને એક આરસપહાણના પથર પર ગજબો કાતરાવી તે પથર ત્યાં મુકાવ્યો છે.

આપણા ખાખ એકાંતવાસ પસંદ કરનાર હોઈ સ્વતંત્ર વિચારના માણસ હતા, પરંતુ તેઓ પોતાના બાલ્યવ્યાઓથી આજાહ હતા નહિ. તેઓએ લગા કરેલું અને કાંઈ એલાહ પણ થયેલી એમ જણાવ છે ખંડે. પોતાની પત્ની ગુજરી જતાં તેના મરણ દિવસમાં રાખવા એક ફિકરો પણ તેમણે જોડી કાઢ્યો હતો. વિશેષમાં તેમની એલાહમાં એક છાકરો ખાખ વર્ષમાં મરી ગયો હોય તેમ તેમણે રચેલા એક મરસિયા ઉપરથી આપણે અનુમાન બાંધી શકીએ છીએ. તે વિશે તેઓ લખે છે કે:-

કુરુતુલ એન મન આં મેવએ દિલ પાદશ બાદ
કે ખુદ જુમાં બશુદો કારે મરા મુરિદલ કદ.
આહ શરિયાદ કે અજ ચરમે હુસુદે મહો મહર
દર લહદ માહે કમાં અખરએ મન મન્જિલ કદ

અર્થ:-ખુદા! મારી આંખોની કંડકરૂપ તે ખાખની વાદ મારા હૃદયમાં નાચતો માટે કાયમ રાખે. તેણે તો પોતાની સહેલી વાદ શોધી. અને મને આ દુઃખની જાળમાં મુકી ગયો. હાથ! અરસોસ! કે ચંદ્ર અને સુર્યાની ધર્મને કારણે તે શશિ જેવી મુખાકૃતિવાળો, ધનુષ્ય જેવાં નયન ધારણ કરનારો છેવટે કબરમાં જઈ પોદી ગયો.

ખાખ સાહેબનો બીજો પુત્ર શાહ નેઅમાન નામનો હતો તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. એનું મરણ પુરહાનપુરમાં નીપજ્યું.

૧. શખની દશનક્રિયામાં,

૨. દારવા.

૩. એક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયા.

૪. પીર મુરશદને રહેવાની જગ્યા.

* મેળ-હુદ-લેખનો અનુવાદ દરી આપવા માટે મહેરબાન શુલામ-રસુલ કુરેલીના અંગે આભારી છીએ. સં.

શુદ્ધ:-પા. ૧૪. ફ. નો. ૧ માં વજામરિનો અર્થ 'સાંલિયાણું' ન લેતાં દંધિરની સ્મૃતિના ગદ્ય અથવા પદ્યની ટુંકો એ પ્રમાણે લેવો.

ભામહુ અને દણ્ડી⁺

તેઓનો સમય અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન

લે. પ્રો. હેર્માન યાકોબી

જર્મન ઉપરથી અનુવાદક-શ્રી નરસિંહભાઈ ઇન્દરભાઈ પટેલ.

૧

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં સૌથી પ્રથમ આપણને મળેલા ગ્રંથ તે ભામહાલંકાર છે. ભામહનો સમય દૃઢ નિર્ણયિત થયો નથી; એનો સમય નિર્ણયિત કરવો બહુ ઉપયોગી છે, કારણ કે એમ કરવાથી હિંદુઓના અતિપ્રિય અલંકાર સાહિત્યના આરંભનો દાગનિર્ણય થઈ શકે. પણ સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ એનો દાગનિર્ણય બહુ મહત્ત્વનો છે, કારણ કે આપણા આ મંશાધનને પરિણામે નેર્ધ શપ્તશું એમ એ દંડીની પૂર્વે થઈ ગયેલા છે અને દશકુમારચરિતનો આ લેખક (દંડી) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો પ્રખ્યાત છે.^૧

હું જાણું છું ત્યાં સુધી ઇંગ્લિશ એડીટરોનીના ૪૧ મા તથા ૪૨ મા ગ્રંથમાં ભામહ વિષેના પ્રશ્ન છેલ્લામાં છેલ્લો ચર્ચાઓ છે. પ્રો. પાકે જણાવ્યું છે કે ભામહે કાશિકાના રીકાદાર એક ન્યાસકાર મંથે (૬-૩૬) જિનેન્દ્રવુદ્ધિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને

+ આ લેખ 'સીતમુગધેરીકટ ૬૨ પુશીઅન એકેડેમી ૬૨ વીસેનશાફ્ટન 'ના ૧૯૨૨ ના જુલાઈના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

૧. એ જ લેખકે કાવ્યાદર્શ તથા દશકુમારચરિત લખ્યાં છે એમાં શંકા લેવાનું કશું કારણ નથી. મધ્યલેખોના કથા અને આલ્યાયિકા એવા એ ભામ-સાધી રીતે પાઠી શકાય એવી ચર્ચા બહુ ઉત્કૃષ્ટાપૂર્વક દંડી કાવ્યાદર્શ ૧: ૨૩-૩૦ માં કરે છે; કથાના લેખક તરીકે એને આ બાબતમાં ખાસ મંથે હતા. દશકુમારચરિતના સાતમાં ઉચ્છવાસમાં જે વીરસ લખ્યો ભામ આવે છે, તેમાં દંડીની ખાસ મહત્તા તો એ છે કે આદિથી અંત સુધી તેમાં કોઈ પણ ઓછાકુર-સ્વર કે વ્યંજન-આવતો નથી. આ પ્રકારની નિપુણતાને સ્થાનનિયમ કહે છે અને એણે કાવ્યાદર્શ ૩: ૮૩ માં કહ્યું છે કે એવી નિપુણતા "કુકર" છે; અને પછી ત્યાં જ ૮૮ માં એનાં ઉદાહરણ આવે છે. વાગ્મટ (નાનો) અને અગ્નિપુરાણ સુધી કોઈ પ્રાચીન અલંકારશાસ્ત્રીએ આવી કથા મંથે ઉલ્લેખ કર્યો નથી અને સાહિત્યમાં પણ આવાં ઉદાહરણ બહુ વિરલ છે. માર્ચમાં માત્ર એ નિરોપલ્લ્ય શ્લોક (૧૫: ૭, ૨૯) આવે છે, માઘમાં એક અને અતારલઘ્ય (૧૯: ૧૧, ૧૧૦) આવે છે: છેવટે એ પણ જણાવવું નેહએ કે દંડીએ ૬. કુ. ચ. માં અર્ચ-તથા કામશાસ્ત્રનાં પ્રદેશમાં પણ નિપુણતા દાખવી છે અને કાવ્યાદર્શ ૩: ૧૭૧ માં કલાપરિચ્છેદ મંથે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે એણે એ મંથે કોઈ મંથે લખ્યો છે અથવા લખવાનો એનો વિચાર હતો.

પોતાના સંશોધનને અંતે (ઈ. એ. ૪૧ પૃ. ૨૩૫) પ્રો. પાકક એવો અભિપ્રાય આપે છે કે “ ન્યાસકાર ઇ. સ. ૭૦૦ માં હતાં તેથી લામહને આઠમા સૈદ્ધાંત મુકવા બેઠ્યો. પણ ઇ. પ્રા. ત્રિવેદી તો એમ કહે છે કે માઘવને ઘણા ન્યાસકારો વિષેની જાણ હતી; (ઈ. એ. ૪૨ પૃ. ૨૬૧). વળી, લામહે જિનેન્દ્રશુદ્ધિ સંબંધે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ક્રમ-એ પણ નહીં નથી. અને વળી જિનેન્દ્રશુદ્ધિના સમય વિષે કશો નિર્ણય નથી. ઈસીગે પોતાનો એલવાલ ઇ. સ. ૬૯૧ માં લખ્યો. તેમાં એના વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી, તેથી એમ માની લેવાય કે ત્યાર પછી એ પ્રખ્યાતિમાં આવ્યો હોય. પણ એટ. કોલરેન્સે પૂણામાં જિનેન્દ્રશુદ્ધિના ગ્રંથના ખંડ જોયા હતા અને તે સંબંધે (J. R. A. S. ૧૯૦૮ પૃ. ૪૯૯) એવો અભિપ્રાય આપે છે કે “ હું તો નહીં માનતો હતો કે હરદત્તની પદમંજરીમાંથી જિનેન્દ્રશુદ્ધિએ પુષ્કળ ઉતારા કરી લીધા છે. મચિવ્યોત્તરપુરાણને મતે હરદત્ત ઇ. સ. ૮૭૮ પછી જન્મ્યો હતો. છતાં આવા અનિશ્ચિત આધારને પદ્ધતિને ધાતહાસના નિશ્ચિત નિર્ણય ઉપર આવડું એ તો સાદસ કહેવાય.

લામહે દર્શનશાસ્ત્રના અમુક સિદ્ધાન્તો સંબંધે જે દંઢ ઉલ્લેખ કર્યા છે તે ઉપરથી વિશ્વાસપાત્ર નિર્ણય ઉપર આવી શકાય એમ હું માનું છું. એને આ વિષયમાં એટલો બધો રસ પડતો કે તેની થોડે વધારે અંશે ચર્ચા કરવાના જે કોઈ પ્રસંગ મળે તે તે જવા દેતો નહિ એ દેખીતું છે લામહ પોતાના મંગલ પ્રભાણે તો બૌદ્ધ હતો, પણ દર્શનશાસ્ત્રને પંડિત હતો. હું માનું છું એમ એ જ્ઞાન અને પરિણામના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા (પૃ. ૫. ૨૫) બૌદ્ધ-ન્યાયને આધારે કરે છે, પણ અપોહના બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની સામે તકરાર ઉઠાવવામાં એ તેમની પ્રભાણ-પદ્ધતિની પરવાનથી કરતો (૬:૧૬ થી) શબ્દ (પદ અને વાક્ય) સંબંધે એ જે બોલે છે (૪:૩ થી, ૬:૭ થી) એ તો મણે આખા દેશના તે વખતના વૈયાકરણના અભિપ્રાયો ઉતારતો હોય એમ જણાય છે, પણ સ્ફોટ સંબંધેના એમના મતની સામે જળપૂર્વક યુદ્ધ કરે છે (૬:૧૨). મીમાંસકોની સામે તો એ ઠેક સુંધી થાય છે, શબ્દો પણ દાખવે છે; અને બૌદ્ધના સંબંધમાં એથી બાબુલું ધારી પણ ના શકાય. એણે શોધી કાઢેલી, અને ખીજ કોઈ કવિએ ખ્યાલમાં નહિ લીધેલી, ભુલોને ખતાવી આપવા માટે લામહ પાંચમા પરિચ્છેદમાં બૌદ્ધમતના જ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત ઉપર અને તર્ક ઉપર ચર્ચા કરે છે: પ્રતિજ્ઞાહેતુદ્ધાન્તહીનં દુષ્ટમ્. મેં પહેલાં એકવાર (મવિસત્તકહ પૃ. ૫૪ છટોટ-૧માં) કહ્યું છે એમ એ પ્રત્યક્ષ અને કલ્પનાની દિગ્ગામને આધારે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે:

પ્રત્યક્ષ કલ્પનાપોઢં તતોર્યાદિતિ કેચન ।

કલ્પનાન્તામજાત્યાદિયોજનામ્પ્રતિજાનતે ॥ ૫: ૬.

૧. એને માટે એટલું પણ કહી શકાય કે બૌદ્ધતર્ક સંબંધીના કારમીરી સંપ્રદાયના એના પછીના કવિઓ પણ એને અનુસર્યા છે, જેમકે મહિમમટ્ટ પોતાના ક્યકિવિવેકમાં પૃષ્ઠ ૨૨: ત્રિરૂપાલિંગાલ્યાનં પરાયાનુમાનમ્-ન્યાયવિદુ ૩: ૧, મમ્મટ પોતાના કાવ્યપ્રકાશના ૫ મા ઉદ્ધાતમાં (મમ ધર્મિઅ એ શ્લોકની પૂર્વે): ત્રિરૂપાલિંગાલિંગિજ્ઞાનમનુમાનમ્ । સરખાવો ન્યાયવિદુ ૨: ૩ તથા હય્યક Z. D. M. G. ૧૨, પૃ. ૨૯૮ નોટ ૩.

જ્ઞાનની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ ઉપર ચર્ચા કરતાં ઉદ્યોતકર પોતાના ન્યાયધર્મિક ૧: ૧, ૪ માં જણાવે છે કે અપરે તુ મન્યન્તે “પ્રત્યક્ષં કલ્પનાડપોદમ્”^૧ इति । अथ केयं कल्पना ? “ नामजातियोजना”^૨ (૫. ૪૪, પં. ૧-૨), આ ઉપરાંત ન્યાયધર્મિકતાત્પર્યટીકા ૫. ૧૦૨, પં. ૧ માં વાચસ્પતિમિશ્ર એમ કહે છે કે સમ્પ્રતિ દિગ્નાગસ્ય લક્ષણમુપન્યસ્યતિ । અપર इति । એમ એમાં દિગ્નાગની વ્યાખ્યા સંબંધે ભામકને મારે ઇશારા છે. એ ઉપર ધર્મકીર્તિ પોતાના ન્યાયવિદુ ૧: ૪ માં (Bibliotheca Buddhica 1918 ૫. ૬) અમ્રાન્તમ્ ઉમેરે છે અને અભિલાપસંસર્ગ-યોગ્યમ્પ્રતિભાસમ્પ્રતીતિ: ૧: ૫ એ શબ્દોથી કલ્પનાને સ્પષ્ટ કરે છે. હવે ધર્મકીર્તિના આ સુધારા વધારા વિષે ભામક કશું બોલતો નથી તેથી હું માનું છું કે એને એની દશી ખચર નહોતી અને તેથી એ એના પહેલાં થઇ ગયો છે. આ નર્કમાં મેં ‘મૌન ઉપરથી અનુમાન કરવાની’ (ex silentio) શુદ્ધ કરી છે એ પણ આપણે જોઈશું, પણ અહુશ્વા તો એટલી ટીકા કરીશું કે દિગ્નાગની વ્યાખ્યા ભામક સાચી માનતો જણાતો નથી અને એની વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો ઉઠાવ્યા છે. આથી કરીને ઉપરના શ્લોકમાં એણે ખીજે વધારો કર્યો છે, અને એનું પૂરું સ્વરૂપ આપણે ન્યાયવાર્તિકમાંથી જાણી શકીએ છીએ. ત્યાં (૫. ૪૨, પં. ૧૫) જણાવ્યું છે કે અપરે પુનર્વર્ણયન્તિ “ તતોડ્યાંદિજ્ઞાનમ્પ્રત્યક્ષમ્” इति । અહીંથી વાચસ્પતિમિશ્ર (તાત્પ. ટી. ૫. ૯૯, પં. ૧૫,) ટીકા કરે છે કે આ ઘસુર્વધુની વ્યાખ્યા છે. ૫. ૧૦ માં એ બાબતની સ્પષ્ટતા આપીને (અર્થા ન્યાયતઃ ને બદ્ધે નાન્યતઃ પાઠ લેવાનો છે) પ્રત્યક્ષ સંબંધીના અધ્યાય પૂરો કરે છે. અનુમાન સંબંધીની બે વ્યાખ્યાઓ આપીને આ પ્રમાણે શરૂ કરે છે:—

त्रिरूपाह्निगतो ज्ञानमनुमानं च केचन।^૩

तद्विदो नान्तरीयार्थदर्शनं चापरे विदुः। ५. ॥ ११.

ખીજી વ્યાખ્યાથી આપણે શરૂ કરીએ. ન્યાયવાર્તિકમાં એ આ પ્રમાણે આપેલી છે; અપરે તુ ક્વચતે “ નાન્તરીયકાર્યદર્શનં તદ્વિદોડનુમાનમ્” इति; અને તાત્પર્ય ટીકા ૫. ૧૨૭; પં. ૧૨ પ્રમાણે આ વ્યાખ્યા દિગ્નાગની છે. આથી ભામકે આપેલી બે વ્યાખ્યાઓમાંની પહેલી ખીજ કોઇ દર્શનદારની હોવી જોઈએ. હવે ન્યાયવિદુ ૨: ૩ માં ધર્મકીર્તિની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. તત્ર ત્રિરૂપાહ્નિગાયદનુમેયે જ્ઞાનં તદનુમાનમ્ । આ વ્યાખ્યા ભામકે આપેલી વ્યાખ્યાને એટલી બધી મળતી આવે છે કે એણે એ ક્યાંથી લીધેલી એ બાબતમાં હવે દશી શંકા રહેતી નથી. દુપણ: અને જાતિ: સંબંધીની ભામકની વ્યાખ્યાઓ આ વાતને એથી મેં વધારે સ્પષ્ટ કરે છે—

दुपण(म्)न्यूनताद्युक्तिन्यूनं हेत्वादिनाडय च ।

तन्मूलत्वात्कथायाश्च न्यूननંટंપ्रतिज्ञया ॥ ૫. ॥ ૨૮॥

૧. જાતિને બદ્ધે જાત્યાદિ પાઠ હોવો જોઈએ, કારણ કે અવતરણ કરેલા પાઠ ઉપરની ટીકા આ પ્રમાણે છે. ચત્કિલ ન નામ્નાડમિધાયતે ન ચ જાત્યાદિમિર્વ્યપદિશ્યતે પોરે; વાચસ્પતિમિશ્ર અહીં નામને ચદચ્છાશબ્દ વડે અને બાજીનાને જાતિગુણક્રિયાવ્રયશબ્દ વડે સ્પષ્ટ કરે છે.

૨. કેનચને બદ્ધે સુધારેલું.

૩. ચાણક્યને બદ્ધે અભાર્થ.

જાત્યો દૂષણાભાસાસ્તાઃ સાધર્મ્યસમાદયઃ^૧ ।

તાસાં પ્રપંચો વહુધાં ભૂયસ્ત્વાદિહ નોદિતઃ ॥૬। ૨૯ ॥

ઉપરના શ્લોકોમાં રૂપાંકિત શબ્દો ધર્મકીર્તિના ન્યાયગિંદુ ૩. ૧૩૮, ૧૪૦. વાળાં. એ સૂત્રોને એકે વારે મળતાં આવે છે: દૂષણાનિ ન્યૂનતાશ્ચક્તિઃ ૧૩૮ દૂષણાભાસાસ્તુ-
જાતયઃ ૧૪૦. પહેલા શ્લોકમાં વ્યાખ્યા પછીનો જે ભાવ છે તે ૧૩૯માં સૂત્રના ભાવ સાથે મળતો આવે છે; જે પૂર્વ (૩: ૫૭થી ૭૭ઓ) ન્યૂનતાદયઃ સાધનદોષા ઉક્તા તેવામુક્ત્યા ધનં દૂષણમ્

ધર્મકીર્તિના ન્યાયગિંદુમાંથી આ જે ભાગો ભાગહે લીધા છે, તે ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે એ ધર્મકીર્તિથી નાનો હતો, પછી વખતે એના સમયમાં પણ હોય. હવે ત્યુએનસને ધર્મકીર્તિ સંબંધે કરેલા ઉલ્લેખ કર્યો નથી અને ઇત્સીંગે એને નવો પ્રકાશમાં આવતો લખ્યો છે; તેથી આ એ જાત્રાણુએના ભારતમાંના જાત્રાકાળ વચ્ચે (૬૩૦-૬૪૩ અને ૬૭૩-૬૮૫ ઇ. સ.) એ કીર્તિમાં આવ્યો હોવો જોઈએ; ઇત્સીંગના સમયમાં એ જીવતો હતો કે નહિ તે નક્કી કહી શકાતું નથી. પરંપરાશ્રુત પ્રમાણે એ કુમારિલ બટ્ટનો સમકાલીન હતો; સરખાવો કર્નનું Manual of Indian Buddhism, પૃ. ૧૩૦. ભાગહે તેથી વહેલામાં વહેલું સાતમા સદીની છેલ્લી પચીસીમાં લખ્યું હોતું જોઈએ.

૪૭માં એ પ્રમાણકરને મીમાંસકોનો સમર્થક કહે છે, એ વાત ખતવા જેવી છે. આગળ જણાવી ગયા છીએ કે એમના પ્રત્યે એને શુભાવ હતો. ૬:૧૩ માં એવો મત દર્શાવે છે કે શબ્દોનો અર્થ સંકેત ઉપર આધાર રાખે છે, અને શબ્દોને જેઓ, મીમાંસકો માને છે એમ, પારમાર્થિક માને છે એમને એ મૂર્ખ કહે છે. અને એટલા માટે પછીના શ્લોકમાં એવાઓને મરકરીમાં આદરભર્યા શબ્દ વધાવે છે: નમોઽસ્તુ તેમ્યો વિઘ્નદ્વયઃ । એ શબ્દો વળી ૪:૪૬ માં પણ એણે એવા મરકરીના ભાવમાં વાપર્યા છે. હવે ૪:૬, ૭ માં એ કહે છે કે:

“ ધીરન્ત્યશબ્દવિપયા વૃત્તચર્ણાહિતસ્મૃતિઃ ।

વાક્યમિત્યાહુરપરે ન શબ્દાઃ ક્ષણનશ્વરાઃ ॥ ૬ ॥

અત્રાપિ વહુ વક્તવ્યં જાયતે તત્તુ નોદિતમ્ ।

ગુરુભિઃ કિં ચિવાદેન ચયાપ્રકૃતમુચ્યતે ॥ ૭ ॥

પહેલા શ્લોકમાં વાક્યની જે વ્યાખ્યા છે તે તેમ જ તેના હાથનું અરતવનો અસ્વીકાર એ બંને મીમાંસાના^૨ સિદ્ધાન્ત છે. હવે ભામદ રચ્ય કહે છે કે એના સામે ધણું કહેવા જેવું

છે; પણ વાત પડતી મુકે છે, કારણ કે “પુરુષોને સાથે શું કરવા કહ્યું? કરવો?” સ્વાભાવિક રીતે જ બીજો શ્લોક મરકરીના રૂપમાં છે. ‘પણ વિદ્યત્, વિવેકિનઃ, પંડિત આદિ શબ્દોને બદલે ગુરુ શબ્દ ભાગ્યે જ વપરાય છે. પણ જ્યારે ગુરુ શબ્દ-પ્રભાકરગુરુને એ ટુંકે રૂપે ગુરુ કહે છે-વાપરે છે ત્યારે એમાંથી કેવળ નવું તત્ત્વ મળી આવે છે; અને ભામહ જેવા બુદ્ધિશાળી કવિ ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાનું કારણ નથી. ઐતિહાસિક ક્રમમાં આ ધારણાની વિરુદ્ધ જવાનું કારણ નથી, કારણ કે પરંપરાશ્રુત કહે છે તેમ પ્રભાકર કુમારિલ્લેના (ઈ. સ. ૭૦૦-૭૫૦ ના અરસામાં) શિષ્ય નહિ પણ પુરોગામી હોય એમ લાગે છે. કુમારિલ સંબંધે અને એનાં સિદ્ધાન્તો સંબંધે ભામહે કોઈ ખાસ ઉલ્લેખ ક્યો હોય એવું મારા જાણવામાં તો આવ્યું નથી.

આ સંશોધનમાંથી એટલું પ્રતિપાદન થાય છે કે ભામહના સમયની પૂર્વસીમા ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાની છેલ્લી પચીસી છે. ઉત્તરસીમા આઠમા સૈકાની છેલ્લી પચીસી છે. કારણ કે હદમટે એક મામલ્લવિચરણ લખ્યું છે. અને ઉદ્ભટ કાશ્મિરના રાજા જયાપોદ્બેના સંભાષિત હંતો (રાજતરંગિણી ૪: ૬૧૬). કલ્હણ પ્રમાણે જ્યાપીકે ઇ. સ. ૭૫૧-૭૮૨, સુધી, પણ સુધારેલી વંશાવળી પ્રમાણે ઇ. સ. ૭૭૬-૮૧૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. ભામહ તેથી એના દીકાકારના પૂર્વેના સમયમાં થયો હોવા જોઈએ.

૨

દંડીનાં સમયની પૂર્વસીમા ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાના મધ્યભાગમાં છે. કારણ કે પ્રો. પાકે સૌથી પ્રથમ સૂચ્યું હતું (ઈ. એ. ૪૧, પૃ. ૨૭૭) એમ દંડીએ નિર્ધાર્ય, વિકાર્ય અને પ્રાપ્ય એવા કર્મના જે ત્રિવિધ પ્રકાર પાડ્યા છે એનું મૂળ મનુદ્ધરિના યાજ્ઞવલ્ક્યપદ્ધતિમાં ૩: ૪૫ થી છે.^૧ દર્શનિ મતે ભર્તૃહરિ ઇ. સ. ૬૫૧ માં મરણ પામ્યો. આથી કરીને દંડી વહેલામાં વહેલો સાતમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં લખી શકે. એ જ નિર્ણય ઉપર આ રીતે પણ આવી શકાય. મહેશ્વર ન્યાયરત્ને સૌથી પ્રથમ સૂચ્યું હતું (દશકુમાર ચરિતની બા. સં. સી.ની આવૃત્તિ, ભાગ ૨ જ્ઞાની પિટૃતે લખેલી ભૂમિકા પૃ. ૩ ની ફૂટનોટ, સરખાવો), એમ દંડીએ—

અરત્નાલોકસંહાર્યમઘાર્ય સૂર્યરશ્મિભિઃ ।

દૃષ્ટિરોધકરં યૂનાં યૌવનપ્રમથં તમઃ ॥

કાવ્યાદર્શના ૨ : ૧૯૭ માટેના જે આ પ્રસ્તાવ તે કાદંબરીના (બા. સં. સી. પૃ. ૧૦૨; ૧૭) નીચેના ભાગમાંથી લીધો છે. કૈયલંચ નિસર્ગન પૃષ્ઠાંમાનુમેધં અરત્નાલોકોચ્છેદ્યમપ્રદીપ-પ્રમાપનેયં અતિગદ્ધનં તમાં યૌવનપ્રમથમ્ । બાણે હર્ષરાજનું જીવનચરિત લખ્યું છે અને શ્રી હર્ષના જીવનસમય (ઈ. સ. ૬૦૬ થી ૬૪૭) ઉપરથી બાણના સમયનો નિર્ણય થાય છે. છેવટે મને એ અસંભાવન નથી લાગતું કે શિશુપાલઘટ ૨ : ૪ માં ના

૧. કર્મનો જે ચોથો પ્રકાર સંસ્કાર્યમૂતે પાછળથી ઉમેરાયો છે. સંસ્કાર્ય વિષે શંકરે લખ્યું છે. B. S. ૧: ૧, ૪ પૃ. ૭૪ (બી. ઇ.)-વળી એના ઉપરની ટીકા જુઓ- અને પ્ર. ૭૮.

રત્નસ્તંભેષુ સંકાસ્તપ્રતિમાસ્તે ચકાશિરે।

પ્રકાકિનોઽપિ પરિતઃ પૌરુષેયવૃતા इव॥

એ શ્લોક ઉપરથી દંડી કાવ્યાદર્શમાં (૩: ૩૦૨) નીચેનો શ્લોક લખવા પ્રેરાયો હોય.^૧

રત્નમિત્તિપુ સંકાન્તૈઃ પ્રતિવિવશતૈર્વૃતઃ।

જ્ઞાતો લંકેશ્વરઃ કૃદ્ધાદાઙ્ગજનેયેન તરવતઃ॥

ભર્તૃહરિ, બાણ તથા માય^૨ એ ત્રણે લગભગ એક જ સમયમાં-સાતમા સૈકાના મધ્ય-ભાગની આસપાસના સમયમાં-ચલા હતા. આથી દંડીને તો ત્યાર પછી જ મુકવેા પડે. બીજી હકીકતો ચર્ચાથી આપણને કશો લાભ થાય એમ લાગતું નથી અને તેવી જ રીતે શાન્તવર્મન અથવા તો રાનવર્મનના (૨: ૨૭૬) ઉલ્લેખથી પણ આપણને સહાયતા મળે એમ નથી, કારણકે એ રાજાને આપણે ઓળખતા નથી. કાશ્મી માં પહુલો રાજ્ય કરતા હતા(તે ભાગ ઉપરની તરુણવાચસ્પતિની દીકા જુઓ), એવું સૂચન કોણેકો હોડાણીને (૩: ૩૧૪) કરે છે; પણ ઇતિહાસના સંશોધનને માટે એ પણ કશો ઉકેલ લાવે એમ નથી. એથી માત્ર એટલું જણાઈ આવે કે દંડી દક્ષિણવાસી હતા અને એ તો તામ્ર(મિ)લવાસીઓની દંતકથા પ્રમાણે એમની ભાષામાં એણે કવિતાઓ લખી છે એથી પણ જણાય છે; પદ્મનદ પિલ્હર-પાર્સ પાટલ (પ્રમુખ Hallie ૧૯૧૬) ના ઉપર H. Narmની જૂમિકા પૃ. ૩૨ જુઓ.

દંડીનો મોક્ષ સમયનિર્ણય ભામહ સાથેના સંબંધ ઉપરથી પણ કરી શકાય, અને એ એના મન કંઈક અંશે મળના આવતા હોય અને કંઈક અંશે જુદા પડતા હોય એવા પ્રકારના અનેક અંશે ઉપરથી આપણે હેવરના નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ. ભામહ પુરોગામી છે એવા મારા મનમાં શંકા લાવવા જેવું છે નહિ. જો કે દંડીને પણ પુરોગામી ઠરાવવા પ્રયત્ન થાય છે, પણ એ મન ખુલુ વિશ્વાસપાત્ર નથી. મને તો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે દંડીએ ભામહના કેટલાક મતો ઉપર ચર્ચા કરી છે, અને એ મતોને જ નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે તે ઉપરથી એવું જણાઈ આવવાનો સંભવ છે કે દંડીનાં એ નિઃશંક નવાં સ્વરૂપોમાંના એકે ઉપર ભામહે ચર્ચા કરી નથી. આ વિવેચનમાં એવા ચોક્કસ મહત્ત્વના પ્રસંગો આપણે તારવી કાઢીશું. પણ તે પહેલાં જો એક પ્રસંગ દંડીને પુરોગામી ઠરાવનારો મનાય છે એની ચર્ચા કરી લેઈએ; કાવ્યમાં એ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે. વૈદર્ભ અને મોહોય, અને એને અનુસરીને કાવ્યની ઇષ્ટતા અનિષ્ટતા ગણવામાં આવે છે. કાવ્યના આ બંને માર્ગ ઉપર ભામહે ૧: ૩૧, ૩૫ માં ચર્ચા કરી છે તે કેટલાક એમ માને છે કે આ એની ચર્ચા તે દંડીની વિરુદ્ધ દીકા છે. આ અભિપ્રાયનો વિરુદ્ધ એટલું કહેવાનું છે કે દંડીની પૂર્વે ખુલુ કાળથી ગૌરીય કાવ્ય વિશે લોકમાં સારો અભિપ્રાય ન હતો; બાણ એને (હર્ષચરિત ૧; ૫; ૭) અક્ષરાલંકર

૧. વળી બાણની કાદંબરીમાં (બૌ. સં. સી. પૃ. ૧૩૧, પં. ૩, ૪) આ જ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે: મણિમંડપિકાસ્તંભલગ્નાભિરાતમાનુરૂપાભિઃ સહચરોમિરિવ સ્વોળાભિઃ પ્રતિમાભિરુપેતામ્ [... કન્યકાં દદર્શ]।

૨. માધ ધણું કરીને એ ત્રણેમાં નાનો છે. બાણને શિશુપાલવધની ખબર હોત તો વંખતે એ પ્રાચ્યોની કવિતા વિશે બોલત નહિ, પછી ગમે તો એ અર્ધમાત્રક પણ હોય, હર્ષચરિત ૧, પં. ૭.

કહે છે. કાવ્યના આ માર્ગ વિશે-વિવેચન કરીને ભામહ એવો નિર્ણય આપે છે કે વૈદર્ભ માર્ગનાં બધાં કાવ્યો નિઃશક ઇષ્ટ છે અને ગૌડીય માર્ગનાં બધાં કાવ્યો-પછી ભલેને એ આવશ્યક હોય તોય-અનિષ્ટ છે અને ૧:૩૨ માં પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી અનિષ્ટ શક્તિ તિરસ્કારે છે: ગતાનુગતિકાઠ્યાયામ્નાનાસ્થેયમમેધસામ્ । આ ઉપરથી નેઈ શકાય છે કે ભામહને મને કલાધરો કાવ્યના માત્ર એ જ માર્ગ પાડે છે: વૈદર્ભ અને ગૌડીય; ત્યારે દંડી આવા પક્ષપાતથી દૂર રહેવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરે છે અને કહે છે કે કાવ્યના તો અનેક માર્ગ હોઈ શકે (૧:૪૦) અને ઉપર કહેલા બે માર્ગ તો માત્ર મુખ્ય પ્રકાર છે; વળી તેના અનેક ભેદો જુદા જુદા કવિઓમાં નેવામાં આવે છે પણ એની વ્યાખ્યા આપી શકાતી નથી. (૧: ૧૦૧ થી) એમ એ જણાવે છે. ભામહ વૈદર્ભ પ્રકારની જ વ્યાખ્યા ૧:૩૪ માં આપી છે તે દંડીએ ૧:૭૦, ૭૧ માં સુકુમારતા ગુણનાં કરેલા અર્થને મળતી આવે છે. આમ આથી એટલું તો તરી આવે છે કે કાવ્યના આ ભેદોની એકે એકે તપાસ કરશે તો અમુક એકે અમુક ખીજા ઉપર ટીકા કરી છે એવું કદાપિ મળી આવશે નહિ. પણ ગદ્યલેખોના પ્રકાર ઉપરની ચર્ચામાંથી ખીજા જ દર્શાવત જડી આવશે. ભામહ (૧: ૨૫-૨૬) અને દંડી (૧: ૨૩-૩૦) બંને ગદ્ય લેખોના આસ્થાવિકા અને કથા એવા બે ભાગ પાડે છે. આખ્યાયિકા અને કથાનાં જે લક્ષણો ભામહે આપેલાં આપણે નોંધએ છીએ તે બધાં લક્ષણો મદસ્વનાં અથવા તો જરૂરનાં નથી એમ બતાવતાં દંડી જે ૧: ૨૬ નો શ્લોક લખે છે તેની પૂર્વપંક્તિ તે ભામહના ૧: ૨૭ માં શ્લોકની ઉત્તર પંક્તિ સાથે ઘણું કરીને સંબંધિત મળતી આવે છે. આથી આપણને ખાતરી થાય છે કે દંડીએ ભામહની જ વિરુદ્ધ ટીકા કરી છે; બેશક, જે ભામહની પદ્ધતિએ જ અને એ જ શબ્દોમાં કોઈ ખીજા પુરોગામીએ આ વિષયમાં લખ્યું હોય તો આપણાં ઉપરના અનુમાનનો કંઈ અર્થ નથી, પણ કથા અને આખ્યાયિકા-વચ્ચે અમરસિંહે ખીજા જ પ્રકારનો ભેદ (૧: ૫, ૬) પાડ્યો છે જે વાત જે આપણે મનમાં રાખીએ તો આપણને લાગે કે એવા કોઈ ખીજા પુરોગામીએ એ પ્રમાણે લખ્યું સંભવતું નથી. સર્વ રીતે અનુમાન ઉપર આવવું જ પડે છે કે દંડીએ ભામહનો ઉપયોગ કર્યો છે, એનો વિરોધ એ સહન કરી શક્યો નથી.

ભામહ દંડીનો પુરોગામી હતો એમ સિદ્ધ થયું આપણે માની લેએ તો પછી એનો સમય તે દંડીના સમયની પૂર્વસીમા માની શકાય. ઉત્તરસીમા તો ભામહ તથા દંડી બંનેની એક જ છે; કારણ કે વામન, જે દંડીનો શિષ્ય તે, પહેલાં જ જયપીઠનો પ્રધાન હતો તથા ભામહના ટીકાકાર ઉદ્ભવટનો સમકાલીન અને પ્રતિસ્પર્ધી હતો.

૧. દંડીએ આવો વિરોધ દર્શાવ્યા છતાં ખીજા અલંકારકારોએ ઉપર કહેલો ભેદ સ્વીકાર્યો છે. પ્રખ્યાત બાણ હર્ષચરિતને કથા અને કાદમ્બરીને આખ્યાયિકા કહે છે તે ઉપરથી પણ આવો ભેદ એણે સ્વીકાર્યો જણાય છે. આનંદવર્ધન પંચ-માલોક ૫. ૪૧ અને અભિનવગુપ્ત, ક્ષુદ્ર ૧૧: ૨૦-૩૦, હેમચંદ્ર કાવ્યાનુશાસન ૫. ૩૩૮ થી, વિધનાથ સાહિત્યદર્પણ ૧: ૩૩૨ થી, એ મત સ્વીકારે છે; ત્યારે વામન એ મતની વિરુદ્ધ પડે છે ૧: ૩: ૩૨, અને ગદ્યચત્રાના જુદા પ્રકારે બાળ પાડે છે.

૧. અનુપ્રાસવત ૧. (અનુ- પ્રાસઃ ભા. ૬. ૧. પ૫ થી.)	૧૩. કૃત્રેક્ષા ૧૩. (૧૨.)	૨૬. દુઘ્યયોગિતા ૨૫. (૨૬.)
૨. યમક ૨. (૬. ૩૧ થી)	૧૪. વાર્તા, ૧૫. પ્રેયસ્ ૧૫. (૧૭.)	૨૭. નિદર્શન ૨૮. (૩૦.)
૩. દીપક ૪. (૪.)	૧૬. રસવત ૧૬. (૧૮.)	૨૮. વિરોધ ૨૪. (૨૭.)
૪. રૂપક ૩. (૩.)	૧૭. ઊર્જસ્વિન્ ૧૭. (૧૯.)	૨૯. ઉપમેયોપમા ૩૦.
૫. ઉપમા ૫. (૨.)	૧૮. પયયોક્તિ ૧૮. (૨૦)	૩૦. સહોક્તિ ૩૧. (૩૧.)
૬. અર્થાન્તરન્યાસ ૭. (૭.)	૧૯. સમાપ્તિ ૧૯. (૨૧.)	૩૧. પવિત્રિતિ ૩૨. (૩૨.)
૭. આક્ષેપ ૬. (૬.)	૨૦. હિદાર ૨૦. (૨૨.)	૩૨. સંસદેહ ૩૩.
૮. વ્યાતરેક ૮. (૮)	(કિદાત્તમ્ ભા. ૬.)	૩૩. અનન્યય ૩૪.
૯. વિભાવના ૯. (૯.)	૨૧. શ્લિષ્ટ ૨૧. (૨૪.)	૩૪. કૃત્રેક્ષાવયવ ૩૫.
૧૦. મમાગોક્તિ ૧૦. (૧૦.)	(શ્લેષ ૬.)	૩૫. સંમુદિ ૩૬. (૩૪)
૧૧. અતિશયોક્તિ ૧૧ (૧૧.)	૨૨. અપદ્ભુતિ ૨૨. (૨૩.)	(સંકીર્ણ ૬.)
૧૨. યથાર્થ્ય ૧૨. (૧૬.)	૨૩. વિશેષોક્તિ ૨૩. (૨૫)	૩૬. આશી ૩૮. (૩૩.)
(ક્રમે ૬.)	૨૪. વ્યાજસ્તુતિ ૨૭. (૧૬.)	૩૭. હેતુ ૧૩.)
	૨૫. ઉપમારૂપક ૨૬.	૩૮. નિપુણ

ભટ્ટિ, ભામહ (ભા) તથા દંડીને (દં.) મતે અલંકારના દરેક પ્રકારને કેટલા ઉપપ્રકાર છે તે નીચેની તાલિકા ઉપરથી જણાઈ આવશે: અનુપ્રાસ ૦ ભા. ૩; યમક ૨૦, ભા. ૫, દં. અતેક; દીપક ૩, ભા. ૩, દં. ૪; રૂપક ૬, ભા. ૪, દં. ૩૨; અર્થાન્તરન્યાસ ૦, ભા. ૨, દં. ૮; આક્ષેપ ૨, ભા. ૨, દં. ૨૧; વ્યાતરેક ૦, ભા. ૦, દં. ૬; સમાસોક્તિ ૦, ભા. ૦, દં. ૪; હિદાર ૩ (?), ભા. ૨, દં. ૨; શ્લિષ્ટ ૩, ભા. ૩, દં. ૭; સંકીર્ણ ૦, ભા. ૦, દં. ૨.

પહેલી તાલિકા ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે ૧૪ તથા ૩૮ ને ભામહ તથા દંડીએ લીધા નથી, બીજા કેટલાકને પણ એક કે બીજાએ લીધા નથી. ભામહે ૨: ૮૭ માં 'વાર્તા'નું નામ આપ્યું છે ખરું પણ એને કાવ્યાલંકાર માનતો નથી; દંડી ૨: ૨૪૪ એને 'હેતુ' નો પ્રકાર માનતો જણાય છે. ભટ્ટિકાવ્યમાં 'સ્વભાવોક્તિ' ૧૪ (૧) અને 'અપ્રસ્તુતપ્રશંસા' ૨૬ (૨૮) એ બે આપ્યા નથી, પણ એમણે ત્યાર પછીથી અલંકારશાસ્ત્રમાં સ્થાન લીધું છે; ત્યાર પછી 'સૂક્તમ' તથા 'લેશ' ને તથા 'હેતુ' ને પણ ભામહ ૨: ૮૬ માં કાવ્યાલંકાર માનતો નથી, તેમને દંડી ૨: ૨૩૫ થી. ૨૫૯ રૂપે સ્વીકારે છે; 'યથાર્થ્ય' ની પહેલાં એ બેને સ્થાન મળે છે. દંડીએ 'આવૃત્તિ' ને અલંકારમાં લીધો છે, અને ભોળે ૪: ૭૮ માં અને જયદેવે ૫: ૫૫ માં એને સ્વીકાર્યો છે, પણ બીજા પ્રમાણભૂત કવિઓએ સુધી લીધો છે. ભટ્ટિને અનુમત થઈ ભામહે 'અનન્યય', 'સંસદેહ', 'ઉપમારૂપક' અને 'કૃત્રેક્ષાવયવ' ને સ્વતંત્ર અલંકાર માન્યા છે, ત્યારે દંડીએ પહેલા બેને 'ઉપમા'ના અને છેત્રા બેને અનુક્રમે 'રૂપક' તથા 'કૃત્રેક્ષા'ના ઉપપ્રકાર માન્યા છે. છેલ્લા બે અલંકારોના સંબંધમાં વામન નિવાયના ત્યાર પછીના કવિઓ દંડીને પ્રમાણભૂત માને છે; પણ પહેલા બેને સ્વતંત્ર અલંકાર માને છે. ભામહ ૩: ૫૨ થી અને દંડી ૨: ૩૬૪ થી 'ભાવિક' ને અલંકાર માને તો છે, પણ પ્રંધગુણ તરીકે ગણાથી ઉપરની તાલિકામાં એને સુક્યો નથી.

ભટ્ટિકાવ્યમાં પણ એને છોડી દીધો નથી, કારણકે આખા બારમા સર્ગમાં એની ચર્ચા છે, અને એટલા માટે એ સર્ગને ભાવિકત્વપ્રદર્શન કહ્યો છે.

ઉપરના પૃથક્કરણથી આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે ભામહે અને દંડીએ અલંકારોની ભટ્ટિનાથી જુદા આદર્શ ઉપર વ્યવસ્થા કરી છે. પહેલાના આદર્શને ક્ષ અને બીજાનાને (ક્લાયત્ મેધાવનનો પ્રય ?) ય કહીએ. હવે 'વાર્તા' યાદ કરી નાખીએ અને 'સ્વભાવોક્તિ,' 'અપ્રસ્તુતપ્રશંસા,' 'હેતુ' 'સૂક્ષ્મ,' અને 'લેશ' ઉમેરીએ તો લગભગ બંધી રીતે ય. ને ક્ષ. મળા થાય છે. એમાંના છેત્રા ત્રણ, જે 'વાર્તા'ને બદલે ઉમેરાયેલા છે તે, ય.માં 'યથાસંખ્ય'ની પહેલાં દતા. ક્ષ.માં 'હેતુ' પણ નહોતો એ ઉપરથી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવું છું કે ભટ્ટિએ એને છેક છેડે 'આશીસ્'ની નીચે મુક્યો છે. 'આશીસ્' એક પ્રકારનું મંગલ છે અને તે છેવટે આવે છે અને ભામહે પણ સાચી રીતે એને છેવટે જ મુક્યો છે. થાણું કરીને ક્ષ.માં 'હેતુ' અને 'નિપુણ' દતા નહિ અને ભટ્ટિએ એમને બીજા ક્યાંકથી જાણેલા એટલે ઉપર ના મુકી શકેલો અને છેવટે ઉમેરેલા; બાકીનામાં એ વ્યવસ્થાને બરાબર રીતે વળગી રહ્યા છે. ભામક અને દંડીએ એમ કહ્યું નથી. ભામહે ઉપર જણાવેલા ત્રણ અલંકારો સામે થાંધો ઉઠાયો છે અને દંડીએ 'અનન્વય,' 'સસદેદ,' 'ઉપમારૂપક' અને 'ઉત્પ્રેક્ષાવચન' ને સ્વતંત્ર અલંકારો ગણવાની ના પાડી છે. અલંકારોના ઉપપ્રકારની બાબતમાં એથી થોડા વધારે વિચારવાનું મળી આવે છે. ય. અને ક્ષ. ધણે અંશે એક બીજાને મળતા છે એથી જાણાય છે કે ભામક પ્રાચીન મંપ્રદાયથી જુદો પડ્યો નથી, અથવા તો મેળ ખવરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એવો પ્રયત્ન ૨:૧૦માં 'યમક' ને માટે કર્યો છે. દંડી એવો પ્રયત્ન નથી કરતો (૩:૫૧, ૫૩) એટલું જ નહિ પણ બની શકે એટલા ઉપપ્રકાર મુકી દબને પોતાનો સ્પષ્ટ મત દાખવે છે. 'ઉપમા'ના ઉપપ્રકાર પાઠવામાં બંનેની અલગ પદ્ધતિઓ બરાબર સમજાઈ આવે છે. તુલનાનું સૂચન થાય એવી સ્પષ્ટ અને દેખીતી રીતે જ ભટ્ટિકાવ્યમાં એના ઉપપ્રકાર પાડ્યા છે અને તે આ છે:—**દ્વયોપમા, ત્રયોપમા, સહોપમા, તદ્વિતોપમા, હ્રસ્વોપમા** અને **સમોપમા**; એવી જ રીતે ભામકે **દ્વય, ત્રય, ચતુર્થી** શબ્દના સમાસ બનાવીને અથવા તો વત્ત પ્રત્યય ઉમેરીને તુલનાત્મક ભાવોના ઉપપ્રકાર કરે છે અને પાછળથી સ્વતંત્ર મનાવેલો '**પ્રતિવસ્તુપમા**' નામનો અલંકાર પણ આપે છે. તે ઉપરાંત એણે કરેલી ચર્ચાથી જાણાઈ આવે છે કે ભરને ૧૬:૪૮માં કહેલા અને દંડીએ ૨:૩૦થી સ્વીકારેલા ત્રિવિધ ઉપપ્રકારનો પણ એણે ઉપયોગ કર્યો છે અને વળી '**માહોપમા**' (સ્વભાવો દંડી ૨:૪૨) જેવા બીજા ઉપપ્રકારોની પણ એને ખબર હતી. એ માનતો કે એમ ભાગ પાડ્યે ગયે અનેક ઉપપ્રકાર પડી શકે. દંડીના પ્રયોગમાં એથી વિપરીત જ વાત છે. એ માને છે કે તુલનાનું સૂચન થાય એવા સર્વ પ્રમંચે ઉપપ્રકાર પાડવાનું કંઈ કારણ નથી અને એવા પ્રમંચોનો પાર ના આવે એવું કહીને છેવટે ૨:૧૦ ૬૧માં સમાનતાવાળા શબ્દોની. કહેવોની અને વાણોની ત્રાંબી નાત્રિકા આપે છે. ઉપમાના એના પ્રકારોમાં રૂપનો ભેદ નથી પણ ભાવનો ભેદ છે. પહેલાં સ્વતંત્ર મનાતા '**ઉપમેયોપમા**,' '**અનન્વય**,' '**સસદેદ**' ને એ ઉપપ્રકારમાં ગણાવે છે. તેમ જ બારના ત્રિવિધ ઉપપ્રકાર '**અનન્વય**,' '**પ્રશંસા**,' '**આચિખ્યામા**' તેમ જ એના '**કલ્પિતોપમા**' અને ભામકના '**પ્રતિવસ્તુપમા**' નો એણે ઉપયોગ કર્યો છે. '**માહોપમા**' અને બીજા કેટલાકને પણ એણે લીધા

છે, પણ કયા પ્રધેમાંથી એણે એ લીધા છે એની આપણને ખબર નથી. પણ એકંદર સંખ્યા એણે ડરની કરી દાઢી છે. ઉપમાના આ ઉપપ્રકારો સંખ્યે પછીના અલંકારશાસ્ત્રીઓ એને સંમત થતા નથી, એટલું જ નહિ પણ ખીજા અલંકારોના એણે જે ઉપપ્રકારો થોડા કાઢ્યા છે એમાં પણ, ‘સંકીર્ણ’ ના એ ઉપપ્રકાર સિવાય, ખીજા કોઈને સંમતિ આપતા નથી. એ ‘સંકીર્ણ’ માંથી ‘સંસૃષ્ટિ’ અને ‘મંકર’ એવા એ અલંકારો ઉદ્ભવ્યા છે.

અલંકારોની ગોઠવણી તપાસતાં જણાય છે કે ય. નો તથા ક્ષ. નો અલંકારોના અનુક્રમ એકંદર રીતે એક જ પ્રકારનો છે. પહેલા ૨૩ અલંકારો (વિશેષોક્તિ સુધીના) બામહે બદિતે જ ક્રમે ગોઠવ્યા છે. માત્ર ‘રૂપક’ અને ‘દીપક’ને ઉપર નીચે ગોઠવ્યા છે ને તેમાં એ દંડોને મળે છે. ૨૪ થી ૨૬ સુધીના (વિશેષથી ઉપમારૂપક સુધીના) એણે જુદી જ રીતે ગોઠવ્યા છે અને ત્યાર પછીના વર્ણો બદિતે અનુસરતા ગોઠવ્યા છે. શરૂઆતને અને છેવટને બાદ કરીએ તો બામડ અને દંડી મળતા આવે છે. શરૂઆતમાં અને અને છેવટમાં દંડીએ પોતાના મન પ્રમાણે કેટલાકને પડતા મેડ્યા છે અને કેટલાકને ખીજે ક્રમે ગોઠવ્યા છે. આ અનુક્રમની ગોઠવણી એવે પ્રકારે કરી છે કે એનો આધાર આપણને મળી આવતો નથી, પણ એનાં મૂળ શોધી કાઢવાથી આપણને લાભ થાય.

૪

અત્યાર સુધીની ચર્ચાથી એટલું થયું કે જે દિવિઓને આપણે એમના પ્રધેથી જાણીએ છીએ તેમના સમયની પૂર્વેના સૈદ્ધાંતમાં અલંકારશાસ્ત્રમાં જે વિકાસ થયો એના ઉપર આપણે એકતરફી નજર નાખી શક્યા; દારણુકે એ દિવિઓએ સાતમા સૈદ્ધાંત અંતમાગમાં લખેલું અને બદિતે જેને આધારે લખેલું તે તો એ સૈદ્ધાંતી શરૂઆત કરતાં મોડો ના હોઈ શકે. આપણે જોઈ ગયા કે અલંકારશાસ્ત્ર બહુ ઉંચી સ્થિતિએ આવ્યું હતું; એ સૈદ્ધાંતી શરૂઆતમાં અલંકારો ડર હતા અને અંતે નવા ૫ ઉમેરાયા; વળી અલંકારોના ઉપપ્રકારોના સંખ્યામાં એ સૈદ્ધાંતમાં કંઈ ખાસ ફેરફાર થયો નથી. અને નવા ઉમેરવાના ગમે એટલા પ્રયત્નો થયા હશે; તે છતાં ૨૬ટે અલંકારોની સંખ્યામાં જણવાન્તેમ વધારો કર્યો ત્યાં સુધી આ શાસ્ત્ર આ બાબતમાં એની એ જ સ્થિતિએ રહ્યું, અને વર્ણો આપણે જે અનુક્રમ જોયો તે પણ ધણા કાળ સુધી ટાયમ રહ્યો. ૨૬ટે અલંકારોના અનુક્રમ ફેરવવાનો ગંભીર પ્રયત્ન કર્યો, પણ અચક જ એ ફેરફારો કરી શક્યો અને ખીજાઓ પાસે સ્વીકારની શક્યો.

બામહે એ પરિચ્છેદમાં અલંકાર વિષે ચર્ચા કરી છે. એમાં જે એક વિશિષ્ટતા છે તે હવે જોઈએ. અલંકારોના એ જુદા જુદા મણુ પાડીને ચર્ચા કરે છે. પ્રથમ ૨૪માં એ પાંચ ગણાવે છે. પછી ૨૬માં^૧ છ ગણાવે છે, ૨૮માં ‘ચયાસંખ્ય’ અને ‘ઉત્પ્રેક્ષા’

૧. ધ્વન્યાલોક. પૃ. ૮: સદસ્યશો દિ મહાત્મમિરન્યૈરલંકારપ્રકારાઃ પ્રકાશિતાઃ પ્રકાશ્યન્તે ચ ।

૨. બદિતા ક્રમમાં ત્યાર પછી ‘વાર્તા’ આવે છે. એને બદલે બામડનામાં ‘હેતુ’, ‘મુક્તમ’, અને ‘લેશ’ દાખવ થયા છે. બામડ આ જગાએ એને ગણાવે છે ખરો, પણ સ્વીકારતો નથી.

ગણાવે છે અને રઃ૬૩માં 'સ્વભાવોક્તિ' ગણાવે છે. ત્યારે શું પોતાની હકીકતને બરાબર સ્પષ્ટ કરવાને માટે ભામદે આ આસ પદ્ધતિ-વાપરી હશે? પણ ત્યારે તો એણે પદ્ધતિના ઉપયોગ ત્રીજા પરિચ્છેદમાં પણ કરવો જોઈતો હતો; ત્યાં (૩: ૧-૪) તો બાકીના બધા અલંકારો ભેગસેંગ કરી નાખીને એમને એમ ગણાવી નાખે છે. આ જે વિરોધ દેખાય છે એનો ખુલાસો નીચેના સંપત્તીકારણથી મળવાનો સંભવ છે એમ હું માનું છું. દરેક અલંકારશાસ્ત્રી પ્રથમ તો એના સમય સુધીના પ્રમાણબદ્ધ ગ્રંથોમાં વપરાયા હોય એ અલંકારો ધણું કરીને જુને જ ક્રમે ગણાવી જાય છે અને પછી એના સમયના બીજાએએ કે એણે પોતે પોછ દારેલા નવાને ઉમેરે છે, આમ અલંકારો વધતા જાય તે બધા એના સમય સુધીનાને, ઝાઝનાં વર્ગોવર્ગ એક ઉપર એક એમ ચડતાં જતાં પડી પેરે, વણવે છે. તે ઉપરથી એટલું જાણી શકાય કે ક્યા ક્યા પંડિતે અહીં તહીં શા શા ફેરફાર કર્યા છે. ભામદે જે પાંચ અલંકારો પહેલો ગણ ગણાવ્યો છે તેમાં ભરતે ૧૬:૪૧માં વર્ણવેલામાંથી ચાર લીધા છે. તે પછી 'અનુપ્રાસ' ને ઉમેર્યો છે એ હકીકતથી એક રીતે અને કાવ્યમકાશને તપાસવાથી બીજી રીતે મારા મનને ટેકા મળે છે. પ્રખ્યાત કારિમરી અલંકારશાસ્ત્રી ઉદ્ભટ પંડિતે પોતાના કાવ્યાલંકારસંગ્રહમાં જે અલંકારો લીધા છે તે જ પ્રથમ તો કાવ્યપ્રકાશના દશમાં ઉક્તિમાં લીધા છે, પણ ઉદ્ભટ મળના આવતાને સાથે ગોઠવવાને માટે અનુક્રમમાં ફેરફાર કર્યો છે. મુખ્યત્વે નાના સમકાલીન રચકે એ ફેરફાર વ્યવસ્થિત રીતે પૂરો કર્યો છે. (ઉદ્ભટ પછી રૂઢે અનેક અલંકારો ઉમેર્યા અને જો કે એના બીજા મતોનો બહુ સ્વીકાર નથી થયો, પણ એના ઉમેરેલા અલંકારો પછીના પંડિતોએ સ્વીકાર્યા. ઉદ્ભટના કાવ્યાલંકાર-સંગ્રહમાંથી ૧૦:૩૦ (સમુચ્ચય) થી લીધેલા શ્લોકો પછી રૂઢના ૨૨ સ્વતંત્ર શ્લોકો આવે છે અને તેમની સાથે એને પોતાને અનુવંશ કોઈના એવા બીજા પાંચ એ ભેગવી દે છે. ત્યાર પછી બહુકામે થયેલા મમ્મટ (ઇ. સ. ૧૧૦૦ના આશરે) જેવો પંડિત, જુના અલંકારોની પાછળ નવા મુકી દેવાની અશાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા જોઈને કંઈક આશ્ચર્ય પામેલો (એ વ્યવસ્થા છોડી દેવાની શરૂ જોના નાના સમકાલીન રચકે સ્વીકારી હતી); પણ આ શાસ્ત્રના પ્રાચીન પંડિતો એ જ પદ્ધતિએ પોતપોતાની રીતે ચાલ્યા હતા અને છતાં જે તેમને કરી અડચણ લાગી નહોતી.

ભામદે અલંકારના ગણ જાંખ્યા તે સંબંધમાં મારે ખુલાસો સાચો હોય તો એ ઉપરથી એ શાસ્ત્રના દનિદાસમાં એના સુધી ચાર જુગ પડી શકે. પહેલા જુગમાં ભરતના નાટ્ય-શાસ્ત્રમાંના ૧૬ મા અધ્યાયમાંની કાવ્યની રૂપરેખા આવે; એમાં ચાર અલંકારો, દશ હોય અને દશ ગુણની, એટલે અલંકારશાસ્ત્રના મુખ્ય ભાગની, ચર્ચા કરી છે. વળી એ ઉપરાંત જે ૩૬ લક્ષણો અનુસરી એ આખા શાસ્ત્રને કાવ્યલક્ષણ કહ્યું જણાય છે તે લક્ષણો (૧૬: ૧૭) બીજા એક જગાએ આપ્યાં છે. આમાંનાં કેટલાંક લક્ષણો કવિતાના ભાવને અનુસરનાં ને કેટલાંક રૂપને અનુસરનાં છે, અને એમાંનાં કેટલાંક પછીના કાળમાં અલંકારના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો જ. દંડીએ એમને સૌને અને વળી નાટકનાં પણ વિશાળ અર્થમાં

૧ ભામદના ગણને મળતા અલંકારોની ચર્ચા ઉદ્ભટ પહેલા ત્રણ વર્ગમાં કરે છે; એમાંના ૨૪ અલંકારોના છેલ્લા ગણને ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી નાખે છે, એટલા માટે કે પોતાના ગ્રંથના અમુક કદના સરખા ભાગ પાડી શકાય.

(કાવ્યાદર્શ ૨: ૩૬૬) અલંકાર તરીકે સ્વીકાર્યા છે; વિશ્વનાથે પોતાના સાહિત્યદર્પણમાં ૬: ૧૭૧-૧૯૪ નાટક સંબંધે ચર્ચા કરતાં એ લક્ષણો ઉપર પણ, ધ્યાન કરીને ભરત ઉપરની અભિનવશુભની ટીકાને આધારે ચર્ચા કરી છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી તો ખુદ અલંકારશાસ્ત્રમાંથી તો એ લક્ષણો ખીલકુલ અદસ્ય થઈ ગયાં છે.

ખીન જુગમાં વધારેના છ અલંકારો આવે છે અને તેમાં વળી ભામહે બાતલ કરેલો 'વાર્તા' એને સાતમો મુકી શકાય. ત્રીજે જુગ બહુ ઝળઝળ નહોતો અને એમાં માત્ર ત્રણ સાદા અલંકારો ઉમેરાયા. પણ એ જુગનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં 'ઉપમા' માંથી ઉત્પ્રેક્ષા સ્વતંત્ર અલંકાર રૂપે જુદો પડ્યો. એમાં સુરોપિયન કવિતા કદી ફાળી નથી; અને ભારતમાં પણ કવિઓ છેક પાછળના કાળમાં ફાળી શક્યા તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. રિચાતે એવી હતી કે દંડીને પણ ૨: ૨૨૭-૨૩૩ માં સમીક્ષા કરવી પડી છે કે કૃષ્ણ શબ્દથી હમેશાં તુલનાનો જ ભાવ આવે છે એમ નહિ, પણ (ભાસના) શ્લોક છિપતીચ તમેંગાનિ છે એવે પ્રસંગે ઉત્પ્રેક્ષાનો ભાવ છે; ઉત્પ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે સ્વીકારાતાં. ધણો કાળ લાગ્યો હશે. ભામહ ૨: ૨૮ માં જણાવે છે કે મેધાવીએ એને 'સંઘ્યાનમ્' કહ્યો છે; વખતે આણે પહેલવહેલો શોધી કાઢ્યો હશે અને નામપાડ્યું હશે? એના જ મત ઉપરથી ૨:૪૦ આપણે જાણીએ છીએ કે એણે સાત ઉપમાદોષ શોધી કાઢ્યા છે. આમ 'ઉપમા' અલંકાર એણે બહુ આતુરતાથી તપાસ્યો છે અને તેથી 'ઉપમા' થી 'ઉત્પ્રેક્ષા' ને એ જુદી પાડી શક્યો હોય. આમ મેધાવીમાં શોધકશુદ્ધિ કરતાં વિવેચકશુદ્ધિ વધારે હતી.

ચોથા જુગમાં, ભટ્ટિકાવ્યમાં જોઈએ છીએ એમ અલંકારોની સંખ્યા ખુબ વધી જાય છે, તથા અલંકારશાસ્ત્રની રિચિતિ દૃઢ થાય છે. ભામહ અને દંડીના સમયથી નવો જુગ શરૂ થાય છે અને એમાં અલંકારોની સંખ્યાને બદલે ખંભો જ પ્રશ્ન મહત્વનો બને છે. આપણે હમણાં જ એ બાબતની ચર્ચા કરીશું.

૫.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા એ પ્રમાણે ભરતે અલંકારશાસ્ત્રની રૂપરેખામાં કાવ્યના દશ દોષ અને દશ શુભ વિશે ચર્ચા કરી છે. એના સિદ્ધાન્તનો આ ભાગ એમનો એમ નથી ભામહે લીધો કે નથી દણ્ડીએ લીધો. ભામહે એને છેક નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે, ત્યારે દણ્ડીએ પોતાના મનને મોટે ભાગે પકડી રાખ્યો છે.

ભરતે શુભની ચર્ચા કરતાં પહેલાં દોષની ચર્ચા કરી છે અને તેવી જ રીતે ભામહે દોષની ચર્ચા પહેલી શરૂ કરી છે. ભામહે દોષની બે શ્રેણીઓ આંકી છે: પહેલીમાં દશ અંગ ૨: ૩૭ થી), અને બીજીમાં ૧૧ અથવા તો ખરી રીતે ૧૦+૧ અંગ (પરિચ્છેદ ૪). મુક્યાં છે. ૧૦+૧ એટલા માટે કે પહેલા દશે દોષ એટલા ચોથા પરિચ્છેદમાં ચર્ચ્યા છે, ત્યારે અગીઆરમાં એકલાને માટે આખો પાંચમો પારિચ્છેદ રાખ્યો છે. અહીં એટલું જણાવી દેવું જોઈએ કે ભરતે પર્ણવેલા દોષો અહીં પહેલી શ્રેણીમાં મુક્યા છે, અને ભામહના દોષો બીજી શ્રેણીમાં આવ્યા છે. એ બંને શ્રેણીઓમાં શો ભેદ છે તે એ કહેતો નથી. દણ્ડીનામાં માત્ર બીજી શ્રેણી છે; ભામહે બરાબર મળતાં દશ અંગ (દ્વાદશ ૩: ૧૨૬) એ શ્રેણીમાં છે; દશમાં (વિરોધિન્) દોષના જે છ પ્રકાર તે પણ બંને પંડિતના બરાબર મળતા

આવે છે. પણ દણ્ડી અગિયારમા દોષને સ્વીકારતો નથી એટલું જ નહિ, પણ એના સંબંધીની ચર્ચાને પણ નિષ્ફળ માને છે:—

પ્રતિજ્ઞાહેતુષ્ટાન્તદ્વાનિર્દોષો ન વેત્યસૌ ।

વિચાર: કર્કશઃ પ્રાયસ્તેનાલીઢેન કિં ફલમ ॥ ૨: ૧૨૬ ॥

આ રીકા સ્પષ્ટ રીતે ભામહે ૪:૩માં પ્રતિજ્ઞાહેતુષ્ટાન્તદ્વાનિર્દોષો વૃદ્ધે ચ નેષ્યતે એમ જે કહ્યું છે અને પાંચમા પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં જે કહ્યું છે, તેની સામે છે. ભામહની બુદ્ધિમાં દાર્શનિક તત્ત્વ વધારે હતું અને તેથી જ એણે અગીઆરમા દોષની ચર્ચા લીધી છે. ભરતના સમયથી દોષની સર્વમાન્ય સંખ્યા તો દશની જ હતી અને વામન તથા રુદ્રે પણ બીજી શ્રેણીમાં એ જ સંખ્યાને સ્વીકારી છે. મમ્મટ જેવા પછીના પંડિતોએ જ એ સંખ્યાનું બંધન સ્વીકાર્યું નથી. ઉપરના વિવેચનથી જાણી શકાય છે કે દશદશ દોષની જે શ્રેણીએ ભામહની પૂર્વે બંધાઈ હોવી જોઈએ. ભરતે વર્ણવેલા દશ દોષ પૂરતા હતા નહિ, તેથી નવા શોધાયા અથવા તો પૂર્વે શોધાએલા સ્વીકારાયા અને એવી રીતે વધેલા દોષોની એકેકમાં દશ દંશ એવી-એ શ્રેણીએ પડી. એમાંની પહેલીમાં કાવ્યના ભાવને લગતા દોષ, તે બીજામાં રૂપને લગતા સુકાયા,^૧ ત્યારે પહેલી શ્રેણી છોડી દેવાનું દણ્ડીને શાથી મન થયું હશે? એનો ખુલાસો આમ હોઈ શકે. ભરત પ્રથમ તો દોષનું, અને પછી દોષની વિરુદ્ધ ગુણનું નિરૂપણ કરે છે (ગુણા વિપર્યયદોષમ્, દોષાણામ્ ૧૬:૧૧). આ વાત સમજી શકાય એવી છે, કારણ કે દોષ જલદી નજરે ચડે છે અને તેનું કારણ પણ જણાઈ આવે છે. ગુણના સંબંધમાં એવું નથી; ગુણ જલદી સમજી શકાતા નથી અને તેના દશ પ્રકારે એક બીજાથી જુદા પાડવા એ તો છેક કઠણ છે. દોષ સાથે તુલના કરવા જતાં પણ ગુણનું અનિશ્ચિત સ્વરૂપ સમજાવું બહુ કઠણ મનાય છે. અને છતાં યે ધાર્યું પરિણામ આવતું નથી; કારણકે દશ ગુણનાં નામ છેવટનાં નક્કી થાય, તો યે એ ગુણ સ્વીકારનારા પંડિતો જ એક બીજા વચ્ચેના ભેદ સમજે. પણ કાવ્યને માટે ગુણની જરૂર તો છે જ. આટલા માટે દણ્ડીએ ગુણથી શરૂઆત કરી, અને દોષો સ્પષ્ટ રીતે ગણાવવાને બદલે પૈદર્ભ અને ગૌડ-માર્ગ વચ્ચેના ભેદ બતાવ્યો અને એમ કરીને પહેલા માર્ગથી ગુણનું અને બીજાથી દોષનું અને બીજી સ્થિતિઓનું પ્રતિપાદન કર્યું.^૨

આમ દણ્ડીએ (પહેલી શ્રેણીના) દશ દોષની ચર્ચા કરવી પડતી એવી. વામને પણ (૨, ૧: ૧-૩) એવે જ વિચારે દોષના અધ્યાયમાં જણાવ્યું કે ગુણ વિરુદ્ધના તે દોષ છે અને તેથી એ પરખાઈ આવે એવા હે; પણ સ્પષ્ટતાને કારણે એ જણાવે છે કે ગુણવિપર્યયાત્માનો દોષાઃ, અર્થતસ્તદ્વગમઃ સૌકર્યાય પ્રપંચઃ

૧. વામન પહેલી શ્રેણીમાં (૨, ૧: ૪, ૧૦) પદ અને પદાર્થના દોષ મુકે છે, અને તેથી એની અને ભામહની એ શ્રેણીમાં બહુ તફાવત છે; બીજી શ્રેણીમાં (૨, ૨: ૧૯) શાક્ય અને શાક્યાર્થના દોષ મુકે છે, અને એ શ્રેણીમાં ભામહની તથા દણ્ડીની બીજી શ્રેણીના જે સુનીના બધા દોષો (?) આવી જાય છે.

૨. આવી બનાવવું જોઈએ કે દણ્ડીએ લીધેલા જે માર્ગોના ભેદથી આ અર્થ તો સરે છે, પણ એથી વામનની ત્રણ રીતોમાંની પહેલ કાવ્યની સૌન્દર્યભાવનાનો મિદ્ધાન્ત સમજાવતો નથી. આગળ પૃષ્ઠ ૬ ઉપર એ માર્ગોના ભેદ ઉપરની ગર્ગી પણ જુઓ.

(કાંબ્યાદર્શ ૨: ૩૬૬) અલંકાર તરીકે સ્વીકાર્યા છે; વિશ્વનાથે પોતાના સાહિત્યદર્પણમાં ૬: ૧૭૧-૧૮૪ નાટક સંબંધે ચર્ચા કરતાં એ લક્ષણો ઉપર પણ, ઘણું કરીને ભરત ઉપરની અભિનવશુભની ટીકાને આધારે ચર્ચા કરી છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી તો ખુદ અલંકારશાસ્ત્રમાંથી તો એ લક્ષણો ધીલકુલ અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે.

બીજા જુગમાં વધારેના છ અલંકારો આવે છે અને તેમાં વળી ભામહે ખાતલ કરેલો 'વાર્તા' એને સાતમો મુદ્રી શકાય. ત્રીજે જુગ બહુ રજકુપ નહોતો અને એમાં માત્ર ત્રણ સાદા અલંકારો ઉમેરાયા. પણ એ જુગનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં 'ઉપમા' માંથી ઉત્પ્રેક્ષા સ્વતંત્ર અલંકાર રૂપે જુદો પડ્યો. એમાં પુરોષિયન કવિતા કદી ફાવી નથી; અને ભારતમાં પણ કવિઓ છેક પાછળના કાળમાં ફાવી શક્યા તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. સ્થિતિ એવી હતી કે દંડીને પણ ૨: ૨૨૭-૨૩૩ માં સમીક્ષા કરવી પડી છે કે 'इव शब्दथी हमेशां तुलनातो न लाव આવે છે એમ નહિ, પણ (ભાસના) શ્લોક લિપતીય તમેંગાનિ છે એવે પ્રસંગે ઉત્પ્રેક્ષાનો લાવ છે, ઉત્પ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે સ્વીકારાતાં. ઘણો કાળ લાગ્યો હશે. ભામહ ૨: ૨૮ માં જણાવે છે કે મેધાવીએ એને 'संख्यानम्' કહ્યો છે; વખતે આણે પહેલવહેલો શોધી કાઢ્યો હશે અને નામપાણું હશે ? એના જગ્રંથ ઉપરથી ૨:૪૦ આપણે જાણીએ છીએ કે એણે સાત ઉપમાદોષ શોધી કાઢ્યા છે. આમ 'ઉપમા' અલંકાર એણે બહુ આતુરતાથી તપાસ્યો છે અને તેથી 'ઉપમા' થી 'ઉત્પ્રેક્ષા' ને એ જુદો પાડી શક્યો હોય. આમ મેધાવીમાં શોધકશુદ્ધિ કરતાં વિવેચકશુદ્ધિ વધારે હતી.

ચોથા જુગમાં, ભટ્ટકાન્યમાં ભેદએ છીએ એમ અલંકારોની સંખ્યા ખુબ વધી જાય છે, તથા અલંકારશાસ્ત્રની સ્થિતિ દૃઢ થાય છે. ભામહ અને દંડીના સમયથી નવો જુગ શરૂ થાય છે અને એમાં અલંકારોની સંખ્યાને બદલે બંને જ પ્રશ્ન મદત્તવનો બને છે. આપણે હમણાં જ એ જાણતની ચર્ચા કરીશું.

૫.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા એ પ્રમાણે ભરતે અલંકારશાસ્ત્રની રૂપરેખામાં કાવ્યના દશ દોષ અને દશ ગુણ વિશે ચર્ચા કરી છે. એના સિદ્ધાન્તનો આ ભાગ એમનો એમ નથી ભામહે લીધો કે નથી દણ્ડીએ લીધો. ભામહે એને છેક નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે, ત્યારે દણ્ડીએ પોતાના મનને મોટે ભાગે પકડી રાખ્યો છે.

ભરતે ગુણની ચર્ચા કરતાં પહેલાં દોષની ચર્ચા કરી છે અને તેવી જ રીતે ભામહે દોષની ચર્ચા પહેલી શરૂ કરી છે. ભામહે દોષની એ શ્રેણીઓ આંકી છે: પહેલીમાં દશ અંગ ૨: ૩૭ થી), અને બીજામાં ૧૧ અથવા તો ખરી રીતે ૧૦+૧ અંગ (પરિચ્છેદ ૪). મુક્યાં છે. ૧૦+૧ એટલા માટે કે પહેલા દશે દોષ એટલા ચોથા પરિચ્છેદમાં ચર્ચ્યા છે, ત્યારે અગ્નીઆરમા એટલાને માટે આખો પાંચમો પારિચ્છેદ રાખ્યો છે. અહીં એટલું જણાવી દેવું જોઈએ કે ભરતે વર્ણવેલા દોષો અહીં પહેલી શ્રેણીમાં મુક્યા છે, અને ભામહના દોષો બીજી શ્રેણીમાં આવ્યા છે. એ બંને શ્રેણીઓમાં શો ભેદ છે તે એ કહેતો નથી. દણ્ડીનામાં માત્ર બીજી શ્રેણી છે; ભામહે પરાપર મળતાં દશ અંગ (દ્વં પા દશય ૩ : ૧૨૬) એ શ્રેણીમાં છે; દશમા (વિરોધિન) દોષના જે છ પ્રકાર તે પણ બંને પંડિતના પરાપર મળતા

આવે છે. પણ દણ્ડી અગિયારમા દોષને સ્વીકારતો નથી એટલું જ નહિ, પણ એના સંબંધીની ચર્ચાને પણ નિષ્ફળ માને છે:—

પ્રતિજ્ઞાદેતુઃપ્રાન્તદ્વાનિર્દોષો ન વેત્યસૌ ।

ચિત્તારઃ કર્કશઃ પ્રાયસ્તેનાલીઢેન કિં ફલમ્ ॥ ૨: ૧૨૬ ॥

આ રીકા સ્પષ્ટ રીતે ભામહે ૪:૩માં પ્રતિજ્ઞાદેતુઃપ્રાન્તદ્વાનિર્દોષો નુદં ચ નેવ્યતે એમ જે કહ્યું છે અને પાંચમા પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં જે કહ્યું છે, તેની સામે છે. ભામહની બુદ્ધિમાં દાર્શનિક તત્ત્વ વધારે હતું અને તેથી જ એણે અગીઆરમા દોષની ચર્ચા લીધી છે. ભરનના સમયથી દોષની સર્વમાન્ય સંખ્યા તો દશની જ હતી અને વામન તથા રુદ્રે પણ બીજી શ્રેણીમાં એ જ સંખ્યાને સ્વીકારી છે. મમ્મટ જેવા પદ્મીના પંડિતોએ જ એ સંખ્યાનું બંધન સ્વીકાર્યું નથી. ઉપરના વિવેચનથી બહુ સકાય છે કે દશદશ દોષની જે શ્રેણીએ ભામહની પૂર્વે બંધાઈ હોવી જોઈએ. ભરતે વર્ણવેલા દશ દોષ પૂરતા હતા નહિ, તેથી નવા શોધાયા અથવા તો પૂર્વે શોધાએલા સ્વીકારાયા અને એવી રીતે વધેલા દોષોની એકેકમાં દશ દશ એવી-એ શ્રેણીએ પડી. એમાંની પહેલીમાં કાવ્યના ભાવને લગતા દોષ, તે બીજીમાં રૂપને લગતા સુકાયા.^૧ સારે પહેલી શ્રેણી છોડી દેવાનું દણ્ડીને સાથી મન થયું હશે? એને ખુલાસો આમ હોઈ શકે. ભરત પ્રથમ તો દોષનું, અને પછી દોષની વિરુદ્ધ શુભનું નિરૂપણ કરે છે (ગુણા વિપર્યયદોષમ્, દોષાણામ્ ૧૬:૧૧). આ વાત સમજી સકાય એવી છે, કારણ કે દોષ જલદી નજરે ચડે છે અને તેનું કારણ પણ જણાઈ આવે છે. શુભના સંબંધમાં એવું નથી; શુભ જલદી સમજી શકાતા નથી અને તેના દશ પ્રકારે એક બીજાથી જુદા પાડવા એ તો છેક કઠણ છે. દોષ સાથે જુલના કરવા જતાં પણ શુભનું અનિશ્ચિત સ્વરૂપ સમજાવું બહુ કઠણ મનાય છે. અને છતાં યે ધાર્યું પરિણામ આવતું નથી; કારણકે દશ શુભનાં નામ છેવટનાં નક્કી થાય, તો યે એ શુભ સ્વીકારનારા પંડિતો જ એક બીજા વચ્ચેના ભેદ સમજે. પણ કાવ્યને માટે શુભની જરૂર તો છે જ. આટલા માટે દણ્ડીએ શુભથી શરૂઆત કરી, અને દોષો સ્પષ્ટ રીતે ગણાવવાને બદલે પેદર્ભ અને ગૌડ-માર્ગ વચ્ચેના ભેદ બતાવ્યો અને એમ કરીને પહેલા માર્ગથી શુભનું અને બીજાથી દોષનું અને બીજી સ્થિતિઓનું પ્રતિપાદન કર્યું.^૨

આમ દણ્ડીએ (પહેલી શ્રેણીના) દશ દોષની ચર્ચા કરવી પડતી મેલી. વામને પણ (૨, ૧: ૧-૩) એવે જ વિચારે દોષના અધ્યાયમાં જણાવ્યું કે શુભ વિરુદ્ધના તે દોષ છે અને તેથી એ પરખાઈ આવે એવા હે; પણ સ્પષ્ટતાને કારણે એ જણાવે છે કે ગુણવિપર્યયાત્માનો દોષાઃ, અર્થતસ્તદ્વગમઃ સૌકર્યાય પ્રવંચઃ

૧. વામન પહેલી શ્રેણીમાં (૨, ૧: ૪, ૧૦) પદ અને પદાર્થના દોષ મુકે છે, અને તેથી એની અને ભામહની એ શ્રેણીમાં બહુ તફાવત છે; બીજી શ્રેણીમાં (૨, ૨: ૧૬) શાક્ય અને શાક્યાર્થના દોષ મુકે છે, અને એ શ્રેણીમાં ભામહની તથા દણ્ડીની બીજી શ્રેણીના જે સુધીના બધા દોષો (?) આવી જાય છે.

૨. અર્ધો બતાવતું જોઈએ કે દણ્ડીએ લીધેલા જે માર્ગોના ભેદથી આ અર્થ તો સારે છે, પણ એથી વામનની ત્રણ રીતિઓની પેઠે કાવ્યની મૌલ્યભાવનાનો સિદ્ધાન્ત સમજાવતો નથી. આગળ પૃષ્ઠ ૬ ઉપર એ માર્ગોના ભેદ ઉપરની ગર્ગી પણ જુઓ.

પણ છતાંયે એટલું તો પાછું રહે છે જ કે દરેક ગુણનું સ્વરૂપ સમજવું ને નક્કી કરવું કઠણ છે. અને આને લીધે ગ્રીણા ગ્રીણા અર્થના ભેદોમાં ઉતરવું પણ હોવું જોઈએ; ભરતે અને દણ્ડીએ આમ દરેક ગુણની વ્યાખ્યામાં ભેદ પાડ્યા છે. આ બંધી અનિશ્ચિત સ્થિતિમાંથી નિકળી જવાનો ભામહે ભાગ કાઢ્યો; એણે માત્ર ત્રણ ગુણોને જ ઉપયોગી માન્યા, માધુર્ય, ઓજસ્ અને પ્રસાદ, (૨ : ૧-૩). આ સંબંધે કંઈ સંકા નેવું હતું નહિ, કારણકે એ ત્રણેથી હલ્લ ઉપર અસર થઈ શકે છે અને તેથી પોતપોતાને સ્વરૂપે તરત જોળખાઈ આવે છે.^૧

ગુણ વિષેના ભામહના સાદા સિદ્ધાન્તનો જલદી જ સ્વીકાર થયો છે, ધ્વનિકારે પણ એનો સ્વીકાર કરી લીધો છે અને પોતાની પદ્ધતિમાં એનો ઉપયોગ કર્યો છે; આથી કાવ્યપ્રકાશથી માંડીને સાહિત્યદર્પણ સુધીના અલંકારશાસ્ત્રના બધા મહત્વના ગ્રંથોમાં આપણે એ સિદ્ધાન્ત જોઈએ છીએ. પણ સાથે સાથે ભરતના ૧૦ ગુણના સિદ્ધાન્તને અને તેના વિકાસને અનુસરનારા પણ હતા અને તેમાં દંડી, વામન, ભોજ, જગન્નાથ વગેરે મુખ્ય હતા. ભામહ ૧૦ ગુણને સ્વીકારતો નથી, એને ગણાવતો પણ નથી, તેથી એ દશ ગુણની વિરુદ્ધના જે ૧૦ પ્રસિદ્ધ દોષ તેની ચર્ચા એને વિસ્તારથી કરવાની જરૂર પડી. ભામહે ૧૦ દોષને શાથી લીધા અને દંડીએ એમને શાથી છોડી દીધા એનો ખુલાસો થઈ જાય છે; દંડીને પોતાના ગુણોના વિરોધી તરીકે પણ એ દોષો ગણાવવાની જરૂર લાગેલી નહિ.

દોષ, ગુણ અને અલંકાર ઉપરાંતનું એ શાસ્ત્રનું જે ચોથું અંગ કવિને મન મહત્વનું છે (કાવ્યાલંકારાનિ વામન ૧, ૩ : ૧; કાવ્યસ્ય ચીનયઃ રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા ૮; વ્યુત્પત્તિઃ રૂઢ ૧ : ૧૮ થી; હેમચંદ્રનું કાવ્યાનુશાસન ૫. ૫ થી), તે સંબંધે પણ ભામહે ૧ : ૬ માં ચર્ચા કરી છે :

શબ્દરચ્છન્દોમિધાનાયાં ઇતિહાસાશ્રયાઃ કથાઃ ।

લોકીયુક્તિઃ કલાશ્ચેતિ મન્તવ્યાઃ કાવ્યયોનયઃ^૨

આ ખાસ ગણનાથી એવું ધારી શકાય છે કે ભામહની પૂર્વેથી આ અંગની ચર્ચા થતી આવી છે. એટલા માટે ખાસ ગણાવવું જોઈએ કે દંડીએ એ અંગને પણ મેચ્યું છે.

૧. જે ત્રણ શ્લોકમાં ભામહે ગુણ વિષે ચર્ચા કરી છે, તેમાં આ હલ્લ ઉપરની અસર સંબંધે કંઈ કહ્યું નથી; પણ પછીના કવિઓએ આ ત્રણ ગુણોના દરેકની શી શી ખાસ અસર થાય છે એ સંબંધે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. સૌથી પહેલાં ધ્વનિકાર અને આનંદ-વધને એમને લગતા રસના સંબંધમાં કર્યા છે (ધ્વન્યાલોક ૨ : ૮-૧૧). ભટ્ટનાયકનો એ વિષેનો સર્વસામાન્ય મન પ્રખ્યાત છે - (ત્યાં જ ૫. ૬૮, ૭૦); એને મને માધુર્ય વાળા ચિત્તવૃત્તિ તે કૃતિ, પ્રસાદ વાળા તે વિસ્તાર અને ઓજસ્ વાળા તે વિકાસ છે. કાવ્યપ્રકાશ ૮ : ૩ થી ઓજસ્નો અર્થ દિત્તિ-વિસ્તૃત્તિ કરે છે. રસગંગાધર એનો અર્થ દિત્તિ અને પ્રસાદનો અર્થ વિકાસ કરે છે. આ સંબંધે G. G. A. ૧૯૧૩, ૫. ૩૧૦ ઉપર મેં આપેલી ટીકા સરખાવે.

૨ ડૉ. સ. કે. દેનો મુદ્રાવૈદ્ય પાઠઃ કવ્યચૈર્વશી

હું. ધારું છું કે ૩: ૧૭૧માં આપેલા કલ્પપરિચ્છેદમાં એણે, ભામદની પાંચમા પરિચ્છેદમાં આપેલા જ્ઞાનસિદ્ધાન્તની રૂપરેખાની વિરહ, એની ચર્ચા કરી હતી, અથવા તો કરવાની એની ઇચ્છા હતી.

૬.

છેવટે હજી પણ આ એક પ્રશ્ન ચર્ચાવા ઇચ્છું છું કે ભામદ તથા દંડી કાવ્યરચયુક્તના સિદ્ધાન્તનું કેટલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. કાવ્ય વિષેની એમની વ્યાખ્યાઓથી આ સંબંધે આપણને કેંઈ જાણ મળશે નહિ. ભામદ ૧: ૧૬માં એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે: શબ્દાર્થો સહિતો કાવ્યમ્ । પણ આ વ્યાખ્યા તો જાણી શકાય ત્યાં આપતી જણાય છે અને એને આધારે તો સાહિત્યમાં કાવ્યની ગણના થાય છે. દંડી ૧: ૧૦ માં કાવ્યના શરીર અને અલંકારનો ભેદ પાડે છે: શરીરં તાવદિદ્યાર્થવ્યવચ્છિન્ના પદાવલી । અને એની સાથે છેક, છેવટના કવિની વ્યાખ્યા: રમણીયાર્થપ્રતિપાદક શબ્દ: કાવ્યમ્ (સ્તંભગાદ્ય: ૫. ૪) મળતી આવે છે. કાવ્ય સુંદર બને એટલા માટે અલંકારની અપેક્ષા જણાવેલી. એટલા માટે ભામદને મતે ૨: ૩૬ માં (વક્ત્રાભિધેયશબ્દોક્તિરિષ્ટા વાચા મલંકૃતિ:) વિચારેલી તે શબ્દોની “વક્રોક્તિ” બાબતે. સર્વ વાણીના ‘સ્વાભાવિક’ અને ‘વક્ર’ એવા બે પ્રકાર છે: દંડી ૨: ૩૬૩ માં કહે છે કે મિત્તં ક્ષિપ્રા સ્વભાવોક્તિર્વક્રોક્તિરિતિ. વાક્યમ્ । અને સર્વ પ્રકારનાં કાવ્યોને વિષે ભામદે ૧: ૩૦ માં કહ્યું છે કે યુક્તં વક્ત્રસ્વભાવોક્તયા સર્વમેવૈતદિવ્યતે; કથાઓમાં, વાર્તાઓમાં અને નાટકોમાં જે શબ્દો, વાણી સ્વાભાવિક પદ્ધતિએ બોલાય. અલંકાર માગને માટે એકંદરે વક્રોક્તિ છે. ભામદ એ શબ્દોને એક વચનમાં જ મુકે છે, પણ દંડી જાણ વચનમાં મુકે છે: પ્રલેપ: સર્વાસુ પુષ્પાતિ પ્રાયો વક્રોક્તિપુ શ્રિયમ્ ૨: ૩૬૩. સ્વભાવોક્તિથી વિરહનું વક્રોક્તિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ છે. વિષયને સાદી રીતે ન વર્ણવાય ત્યાં વક્રોક્તિ આવે છે; કવિ તેને પ્રસંગે અસાધારણ, સુંદર, કુશળ કે ગમે તે જીજ્ઞાસી રીતે વર્ણન કરે છે. પણ વક્રોક્તિમાં તરવ ભાગ કયો છે? એ સંબંધે, જેમ આનંદવર્ધને ધ્વન્યાલોક ૫. ૨૦૮ ઉપર તેમ જ ભામદે કહ્યું છે કે જ્યાં અલંકારોમાં અતિશયોક્તિ આવી જાય:

સિપા સર્વેવ વક્રોક્તિરનયાર્થો વિભાવ્યતે । ૨: ૮૫ ।

અતિશયોક્તિની ચર્ચાને અંતે દંડી એ સંબંધે જણાવે છે કે

અલંકારાન્તરાણામપ્યેકમાહુ: પરાયણમ્ ।

વાગીશમહિતામુક્તિમિમામંતિશયાદિયામ્ ॥

આહુ: શબ્દ જ સ્પષ્ટ કરે છે કે આ સિદ્ધાન્ત એનો પોતાનો નથી. વખતે એમ પણ હોય કે વાગીશમહિતાના સંબંધમાં આ એણે વક્રોક્તિ કહી હોય અને એમ જણાવ્યું હોય કે એ સિદ્ધાન્ત મને માન્ય નથી. કારણ કે ઉપમાના ભાવમાં આવતા સમાધિ ગુણ વિષે ૧: ૧૦૦ માં એણે કહ્યું છે કે

તદેતન્ કાવ્યસર્વસ્વં સમાધિનામ. યો ગુણ: ।

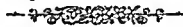
કવિમાર્થ: સમગ્રોઽપિ તમેનમનુગચ્છતિ ॥

આમ ભામહને મતે કવિયોગ્ય સૌ અલંકારોમાં અતિશયોક્તિ સારવાન છે, ત્યારે દંડીને મતે કાવ્યને દીપાવનાર ઉપમા છે. દંડીના આ સિદ્ધાન્ત ધ્વનિકારના મનમાં છે, કારણ કે પોતાના અંથની શરૂઆતના શ્લોકમાં એ કહે છે કે ભાક્તમાહુસ્તમન્વે=ખીન્ન પણ એને (ધ્વનિકાવ્યરૂપાત્માને) ઉપમાને આધારે રહેલો માને છે. તે ઉપરાંત આનંદ-વર્ધન પૃ. ૧૦ ઉપર જણાવે છે કે: 'ખીન્ન જણાવે છે કે કવિતાનો આત્મા જેને આપણે ધ્વનિ કહીએ છીએ તે ગુણવૃત્તિ છે. કાવ્યના ટીકાકારોએ જેમ એક બાળુથી ગુણવૃત્તિને તેમ જ ખીન્ન કથાને ધ્વનિની સંજ્ઞા આપી નથી અને તેના ઉપર ચર્ચા કરી નથી, તેમ જ ખીન્ન બાળુથી એના કોઈ પ્રદેશ સામે વિરોધ પણ કર્યો નથી, અને એમ કરીને એણે બતાવ્યું છે કે ગુણવૃત્તિનો પ્રયોગ કરવો.' આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે દંડીના સિદ્ધાન્ત ધ્વનિના સિદ્ધાન્તથી અલગ પડેલો છે, તો પણ અવ્યક્તને તથા અવ્યંગનીયને (?) હલ્લગમ કરવા કાવ્યમાં ઉપમાની જેટલે અંશે જરૂર હોય તેટલે અંશે આ દિશાના માર્ગમાં એ પહેલું પગલું છે. સંસ્કૃત કાવ્યરચનાને મતે એ ભામહના નિર્દેશ કરતાં આગળનું પગલું ગણાય.

હજી પણ એક હકીકત દેવાની છે: ઉપર ચર્ચેલી સ્વભાવોક્તિ અને વક્રોક્તિ પોતપોતાને સ્વરૂપે છે તો સ્પષ્ટ, પણ છતાં યે સમજવામાં ઘણીવાર ભ્રમ થવાનો સંભવ છે; કારણકે ભામહે તેમ જ દણ્ડીએ સ્વભાવોક્તિને અલંકાર પણ માની છે અને વક્રોક્તિ પણ પાછળથી જુદો અલંકાર મનાવો લાગી. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર બને છે, ત્યારે એનો ભાવ પેદાનિક (Gr.) Idea ના જેવો છે,^૧ એ શોપનહાકેઅરનું કહેવું ખરૂં છે. ત્યાર પછી દણ્ડા આ અલંકારને જ્ઞાતિ = Gr. *idea* એવું ખીલું નામ પણ આપે છે. આ અલંકારમાં વિશેષતા એ છે કે કવિએ એમાં આવતી હકીકતના સ્વરૂપ વિષે ઊંડા ઉત્તરે છે, પણ એની અસાધારણ વાક્ય-પ્રણાલી ઉપર ધ્યાન દેતા નથી. કાવ્યમાં જ્ઞાતિનું મહત્ત્વ પણ, હર્ષચરિત ૧, ૫ : ૮ તથા કાદંબરી ૧, ૫ : ૬ માં જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે બહુ પૂર્વેથી સ્વીકારાએલું. આમ દરેક સ્વભાવોક્તિ તે અલંકાર નથી. પણ સામાન્ય ભાવમાં ન જણાય એવી રીતે અમુક વિષયમાં કવિ સ્વાભાવિક રૂપે જોલે, ત્યારે તેવે પ્રસંગે એ અલંકાર બને છે. વક્રોક્તિની રિથિતિ એથી જુદા પ્રકારની છે. વામન ઉપમાને આ નામ આપે છે અને દણ્ડીને મતે કાવ્યસ્તર્પણ આ પ્રમાણે છે: સાદુશ્યાહ્લક્ષણા વક્રોક્તિઃ । વક્ર એટલે વાંકું, અર્થાત્ ભાવપ્રદર્શનને માટે ત્રિધો રસ્તો ના લેવો તેને વક્રોક્તિ કહેવી, અને એ જ કારણથી વામને એવું આ નામ રાખ્યું છે; એનો મૂળ અર્થ જે વાંકું તેના કંઈ ખાસ સંબંધ એણે લીધો નથી. પણ એની વક્રોક્તિ બહુ વિશાળ પ્રદેશમાં વિચરે છે અને જે પ્રદેશ વક્રોક્તિનો નથી, ત્યાં પણ વિચરે છે; આથી પણ વખતે વામને આ નામ આપ્યું હોય. મમ્મટે અને રૂપકે માનેલી વક્રોક્તિ આ પ્રકારની નથી. એમની વક્રોક્તિ હાસ્યમય સંવાદમાં આવે છે. એ સંવાદમાં એક માણસ જે કંઈ જોલે છે એનો અર્થ સામો માણસ શબ્દને જુદી રીતે બોલીને અથવા શ્લેષથી ફેરવી

૧. શોપનહાકેઅરના એ સિદ્ધાન્ત માટે મહિમમદ્દનો વ્યક્તિવિવેક ૨ : ૧૧૭ થી સરખાવો. એવું વિવેચન એણે તત્ત્વોક્તિકોશશાસ્ત્રમાં સારી રીતે કર્યું જણાય છે, પણ એ અંથ હજી મળ્યો નથી.

નાખે છે; ઈ. સ. ના નવમા સૈદાને મધ્યભાગે રત્નાકરે લખેલી ઘઘોક્તિપંચાશિકા પ્રખ્યાત છે. આમ વિષય પણ જ્ઞાણીતા હતો અને વક્રોક્તિ પણ જ્ઞાણીતા હતી; કવિઓએ એમાંથી નવો અલંકાર બનાવ્યો તે પહેલેથી ભાગદનો અને દર્શીની પુરાણી વક્રોક્તિ સાથે એને કંઈ લેવા દેવા નથી. કુતકે (દશમા સૈદામાં) પોતાની ઘઘોક્તિજીવિતમાં એને ફરી ચર્ચા છે અને મૂળના અર્થને યોગ્ય વિસ્તાર આપીને એને આધારે કાવ્યનો પોતાનો સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો છે. એને મતે વક્રોક્તિ એટલે-પ્રતિમાનું અર્થાત્ વિચારની ગોઠવણીનું અને તેના ઉપર ભાષાની છાપનું-કવિયોગ્ય ભાવપ્રદર્શન. કુતકે વક્રોક્તિના જુદા જુદા પ્રકાર પાડે છે અને એમની અંદર કાવ્યનાં સૌ તરવોને, પવનના સૌ પ્રકારને પણ ગોઠવી દે છે. એની પ્રણીલનો જાહેર લાંબો સ્વીકાર નથી થયો એ વાત સાચી, પણ પ્રાચીન કવિઓના અણુવિકસેલા મન એ દિશામાં ભ્રાહ્મ કરીને કેટલે સુધી વિચર્યા છે એ આપણને એ દેખાડી આપે છે.

૧. આ મંથની પ્રત યોગેક વર્ષ ઉપર મળી આવી છે; ડૉ. સ. કે. દે વાળા એ.મંથની દેવનાગરીમાં ઉતારેલી નકલનો યોગ્ય ભાગ-હું જોઈ ગયો છું. -કદાચ- કે ડૉ. દે વક્રોક્તિજીવિતના પહેલા એ અધ્યાય યોગ્ય જ વખતમાં પ્રકટ કરશે.

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય

૨

અશ્વધોષ

[રસિકલાલ. છો. પરીખ]

નાટ્યપ્રવૃત્તિ લગભગ વેદ-કાળ જેટલી જૂની હોવાનો સંભવ છે. પાણિનિના સમય પહેલાં નાટ્યકલાનું વિશિષ્ટ પ્રસ્થાન પડી ચુક્યું હોવાય છે, નહિ તો ક્રમન્વે અને કૃશાશ્વને નટસૂત્રો લખવાં પડે એ સમજી શકાય એવી બાબત નથી.^૧ જાતકોમાં નાટકો ભજવ્યાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે ઈસ્યાદિ મેં મારા ગયા લેખમાં (જુઓ પુરાતત્વ વ. ૧. અં. ૧) સાપીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ઉપરથી લગભગ ઈસવીસન પૂર્વે આઠમા સૈકાથી આર્યાવર્તમાં નાટકો હયાતીમાં આવવા લાગ્યાં હશે એવી કલ્પના કરી છે. આ સમયમાં કથાવસ્તુને અભિનયદ્વારા દર્શાવવાનું પ્રસ્થાન પડી ગયું હશે. આ પ્રવૃત્તિને આવરયક કથા-વસ્તુને નાટકના રૂપમાં ગોઠવવાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પણ થતી હશે. પણ આ બધી સંભવિત કલ્પનાઓ છે. પહેલું નાટક ક્યારે રચાયું એ આપણે જાણના નથી. ભાસ, હાલિદાસ, અને અશ્વધોષના (અથવા તેના અને તેના શિષ્યોના) ખપ્પિત બૌદ્ધ નાટકો જોતાં એટલું કહી શકાય છે કે તે બીજી વસ્તુઓની મારફત સંસ્કૃત નાટક ધીમે ધીમે વિદાસ પામ્યું હોય તો આ નાટ્યકારો પહેલાં જોઈતાં જોઈતા ચાર પાંચ સૈકાથી નાટ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ: એટલે કે ચંદ્રશેખર બૌર્યના વ્યવસ્થિત રાજ્યમાં નાટક પ્રચલિત થઈ ગયું હોય એવી કલ્પના કરી શકાય. આટલા પ્રાચીન સમયથી તે લગભગ અત્યંતીન કાળ સુધી આ પ્રવૃત્તિ સતત ચાલ્યાં કરી હશે. આ પ્રવૃત્તિનાં ફળરૂપ આપણી પાસે હાલ કેટલાં નાટકો છે? મોન્ટગમરી ચૂનર, સાહેબે અનેક ગ્રંથમૃગિઓનો આધારે 'સંસ્કૃત નાટકોની સચિ' (Bibliography of Sanskrit Dramas) નામનો ગ્રંથ તૈયાર કરી ૧૯૦૬ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં તેઓ પાંચસોથી વધારે નાટક નોંધવાનું જણાવે છે. તે સમયે જો કે ભાસનાં નાટકો પ્રકટ થયાં ન હતાં તો પણ પરંપરાપ્રસિદ્ધિને લઈને બારડના નામ નીચે તે ગ્રંથમાં સ્વપ્રવાસવદતા નોંધાયું છે. મહુંમ વિદ્યાનંદ્રી શ્રી શ્રીમનલાલ દાલાબાઈ દલાલ 'પાર્યપરાક્રમ' નામના નાટકની પ્રસ્તાવનામાં નાટકોની સંખ્યા આશરે છસો હોવાનું જણાવે છે. આ પાંચસો કે છસો નાટકોની સંખ્યા આપણે વધારે મોટા સંગ્રહના અવશેષ રૂપે જ સમજવી જોઈએ. કાળગતમાં કેટલાં નટ થઈ ગયાં અને દહી કેટલાં ગુમ છે એનું માપ આપણે કહાડી શકતા નથી. આ

૧. કેટલાક યૂરોપીઅન વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે આ નટસૂત્રો કેવળ વૃત્તને લગતાં હશે; અને તે ઉપરથી નાટકની કલ્પના કરવી દુરસ્ત નથી. મને લાગે છે કે આવો અભિપ્રાય 'નટ' શબ્દનો જે ખાસ અર્થ છે તેની ઉમેશ્વા કરવાથી બંધાઈ શકે છે. આ માટે જુઓ. પુરાતત્વ વર્ષ ૧ અંક ૧ પા. ૨૬. જેવો નટસૂત્રોનો ઉલ્લેખ છે તેવાં અન્ય ગ્રંથોમાં વૃત્તમૃતોનો પણ ઉલ્લેખ છે. જુઓ 'રૂપમ્' અંક ૧૩-૧૪ પા. ૨૫.

નાટકોમાં કેટલાંક તો હજી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં જ છે. પણ જેટલાં છપાયાં છે તેમાં અનેક ઉત્તમ રતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

હાલ આપણી પાસે જે નાટકો છે તે આપણે ત્રણ યુગમાં વહેંચી શકીએ. પહેલો યુગ તે ઈ. પૂર્વે અગ્નાત સમયથી તે ઇસવીસનના પાંચમા સૈકા સુધી. આ યુગમાં પૂર્વયુગના અનેક નટ થઈ ગયેલા નાટકો આવી જાય. કાલિદાસે જેનો નામનિર્દેશ કર્યો છે તે 'ભાસ, સોમિષ્ઠ કવિપુત્ર વગેરે' નાટ્યકારો પણ આ જ યુગમાં આવી જાય. વિદ્યમાન નાટ્યકારોમાં ભાસ, કાલિદાસ અને અશ્વધોય (અથવા તે અને તેના શિષ્યો)—આ ત્રણ મહાન સાહિત્યકારો આવી જાય છે. મૃચ્છકટિકકાર શૂદ્રક પણ આ સમયનો જ ગણાય છે. પણ મૃચ્છકટિકના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન ભાસના 'દરિદ્રચારુદત' સાથે ગુન્વાએલો હોવાથી આ બાબત હવે વિવાદાસ્પદ થઈ પડી છે.

બીજો યુગ તે ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાથી તે ઇ.સ.ના નવમા સૈકા સુધી. આમાં પ્રસિદ્ધ નાટ્યકારો, વિશાખદત્ત, બલભૂતિ, નારાયણ ભટ્ટ, બાણભટ્ટ, દર્શદેવ, મતવિલાસપ્રદસનના કર્તા મહેન્દ્રવિક્રમવર્મા, ઇલાદિ આવી જાય છે.

ત્રિજો યુગ તે ઈ. સ. ૧૦ મા સૈકાથી તે ઈ. સ. ના અઠાદમા સૈકા સુધી લઈ શકાય. આમાં દશમાથી તે બારમા સૈકા સુધીમાં ગૂઝરાતના નાટ્યકારો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. જયસિંહચરિતું હર્ષિદમ્ભમર્દન, યશપાલનું મોહરાજપરાજય, પ્રહલાદનદેવ વિરચિત પાર્શ્વપરાક્રમ, કલ્યાદિ. તે જ પ્રમાણે ઠેક દક્ષિણના નાટ્યકારોની કૃતિઓ પણ જોવા જેવી છે; જેમકે કુલશેખર (ઈ. સ. ૧૦ થી ૧૨ મો સૈકા) પ્રણીત સુભદ્રા-ધનંજય, તપની-સંવરણ કલ્યાદિ. કાશ્મીરી દેવિ ગિરિકાવ્યની કલ્પસુન્દરી, જયદેવનું પ્રસન્નરાધવ વગેરે આ યુગમાં જ ગણવાનાં છે. ચૈતન્ય-ચંદ્રોદય જ્યાં અર્વાચીન નાટકોના પણ આમાં જ સમાવેશ કર્યો છે.

આ ત્રણે યુગનાં નાટકો જો કે અવશેષરૂપે છે તો પણ વર્ણન અને સમાલોચના માટે તેમનો સમૂહ નાનો નથી. આ લેખમાળામાં પ્રત્યેક યુગના સુખ્ય નાટકો અને નાટ્યકારોનું જ નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રથમ યુગમાં—ભાસ કાલિદાસ, અશ્વધોય—ભારતવર્ષના મહાન કવિઓ આવે છે. આ ત્રણેની ચર્ચા અનેક દૃષ્ટિએ સાથે કરવી જ ઉચિત છે. તેમનો સમયનિર્ણય પણ એકબીજા ઉપર આધાર રાખે છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ તેમનો સંબંધ એટલો જ એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે.

સંસ્કૃત નાટકના સંગ્રાહન માટે ઈ. સ. ૧૯૧૧-૧૨ નાં વર્ષો મહત્વનાં છે. ૧૯૧૧માં પ્રો. ડ્યુકર્સે મધ્યે. એશીઆમાંથી લાવેલા ત્રણપત્રો ઉપરથી 'બૌદ્ધ નાટકોના ખણ્ડો' ખર્જાનમાં પ્રકટ કર્યા; અને અશ્વધોયના શિષ્યવર્ગમાંથી કોઈની કૃતિ હોવાનું જણાવ્યું. ત્યાર પછી રાયલ પ્રુશીઅન એકેડેમીના જર્નલના ૧૯૧૧ ના અંકમાં અશ્વધોયનાં પોતાનાં નાટકના

કેટલાક અવશેષો પ્રસિદ્ધ કર્યા. ૧૯૧૨ માં શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રીએ ત્રિવેન્દ્ર સંસ્કૃત સીરીઝમાં સ્વપ્નેવાસવદત્તા પ્રસિદ્ધ કર્યું; અને તેના જેવાં બીજાં અગીઆર નાટકો જાડી આપ્યાની ખબર આપી. આ બધાં નાટકો બાસનાં છે એ અભિપ્રાય પણ તેમણે ઉપપત્તિપૂર્વક સ્વમ-વાસવદત્તાની પ્રસ્તાવનામાં જાહેર કર્યો.

બાસ અને અશ્વધોષના પૌર્વાપયના પ્રશ્નની ચર્ચા આગળ ઉપર મુદતવી ખણિત બૌદ્ધનાટકોની ચર્ચા પ્રથમ કરીશું. ગ્રો. હ્યુડર્સે આ નાટકોના અવશેષો રોમનકીર્તીમાં લાંબી પ્રસ્તાવના સાથે પ્રકટ કર્યા છે. યંચને અન્તે મૂળ તાડપત્રોની પ્રતિકૃતિઓ 'પંજુ' આપેલી છે. અવશેષો ઉપરથી ભાગીતુડી પણ યંચની 'વાચના' નક્કી કરવા, જે પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે તે તેમની ભુદ્ધિ અને સચોટ દષ્ટિ માટે માન ઉત્પન્ન કરાવે એવો છે. તાડપત્રના જુદા જુદા કકડાઓની સંકલના કરી તેઓ તેમાંથી જે નાટકોના અવશેષો જુદા પાંદી શક્યા છે. કર્તા વિશે, ઉપર જણાવ્યું તેમ, તેઓએ એવી કલ્પના કરી કે તે અશ્વધોષના શિષ્યમંડળમાંથી કોઈની કૃતિ હશે. આ કલ્પના કર્યા પછી તેમની પત્નીએ એ તાડપત્રોના કકડા ફેરવી તપાસી નેત્યાં, અને તેમાં તેમને બીજા-એક મોટા અને સત્તર નાના-કુકડા મળ્યા. આ કુકડાઓ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જ જણાયું કે તે અશ્વધોષના નાટકના અવશેષો છે. એક કુકડામાં મુખ્યત્વે કર્તાનો નામોલ્લેખ વગેરે સચવાઈ રહ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે છે. 'શારીપુત્રપ્રકરણે નવમોડકઃ આર્યસુધર્ણાક્ષિપુત્રસ્વાર્યાશ્વધોષસ્ય કૃતિ-વશારદ્વતીપુત્રપ્રકરણે સમાપ્તે [સ]માપ્તાનિ ચાક્ષાનિ નવ.....' ૨

આ અવશેષોને પૂર્વે પ્રસિદ્ધ કરેલા અવશેષો સાથે સરખાવતા ગ્રો. હ્યુડર્સે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે આ કકડા પણ પૂર્વના અવશેષમાં જણાતાં એક નાટકના જ અવશેષો હશે; અને સમગ્ર ત્રણે અવશેષ-સમૂહો વિશે એવો તર્ક કરે છે કે જે તાડપત્રોના આ બધા ખણે છે તેમા અશ્વધોષના નાટકોના સંગ્રહ હશે. ૩

પુરાતત્વ-સંશોધનની દૃષ્ટિએ આ અવશેષો અનેક રીતે અગત્યના છે. ૪ અહીંઆ ફક્ત તેનો નાટકના સંશોધનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ અવશેષોમાં જે કૃતિઓ (અન્તિમ પ્રશસ્તિવાળા અવશેષો તદ્દન જુદાજ નાટકના હોય તો ત્રણ) જુદી પાંદી શકાય છે. આમાંથી એક નાટકમાં ભુદ્ધિ, ધૃતિ અને કીર્તિ એક બીજા સાથે સંભાષણ કરતાં દેખાય છે. અવશેષ ભુદ્ધિના ભાષણની વચમાંથી શરૂ થાય છે. ગ્રો. હ્યુડર્સે બધેખેતતા કરેલા કેટલાક ચુટ અવશેષો નીચે આપું છું.

૨ જુઓ. S. A. W. 1911 પા. ૩૯૨

૩ જુઓ. S. A. W. 1911, પા. ૪૦૯

૪ દાખલા તરીકે-આ નાટકમાં વપરાતી પ્રાકૃત બાવાઓ. આમાં ગ્રો. હ્યુડર્સે ત્રણ પ્રાકૃતભાવાઓ જુદી પાંદી શક્યા છે; અને તેના વિશે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યાં છે કે આ ભાવાઓ તેમની 'વર્ણુસ્થિતિમાં' (Lautstufe) પાલી અને શિલાલેખોની પ્રાકૃતને મળતી છે; અને તેને પછીની માગધી, અર્ધમાગધી અને શૌરસેનીની પૂર્વ-ભૂમિકાઓ કહી શકાય. જુઓ Bruchstücke Buddhistischer Dramen, પા. ૧૧

अवशेष. १.

आगता आलु

- पंक्ति १. यू. भवनिवर्त्तकेषु क्लेशेषु न किञ्चिदस्ति प्रहातव्यं यस्य नित्यमनित्यं वा
न किञ्चिदस्ति बोद्धव्यं—तमो येन क्षिप्तं.....मयूखैर्.....रजो यस्य ध्वस्तं
पं. २ येनावाप्तं परमममृतन्दुर्लभमृतं मनोबुद्धिस्तस्मिन्नहमभिरमे शान्तिपरमे^५—
—धृतिः—अस्ति अस्ति तत् मत्प्रभावपरिगृहीतम्पुरुषसंज्ञकन्तेजः प्रादुर्भूतं—
पं. ३ परस्परायत्तमिदन्द्वन्द्वमिति यत्र हि बुद्धिरवतिष्ठते तत्र धृतिः स्थानं लभते यत्र च
धृतिराधीयते तत्र बुद्धिर्विस्तीर्यते—कीर्तिः—एवङ्गते युवाभ्यामायत्ताभ्याम्
पं. ४ ....इदानीङ्क.....—बुद्धिः— तथा तत् अपि च — नित्यं स सुप्त इव
यस्य न बुद्धिरस्ति नित्यं स मत्त इव यो धृतिविप्रहीणः.....स च यस्य न
कीर्तिरस्ति ।

पाठदी आलु

- पं. १....तिष्ठति यस्य कीर्तिः^६—कीर्तिः— क पुनरिदानीं स पुरुषविग्रहो धर्मः
सम्प्रति विहरति—बुद्धिः—स्वाधीनायामृद्धौ क पुनर्न विहरति.....पक्षीव
व्योम्नि याति व्रजति (!)

५. अष्टीया वाचना परापर शैवतविधिनी वाचना प्रभावे आपी नथी. पञ्च वांयता
मुगम पडे ते भाटे प्रो. इयुडसे आपेयी शुद्धिओ अगे संभवित पाठोप्री हरेयी पूर्तिओ
यथास्थान गेडवी वाचना आपी छे. जधा विताराओभां आग पक्षति स्वीकारे छे.

- ५ शिखरिणी तमो येन क्षिप्तं । ५ ५ । ५ मयूखैर् ५ ५ । ५ —
रजो यस्य ध्वस्तं ५ ५ ५ । ५ ५ — । ५ ५ । ५ —
५ — येनावाप्तं परमममृतन्दुर्लभमृतम्
मनोबुद्धिस्तस्मिन्नहमभिरमे शान्तिपरमे ॥

- ६ वसन्ततिलकः. नित्यं स सुप्त इव यस्य न बुद्धिरस्ति
नित्यं स मत्त इव यो धृतिविप्रहीनः ।
— ५ । — ५ स च यस्य न कीर्तिरस्ति
— ५ । — ५ । ५ तिष्ठति यस्य कीर्तिः ॥

પં. ૨ નિઃસંગસ્તોયવાદામ્પ્રવિશતિ बहुधा मूर्तिं विभजति स्वे वर्षत्यम्बुधारां ज्वलति
 च युगपत्सन्ध्याम्बुद इव स्वच्छन्द्रात्यर्ज्व....वज्रनि च विधिवद् धर्मञ्च चरति^७.

પં. ૩ ....ઢગોચરઃ — ધૃતિઃ— તેને હિ સર્વા એવ તાવદેન વાસવૃક્ષીકુર્મઃ એવ હિ સ.
 મહર્ષિર્મેગધપુરસ્યોપવને સમ્પ્રતિ— સોર્ણેન્દ્રસ્તનુમૃદુજાલપાણિપાદઃ

૪ ....વજ્યાત્મા વિહરતિ નિઃસૃહઃ કૃતાત્મ્યો જ્ઞાનત્ય પ્રશમરસસ્ય એવ પૂર્ણઃ—
 તતઃ પ્રવિશતિ પ્રમામણ્ડલેન દક્ષિણે. ઇત્યાદિ

ખીજી નાટક ત્રિત્ર પાનાની આગલી પાનુએ શરૂ થતું દેખાય છે. પહેલી લીટી આ પ્રમાણે છે સિદ્ધ પારિપાશ્વકઃ—આ નાટકના અવશેષો પહેલાના કરતાં પણ વધારે મહત્વના છે. અહીંઆ એ બધા અવશેષો આપવા શક્ય ન હોવાથી પ્રો. દ્યુરમે પાનાદિકની જે મોંઘ પ્રસ્તાવનામાં કરી છે. તે ઉપરથી ઉપયોગી માહિતી નીચે આપું છું.

(૧) નવમા પાનાની પહેલી લીટી ઉપર તતઃ પ્રવિશતિ નાયકઃ એવો ઉલ્લેખ આવે છે. બીજા ઉલ્લેખો સાથે સરખાવતા પ્રો. દ્યુરમે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે તેનું નામ સોમદત્ત હશે; જો કે ૨૫૪ રીતે કોઈ પણ સ્થિતિએવો ઉલ્લેખ નથી.

(૨) બીજું નામ ધાનંજયનું છે. તે રાઘવકુમારનું (મદ્રિલાલક) નામ હોય એમ લાગે છે.

(૩) હુક (હુટઃ માટે) તેની ભાષા ઉપરથી હલકું પાંચ લાગે છે.

(૪) વિદૂષકઃ એનું નામ કૌમુદગન્ધ (કૌમુદગન્ધઃ) છે એ બાબત તે હુકની સાથે સંબંધિત છે તે ઉપરથી સમજાય છે.

(૫) છુદ્ધ.

(૬) શારીપુત્ર અથવા શારદ્વતીપુત્ર.

આ અવશ્યામ—(૭) મૈદગ, મૈદગસાયન.

તો ત્રણ) જુદી પાટી શકાય છે. [૬-૭ જુદાના પ્રમુખ શિષ્યો હતા.].

બીજા સાથે સંબંધિત કરતાં દેખાય ફ્રિન્ડિન્ગઃ માટે)

પ્રો. દ્યુરમે બધેએસતા કરેલા કેટલાક પૃષ્ઠ થઈ શકતું નથી. ભાષા ઉપરથી હલકું પાંચ લાગે છે.

૨ જુઓ. S. A. W. 1911 પા.

૩ જુઓ S. A. W. 1911. પા. દામ્પ્રવિશતિ बहुधा मूर्तिं विभजति ।

૪ દામ્પસા તરીકે—આ નાટકમાં વપરાતી જ્વલતિ ચ યુગપત્ સન્ધ્યામ્બુદ ઇવ.

પ્રાકૃતભાષાઓ જુદી પાટી શક્યા છે; અને તે— । — વજ્રનિ ચ વિધિવદ્ ધર્મજ્ઞ ચરતિ ॥

ભાષાઓ તેમની 'વર્ણસ્થિતિમાં' (Lautsitz) અને તેને પછીની માગથી, અર્ધમાગથી = મૃદુજાલપાણિપાદઃ ।

Bruchstücke Buddhistischer— । ૦૦૦ । ૦ — ૦ । — ૦ — । —

પુત્રા વિહરતિ નિઃસૃહઃ કૃતાત્મ્યો

પ્રમામણ્ડલ એવ પૂર્ણઃ ॥

(૧૦) માધ. પુરુષ કે જીવું નામ છે તે કળી શકાતું નથી. ત્યાર પછીનો અક્ષર રૂપે ઉદ્ગ્રાસો નથી.

(૧૧) બ્રાહ્મ. બ્રાહ્મણ માટે.

(૧૨) તાપ. તાપસ માટે.

(૧૩) ઉપા. ધણુંકરીને ઉપાસક માટે.

(૧૪) શ્રમ. શ્રમણ માટે. આ શબ્દ આશ્ચર્ય માટે વાપર્યો હોય એમ લાગે છે.

આ શબ્દથી એ બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓ કાલ્પિત છે. આશ્ચર્યનો પણ નામાનર્થ છે.

(૧૫) પારિપાર્થક.

(૧૬) ગણિ. ગણિકા માટે. તેનું નામ મગધવતી છે. નાયક, ધાનંજય અને ગણિકા વચ્ચે સંબાળ આવે છે; તેમાં ધનંજય તેને મગધવતી કહીને બોલાવે છે.

(૧૭) ચેટી.

૮૯ માં પાના ઉપર ત્રેહીપુત્રના શબ્દો છે. આ શબ્દ પાંચ લઘુ કે ઉપર જણાવેલા પાત્રોમાં તેના સમાવેશ થાય છે એ કહી શકાતું નથી.

મગધવતી રાજધાની રાજશૃલુનો ત્રણવાર દરેકેણ આવે છે

આ અવકાશમાં જે ભાગ રજૂ છે તેમાંથી યોગ્ય કિનારા આપુ છું.

[અવશેષ ૮ માં માર્થી. આગલી જાણુ]

ગણિકા—નક્ષિક્કરોથ ।

ધાનંજય—પ્રહિર્યામ્યામ રતિ ।

[ધાનંજયે નાયકોવા]—..... ન તાગ વ્યાકરણ કાલઃ ।

ગણિકા—કિંહુ દામિ, મુદ્ધવિમદ્ધકમ... [આમાં દર્શ ?]

[ધાનંજયઃ] તસ્મિન્નપરાધે કન્દુષ્ટમનુતિષ્ઠામિ ।

ગણિકા—કામહુ અટ્ટણારહો પિયો તવ તુ મહ અહેમિસ દ્વષ્ટમ્ ।

નાયક—કઃ સન્દેહઃ ।

ગણિકા—વચસ તુવં સવત્તી

ધાનં—વાદં મ.....

[પાછલી જાણુ]

[ગણિકા]—...અવિક્ષિતેન હિદયેન આદ્યમો ધારયિત્વો ।

નાયક—પ્રથમઃ કલ્પઃ ।

ગણિકા—દાર્ઝિમવિચરિતેન ત્સોદચ્છલચ્છકેન ત્સર્લ્લોફલાવદંશં આમવચ્છલકારેણ

પાય.....

धानञ्जयः—मगधवति अतितीक्ष्णः खल्वयं दण्डः । शृण्वन्मुष्पा.....

[गणिका] ..... हज्जन्तु पुत्ता च नत्तिका च ।

૧૩ મા. અવશેષની બીજી બાજુની ત્રિજી ધંકિયામાં... પારુદકેત નિવસન્તા સર્વે-
પ્રથમોદ્ધૃત એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

પહેલા અવશેષમાં આવતા છંદોની પંક્તિઓ ડૂતોટોમાં (૫-૮) આપી છે. આ નાટકમાં વપરાયેલા કેટલાક છંદો નીચે પ્રમાણે છે.

अनु०६५—दुखे स्वस्वान्तरे वर्ते । रोषः ॥ ५॥

उपपत्ति—५१०— प्तपण्णान्तरनिःसृतेन

गौरेण चित्रस्तनुनातपेन

निघृष्ट —————

शासिनी—एवं लोकः शस्यवज्जायमानो

ज्ञानादि—

५१स्थ—यया वनं शान्तमपास्य दुःखिनः ।

वसंततिलक—लोके परिग्रहवताङ्गृहिणाङ्गृहाणि

***   ***   ***   ***

0000   0000   0000   0000

— ५ । — ५ मनसो गृहभूतेष्वेव ॥

अग्निर्हि मे शरणमापद्भिः सिन्धुरूपे ॥

(બીજા પાંચ સ્થાને આ છન્દ વપરાયો હોય એવું કહી શકાય છે.)

भासिनी—५५५।५५५।—५५५।५५५।— पादरेण

स्थितमतिभिरलभ्यं यत् सुरेश्चासुरेश्च ।

(ખીજન' પાંચ ઉદાહરણ સંબંધી સકે છે:)

हरिश्चि—०००।०० यः स्वस्योऽन्वानञ्चरान्यपरिग्रहः ।

(બીજા એક રૂયાતે સંભવે છે.)

शाहविडीडित—गृह्यं गृहति दुष्कराणि कुरुते तत्संगतं —५—

(ખીજી અગીઆર સ્થાને સંભવે છે.)

श्रेयसे-तद् वार्यङ्गोचरेभ्यो मन इह चल — — — — —

(ખાજાને એ ચ્યાને સંભવે છે.)

૬. મૂળમાં ફક્ત પ્રથમો...છે. વિષય પ્રમાણે ગ્રો. સ્વરૂપે પતિ દર્શાવી છે.

૧૦ મસ દર્શી ?

आर्या—सुरद्विद्वत्त्वम.....

ત્રિજ્ઞે અવશેષસમૃદ્ધ શારીરુપધર્મસ્થિતો છે. પ્રથમ અવશેષના પ્રવેશકમાં ચાર પાત્રો સંભાળી રહ્યા છે. પાંચ એકંદરે પાત્રો પાંચ લક્ષી. શુદ્ધ, શારીરુપ, મૌહ્યલાયન, ઉપતિષ્ઠ અને પુરુષ. આમાં ઉપતિષ્ઠના ગ્રન્થો દેખાતા નથી. કેટલીક વાતચીત પછી (જે બરાબર સમજાતી નથી) એક વ્યક્તિ-પ્રાણું કરીને મૌહ્યલાયન-‘યા બુદ્ધિસ્તપસા-મુદ્ધયઃ’ ‘જે શુદ્ધ અને તપની ઋદ્ધિઓ’ છે તેના વખાણ કરી નીચેના શ્લોક બોલે છે.

उपमति .....ञ्च वायोः ।

आत्मे धरः यानवलेन कुर्युर्न योगिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् ।

તેને શારીરુત્તર—તસ્માદાત્મસંતારસ્ય ક.....કહી હુંકામાં જવાળા આપે છે. યોડીક વાનચીન પછી શુદ્ધ આ પ્રમાણે ક્રોધને સ્થાગન આપે છે.

स्नातं.....नैःकर्णधारय भविष्यते धर्ममेनापतये ।

આગળ જતાં મૌહગદાયન નીચેના શ્લોકો બોલે છે.

(शा.स. वि.)—मोहान्धन्य जनन्य दर्शनकरं नष्टस्य स —५—

— — — | ५५ — | ५ — ५ | ५५ — | — — म्य संवित्करम्

सू-—४४—१—शृ० ४४—ज्ञानप्रतिष्ठाकरम्

वन्दे—१५ राक्षसोपनकरं भयः—करम् ॥

પછી બુદ્ધ કહે છે—સ્વાગતં મહા...ચરુદ્ધિવિકલ્પેશ્વરાય.....

ત્યારપછી કોઈ એક પુરુષ-સંભવ છે કે તેની શ્રમાણ દશે-કેંદ્ર છે.

त्रिभिः शिष्यैः परिवृतः शोभते मुनिचन्द्रमाः ।

....न. त्रि— ५ गृह इव चन्द्रमाः ॥

આગળ જતાં આન્ધ્રવિષયક સંભાષણ આવે છે, તેમા કોમરુ જણાવે છે કે—

शरीरनिर्मत्तमात्मेश्वरसंज्ञकं बुद्धिसंशुभ्यं तत्

सूक्ष्मत्वाच्चैव दोषाणामन्यापाराच्च चेतसः ।

दीर्घत्वादायुपश्वव मोक्षस्तु परिकल्प्यते ॥

શાસીપુત્ર જન્માખ્યા આધે છે—મગધનુ અસ્ય ધર્મસ્ય.....[ત ?] યાત્મગ્રાહે સ્તિ
ન નેષ્ઠિકી નિર્વૃત્તિ ભવતિ નેરાત્મ્યદર્શનાત્ચ ભવતિ તદ્યથા નદીસ્ત્રોતસો વર્તમાનસ્ય પ્રત્યુ
.....પે.....શ્ય અભિન્નપરતે સ્થો ..... પ્રાપ્તે તત્ત્વ.યથા નિમ્નગતં ભવતિ તત્ત્વાદૌ

હત્યાદ. આગળ જતાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક બોલે છે.

(શાલિની)—કર્મ ક્ષેત્રં ધીજમુત્પત્તિવેતઃ

તૃષ્ણા ક્લેદચ્છાદનં ચાપ્યવન્ધ્યમ્ ।

નર્વં લોકઃ શમ્યવજ્ઞાયમાનો

જ્ઞાનાદિત્યે.....

૫૪ી પુદ્ગલો છે—ચિત્તીતયો ચેતિધર્મેણ કૃતપરિકર્મણોઃ અસ્માત્ સિદ્ધાન્ત-
પ્રતિવેધાદુદ્ધૃતયિવિવદદિશલ્યયાઃ શુદ્ધમનસોર્યુવયોઃ

ઈત્યાદિ કહી નીચે પ્રમાણે શ્લોક બોલે છે.

(૫૪શ્લોક) અતઃ પરં જ્ઞાનમિદં ચતેન્દ્રિયો ।

નિરન્તરં ભાવયિતું ચિમુક્તયે ।

શિ- સુ મિક્ષામલિલામક~

નિરામયો પાતુ.....

ત્યાર ૫૪ી આપની પ્રગમ્નિ પહેલા આપી છે.

આ નાટકોના સમય નિર્ણય માટે તેની પ્રતોતી લિપિ એ મુખ્ય સાધન છે. તેની લિપિ
કૃત્તન સમયની છે એમ પ્રો. દયુર્સ નક્કી કરે છે; અને નાટકોને ખ્રીસ્તી સંવત્સરની પ્રારંભમાં મુકે છે.
આ રીતે શારીપુત્રપ્રકરણના કર્તા તરીકે અશ્વધૌપનો સમય ઇસ્વીસનનો પહેલો સૈકા હશે. ખ્રીસ્ત
પ્રમાણેથી પણ અશ્વધૌપ માટે એ જ સમય નક્કી થએલો છે. અશ્વધૌપ ઇનિષ્ટનો સમકાલીન
હતો એ મન લગભગ સર્વમાન્ય થએલો છે. ૫૫ ઇનિષ્ટનાં સમય વિષે મનભેદ છે. પ્રો. ડૉ.
ઓલ્ડેનબુર્ગના છેલ્લા સંશોધન પ્રમાણે તેનો સમય ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાને અન્તે છે. ૧૧

આ નાટકના અવશેષોમાંથી નાટક સાહિત્યના ઇતિહાસ વિષે કેટલી અગત્યની માહિતી
મળે છે તે વાંચકો કૃપા કર્યા હશે. આપણે બેઈ શરૂએ કહીએ કે ખ્રીસ્તી સંવત્સરના પ્રથમ
સૈકામાં સંસ્કૃત નાટકનું અર્થ ચોક્કસ થઈ ગયું હતું. નાટકની અંકમાં બેઈ અર્થી,
કૃત્ય પાત્રોની સંસ્કૃત બાબા અને દલકા પાત્રોની તેમની ભિન્ન ભિન્ન રીતિ અનુસાર ભિન્ન
ભિન્ન પ્રકારના બાબાઓ સરળ અને મધુર સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં વાનગીત, બાબોને અનુસરતા ભિન્ન
ભિન્ન પ્રકારના પ્રસિદ્ધ હશે. (મુલકનાં ઉપયોગ એની અને બાસતી વિશેષતા છે.) મધુર
તરીકે વિદ્યુપકનો ઉપયોગ, પહેલા નાટકમાં ચિત્તવૃત્તિઓના પાત્રો તરીકે ઉપયોગ, ઇત્યાદિ
બાબો આ અવશેષોમાંથી જાણાઈ આવે છે. શારીપુત્ર નાટકને 'પ્રકરણ' કહ્યું છે તે ઉપરથી
આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તે સમયે નાટકોના પ્રકાર જાણીના હશે. સંભવ છે કે દશ
પ્રકારના ઉપકો જાણીના હોય.

પ્રકરણના સંબંધમાં એક બાબત વિચારવા બેઈ છે. શારીપુત્રપ્રકરણ નવ-અંકી છે;

~ જર્મન સંસ્કૃતપાનાના ઉપયોગી યજ્ઞો સમજવામાં શ્રી. નર્મિદલાઈ સ્થિરભાઈ પરંદે
મને ઘણી મદદ કરી છે. તે માટે તેઓશ્રીના હું આભારી છું.

જ્યારે પ્રસિદ્ધ પ્રકરણો મૃચ્છકટિકા, ગાલનીમાધ્વ ૧. મહિક્ષામારન દ્વારા આપી છે. ૧૨ પ્રકરણમાં વસ્તુ સામાન્ય રીતે રાગ્નઓનું નદિ પણ જનસમાજમાં ઉચ્ચસ્થાન ભોગવતા અમલદારો, શ્રેદીઆઓ, ઉચ્ચકક્ષીન બ્રાહ્મણો વગેરેનું ચરિત્ર હોય છે. એ દૃષ્ટિએ શારીયુગ, પ્રકરણના સામ્બીય લક્ષણને મળતું છે; પણ પ્રકરણનું વસ્તુ કવિકલ્પિત હોવું જોઈએ એ બાબતમાં મળતું નથી. તેનું વસ્તુ ઐતિહાસિક છે. મને લાગે છે કે નાટ્યશાસ્ત્રોમાં આ ભેદ પછી દાખલ થયો હશે. સામાન્ય રીતે નાટકોમાં પુરાણો વગેરેમાં વર્ણવેલા રાગ્નઓનું અને માલવિકાગ્નિમિત્ર જેવા નાટકમાં ઐતિહાસિક રાગ્નઓનું નિરૂપણ થતું હશે; જ્યારે પ્રકરણોમાં સામાન્ય જનસમાજનું વર્ણન થતું હશે. તદ્દન નથી વસ્તુની કલ્પનાને-જેને પુરાણોના કે ઇતિહાસનો કે પરંપરાનો ટેકો ન હોય-આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ અવકાશ મળે છે એ વાત સામાન્ય રીતે આપણા દેશના તેમજ બીજા નાટકો જેનાં સમગ્ર શકાય છે. એટલે એ વ્યાખ્યાવિદ છે કે મોટે ભાગે પ્રકરણો કલ્પિત વસ્તુવાળા હોય; અને તેથી શાસ્ત્રકાંડોએ એને પ્રકરણનું નાટકથી ભેદરત્ન ગણ્યું હશે. ૧૩

૧૨ નાટકે તેમજ પ્રકરણુ પાંચથી દશ અંક મુખીના હોવું શકે.

પ્રકરણનાંટકવિપયે પદ્યાયા દશપરાસ્તથા ચૈવ ।

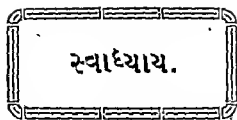
બ્રજાઃ કર્તવ્યા ॥ ભ. ના. શા. અ. ૧૮ શ્લો. ૧૦૨

૧૩ યત્તાટકે મયોક્તં વસ્તુ શરીરં ચ વૃત્તિભેદાશ્ચ ।

તત્પ્રકરણંપિ કાર્યં કેવલમુત્પાદયવસ્તુ ર્યાત ॥

૯૮ મો શ્લોક પણ જુઓ.

ભ. ના. શા. અ. ૧૮ શ્લો. ૯૫.

કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્યના કાલનિર્ણયની દિશા. લે. ડા. ફ. લેલે
અને (શ. કા. એક.

મધ્યયુગીન ભારતના ઇતિહાસમાંના આ બે રત્નો ખોવાઈ ગયાં છે, અને તેમની શોધમાં અનેક વિદ્વાન સંશોધકોએ અચામ પ્રયત્નો કર્યા છે. તોપણ હજી એકબી રીતે તેમની શોધ લાગી નથી. છતાં દરેક સંશોધકના પ્રયત્નોનાં તેના પછીના સંશોધનના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓને થોડો ઘણો ઉપયોગ થયા વિના રહેતો નથી. હમણાં જ કલિદાસ અને વિક્રમાદિત્યના કાલનિર્ણયની મહત્વની બાબતમાં ધારના પ્રસિદ્ધ સંશોધકો રા. ડા. ફ. લેલે અને રા. શિ. ડા. એક આ બંનેએ દરેલા ભેગા પ્રયત્નના કલ તરીકે હેમની 'વિવિધજ્ઞાન વિસ્તાર' માં લેખમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પૂનાના ભારત-ઈતિહાસ સંશોધક મહાશય આજ લેખમાળા પૂર્વે નિર્મધરૂપે વાંચવામાં આવી હતી. એજ લેખ "પુરાતત્વ" ને સમાજોચનાર્થે મોકલવામાં આવ્યો છે. પુરાતત્વના ચિદિત્સક સંશોધકોને આ પ્રમાણે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારી તેના સાર તીએ આપીએ છીએ.

બાણભટ્ટના શ્રીહર્ષચરિત્રમાં નથા ઐહલે (Aihole) ના જૈનદેવાસયના શિલા-લેખમાં કાલિદાસનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આ બંનેનો પણ કાલ ઈ. સન ૬૩૫ ના અરસામાં છે એમ નક્કી થયું છે. તેથી સન ૬૩૫ પહેલાં કાલિદાસ હોવા જોઈએ એમ નક્કી છે. આ એક બાબતની મર્યાદા થઈ. વળી કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનો નાયક શુંગવંશીય રાજા અગ્નિમિત્રનો કાલ ખ્રિસ્તાબ્દ પહેલાં ૧૫૦ વર્ષનો નક્કી થયો છે. તેથી તે પછીનો કાલિદાસ એ નક્કી. આ થઈ જાણ મર્યાદા. ત્યારે હવે ખ્રિસ્તાબ્દ પૂર્વે પહેલા શતકથી માંડીને ઈ. સ. ૬૩૫ના દરમિયાનમાં કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્ય થઈ ગયા હોવા જોઈએ. હવે એમાંથી દરેક શતક લઈને એમાં આ બંનેના અસ્તિત્વને માટે એકબા પ્રમાણે મળી આવે છે કે નહિ તે આપણે જોઈએ.

ખ્રિસ્તાબ્દ પૂર્વે પહેલાં શતક. આ શતકમાં ઉપરનાં બે રત્નો થઈ ગયા હોય એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. પણ સલાન્વેપણની દકોર દટિથી જોતાં આ શતકમાં હેમના અસ્તિત્વને માટે કંઈ નો મળતો નથી. અત્યારે હેમના પછીના ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, મૌર્ય વિ. રાજાઓને વિષે ઘણું જાણ્યું છે પણ પહેલાં બેને વાસ્તે એક પણ ઉલ્લેખ નથી. હાલનો કહેવાતો વિક્રમ મંચન છે. સ. ૫૫૦ પહેલાં પડના અરસામાં શરૂ થયેલો હતો. પણ સત્તાવન પછી લગભગ હજાર વર્ષ સુધીના કાળમાં અથવા શિલાલેખોમાં વિક્રમસંવત્ એવો એકબો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર માલવાનાં ગણસ્થિતિ આ વિ. સંજ્ઞા છે. પણ હેનો અર્થ આ સંવત્ પહેલો માળવામાં ઉત્પન્ન થયો એટલું જ સિદ્ધ થાય છે. વિક્રમ એના પ્રવર્તક એમ કહી શકાય નહિ.

૬. સ. નું પહેલું બીજું અને ત્રીજું શતક. આમાં પણ પહેલા બેને વિષે ચોક્કસ ઉલ્લેખો નથી. જે કે “હાસ-નૃપતિ વિરચિત” ગાથાસમશીતોમાં (૧૪) વિક્રમાદિત્યના નામનો ઉલ્લેખ છે; પણ ગાથાસમશીતો કાલ હજી નિશ્ચિત નથી. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે તેનો કાલ ૬. સ. પહેલું શતક છે, તો ડૉ. દેવદત્ત ભોંડારકર ઇત્યાદિ સાખીત કહે છે કે તે પ્રત્યક્ષ સંક્રાંતિમાંનો જ હશે.

૭. વળી પૈશાચી ભાષામાંના બૃહત્કથામાં વિક્રમની કથાઓ છે એમ તેહના કથાસરિત સાગર નામના ભાષાંતર ઉપરથી દેખાય છે. પણ બૃહત્કથાનો કાલ નિશ્ચિત નથી. ૭. વળી આ ત્રણે સંક્રાંતિમાં વિક્રમાદિત્યના વર્ણનને પાત્ર થાય એવા સપ્તદિત્ય પ્રેમી અને મદાપરાક્રમી એક પણ રાજા થયો નથી.

૮. સ. ચૈત્ર્ય અને પાચમ્બુ શતક. ચૈત્ર્ય શતકમાં ગુપ્તવંશનો નથા સંસ્કૃત વાગ્મયનો ઉત્કર્ષ થયો એ સાચી વાત. આ વંશમાં સસુદ્રગુપ્ત, અન્દ્રગુપ્ત, કુમારગુપ્ત અને સ્કન્દગુપ્ત એવા ચાર મહાપુરુષો થયા એ પણ સાચું. તેમાં ૭. અન્દ્રગુપ્ત (બીજો) તો ઉત્તરવર્ષિનીનો રાજા પણ હતો એટલું જ નહિ પણ તેમના માળવા અને કાલીઆવાડમાં જરી આવેલા સિદ્ધા ઉપરથી વિક્રમાંક નથા વિક્રમાદિત્ય એવી તેહની પદ્ધતી પણ મળી આવે છે. તેથી જ એ જ અન્દ્રગુપ્ત શકતે છત્તનાર, શક પ્રજાતક વિક્રમાદિત્ય હોવાને કહેવું; અને તેહના દરબારમાં કાલિદાસ હોવાને કહેવું એ એવું ડૉ. ભોંડારકર ઇત્યાદિ માને છે. પણ તેમના અનુમાનો સિદ્ધ થયાં નથી. ગુપ્તના વખતના અત્યારે પણ શિક્ષાલેખો મળી આવ્યા છે તેમાં ગુપ્ત સંવત્તનો જ ચોક્કસ ઉલ્લેખ છે. વિક્રમ સંવત્તનું નામ સરખું પણ નથી. ૭. વળી નાકાલીન વાગ્મયમાં કાલિદાસઆદિ કવિના નામો મુદ્દાં નથી.

૯. સ. નું છઠું શતક. આ શતકમાં શકારિ ઉત્તરવર્ષિનીપતિ, વિક્રમાદિત્ય, થયો હોય એમ અનેક પ્રમાણો ઉપરથી જાણે છે. આ પ્રમાણોનો હુંક્રમાં નિર્દેશ કરીએ છીએ.

પ્રમાણ ૧ હું. ચીનીપ્રવાસી હ્યુએનત્સંગે દિહુસ્થાનમાં ૬. સ. ૬૨૬. થી ૬૪૫ સુધી પ્રવાસ કર્યો હતો તે પોતાના પ્રવાસવૃત્તમાં લખે છે. “સાડ વર્ષ પહેલાં માળવામાં એક મદાવિષ્ણુના વિદ્વાન રાજા થઈ ગયો તેણે પચાસ કરતાં વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ જુનાં લખાણો ઉપરથી જણાય છે.” ૭. વળી તે એમ પણ કહે છે કે તે વખતે દિહુસ્થાનમાં, એક માળવામાં અને બીજું મગધમાં એમ બે પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠો હતાં. હવે તે વિક્રમાદિત્યને જદ્દે તે રાજાનું નામ શિક્ષાદિત્ય હતું એમ કહે છે. પૂરાવો ટીકો કરે એવી આ એક બાબત છે. છતાં એક પ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી રાજા આશરે ૫૩૦ થી ૬. સ. ૫૮૦ સુધી થયો એટલું તો નક્કી.

પ્રમાણ ૨ જુ. રાજતરંગિણીના વિગ્ન તરંગમાં નીચેનું વર્ણન છે. “હિરણ્ય પદ્મી કાશ્મીરનું સિંહાસન ખાત્રી પડ્યું. તે જોઈને હર્ષપરનામધેય ઉત્તરવર્ષિનીપતિ શકારિ ચિંતપ્રિય વિક્રમાદિત્ય સમ્રાટે તેના ઉપર પોતાના વિદ્વાન મિત્ર, માન્યુસની નિમણૂક કરી. પણ વિક્રમાદિત્યના મરણ પછી કાશ્મીર રાજ્યનો ખરો વાસ્ત પ્રવરમેન આગળ આવ્યો. ત્યારે માન્યુસે આપ

પ્રાચીની હોને રાજ્ય આપ્યું. આ પ્રવરગેને કાશ્મીરમાં પ્રવરપુર કરીને એક નગર વસાવ્યું જે અત્યારે શ્રીનગર કહેવાય છે. ઈ. સ. ૧૨૧ માં જુમેનસંગ કાશ્મીરમાં ગયેલા ત્યારે, તેણે એ નગર બંને બેએકું. આ નગર હમણું જ વસાવેલું છે એમ તેના વિષે તે લખે છે. તેથી પ્રવરપુરની સ્થાપના આશરે ઈ. સ. ૫૯૦ માં થઈ હશે. તે પહેલાં દશવર્ષ એટલે ઈ. સ. ૫૮૦ ના અરસામાં વિક્રમાદિત્ય મરણ પામ્યા હશે. રાજતરંગિણીમાંનું વર્ણન અને ચીની પ્રવાસીનું વર્ણન સરખાવતા ચીનીપ્રવાસીના શિલાદિત્ય એજ વિક્રમાદિત્ય હર્ષ છે એવી ખાત્રી થાય છે. શિલાદિત્ય એ હર્ષની બીજી પદવી હશે. તે વખતના રાજગોષ્ઠીએ જે જે પદવીઓ ધારણ કરેલી એમ ઇતિહાસ પ્રસારે આપે છે.

પ્રમાણ ત્રીજું: વળી એજ ચીની પ્રવાસી લખે છે કે તે વખતે વસનાંતો રાજા દુવબદ્ તરણ હતો. એ માસવરાગ શિલાદિત્યનો બાણેજ અને ક્ષેત્રાધિપતિ હર્ષવર્ધનનો જમાદ હતો. આ શિલાદિત્ય (દુવબદ્નો મામો) સાડ વંધ પહેલા મરી ગયેલા શિલાદિત્ય ઉદે વિક્રમાદિત્ય હર્ષનો કાઠી સગો હતો એમ રાજતરંગિણી તરંગ મિત્રે સ્કોટ ૩૩૦ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. હોમા લખ્યું છે “ કાશ્મીરના રાજા પ્રવરગેને હર્ષ વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર જેને શિલાદિત્ય પણ કહે છે હોને રાજગોષ્ઠીએ પચાવેલું રાજ્ય કરીથી અપાવ્યું.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બીજી શિલાદિત્ય અને ક્ષેત્ર રાજા હર્ષવર્ધન અને વલ્લભીરાગ દુવબદ્ એ બધા સમકાલીન હતા. વળી આ શિલાદિત્ય રાજ્ય શુભાવવાથી દુર્ગમ થયો હતો એમ લાગે છે. તેથી આપણો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી રાજા એ જૂનો જ વિક્રમાદિત્ય હોવો જોઈએ એમા સંક નથી.

પ્રમાણ ચોથું. બાણબદ્ હર્ષચરિતની પ્રસ્તાવનામાં જુગન્ધુની વાસવદત્તાનો આદર-પૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. તેથી જુગન્ધુ બાણ પહેલાં થયેલો એવો નહીં જ, હવે જુગન્ધુ વાસવદત્તાની પ્રસ્તાવનામાં વિક્રમાદિત્યના સ્મરણ થયા પછી આ ગ્રંથ લખાયા એમ જણાવે છે. આ ઉપરથી પણ વિક્રમનો કાલ નિશ્ચિત થાય છે. આ જ વાસવદત્તાનો રીકાસર વસિંદ જુગન્ધુ વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં બેસે અને તેણે એ કાલ વિક્રમાદિત્યના મરી ગયા પછી લખ્યું એમ જણાવે છે. આ પણ પ્લાનમાં લેવા જોઈએ.

પ્રમાણ પાંચમું. જુગન્ધુનો મામો પ્રસિદ્ધ પંડિત વસચિ હતો. ‘વરુચિ-ભાગિનેયમહાકવિસુવન્ધુચિરખિતા વાસવદત્તા’ આવો વાસવદત્તાની એક જુની ગોથીમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. હવે વસચિ પોતાના પત્નીસુદી ગ્રંથમાં લખે છે:

‘વિક્રમાદિત્યમૂપસ્ય ક્રીતિસિદ્ધેનિન્દેશતઃ ।

શ્રીમાન્ વરુચિર્ધીમાન્ તનોતિ પચકોમુદોમ્ ॥

જુગન્ધુ બાણ પહેલાં અગે પણ છઠ્ઠા સદ્માં કેમ એવો સવાલ હોશે. પણ આ બાબતમાં જુગન્ધુ વાસવદત્તામાં જ એક એ પ્રમાણો મળે છે. વાસવદત્તામાં દરવીનું ‘અદોવિચિત્ત’ બદલત વર્મકીર્તિનું બૌદ્ધભંગિ અને ઉદ્યાતકરભ્યાર્ધની ન્યાયચિત્તિ આ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે. અને હોમનો કાલ ઈ. સ. છઠ્ઠા સદ્માં નહીં થયેલો છે. તેથી જુગન્ધુ પણ છઠ્ઠા સદ્માં પહેલાં નથી એમ નહીં. અર્થાત્ વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા સદ્માં પહેલાં ન જ હોઈ શકે.

પ્રમાણુ છઠું. ભર્તૃહરિ વિક્રમાદિત્યનો ભાષ્ય અને શતકનય તથા વાક્યપદીય વગેરે ગ્રંથના કર્તા તરિકે પ્રાસદ છે. તે છઠ્ઠા સૈકામાં થયો હોય એમ નીચેના પ્રમાણો ઉપરથી લાગે છે.

સુગન્ધુની વસવદત્તામાં ભર્તૃહરિના શૃંગારશતકમાંથી અવતરણ લીધું છે.

કાલિદાસના શાકુન્તલના મયન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ । આ શ્લોક ભર્તૃહરિના નીતિ-શતકમાં પણ મળે છે.

પ્રો. પાઠકના મતે ભર્તૃહરિ ધર્મશીર્ષિ પદ્મીનો છે. તેથી એ સુગન્ધુનો સમકાલીન હશે. બૌદ્ધ પતિ ઇત્યોગ સાનના શતકમાં દિદમાં આવ્યો. તેણે ભર્તૃહરિ ઇ. સ. ૬૫૦ ના અરસામાં યથોચ્છેદ ચંદ્ર મરણ પામ્યો છે એમ લખ્યું છે. આ બધા ઉપરથી ભર્તૃહરિનો ભાષ્ય વિક્રમાદિત્ય પણ છઠ્ઠા સૈકામાં હોય એમ લાગે છે.

પ્રમાણુ ૭ મું. પ્રસિદ્ધ અરબી પંડિત અલ્બેરૂની લખે છે કે ઉલ્લગનીની રાજા વિક્રમાદિત્યે કોરર ગામ આગળ શકનો પરાબવ કરીને પોતાના નામનો શક ચક્રાવ્યો. અલ્બેરૂની ચોકામું કહે છે કે આ શકજેતા વિક્રમાદિત્ય અને સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય બન્ને તદ્દન બુદ્ધા છે. શકવત્સરગિણીના દ્વિતીય તરંગમાં પણ તદ્દન એવો જ ઉલ્લેખ છે. હવે કોરરની લગાઈનો કાર્ત્તવ્યશન ફ્લોટ વગેરે ઇ. સ. ૫૪૪ માં છે. વિક્રમ પછી શકારિ વિક્રમનો કાલ શકે ૪૬૬ માં છે. આ બન્ને તારિખો મળતી હોવાથી વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા સૈકામાં થયો એ નક્કી છે.

પ્રમાણુ ૮ મું. મંદોત્તરના કૃપમાં, ને જયસ્ત્રાભો ઉપર છઠ્ઠા સૈકામાંના માળવાના રાજા યશોધર્મે દેવની સ્તુતિ લખી છે તેમાં તેને મહાપ્રતાપી હોવાનું પ્રિપતિનો જ્ઞાન એમ કહ્યું છે. આ પ્રશસ્તિનો કાલ ઇ. સ. ૫૩૨ છે. આ રાજાના વર્ણન ઉપરથી હર્ષ વિક્રમાદિત્ય એ જ હોય એમ લાગે છે. આ યશોધર્મે દેવ ઉલ્લગનીની પતિ પણ હોતો એ પ્લાનમાં રાખવા જેવું છે.

પ્રમાણુ ૯ મું. જ્યોતિર્વિદ્યાભરણુ ગ્રંથના ૪ થી અધ્યાયના ૫૩ માં મ્લેકમાં બવિષ્વકથન કહ્યું છે કે વિક્રમભૂષિની કાલ મણુના પ્રમાણે ૧૦૩ વર્ષ પછી ક્ષય માસ આવશે. હવે વિક્રમાદિત્યનો સદ્દ માલ્લવ સંવત્ ૬૦૧ એટલે ઇ. સ. ૪૪૪ માં શક થયો, તેથી જળના કરતાં ઇ. સ. ૬૪૭ માં ક્ષય માસ આવશે જોઈએ અને દિવાનગદાદર કમ્બુ સ્વામી પિચ્ચેના Indian Chronology ના કોષમાં ઇ. સ. ૬૨૯ માં ક્ષય માસ આવ્યો છે. જ્યોતિષના નિયમ પ્રમાણે એમાં ૧૯ વર્ષ ઉમેરીએ તો ઇ. સ. ૬૪૮ સાલ આવે છે. આ સાલ (પહેલા) ના અરસામાં યજ્ઞેશ્વરદેવે ચક્રના ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો તેથી વિક્રમાદિત્ય હર્ષ યજ્ઞેશ્વરદેવ ઉલ્લગનીની પતિ છઠ્ઠા સૈકામાં થયો એ લગભગ નિશ્ચય થાય છે. હવે વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં રત્ન તારકે મુનાયેલા કાલિદાસના કાલ વિષે પ્રમાણો જોઈયું.

૧ હું. ઇ. સ. ૬૨૫ ના અરસામાં હર્ષચરિતમાં કાલિદાસનો ઉલ્લેખ છે. તેથી તે પહેલાં કાલિદાસ એ નક્કી.

૨ બું. કાલિદાસના ગ્રંથોમાં રાશિના ઉલ્લેખા ઘણા આવે છે. રા. ચિંતામણુ વૈદે શક પૂર્વ કાલમાં હિન્દુઓ રાશિ જાણતા ન હતા એમ જણાવે છે. મીન, મેષ, વૃષભ એ પરિભાષા મુખ્યતઃ વરાહ મિહિરના કાલથી જ કામ્ય થઈ છે, તેથી વરાહમિહિરનો સમકાલીન અથવા ત્યાર પછીનો કાલિદાસ હોવો જોઈએ.

૩ જી. વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા અને કાલિદાસના કાવ્યમાંના ન્યૈતિવિધ્યક કશ્ચેષોમાં અતિશય સાદૃશ્ય છે. વરાહમિહિરના વખતમાં અયનાંશમાં હાલના કરતાં ૧૯ અંશનો ફરક છે અને એ ફરક પડ્યાને ૧૩૫૦ વર્ષ જોઈએ. તેથી ઇ. સ. ૫૭૦ ના અરસામાં કાલિદાસ અને વરાહમિહિર બંને પણ હોવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

૪ થી મેઘદૂતમાં મત્રીનાયે દિગ્ગતગાથાઓના ઉલ્લેખ શોધી કાઢ્યો છે. આ બૌદ્ધ પંડિત કાલિદાસનો પ્રતિસ્પર્ધી મનાય છે. દિગ્ગતગતો શુરુ વસુમંથુ ઇ. સ. ૪૮૦ સુધી હયાત હતા. તેથી તેનો શિષ્ય અને કાલિદાસ એ પણ છૂટા સૈકામાં થયા એમ સાબીત થાય છે.

૫. મું આખ્યાયિકા એમ કહે છે કે કાવ્યાદર્શનો કર્તા દંડી અને કાલિદાસ એ સમકાલીન હતા. કાવ્યાદર્શમાં લઘ્વમલઘ્વી તનોતિ । આ વચન શાકુન્તલમાંથી લીધું હોય એમ ચોકબુ લાગે છે. બીજી આખ્યાયિકા એમ કહે છે કે જનકીહરણ કાવ્યનો કર્તા કુમારદાસ અને કાલિદાસ એ સમકાલીન હતા. ગંગાગાના પ્રસિદ્ધ પંડિત સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ આ આખ્યાયિકાને ખરી માને છે. કુમારદાસ ઇ. સ. છૂટા સૈકામાં થયો તેથી કાલિદાસ પણ એ જ અરસામાં હોવો જોઈએ. ત્રીજી આખ્યાયિકા એમ કહે છે કે કાલિદાસ અને વરાહમિહિર એ બંને સમકાલીન હતા. એક વખતે ભર દરબારમાં વરાહમિહિરે ન્યૈતિય-શાસ્ત્રની બાબતમાં કાલિદાસનું અપમાન કર્યું તેથી રીસાધને કાલિદાસે ન્યૈતિવિદ્યાભરણુ ગ્રંથ કર્યો. આ ત્રણ આખ્યાયિકાઓ કાલિદાસ છૂટા સૈકાના માનીએ તો જ બંધ બેસે છે.

પ્રમાણ ૬ હું. મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં સેતુબંધ કરીને કાવ્ય છે તેનો કર્તા પ્રવરસેન છે એમ બાણબટ્ટ કહે છે. આ કાવ્યના દરેક આશ્યસને અને હાસિરિં પચરસેન ચિરદૃષ્ કાલિદાસકવ્ય દદમુદ્ધવહે મહાકવ્ય એવો ઉલ્લેખ છે તેથી આ પ્રબંધની સાથે કાલિદાસ અને પ્રવરસેન બંનેના સંબંધ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. વળી આ કાવ્ય ઉપરની ૩૦૦ વર્ષ પહેલાંની ટીકા છે તેમાં કહ્યું મહારાજપ્રવરસેનનિમિત્ત કવિચક્રચૂડામણિમહાશયઃ કાલિદાસ સેતુચન્ધઃપ્રવચ્ચ ચિકોર્ણુઃ એમ લખ્યું છે. આગળ પ્રવરસેન અને વિક્રમાદિત્ય સમકાલીન હતા એમ રાજતરંગિણી ઉપરથી અમે સિદ્ધ કર્યું છે. હવે ઉપરના ઉલ્લેખ ઉપરથી કાલિદાસ પણ આ બંનેના સમકાલીન છે એ ચોકબુ છે.

રા. બ. આઠવસે.

‘વિવિધજ્ઞાન વિસ્તાર’ સાથે જોડેલી ‘મહારાષ્ટ્ર-સાહિત્ય પત્રિકા’ માં પ્રો. ગોવિંદ. શિ. આપટે-એ આ નિબંધની અનુકૂલ સમીક્ષાઓ કરી છે. પણ છેવટે તેઓ જણાવે છે કે ‘ન્યૈતિવિદ્યાભરણુ’ ગ્રંથ કાલિદાસનો હોય એ સંભવિત નથી. આ અભિપ્રાય યોગ્ય છે.

ચિત્ર પરિચય.

પૃષ્ઠા ઉપર આપેલું ચિત્ર ભરચની જાસેમરજીવની એક મેદૃશાવૃત્તું છે. મુસલમાનોની નાણે પણ કાયમ રહેલી હિન્દુકળાનું આમાંથી કંઈક મૂલ્ય મળે છે. (જુઓ. ઓ. સ. ઓ. વે. ઇ. ઓ. ૬ પા. ૨૨)

નોંધ

આણ સત્રમાં નીચે પ્રમાણે વર્ગો ચાલશે. સોમ, બુધ અને શુક્ર પં. સુખલાલજી વાત્સ્યાયનનાથ લેશે, અને ગંગાળ, ગુરુ, અને શનિ અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી 'ધર્મપદ' શીખવશે. જગદાસુઓને પધારવા વિનંતી છે. સ્થળ પુરાતત્વ મંદિર. સમય પછીથી નક્કી થશે.

x x x x x x

પં. સુખલાલજી અને પં. બેચરદાસ સમ્મતિર્કનું સંપાદનનું કાર્ય સત્વરે ચલાવે છે. પં. બેચરદાસનું પ્રાકૃત-ભાષાઓનું વ્યાકરણ છપાવવું શરૂ થઈ ગયું છે. અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બીએ 'બોદ્ધસંઘનો પરિચય' એ ગ્રંથનો પૂર્વભાગ તૈયાર કર્યો છે; તે દીવાળી પછી છપાશે, ઉત્તર ભાગ તૈયાર કરવાનું શરૂ કરી દીધું છે. અધ્યાપક રામનારાયણ ત્રિ. પાંડકરે અર્થશાસ્ત્રનો અનુવાદ ચાલે છે. કાવ્યપ્રકાશના પહેલાં ભાગ ઉલ્લાસોનો અધ્યાપક પાંડકરે અનુવાદ તૈયાર થયો છે, દીવાળી પછી ચોરાક વંખતમાં પ્રસિદ્ધ થશે. વૈદિકપાઠાવલી છપાય છે. શ્રીમદ્દરાજચંદ્ર-સાન-ભંડારમાં આજ સુધી ૪૨૫૧ પુસ્તક આવેલાં છે.

x x x x x x

દીવાળી પછી જે નવું કાર્ય માથે લેવાનું છે તેની નોંધ આવતા અંકમાં આવશે.

x x x x x x

ગયા વર્ષના અંકોની શબ્દસૂચિ હજી તૈયાર થઈ શકી નથી તે માટે અમે અમીરા ગયા વર્ષના ગ્રાહકોની ક્ષમા માગીએ છીએ. તૈયાર થયે સુખપ્રદ સાથે મોકલીશું.

સંપાદક.

શ્રીમદ્દરાજચંદ્ર જ્ઞાનજંડારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંના

પુરાતત્વવિષયક લેખોની યાદી

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી. (ઇંગ્લિશન) વૉલ્યુઆરી. ૧૯૨૩

- ૧ હેડતની જુની બાણવળી અન્સારીની તબક્ત. લે. ડબ્લ્યુ. ઇવેનોફ.
૨. પ્રાચીન પરંપરાઓ અને આધુનિક શોધો પ્રમાણે એશિયન હુનિયામાં કેડમિયન કક્કાના પ્રવેશ વિશે. લે. ડૉ. રોબર્ટ ઇસલર.
૩. બાબરીઆના વિશે વિશેષ નોંધો ૧. છુખારા બાબરનામું આ જ છે. ૨. જોષાસની હસ્તલિખિતપ્રતમાં બાબરનું ગણાતું પુત્ર પ્રત્યેનું ઉપદેશપત્ર લે. એન્નેટ એસ. પ્રીવેરીન.
- ૪ શણગાર માટે વપરાતો કુશી ક્ષેત્રો. લે. સર રીચર્ડ ટેમ્પલ.
- ૫ માઉન્ટ ડેલી, ધી રેટ હીલ. લે. " "
- ૬ જોન ડી લાપેટ અને ક્રાન્સીસ્કો પેત્રસક. લે. ડબ્લ્યુ. એચ. મોરલેન્ડ.
- ૭ માઉન્ટ શાબ્દ. લે. એ. મીન્ગના
- ૮ અશોકના શિક્ષાલેખ ૧૩ માના પિતિનિક્ષે. લે. ડી. એન. મુખ્તસાલિયમ.
- ૯ વખત-મોર્ચો " " "

એપ્રિલ ૧૯૨૩

- ૧ પ્રાચીન પરંપરા અને આધુનિક શોધો પ્રમાણે એશિયન હુનિયામાં કેડમિયન કક્કાના પ્રવેશ વિશે. બાગ બીજો. લે. ડૉ. રોબર્ટ એસલર
- ૨ હાજી મીરજા હસની શીરાજી ફર્સનામાએનાસીરીમાં ફર્સની ભટકતી જાતો વિશે શું કહે છે ? લે. ડી. એ. લેઇન
- ૩ આધુનિક બેર્થલોનિયા વિશે કેટલીક નોંધ. લે. આર. કેમ્બેલ થોમસન
- ૪ અભિધમ્મપિટક અને ટીકાઓ લે. સી. એ. એફ. લીઝ ડેવીડઝ
- ૫ પ્રથમ પહેલાંના આઝિયાના રાજ્યઓ. લે. પ્રો. એસ. લેન્ગન
- ૬ સુરેશ્વર અને મહનમિશ્ર. લે. પ્રો. હિરિયત્તા
- ૭ સીરીએક એન નામેનીન લે. પ્રો. કલેરમેન્ટ-ગેના
- ૮ કારસીમાં ઉપ-આજ્ઞાર્થ (Subordinate Imperative) લે. ડૉ. આર. એ. નિકોલસન
- ૯ નાથરો શબ્દો છે ?-લે. સર આર. સી. ટેમ્પલ
- ૧૦ લ લેન્ડ દી જુલ્લાય-પી મોન્ગન
- ૧૧ પિસિદના જુના દશર (Old Testament) ના મેજ

जुलार्ध १९२३

- १ हेरतनी जुनी बापावाणी अन्सारीनी तथस्त भाग भीजे. ले. डब्ल्यु. एवेनेड
- २ चित्रसंज्ञाची लश्करी गवेण्ड (Pictographic Reconnaissances) भाग
प. ले. जे. लॉपडीन्स
- ३ कुई नाम अने जेना बापाशास्त्रविषयक-संघर्षा-७, आर. ड्राईवर
- ४ कापड पर लपेसां मधु अन्धी लेखपत्रा (१) ले. जे. आर. जेरे
- ५ स्तूपपुत्रां अजितान ले. पी. जे. योम
- ६ जेन्नेपोस कडे. ले. सर रीयर्ड टेम्पल
- ७ सरीजेक जेत नाजेतीन. ले. जे. गीन्गना
- ८ अन्धी कडेवता ले. डॉ. जे. एस्. हर्स्ट
- जर्नल जेन्ने आसीडीन्ने जेशियाटिक सोसायटी जेन्ने जे. १८, १९२२, अन्ने ६
आभां नवगी हादी विज्ञान पारपहनी अडेवाल आपवाभां आन्ने. जे. तेभां
नीजेना विषयो पुरातत्त्वविषयक छे:-

(१) दक्षिण दिर्घीना जिवाडीना टोपना ऐतिहासिक अडेवाल, भास करीने डेहम्मेनोरना
मिवाडीना टोपना. ले. जे. आर. वे. हर्स्ट जे. मुडेरीयर.

(२) जुना सरकारी चोपडाज्जेनां मनुष्य जेतोतुं पैमानिक वर्णन. ले. सर जे. डे. य.

(३) पौराणिक पुराणवस्तुशास्त्र. ले. पं. याननमित्र.

इन्डियन जेन्नीकचेरी जुलार्ध, १९२३

- १ जार्जोसा विरे डेटलीक अर्जो. ले. सर आर. सी. टेम्पल
- २ भागीर अने हिंदुशनी पेदी पारनी जीनी अर्जो. स. ७४७. ले. सर जोरेल स्टीन.
- ३ सांध्यहारकानो प्रश्न. श्रीधरशास्त्री पाडक
- ✓ ४ डेरीयन्डुभम्. ले. जे. रंगारामा सस्वती जी. जे.
- ५ अवस्ताभां डेनीना अने मडेनेना संभारणानो महोत्सव

पूति

१. प्राचीन अने मध्यकावीन दिहने औगोलिक डेश. पा. १२७

जोगस्ट, १९२३

- १ रामशर्मनना अपभ्रंश स्तंभक. ले. सर जे. जे. मीअर्सन.
- २ हिंदी दुकाजेना असरी इतिहास (जेना अन्धी याडु) ले. पी. जे. राम
स्वामी, जी. जे.
- ३ हिंदी सीपाडजेना जगदा विजेना जडसरना राजकारणी सिद्धांत विरे योडा
विवादे. ले. जे. जे. जे. जे. जे.
- ४ नक्षत्रांजीना इतिहासभांना डेटलाक प्रश्न. ले. जे. जे. जे. जे.
- ५ मुंजा, ड. स. १६६०-१६६७. ले. जे. जे. जे. जे.
- ६ अन्दाभान निवासीज्जे अने जेभना देश विरे कडे. ले. सर. रीयर्ड. टेम्पल.
- ७ जुनी डेटरीना चोपडाभांशी जे. जे. ले. सर. रीयर्ड. टेम्पल.

પ્રતિ

પૂર્વે દંડિયામાંના આશિયાપાણા વિષે નોંધો. એસ. આર્ચી હીલ. પા. ૨૫૨-૪૦.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. લિંદી દુકાળોનો અસહી. ઇતિહાસ. લે. પી. એન રામસ્વામી, પી. એ.
૨. બ્રહ્મવિદ્યાનું મૂળ અને વિકાસ. લે નરેન્દ્રનાથ લો, એમ. એ., પી. એલ., પી. એચ.ડી.
૩. સૂર્યવાયલું સચિત્ર મહાભારત. લે. એચ. ઇ. રૉલિન્સન.
૪. ગુજરાતનાં હલ અને પૈલમ માપો. લે. શમ્સ-ઉત્ત-ઉલ્લાહ જમશેદજી મોદી. પી. એ. પીએચ. ડી.
૫. અહમદનગરના નિઝામશાહી રાજ્યઓનો ઇતિહાસ. લે. કર્નલ સર વોલ્ફસ્ટ્રી હેંગ.
૬. હિંદમાંની કેટલીક જગાઓની બૌદ્ધોલિક સ્થિતિ. લે. વાય. એમ. કાલે.
૭. પોખરાજ. લે. આર. સી. ટેમ્પલ.
૮. જુની ફેક્ટરીના ચોપડાઓમાંથી નોંધો. લે. આર. સી. ટેમ્પલ.

પ્રતિ.

૯. દક્ષિણ અંદામાનની ભાષાનો સંજ્ઞકોશ પરિશિષ્ટ. ૧૩, એડવર્ડ હેરિસ મેન,

પા. ૧૮૯ થી ૨૦૩

કચ્છાઈ જર્નલ આદિ ધી મિથિક સોસાયટી, જુલાઈ.

- ૧ કુપેના ગાવડા સરદારો. લે. પી. પુટ્ટેયા પી. એ.
- ૨ મૈસુર અને વિજયનગર રાજ્યની પડતી. લે. ડૉ. એસ. કીશસ્વામી આયંગર. એમ. એ. પી. એચ. ડી.
૩. હોમીમાંની વાતોના પ્રકારની કોઇ બંગાળી લોકવાર્તા વિષે. લે. શરમ્પ્રમિત. એમ. એ.
૪. શાતવાહનો વિષે નોંધ,
૫. શુભાદય અને બૃહદય પર નોંધ.

જૈનસાહિત્ય સંશોધક. જુલાઈ ૧૯૨૩.

૧. ગોગદર્શન. લે. પંડિત સુખલાલજી.
૨. કુરપાલ સોણપાલ પ્રશસ્તિ. લે. પ્રો. બનારસી દાસજી જૈન, એમ. એ.
૩. સોમદેવચરિત્ર નીતિવાક્યામૃત. લે. પંડિત નાથુરામજી પ્રેમી.
૪. કારમ્બામતો જૈન શિલાલેખ. સંપાદકીય.
૫. મહાકવિ પુષ્પદંત ઔર ઉન્નકા મહાપુરાણ. લે. પંડિત નાથુરામજી પ્રેમી.
૬. પ્રો. લુમ્બન અને આવશ્યકસૂત્ર. લે. સુનિ. ૧૭૮. વિ. અને વદીલ કે. પ્રે. મોદી.

નોગંડી પ્રચારિણી પત્રિકા. સં. ૧૯૨૦. ભાગે ૪નો અંક પહેલો.

૧. સોમેશ્વર ઔર કીર્તિકીમુદી. લે. પં. ચિવદંત શર્મા.
૨. અર્વાચીન અપદં ધર્મપ્રચારક. લે. રાવબહાદુર બાણ હીરાલાલ પી. એ.
૩. શ્રીમતી મૈનાબાઈ લે. મુંશી દેવીપ્રસાદ.
૪. મંત્રીમંદન ઔર ઉત્કલે ગ્રંથ લે. પં. શંભાલાલ શંભી.
૫. પાણિનિકે સમયમે એક ધાર્મિક સંપ્રદાય. લે. પં. મંદેવ ઉપાધ્યાય.

૬. શિંગબૂપાલકા સમય. લે. પં. બલદેવ ઉપાધ્યાય.

૭. મદનાઇક. લે. પં. ભાગીરંથપ્રસાદ દિક્ષિત.

સરસ્વતી, જુલાઈ, ૧૯૨૩

૧ ટામસ વીલિયમ લીજ ડેવીઝ. લે. શ્રી. ગિરિમશંકર વાજપેયી.

૨ વિંદી સાહિત્ય અને મુસલમાન કવિઓ. લે. શ્રી. હરિવંશભ. જોશી.

૩ કૌટિલ્ય અને ગીતા લે. ગોપાલ દામોદર તામરકર, એમ. એ.

માર્ડન રિવ્યુ, જુલાઈ, ૧૯૨૩

૪૮૪૫ પરગણાની કેટલીક મૂર્તિઓ. લે. એન સી. મહેતા.

હુગોલસ રોકાર. લે. જહુનાથ સરકાર એમ. એ. પી. આર. એસ.

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૩

૧. પ્રીતીધર્મનું પુદ્ધધર્મનું અણ. લે. પ્રો. ધીરેન્દ્રનાથ ચોધરી એમ. એ.

૨. તાજમહેલ બાંધનાર ઉત્તરાદો લે. મીસીસ. જી. કેનાયર

૩. મરાઠાઓના વખતમાં અકબરી. લે. કે. એસ. અભ્યંકર

૪. મુંબાઈનો દીનારા તથાની મોગલ-મરાઠાઓની વળગા મી. લે. પ્રો. જહુનાથ સરકાર, એમ. એ. પી. આર. એસ.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩

૧ રાયગઢનો કિલ્લો. લે. એલ. એન. સાને

૨ મુદ્દના જમાનાનું સામાજિક જીવન. લે. એલ.

ઑનિડયન રિવ્યુ, જુલાઈ, ૧૯૨૩

ચંદ્રગુપ્ત અને એનું સામ્રાજ્ય. મી. એ. વી. જોન, પી. એ. પી. એલ

નયસંહિતાઓ (Epics) નો સમય. લે. મી. હરીપદ ઘોસલ એમ. એ. એમ. આર. એ. એસ.

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૩.

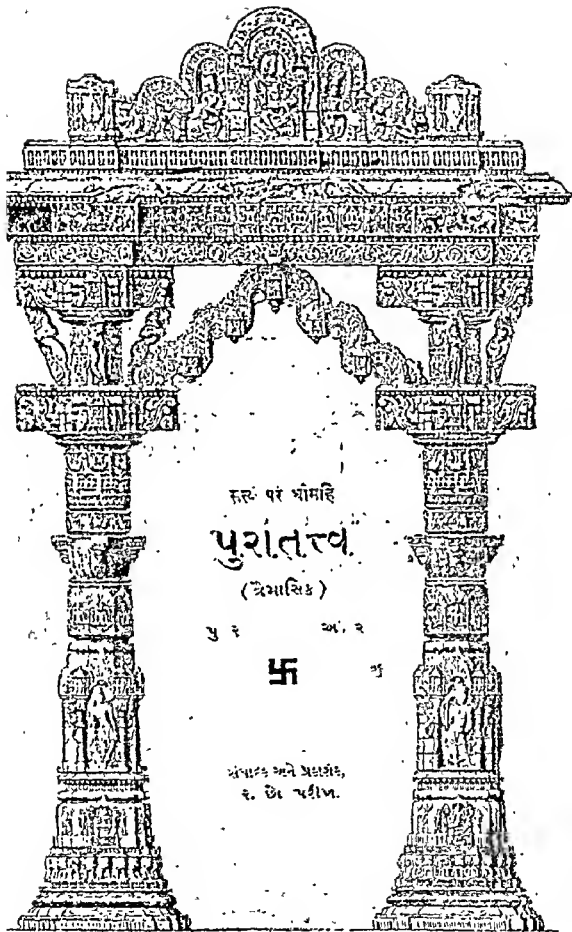
મુસલમાની શત્રુતામાં ગૌવધ. લે. ડૉ. સૈયદ મહમુદ, પીએચ. ડી.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩

હિંદની પ્રાચીન કલા લે. સર જહુના માર્શલ.

ચુ. પુ. આરોટ. (સ્નાતક) જ્ઞાનમંડાર સંસ્કૃત

सुखं परं धीमहि

पुरातरु

(त्रिभासिक)

पु २

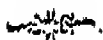
अं. २

ॐ

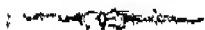
ॐ

प्रोफेसर अने प्रेसिडेंट,
२. छे. पदीज.

विषयानुक्रम

१ सूत्रकलांगसूत्रमां आपतां देष्टव्यां विशेषतामो.	पं. जेयरादास. छ. दोशी.	१२'
२ भण्डपितनी ऐतिहासिक भीमांसा.	अ. रामचंद्र. प. आडवसे.	१३'
३ मुद्रचरित्र लेखभाणा. २. मोक्षिसत्त्वतुं छपन.	अ. धर्मानंद डोमभा.	१४
४ हिन्दुस्ताननो पुरातनी शोध.	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> <div style="font-size: 3em; vertical-align: middle; margin-right: 10px;">}</div> <div> <p>ले. भर्तृभ. डॉ. भगवानलाल छिद्रश</p> <p>सं. प्रो. हरिलाल. भा. भट्ट.</p> </div> </div>	१५
५ व्यानयन.	श्री रत्नप्रसाद भलिबाई देशा.	१६
६ संस्कृत नाटक साहित्य. ३. स्मृत अने स्वप्नवासवदादि नाट्ययुक्त.	श्री रमेशदास. छो. परीषद	१७
७ परदेशी मुसादरोये अरेझां अभदावास्तां वर्णना १. येवेनो. श्री. मुनीलाल पु. आनैट.		१८
८ श्याध्याय.		
९ पुरातनरचिययक्त लेखेनी यादी.		

卐 पुरातत्त्व 卐

પુસ્તક ૨ ભુ.]

પૌષ

[અંક ૨ જો

સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં આવતાં કેટલાંક વિશેષ નામો

[યેચરદાસ છપરાજ દોશી]

જૈનધર્મનાં મૂળ અંગસૂત્રે આર્ય છે, તેમાંનું આર્ય સૂત્ર તો આજ કેટલાંક સૈદ્ધાંતોથી વિચિત્ર થયું ગણાય છે. હાલ જે અગાર સૂત્રો (અંગો) છે તે પણ કાળના પલટાની

૧. 'રાજપ્રસ્તીય'ને લગતા લેખમાં આ સૂત્રનો ચોડો પરિચય આપેલો છે-પુરાતત્ત્વ પ્રા. અં. ૫૦ ૮૪-૮૫.

૨. આર્ય અંગ અને તેનાં ઉપાંગો વિશે જૂઓ પુ. પ્રા. અં. ૫૦ ૮૦. આ સૂત્રોની ભાષા માટે જૂઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક પ્રા. અં. ૫૦ ૩૧-૩૮. મારી સમજ પ્રમાણે વર્તમાન આ અગાર સૂત્રોમાં 'પ્રાકૃત' ભાષાનો ઉપયોગ થયેલો છે તો પણ તેમાં કેટલાંક સૂત્રોની ભાષા 'આર્ય' જેવી છે. પ્રસ્તુત સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં અને આચારાંગસૂત્રમાં મૂળમાં 'અકસ્માત્' અને 'અસ્માકમ્' જેવા તદ્દન સંસ્કૃત પ્રયોગ પણ મળી આવે છે. આ બન્ને પ્રયોગોને દીકાકારે મગધદેશના પ્રચલિત પ્રયોગ તરીકે જણાવેલા છે. 'અકસ્માત્' માટે જૂઓ સમિતિવાળું મૂળ આચારાંગ ૫૦ ૨૬૬, સૂત્ર અં. ૧૯૯. એ શબ્દની દીકા કરતાં આચાર્ય શીલાંક જણાવે છે કે, " 'અકસ્માત્' इति मागधदेशे आगोपालाहगनादिना संस्कृतस्यैव उच्चारणाद् इहापि तथैव उच्चारित इति " (આ. ૫૦ ૨૬૭) 'અસ્માકમ્' માટે જૂઓ સમિતિવાળું મૂળ સૂત્રકૃતાંગ ૫૦ ૪૧૫, સૂત્ર અં. ૭૭. આ શબ્દ સંબંધે પણ દીકાકારે એ જ લખેલું છે: " 'અસ્માકમ્' इत्येतद् मगधदेशे आगोपालाहगनादिप्रसिद्धं संस्कृतमेव उच्चार्यते, तद् इहापि तथैव उच्चारितम् इति " - (સ. ૫૦ ૪૧૬).

૩. ભગવાન મદાવીર પછી આશરે બેસે વર્ષે જિનશ્રુતના સંકલન માટે પાટલીપુત્રમાં પહેલી સમિતિ ભરાઈ ચારથી આ અંગ વિચિત્ર થયું લેખાય છે-પરિશિષ્ટ પર્વ, આક્રમે સર્ગ શ્લો. ૧૯૩ તથા નવમે સર્ગ શ્લો. ૫૫-૫૮.

૪ "વીરનિર્વાણાત કૃદ્ધા સાતમા સૈદ્ધમાં શ્રીવજ્રવામી અને આર્ય રક્ષિલના જન્માનામાં બપોરે દ્વિકાળે પડયા, એથી બાહી રહેલાં એ અગારે અંગો પણ છિન્નભિન્ન થયાં " એ ઉદ્દેશ્ય મેરુતુંગની વિચારણાથી (૫૦ ૭ સુ.) અને નંદિસૂત્રની ચૂલ્લિમાં છે (લિ. ૫૦ ૪) "ત્યાર પછી આશરે ચારસં વર્ષે એવા જ દ્વિકાળોના ત્રાસને લીધે એ બગી રહેલું સૂત્ર પણ જર્જરિત થઈ ગયું" અને વીરાત ૯૮૦

અસરવાળાં જણાય છે: કેટલાંક સૂત્રો દ્રવ્યાનુયોગ^૫ સંબંધે છે, કેટલાંક ગણિતાનુયોગનાં લગતાં છે, કેટલાંક ચરણકરણાનુયોગ^૭ વિષે છે અને કેટલાંક ચરિતાનુયોગની^૮ માલિતી આપનારાં છે. 'શ્રુતિ' ૯ 'આત્મવચન' 'આગમ' 'ઉપદેશ' 'ઐતિહ્ય' 'આસ્નાય' 'પ્રવચન' 'જિનવચન' 'હાદયાંગ' અને 'ગણિપિટક'^{૧૦} એ બધાં નામો એ બારે સૂત્રોને લાગુ પડે છે. એ બારમાંના બીજા સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રને આધારે પ્રસ્તુત લેખ લખવામાં આવે છે. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં પ્રધાનપણે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોનું^{૧૧} આલોચન છે, એથી એ સૂત્ર દ્રવ્યાનુયોગને લગતું

પૂર્વે વળા ગામમાં (વલ્લભીમાં) શ્રદ્ધિવર્ધિગણિક્ષમાશ્રમણે દૂરીને એ શ્રુતનો ઉદ્ધાર કર્યો" આ હરીકેત સમયમુંદરગણિના સામાચારીશતકમાં છે. શ્રુતની એ છેડી આશ્રિતના કર્તા તરીકે શ્રીસમયમુંદરે તો એ દેવધિગણિને જ ગણેલા છે—“તતો મૂલતો ગણધરમાપિતાનામપિ તત્સંકલનાનન્તરં સર્વેષામપિ આગમાનાં કર્તા શ્રીદેવધિગણિક્ષમાશ્રમણ એવ જાતઃ” આ દેવધિગણી તે નંદીસૂત્રના કર્તા દેવવાચકથી જુદા જણાય છે. કારણ કે, નંદીસૂત્રમાં આવેલી દેવવાચકની શુરુપરંપરા અને કલ્પસૂત્રસ્થવિરાવલીમાં આવેલી દેવધિગણિની શુરુપરંપરા જુદી જુદી છે. વળી, નવાગીત્રનિકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિના શિષ્ય શ્રીહરિચંદ્રગણિએ પોતાની પ્રાનપદ્ધતિમાં આ બન્ને પુરુષોને જુદા જુદા ગણેલા છે (પ્રાનપૃ. ૫૦ ૨)

૫ આત્મા વગેરે પદાર્થોની આલોચનાનું નામ દ્રવ્યાનુયોગ અર્થાત્ દર્શનશાસ્ત્ર. બૌદ્ધ-સંપ્રદાયના 'અમિઘમ્મપિટક'માં આવેલ વિષય આવે છે.

૬ બજોળા અને બૂજોળનાં પરિભાણ વગેરેનું ગણિત એ ગણિતાનુયોગ.

૭ આચાર અને ક્રિયાકોડના પરામર્શનું નામ ચરણકરણાનુયોગ. બૌદ્ધોનાં 'વિનયપિટક'માં આવેલ વિષય આવે છે.

૮ કલ્પિત કે ઐતિહાસિક [પમૂળચીસં અડક્યયણા, તે સમાસઓ દુવિહા પત્રતા; તં જહા-ચરિતા ય, કપ્પિયા ય [સમવાય સૂત્રમૂલ) ૫૦ ૧૧૬] કથા-ચરિતોનો સંગ્રહ એ ચરિતાનુયોગ અથવા ધર્મકથાનુયોગ. બૌદ્ધોના સુત્તપિટકમાં આવેલ વિષય આવે છે.

૯ “શ્રુતમ્ (સંભાવે શ્રુતિ) આત્મવચનમ્, આગમઃ, ઉપદેશઃ, પંતિઘમ્, આસ્નાયઃ પ્રવચનમ્, જિનવચનમ્” ઇતિ અનર્થાન્તરમ્” તત્પાર્થશ્રુતિ ૫૦ ૬૧.

૧૦ બૌદ્ધસંપ્રદાયમાં જુદાબાધિત મૂળપ્રયોગે માટે 'પિટક' શબ્દની વપરાશ સુપ્રસિદ્ધ છે, એ રીતે જૈનસંપ્રદાયમાં જિનબાધિત અંગસૂત્રો માટે પણ એ શબ્દ વપરાયોલો છે: “દુવાલસંગે ગણિપિટકે”-સમવાય ૫. ૧૦૩. “દુવાલસંગે ગણિપિટકં”-નંદીસૂત્ર ૫. ૩૯૦-૩૯૪ બાહુતી આશ્રિત “જેહિં હમં વાહયં દુવાલસંગે ગણિપિટકં ભગવંતં” પાશ્વિક સૂ. ૫૦ ૭૧ શ્રુતિ. ‘ગણિપિટક’ નો અર્થ આ પ્રમાણે છે: ‘ગણિ’ એટલે આ-આપ, ‘પિટક’ એટલે પેટી અર્થાત્ આચાર્ય પાસે રહેલી (તી) માનની પેટી—“ગુણનાં ગણોડસ્ય અસ્તિ ઇતિ ગણો આચાર્યઃ, તસ્ય પિટકમિવ મર્વસ્થભાજનં ગણિપિટકમ્”-સમવાય ૫૦ ૧૦૭ “ગુણગણઃ, માધુગણો ઘા અસ્ય અસ્તિ ઇતિ” ગણો આચાર્યઃ, તસ્ય પિટકમિવ રત્નાદિકરણકાં દવ ગણિપિટકમ્-સર્વાર્થસારકો-શમૂતમ્” ઇત્યર્થઃ-પાશ્વિકસૂત્રશ્રુતિ ૫૦ ૭૧.

૧૧ એમાં ‘સમવાય’ સૂત્રમાં અને શ્રદ્ધિવાચકદ્વન ‘નંદીસૂત્ર’ માં ‘સૂત્રકૃતાંગ’માં આવેલા વિષયોને અને પ્રમાણાદિને આ પ્રમાણે જણાવેલાં છે: “નવંદીક્ષિત અભણેતિ-સંય-

કહેવાય. એમાં આવેલી દર્શનોની આલેખના વિષે હવે પછી લખીશ. અહીં તો માત્ર એ સૂત્રમાં આવતાં કેટલાંક વિશેષ નામોની, યાદી આપવાની છે અને સાથે તે નામોના પરિચયરૂપે મળી આવતી બીજા પાશુ ઉમેરવાની છે.

આમાં અને બીજાં સૂત્રોમાં 'સમણ' અને 'માહજ' શબ્દોનો ઉપયોગ બહુ છૂટથી કરવામાં આવ્યો છે, કેટલેક સ્થળે એ બન્ને શબ્દોને આદર્શ ત્યાગિના અર્થમાં વાપરેલા છે, કયાંય કયાંય તો ખુદ 'મદાવીર' ભગવાનને પણ 'માહજ' કહેવામાં આવ્યા છે અને કેટલેક પ્રસંગે બીજા બીજા સંપ્રદાયના કે પોતાના સંપ્રદાયના ગુરુઓને 'સમણ' અને 'માહજ' શબ્દથી સંબોધેલા છે.

આ અંગમાં ઘણે દેહણે ઉપદેશ તરીકે ભગવાન 'મદાવીર' ને 'કાશ્યપ' વૈશાલિક', 'જ્ઞાન' 'જ્ઞાનપુત્ર' અને 'વીર' શબ્દથી જણાવેલા છે અને ભગવાન 'ઝપબદેવ' માટે પણ 'કાશ્યપ' શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે.

પ્રસંગે પ્રસંગે શિશુપાત્ર, મદારથ, નમિ વિદેહી, રામગુપ્ત, બાહુક, નાદાયણ, આસિન્ન, દેવસ, દ્વિપાયન, પારાશર, વીમ્ભસેણ, દંતવ્રત, ઉગ્રપુત્ર, લેન્દ્રહરિ, આર્દ્ર, લેપગૃહપતિ, કુમારપુત્ર શ્રમણ અને ઉદકપેદાલ એ બધાં વિશેષ નામોનો, ટંકણ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, આંડાલ, બ્રાહ્મણ, એસિય, વેસિય અને શુદ્ર વગેરે જાતિવાચક શબ્દોનો અને રાજગૃહ તથા તેની બહારની 'નાલંદા' શેરીનો ઉલ્લેખ છે.

મમાં સ્થિર કરવા માટે અને તેઓની મહિત મતિને શુદ્ધ કરવા માટે સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં સ્વમમયોને (જિનમમયોને) સૂચવ્યા છે, પરમમયોને (બીજા બીજા સમયોને) સૂચવ્યા છે, જીવ, અજીવ, લોક, અલોક, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ વગેરેને સૂચવ્યા છે, તથા ક્રિયાવાદિના એકસા એવી સંપ્રદાયોના, અક્રિયાવાદિના ચોરાશી સંપ્રદાયોના, અજ્ઞાનવાદિના સદસઃ સંપ્રદાયોના અને વિનયવાદિના બીજીશ સંપ્રદાયોના—એમ કુલ ૩૬૩ અન્યદષ્ટિઓનો—પ્રતિલેખ કરીને સ્વમમયનું સ્થાપન સૂચવ્યું છે. સૂત્રકૃતાંગી વાચનાઓ (બ્રાહ્મણપદ્ધતિઓ—“સૂત્રાવર્ધ્યપ્રદાનલક્ષણાઃ”) સંખ્યેય છે અર્થાત ઘણી છે, એનાં અનુયોગ દ્વારા સંખ્યેય છે, એની પ્રતિપત્તિઓ સંખ્યેય છે, એમાં વેદાઓ (વેદક છદો અથવા વેદક એટલે સમાનાર્થક વાક્યોના સમૂહો—મતાંતર) સંખ્યેય છે, શ્લોકો (અનુશ્રુપ છદો) સંખ્યેય છે, એની નિર્બુદ્ધિઓ સંખ્યેય છે, એના બે શ્રુતસ્કંધ છે, ત્રેવીશ અધ્યયન છે, છત્રીશ હનર પદ છે, સંખ્યેય અક્ષરો છે—એ પ્રકારે એમાં ચરણકરણની પ્રરૂપણને જણાવેલી છે—સમવાયસૂત્ર ૫૦ ૧૦૯

તંદીસૂત્રમાં પણ આવો જ ઉલ્લેખ છે, માત્ર તેમાં 'ચરણકરણની પ્રરૂપણ' ને બદલે 'જિનપ્રવ્રત્ત ભાવેને' એવો સામાન્ય શબ્દ મૂકેલો છે—તંદીસૂત્ર ૫૦ ૪૨૮-૪૨૯-૪૩૦-૪૫૦ ૪૫૧ (બાહ્યું)

દિગંથર સંપ્રદાયના તત્ત્વાર્થ 'રાજવાર્તિક' માં 'આચારંગ' વગેરે અંગસૂત્રોના વિષયોને જણાવતાં આ સૂત્રના વિષયોને જણાવેલા છે, જે ઉપર્યુક્ત બન્ને ઉલ્લેખથી કાંઈ જુદા પડે છે—રાજવાર્તિકનો એ ભાગ આ સાથે આપવામાં આવેલા 'સૂત્રકૃતાંગ' ને લગતા કોડામાં આપેલો છે એથી અહીં નથી આપ્યો—રાજવાર્તિક ૫૦ ૫૧

મૂળમાં આવેલાં એ-‘ સમણ ’ થી લઇને ‘ નાલંદા ’ સુધીનાં-બધાં નામોનો એ એ પ્રસંગ સહિત પરિચય આપવાનો આ લેખનો વિષય છે. બીજા બીજા ગ્રંથો ઉપરાંત આ સૂત્રના ટીકાકાર શ્રી ‘ શીલાંક ’ ૧૨ અથવા ‘ તત્ત્વાદિત્ય ’ નો આ પાઠ્યવ આપનાં ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

અહીં સૂત્રકૃતાંગમાં આવેલાં વિશેષ નામોનો પરિચય આપ્યા પછી શ્રમણ, બ્રાહ્મણ વગેરે સામાન્ય શબ્દોનો પરિચય આપીશ.

૧૨ આ આચાર્યએ અગ્યારે અગો ઉપર એક એક ટીકા કરી હતી, એમાંની માત્ર ‘ આચારાંગ ’ ની અને ‘ સૂત્રકૃતાંગ ’ ની એમ બે ટીકાઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે અને બાકીની નવે ટીકાઓ વિચ્છિન્ન થઇ ગઇ છે. એમના પછી આશરે બન્ને વર્ષે થએલા શ્રીઅભયદેવ સૂરિએ બનાવેલી એ નવે ટીકાઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. આચાર્યશીલાંક, કોટયાચાર્ય, તત્ત્વાદિત્ય અને શીલાચાર્ય પણ કહેવાતા હતા, એઓ ‘ નિર્ણતિકુલ ’ ના હતા અને આચારાંગ સૂત્રની ટીકા કરવામાં એમને ‘ વાહરિ ’ નામના સાધુએ સાહાય્ય આપ્યાનું એમણે જણાવેલું છે. હાલમાં ‘ આચારાંગ ’ ની બુદી બુદી બે આવૃત્તિઓ મળે છે, એમાંની બાબુની આવૃત્તિમાં આચારાંગના બીજા શ્લોકધને છેડે એમ લખ્યું છે કે, “ શક્રસંવત્ ૭૯૮, વૈશાખ શુદ્ધ પાંચમને રોજ આચારાંગની ટીકા કરી ”

સમિતિની આવૃત્તિમાં આચારાંગના પ્રથમ શ્લોકધને છેડે આ પ્રમાણે લખ્યું છે કે, “ ગુપ્તસંવત ૯૭૨, બાદશા શુક્ર પાંચમને રોજ ગંબૂરા (હાલનું-પાટણ પાસેનું-ગાંધી) ગામમાં આચારાંગના પ્રથમ શ્લોકધની ટીકા પૂરી થઇ ”

[સમિતિની આવૃત્તિવાળો ગુપ્તસંવત્તો ઉલ્લેખ શ્રીશીલાંકના સમય સાથે બંધ બેસતો નથી આવતો. વિક્રમ સંવત્ પછી ૩૭૬ વર્ષે ગુપ્તસંવત્તો આરંભ ગણાય છે એથી ગુપ્તસંવત્તમાં ૩૭૬ ને મેળવીને વિક્રમ સંવત્ ૬૮૨નાની પદ્ધતિ વર્તમાન ઐતિહાસિકોએ સ્વીકારી છે. સમિતિની આવૃત્તિવાળો ઉલ્લેખમાં ગુપ્ત સંવત્ ૭૭૨ ને આપણે બરાબર માનીએ તો એ ગુપ્ત સંવત્ (૭૭૨+૩૭૬-૧૧૪૮) વિક્રમ સંવત્ ૧૧૪૮ ની બરાબર આવે. શ્રીશીલાંકને એ રીતે બારમા સૈકાની મધ્યના માનવાને કોઇ સંવાદ તો નથી મળતો, ઉલટું એમાં વિશેષ બાધ આવે છે: પ્રભાવકચરિત્રમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિના પ્રબંધમાં જણાવ્યું છે કે, “ આચાર્ય શીલાંકે અગ્યારે અગોનાં ટીકાઓ કરી હતી, તેમાંની નવ ટીકાઓ વિચ્છિન્ન થવાથી શ્રીઅભયદેવે એ નવે ટીકાઓને નવી બનાવી ” આ નવાંગી વૃત્તિકાર શ્રીઅભયદેવનો સમય [“ પદ્માવલિસુ શતેષ્વય વિક્રમસમાનામ્ । અણહિલપાટકનગરે ર-ચિતા સમઘાયલોકેયમ્ ”-(સમવાવટીકા) તથા “ (મગવતી) વૃત્તિ: ૧૧૨૮ વર્ષે અમયદેવસુ રિક્તા ૧૮૬૧૬ (શ્લોકપ્રમાણ) ”-(વૃદ્ધટિપ્પનિકા)] વિક્રમનો બારમા સૈકા (૧૧૨૦-૧૧૨૮) સુનિશ્ચિત છે. ઉપરના ગુપ્ત સંવત્ ૭૭૨ ને બરા માનીએ તો શીલાંકને અભયદેવની પછી જ માનવા બેઠાં અને શીલાંક અભયદેવની પૂર્વે થયેલા છે એ વાત વિવાદ વિનાની હોવાથી શીલાંકને કોઈ પણ રીતે અભયદેવની પછી તો ન જ માની શકાય તેથી એ ગુપ્ત સંવત્તની સંખ્યામાં જ કાંઇ વિપર્યય થયો જણાય છે એમ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી. વળી, એ ગુપ્તસંવત્તે બરાબર ન માનવાનું બીજું કારણ એ છે કે, બાબુની આવૃત્તિવાળો એ આચારાંગમાં તદ્દન છેવટ શ્લોક સંવત્ ૭૯૮ નો ઉલ્લેખ મળે છે

સિસુપાલ-શિશુપાલ—(સૂત્રકૃતોંગ અધ્યયન ૩, ગા.૦-૧) શ્રીકૃષ્ણનો પ્રતિસ્પર્ધી શિશુપાલ સુપ્રસિદ્ધ છે. મહાભારતના સંખ્ય પ્રમાણે એના પિતાનું નામ દમયોય અને અને એ ઉદ્દેશ્ય વિક્રમ સંવત ૯૩૩ (૭૬૮+૧૩૫=૯૩૩) ની યરાળર આવે છે. શીલાંકના આ (૯૩૩) સમય અને અભયદેવના એ (૧૧૨૦-૧૧૨૮) સમય વચ્ચે ૧૮૭ વર્ષનું અંતર છે એટલે અભયદેવ પહેલાં ૧૮૭ વર્ષે શ્રીશીલાંક આવે છે અને તે યરાળર યુક્તિસંગત છે. શ્રીશીલાંકને લગતા એ શક સંવત્રવાળા ઉદ્દેશ્યને જૂદટ્ટિપ્પનિકાકારે પણ ટેકો આપેલો છે: (આચારારુઢગ)વૃત્તિઃ શીલાચાર્યૈયા ૧૩૩ ઘાપિકા ૧૨૦૦૦"—જૂદટ્ટિપ્પનિકા. જૂદટ્ટિપ્પનિકાકારે એ, (૯૩૩) વિક્રમ સંવત લખેલો છે અને તે શીલાચાર્ય પોતે લખેલા શક સંવત ૭૬૮ ની યરાળરનો છે એટલે એની પ્રામાણિકતામાં કશી શંકાનો આવકાશ નથી, પંડિત નેકાબી પણ એ ૯૩૩ વિક્રમ સંવત્તે સ્વીકારે છે.]

શ્રીશીલાચાર્યનો સમય વિક્રમનો દશમો સૈકા (૯૩૩) સુનિશ્ચિત છે. એમની પછી બન્ને વર્ષના અંતરમાં જ એમની ટીકાઓ વિચિત્રન થઇ ગઇ એ વિશ્વમયકારક ધટના લાગે છે. શ્રીશીલાંકચાર્ય માટે જૂઓ આચારાંગ ટીકા અને પ્રભાવકચરિત્રના નીચે ઉનારેલા ઉદ્દેશો:

“સમયે તત્ર દુર્મિશોપદ્રવૈદંશદૌસ્થયતઃ ।

સિદ્ધાન્તસ્પુટિમાયાસીદ્ ડચ્છિન્ના વૃત્તયાંડસ્ય ચ ॥ ૧૦૧

ઈપન્થિયતં ચ યત્ સૂત્રં પ્રેક્ષાસુનિપુઢૈરપિ ।

દુર્વાંધદેદયશમ્દ્યાર્થં લિલં જજ્ઞે તતથ તત્ ॥ ૧૦૨

નિશીઘંડય પ્રભું ધર્મસ્થાનસ્થં શાસનામરી ।

નત્વા નિસ્તન્દ્રમાહ સ્માડભયદેવં મુનીશ્વરમ્ ॥ ૧૦૩

શ્રીશીલાઢ્ઢઃ પુગ કોદ્ધાચાર્યનામ્ના પ્રસિદ્ધમ્ ։

વૃત્તિમેકાદશાઢ્ઢયાઃ સ ચિદ્ધે ધૂતકલ્મષઃ ॥ ૧૦૪

અઢ્ઢગ્ઢયં વિનાડન્યેપાં કાલાદુચ્છેદમાદધુઃ ।

વૃત્તયસ્તપ સંધાનુપ્રદાપાડય કુરુલ્મમ્ ॥ ૧૦૬.”

ઈત્યાદિ. અભયદેવપ્રગંધ, પ્રભાવકચરિત્ર-૫૦ ૨૬૭.

આચારટીકાફરણે યદાસં પુણ્યં મયા મોક્ષગમૈકદેતુઃ ।

તેનાપનોયાડશુભરાશિમુચ્ચૈરાચારમાર્ગપ્રયણોડસ્તુ લોકઃ ॥ ૧

“શકવૃપકાલાતીતસંયત્સરશતેપુ સત્તસુ અણનઘતીત્યધિકેપુ
વૈશાલશુક્લપથ્થમ્યામ્ આચારટીકા કૃતેતિ”

બાણુનું આચારાંગ-છેવટનો ભાગ.

બ્રહ્મચર્યાલ્પ્યશ્રુતસ્કન્ધસ્ય નિર્વૃત્તિકુલીનશ્રીશીલાચાર્યેણ તત્સ્યાદિત્યાપરનામ્ના
ઘાદરિસાધુસદાયેન કૃતા ટીકા પરિસમાન્તેતિ ॥

“દ્વાસત્તત્યધિકેપુ દિ શતેપુ સત્તસુ ગતેપુ ગુતાનામ્ ।

સંયત્સરેપુ માસિ ચ માત્રપદે શુક્લપથ્થમ્યામ્ ॥ ૧

શીલાચાર્યેણ કૃતા ગંભૂતાયાં સ્થિતેન ટીકૈપા ।

સમ્યગુપયુજ્ય શોધ્ય માન્સર્યવિનાકૃતૈરાર્યઃ ॥ ૨

માતાનું નામ શ્રુતથવા છે. (જૂઓ સભાપર્વ ૬૬ અધ્યાય) સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં શિશુપાલના પરિચય માટે એક નાની પ્રાકૃત કથાને આપેલી છે અને એમાં શિશુપાલની માતાનું નામ 'મદ્રી' લખેલું છે. શિશુપાલની ઉત્પત્તિ માટે જે વૃત્તાંત મહાભારતમાં (સભાપર્વ ૬૬ અં.) આવેલું છે તેવું જ વૃત્તાંત સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં આવેલી એ કથામાં અક્ષરશઃ ઉતરેલું છે (જૂઓ સૂત્રકૃતાંગ ૮૦ પૃ. ૭૯) વિરેપમાં મહાભારતમાં શિશુપાલને ત્ર્યક્ષ (ત્રણ આંખવાળો) અને ચતુર્ભુજ કહેલો છે સારે પ્રસ્તુત નૈનકથામાં એને માત્ર ચતુર્ભુજ જ કહેલો છે. શિશુપાલ કૃષ્ણની કદનો દીકરો થાય, પાંડવોનો માસીઆઈ બાઈ થાય. એનું બીજું નામ 'સુનીથ' છે—“જન્મપ્રભૃતિ વૃષ્ણીનાં સુનીથઃ શત્રુરવ્રવોત્” (સભાપર્વ અ. ૩૬ શ્લો. ૫૪) તેને ત્ર્યક્ષ દીકરા હતાઃ સુકેતુ, ધૃષ્ટકેતુ, અને સરભ. અને રેણુમતી કરીને પુત્રી હતી, એના જમાઈનું નામ નકુલ. એ એદિવંશનો પ્રસિદ્ધ રાગ્ય હતો. એ સંબંધે વિશેષ હકીકત મેળવવા માટે જૂઓ મહાભારત વનપર્વ અં. ૧૫, સભાપર્વ અં. ૩૯, ૪૦, ૪૨, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૭૦, આદિપર્વ અં. ૬૩, ૬૮, દ્રોણપર્વ અં. ૧૨૫, અથ્યમેધપર્વ અં. ૮૪ વગેરે. સૂત્રકૃતાંગમાં એના નામનો ઉલ્લેખ જે પ્રસંગે છે તે પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે:—

“સૂર મણઈ અપ્પાણં જાવ જેયં ન પસ્સતિ।

જુહ્મંતં વદધમ્માણં સિસુપાલો વ મહારહ” ॥ અર્થાત

“જ્યા સુધી જેના ઉપર જય મેળવવાનો છે તેને ન જોયો હોય ત્યાં સુધી જય મેળવનાર પોતાને શરૂ માને છે, જેમ દૃઢ ધર્મવાળા અને યુદ્ધ કરના મહારથ (કૃષ્ણ) ને જોયા ન હોતા ત્યાં સુધી શિશુપાલ પોતાને શરૂ માનતો હતો.”—સૂત્ર. ૫૦ ૭૯

મહારહ-મહારથ—(સૂત્ર. અં. ૩, ગા. ૧) ઉપરની ગાથામાં 'શિશુપાલ' ની સાથે 'મહારથ' શબ્દનો ઉલ્લેખ છે ટીકાકાર 'મહાન્ રથોડસ્ય इति महारथः, न च प्रकमाद् अत्र नारायण.' (સૂત્ર. ૫૦ ૭૯) એમ લખીને પ્રસંગવશે અર્ધી 'મહારથ' શબ્દનો કૃષ્ણ અર્થ જણાવે છે. 'શિશુપાલવધ' માં મહાકવિ માથે “મહારથઃ પુણ્યરથં ત્યાદ્વગી ક્ષિપ્રં ક્ષપાનાથ इवाधिकृतः” (સર્ગ ૩, શ્લો. ૨૨) એ શ્લોકમાં 'રથાદ્વગી' એટલે શ્રીકૃષ્ણને 'મહારથ' નું વિશેષણ આપેલું છે, એ શ્લોકની ટીકામાં મહિનાથે 'મહારથ' નું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલું છે.

“આત્માને સારથિં ચાશ્વાન્ રક્ષન્ યુધ્યેત યો નર.।

સ મહારથલજ્ઞઃ સ્યાદિત્યાહુર્નીતિકોવિદાઃ.” ॥

રથુવંશની ટીકામાં એ જ ટીકાકારે આ બીજું પણ 'મહારથ' નું લક્ષણ આપેલું છે:

કૃત્વાડચારસ્ય મયા ટીકાં યત્ કિમપિ સંચિતં પુણ્યમ્।

તેનાડપ્તુયાજ્ઞગદિદં નિર્વૃત્તિમતુઝાં સદાચારમ્ ॥ ૩

વળે: પદમથ વ્રાકયં પદ્યાદિચ ચદ્. મયા પરિત્યક્તમ્।

તત્ત્વોધનોયમવ ચ વ્યામાંહઃ કસ્ય નો ભવતિ ? ॥ ૪

સમિતિનું આચારંગ-પ્રથમ શુનસ્કંધને છે.

બાહુની આયુષ્માં છે જે એ ઉલ્લેખો આવ્યા છે તેમાંનો માત્ર પહેલો જ શ્લોક સમિતિના આચારંગમાં બીજા શ્રુતસ્કંધને છે આપેલો છે, બીજો નથી આપ્યો.

“एको दश सहस्राणि योधयेद् यस्तु धन्विनाम् ।

શસ્ત્ર-શાસ્ત્રપ્રવીણશ્ચ ન મહારથ ડચ્યતે ” ॥

(સૂત્ર ૧૩ સર્ગ ૯, શ્લોક ૧ દીકા)

“ આહંસુ મહાપુરિમા પુલ્વિ તત્તત્તવોધના ।

ઉદપ્પણ નિદ્ધિમાયત્તા તન્થ મંદો વિન્નીયતિ ॥ ૧

અમુંજિયા નમી વિદેહી રામગુત્તે ય મુંજિમાં ।

વાહુપ ઉદગં મોચા તદા નારાયણે રિસી ॥ ૨

આસિલે દેવિલે ચેવ દીવાયણ મહારિસી ।

પારાસરે દગં મોચા વીયાણિ હરિયાણિ ય ॥ ૩

પતે પુલ્વં મહાપુરિમા આહિતા હહ સંમતા ।

મોચા વીઓ-દગં સિદ્ધા હતિ મેયમણુસ્સુઅં ” ॥ ૪

“કેટલો ૧૩ કહ્યું છે કે, ‘દેશના જમાનામાં તપ કરતા તપોધન મહાપુરુષો ઉદકદાર (ઉદકદાર એટલે માત્ર પાણી પીને અથવા પાણીમાં રહેવાનું તપ કરીને) સિદ્ધિને પામેલા છે, તેમાં એટલે આ કથન માંબળીત મંદ (માણસ પોતાના સંયમમાં) વિવાદ પામે છે, (૧) નમી વિદેહી ઉપવાસો કરીને, રામગુપ્ત ઋષિ બોબ્બન કરીને, બાહુકસુપ્ત તથા નારાયણ ઋષિ પાણી પીને (૨) આસિલ, દેવિલ, દીવાયન મદર્પિ અને પારાસર મુનિ પાણી, બીયાં અને હરિ વનરૂપિતને ખાધને (સિદ્ધ થયા છે) (૩) પડલાના જમાનાના એ પ્રખ્યાત મહાપુરુષો છે અને અહીં (એટલે જિનશાસનમાં) સંમત છે - (એ બધા) બીયાં ખાધને અને પાણી પીને સિદ્ધ થયા છે, એ પ્રમાણે મેં સાબળ્યું છે ” (૮)—(સૂત્રજ્ઞાન, અધ્યયન ૩, પૃ. ૬૫) સૂત્રજ્ઞાનના આ પ્રતંગમાં એક સાથે બધાં નામો નોંધાયાં છે, તે બધાનો પરિચય ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે:

નમિ વિદેહી-જૈન સંપ્રદાયમાં ‘નમિ વિદેહી’ની પ્રસિદ્ધિ ‘નમિ રાજર્પિ’તરીકે છે. એ વિદેહ દેશની મિથિલાના રાજવી હતા, ‘વિદેહ’ દેશના હોવાથી એઓ ‘વિદેહી’ કહેવાયા છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની દીકામાં એમના પિતાનું નામ યુગળાકુ, માતાનું નામ મદનરેખા અને બાહનું નામ ચંદ્રપ્રશા લખેલું છે. આ સંબંધે સવિશેષ જાણુવા માટે ઉત્તરાધ્યયનનું નવમું અધ્યયન અને તેની બાદવજ્રયકૃત દીકા જોવી જોઈએ. ઉત્તરાધ્યયનના નવમા અધ્યયનમાં એમને ‘રાજર્પિ’ અને ‘વિદેહી’ કરીને ઓળખાવેલા છે:—

“ તદ્યા રાયરિમિમ્મિ નમિમ્મિ અભિનિચ્ચમંતમ્મિ ” ॥ ૫

“ ચક્રુણ મેહં વહ્દેહી સામણે પજ્જુવટ્ઠિઓ ” ॥ ૬

‘વહ્દેહી’ની વ્યુત્પત્તિ કરતાં ઉત્તરાધ્યયનના બીજી દીકાકાર શ્રીશાંતિસૂત્રિએ જણાવ્યું છે કે, “વિદેહા નામ જનપદઃ, સોડસ્યાડસ્ટીતિ વિદેહી વિદેહજનપદાધિપઃ”

૧૩ દીકાકાર જણાવે છે કે, “આ ચારે માથાઓને કહેનારા કેઈ કુતાર્થિકો છે અથવા જૈન સંપ્રદાયના જ શિથિલ સાધુઓ છે”—“કેચન કુતાર્થિકાઃ સાધુપ્રતારણાર્થમેવમૂચુઃ । યદિ યા સ્વચર્યાઃ શીતલવિહારિણિ પતદ્ વક્ષ્યમાણમુક્કવન્તઃ ” આ. ૧૦ પૃ. ૬૫ દી.

(ઉત્તરાધ્યયન શાંતિ ૦ ટી ૦ ૫૦ ૩૨૦ ગા ૦ ૧૧ નવમ અધ્ય ૦) ઉત્તરાધ્યયનના મૂળમાં નમિ રાજર્ષિ અને ધન્વન્તરી સંવાદ ખાસ વાંચવા જેવો છે, જૈનભાષામાં એમને ‘પ્રત્યેકબુદ્ધ’ માનેલા છે (જે, કોઈ એક નિમિત્તને જોઈને બોધ પામે તે પ્રત્યેકબુદ્ધ) ઉત્તરાધ્યયનમાં નમિ રાજને નમિ રાજર્ષિ થવાનું કારણ ‘બોધાયું’ જણાવ્યું છે. એક ‘નમિ’ ઋષિનું નામ ઋગ્વેદમાં એક બે દેશો આવે છે, ત્યાં એ ‘નમિ’ ઋષિને ઇંદ્રે સહાય કર્યાની હકીકતનો પણ ઉલ્લેખ છે: “પ્રાવન નર્મી સાવ્યં સસંતે રાયા સમિષા સં સ્વસ્તિ” મંડ ૦ ૬, સૂ ૦ ૨૦, મં ૦ ૬ “નમીમ્ પતત્સંજ્ઞકમ્ ઋષિમ્” (સાપનભાષ્ય) તથા જૂઓ મંડ ૦ ૧૦, સૂ ૦ ૪૮ મં ૦ ૯. ભારતના અનુશાસન પર્વના ૧૪ મા અધ્યાયમાં એક ‘નિમિ’ તપોધનનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે:—

“સ્વાયંભુવોઽગ્નિઃ કૌરવ્ય ! પરમર્ષિઃ પ્રતાપવાન ।

તસ્ય વંશે મહારાજ ! દત્તાત્રય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

દત્તાત્રયસ્ય પુત્રોઽમૃદ્ નિમિનામ તપોધનઃ” ।

તથા ભાગવતના નવમા સ્કન્ધના તેરમા અધ્યાયમાં કોઈ પણ કરનાર ઇદિવાકુવંશીય ‘નમિ’ નું પ્રતાંત ૨૭ શ્લોકોમાં આપેલું છે. એ પ્રતાંતમાં એને ‘વિદેહ’ કહેલો છે, મિથિલા નગરીનો વસાવનારો જણાવેલો છે અને ત્યાં એનાં ‘નિમિ’ ઉપરાંત બીજાં ત્રણ નામ પણ મૂકવામાં છે: વિદેહ, જનક અને મિથિલ.

“જન્મના જનકઃ સોઽમૃદ્ વૈદેહસ્તુ વિદેહજઃ ।

મિથિલો મથનાજ્ઞાતો મિથિલા યેન નિર્મિતા” ॥ ૧૩

“તસ્ય અન્વયોનિ ગ્રીણિ નામાન્યાહ-જન્મના સાધારણેન, જન ઇવ જનકઃ । યદ્વા સ્વદેહદ્વારા જનકત્વાત્ સ નિર્મિર્જનકોઽમૃત્વ ઇત્યર્થઃ । મિથિલા યેન નિર્મિતા ઇત્યનેન વ્યુત્પત્ત્યન્તરમર્થાતુક્તમ્” ॥ ૧૩-(ભાગ ૦ ટી ૦)

ભારતમાં જે ‘નિમિ’ વિષે જણાવ્યું છે તે અને ઉત્તરાધ્યયનના ‘નમિ’ એ બે વચ્ચે પિનાના નામનો ભેદ છે અને ‘નમિ’ ‘નિમિ’ નામનો ભેદ-તો ભારત અને ભાગવત-અનેમાં છે. આ સિવાય બીજો કોઈ ‘નમિ વિદેહી’ જણ્યો નથી. સત્ત્રપ્રતાંતના રીકાકાર આ સંબંધે ઘાંઘ વિશેષ જણાવના નથી. તો પણ તેઓએ (વૈદેહી) ની વ્યુત્પત્તિને ઉત્તરાધ્યયનની પેઠે જણાવેલી છે એથી તેઓનો આશય અહીં આ ઉત્તરાધ્યયનના ‘નમિ વિદેહી’ ને લેવાનો હોય.

રામગુપ્ત-રામગુપ્ત આ સંબંધે ઘાંઘ વિશેષ જણાવ્યું નથી, રીકાકારે એ ‘રામગુપ્ત’ ને (“રામગુપ્તઃ રાજર્ષિઃ” સૂત્ર ૦ ૫૦ ૯૫) રાજર્ષિ જણાવેલા છે. પંડિત જેકોબી પારે છે કે, “‘રામ’નું બીજું નામ ‘રામગુપ્ત’ હોય”-(જૂઓ જેકોબીનો સૂત્રક્રાંતો અનુવાદ ૫૦ ૨૬૮ ટિપ્પણ)

વાહુજ-બાહુક મદાભારતમાં ‘નમ’નું બીજું નામ ‘બાહુક’ જણાવેલું છે:

“તસ્મિન્નન્તર્હિતે નામે પ્રયયો નૈપથો નલઃ ।

ઋતુર્ણસ્ય નગરં પ્રાવિશદ્ દશમેઽહનિ ॥ ૧

સ રાજાનમુપાતિષ્ઠદ્ વાહુકોઽહમિતિ યુવન ।

અશ્વાનાં વાહનં યુક્તઃ પૃથિવ્યાં નાસ્તિ મત્સમઃ ॥ ૨

—(નવમર્વ અધ્યાય ૧૪)

ખીનો આવે જ. ઉલ્લેખ વનપર્વના ૭૬મા અધ્યાયના ખીન શ્લોકમાં પણ મળે છે. વૈદિક સંપ્રદાયમાં નવની તપસ્યા (તાપસ તરીકેની રિયતિ) સુપ્રસિદ્ધ છે. સૂત્રજાતિના આ પ્રસંગમાં એ ‘વાહુક’ યિને “વાહુકઃ શોતોદક્ષાદિપરિભોગં કૃત્વા સિદ્ધઃ” આ ઉલ્લેખ સિવાય રીકાદારે ખીનું કાંઈ જણાવ્યું નથી. મહાભારતના વનપર્વના ૧૨૧મા અધ્યાયના ૨૦મા શ્લોકમાં ‘વાહુક’ને કાર્ત્ત્વયદુવંશી કાર્ત્ત્વય તરીકે જણાવેલો છે:

“તત્ત્વો-લ્લુપ્તો વાહુક-ભાનુ-નોયાઃ

શૂરધ સંઘયે નિશઠઃ કુમારઃ” ઈત્યાદિ.

નારાયણ—

નારાયણ યિને રીકાદાર “નારાયણો નામ મહર્ષિઃ” લખે છે. ‘વિક્રમેર્વાશીય’ નાટકમાં ‘નારાયણ ઋષિનો ઉલ્લેખ મળે છે: “સ્થાને ચત્તુ નારાયણમૃષિં વિલોભય-ભ્યસ્તદ્વૃક્ષસંભવામિમાં દક્ષાં મીઢિતાઃ સર્વા અપ્સરસાં” ઇતિ । અથવા ન હ્યં તપસ્વિનઃ સૃષ્ટિર્ભવિતુમર્હતિ” આ ઉલ્લેખ પછીના શ્લોકમાં એ ‘નારાયણ’ ને “પુત્રાણો મુનિઃ” પણ કહેલા છે—(વિક્રમેા ૫૫મ અંક, પૃ ૧૦-૧૧) સંભવ છે કે, સૂત્રજાતિના પ્રસંગમાં આ ‘નારાયણ મુનિ’ ગદ્ય એમના આવે.

આસિલ—દેવિલ—

‘દેવિલ’ એ કાર્ત્ત્વ મહર્ષિ છે, તેમનું નામ મહાભારતમાં ખીન ખીન ઋષિઓની સાથે અનેકવાર આવે છે. એમના પિતાનું નામ મહાભારતકારે ‘પ્રત્યૂષ’ જણાવેલું છે:

“પ્રત્યૂષસ્ય ધિદુઃ પુંચમ્ ઋષિ નામ્નાઽથ દેવલમ્ ।

હ્રો પુર્વો દેવલસ્યાઽપિ શ્રમાવન્તો મનોપિનો” ॥

આદિપર્વ ૬૭ અધ્યાય, શ્લોક ૨૬

મહાભારતમાં આ ‘દેવલ’ ઋષિના નામની સાથે ‘આસિલ’ ઋષિનો પણ ઉલ્લેખ આવ્યા હરે છે. સૂત્રજાતિમાં ‘દેવલ’ ની સાથે ‘આસિલ’ ઋષિનું નામ આવ્યું છે. હું માનું છું કે કદાચ એ ‘આસિલ’ અને ‘આસિલ’ બન્ને એક હોય અથવા ‘આસિલ દેવિલે ચેવ’ એવો પણ વિશેષ શુદ્ધ હોય. આવી રીકાદાર “આસિલો નામ મહર્ષિઃ, તથા દેવિલઃ” આ લેખ સિવાય કાંઈ વિશેષ લખના નથી. મહાભારતમાં અને ગીતામાં એ બન્ને નામોના સાથે આવતા ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે:

“અસિતો દેવલઐવ નારદઃ પર્યતસ્તથા ।

આશ્રેયઃ કુણ્ડ-જટરો દ્વિજઃ કાલઘટસ્તથા ॥

—(આદિપર્વ અા ૫૩ શ્લોક ૮)

“ અસિતો દેવલઃ સત્યઃ સર્પિર્માલો મહાશિરાઃ ।

અર્વા વસુઃ સુમિત્રથ મૈત્રેયઃ શુનકો વલિઃ ॥

—(સભાપર્વ ૨૧૦ ૪, શ્લો ૧૬)

અસિતો દેવલઃ૩૬૫ જિગીપવ્યઃ૩૬૫ તત્ત્વવિત્ ।

ઋપભો જિતશત્રુઃ૩૬૫ મહાવીર્યસ્તથા મણિઃ ॥

—(સભાપર્વ ૨૧૦ ૧૧, શ્લો ૨૪)

જિગીપવ્યસ્ય સંવાદમસિતસ્ય ચ ભારત ! ।

અક્રુધ્યન્તમહુધ્યન્તમ્ અસિતો દેવલોઽવ્રવીત્ ॥

—(શાંતિપર્વ ૨૧૦ ૨૩૬ શ્લો ૫)

અત્રૈવોદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

નારદસ્ય ચ સંવાદં દેવલસ્યાઽસિતસ્ય ચ ॥

—(શાંતિપર્વ ૨૧૦ ૨૮૧ શ્લો ૧)

ગીતા—

“ આહુસ્વામૃપયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ x x x ॥

(૨૧૦ ૧૦, શ્લો ૧૩)

ઉપરના બધા ઉક્તેષોમાં ‘ અસિત ’ અને ‘ દેવલ ’ એ બન્ને શબ્દો જોડાજોડ આવેલા છે. ‘ દેવલસ્મૃતિ ’ માં એક સ્મૃતિદાર મહર્ષિ તરીકે માત્ર ‘ દેવલ ’ શબ્દનો પણ ઉલ્લેખ ગળા આવે છે :

“ સિન્ધુતીરે સુલાસીનં દેવલં મુનિસત્તમમ્ ।

સમેત્ય મુનયઃ સર્વે હૃદં વચનમવુચન્ ॥ ૧

સૂત્રકૃતાગમાં આવેલા ‘ દેનિલ ’ અને મહાભારતના કે દેવલસ્મૃતિયાગા ‘ દેવલ ’ એ બન્ને એક લાગે છે અને મહાભારતના આશ્રય પ્રમાણે ‘ અસિત ’ કોઈ જુદા મહર્ષિ નથી પણ એ, ‘ દેવલ ’ નું બીજું નામ છે. કદાચ ‘ દેવલ ’ ધણા હોય અને તેમાંથી આ જ ‘ દેવલ ’ ને જુદા પાડવા માટે તેમના નામની આગળ કોઈ કારણથી ‘ અસિત ’ શબ્દ લખવાની પ્રથા પડી હોય, અને એથી જ સૂત્રકૃતાગમાં પણ ‘ આસિલે દેવિલે ’ એમ લખ્યું હોય.

દ્વીપાયણ-દ્વૈપાયન

દ્વૈપાયન એ મહર્ષિ વ્યાસનું બીજું પ્રસિદ્ધ નામ છે. મહાભારતમાં આદિપર્વના ૬૪ માં અધ્યાયમાં દ્વૈપાયનની ઉત્પત્તિનું વૃત્તાંત બહુ વિસ્તારથી આપેલું છે. મહાભારતની આદિમાં પણ એ મહર્ષિનું સ્મરણ કર્યું છે :

—(આદિપર્વ શ્લો ૨૩)

“ દ્વૈપાયનેન યત્ પ્રોક્તં પુરાણં પરમર્ષિણા ।

સુરૈર્વૈદ્યર્ષિભિરેવ શ્રેણ્યા યદમિપૂજિતમ્ ” ॥

પારાશર-પારાશર

‘પારાશર’ ઋષિ વિષે પણ મહાભારતમાં આદિ પર્વના ૧૯૪ માં અધ્યાયમાં વીગ તવાર હકીકત આપેલી છે:

“પરાશુ: સંયતસ્તેન વસિષ્ઠ: સ્થાપિતો મુનિ: ।

ગર્ભસ્થેન તતો લોકે પરાશર: ઇતિ સ્મૃત: ”

—(આદિપર્વ અં ૧૯૪ શ્લો ૩) ઇત્યાદિ.

એ જ અધ્યાયમાં એમના પિતાનું નામ શક્તિ, માતાનું નામ અદ્યત્યંતી અને પ્રપિતાનું નામ વસિષ્ઠ જણાવેલું છે. આગળ જણાવેલા દૈવાયન, એ આમના પુત્ર છે. (જૂઓ આદિપર્વ અધ્યાય ૧૧૪, શ્લો ૩૪ તથા આદિપર્વ અં ૧૪ શ્લો ૧૨૬)

“પરાશર: પર્વતશ્ચ તથા સાવર્ણિ-ગાલ્ગૌ” —(સભા પર્વ અં ૭, શ્લો ૧૦) આમ અનેક દેહાણે મહાભારતમાં એ ‘પરાશર’ ઋષિને યાદ કરેલા છે.

ઘોસસેન-વિષ્વક્સેન

સૂત્રકૃતાંશુ સૂત્રમાં ‘મહાવસ્તુનિ’ ને લગતું છું અધ્યયન આવે છે, તેમાં ભગવાન મહાવીરની સહબૂત સ્તુતિ કરતાં ‘‘ ઘોમસેન ’’ શબ્દ વપરાયો છે: “જોહેસુ જાપ જહ ઘોસસેને પુષ્પેસુ ઘા જહ અરવિદમાહુ” —(સં અં ૬, ગાં ૨૨, પૃ ૧૪૬ “પુષ્પોમાં અરવિદ પુષ્પ ઉત્તમ છે, યોધાઓમાં ‘ઘોસસેન’ સુપ્રસિદ્ધ છે તેમ ભગવાન મહાવીર ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે” આ પ્રસંગમાં ભગવાન મહાવીર ઉપમેય છે અને ‘ઘોસસેન’ ઉપમાન છે. ઉપમાનમૂલ પુરૂષ કે પદાર્થ પ્રસિદ્ધ અને વિશેષણ હોય છે એથી અહીં ‘ઘોસસેન’ એ કોઈ પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાનું નામ હોયું જોઈએ. આ પ્રસંગે દીકાકારથી જણાવે છે કે, “યોધેષુ મધ્યે જ્ઞાતો ચિદિતો દટાન્તભૂતો ઘા, વિશ્વાહસ્ય-શ્વ-રથ-પક્ષાતિચનુરક્લ્લસમેતા સેના યસ્ય સ વિશ્વસેન: ચક્રવર્તી, યથાસૌ પ્રધાન:” —(સૂત્ર ૦ ૮૦ પૃ ૧૫૦) દીકાકારે જણાવેલી વ્યુત્પત્તિકારા કોઈ અમુક ‘ઘોસસેન’ નો જોધ યતો નથી, એમણે ‘નૃપતિ’ ની પેઢે ‘ઘોસસેન’ નો સાધારણ અર્થ ‘ચક્રવર્તી’ જણાવેલો છે. ‘ઘોસસેન’ કોઈ ચક્રવર્તિનું વિશેષ નામ પણ નથી. ભગવાન વીરની સ્તુતિના આ પ્રસંગમાં ‘ઘોસસેન’ નો અર્થ કોઈ પ્રસિદ્ધ યોધાનું નામ હોય તો જ ધટી શકે એમ છે. દીકાકાર ‘ઘોમસેન’ નું સંસ્કૃતરૂપ વિશ્વસેન જણાવે છે, પણ આ પ્રસંગ જોતાં આર્ષ ‘ઘોસસેન’ નું સંસ્કૃતરૂપ ‘વિષ્વક્સેન’ પારાશર બંધ જોમે છે. ‘વિષ્વક્સેન’ એ શ્રીકૃષ્ણનો પર્ણાવ વાચક શબ્દ છે, પ્રખ્યાત યોધા તરીકે શ્રીકૃષ્ણનું નામ મહાભારતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે માટે અહીં ‘જેમ યોધાઓમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રખ્યાત છે તેમ ઋષિઓમાં ભગવાન મહાવીર સુપ્રસિદ્ધ છે’ આ અર્થ વિશેષ ધારત જણાય છે. મહાકવિ કાલિદાસે અને મોઢે સુવંશ અને શિશુપાળવધમાં ‘વિષ્વક્સેન’ શબ્દને શ્રીકૃષ્ણના અર્થમાં વાપરેલો છે:

૧ જૈન સંપ્રદાયમાં આર ચક્રવર્તી જણાવેલા છે, તેઓમાં કોઈનું નામ ‘ઘોસસેન’ નથી.

“ અસિતો દેવલઃ સત્યઃ સર્પિર્માલી મહાશિરાઃ ।

અર્વા વસુઃ સુમિત્રશ્ચ મૈત્રેયઃ શુનકો વલિઃ ॥

—(સભાપર્વ અં ૪, શ્લો ૧૧)

અસિતો દેવલઃૈષ જૈગીપવ્યશ્ચ તત્ત્વચિત્ ।

ઋપભો જિતશત્રુશ્ચ મહાવીર્યસ્તથા મણિઃ ॥

—(સભાપર્વ અં ૧૧, શ્લો ૨૪)

જૈગીપવ્યસ્ય સંવાદમસિતસ્ય ચ ભારત ! ।

અઘ્રધ્યન્તમઘ્રધ્યન્તમ્ અસિતો દેવલોઽવ્રવીત્ ॥

—(શાંતિપર્વ અં ૨૩૬ શ્લો ૫)

અત્રૈવોદાહરન્તીમમિતિદાસં પુરાતનમ્ ।

નારદસ્ય ચ સંવાદં દેવલસ્યાઽસિતસ્ય ચ ॥

—(શાંતિપર્વ અં ૨૮૧ શ્લો ૧)

ગીતા—

“ આહુસ્વામૃપયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ × × × ॥

(અં ૧૦, શ્લો ૧૩)

ઉપરના બધા ઉલ્લેખોમાં ‘ અસિત ’ અને ‘ દેવલ ’ એ બન્ને શબ્દો જોડાજોડ આવેલા છે. ‘ દેવલસ્મૃતિ ’ માં એક સ્મૃતિદાર મહર્ષિ તરીકે માત્ર ‘ દેવલ ’ શબ્દનો પણ ઉલ્લેખ ગણી આવે છે :

“ સિન્ધુતીરે સુલાસીને દેવલં મુનિસત્તમમ્ ।

સમેત્ય મુનયઃ સર્વે દ્વં વચનમબ્રુવન્ ” ॥ ૧

સૂત્રતાંત્રમાં આવેલા ‘ દેવિત્ર ’ અને મહાભારતના કે દેવલસ્મૃતિનામાં ‘ દેવલ ’ એ બન્ને એક લાગે છે અને મહાભારતના આશય પ્રમાણે ‘ અસિત ’ કોઈ જુદા ઋષિનાથી પણ એ, ‘ દેવલ ’ નું બીજું નામ છે. કદાચ ‘ દેવલ ’ યજ્ઞ હોય અને તેમાંથી આ જ ‘ દેવલ ’ ને જુદા પાડવા માટે તેમના નામની આગળ કોઈ કારણથી ‘ અસિત ’ શબ્દ લખવાની પ્રથા પડી હોય, અને એથી જ સૂત્રતાંત્રમાં પણ ‘ આસિલે દેવિલે ’ એમ લખ્યું હોય.

દ્વૈપાયન-કૈપાયન

દ્વૈપાયન એ મહર્ષિ વ્યાસનું બીજું પ્રસિદ્ધ નામ છે. મહાભારતમાં આદિપર્વના ૬૪ માં અધ્યાયમાં દ્વૈપાયનની ઉત્પત્તિનું વૃતાંત બહુ વિસ્તારથી આપેલું છે. મહાભારતની આદિમાં પણ એ મહર્ષિનું સ્મરણ કરેલું છે :

—(આદિપર્વ શ્લો ૨૩)

“ કૈપાયનેન યત્ પ્રોક્તં પુરાણં પરમર્ષિણા ।

સુરેર્વેભ્યર્ષિભિરેવ શ્રુત્વા યદ્દમિપૂજિતમ્ ” ॥

“ પુરાકલ્પ અહ ! હમં સુજોહ ”—(સૂ. અ. ૬, શ્રુત ૨, ૫૦ ૩૮૯) એવી શરૂઆતથી આદિકુમારનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ ઉલ્લેખનો આશય આ પ્રમાણે છે: સૂત્ર-કૃતાંગના મૂળના એ શબ્દો દીકરાને ‘ ગોરાલક ’ ના રુપથી કહેવાવાના છે. “ ગોરાલક કહે છે કે, ‘ હે આદ્ર ’ તું આ સાંભળ-તારા શુદ્ધ મહાવીર પહેલાં તો એકાંતચારી હતો, અમણ-તપસ્વી, હતા અને હમણું તો ઘણા બિહુઓને (ચેલાઓને) લઈને ઉપદેશ દેવા નીકળ્યા છે—તો એમણે આમ કેમ કર્યું ? ” આ વૃત્તાંત ઘણો મોટો છે, માટે જિજ્ઞાસુઓએ એ મૂળ પુસ્તકમાંથી જ જોઈ લેવો જોઈએ (જૂઓ સૂત્રકૃ. ૫૦ ૩૮૯-૪૦૬ આદિકીય અધ્યયન)

શુદ્ધ—(સૂત્ર. દ્વિતીયશ્રુતસ્કંધ, આદિકીય અ. ૫૦ ૩૮૫-૩૮૬)

આ મહાપુરુષ તો સુપ્રસિદ્ધ છે, ભગવાન મહાવીરના સગસમી અને સમરક્ષી છે, આ વિષે અહીં લખવું પુનરુક્ત જેવું છે.

કુમારપુત્રિય કુમા પુત્ર (સૂ. દ્વિતીય શ્રુ. ૫૦ ૪૧૦)

ભગવાન મહાવીરના અનુયાયી કેદાર એક નિર્ગયનું નામ કુમારપુત્ર છે. આ વિષે વિશેષ કંઈ જણાવું નથી.

ઉદય પેદાલપુત્ર—ઉદક પેદાલપુત્ર—(સૂ. ૫૦ ૪૧૦-૪૧૧)

ભગવાન પાર્શ્વનાથના અનુયાયી કેદાર એક અમણનું નામ ઉદકપેદાલ પુત્ર છે. કુમારપુત્ર અને ઉદક પેદાલપુત્ર—એ બંનેનો ઉલ્લેખ જૈનસંપ્રદાયમાં પ્રચલિત પ્રણાળ્યાનની ક્રિયાને લગતો વિચાર કરતાં સૂત્રકૃતાંગમાં આવેલો છે. મૂળસૂત્રમાં ઉદક પેદાલપુત્રને “ પાસાવચ્છેલે નિયંકે મેયલે મોત્તેજ—(૫૦ ૪૦૯) ” કહ્યું છે અર્થાત્ એ ઉદકપેદાલ, મેયલજ (મેદાર્પ-ટીં) ગોત્રના હતા અને પાર્શ્વપત્રીય એટલે પાર્શ્વનાથના અપત્રના અપત્ર હતા—પાર્શ્વનાથના સંતાનના હતા.

લેપ શુદ્ધપતિ—(સૂ. ૫૦ ૪૦૮)

‘ લેપ ’ એ કેદાર એક શુદ્ધપતિનું નામ છે. આ શુદ્ધપતિના મહાનમાં જ ઉદકપેદાલે પૂર્વોક્ત ચર્યા કરી હતી, એ શુદ્ધપતિ રાજગૃહનો રહીશ હતો. અને તેનો નિવાસ ‘ નાલંદા ’ માં હતો. નાલંદામાં એ શુદ્ધપતિની એક ‘ સુસદ્ધવિયા ’—‘ શોષદ્રવ્યા ’ નામની ઉદકશાળા હતી અને એ ઉદકશાળાની પાસે ‘ દસ્તિયામ ’ નામનો મોટો જગીચો હતો.

રાયગિહ-નાલંદા-રાજગૃહ--નાલંદા—(સૂ. ૫૦ ૪૦૭)

‘ રાજગૃહ ’ અને ‘ નાલંદા ’ નું નામ જૈનશ્રદ્ધામાં અને બૌદ્ધશ્રદ્ધામાં અનેકવાર આવે છે. જૈનોનું અને બૌદ્ધોનું એ પૂજનીય તીર્થ છે, કહેવાય છે કે, ત્યાંની ‘ નાલંદા ’ શેરીમાં ભગવાન મહાવીરે અનેક ‘ ચોમાસાં ર્યાં ’ હતાં. આ નગર ઘણું પ્રાચીન છે, મહા-ભારતકારે પણ ‘ રાજગૃહ ’ ને પોતાની કવિતામાં નોંધેલું છે:

“ યજ્ઞાગારે સ્થાપયિત્વા રાજા રાજગૃહં ગતઃ ॥ ૪૦

—(સભાપં. અ. ૨૧, શ્લો. ૪૦)

મહાભારતમાં આ ‘ રાજગૃહ ’ ને ‘ ગરિષ્ઠિજ ’ નામે પણ કહેલું છે—(સભાપં. અ. ૨૧, શ્લો. ૧૮ તથા સભાપં. અ. ૨૫, શ્લો. ૪૨) જનસંધના સમયમાં આ નગર

મગધની રાજધાની હતું—(જુઓ સભાપર્વ અ. ૨૧) રાજગૃહની પાસે પાંચ પહાડો આવેલા છે: વિભારગિરિ, વિપુલગિરિ, ઉદયાગરિ, રૂવર્ણગિરિ અને રત્નગિરિ આ પાંચ પહાડોના દારણને લીધે કદાચ એનું બીજું નામ ‘ગિરિગ્ર’ પણ હોય. એ પાંચ પહાડોનાં નામોનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં આવે છે પણ તેમાં નામ ફેર છે: વૈહાર (વૈભાર) વરાહ, વૃષભ, ઋષિગિરિ અને ચૈત્ય:

“ વૈહારો વિપુલઃ કૈલો વારાહો વૃષભસ્તથા ।

તથા ઋષિગિરિસ્તાત ! શુભચૈત્યકપશ્ચમાઃ ”

—(સભાપ. અ. ૨૧, શ્લો. ૨)

વૈભાર, વિપુલ, રત્નકૃટ, ગિરિગ્ર, રત્નાચલ,—એ રીતે પાંચ પર્વતોના ઉલ્લેખ વાયુપુરાણના રાજગૃહ માહાત્મ્યમાં પણ આવે છે. આ શહેરની પાસે ઉના પાણીના કુડો હતા અને છે અને તેની નોંધ ભગવતી સૂત્રમાં બીજી રીતેના પાંચમા ઉદ્દેશમાં છે—(જુઓ ભગવત રાયચંદ્ર આગમસંગ્રહ પૃ. ૨૮૬) વળી, વાયુપુરાણમાં તે રાજગૃહ માહાત્મ્યમાં ત્યાંના રત્નાતો મહિમા પણ વિશેષ બતાવ્યો છે. ‘રાજગૃહ’ની પૂર્વાવસ્થા બતાવતાં જૈનોની આવશ્યકચૂલ્કિમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે: એનું મૂળ નામ ‘ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત’ હતું, પછી ‘ચતકપુર’ થયું, ત્યાર બાદ ‘ઋષભપુર’ થયું, પછી ‘કુશામ્પુર’ અને સૌથી છેવટ ગ્રેલિકના પિતાએ ‘રાજગૃહ’ કર્યું (જુઓ ભગવતી રાયચંદ્રનિના. ૫૦ ૧૩ ટિપ્પણ) આ વિશે વીગતવાર માહિતી બંગાળી વિશ્વકોશમાં આપેલી છે અને એ વિશેષ જણાવવા યોગ્ય છે.

‘જૈનમુત્રોમાં ‘નાલંદા’ ને રાજગૃહની ઉત્તરપૂર્વના ભાગમાં આવેલી બહારની જગ્યા તરીકે વર્ણવેલું છે.—

“ રાયગિહસ્સ નયરસ્સ બહિયા ઉત્તરપુરચ્છિમે દિસીમાપ પથ્થ ણં નાલંદા નામં વાહિરિયા હોત્યા ” (સૂત. ૫૦ ૪૦૭) ‘નાલંદા’ ની વ્યુત્પત્તિ કરતાં શ્રીભદ્રજાડુ જણાવે છે કે, ‘ન+અલંદ’ એ ત્રણ શબ્દોનું ‘નાલંદ’ થયું છે— ‘નાલંદો’ સામટો અર્થ ‘સર્વદામગ્દ’ થાય છે. ટીકાકાર જણાવે છે કે, “ નાલંદ વદાતિ इति नालन्दा + + + सत्संध्याश्रयत्वेन च सर्वकामप्रदा इति ” (સૂ. ૫૦ ૪૦૭) આ વ્યુત્પત્તિ કરતાં ‘નરેન્દ્રસ્ય હૃદમ્ નારેન્દ્રમ્’—નાલિદં અને આ ઉપરથી ‘નાલંદા’ ને બનાવવું સુષ્ટ જણાય છે. સંજય છે કે, ત્યાં ભગવાન મહારીર અને બુદ્ધ રહેલા હોવાથી રાજાઓ વારંવાર આવતા હોય અને તે ઉપરથી એનું એ નામ પણ હોય. આજ પણ આ ‘રાજગૃહ’ અને ‘નાલંદા’ નાં ભગવાવશેષો જોઈ શકાય છે ‘રાજગૃહ’ ને બદલે ‘રાજગિર’ નામ અત્યારે લોકપ્રચલિત છે.

[૫૦ ૧૨૩ ના ટિપ્પણમાં છેલ્લે જણાવ્યા પ્રમાણે ‘સૂત્રકાંડ’ ને ભગતો કોટો અહીં “નથી અપાયો, કિંતુ એ સૂતના વિષય સંબંધે શ્વેતાંશરોથી જુદી-દિગંજર સંપ્રદાયની માન્યતા આ પ્રમાણે છે: “ જ્ઞાન અને વિનયનું પ્રજ્ઞાપન, ક્રમ્ય, અક્રમ્ય અને છેટાપરચાપના તથા વ્યવહાર સંબંધી ક્રિયાઓ ” એ વિષયો સૂતકાંડમાં આવે છે.]

ગણપતિની ઐતિહાસિક મીમાંસા.

(અ. સમચંદ્ર બ. આઠવલે)

વૈદિક દેવતાઓનું સ્વરૂપ અને પૌરાણિક કાળમાં તેમના સ્વરૂપાંતરનો ઇતિહાસ વેદના અભ્યાસકો માટે બહુ જ મનોરંજક છે. દાખલા તરીકે ઇંદ્ર. એ દેવ ઋગ્વેદમાં કયા સ્વરૂપમાં વર્ણવાયેલો છે, તે સ્વરૂપ કયારે બદલાયું, અને પછીના પૌરાણિક કાળમાં તે કયા સ્વરૂપમાં રહ્યો વગેરે. એક જ દેવમાં કાલક્રમની દૃષ્ટિએ જોતાં અને બીજીરીતે જોતાં અનેક ભેદો પડેલા જણાય છે. ઇન્દ્રદેવ પર્વતન્યનો સ્વામી એ અધિભૌતિક દૃષ્ટિ, જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ એ તાત્વિક દૃષ્ટિ; અને યુગાનુરૂપ વધ કરનારો એક મહાપરાક્રમી પુરુષ એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ-આની અવગતિ દૃષ્ટિથી પણ ભેદો થાય છે.

આ દૃષ્ટિભેદો અત્યારે જ ઉત્પન્ન થયા છે એમ નથી. નિરુક્તકારના વખતમાં પણ વૈદિક દેવોની સ્વરૂપમીમાંસામાં ધણી દૃષ્ટિ હતી એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. યુગ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં નિરુક્તકાર યારક કહે છે:-તત્ત્વો વૃષ્ઠ-મેધ इति नैरुक्ताः-त्वाष्ट્રोऽसुर इति ऐतिहासिकाः । નિરુક્તની દૃષ્ટિ અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિ એ એ યારકને વખતે રહે હતી. આ સિવાય તાત્વિક દૃષ્ટિ પણ તે વખતે પ્રચલિત હતી.

‘ इति वा इति कुवित्सोमस्यापामिति ’ । ऋग्वेद.

આ મુક્તર્માં આત્મજ્ઞાનથી મરત થયેલા જીવાત્માના ઉદ્દગારો છે એમ મહાશય અરવિંદ બાણુ ઘોષનો મન છે. આ સિવાય બીજી અનેક દૃષ્ટિઓ સૂક્ષ્મ અભ્યાસીઓને વેદમાં મળી આવે છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં અગ્રે હિંદુ લોકોમાં અતિ પ્રસિદ્ધ દેવ ગણપતિ વિષે થોડી ચર્ચા કરવા માગીએ છીએ. તેમાં પણ તેમની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ વધારે ચર્ચા કરવા માગીએ છીએ.

પૌરાણિક કાળનો ગણપતિ એ જ આજસુધી અવિકૃત સ્વરૂપમાં રહ્યો છે. એ સ્વરૂપ નીચેના ધ્યાન સંબંધી શ્લોકો ઉપરથી જાણ્ય મળશે:-

एकदंते चतुर्हन्ते पाशमंकुशधारिणम् ।

रदं च वरदं हस्ते विभ्राणं मूपकध्वजम् ॥

रक्तं लंबोदरं शूपकर्णकं रक्तवाससम् ।

रक्तगंधानुलिप्तगं रक्तपुष्पः सुपूजितम् ॥

—गणपत्यधर्वाशीर्गम्

આ સ્વરૂપમાં તાત્વિક, ઐતિહાસિક વગેરે દૃષ્ટિના બીયડો થયેલો છે એમ અમને લાગે છે. તાત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં ગણપતિ એ બ્રહ્મનું પ્રતીક છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

અધર્વાશીર્ગ વાંચનાં એ ચોકસું માત્રમ પડે છે. જુઓ:-

नमस्ते गणपतये । त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि । त्वमेव केवलं ब्रह्मासि ।

—अधर्वाशीर्ग

ૐ અક્ષર બ્રહ્મનું પ્રતીક મનાય છે. તેનો આદાર શુદ્ધ દંડ જેવો હોય છે. તેથી સ્વાભાવિક જ ગણપતિ-ગન્ધનન થયો. વળી મૂર્તિ એ સર્વબક્ષક દાળનું ચિહ્ન છે અને બ્રહ્મ દિક્ષાધનવચ્ચિન્ન છે. તેથી ગણપતિ મૂર્તિવાદન થયો એ પણ કીક જ છે. આ ચર્ચ તાત્વિક દૃષ્ટિ હવે ગણપતિને વિદ્યનો દર્શકતા મનાય છે, તથા તેને શ્રેષ્ઠા બુદ્ધિદાતા પણ માને છે-તેમાં ઐતિહાસિક સ્વરૂપનો શંકા કેમ રહ્યો છે તે હવે આપણે તપાસીશું.

ગણપતિની પૂજનો મુખસિદ્ધ વૈદિકમંત્ર નીચે પ્રમાણે છે:—

ગણાનાં ત્વા ગણપતિં હવામહે કવિં કવીનામુપમશ્રવસ્તગમ્ ।

જ્યેષ્ઠરાજં વ્રજ્જનાં વ્રજ્જનાસ્પત આ નઃશ્રુણ્વન્નૂતિભિઃ સીદતાદનમ્ ॥

ઋગ્વેદ.

આ અસદ્ગતો મંત્ર બૃહસ્પતિ અથવા બ્રહ્મણ્સ્પતિ દેવનો છે. તેમાં ‘કવિં કવીન્તં’ આ વિશેષણ છે. તેથી ગણપતિને ‘બુદ્ધિદાતા’ માનવામાં બ્રહ્મણ્સ્પતિનું પૌરાણિક રૂપાંતર આવ્યું એમાં નવાઈ નથી. હવે ગણપતિને વિદ્યકર્તા અને દર્તા કેમ માનવામાં આવે છે તેનું મૂળ તપાસીશું.

ગૃહ્યસૂત્રમાં તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં વિનાયકની પૂજા દહી છે. એ જ આપણો પૌરાણિક ‘ગણપતિ’. ગણપતિ, વિનાયક, ગણેશ, ગન્ધનન આ બધા શબ્દો હાલ સમાનાર્થક થયા છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં વિનાયક એ રુદ્રદેવતા, ગણેશનો સ્વામી મનાયો છે. રુદ્રદેવતા યજુર્વેદ વગેરેમાં બપોરે મનાયા છે. જ્યારે જ્યારે તેની સ્તુતિ કરી છે ત્યારે ત્યારે “તું અમને ઠાર મારીશ નહિ-અમારા હોઠગાઓને ઠાર મારીશ નહિ” એવા સ્વરૂપમાં કરી છે. જે બીજાણતા અથવા કરતા અથવા વિદ્ય કરવાની ઇચ્છા રૂદ્રમાં છે તે બધી અમારા શત્રુ પ્રત્યે જાઓ, એવી ઇચ્છા સ્તુતિ કરનારા ઋષિ દર્શાવે છે. દૂર અને વિદ્યકર્તા પણ સ્તુતિથી મુદ્દ થયા પછી વિદ્યકર્તા રૂદ્રનો ‘ગણપતિ’ પણ એવો જ હોય એ સ્વાભાવિક જ છે તેથી ગૃહ્યસૂત્રમાં ગણપતિ ઉર્ફે વિનાયક એમ જ વર્ણન છે.

અહીં એક સવાલ ઉભો થાય છે કે બ્રહ્મણ્સ્પતિના સૂક્તમાં વિનાયકના બાકીના બધા શુભો મળે છે. પણ એ બીજા શુદ્ધ અથવા વિદ્યકર્તા ક્યાંએ જણાતો નથી, એ શું? આનો જવાબ ડૉ. ભાંડારકર વગેરે વિદ્વાનો એમ આપે છે કે ગણપતિનું અસત્ત્વ સ્વરૂપ બીજા જ છે. પણ આગળ તે સૌમ્ય થયું. અગને એ મત બરાબર લાગતો નથી; અત્યારે વિનાયકપૂજા અથવા ગણપતિપૂજાના જે મંત્રો છે. તે બધા વૈદિક બૃહસ્પતિના જ છે. વેદમાં બૃહસ્પતિને પણ મદાપરાક્રમી, શત્રુને લપ અને ત્રાસ આપનારો એવાં વિશેષણો અપાયાં છે. વળી પૌરાણિક ગણપતિ અને વૈદિક બૃહસ્પતિ એક જ છે એ બાબતમાં એ પુરાવો છે કે ગાણપતનમના અનેક ગણપતિમાં જે એક ‘હરિદ્રા ગણપતિ’ છે તેનું સ્વરૂપ અને આકાર તદ્દન વૈદિક બૃહસ્પતિ જેવો જ છે. તેથી ‘ગૃહ્યસૂત્રકાળમાં બૃહસ્પતિના શત્રુના દૂર સ્વરૂપને પ્રાધાન્ય મળ્યું પણ આગળ પુરાણકાળમાં તેને અસત્ત્વનું બ્રહ્મણ્સ્પતિનું ગોટો ભાગે સૌમ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું એમ માનવું હમિન છે.

હવે ગણપતિ શબ્દનો અર્થ શો છે એ જોઈશું. ગણ શબ્દનો અર્થ ઋત્વિગણ એમ સાયણચાર્ય કરે છે; તથા રૂદ્રનો ગણ એમ ગૃહ્યસૂત્રકાર અને યાજ્ઞવલ્ક્ય માને છે. પણ

ઋગ્વેદમાંનાં ગૃહ્યરૂપિણાં સૂંદતો વાંચનાં આ અર્થ વિશે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં આ ગણુનો અર્થ અમને પ્રત્યક્ષતાક રાજ્ય એવો લાગે છે. અને ગણપતિનો અર્થ “પ્રત્યક્ષતાક રાજ્યનો અધ્યક્ષ” એવો લાગે છે. અને તેથી ઋગ્વેદકર્તા પહેલાં ગણુરાજ્યોનું અસ્તિત્વ હતું અને એવા ગણુરાજ્યના અધ્યક્ષને ગણપતિ કહેતા એવો અમને સંશય આવે છે. ઋગ્વેદ કાળ પહેલાંની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ ઋગ્વેદમાં દેવતા પામીને આવી છે, એમ ઘણા દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ કરી શકાય. અહીં જે દાખલા ખસ છે, ઇન્દ્ર દેવતા મહાપરાક્રમી છે, એવું વર્ણન છે. તે સાર્વભૌમ છે, એવું પણ વેદમાં વર્ણન છે, ‘ઘકરાદ્ ઇન્દ્રઃ’. ઇન્દ્ર કેટલાં પરાક્રમો કર્યા છે, કેટલા રાષ્ટ્રોને પાદાક્રાન્ત કર્યા છે તેનું પણ વર્ણન વેદમાં છે. આ બધા ઉપરથી એવી દૃષ્ટના થાય છે કે વેદના પૂર્વ કાળમાં ઇન્દ્ર જેવો કોઈ પણ પરાક્રમી રાજા ‘એકરાટ્’ સાર્વભૌમ રાજા થઈ ગયો હશે અને ત્યાર પછી પદ્મશ્રેયસપત્ત એક દેવ, પછી નગદીશ્વર બ્રહ્મા વગેરે તાર્કિક રૂપમાં તેનું પર્યવસાન થયું હશે. ખીજે પુરાવો એના કરતાં પ્રબળ છે. અશ્વિનૌદેવ ઋગ્વેદપૂર્વકાળમાં મોટાં આગેવાનો હતા અને રાષ્ટ્રના દિન ખાતર ચળવળ કરનારા અને તેથી દસ્યુઓએ એટલે અસુરોએ કેદમાં નાખેલા અત્રિકાળિને તેમણે મુક્ત કર્યા એવી ઋગ્વેદમાં સ્પષ્ટ કથા જ છે. જુઓ:—

ઋષિ નરાચદંસઃ પાંચજન્યં ઋગ્વોસાદન્નિ મુંચથો ગણેન ।

મિનંતા દસ્યોરશિવસ્ય માયા અનુર્વદ્ વૃષણા ચોદયંતા ।

ઋગ્વેદ ૧-૨૧૭-૩૦

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી અશ્વિનૌ એ ઋગ્વેદ પૂર્વ કાળની જે પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે એના વિશે સંશય લાગતો નથી. પણ ઋગ્વેદમાં તેઓના દેવ તરીકે ઉલ્લેખ થાય છે, અને આગળ તો તેઓ ઔપાધિના પતિ વૈશ્વરાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. (મૂળ કથામાં એવું છે કે તેઓએ કેદમાંથી છૂટ્યા કૃષ્ણ થયેલા અત્રિને ઝોસડ આપી સાજો કર્યો.) આ જ વાત ગૃહ્યરૂપિણી બાબતમાં જની હશે એમ અમને લાગે છે. તેથી ઋગ્વેદ પૂર્વ ઐતિહાસિક કાળમાં ગણુરાજ્યના પતિ તરીકે પંકાએલી વ્યક્તિ અથવા ‘ગણુ-પતિ-મામાન્ય’ ‘ગૃહ્યરૂપિ’ એમ વેદમાં થવા પામ્યું એવું લાગે છે. જેમ હાલ ‘સાર્વભૌમત્વના ઉપમાન તરીકે ઇન્દ્ર પ્રસિદ્ધ છે, તેમ જ ગણુઅધ્યક્ષત્વના ઉપમાન તરીકે ગૃહ્યરૂપિ પ્રસિદ્ધ થયા.

હિંદુસ્તાનમાં ગણુરાજ્યો ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૩૫૦ સુધી અસ્તિત્વમાં હતાં એમ શ્રી. વિનયકુમાર સરકારે પોતાની ‘હિંદુઓની રાજકીય સંસ્થા અને પ્રથા’ નામની ચોપડીમાં ઘણા પુરાવા આપી સિદ્ધ કર્યું છે. તેમ જ શ્રી દેવદત્ત બાંડારકરે પોતાના ‘દાર્શનિક લેક્ચરો’ માં પણ ગણુરાજ્યોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. તેમના મત પ્રમાણે ગણુ-રાજ્યકાળ ઇ. સ. પૂ. ૮૦૦ સુધી જાય છે.

ઇ. સ. પૂ. ના સમયથી ઇ. સ. સુધી ગણુરાજ્યો ક્યાં હતાં અને તેમની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન હુંકમાં દવે કરીશું.^૧

૧ આ અહેવાલ આપવામાં મુખ્યતઃ શ્રી વિનયકુમારના ‘The Political Institutions and Theories of the Hindus’ નો આધાર લીધો છે.

હિંદુઓના પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યના ત્રણ સમય પાડી શકાય છે. તેમાં છેલ્લો કાળ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ થી ૩૫૦ સુધીનો છે. આ વખતમાં મૌર્યની પડતી અને શુભતી ચડતી થઈ એટલું જ નહિ પણ કુશન અને આંધ્રોએ પણ બળવાન રાજ્યો મેળવ્યા હતાં. દક્ષિણ પંજાબમાં, રજપુતાનામાં અને માલવામાં પણ પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો હતાં. ઉત્તરમાં ઔદ્યમ્બર લોકો હતા અને ઇ. સ. પૂ. ના પહેલા સૈદ્ધામાં રાજ્ય તરીકે સિક્કા પાડતા હતા.

તેમની દક્ષિણે યૌધેય હતા જેઓ ‘વીરશ્વર’ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. તેઓ ઇ. સ. પૂ. ના પહેલા સૈદ્ધામાં સ્વતંત્ર હતા. અને તેમનો દેશ સતલજથી જમના સુધી અને લાંથી દક્ષિણે રજપુતાના સુધી હતો. ઇ. સ. ૧૨૫ થી ૧૫૦ સુધીમાં રજદામને તેમને હરાવ્યા પણ તેઓએ કેટલાક સૈદ્ધાઓ પહેલાં એલેક્ઝાંડર સાથે હિંદુસ્તાનમાં બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું હતું. આ ગણુનો મહારાજ પ્રગ્નથી નીમાતો હતો અને તે મદાસેનાપતિ પણ હતો. આમની દક્ષિણે અબ્દુનાયન આવે છે. તેઓ ઇ. સ. પૂ. ના પહેલા સૈદ્ધામાં અને પછી ઉત્તર રજપુતાનાના માલિક હતા.

લાંથી વધારે દક્ષિણમાં ચંબલ અને વેટ્યની વચ્ચે માલવો આવે છે. તેઓ લગભગ ઇ. સ. પૂ. ના બીજા સૈદ્ધામાં સ્વતંત્ર હતા. ઇ. સ. ના પહેલા સૈદ્ધામાં ઉસવદાન નામના સેનાપતિ નીચે તેમણે યુદ્ધ કર્યું હતું.

તેમના પશ્ચિમના પાડોશી શિખી હતા. તેમના સિક્કા ઇ. સ. પૂ. ના બીજા સૈદ્ધાના અંતના માધુમ પડે છે.

પૂર્વમાં યૌધેયની પાસે કુનિન્દનો દેશ હતો. ગંગા અને જમનાનો ઉત્તર દુઆખ તેમના તાબામાં હતો. તેમના સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકેના સિક્કા ઇ. સ. પૂ. ના બીજા સૈદ્ધાના છે. ઇ. સ. પૂ. ના બીજા સૈદ્ધામાં પાડોશમાં યુધ્ધિ લોકોની સત્તા હતી.

ઇ. સ. પૂ. ના પહેલા સૈદ્ધામાં મધ્ય દેશના વેપારી જ્યારે દક્ષિણમાં પ્રવાસ કરતા હતા ત્યારે આંધ્ર રાજ્યના લોકોને એઓ એમ કહેના કે ઉત્તરમાં રાજ્યપદ્ધતિ જુદી છે. પૂછવામાં આવતાં તેમણે ગણુના સંસ્થાન અને રાજાના સંસ્થાનમાં ફરક બતાવ્યો હતો. સર્વ રાષ્ટ્રીય સંબંધ અને પદ્ધતિના ફરકની માહિતી જોઈએ તેવી અત્યારે મળતી નથી પણ આપણને એટલું તો ખબર પડે છે કે જ્યારે સમુદ્રગુપ્ત દિગ્વિજય કરતા હતા, (૩૨૦ થી ૫૦) ત્યારે તેઓએ ફર આપ્યો હતો. અને સર્વ રાજ્યો શુભ રાજ્યના સંસ્થાન નીચે આવ્યાં હતાં.

બીજો સમય ઇ. સ. પૂ. ૩૪૦ થી ૩૦૦ નો છે. આ સમય પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય માટે સૌથી મોટો છે. મૌર્યરાજ્યના સ્થાપનથી આ રાજ્યોનું સ્વાતંત્ર્ય ગયું. મેગેસ્થનિસ પોતાના સમયની (ઇ. સ. પૂ. ૩૦૨) રિચિત્રિ વિષે જણાવે છે કે ૬૦૪૨ વર્ષના સમયમાં એટલે હાયોનુસોસથી સન્ડ્રોકોટોસ સુધીમાં ત્રણ વાર એક પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય રચવાયું. કેટલાક એવાં શહેરોના તેમણે ઉલ્લેખ કરેલા છે કે જ્યાં રાજાનો અધિકાર નષ્ટ થયો હતો અને પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય રચવાયું હતું.

ગ્રીક સિપાહીઓના, મતે પાટલ શહેર હિંદુનું સ્પર્ધા હતું. તે સિંધુ નદીના ઉદ્ગા આગળ આવેલું હતું. સૈન્યનું કામ જુદા કુળના વંશપરંપરાના બે રાજાઓ કરતા હતા અને રાજ્ય ઉપર વૃદ્ધની સભા અધિકાર ચલાવતી હતી.

અરાટાનું એક પ્રખ્યાત પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય હતું. એલેક્ઝાંડરના વખતમાં એવાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. કેટલાંક સ્વરાજ્ય પણ હતાં. અરાટાની સાથે તેમના સગા કટિડીઅન હતા. સંસ્કૃતમાં તેમને અરાપ્ટકા એટલે રાજ્યવગરના કહેવાય. જરૂરીન તેમને હુંટાર કહે છે અને મદાગારનમાં પણ તેમનું વર્ણન તેવું જ છે. તેમણે અંદ્રગુપ્તને ગ્રીકો સામે બહુ સારી મદદ કરી હતી.

કૌશલ સૈન્યમાં ભાગ લેનાર બે જાતિનું વર્ણન ગ્રીક લોકો કરે છે. એકને માલોઇસ અને બીજાને ઝાક્ષીરૂકાઇ એટલે માલવા અને શુદ્ધ નામથી જણાવે છે. બંને સ્વતંત્ર અને બળવાન રાજ્યો હતાં.

તેમણે એલેક્ઝાંડર સાથે મોટી ટક્કર ગ્રીકો હારી. પહેલાંથી જ પરસ્પર વૈરભાવ હતો તોપણ આ વખતે વૈરભાવ બૂઝી તેઓ લગ્નસંબંધથી જોડાયા હતા.

બીજા પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોમાં સખરટાઇનું વર્ણન આવે છે. તેઓના શહેરોમાં પ્રગ્નસત્તાક પદ્ધતિ હતી. કર્દાસ કહે છે કે તેઓની એક સભા હતી અને તેઓ સ્વતંત્ર હતા. કર્દાસ કોઇ રાજ્યનું વર્ણન કરે છે. અને કહે છે કે તેની પદ્ધતિ પ્રગ્નસત્તાક હતી પણ રાજ્યની ન હતી. તેમના ત્રણ નાયક હતા અને તે પ્રગ્નથી નીમાતા હતા. તેમનું સૈન્ય મોટું હતું. 'એરીઅન બીજા ચાર રાજ્યનું વર્ણન કરે છે કે જે નાયકને ચોતે પસંદ કરનાં અને સ્વતંત્ર હતાં. તેમનાં નામ એરાઇટાઇ, એએસ્ટોઇ, ફેટાઇ (ક્ષત્રિય) અને એરેમીટાઇ છે. તેમાં ક્ષત્રિય નિપુણ નાવિક અને શિશ્મી હતા.

એલેક્ઝાંડર સાથે સંસર્ગમાં આવેલા એલેક્સેસાઇ અને નિસાયન નામના બે રાષ્ટ્રો છે. તેમણે ક્ષત્રિયનું શરૂ બનાવ્યું હતું અને રાષ્ટ્રીય અપમાન કરતાં મરણ વધારે પસંદ કર્યું હતું.

નિસાયનનું વર્ણન એગ્રીઅને કરેલું છે. તેઓનો એક અધ્યક્ષ હતો અને રાજ્ય ઉમરાવોને સોંપાએલું હતું. તેઓની ૩૦૦ ઉમરાવોની સભા હતી. અંદ્રગુપ્તને સાવંભૌમિક રાજ્ય સ્થાપવાને માટે અગ્નિપરિક્ષાના વખતથી ઉત્પન્ન થએલા પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોને વશ કરવાં પડ્યાં હતાં. પંજાબના મદક, નીચથી સિંધુના કુકર, ગંગા પ્રદેશના કુર અને પંચાલ અને પૂર્વના વૃક્ષિજ, લિચ્છવિ અને મદ્રાને દૌરિથ્યે રાજ્યયુક્તિથી દબાવી દીધા હતા.

પહેલો સમય ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ૪૫૦ સુધીનો છે. આ વખતે ૧૧ પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોનું વર્ણન આવે છે. તેમનો દેશ ગંગાના પ્રદેશમાં અને હાલના બિહાર પ્રાંતમાં જોઈ શકાય. તેમાંથી આઠ માટે બહુ માર્હિતી મળતી નથી. ભગ્નનું મુખ્ય સ્થાન સુમસુમાર ટેકરીમાં, બુદ્ધીનું અંદકકપ્પા, ક્લમાનું કેસપુટમાં હતું. પિંધેલીવન એરીઆનો અને રામગામ કોલીઆનો દેશ હતા. મદ્રાની ત્રણ જાતિ હતી. તેમાંની એક કુસિનારામાં, બીજી પાવામાં અને ત્રીજી કાશીમાં હતી. અગીઆરમાં મુખ્ય રાષ્ટ્ર ત્રણ હતાં. દપિલવસ્તુમાં, શાક્ય, નિથિલામાં વિદેહ, અને વેશાલીમાં લિચ્છવિ. છેલ્લાં બે મળી ગયાં હતાં અને વચ્ચે નામથી પ્રસિદ્ધ હતાં. કુનાલ જાતકમાં રોહિણી નદી માટે શાક્ય અને કોલીઓએ કરેલું સુદ્ધ વધુવિહ્ન છે. બદસાસ જાતકમાં પસેન્દી રાજા શાક્ય કન્યાની લગ્ન માટે મારાણી કરે છે. તે જ જાતકમાં કેસલ સાથેના લિચ્છવિના સુદનું વર્ણન છે. એકપત્ર જાતકમાં લિચ્છવિની રાજધાનીની સમૃદ્ધિનું વર્ણન છે.

શાક્યજુદ્ધ. એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના નિવાસી હતા. તેમણે રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. તેઓ રાજપુત્ર ન હતા પણ એક અધ્યક્ષના પુત્ર હતા. ન્યાય અને રાજ્ય કારભારનું કામ સાર્વજનિક સભા કરતી હતી. શાક્યની તે સભામાં તરણ અને વૃદ્ધ બધા જતા હતા. અધ્યક્ષ તેમનાથી ચુંટાતો અને તે અધ્યક્ષ ન્યાયાધીશનું કામ કરતો અધ્યક્ષને રાજ્યનો ઇલાખ હતો; તેને રામના કાનસલ સાથે સરખાવી શકાય.

વજ્રજ્યોના પ્રજાસત્તાક રાજ્યને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનું ચુનાઇટ રેટરસ કહી શકાય. આ રાષ્ટ્ર તેમાં મળેલાં હતાં. વેશાલી તેમનું મુખ્યસ્થાન હતું. તેમાં લિચ્છવિ અને વિદેહ મુખ્ય હતા. પહેલાં વિદેહોમાં રાજ્ય હતો અને લિચ્છવિમાં રાજ્ય ચલાવવા ત્રણ નાયકને નીમવામાં આવતા હતા. લિચ્છવિગણની સભાના સભાસદો બધા મળી ૭૭૦૭ હતા એમ એકપત્ર અને ચુદ્ધલિંગ જાતક ઉપરથી જણાય છે. દરેક સભાસદને રાજ્ય કહેતા હતા. આ રાજ્ય માત્ર કાયદા કરનાર ન હતા પણ પ્રતિનિધિ, સેનાપતિ અને કોપાધ્યક્ષ પણ હતા. આ બધામાંથી નવનું એક મંડળ નીમવામાં આવતું હતું. તેમનામાં જલાભિપિચનની રીતિ હતી. અદૃશ્યમાં વર્ણન પ્રમાણે કોઇને કોષી ઠરાવવા માટે સાત કચેરીમાં જવું પડતું અને છેલ્લી કચેરી રાજ્યની એટલે અધ્યક્ષની હતી. નિર્દોષને કોઈ પણ કચેરી છોડી શકતી.

ગણેની વસ્તી હજારોની નહિ પણ લાખોની હતી. તેમનો પ્રદેશ હજારો ચોરસ માઇલ નહિ પણ લાખો ચોરસ માઇલનો હતો. આ રાજ્યોનાં ગામડાંની વ્યવસ્થા માત્ર પુરુષો કરતા ન હતા. બગીચા કરવા, સાવજનિક હોલ બાંધવા, ધર્મશાળા અને હવાડા બાંધવા અને એક ગામથી બીજા ગામના રસ્તા તૈયાર કરવા તથા દુરસ્ત કરવા આ બધાં કામ પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંયુક્ત સમિતિઓ કરતી હતી.

શાક્યને રાજ્યનો અધિકાર પસંદ ન હતો. તેમને વજ્રજ્યોની સંસ્થાની ત્રિધિતિમાં રહેવું ગમતું હતું. આ બાબતમાં શાક્ય જુદ્ધ તરફથી તેમને પ્રોત્સાહન મળતું હતું. જો કે જુદ્ધે કુટુંબસંબંધ છોડી દીધો હતો તોપણ આ સંસ્થાનું હિત કરવા તરફ તેમનું લક્ષ્ય હતું. અગત્યનું જ્યારે તેમના ઉપર ચડી આવવા અને વજ્રજ્યોના નાશ કરવા ધમકી આપી હતી ત્યારે પણ તેઓને શાક્ય જુદ્ધના મતથી ચૈર્ષ મળ્યું હતું.

આ વખતની (ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૩૦૦) સુધારણા ઉંચા પ્રકારની હતી જુદા જુદા શાસ્ત્રોનો વિકાસ થયો હતો. વૈદિકમાં ચરક, બાપામાં પાણિનિ, રસાયન અને કિમીઆગિરિમાં પતંજલિ અને નાગાર્જુન, તત્ત્વજ્ઞાનમાં વૈશેષિક વેદાન્ત, ચાર્વાક અને લોકા-યન મૂતો, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યકારણમાં દૈરિય અને શુક, સામાજિક અને ન્યાયની વ્યવસ્થામાં મનુ અને યાજ્ઞવલ્કય, નાટ્યશાસ્ત્ર અને લલિતકલામાં ભરત અને વાસાવન, નિષ્કામ કર્મમાં ગીતાકાર અને સર્વ સત્ત્વમૈત્રી, તપ તથા વૈર્ષમાં શાક્ય જુદ્ધ બહુ જ સફળ અને આગળ વધેલા હતા. જાતક કથાઓ, રામાયણ અને મહાભારતનો પ્રચાર પણ તેથી જ રીતે બધા લોકોમાં ઘણો થયો હતો.

સંઘ અને ગણ શબ્દો પાણિનિના વખતમાં પ્રસિદ્ધ હતા. એમ તેમના મૂલ ઉપરથી માલમ પડે છે. જુઓ:—

સંઘોદ્ધો ગણપ્રશંસયોઃ । ૩. ૩. ૮૬.

પાણિનિનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૭૦૦નો છે અને તેથી તે શબ્દો તે વખતે પણ પ્રચલિત હતા. યુદ્ધના વખતથી ગણનો અર્થ ધાર્મિક અથવા રાજકીય સંસ્થા એવો થતો હતો. સંઘનો અર્થ એક ધ્યેયને માટે રચાયેલી સંસ્થા એવો થતો હતો. અને જેટલાં ધ્યેય હોય તેટલા સંઘ પણ થઈ શકે. ધર્મને માટે યુદ્ધનો સંઘ પ્રસિદ્ધ જ છે. યુદ્ધના વખતમાં જ તેવા ણીમ આચાર્યોના સાત સંઘો હતા. વ્યાપાર માટે પણ સંઘો થતા હતા અને તેવા સંઘો ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૬૦૦ સુધી હિંદુસ્તાનમાં બહુ હતા. ઉદ્યોગથી, રહેનારા સંઘને વાર્તાપણી કહેવામાં આવતો. સંઘનો ત્રીજો વર્ગ આયુધજીવી અથવા શસ્ત્રોપજીવી છે. તે સંઘ રાજના સેન્યમાં પણ કામ કરતો. પાણિનિએ એવા સંઘોનાં નામ આપેલાં છે. તેમાં મુખ્ય ચૌધેય, પરસુ, અસુર અને રાક્ષસો છે. કૌટિલ્ય પણ ત્રીમ સંઘનો ઉલ્લેખ કરે છે. રાજકીય સંસ્થાના અર્થમાં સંઘ શબ્દ વપરાય છે અને સંઘ અથવા ગણ એટલે બહુનું રાજ્ય એવો અર્થ થાય છે. તેને પ્રમુખતાદરાજ્ય એમ પણ કહી શકાય. કૌટિલ્ય પણ રાજશબ્દોપજીવી એવો સંઘનો પ્રકાર જનાવે છે. જેનોના આચરંગ મુત્તમાં કેટલાક દેશોનાં નામ આપ્યાં છે કે ન્યાં. ધાર્મિક પુરોહો ન બા. તેમનાં નામ:-અરાય, બુવરાય, દોરાજ ને ગણરાય છે. છેલ્લું નામ ગણરાજ્યનું છે. યુદ્ધના અવદાનશતકમાં (ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦) કેટલાક વેપારીઓ પ્રવાસનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે

કેચિદ્દેશા ગણાધીનાઃ કેચિદ્ રાજાધીના હતિ ।

આ ઉપરથી રાજા અને ગણનો ફરક જાતાવ્યો છે. આ ફરક સંબંધી આગળ યોડું કહેલું હતું. રાજકીય સંઘનું સ્વરૂપ ગણમાં જોઈ શકાય છે. આ ગણમાં ક્ષત્રિય જનતિ હતી. લિચ્છવિ સંઘના દરેકને રાજા કહેવામાં આવતા અને ન્યારે તેમને અભિષેક કરવામાં આવતો ત્યારે પુષ્કલિણી એટલે વેશાત્રીના એક તળાવના પાણીનું તેમના ઉપર સિંચન કરવામાં આવતું. તે તળાવને 'ગણરાજકુલ' કહેતા. આ ઉપરથી જામર પડે છે કે ગણમાં ધણા રાજકુલો હતાં. સ્મૃતિકર્તા કાત્યાયન કહે છે કે

કુલાનાં તુ સમૂહસ્તુ ગણઃ સ પરિકીર્તિતઃ ।

કૌટિલ્ય પણ આનું જ વર્ણન કરે છે. શાંતિપર્વમાં પણ સમાન વર્ણન જોવામાં આવે છે. કુલોમાં અધિપતિનું કામ વહે કરતા હતા. આવા સંઘોનાં નામ સ્મૃતિઓમાં પણ આવેલાં છે. નારદસ્મૃતિમાં પણ પાપંડ, નૈમિ, ડ્રેણી, પૂગ, વ્રાત અને ગણોનાં નામ આવે છે. આ પ્રમાણે ઉપર ચડતાં ચડતાં પાણિનિના કાળ સુધી આપણે આવી પહોંચ્યા. તે સમય સુધીના ઇતિહાસની અને ગણરાજ્યની રૂપરેખા જોઈ અમારે આટલેથી જ અટકવાનું નથી પણ આગળ વધીને એટલું જાણવાનું છે કે પાણિનિના કાળમાં તો શું પણ વેદોમાં સુદ્ધાં સ્વરાજ્ય ઉર્ફે ગણરાજ્યના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. નીચે અમે કેટલાક ઉત્તરા આપીએ છીએ કે જેમાં વૈદિકકાળમાં સ્વરાજ્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે;—

(૧) સ્વસ્તિ । સામ્રજ્યં મૌજ્યં સ્વારાજ્યં ચૈરાજ્યં પારમેષ્ઠ્યં રાજ્યં મહારાજ્યં આધિપત્યમયં સમન્તપર્યાયી સ્યાત્ ।

હવે ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ઉલ્લેખાએલ સ્વરાજ્ય અને વૈરાજ્ય આ બેમાંથી વૈરાજ્ય એટલે કે રાજ્ય વગરની રાજ્યપદ્ધતિ કયા દેશમાં ઐતરેયબ્રાહ્મણકાળે હતી આ બાબતમાં એજ બ્રાહ્મણમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે.

(૨) અથૈનમુદીચ્યાં દિશિ વિશ્વેદેવાઃ પદ્મિન્નૈવ પંચવિંશૈરહોભિરભ્ય-
પિચન્નેતેન ચ તૃચ્ચૈતેન ચ યજુપૈતામિશ્ર વ્યાહતિમિર્ધૈરાજ્યાંય, તસ્માદેતસ્યા-
મુદીચ્યાં દિશિ યે કે ચ પરેણ હિમવન્તં જનપદા ઉચ્ચકુરવ ઉત્તરમદ્રા इति
વૈરાજ્યાયૈવ તેઽભિષિચ્યન્તે વિરાઢિન્યેનાનભિષિક્તાનાચક્ષતે ।

આ ઉપરથી ઐતરેય બ્રાહ્મણની વખતે ઉત્તરકુરુ એટલે હિમાલયના ઉત્તર તરફના દેશમાં વૈરાજ્ય એટલે રાજ્ય વગરનું રાજ્ય હતું એ સ્પષ્ટ થાય છે.

મહાભારતમાં અર્જુનના દિગ્વિજયના વર્ણનમાં પણ આ ઉત્તરકુરુદેશનો ઉલ્લેખ છે અને તેનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે.

(૩) “ પાર્યં નેદં ત્વયા શકયં પુરં જેતું કથંચન ।
ઉપાવર્તસ્વ કલ્યાણ પર્યાત્તમિદમચ્યુત ॥
इदं पुरं यः प्रविशेद् ध्रुवं न स भवेन्नरः ।
प्रियामहे त्वया वीर पर्याप्ता विजयस्तव ॥
न चात्र किञ्चिज्જेतव્યमર્जुनात्र प्रदर्श्य ते ।
उत्तरीः कुरवे! ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्तते ॥
प्रविशेऽपि हि कौन्तेय नेह द्रक्ष्यसि किंचन ।
न हि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् ॥ ”

આ ઉતારામાં ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે ઉત્તરકુરુ એ મોટું નગર હતું અને તે અશ્વત્થ હતું. આ નગરના વર્ણનમાં સાંના રાજ્યનું નામ પણ નથી. આ નગર ઉપર કોઈ પણ રાજાની સત્તા ન હતી. તે તદ્દન સ્વતંત્ર હતું, તેથી જ અર્જુન પણ સાંના લોકોને કહે છે કે તમારી પાસેથી મારે કંઈ જોઈતું નથી. તમે માત્ર ધર્મરાજ્યનું શાસન સ્વીકારો.

પાર્થિવત્વં ચિકીર્ષામિ ધર્મરાજસ્ય ધીમતઃ ।

અર્જુનની આ વાત સાંભળીને પ્રગ્નસત્તાકના અધિકારીઓએ તે વાત કશુંક કરી અને તેમને

ક્ષોમાજિનાનિ નિત્યાનિ તસ્ય તે પ્રદદુઃ સ્વયમ્ ।

તેઓએ સારાં રેશમી વસ્ત્રો આપી દીધાં. આ ઉપરની લીટીમાં ‘તે પ્રદદુઃ સ્વયં’ આ શબ્દો ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. આ શબ્દોની ઉપરના ઐતરેય બ્રાહ્મણના શબ્દો સાથે તુલના કરતાં તે એટલે પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યના આધિકારીઓએ જોવા જ અર્થ લેવો પડે છે.

શુક્રવયુર્વેદની સંહિતામાં નીચે પ્રમાણે મંત્ર છે:--

(૪) ગણાનાં ત્વાં ગણપતિં હવામહે પ્રિયાણાં ત્વા પ્રિયપતિં હવામહે
નિધીનાં ત્વા નિધિપતિં હવામહે યસો મમ ।

બ્રાહ્મજાતિગર્ભધમાત્મમજાતિગર્ભધમ્ ॥

આ મંત્રમાં ગણપતિનું એટલે પ્રત્નસત્તાક રાજ્યના અધિપતિનું આપાહન કર્યું છે અને તેને પોતાની પાસેથી દર લઈને પોતાનું રક્ષણ કરવાની વિનંતી કરી છે.

આ મંત્રનો અશ્વમેધ પ્રકરણમાં અશ્વ સમાગમ એવો અર્થ કર્યો છે પણ તે એટલે જ સ્પષ્ટ છે કે મૂળ યજ્ઞ રચનારાઓનો આવો અભિપ્રાય હશે એવી દેખના જ થતી નથી. યજ્ઞમાનપત્નીએ અશ્વની સાથે સંગમ કરવો એ બીભત્સ અર્થ લેવાની બ્રાહ્મણે પણ ના પાડી છે એમ દેખાય છે. કારણ કે અશ્વનો અર્થ પ્રજાપતિ એટલે રાજ્ય અથવા પ્રત્નસત્તાક ના અધિપતિ અને અશ્વમેધનો અર્થ રાષ્ટ્ર એવો સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે. અને યજુર્વેદમાં બીજા ને અનેક રાજ્ય પર સૂક્તો છે તે ઉપરથી એવો જ અર્થ લેવો સરળ છે. આવો જ એક બીજો મંત્ર યજુર્વેદમાં બ્રાહ્મણમાં છે.

“પિયં ત્વા પ્રિયાણામ્ । નિધીનાં ત્વા નિધિપતિં હવામહે વસો યમ ।”

કૃત્યાદિ આ મંત્રમાંના નિધીનાં ત્વા નિધિપતિમ્ । આ શબ્દો અશ્વ કરતાં રાજ્ય અથવા પ્રજાપતિને બાદ સરજનાથી લાગુ પડે છે તેથી તેનો અશ્વ એવો બીભત્સ અર્થ ન લેતાં ગણપતિ એટલે પ્રજાપતિને પ્રજાએ કરેલી વિનંતી એવો અર્થ લઈએ તો વધારે બંધબેસતો લાગે છે. પ્રસિદ્ધ સ્વામી દયાનંદજીએ પણ પોતાના યજુર્વેદબ્રાહ્મણમાં સદરહુ મંત્રોનો રાજ્ય સાથે અર્થ બેસાડેલો છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે.

હવે કોઈને એવી શંકા આવશે કે વેદમાં સ્વરાજ્યનો મહિમા ભલે ગવાયો હોય પણ ખાસ કરીને ગણ, પૂજા, વ્રાત વગેરે વિશિષ્ટ સમુદવાચક શબ્દો વેદમાં ક્યાં છે કે જોઈ શકીને ગણ રાજ્યોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાય. એના જવાબમાં હવે આપણે વેદમાં આ શબ્દોના નિર્દેશો જોઈશું.

યજુર્વેદના રુદ્રાધ્યાયમાં રુદ્રદેવતાને ઉદ્દેશીને નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી છે.

(૫) નમો વ્રાતેભ્યો વ્રાતપતિમ્યશ્ચ નમો નમો ગણેભ્યો ગણપતિમ્યશ્ચ નમો નમઃ ।

આ મંત્રમાં ૨૬ કેવળને ગણસ્વરૂપ તેમ જ ગણપતિ સ્વરૂપ, વ્રાત સ્વરૂપ તેમ જ વ્રાતપતિ સ્વરૂપ આપ્યું છે.

બીજે શબ્દોનો સામાન્ય અર્થ સમૂહ થાય છે. પરંતુ વ્રાતનો વિશિષ્ટાર્થ હુંદકાર કરીને પોતાની આહુતિકા કરનારા માણસોનો સ્વતંત્ર સંઘ અને ગણનો પોતાની મેજે પોતાનો કારભાર ચલાવીને તથા પ્રમાણિક ધંધાઓ કરીને પોતાની આહુતિકા ચલાવનાર લોકોનો સમૂહ એવો થાય છે.^૧ વ્રાતનો અને ગણનો આવો વિશિષ્ટાર્થ ન લઈએ તો ઉપરના મંત્રમાં ધુનરક્તિનો દોષ આવે છે.

ઋગ્વેદમાં પણ વ્રાત અને ગણ એક જ. મંત્રમાં જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયેલા દેખાય છે. જુદો નીચેનો મંત્ર:—

(૬) વ્રાતં વ્રાતં ગણં ગણં સુશસ્તિભિરગ્નેર્ભોમં મરુતામોજ ઇમહે ।

પૃથદશ્વાસોઽનવમ્પ્રેરાધમો ગંતારો યજ્ઞં વિદથેષુ ધીરાઃ ॥

ઋ. ૨.-૨૬-૬.

૧ જુદો વિતયકુમાર સરકાર-કૃત “હિંદુની રાજદીપ સંસ્થા અને પ્રથા” પૃ. ૩૧

આ મંત્રમાં જે વ્રાત અને ગણ શબ્દો છે તેનો અનુક્રમે સમૂહ અને મોટો સમૂહ એવો અર્થ સામણાચાર્ય દ્વારે છે પણ તેથી પુનરાકૃત દોષનો પરિહાર ન થાય એમ લાગે છે. સીધા માર્ગ તો આ શબ્દોનો વિશિષ્ટાર્થ લેવો જોઈ છે.

ઋગ્વેદમાં પણ સ્વરાજ્યનો વિષે અને તેમાં ખાસ કરીને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વિષે કેટલાક ઉલ્લેખો છે.

શુઓ:-

(૭) આ યદ્વામીય ચક્ષાસા મિત્ર વયં ચ સુરયઃ

વ્યચિન્તે વહુપારયે યતૈમહિ સ્વરાજ્યે ॥

ઋ. પ. ૬૬. ૬.

આ મંત્રમાં મંત્રકર્તા રાતદવ્ય ઋષિ પોતાના ઋષિગણોને ઉદ્દેશીને કહે છે કે આ વિસ્તીર્ણ અને ઘણા વડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય એવા સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરવા સાર આપણે બધા મળીશું. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી ઋગ્વેદ કાળમાં પણ સ્વરાજ્ય અથવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું અસ્તિત્વ ચોક્કસી રીતે સિદ્ધ થાય છે.

એક વખત પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું અસ્તિત્વ આવી રીતે સિદ્ધ થવા પછી તેમાં ગણ-રાજ્ય અને ગણપતિ અથવા ગણાધ્યક્ષનું અસ્તિત્વ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. હવે આ દૃષ્ટિથી ઉપર આપેલા ‘મણાનાં ત્વા મણર્પતિ’ એ મંત્ર આપણે વાંચીશું તો બૃહસ્પતિના ૩૫માં ગણાધ્યક્ષનું વર્ણન કર્યું છે એમ જણાશે. વેદકાળમાં દરેક શ્રેષ્ઠ વસ્તુને અથવા પુરુષને દેવતા સ્વરૂપ આપીને આલંકારિક રીતે વર્ણન કરવાની ટેવ જ હતી. દિગ્બાહુના આવા વ્યંગ્યથી વર્ણન કરવું એ જ તે વખતે વિદ્વાનું ચિન્હ ગણાતું હતું. શ્રુતિ કહે છે કે ‘યરોક્ષમિયાં જ્ય દિ વૈ દેવાઃ’ દેવોને ગૂંચાકિત ધણી જ પ્રિય હોય છે. આ મંત્ર ઉપરથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. તેથી ઉપરના મંત્રનો બૃહસ્પતિનું વર્ણન કરીને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અધ્યક્ષનો વ્યંગ્યાર્થ માનીએ તો વધારે પડતું ન દહેવાય.

અહીં બીજી પણ એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જોતી છે. ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્ર અને બૃહસ્પતિના સંયુક્ત ઉલ્લેખો બે ત્રણ વાર અને ‘સ્વતંત્ર રીતે લગભગ બસો’ વખત આવ્યા છે. કારણ કે રાજ્યત્વ તથા પ્રજાધ્યક્ષત્વના એક જ ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખો બંનેનું સદૃશ યત્ન લે છે. ઋગ્વેદ ૨-૨૪-૩ માં કહ્યું છે કે “જેમ ઇન્દ્ર પોતાના વળ વડે ગુહા ફેાડી નાખે છે તેમ બૃહસ્પતિ એકલા પણ ફેાડી શકે છે.”

આ ઉપરથી પ્રજાધ્યક્ષનું પ્રસક્રમ જણાઈ આવે છે.

આ બંને (ઇન્દ્ર અને બૃહસ્પતિ) એક બીજાના આધ્યાત્મિક તથા ભૌતિક મિત્ર છે. એમ પણ ઋ. ૧. ૧૮. ૪. માં કહ્યું છે.

બૃહસ્પતિને વેદમાં બ્રહ્મણ્યસ્પતિ તથા સદસસ્પતિ પણ કહેલા છે. બ્રહ્મા શબ્દનો ઐતિહાસિક અર્થ સમિતિનો મુખ્ય એવો થાય છે. હોતા, અધ્યર્થ, ઉર્જાતા અને બ્રહ્મા આ ચારની રાષ્ટ્રીય સંકટને વખતે મંડળી નીમાય છે. તેમાં મુખ્ય બ્રહ્મા હોય છે. અને આ સભાના નિર્ણય ઉપરનો અધ્યક્ષ બ્રહ્મણ્યસ્પતિ કહેવાય છે. તેમ જ ‘સદસસ્પતિ’ એ શબ્દ પણ સભા-ધ્યક્ષનો જ અર્થ સૂચવે છે. આવી સમિતિ, સભા, સદસ વગેરેનો વેદમાં હંમેશા ઉલ્લેખ આવે છે. એક મંત્રમાં ઋષિ કહે છે કે:-

ये ग्रामा यदरण्यं या सर्वा अधिभूम्याम् ।

ये संग्रामा समितयः तेषु चारु घटेम ते ॥ १ ॥

સર્વવેદ્ય

ગ્રામસભા, ગ્રાન્તસભા, રોષૂસભા વગેરેનો વિકાસ અર્થવેદમાં જોવાયો છે. તે ઉપરથી પણ સદસ્યપતિ શબ્દનો અર્થ સભાધ્યક્ષ, પ્રમુખસભાધ્યક્ષ એવા સ્પષ્ટ થાય છે. ગણ-દેવતા અમરકોશમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે.

आदित्यर्षिर्ब्रह्मचर्यस्तुपिता भास्करानिलाः ।

महाराजिकसाध्याश्च दद्याश्च गणदेवताः ॥

આ રાત્ર્ય સંસ્થાના નવ અંગભૂત મંડળો છે અને તે દરેક મંડળને ગણ કહેવાય છે એમ રા. સા. વગ્રેએ શુદ્ધસૂત્રના આધારે સારી પેઠે બતાવ્યું છે. આ પ્રત્યેક ગણના સભ્યોની સંખ્યા તથા ગણનો અધિકાર નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. આદિત્યગણ	Astronomical Society,	સભ્યો	૧૨
૨. વિશ્વેદેવ	Engineer's Institute	"	૩૩
૩. વસુ	Miner's Union	"	૮
૪. દુષિત	Co-operative Agriculturists	"	૩૬
૫. ભાસ્વર	Dyer's Association	"	૧૨
૬. અનિલ	Packer's union	"	૭
૭. મહારાજિક	Supplier's Association	"	૨૩૬
૮. સાધ્ય	Labour Union	"	૧૬૫
૯. રક્ષ	Associated Press Union	"	૧૧

(અમારા મત પ્રમાણે War-Cabinet)

આ નવ ગણોના મુખ્ય તે 'ગણપતિ' પણ તે સર્વાધ્યક્ષ હોવાથી તેને 'ગણાનાં પતિ' ગણપતિ એમ સંબોધિતું છે. વાચકને અમારી કલ્પના ઉપરથી 'ગણાનાં' આ બહુવચનનું સ્વારસ્ય માલમ પડશે.

નીચેના બૃહસ્પતિના મંત્રમાં પણ જુઓ:—

(૮) निषुसीद गणपते! गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ।

न क्रते त्वत् क्रियते किंचित्तरे महामर्चं मघधं विप्रमर्चं ॥ ૧૦

અહીં પણ 'ગણેષુ' એ પદ જોવાં જોવું છે. ઉપર કહ્યા તે નવ ગણોના પતિ અર્થાત્ 'ગણાનાં પતિ' ન હોય.

આવા ગણરાત્ર્યનો અધ્યક્ષ કેવળ તરવારના જોરથી પ્રખળ થયેલો પુરુષ ન જ હોય. ગણરાત્ર્યમાં અધ્યક્ષની પસંદગીની પ્રથા હોવાથી સ્વાભાવિક જ 'કવિ કવિનાં' એવા જ અધ્યક્ષ હોવો જોઈએ.

સાપણુ કવિ રાખેનો અર્થ કાન્તદર્શી આપે છે.

કાન્તદર્શી એટલે સર્વજ્ઞ, ભૂત ભવિષ્ય વગેરેનું જ્ઞાન જોને હોય છે તે, એવો મહાન ડાહ્યો અને ચતુર નાયક હોય તેજ અધ્યક્ષ હોઈ શકે. આવા અધ્યક્ષને પૂર્વ ઇતિહાસનું ખાસ જ્ઞાન હોવું જોઈએ એ અક્ષણસ્પતિના વિશેષણ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. અક્ષ રાખેનો અર્થ જુઓ:—

“પુરાકૃતં તુ યત્તજ્ઞૈસ્તદ્ બ્રહ્મેતિ પ્રવક્ષતે”

અર્થાત્ મહાન અનુભવી પૂર્વનો ઇતિહાસ જાણનારો એવો અધ્યક્ષ હોવો જોઈએ એવો અધિપતિ આલખાય છે. શ્રી ભાંડારકર ગણરાજ્યમાં પ્રત્યેક આધકારી માણસને રાજ એ સંજ્ઞા હતી એમ પ્રમાણપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું છે. એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં ‘જ્યેષ્ઠરાજ’ પદનું સ્વારસ્ય વાચકોને માલમ પડશે. રાજાં જ્યેષ્ઠઃ બધા ઓદિસરોમાં સુખ્ય તે જ અધ્યક્ષ.

પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં વિક્રતાનું જેમ તેમ જ વાણીના પદતત્વનું પણ મહત્વ અતિશય છે એ હાલના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના ઇતિહાસ ઉપરથી વિદિત થાય છે. તેથી ગૃહસ્પતિ વાણીનો પતિ, વકતૃત્વનો દેવ એવી ઋગ્વેદમાં શ્રુતિ છે તેમજ નવાઈ નથી. અક્ષણસ્પતિમાં અક્ષનો અર્થ વાણી પણ લઈ શકાય. ઉપર દરેલી અર્થથી ‘ગજાનાં’ ઇત્યાદિ મંત્રોમાં પ્રજાધ્યક્ષની જ દેવતારૂપે સ્તુતિ કરી છે એવું લગભગ સિદ્ધ થાય છે એમ લાગે છે. લગભગ કહેવાની મતલબ એ છે કે જ્યાં સુધી મહાશય ‘સંશોધકો આ મતને પોતાની માન્યતા દર્શાવે ત્યારે જ અમે અમારા મતને સિદ્ધાંત માનીશું.’ હવે પછી અવાંતર પ્રમાણોનું દિગ્દર્શન કરીને લેખનો ઉપસંહાર કરીશું.

યાસવલ્ક્ય કહે છે (૧. ૨૭.) “રુદ્ર તથા અક્ષદેવે વિનાયકને ગણોના અધિપતિ કર્યા.” ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતાં રુદ્ર તથા અક્ષા એટલે કોણું એ વાચકો જાણી લેશે. રાષ્ટ્રના પ્રમુખોએ પસંદ કરેલો તે વિનાયક.

ડૉ. ભાંડારકર લખે છે:— “The name Ganapati was generalised and meant many leaders of the Ganas or groups.” આ ઉપરથી પણ ગણના આધપતિ તે ગણપતિ એમ જણાય છે. વિનાયક અથવા ગણપતિ ગુરુએ થાય તો તેનું પરિણામ શું થાય છે તે યાસવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. તેનો સારાંશ અમે ડૉ. ભાંડારકરના રાખેનો આપીએ છીએ:—

ગણપતિનાં ધણાં નામો છે. તેમાં મિત, સમિત, રાઘપુત્ર એ ત્રણ નામો પણ છે. રાઘપુત્ર આ નામ ઉપરથી રાઘવની સાથે આ દેવતાનો અસલનો કંઈ અણ સંબંધ હોય એવો તર્ક કરી શકાય.

મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશકાર લખે છે:—“*બૃહસ્પતિ દેવતા શુદ્ધ ભારતીય છે. આ આમંતું એક રૂપ છે અને ઋગ્વેદ કાળમાં તેને સ્વનંત્ર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે.*” ‘*અમિર્થે દેવાનાં સેનાનોઃ*’ આ શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ જ છે. મૂળમાં બૃહસ્પતિ અમિસ્વરૂપ હતો તેનો વિકાસ થઈને તેને ગણાધ્યક્ષનું પદ મળ્યું.

હવે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ગણપતિને ગમ્મનન કેમ કહેવા લાગ્યા એની ચર્ચા કરીશું.

ડૉ. ભાંડારકર કહે છે કે “મૂળ રૂઢ દેવતા જંગલમાં રહેનારો. તેમાં હાથીનો. સંબંધ બહુ તેથી તેના હાથમાં ગજચર્મ લોકો આપવા લાગ્યા. પછી તેના ગણપતિને પણ ગજનું બેહોડું લોકોએ આપ્યું.” (Shivaism and Vaishnavism). અમને આ દ્રષ્ટના વિચાર લાગે છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જ્ઞેતાં અમને એમ લાગે છે કે હાથીની ફેજનો પ્રાચીન કાળમાં યુદ્ધમાં બહુ મોટો ઉપયોગ થતો તેથી અધ્યક્ષને ‘ગજમુખ,’ ગજ એ જ જોતું મુખ છે એમ કહેતાં રૂપક ઉડી જઈને સાચી રીતે જ લોકો તેને ગમ્મનન કહેવા લાગ્યા; પણ તેના અર્થ એટલો જ કે રાજા અથવા ગણાધ્યક્ષ યુદ્ધમાં ગજમુખ એટલે કે હાથીએને મોખરે રાખીને જ વિજય પામતો.

ઉપર જે મંત્રો અમે ઉદ્ધૃત કર્યા છે (ગણામાં દયા, ત્રિપુસીદ વગેરે) તે ગણાધ્યક્ષના સભામાં પ્રવેશને વખતે સ્તુતિપાઠ તરીકે ગાવા હશે એવી અમારી દ્રષ્ટના છે; અથવા ગણાધ્યક્ષની અધ્યક્ષપદ ઉપર સ્થાપના થતી વખતે આ મંત્રો ગવાતો હશે. આંવો દાંદક સંબંધ લઈએ તો જ મંત્રનું યાચાર્થ જણાઈ આવે છે. આ જ દ્રષ્ટિથી વાચકો શ્રીથી તે મંત્રો વાંચી લે એવી વિનંતી કરીએ છીએ.

યુદ્ધચરિત્ર લેખમાલા

લેખાંક, બીજો

ગોધિસત્ત્વ ગૌતમ

[અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી]

શાક્યનું સંસ્થાન હિમાલયની તળેટીમાં હતું. પૂર્વે અને પશ્ચિમે અરણ્યમય પ્રદેશ, ઉત્તરમાં હિમાલયની તળેટીનું જંગલ, અને દક્ષિણમાં કોસલોનું બલાહ્ય રાજ્ય-આવી તેની ચતુર્-સીમા હતી. વનજી અથવા મહત્તા રાજ્યો પ્રમાણે શાક્યોનું સંસ્થાન ગણતરમાં હતું. પણ તેઓનું સ્વોત્તર્ય નહીં થવાથી તેઓને ઉપરના બે રાજ્યોની માફક કેદીઓને શંસી આપવાનો અર્થવા હદપાર કરવાનો અધિકાર રહ્યો ન હતો. મનિજમનિદાયના ચૂળસચ્ચક્રસુતમાં સચ્ચક્ર યુદ્ધને કહે છે કે “આ વનજીઓના અને મલ્લોના ગણરાજ્યોને પણ અપરાધીઓને શંસી દેવાનો દંડ કરવાનો કે હદપાર કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે. તો પછી પસેનદી જેવા અથવા અંબતશયુ જેવા અભિષેક પામેલા રાજાને આવો અધિકાર કેમ ન હોય ? (તેમને તેવો “હક હોય એ સ્વાભાવિક છે)” આ ઉપરથી એવું જણાઇ આવે છે કે વનજી અને મત્ર સિવાય બીજા નાના મોટા ગણરાજ્યોને અપરાધીઓને ગમે તે શિક્ષા કરવાનો અધિકાર ન હતો. જે સામ્રાજ્યમાં આ ગણરાજ્યોનો સમાવેશ થયો હતો તે રાજ્યોના મહારાજા પાસે કોઇ પણ અપરાધીને અપીલ કરવાનો હક્ક હતો. તે ને અપીલ કરે નહિ. તો તેને દરેલી શિક્ષા કાયમ કરવા માટે શાક્યો જેવા ગણરાજ્યોને કોસલ દેશના મહારાજા પ્રાસેથી પરવાનગી મેળવવી પડતી.

બીજી એક બાબતમાં શાક્યો અને વનજીઓ વચ્ચે આ પ્રમાણે ભેદ હતો. વનજીઓને પોતાના સંરક્ષણ માટે હથેલાં તૈયાર રહેવું પડતું. વૈશાલી રાજધાની અને તેની આસપાસ રહેનારા વનજીઓને લિચ્છવી કહેતા અને આ લિચ્છવીઓ સવાર સાંજ મહાવિદ્યા અને ધનુર્વિદ્યાને અભ્યાસ કરતા. શાક્યોએ પોતાના રક્ષણને બેઝે કોસલ રાજાને સોંપેલો હોવાથી તેઓને એવો પ્રયત્ન કરવાનું કારણ હતું નહિ.

જ્યાં ગણરાજ્યોના સામાન્ય ધંધો જો કદીએ તો ખેતી હતો. પ્રત્યેક કુલના અધિપતિને રાજ્યના કારભારમાં ભાગ લેવો પડતો. પણ તેના કરતાં ધરતી ખેતીવાદીમાં તેને વધારે કુશળ થવું પડતું. યુદ્ધનો પિતરાઇ ભાઇ મહાનામ શાક્ય પોતાના નાનાભાઇને ખેતી સંબંધી કેટલી કાળજી લેવી પડે છે તે જણાવતાં કહે છે કે “પ્રથમ તો ખેતર ખેડવું જોઈએ, પછી તે વાવવું પડે, પછી તેને નહેરવું પાણી પાવું પડે. પાણી પાયા પછી તે જાદાર ઠાઠી ધાસ નીંદવું જોઈએ પછી પાકની દ્રવણી કરવી જોઈએ, વગેરે” (ચુલ્લવગ્ગ, મા. ૭) આ ખેતીના કામમાં શાક્ય રાજ્યો બીજા રાજ્યોની જેમ કુશળ હતા. શાક્યોની બીજી શાખાને કોલિય કહેતા; અને આ બન્ને શાખાઓમાં રોહિણી નદીના પાણી માટે કોઈ કોઈ વાર તકરાર થતી. યુદ્ધની માતા માયાદેવી અને સાવત્રી મા અને માશી મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી બન્ને કોલિય શાખાનાં હતાં.

શુદોદન કપિલવસ્તુમાં રહેતા હતાં અને માયાદેવીને નવમાંસ પૂરા થયા પછી ડોલિયોનાં દેવદહ નગર તરફ મોકલતાં રસ્તામાં હુમ્મિની હવાનમાં તેમને પ્રસવ થયો એવું વર્ણન જાતકં અફૂકયા વગેરે આધુનિક મંથોમાં મળે છે. લલિતવિસ્તરમાં પણ પતિના હવાનમાં કીડાં કરવા માટે તે ગધ એવું વર્ણન છે. ત્યાં શાળવૃક્ષની નીચે તેણે જોધસત્વને જન્મ આપ્યો એવું જાતકં અફૂકયામાં વર્ણવ્યું છે. પરંતુ લલિતવિસ્તરમાં 'પલ્લવૃક્ષ નીચે' એવો ઉલ્લેખ છે. સઘળામાં પ્રાચીન જે સુતનિષાંત તેમાં

“સો વોધિસત્તો રત્તનવરો અતુલ્યો મનુસ્સહોકે હિતસુખતાય જાતો સક્કયાંનં ગામે જનપદે હુમ્મિનેત્થે ।”

એવું કહ્યું છે. આ ઉપરથી અને હુમ્મિનીમાં મળી આવેલા અશોકના શિલાલેખો ઉપરથી એમ દેખાય છે કે શક્ય. શુદોદનની માલકીની જમીન હુમ્મિની ગામમાં હશે, અને ત્યાં પોતાની વાડીમાં તે પારંવાર રહેતો હશે, અને જોધિસત્વનો જન્મ ત્યાં જ થયો હશે. તે વાડીમાં જન્મ્યો કે બાગમાં જન્મ્યો શાલવૃક્ષ નીચે જન્મ્યો કે પલ્લવૃક્ષ નીચે જન્મ્યો એ બાબતનો ઉલ્લેખ ત્રિપિટકમાં કોઈ પણ જગાએ થયો નથી.

સં શક્યસિદ્ધઃ સર્વાયસિદ્ધઃ શૌદ્ધોદનિષ્ઠ સઃ । ગૌતમધાર્કયધુશ્ચ માયાદેવીસુતઃ સઃ ॥ અમરકોશમાં જોધિસત્વનાં આ ૭ નામ આપ્યાં છે તેમાં શક્યસિદ્ધ શૌદ્ધોદનિ અને માયાદેવીસુત એ ત્રણ વિશેષણ છે અને અર્ધબધુ એ ગોત્રનું નામ હશે. બાકી રહેલા સર્વાયસિદ્ધ અને ગૌતમ આ બે નામ પૈકી જોધસત્વનું ખર્ષ નામ ક્યું હશે અથવા આ બન્ને તેનાં નામ હતાં કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. લલિતવિસ્તરમાં—

અસ્ય હિ જ્ઞાતમાત્રેણ મમ સર્વાયાઃ સંસિદ્ધાઃ । યન્યહમસ્ય સર્વાયસિદ્ધઃ
इति नाम कुर्याम् । ततो राजा बोधिसत्त्वं महता सत्कारेण सत्कृत्य सर्वायसि
सिद्धोऽयं कुमारो नाम्ना भणतु इति नामांस्याकार्षीत् ॥ એમ કહ્યું છે. આ જ અર્થનું 'સિદ્ધાર્થકુમાર' એ નામ આ મંથમાં વારંવાર વાપરવામાં આવ્યું છે. એનું 'સિદ્ધત્થ' એ પાલિશબ્દોત્તર જાતકઅફૂકયા વગેરે અર્થોચીન પાલિ-મંથોમાં વાપરેલું મળી આવે છે. પરંતુ મૂળ ત્રિપિટક મંથોમાં આ જોધાનું (સર્વાયસિદ્ધ અને સિદ્ધત્થ) કોઈ પણ નામ જોધસત્વને આપેલું મળી આવતું નથી. 'ગૌતમ' એ જ નામ ક્રૂત દરેક જગાએ મળી આવે છે. યેરીગાથામાં મહાપ્રજ્ઞપતિ ગૌતમીની જે ગાથાઓ છે તેમાંની એક ગાથા આ પ્રમાણે છે—

चहुनं वत अत्याय माया जनयि गौतम ।

व्याधिमरंणतुज्ઞાનં દુક્ખલક્ષણં દ્યુપાનુદિ ॥

“બધુ સોકોના કલ્યાણ માટે માયાએ ગૌતમને જન્મ આપ્યો; વ્યાધિ અને મરણથી પીડિત થયેલા સોકોનો દુઃખરાશિ તેણે નષ્ટ કર્યો.”

આ ઉપરથી 'ગૌતમ' એ જ જોધિસત્વનું નામ હતું એમ દેખાય છે. પરંતુ મહાવિગ્ગમાં એક ઠેકાણે શુદોદનને ગૌતમ કહેલો છે. તે જ પ્રમાણે અવધાનમંથમાં અનેક ઠેકાણે 'ગૌતમો નામ નામેન' અને 'ગૌતમો નામ ગોત્તેજ' એવા બે પ્રકારના ઉલ્લેખ

મળી આવે છે. આ ઉપરથી એવું દેખાઇ આવે છે કે જે સમયે મહાવગ્ગ અને અવદાનગ્રંથ લખાયા તે સમયે બોધિસત્તવનું નામ ગોતમ હશે, અથવા ગોત્ર ગોતમ હશે, એ બાબતમાં ખડુ જ ગોટાળો થયો હશે. જે ગોત્ર-ગોતમ છે એમ કહેવામાં આવે, તે સુત્તનિપાતમાં 'આદિચ્ચા નામ ગોત્તેન સાકિયા નામ જાતિયા' આ વાક્ય સાથે વિરોધ થાય અને મહાવગ્ગ અને અને અવદાન એ બંને ગ્રંથોની અપેક્ષાએ સુત્તનિપાત પ્રાચીન હોવાથી તેમાંનું વાક્ય વધારે સ્વીકારવા યોગ્ય દેખાય છે. તાત્પર્ય એ કે શાક્યનું ગોત્ર આદિલ હતું અને તે ઉપરથી જ છુદ્ધને અર્કખંધુ કહેવાનો રિવાજ પડ્યો હશે. ગોતમ એ બોધસત્તવનું ખરૂં નામ હશે અને પંછીથી આ ગોતમ ગોત્રનું નામ હશે, એવી શંકા આવવાથી અથવા બીજા કોઇ કારણથી સર્વાર્થસિદ્ધ અથવા સિદ્ધાર્થ એ કાલ્પનિક નામ તેને આપવામાં આવ્યું હશે.

“ ઇંદ્રનો સત્કાર કરી સુંદર વસ્ત્ર પહેરી દેવો પોતાનાં ઉપવસ્ત્રો આકાશમાં ફેંકી ઉત્સવ કરતા હતા. તેઓને અસિત ઋષિએ જોયા. આ ઉત્સવ શા માટે થાય છે એમ પૂછ્યું. લુમ્બિની ગામમાં શાક્યકુલમાં બોધસત્તવનો જન્મ થયો છે અને તેથી પોતે ઉત્સવ કરે છે એવું તે દેવોએ અસિતને કહ્યું. તે સાંભળીને અસિતઋષિ નમ્રપણે શુદ્ધોદનને ઘેર આવ્યા અને બાળકને જોવાની હ્મ્મ્મ બતાવી. શાક્યો બોધિસત્તવને અસિતની આગળ લાવ્યા, ત્યારે તેને સર્વલક્ષણસંપન્ન જોઇને આ મનુષ્યપ્રાણીમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવો ઉદ્ગાર અસિતના મોંઢામાંથી નીકળ્યો. પણ પોતાનું આયુષ્ય યોડું રહ્યું છે એ લક્ષ્યમાં આવતાં અસિત ઋષિની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. તે જોઇને આ બાળકનો જીવ કાંઈ જોખમમાં છે કે શું એવો પ્રશ્ન શાક્યોએ પૂછ્યો. તે વખતે અસિતે ‘આ કુમાર આગળ જતાં સંપુદ્ધ થનાર છે પણ માફ આયુષ્ય યોડું જ બાકી રહ્યું હોવાથી મને તેનું ધર્મશ્રવણ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત નહિ થાય માટે માફ લાગે છે’ એમ કહી શાક્યોનું સમાધાન કર્યું અને તેઓને આનંદિત કરી અસિત ઋષિ ત્યાંથી નીકળી ગયાં.”

બોધિસત્તવના જન્મ સમયે થયેલા અદ્ભુત ચમત્કારો વિષે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. તેમાંથી આ સુત્તનિપાતમાં મળી આવતી કથા સૌથી પ્રાચીન દેખાય છે. લલિતવિસ્તર વગેરે ગ્રંથોમાં આ જ બાબતનું વર્ણન ભિન્ન ભિન્ન રીતે કરેલું છે. બીજી દંતકથાએને મૂળ ત્રિપિટક ગ્રંથોનો આધાર નથી. તેથી આ એક કથામાં કાંઈ ઐતિહાસિક તથ્યાંશ હોવો જોઈએ. અસિત નામના બ્રાહ્મણ ઋષિએ આકાશનાં નંદનોગી મદદથી એવું લવિષ્ય વર્ત્યું હશે કે ગોતમ કુમાર આગળ જતાં કોઈ મહાન વિભૂતિ થશે. આ જ કથાનો ભિન્ન રૂપે બાહ્યલક્ષમાં અનુવાદ મળે છે અને તે ઉપરથી આ કથા અત્યંત પ્રાચીન હશે અને તેના પ્રતિષ્ઠાને ભૂમધ્યસમુદ્ર પર્યંત પહોંચ્યો હશે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧. Now when Jesus was born in Beth-lec-hem of Judaea in the days of Herod, the king, behold, there came wise men from the east to Jerusalem.

Saying, where is he that is born king of the Jews? For we have seen his star in the east and are come to worship him.

—St. Matthew, ch. 2

બોધસંસ્તવનાં નાનપણની અનેક બાબતો ઉપલબ્ધ છે તેમાં તે પિતાના ખેતરમાં જઈ જાણુકાનાં ઝાડ નીચે બેસી ધ્યાન કરતો હતો એ કથા અત્યંત મહત્વની છે. અને તેને મજ્જિમનિકાયાના મહાસંચયક સુતનો આધાર છે. તે આ પ્રમાણે:—

“ મને સાંભરે છે કે હું પિતાના ખેતરમાં જઈ જાણુકાની શિતળ છાયા નીચે બેસી કામથી અને અકુશળ વિચારોથી શુદ્ધ થઈ સર્વિતર્ક રુચિચાર અંતે વિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રીતિસુખ જેમાં છે એવું પહેલું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરતો થયો. આ જ શું બોધનો ખરો માર્ગ નહિ હોય! તે માફ વિચારોન રમૂતિને અનુસરીને થયું, અને તે જ બોધનો માર્ગ છે એમ મને લાગ્યું. હે અગિવેરસન ! હું મારી જાતને કહેવા લાગ્યો કે જે સુખ-કામ વિકારથી અને અકુશલ વિચારથી અલિપ્ત છે તે સુખથી હું શા માટે ગભરાઉં? પછી એ વિચાર કર્યો કે જે સુખ-કામવિકારથી અને અકુશળ વિચારથી અલિપ્ત છે તેનાથી હું ખીની નથી ” અહીં આ પ્રથમ ધ્યાનનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ધ્યાન બોધિસત્તવને નાનપણમાં પ્રાપ્ત હતું એમ સમજવાનું નથી. તેનો એટલો જ અર્થ સમજવાનો છે કે પ્રથમ ધ્યાન માટે આવશ્યક એકાગ્રતા જાણુકાની શિતળ છાયામાં તેને મળતી હતી. અને તે દેહદંડથી મળી શકી ન હતી.

ક્ષલિતવિસ્તરમાં અને તે પછીના બુદ્ધના ચરિત્રાત્મક યંત્રમાં આ બાબતને એટલું બધું અંદરૂંતરું ચંચળકારેલું સ્વરૂપ આપેલું છે કે તેનું મૂળ સ્વરૂપ નહ થઈ તે દંતકથામાં પરિણામ પામ્યું છે. પણ તે દંતકથા ન હોય ગોતમના જીવનની અત્યંત મહત્વની વાત છે એ ઉપરના ઉતારાથી સિદ્ધ થાય છે. પણ બોધિસત્તવના ધ્યાનનો વિષય શા હતો એ નક્કી કરવું જરા દુષ્કર છે; તોપણ તેના સૌમ્ય અને પ્રેમાળ સ્વભાવ અને જગતના દુઃખનો ખિન્ન અનુભવનો વિચાર કરતા તેના ધ્યાનનો વિષય મનુષ્યજાતિને, માટે વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ હશે એમ લાગે છે. આને જ આગળ જઈને શુદ્ધ થયા પછી તેમણે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપી મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, અને ઉપેક્ષા એવા તેના ચાર વિભાગ કર્યા. ‘ તે એકાંતમાં આસન...ઠાડી અને શરીર સરળ રાખી રમૂતિ જંગમ કરી બેસે છે. તે મૈત્રીયુક્ત ચિત્તથી એક દિશા ભરી નાંખે છે. એ જ પ્રમાણે ખીજ, ત્રીજ અને ચોથી દિશા ભરી નાંખે છે. આ પ્રમાણે ઉપર નીચે અને ચારે બાજુએ સર્વ જગત વિપુલ, શ્રેષ્ઠ નિઃસ્ત્રીમ અવૈર અને દેવરહિત મૈત્રીયુક્ત ચિત્તથી ભરી નાંખે છે, કરુણાયુક્ત ચિત્તથી...મુદિતાયુક્ત ચિત્તથી...ઉપેક્ષાયુક્ત ચિત્તથી એક દિશા ભરી નાંખે છે. આ જ પ્રમાણે ખીજ ત્રીજ અને ચોથી દિશા ભરી નાંખે છે. આ જ પ્રમાણે ઉપર નીચે અને ચારે બાજુએ સર્વ જગત વિપુલ, શ્રેષ્ઠ નિઃસ્ત્રીમ અવૈર અને દેવરહિત ઉપેક્ષાયુક્ત ચિત્તથી ભરી નાંખે છે. ” આ ચારનું બૌદ્ધ યંત્રમાં પ્રહલિહાર એવું નામ છે અને તેનો ઉદ્દેશ ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં વારંવાર આવે છે અને ઉપરના ઉતારા જેવા બીજા અનેક ઉતારા પુષ્કળ ટેકાણે મળી આવે છે. જૈન વગેરે પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રહલિહારનો ઉદ્દેશ નથી. પતંજલિના યોગસૂત્રમાં એનો ઉદ્દેશ મળે છે પણ પતંજલિનો સમય ઘણો જ આધુનિક હોવાથી આ ચાર ભાવના તેણે બૌદ્ધસાહિત્યમાંથી લીધી હોવી જોઈએ. ચાર ધ્યાન, પ્રાણાયામનો અભ્યાસ અને એવી ખીજ પુષ્કળ બાબતો બુદ્ધે બીજા યંત્રોમાંથી લીધી હશે. પરંતુ પ્રહલિહારની કલ્પના તેની પોતાની જ છે એમાં શંકા નથી. આ પ્રહલિહારનું ધ્યાન

કરવાથી ચારે ધ્યાનનો લાભ થાય છે પણ બોધિસત્ત્વની અવસ્થામાં શુદ્ધને પહેલા જ ધ્યાનનો લાભ થયો. એટલે કે જે વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ શુદ્ધાવસ્થામાં અત્યંત વિકસિત થયો તેનો અંકુર શુદ્ધોદન શાક્યના ખેતરમાં જન્મી શકે તેની શીતળ છાયા નીચે ફૂટ્યો એમ કહેવું જોઈએ.

તે સમયે સર્વ સાધારણ શ્રીમંત, જમીનદાર અને વેપારી વર્ગનાં તરણો પોતાનો સમય બહુજ અમનઅમનમાં પસાર કરતા હશે. ધરતો માલિક અથવા વહીવટદાર હોય તે તેમની ખેતીવાડીના અથવા તેમની પેઢીના વહીવટની સંભાળ રાખતો હશે અને જીવંતીઓ અને યથેચ્છ મજા કરવાની સગવડ આપતો હશે. મહાનામ શાક્યનો નાનો લાંબ અનુરુદ્ધ ત્રણે મુખ્યઓમાં બિલભિન્ન વાડીઓમાં રહી મજા કરતો હતો. દાશીના શ્રેણીપુત્ર યશને રહેવાને આ પ્રમાણે ત્રણ મહેલો હતા. આપણા બોધિસત્ત્વને પણ જીવંતીમાં રહેવા માટે બિન્ન બિન્ન ત્રણ મહેલો હતા એ નીચેના ઉત્તરઓમાંથી જણાઈ આવે છે. “ હે ભિક્ષુઓ, હું અત્યંત સુકુમાર હતો; મારા સુખને માટે મારા પિતાએ તમાવ ખોદાવી તેમાં બિન્ન બિન્ન જાતની કમલિનીઓ વાવી હતી. મારાં લુગડાં લતાં રેશમી હતાં. ટાટ તડકો લાગે નહિ માટે બહાર જતાંની સાથે જ મારો તોફાર મારા ઉપર શ્વેત છત્ર ધરતો હતો. શીયાળા માટે, ઉનાળા માટે અને ચોમાસા માટે મારા બિન્ન બિન્ન ત્રણ મહેલો હતા. જ્યારે હું ચોમાસાં માટે બાધિક્ષા મહેલમાં રહેવા જતો હતો ત્યારે ચારે મહીના બહાર જ નીકળતા સ્ત્રીઓનાં ગીત અને વાદ્યો સાંભળવામાં વખત ગાળતો હતો. બીજાઓના ઘરમાં દાસોને અને તોફારોને હસાસ પ્રકારનું અન્ન આપના પણ મારે ઘેર મારાં દાસદાસીઓને મળતું અન્ન તે માંસમિશ્રિત ઉત્તમ ખાનનું હતું.

“ આવી સંપત્તિનો ઉપભોગ કરતાં મારા મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે અવિદ્યાન સામાન્યજન પોતે ઘડપણના સપાટામાં આવવાનો હોવા છતાં જરામસ્ત ધરડા મનુષ્યોને જોઈને કંટાળે છે અને તેમનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું પોતે ઘડપણના સપાટામાં સપડાવાનો હોવાથી તે સામાન્ય માણસોની જેમ જરામસ્ત માણસ સાથે કંટાળું કે તેમનો તિરસ્કાર કરું તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો જીવંતીનો મદ સમૂળગો નહિ જવો થયો.

“ અવિદ્યાન સામાન્ય માણસ પોતે વ્યાધિના જરણ્યામાં સપડાવાનો હોવા છતાં પણ વ્યાધિમસ્ત માણસને જોઈને કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું પોતે વ્યાધિના સપાટામાંથી છુટ્યો ન હોવાથી તે સામાન્ય માણસોની જેમ વ્યાધિમસ્ત માણસથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો આરોગ્ય મદ સમૂળગો નહ થયો.

અવિદ્યાન સામાન્ય માણસ પોતે પરધર્મી હોવા છતાં મૃતશરીર તરફ જોઈ કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું પોતે મરણધર્મી હોઈ તે સામાન્ય લોકો પ્રમાણે મૃત શરીરથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો જીવિતમદ સમૂળગો ગમી ગયો.”

(અનુત્તરનિકાય, તિક્કનિપાત)

આ ઉત્તરોનો પરથી એવું દેખાઈ આવે છે કે અમનઅમનમાં રહેવા છતાં પણ તેનાથી બોધિસત્ત્વનો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનો અંકુર તદ્દન નહ થઈ ગયો ન હતો. જગતના

૧ ચુલ્લવગ્ગ, ખાગ ૭ મો.

૨ મહાવગ્ગ, ખાગ ૧ લો, યસપદવજ્ઞા.

હુબ્બી અને હેતરાયલા દીન લોકોથી તે પોતાને અલગ દરી શકતો નહિ. તેઓનું ધડપણ તે પોતાનું ધડપણ, તેઓની વ્યાધિ તે પોતાની વ્યાધિ, તેઓનું મરણ તે પોતાનું મરણ એવું તેને લાગતું. અને તેથી પૂર્વ કર્મોને લીધે મળેલી સંપત્તિમાં તેને સુખ લાગતું નહિ. લલિત-વિસ્તરમાં અને ત્યાર પછીના જાતક અર્ફકથા વગેરે ગ્રંથોમાં બોધિસત્ત્વે અનુક્રમે એક જન્મ-જન્મરિત, એક વ્યાધિયસ્ત અને એક મૃત મનુષ્ય જોયો અને તેથી તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને ગૃહત્યાગ કર્યો એવું સરસ કાવ્યાત્મક વર્ણન છે. તે બધું મહાપદાનસુત્તમાંથી લીધેલું છે.^૧ આ સૂત્રમાં અનેક દ્રષ્ટો પૂર્વે જન્મ પામેલા વિપસ્સી બોધિસત્ત્વ સંબંધે આ અને આવી ખીણ અનેક અદ્ભુત કથાઓ વર્ણવેલી છે. કેટલાક સૈકાઓ પછી આ જ કથાઓ ગોતમ બોધિસત્ત્વને લાગુ કરવામાં આવી. તો પણ જાતકઅર્ફકથામાં:—

“બોધિસત્તો સારથિ સમ્મ કો નામેસો પુરિસો કેસા પિસ્સ ન ચયા અઝ્ઞેસં તિ મહાપદાને આગતનયેન પુચ્છિત્થા ” એવું ૨૫૯ કહેલું છે એટલે કે બોધિસત્ત્વ ગોતમનો જે સારથિ સાથે સંવાદ થયો તે સર્વ મહાપદાનસૂત્રમાંથી લીધો છે એ ૨૫૯ છે.

હવે ગોતમના નિષ્ક્રમણનું (ગૃહત્યાગનું) અત્યંત સખળ દારણ કયું હતું એનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

- ૧ અત્તદ્વંડા મયં જાતં, જનં પસ્સય મેઘકં ।
સંવેગં કિત્તયિસ્સામિ યયા સંવિજિતં મયા ॥
- ૨ કન્દમાનં પજં દિસ્વા મચ્છે અપ્પોદકે યયા ।
અઝ્ઞમઝ્ઞેદિ વ્યારુદ્ધે દિસ્વા મં મયમાવિસિ ॥
- ૩ સમન્તમસરો લોકો, દિસા સઘ્ઘા સમેરિતા ।
દુચ્છં મયનમત્તનો નાટ્ટસાસિ અનોસિતં ।
ઓસાધે ત્વેવ વ્યારુદ્ધે દિસ્વા મે અરત્તી અહુ^૨ ॥

૧. “ પોતાના અસતોપથી અને પરસ્પર દૃશ્યો કરતા લોકોને જોઈને ભય ઉત્પન્ન થયો. મને સંવેગ (વૈરાગ્ય) કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો તે કહું છું ”

૨ “ સુકાષ્ઠ જતા ખાખોળીયાંમાં માછલાં જેમ તરડે તે પ્રમાણે પરસ્પર કલહ કરી તરફડતા લોકોને જોઈને માંગ્રા અંતઃકરણમાં ભય પેડો. ”

૩ ચારે બાજુએ જગ અસાર દેખાવા લાગ્યું. સર્વ દિશાઓ કાંપતી હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. અને તેમાં આશ્રયની જગ્યા શોધતાં મને નિર્ભયસ્થાન સંપડ્યું નહિ કારણે હેવટ પર્યંત સર્વ જગના પરસ્પર વિરુદ્ધ થયેલી જ દેખાવાથી મને અત્યંત દંટાળો આવ્યો. ”

આજ પર્યંત પાશ્ચાત્ય કે પૂર્વના પડિતોએ આ ગાથાઓ ઉપર ચોક્કસ ધ્યાન આપ્યું હોય તેમ દેખાતું નથી. ગોતમે ગૃહ ત્યાગ કેમ કર્યો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ ગાથાઓમાં તેમણે પોતે જ આગળ બુદ્ધ. થયા પછી ઉત્તમ રીતે આપેલો છે. ધડપણ પામનારી વ્યાધિયસ્ત અને

૧ દીઘનિકાય મા. ૨ સુ. ૧૪

૨ અત્તદ્વંડસુત્ત, સુત્તનિપાત.

પુ. ૫

મનુષ્યશીલ મનુષ્યજાતિ કેવળ ઐહિક સુખને માટે એક જીર્ણોત્તરો નાશ કરવા કરી પ્રવૃત્ત થયેલી છે તે બેઢીને તરણુ જોતમનું મન અત્યંત હિંમિત થયું એમાં શંકા નથી.

તે સમયે ક્ષત્રિયકુળમાં એકાદ છોકરો જનમ્યો કે તરત જ તે આગળ જતાં ચક્રવર્તી ધરો કે નહિ એની ખાત્રી જોશીઓ પાસે કરાવવાનો રિવાજ હતો એમ છેલ્લા લેખમાં અમે જણાવ્યું છે. એકાદ ક્ષત્રિય કુળમાં એવો ચક્રવર્તી રાજા હોવાનું થયું તે સમયે પ્રસિદ્ધ જંગલમાં સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાશે અને તે વડે સર્વ લોકોને સુખી કરશે એવું ઘણા લોકોને લાગતું. પરંતુ આ ગાથાઓ ઉપરથી, ગોતમને તે કલ્પના પસંદ ન હતી એમ દેખાઈ આવે છે. રાજા થયો તો પણ તે કલકમાથી છૂટતો નથી. તેના જ બાધબંધ, દોસ્તદાર કે પુત્ર તેને મારી રાજ્ય પકડી લે છે તો પછી આવા માણસને સુખ ક્યાંથી મળવાનું? ‘અવસાને ત્વેવ વ્યારુદ્ધે’ એટલે કે મારામારી લડાઈઓ કરતાં કરતાં છેવટની પાયરી જે રાજ્યપદ, તેના ઉપર પહોંચતાં પણ કલકમાંથી મુક્ત થવાનું નથી. પછી આ મારામારીના માર્ગથી મેળવેલા એક પદમાં સુખ ક્યાંથી હોય! માટે જ તે વેળાએ હયાત અથવા કંપેલી ક્ષત્રિય પર-પરામાં કોઈ પણ જગાએ નિર્ભય સ્થાન જોતમને જણાયું નહિ એમાં આશ્ચર્ય શું? તો પછી આવી જગા મળવી અત્યંત અશક્ય હતી શું?—સુકાઈ ગયેલા ખાખોચીઆમાં માછલાં પ્રમાણે તરફડતાં રહેવું એ જ શું માણસ જાતિનો ધર્મ છે? સર્વ સંગનો પાશરયાગ કરી વેશનમાં રસતા પરિવ્રાજકો પાસે લોકોદ્ધારનો કોઈ ઉપાય શું નહિ હોય વાઈ? મુક્તિના આનંદમાં મરાણુક થયેલા આ પરિવ્રાજકો આપણને શાંતિનો રસ્તો ન બતાવે? આ અને આવી તરેહના અનેક વિચારોએ તરણુ જોતમના મનમાં ખાડુ જ ગરબા મચાવી દશે.

શુદ્ધત્યાગ કર્યા પહેલાં બોધિસત્તવે રાહુલ નામનો એક પુત્ર થયો હતો એ બાબતને ત્રિપિટકનો આધાર મળે છે; પરંતુ જે દિવસે બોધિસત્તવે શુદ્ધત્યાગ કર્યો તે જ દિવસે તે જન્મ્યો હતો કે તે પહેલા કેટલાક સમય થયા જન્મ્યો હતો એ જણાવાનો કોઈ રસ્તો નથી. કોઈને જણાવ્યા વિના એટલા છત્ર સારથિને સાથે લઈ અને કંઈક નામના ઘોડા પર સ્વાર થઈ રાતની વેળાએ બોધિસત્તવ કપિલવસ્તુ-નગરમાંથી નીકળી આવ્યો એવી તરેહનું વર્ણન લલિતવિસ્તર વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે. પરંતુ મજ્જિમાનિકાયના અરિયપરિયેસનસુત્તમાં જુદે પેઠે જ પોતાના શુદ્ધત્યાગની હકીકત આપી છે તે આ પ્રમાણે—

“સો સો અહં મિકલ્લયે અપરેન સમયેન વહરો વસમાનો સુસુ કાલ્લકેસો મત્તેન ચોદ્ધવનેન સમન્નાગતો પઠમેન વયસા અકામકાને માતાપિતુરં અસ્સુમુ-સાને રુદ્ધતાને વેસમસ્સુ ઓહારેત્થા કાસાયાનિ વત્થાનિ અચ્છાદેત્થા અગારિ-સ્મા અનગારિયં પઢવજ્ઞિ.”

“હે બિંદુઓ! એવો વિચાર કરતાં એક સમયે જો કે હું તરણુ હતો, મારો એક પયુ વાળ ધોળો થયો ન હતો, ભરણુવાનીમાં હતો, મારા માતપિતા મને પરવાનગી આપતાં નહતા, આંખમાંથી નીકળતાં આંસુથી તેમનાં મુખ ભિન્ન થઈ ગયાં હતાં, તેઓ સતત રડતાં હતાં તો પણ હું (તે સંજ્ઞાની પદ્ધતિ ન કરતાં) શિરોમુંઝણ કરી કાપાય વસ્ત્રોથી શરીરને ઢાંકી ધરમાંથી બહાર નીકળ્યો (હું સંન્યાસી થયો.)”

આ ઉપરથી બોધિસત્ત્વ કેમને પણ, દલા વિના ચાલી નીકળ્યો એ કહેણું
જૂલ જરેલું છે એમ દેખાઈ આવે છે. બોધિસત્ત્વની માતા માયાદેવી તેમના
જન્મના સાતમા દિવસે પરલોકવાસી થઈ અને તેની સંભાળ તેની માસી અને
સાવકી મા, મહાપ્રજ્ઞપતિ ગોતમીએ અત્યંત મમતાથી લીધી એ બાબતનો પૂરાનો
સુવ્રવચ્ચમાં મળે છે. તેથી અહીંયાં મહાપ્રજ્ઞપતિ ગોતમીને જ બુદ્ધની મા કહેલી છે
એ સ્પષ્ટ છે. ગૃહત્યાગ કર્યા પહેલાં પોતે પત્નિજનક ચલાવે એ તેણે પોતાનાં
માતાપિતાને જણાવ્યું હતું અને તેઓની દૃષ્ટિ વિરુદ્ધ જ તેણે ગૃહત્યાગ કર્યો. આથી તે
ઘરમાંથી દિવસે ચાલી નીકળ્યો કે રાત્રે, છતાં સાચી માથે ગયો કે એકલો, કેંઈક ઉપર સવાર
થઈને ગયો કે પગે ચાલતો આ બાબતનો ત્રિપિટકમાં પૂરાવો નથી. તો પણ આતું કંઈક
થયું હશે એવી માન્યતા વિરુદ્ધ ત્રિપિટકના વાક્યો છે એમ પણ નથી.

હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ

લેખક: મહુમ પંડિત ડૉ. ભગવાનલાલ હંદ્રિજ

(સંપાદક: ડૉ. હરિલાલ મા. ભટ્ટ)

(સૌરાષ્ટ્રદર્શણ મે. જુન ૧૯૭૨)

પત્ર ૩ નો.

પ્રુદાવંદ નવાબ સાહેબ મોહિઅતખાનજીની હજુરમાં

સાહેબ આ વર્ષના પહેલા છ માસમાં જે મેં કામ કર્યું હતું તેનો નોંધ ત્રણ ત્રણ મહીને મેહેરખાન ડાક્ટર સાહેબના હુકમ પ્રમાણે આપ સાહેબની હજુરમાં મોકલાવી ચૂક્યો છું. તે જ પ્રમાણે આ ત્રીજા ત્રણ માસમાં એટલે અક્ટોબર, નવેમ્બર, ને ડિસેમ્બરમાં પણ જે કામ મેં કર્યું તેનો હુંકા નોંધ આપની હજુરમાં મોકલું છું.

આ ત્રણ માસમાંહેના પહેલા મહીનામાં વર્ષાદ ધણો હતો તેથી ખનારસમાં રહી જે મેં પ્રથમ મુસાફરીમાં લેખો એટલા કર્યા હતા તેનો રીપોર્ટ મેહેરખાન ડાક્ટર સાહેબને મોકલવાને તૈયાર કરવામાં રોકાયો હતો. એ કામ તા. ૧૦ મી અક્ટોબરે સમાપ્ત કરી રહ્યા પ્રમી ખનારસ માંહેલી પ્રાચીન કહેવાતી જગાનો તપાસ કરી તેનો નોંધ કરી લીધો.

ખનારસ.

ખનારસ શહેર ખાહાણોના મહોટા તીર્થની જગા છે. તેમ જ ઔદલોકાના ધર્મમાં પણ એ પવિત્ર જગા માનેલી છે. પુદ્દે પોતાનો ધર્મ એ શહેરમાં પ્રથમ ચલાવ્યો હતો. ખનારસનું સંસ્કૃત નામ વારાણસી છે. એક ખીણએ વર્ણા નામની નદી ને ખીણ બાજુએ અસી નામની નદી વહીને ગંગામાં મળે છે તેના વચ્ચેલા ભાગમાં એ શહેર છે તેથી તેનું નામ વર્ણાસી અથવા વારાણસી પડેલું છે. આ શહેર હિન્દુસ્તાનની વિદ્યાનું અને સમૃદ્ધિનું ઠેકાણું ધણો કાળથી ગણાય છે. અને તેમાં પ્રાચીન કાળમાં ધણી ધર્મની જગાઓ અને દેવળો હતાં પરંતુ બાદશાહીના વખતમાં એ શહેરમાં વારંવાર ફેરફાર થવાથી સધળાં નાશ થયાં છે. તથાપિ હાલ પણ હજારો હિન્દુઓનાં દેવળો ખનારસમાં છે. એ સધળાં બસે વરસની અંદરનાં ખાંધેલાં છે અને હર વર્ષે તેમાં વધારે થતો જાય છે. હિન્દુસ્તાનના સધળા દેશના લોકો અને રાજ્યો તરફથી બંધાવેલા પાટો, દેવાલયો, અને ધર્મશાળાઓ અહીં છે. તેમ જ હિન્દુસ્તાનની સધળી સાવા બોલનારા લોકો પણ આંહી વસે છે. ખનારસ શહેરમાં પુરાતની વસ્તુઓમાં બચેલી ટુટી ટુટી મૂર્તિઓ શિવાય એક જુદું મંદીર જે ધર્મદૂતની પાસે છે એ છે. એ પુદ્દને લોકો આનંદ ભરવને નામે પૂજે છે, તે ખરેખર પુદ્દની મૂર્તિ છે. તે શિવાય એક સિદ્ધેશ્વરી મેહેલમાંથી દારનો પાયો બોદતાં વૃદ્ધો શિલાલેખ મળ્યો તેની મેં નકલ કરી લીધી છે. એ આશરે ૧૧૦૦ વર્ષની પેઢેલાં એક દેવીના દેવળ બંધાવવા બાબતનો છે.

ખીન્ને તેલીઆનાલા પાસેના મેહેલમાં અઢાઇ કોગરી નામની મશીનને નામે ઓળખાતી મહોટી મસ્જીદ છે ત્યાં એક મહોટો શિલાલેખ ઘસાઇ ગએલો પડેલો હતો તે બે વર્ષ પેહેલાં જ્યારે હું બનારસ ગયો હતો ત્યારે ત્યાંની કોલેજના ઉપરી ટ્રિસ્ટ્રીય સાહેબને કહી બનારસની કોલેજમાં ઉપડાવી મગાવ્યો હતો. તે લેખની નકલ કરવાનું તે વખત ન બનવાથી આ વખત ધણી સંભાળથી આખો લેખ વાંચી નકલ કરી લીધી છે. જમનીઆ નામના ગામની પાસેથી ઉપડાવી લાવી બનારસમાં કોલેજમાં ઉભો દરેલો એક મોટો સ્તંભ છે. તે ઉપર એક પંક્તિનો લેખ છે. તેની નકલ કરી લીધી તે ફોટોગ્રાફ લીધો. બનારસથી આશરે ૪ માઈલ દૂર બુદ્ધનો મોટો સ્તૂપ છે તે આશરે ૧૧૦ ફુટ ઉંચો છે. અને તેની ફરતી સુંદર નકશી કોરેલી છે. બુદ્ધ પ્રથમ એ ઠેકાણે ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હતો. તેની યાદગીરીને માટે એ કરાવવામાં આવ્યો હશે. તેને, ત્યાંના લોકો ત્યાંથી થોડે દૂર સારનાથ નામના મહાદેવનું નાનું દેવળ છે તેને લીધે સારનાથથી ધમાખ કરી કહે છે. એ સ્તૂપની ફરતી નકશીના ને સ્તૂપના દેખાવનો ફોટોગ્રાફ લીધો. એ સંધ્યું કામ પૂરું કરી રહ્યા પછી તા. ૨૫ મી અક્ટોબરને રોજ બનારસથી પ્રયાગ જવા નીકળ્યો.

પ્રયાગ.

પ્રયાગ એ ગંગા ને યમુનાના સંગમની ઉપર મોટું શહેર છે. મુસલમાન લોકો તેને અલાહાબાદ કરીને કહે છે. એ નામ અકબર આદશાહના વખતમાં પડેલું છે. એ આદશાહના વખતમાં બાંધેલો મજબુત કિલ્લો ગંગા યમુનાના સંગમની પાસે છે. હાલ તે કિલ્લામાં થોડો ફેરફાર કરી અંગ્રેજી ડાળનો કાબો છે, અને તેમાં અંગ્રેજી થોડું લસકર રહે છે.

પ્રયાગની અંદર પુરાતની જગા એક પણ નથી. પરંતુ ઇસ્વીસનની પેહેલાં આસરે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર બનાવેલો મહારાજા અશોકનો સ્તંભ અધાપિ બચી રહેલો છે. એ સ્તંભ પ્રથમ અકબરના કિલ્લાની પાસે પડેલો હતો તે ઐશીયાટિક સોસાયટીની દરખાસ્ત ઉપરથી ઈંગ્રેજ સરકારે મોટા ખર્ચથી પ્રયાગના કિલ્લાની વચ્ચે ઉભો કરાવેલો છે.

એ સ્તંભ ૩૬ ફુટ ઉંચો છે અને આસરે ૧૧ ફુટ ઘેરાવમાં છે. એ સંધ્યો એક જ રેતીયા પથ્થરનો બનાવેલો છે. તેને ધસીને ઘણો જ સાદા અને અકચરીત કરેલો છે. નીચેથી આસરે ૨૨ ફુટની ઉપર પુરાતની અક્ષરોથી પ્રાકૃત ભાષામાં લેખ કોરેલો છે. તેમાં મહારાજા અશોકે કેટલાંએક પક્ષિઓ અને જાનવરોને ન મારવા બાબત ને પશુઓ તથા માણસોના મુખને માટે રસ્તે અરધા અરધા કેસ ઉપર ફૂવા બોલાવ્યા હતા, ધાયા સારૂ વ્હો રોપાવ્યાં હતાં, ધર્મશાળાઓ કરાવી હતી, ઔષધિની વનસ્પતિઓ જ્યાં જે નહી થતી હતી ત્યાં તે વચરાવી હતી ઇત્યાદિ બાબત લખેલી છે.

મહારાજા અશોક પછી આશરે ૫૫૦ વર્ષ સમુદ્રગુપ્ત નામના ગુપ્તવંશના પરાંકમી રાજાના પ્રધાને અશોકના લેખની નીચે સંસ્કૃત ભાષામાં મોટો લેખ કોરાવેલો છે. એ સમુદ્રગુપ્ત રાજા જુનાગઢના અશોકના મોટા શિલાલેખની ઉત્તર બાજુ ઉપર જે સ્કંદગુપ્ત રાજા એ લેખ કોરાવેલો છે તેનો પિતામહ યતો હતો.

એ લેખમાં એ રાજાએ હિન્દુસ્તાનના જે જે રાજાઓને હતી જમ મેળવ્યો હતો તેઓનાં નામ તથા દેશનાં નામ વિસ્તારથી લખેલાં છે. તે ઉપરથી દેખાય છે કે એ હિન્દુસ્તાનનો મોટો અને પરાકમી રાજા હતો. અને તેનો ધર્મ ઘણું કરીને વેદાનુસારી હતો.

તે પછી એ જ સ્તંભ ઉપર જંગીશિલાહ બાદશાહે અશોકના લેખનો થોડો ભાગ ખરાબ કરી સમુદ્રકુમ્તા ને અશોકના લેખની વચ્ચે, પોતાના નામનો અરખી ભાષામાં કુંક્રા લેખ ફેરાવેલો છે. તે શિલાય પ્રયાગમાં આવતા યાત્રી લોકોએ આખો સ્તંભ ચિત્રી મુકેલો છે.

એ વર્ષ પહેલાં હું પ્રયાગમાં આવ્યો હતો. ત્યારે એ સ્તંભ ઉપરના સ્થળના લેખની સંભાળથી નકલ કીધી હતી ને તેમાંની સમુદ્રકુમ્તા લેખની નકલ ભાષાંતર સહિત મેહેરજાન ડાક્ટરે બાકિ સાહેબે મુખ્યની એશીયાટીક સોસાયટીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. એથી આ વખતે માત્ર તે સ્તંભનો ફોટોગ્રાફ લીધો છે.

હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતમાં ફરવાને મને મદદ મળવાને માટે મુંબઈ સરકાર તરફથી તે પ્રદેશના લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નર સાહેબ જે પ્રયાગમાં રહે છે તે ઉપર ભલામણ પત્ર મળ્યો હતો. પરંતુ મેહેરજાન ગવર્નર સાહેબ ત્યાં નહીં હતા; તેઓને આવવાને દીલ હતી; માટે તેટલી મુદતમાં પ્રયાગથી આશરે ૩૨ માઈલ ઉપર ગડવા કરીને પુરાતત્ત્વ જગ્યા છે ત્યાં જોવા ગયો.

ગડવા.

ગડવા એ નાનો કિલ્લો છે. તે બાડાના રાજાના તાબામાં શીવરાજપુર નામના ગામથી આશરે ૪ માઈલ દૂર છે. એ કિલ્લો ત્રિકોણાકાર છે તેની પૂર્વે ને પશ્ચિમ બાજુ તળાવ છે. કિલ્લાની અંદર સંવત ૧૧૯૯ માં બનાવેલ એક વિખણું દેવળ છે. તેની બાજુએ ખીસ્ત નાનાં મંદિરોમાં બ્રહ્મા વિંધ્ય મહેશની ત્રણ મોટી મૂર્તિઓ પ્થાનાવસ્થામાં બેઠેલી છે. એ મૂર્તિઓની નીચે લેખો છે; તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે એ કોઇ નવાયાદિલ જંગીએ આશરે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર બેસાડેલી છે. એ મૂર્તિઓથી થોડે દૂર એક નાનાના દેવળમાં નવગ્રહની મૂર્તિઓ છે. એ સઘળું ૧૦ મીથી તે ૧૨ મી સદી સુધીમાં બનેલું છે. પરંતુ એક વૃદ્ધે લેખ ને તુટેલા રેવલના પથ્થરે ગડવામાં જોવામાં આવ્યા. એ આજથી ૧૪૦૦ વર્ષ પહેલાના બનેલા છે.

ગડવામાં હું બે દિવસ રહ્યો. તેટલામાં ત્યાંના દેવળના ફોટોગ્રાફો લીધા, વર્ણન લખ્યું, અને સ્થળના મળી નાના નાના ૧૧ લેખની નકલ કરી; એ કામ પૂરું કરીને તા. ૫ મી નવેમ્બરને રોજ હું પ્રયાગ આવ્યો. તા. ૬ મી નવેમ્બરને રોજ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સાહેબને મળી ભલામણ પત્ર લઈ તા. ૮ મી નવેમ્બરને રોજ દિલ્હી જવા નીકળ્યો.

દિલ્હી.

દિલ્હી શહેર એ મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ દંડપ્રસ્થની જગ્યાએ વસે છે. એ શહેર ઉપર આશરે અને લગભગ ઘણી યજ્ઞ છે તેથી અને મુસલમાની બાદશાહની વખતમાં પોતપોતાનાં નામ રાખવાના લોકથી આગલા બાદશાહના નામથી વસેલી દિલ્હીને એક જગ્યાએથી ઉઠાવી બીજી જગ્યાએ પાછળના બાદશાહે પોતાના નામથી વસાવવાને લીધે એની પ્રાચીન જગ્યા કમ એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. એવી રીતે હાલ જે દિલ્હી વસે છે તે શાહજહાનના બાદ અથવા શાહજહાં બાદશાહે વસાવેલી દિલ્હી છે. તેને શરતે આનીક પથ્થરથી બાંધેલો કિલ્લો છે. ગામમાં રસ્તાઓ પણ સધા પહેળા છે રસ્તાઓની વચ્ચે જમનાની ધણી દરથી લાવેલી નેદર વહે છે. શાહજહાંના બાદથી દિલ્હી આશરે ૧૧-૧૨ મી સુધી ધમારનો કીડાઓ

મસ્જિદ મુકરમાઓ અને પુરાણી કમારોનાં ખરિએર છે. એ જગ્યાઓમાં આગત્રો વખતમાં પાદશાહોએ એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ ફિફીને વસાવેલું હતું. જેથી તમગખાખાં, શેરો-જ્યાં, દત્તાદિ નામો અમાપિ પ્રસિદ્ધ છે. સૌથી દક્ષિણે જ્યાં કુદુખ-ગિનાર છે, એ જગ્યાએ ફિફીના છેલ્લા ચોદાણ વંશના રાજા પ્રયાદાજના વખતમાં એટલા વસ્તુ હતું એમ કહેવાય છે. અને ત્યાં આગત્રા વખતના વિન્ડુઓના દેવોના રક્ષો આદિ દેખવામાં આવે છે. ફિફીમાં જેવા જેવી સુસત્રમાની પાદશાહી વખતમાં જાધાવેલી કમારો નીચે પ્રમાણે છે.

જુમામાજીદ—તે ધણીજ મોટી કમારો છે. તેની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઇ ૩૮૩ યુટ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઇ ૨૭૬ યુટ છે. વિન્ડુસ્તાન બધાં એવડી કોઈ મોટી મસ્જિદ નથી. એ મુકર લાય પથ્થરથી બાંધેલી છે. તેની ઉપરનો શુંખર સફેદ સંગેમારનો છે, ને મિનારાઓ ને આશરે ૮૦ શીટ જેટલા હંચા છે તે સફેદ સંગેમારના તથા પટા પ્રાંટી લાલ રેતીયા પથ્થરના ચણેલા છે. મસ્જિદની અંદર જ્યાં નવાજ પદવાને લોકો હોય છે ત્યાં જમીનને સફેદ અને કાળા પથ્થરની કમારો વાળી શરત પ્રાપ્તી છે. વચલા ચોક્કમાં સંગે-મારનો બાંધેલો હોય છે.

આ મસ્જિદમાં નીચે લખેલી પાક ચીજો છે.

૧ પેગંજર સાહેબનો કબ્રો શરીર.

૨ પેગંજર સાહેબને પગમાં પેરવા માટે ચંપક. તે ચાંગાનો છે અને તેનો ધાટુ વિન્ડુ-સ્તાનમાં જેવાં ચંપક જાનવે છે તેના જેવો જ છે.

૩ હંદરન સાહેબના હાથનું લખેલું કુતરબેદક્કા.

૪ હંદરન કમારો હુસેનના હાથના લખેલા કુતરનના શીપારા.

૫ હંદરન કમારો હુસેન સાહેબના હાથનું લખેલું આજુ કુરાને શરીફ. છેલી ત્રણે કમારો ચામડાપર લખેલી છે. અને તેના અક્ષરો પણ તે વખતના પુરાનની અરબી શિક્ષાએ ઉપર જોવામાં આવે છે તેવા ને અક્ષરો ઘણા સુંદર છે.

૬ મુજે શરીફ અથવા પેગંજર સાહેબની દારીનો વાળ, એ સંધણું તુરુર જંગ બાદશાહના વખતમાં મંજેથી દારીમાં આણેલું એમ કહેવાય છે.

લાલકોટ અથવા બાદશાહી મેહેરની આજુ બાજુનો ફિફો એ લાલ પથ્થરથી બાંધેલો છે. અને ઠેક જમાનાના કિનારા પર આવેલો છે. લાલના, વખતમાં જમાના તે કાજાથી ઘણે દર પડે છે. પણ પ્રથમ તે કિનારા પડમાં જ વેદતી હશે. ફિફીની અંદરની કેટલીક કમારો લાલ-તોટી નાંખવામાં આવી છે. અને તે જગ્યાએ સોહંદરને રહેવાને માટે બરાકો બાંધવામાં આવી છે. પરંતુ કમલ અને અળએળ કમારો ઘણી સંખ્યામાં મરામત કરી લોકોને જોવાને સાર રાખેલી છે. એ કિંકાની અંદર નીચે લખેલી કમારો જોવાલાયક છે.

દિવાને ખાત-એ ત્રણ જ મોહું સંગેમારનું બાંધેલું દિવાનખાનું છે. તેના સંજો ઉપર ને છતમાં સોતેરી ટૂંક પાટલાં છે. એની ચોખવાની કમારો વિન્ડુસ્તાનમાં કવચિત જ છે.

બીજું, લુકતકમાર-એ દિવાને ખાતની બાજુએ જ છે. એ બાદશાહની નવાવાની જગ્યા છે. તે સંધણું સંગેમારનું બાંધેલું છે. ને તેની વચમાં કોર્સી-અમારના વેલણુકા ઘણી

કારીગરીથી બેસારેલા છે. એ હુમામ માનામાં બે વિભાગ છે. એક ભાગ બેગમોને વાસ્તે છે; ને બીજો બાદશાહી. બન્ને શાભામાં સરખા છે.

ત્રીજી, મોતી મરજી. એ સુંદર નાણુક સંગેમરમરની મસીદ છે ને તેમાં ધણુંજ ઉત્તમ નકસી કામ કીધેલું છે. અને તેને મોતીમરજી નામ આપેલું છે કારણ કે તેની શાભા ને ચળકાટ મોતીના દરમને પોચે છે.

ચોથું, દીવાનેઆમ-એ લાલ રેતીયા પથ્થરની ઘણી સ્તંભોવાળી ઇમારત છે. તેની સામેની બાજુએ બાદશાહી તખ્તની જગા છે. તેની બાજુ બાજુએ બીનમાં સંગેમરમરની વચ્ચે અઝીઠનાં બનાવેલાં પક્ષીઓનાં ચિત્ર જે બેસાડેલાં છે તેની કારીગરી ઘણી ઉત્તમ છે. તેમાં એવા યોગ્ય પથ્થર બેસાડેલા છે કે પક્ષીઓની પાંખ અને પર [ગ ?] ચિત્રો હોય તેવાં દેખાય છે.

બાદશાહ હુમાયુનનો મુકબ્બર-એ હાલની દિલ્હીથી દક્ષિણે આશરે ત્રણ માઇલ દૂર છે. એ સફેદ સંગેમરમર અને લાલ રેતીયા પથ્થરથી બાંધેલો છે. તેને ફરતો બાગ છે.

કુતુબમીનાર-એ હુમાયુના મુકબ્બરથી નૈઋત્ય કોણે આસરે ૬ માઇલ દૂર પ્રાચીન દિલ્હીની જગાએ છે. એ ઘણો ઉંચો લાલ રેતીયા પથ્થરથી બાંધેલો મિનારો છે, અને તેમાં ઘણી જગોએ સંગેમરમરનું કામ કીધેલું છે. નીચલા ભાગમાં સુંદર નકસી અને કુરાનનાં વાક્યો મોટા અરખ્ખી અક્ષરથી કોરેલાં છે. એ મિનારાની અંદર ચઢીને ઉપર જવાય છે. તેમાં સંઘળાં મળી [?] પગથીયાં ચડવાં પડે છે. પ્રથમ તેની ઉપર એક ન્હાની પથ્થરની છત્રી હતી પરંતુ તે કાઢી નાંખી હાલ લોકોનો ફરતો ફરેરો અંગ્રેજ સરકારે બાંધેલો છે. અને ઉપરથી તે નીચે સુધી તાંબાનો પટ્ટો લાવી જમીનમાં ચલાવી દીધો છે જેથી વીજળીના જોખમથી, એ અગ્નિએજ ને હિંદુસ્તાનમાં જેના જેવડી ઉચી ઇમારત કોઇ નથી તે બચી રહે.

દિલ્હીમાં હિંદુઓના વખતની પ્રાચીન વસ્તુઓમાં હિરોજશાહના વખતમાં કમાલન પ્રાંતમાંથી ઉડાવી મંગાવેલો મહારાજા અશોકના સ્તંભો છે તેના જેવો જ છે. પરંતુ આની ઉપરનો લેખ ઘણો જ સફાઇદાર ને સુટ વગરનો રહેલો છે.

બીજો તેનો એક સ્તંભ હિરોજશાહે મીસ્તથી ઉપડાવી મંગાવી હાલની દિલ્હીથી પશ્ચિમ દિશા તરફ હુંગરની ધાર છે તે ઉપર ઉભો કરાવ્યો હતો. તે ધસી સન ૧૭૧૩ ની સાલમાં દારૂખાતુ સળગી જવાથી એ સ્તંભ ઉઠી તેના તુકડા ચર્ચ બચા હતા. તે સંઘળા જોડી બ્રિટિશ સરકારના ખર્ચે તે જ જગાપર ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. આ સ્તંભ ઉપરનો લેખ સળેલો ખરાબ થઇ ગયો છે. પરંતુ ઉપર લખ્યા સ્તંભના લેખને અક્ષરે અક્ષર મળતો છે. પરંતુ ઉપર લખેલા સ્તંભ ઉપર આ સ્તંભ કરતાં કેટલુંક વધારે પણ લખેલું છે જે આ સ્તંભ ઉપર નથી.

લોક સ્તંભ-એ કાંસાનો આશરે ૨૨ ફૂટ ઉંચો સ્તંભ છે તે પ્રથમ કોઇ વિષ્ણુના મંદિરમાં ધ્વજસ્તંભ માટે ઉભો કરેલો હતો; પરંતુ બાદશાહી વખતમાં તે મંદિર તોડવા પછી કુતુબ મિનારની પાસે એક મરજીદન પાસે ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. એ સ્તંભ ઉપર આસરે ૭ લેનનો ૫ મી સદીમાં કોરેલો લેખ છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે કોઈ (૧)નામના રાજાએ એ સ્તંભ કરાવ્યો હતો.

બે વરસ પહેલાં ત્યારે હું દિલ્લી આવ્યો હતો ત્યારે એક અશોકના સ્તંભ ઉપરનો
 સેખ ધણી ચોટસાઈથી લગી લીધો હતો; તેથી માત્ર બીજા તુલના અશોકના સ્તંભ ઉપરના
 સેખની આ વખતે નક્કર થઈ. તે ઉપરના ત્રણ સ્તંભના ફોટોગ્રાફ લીધા. તે શિવાય દિલ્હીના
 સંમદરયાન માંહેલી કેટલીક એક મુર્તિઓના પણ ફોટોગ્રાફ લીધા. એ સંપૂર્ણ કામ કરી તા.
 ૨૬ મીના રોજ (નવંમ્બર) દાહરા પામે રહેરાનું પ્રાંતમાં મહારાજા અશોકનો મહેરો
 સેખ છે તે તપાસવાને દાહરા જવા નીકળ્યો. તા. ૩૦ મી નવેમ્બરને રોજ હું રહેરા આવી
 પુગો. રહેરાના મુખી-મેન્ટેન્ટ માર્ટિન પાસેથી બલાગમુ લઈ હવે દાહરા તરફ જાઉં છું.

તારીખ ૨ જુલિએમ્બર ૧૮૭૧

મુકામ રહેરાનું.

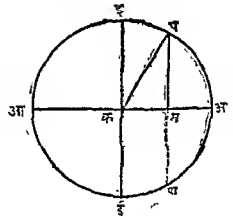
આપનો આજ્ઞાકીત તે નમ્ર રીત
 ભગવાનલાલ ઈશ્વરી,
 મુરેનશી.

॥ જ્ઞાનયન ॥

[શ્રી. રૂદ્રપ્રસાદ મહિભાઈ દેશાઈ.]

સમાજજીવનનાં સર્વ અંગો ધાર્મિક વાતાવરણથી વિશુદ્ધ અને સુચોધિત થાય એ હેતુથી વૈદિક ધર્મમાં કર્મકાણ્ડને એક વખતે મહત્વનું સ્થાન હતું. તેથી યજુર્વાગ્ગાદિ અનેક ધાર્મિક કર્મોના વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન માટે વેદિ, યંત્ર, કુણ્ડ ઇત્યાદિ કેટલીક સપ્તમાણુ સ્થનાઓની અને મુહૂર્તનિર્ણય માટે કાલગણનાની આવશ્યકતા છેક પ્રાચીન કાળથી ઉભી થઈ. પાશુપત્તે અંકવિદ્યા, રેખાગણિત અને જ્યોતિઃશાસ્ત્ર ઉપત્તિ અને વિકાસને પામ્યાં. તેમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રનું ભારતવર્ષમાં એટલું ઉચ્ચ સ્થાન હતું કે તેને વેદનાં પડ્ અંગોમાંનું એક ગણવામાં આવ્યું એટલું જ નહીં પરંતુ અખિલ વેદશાસ્ત્રના નેત્રરૂપ પરમ ગૌરવયુક્ત સ્થાન તેને મળ્યું. સિદ્ધાન્ત-જ્યોતિષ ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે અને તેમાં “સૂર્ય સિદ્ધાન્ત” અગ્રગણ્ય છે. આ ગ્રંથમાં ત્રિકોણમિતિ જેવા આધુનિક કાળમાં વિકાસ પામેલા શાસ્ત્રના જ્યોત્સનાત્(૧) જેવા વિષયનું કેટલી ઉત્કૃષ્ટતાથી નિરૂપણ કરેલું છે તે નીચેના વિવેચનથી સ્પષ્ટ થશે.

વિષયની શરુઆત કરતાં પહેલાં કેટલીક પરિભાષાનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. ધારો કે ક એક વૃત્તનું કેન્દ્ર છે. અને અ ક આ તથા ઈ ક ઈ બે વ્યાસ પરસ્પર લંબ હોય વૃત્તના ચાર સરખા ભાગ કરે છે. વૃત્તના પરિધિના કોઈ પણ ભાગને ચાપ કહે છે, જેમ કે અ પ. બે પ બિંદુમાંથી ક અ ઉપર પ મ લંબ દોરીએ તો પ મ એ અ પ ચાપનો અથવા મકેપ કોણનો જ્યારે કે જીવાર્ધ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તે અબીધ ચાપ અ પ થી દ્વિગુણિત ચાપ પ અ પા નો ન્યાઈ છે. સરળતાની ખાતર તેને અ પ ચાપની જ્યા કે જીવા(૨) પણ કહે છે. વૃત્તના અખિલ પરિધિના ૩૬૦ અંશની ૨૧૬૦૦ કલા થઈ એટલે એક કલામિત ચાપને એકમ ગણીએ

(૧) Determination of the Trigonometrical ratios.

ત્રિકોણમિતિમાં જ્યા, કોટિજ્યા વગેરે જે ભાગદ્વેષો આવે છે તેમનું સાધન.

(૨) This corresponds to the “ Sine ” of modern mathematics and is equivalent to (radius) × (sine of the corresponding angle.)

આધુનિક ગણિતમાં ‘ જ્યા ’ ને લગતું ભાગરૂઢ સાધન (sine) છે. જ્યા = સાધન × ત્રિજ્યા.

તો સંપૂર્ણ પરિધિમાન ૨૧૬૦૦(૩) થયું અને એ ૪ એકમથી. વ્યાસમાન . ૬૮૭૬ લીધું છે(૪) એટલે વ્યાસાર્ધ કે ત્રિજ્યામાન ૩૪૩૮ થયું. દ્વિ પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપર ગૃહાર્થપ્રકાશટીકા લખનાર ગણક રંગનાથ જણાવે છે તેમ વૃત્તસ્ય પળ્લવત્યંશો દંઙ્કવદ્દશયતે તુ સઃ ૥(૫) એવી શાકલ્યોક્તિ છે, એટલે $\frac{૩૧૬૦૦}{૮૬}=૨૨૫'$ એટલે ૩૬ અંશ જેટલા ચાપનો એક આદિ ભાગ લઈ ત્રિસરવાતમક વૃત્તચતુર્થાસના ૨૪ સરખા ભાગ કરીએ તો ૨૨૫' જેટલા ઉત્તરોત્તર અંતર વાળાં ૨૪ ચાપ ચાપ અને તેમને અનુવર્તિની ૨૪ જ્યા ચાપ. આ બધી જ્યા કે અવાઓને આપણે તેમના અંકની સંજાથી ઓળખીશું. જેમ કે જ્યા (૧૬)=૧૬×૨૨૫ કલા અર્થાત્ ૬૦ અંશ જેટલા ચાપની જ્યા. જ્યા (૨૪)=૮૦ ની જ્યા=ત્રિજ્યા=૩૪૩૮. જ્યા (૦)=૦

મે અન્યવહિત (Consecutive) જ્યાપિણ્ડ ના અંતરને લખણક(૧) કહે છે, અને આપણે તેને જ સંદા આપીએ તો નીચેનાં સમીકરણો સ્પષ્ટ છે.

$$\text{ज्या } (1) - \text{ज्या } (0) = \text{स्व } (1)$$

$$\text{ज्या (२)} - \text{ज्या (१)} = \text{ख (२)}$$

$$\text{ज्या } (3) - \text{ज्या } (2) = \text{स्र } (3)$$

[illegible]

$$\text{ज्या (n)} - \text{ज्या (n-१)} = \text{स्र (n)}$$

अथवा $J_n(n) = J_n(n-1) + x(n)$

(3) When the units employed are abstract or theoretical it is customary to omit their names,

જ્યારે એકમો તાસ્વિક હોય ત્યારે તેમનાં નામ ન આપવાનો શિવાજી છે.

(v) Thus $II = \frac{21600}{6866} = 3.14136.....$ which nearly agrees with its modern value. A closer value obtained by Aryabhata and Bhaskaracharya is $\frac{3927}{1250}$ Which is equivalent to 3.1416, the modern value of II correct to four places.

આ ઉપરથી II = ૨૬૬૭૭ = ૩-૧૪૧૩૬..... આ મૂલ્ય તેના આધુનિક મૂલ્ય સાથે લગભગ મળી રહે છે. આના કસ્તાં વધારે સૂક્ષ્મ મૂલ્ય જે આર્થિકોટે અને બારકરાચાએ આપ્યું છે તે ૨૬૬૭૭ એટલે ૩-૧૪૧૬ છે. આ મૂલ્ય આધુનિક મૂલ્યને ચાર દશાંસ રચના સુધી મળતું આવે છે.

(५) श्रीगणेशाय नमः । शृङ्गेर्यां श्रीगणेशाय नमः । सूक्ष्मचापे ज्याचापयोस्तुल्यत्वम् ॥

The corresponding modern statement is "Since $\theta = \theta$ when θ is very small and expressed in circular measure."

આને લગતું આધુનિક વિધાન:-જ્યા ક=ક. અર્થે ક અર્થે અર્થ છે
અને તેનું મૂલ્ય 'આપીય માન' માં દર્શાવેલું છે.

બે અવ્યવહિત ટ્રાન્ઝકો ના અંતરને વિઠ્ઠલક(૧) કહીએ અને તેને વિ સંસા આપીએ

$$\text{તે।} \quad \text{સ (૧) - સ (૨) = વિ (૧)}$$

$$\text{સ (૨) - સ (૩) = વિ (૨)}$$

.....

$$\text{સ (ન-૧) - સ (ન) = વિ (ન-૧)}$$

હવે આપણા મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. “ શ્રી સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્ત ” ના દ્વિતીયાધ્યાયમાં જ્યાનયન માટે નીચેના બે સૂત્રાત્મક શ્લોક આપેલા છે.

રાશિલિપ્તાદમો ભાગ. પ્રથમં વ્યાર્ધમુચ્યતે ।

તત્તદ્વિમકલઘ્નોનમિશ્રિતં તદ્ દ્વિતીયકમ્ ॥ ૧૫ ॥

આયેનૈવં ક્રમાત્પિષ્ઠાન્ મક્ત્યા લઘ્નોનસંયુતાઃ ।

સ્રણ્ઠકાઃ સ્વુચ્ચતુર્વિશઃજ્યાર્ધપિષ્ઠાઃ ક્રમાદમી ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થઃ—એક રાશિની કલાને અષ્ટમાશ તે પ્રથમ જ્યાર્ધ કહેવાય છે. તેને એટલે પ્રથમ જ્યાર્ધને તેનાથી ૪ ભાગનાં જે લઘ્નિ આવે તે તેમાંથી (પ્રથમ જ્યાર્ધમાંથી) ન્યૂન કરી અવશિષ્ટ ભાગ પ્રથમ જ્યાર્ધમાં મિશ્રિત કરવાથી દ્વિતીય જ્યાર્ધ આવે છે. એ પ્રમાણે અનુક્રમે જે જે જ્યાર્ધપિષ્ઠા આવે તેમને પ્રથમ પિષ્ઠવડે ભાગનાં જે લઘ્નિ આવે તેને, તે જ્યાર્ધપિષ્ઠમાંથી ન્યૂન કરી, અવશિષ્ટ ભાગ ગતખંડક સાથે સંયુક્ત કરવાથી અનુક્રમે નીચેના ૨૪ જ્યાર્ધપિષ્ઠા આવશે.

ઉદાહરણથી અર્થ વિશેષતઃ સ્પષ્ટ થશે. એક રાશિની 30×60 કલા થાય; તેનો અષ્ટ માંશ એટલે $\frac{1800}{8} = 225$ એ પ્રથમ જ્યાર્ધપિષ્ઠ થયો. અર્થાત

$$\text{જ્યા (૧) = જ્યા (૨૨૫ કલા) = ૨૨૫.}$$

સૂક્ષ્મચાપે જ્યાચાપયોસ્તુલ્યત્વાત્ ।

હવે પ્રથમ પિષ્ઠ ૨૨૫ ને ૨૨૫ વડે ભાગનાં લઘ્નિ ૧ આવી તે ૨૨૫માંથી બાદ કરતાં અવશિષ્ટ ભાગ ૨૨૪ આવ્યો તે પ્રથમ પિષ્ઠ ૨૨૫ માં ઉમેરતાં $225 + 224 = 449$ આવ્યા તે દ્વિતીય જ્યાર્ધપિષ્ઠ આવ્યો. અને દ્વિતીય ખંડક $= 449 - 225 = 224$.

દ્વિતીયપિષ્ઠ ૪૪૯ ને ૨૨૫ વડે ભાગનાં ૧ પૂર્ણાંક અને અર્ધાધિક અવયવ તુલ્ય લઘ્નિ આવી તેને ૨ ગણી ૪૪૯માંથી ન્યૂન કરતાં અવશિષ્ટ ભાગ ૪૪૭ આવ્યો તે ગત ખંડક ૨૨૪ માં ઉમેરતાં $224 + 447 = 671$ આવ્યા તે તૃતીય જ્યાર્ધપિષ્ઠ થયો અને સ (૩) $= 671 - 449 = 222$. તૃતીય પિષ્ઠ ૬૭૧ ને ૨૨૫ વડે ભાગના લઘ્નિ ૨૩ થી વધારે અને ૩ થી ઓછી આવી તેને ૩ ગણી ૬૭૧માંથી ન્યૂન કરતાં ૬૬૮ આવ્યા તે ગત ખંડક ૨૨૨ માં ઉમેરતાં $668 + 222 = 890$ આવ્યા તે ચતુર્થ જ્યાર્ધ પિષ્ઠ થયો અને ચતુર્થ

(૧) These are the differences of the first and second order respectively.

આ અંતરો અનુક્રમે પહેલા અને બીજાં દરજ્જાનાં છે.

ખરૂકે $x(4) = 160 - 169 = 216$. એજ પ્રમાણે આગળના પિરૂડો પણ સિદ્ધ કરી શકાય. હવે શ્લોકમાં આપેલા શબ્દ સૂત્રને સંજ્ઞા સૂત્રમાં મુકીએ તો

$$\text{જ્યા (ન + ૧)} = \left\{ \text{જ્યા (ન)} - \frac{\text{જ્યા (ન)}}{૨૨૫} \right\} + x(ન)$$

એ સૂત્ર નિષ્પન્ન થયું અને તે નીચે પ્રમાણે ઉપપન્ન કરી શકાય—
સમાસ ભાવનાથી^(૭)

$$\begin{aligned} \text{જ્યા (ન + ૧)} &= \frac{\text{જ્યા (ન) કોજ્યા (૧) + કોજ્યા(ન) જ્યા (૧)}{\text{ત્રિજ્યા}} \\ &= \frac{\text{જ્યા (ન)}}{\text{ત્રિજ્યા}} \left\{ \text{ત્રિજ્યા} - \frac{૨ \text{ જ્યા}^2(૩)}{\text{ત્રિજ્યા}} \right\} + \frac{\text{જ્યા (ન+૧)}}{૨} \\ &\quad - \frac{\text{જ્યા (ન - ૧)}}{૨} \end{aligned}$$

પદાન્તર અને સવૂકરણથી

$$\frac{\text{જ્યા (ન + ૧)}}{૨} = \text{જ્યા (ન)} - \frac{\text{જ્યા (ન - ૧)}}{૨} - \frac{૨ \text{ જ્યા (ન) જ્યા}^2(૩)}{(\text{ત્રિજ્યા})^2}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી જ્યા (ન + ૧)} &= ૨ \text{ જ્યા (ન)} - \text{જ્યા (ન - ૧)} - \frac{૪ \text{ જ્યા (ન) જ્યા}^2(૩)}{(\text{ત્રિજ્યા})^2} \\ &= \left\{ \text{જ્યા (ન)} - \frac{૪ \text{ જ્યા (ન) જ્યા}^2(૩)}{(\text{ત્રિજ્યા})^2} \right\} + \text{જ્યા (ન)} - \text{જ્યા (ન - ૧)} \\ &= \left\{ \text{જ્યા (ન)} - \frac{\text{જ્યા (ન)}}{૨૨૫} \right\} + x(ન) \end{aligned}$$

$$\text{કારણ જ્યા (ન) - જ્યા (ન - ૧) = } x(ન)$$

(૭) In this and the subsequent argument formulae corresponding to the following ones have been used:-

$$(i) \sin(A+B) = \sin A \cos B + \cos A \sin B.$$

$$(ii) \cos A = 1 - 2 \sin^2 \frac{A}{2}$$

$$(iii) \cos A \sin B = \frac{1}{2} \sin(A+B) - \frac{1}{2} \sin(A-B)$$

આ અને આ પછીની મુક્તમાં નીચે આપેલાં સૂત્રોને લગતાં સૂત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:—

$$(૧) \text{જ્યા (મ+ય)} = \text{જ્યા મ કોજ્યા ય} + \text{કોજ્યા મ જ્યા ય}$$

$$(૨) \text{કોજ્યા મ} = 1 - 2 \text{જ્યા}^2 \frac{મ}{2}$$

$$(૩) \text{કોજ્યા મ જ્યા ય} = \frac{1}{2} \text{જ્યા (મ+ય)} - \frac{1}{2} \text{જ્યા (મ-ય)}$$

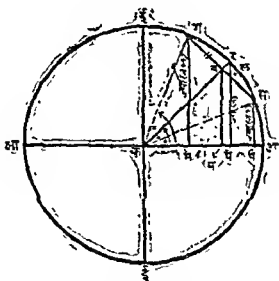
(૭ અ) જ્યા (ન) / ૨૩૩ એ વધારે શુદ્ધ મૂલ્ય છે પરંતુ લાઘવની ખાતર સિદ્ધાન્તકરે જ્યા (ન) / ૨૨૫ લીધા છે.

$$(૭ બ) \text{ઉત્ક્રમજ્યા} = \text{ત્રિજ્યા} - \text{કોટિજ્યા. શુઓ પાદશીકા (૧૦)}$$

$$\begin{aligned}
 \text{અને } \frac{૪ જ્યા (ન) જ્યા^૨ (૩)}{(ત્રિજ્યા)^૨} &= \frac{૪ જ્યા (ન) જ્યા^૨ (૩૨૫ કલા)}{(૩૪૩૮)^૨} \\
 &= \frac{૪ જ્યા (ન) \times (\frac{૩૨૫}{૪})^૨}{(૩૪૩૮)^૨} \text{ સૂક્ષ્મચાપે} \\
 &= \frac{જ્યા (ન) \times (૨૨૫)^૨}{(૩૪૩૮)^૨} \text{ જ્યાચાપયોસ્તુત્વત્વાત્ ।} \\
 &= જ્યા (ન) \times (\frac{૩૨૫}{૩૪૩૮})^૨, \\
 &= જ્યા (ન) \times (\frac{૧૦૫}{૧૧૮૮})^૨ \\
 &= \frac{જ્યા (ન)}{૨૨૫} : - \text{સગમગ. (૭૫)}
 \end{aligned}$$

इत्युपपन्नम् सर्वम् ।

પ્રસ્તુત સૂત્રની નીચે પ્રમાણે દાર્શિક (visual, geometrical) ઉપપત્તિ પણ આપી શકાય.

ઉપરની આકૃતિમાં સ ધ = જ્યા (ન-૧), ર પ = જ્યા (ન) અને ગમ = જ્યા (ન+૧). તે સીવાયની આકૃતિ સુગમ છે.

હવે સ (ન+૧) = જ્યા (ન+૧) - જ્યા (ન) = ગમ - રપ.

સ (ન) = જ્યા (ન) - જ્યા (ન-૧) = રપ - સ ધ.

તેથી ધિ (ન) = સ (ન) - સ (ન+૧) = ૨ રપ - (સ ધ + ગમ).

પણ સ ધ + ગમ = ૨ ય વ.

તેથી ધિ (ન) = સ (ન) - સ (ન+૧) = ૨ (રપ - ય વ)

= ૨ રલ

= ૨ ય ર × રલ
ય ર

$$= ૨ ય ર \times \frac{૨૫}{૬૨}$$

$$= ૨ ય ર \times જ્યા (૧) / ત્રિજ્યા$$

હવે ય ર અને ત્રિજ્યા અવિકારી છે તેથી વિ(૧) અને જ્યા (૧) પ્રમાણિત છે.
 વળી ય ર = ઉત્ક્રમજ્યા (૧) (૭મ) = ૭.૩૭૪ (સૂક્ષ્મ પ્રકારેણ)

$$\text{તેથી } જ્યા (૧) - જ્યા (૧ + ૧) = \frac{૧૪.૭૪૮}{૩૪૩૮} \times જ્યા (૧) = \frac{જ્યા (૧)}{૨૩૩} \text{ લગભગ}$$

$$\text{એટલે જ્યા (૧ + ૧) - જ્યા (૧) = જ્યા (૧) - \frac{જ્યા (૧)}{૨૩૩}$$

$$\text{તેથી જ્યા (૧ + ૧) = જ્યા (૧) - \frac{જ્યા (૧)}{૨૩૩} + જ્યા (૧)$$

$$= \left\{ જ્યા (૧) - \frac{જ્યા (૧)}{૨૨૫} \right\} + જ્યા (૧) \text{ લગભગ.}$$

અહ્યાન્ટરત્વાત્ ।

इति सर्वमुपपन्नम् ॥

ટીકાકાર રંગનાથે ઉપરના શ્લોકની ઉપપત્તિ આપવાનો યત્ન કર્યો છે પરંતુ તેની યુક્તિ કંઈક વિલક્ષણ છે. તે લખે છે:—

અથ ચતુર્વિંશતિજીવાનાં યથોત્તરમુપચયાત્તદન્તરરૂપલ્પણ્ડાનાં યથોત્તરમ-
 પચયસ્ય ઘૃત્તે જ્યાંકનેન પ્રત્યક્ષત્વાજ્જ્યાન્તરરૂપલ્પણ્ડાનામન્તરં યથોત્તરમુપચિત-
 મિતિ દ્વાવિંશતિચયોર્વિંશતિચતુર્વિંશતિજ્યાનામન્તરયોરન્તરમિદં પરમં લ્પણ્ડા-
 ન્તરં સૂક્ષ્મજ્યોત્પત્તિ પ્રકારેણાવગતમ્ ૧૮.૧૬.૪૮ । અથ ત્રિજ્યયેદંલ્પણ્ડા-
 ન્તરન્તદ્વા પ્રથમજ્યયાકિમિત્યનુપાતેન ફલપ્રમાણયોઃ ફલેનાપચર્યે પ્રમાણસ્થાને
 તત્ત્વાશ્વિનો ૬ નેન ભક્ત્તા પ્રથમજ્યા ફલં પૂર્વ દ્વિતીયલ્પણ્ડયોરન્તરમ્...(પ્રથમ-
 વિલ્પણ્ડકઃ) ॥

સાધાર્થ:—૨૪ જીવાઓની યથોત્તર વૃદ્ધિ થવાથી તેમના અંતર ૩૫ ખણ્ડકોનો યથો-
 ત્તર કાય થાય છે તે વાત આકૃતિથી સ્પષ્ટ હોવાથી ખણ્ડકોના અન્તર-૩૫ વિખણ્ડકોની
 યથોત્તર વૃદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. એટલે ૨૨ મી, ૨૩ મી અને ૨૪ મી જ્યા ના અન્તર ૩૫
 ૨૩ મા અને ૨૪ મા ખણ્ડકોનું અંતર (અર્થાત્ ૨૩ મી વિખણ્ડક) સૂક્ષ્મ જ્યોત્પત્તિ
 પ્રકારથી ૧૫ | ૧૬ | ૪૮ | છે(૮) એમ જણાય છે, તેથી નીચેનો અનુપાત ઉપલબ્ધ થાય છે:—

$$\text{ત્રિજ્યા} \div \text{વિ (૨૩)} = જ્યા (૧) \div \text{વિ (૧)}$$

(૮) It may be noted here in passing that the ancient Indian Mathematicians used the sexagesimal system of notation to represent fractions whether of abstract or concrete quantities. Thus 15/16/48/ is. equivalent to $15 + \frac{16}{60} + \frac{48}{(60)^2}$. It will be observed that the modern decimal system of reducing fractions is merely a

જે ઉપરથી પ્રથમ વિખણકે જાણી શકાય અને તે ઉપરથી આગળના જ્યાં પિણ્ડો અને વિખણકો સિદ્ધ કરી શકાય:—

આ પ્રમાણે ટીકાકારની યુક્તિ છે પરંતુ તે વિચારવા જેવી છે. જવાબોની વૃદ્ધિથી ખણકોનો ક્ષય આકૃતિથી પ્રત્યક્ષ થાય છે પરંતુ તે ઉપરથી વિખણકોની વૃદ્ધિ સિદ્ધ થતી નથી. કદાચ વિખણકોનો ઉપચય સ્વીકારીએ તોપણ તે ઉપચય પ્રમાણગત છે એમ સિદ્ધ કર્યા સીવાય ઉપરનો અનુપાત મુકવો એ સમ્પ્રતિકૃત નથી. જરા વિચારથી જાણીએ કે એ અનુપાત પણ દોષયુક્ત છે કારણ આપણે પાછળ સિદ્ધ કરી ગયા તે પ્રમાણે જ્યાં (ન) અને વિ (ન) પ્રમાણગત છે તેથી ખરો અનુપાત નીચે પ્રમાણે છે:—

જ્યાં (૨૩) : વિ (૨૩) = જ્યાં (૧) : વિ (૧) અર્થાત્ ટીકાકારની ઉપપત્તિ ખરાબર નથી. (૯)

ઉપરના સૂત્ર પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલા ૨૪ જ્યાંપિણ્ડો સિદ્ધાન્તકારે નીચેના ૬ શ્લોકમાં વર્ણવ્યા છે.

તત્ત્વાશ્વિનોડકાશ્વિ કૃતારૂપભૂમિધરર્તવઃ ॥

ચાક્રાદ્યૌં પંચશન્યેશા વાણરૂપગુણેન્દવઃ

॥ ૧૭ ॥

શૂન્યલોચનપદ્મચૈકાશ્વિભ્રૂરૂપમુનોન્દવઃ ॥

વિયચ્ચન્દ્રાતિધૃતયો ગુણરન્ધ્રામ્વરાશ્વિનઃ

॥ ૧૮ ॥

મુનિપદ્મ્યમનેત્રાણિ ચન્દ્રાગ્નિકૃતદક્ષકાઃ ॥

પચ્ચાદવિપયાક્ષીણિ કુઞ્જરાશ્વિનમાશ્વિનઃ

॥ ૧૯ ॥

રન્ધ્રપદ્મચાદકયમા વસ્ત્રશ્ચક્રયમાસ્તથા ॥

કૃતાદશશૂન્યજ્વલના નગાદ્રિશશિવદ્વયઃ

॥ ૨૦ ॥

પદ્મપદ્મલોચનગુણાશ્વન્દ્રનેત્રાન્નિવહ્નયઃ ॥

યમાદ્રિવન્દિજ્વલના રન્ધ્રશૂન્યાર્ણવાગ્રવઃ

॥ ૨૧ ॥

convenient adaptation of the above and that the sexagesimal system of units obtaining in modern mathematics is only a particular case of the above general system.

અહિં પ્રસંગોપાત્ કહી દઇએ કે પ્રાચીન ભારતીય ગણિતીઓ તાત્ત્વિક અથવા ભૌતિક અપૂર્ણાંકો દર્શાવવાને પદ્ધતિ પદ્ધતિ વાપરતા. આ સુજ્ઞા ૧૫ | ૧૬ | ૪૮ = ૧૫ + $\frac{૧૬}{૬૦}$ + $\frac{૪૮}{૬૦}$ આ ઉપરથી જાણીએ કે આધુનિક દર્શાવ અપૂર્ણાંક પદ્ધતિ એ ઉપરની પદ્ધતિનું સગવડવાળું રૂપાંતર માત્ર છે; અને આધુનિક ગણિતમાં ધટકોની જે પદ્ધતિ પદ્ધતિ રહી ગઇ છે તે ઉપરની વ્યાપક પદ્ધતિનો વિશિષ્ટ પ્રકાર માત્ર છે.

(૯) The commentator has evidently begged the question by working backwards and adopting his argument to the exigency of the case.

અહિં ટીકાકાર પાછે પગલે ચાલીને અને વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિની જરૂરિયાત પ્રમાણે પોતાની યુક્તિને બંધબેસતી કરીને પરિણામને ગૃહીત કરે છે.

રૂપાગ્નિસાગરગુણા ઘસ્વમ્નિકૃતધ્વજનયઃ ॥

પ્રોજ્ઞયોત્ક્રમેણ વ્યાસાર્ધદુત્ક્રમજ્યાર્ધપિષ્ઠકાઃ ॥ ૨૨ ॥

છેલા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્ક્રમજ્યા પિષ્ઠો કેવી રીતે સાધવા તે બતાવ્યું છે. “જ્યાચાપયોર્વાણરૂપમન્તરમુત્ક્રમજ્યા ।” (૧૦)

અર્થાત ચાપ અને જ્યા વચ્ચેનું બાણરૂપ અન્તર તે ઉત્ક્રમજ્યા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ત્રિજ્યા અને કોટિજ્યાનું અન્તર તે ઉત્ક્રમજ્યા. એટલે વ્યાસાર્ધમાંથી વિપરીત ક્રમથી જ્યાપિષ્ઠો ન્ચન કરીએ તો ઉત્ક્રમજ્યાપિષ્ઠો આવે એ સ્પષ્ટ છે. આગળના પાંચ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલા ઉત્ક્રમજ્યા પિષ્ઠો આપેલા છે પરંતુ લ'બાણ બમથી તે અહીં આવ્યા નથી. ઉપર આપેલા છ શ્લોકમાં વર્ણવેલા જ્યા પિષ્ઠો અને પાશ્ચાત્ય ગણિતશાસ્ત્રથી અર્વાચીન કાળમાં સિદ્ધ કરેલા જ્યાપિષ્ઠોનું તુલનાત્મક કોષ્ટક નીચે આપેલું છે. પાશ્ચાત્ય ગ-

ચાપ	જ્યાપિષ્ઠ	જ્યા ત્રિજ્યા	પાશ્ચિમાત્ય જ્યા	કોણ
૧	૨૨૫	• ૦૬૫૪૪...	• ૦૬૫૪	૩° ૪૫'
૨	૪૪૬	• ૧૩૦૫૯...	• ૧૩૦૫	૭ ૩૦
૩	૬૭૧	• ૧૯૫૧૭...	• ૧૯૫૧	૧૧ ૧૫
૪	૮૯૦	• ૨૫૮૮૭...	• ૨૫૮૮	૧૫ ૦
૫	૧૧૦૫	• ૩૨૧૪૦...	• ૩૨૧૪	૧૮ ૪૫
૬	૧૩૧૫	• ૩૮૨૪૮...	• ૩૮૨૭	૨૨ ૩૦
૭	૧૫૨૦	• ૪૪૨૧૧...	• ૪૪૨૩	૨૬ ૧૫
૮	૧૭૧૯	• ૫૦૦૦૦...	• ૫૦૦૦	૩૦ ૦
૯	૧૯૧૦	• ૫૫૫૫૫...	• ૫૫૫૫	૩૩ ૪૫
૧૦	૨૦૯૩	• ૬૦૮૭૮...	• ૬૦૮૮	૩૭ ૩૦
૧૧	૨૨૬૭	• ૬૫૯૩૯...	• ૬૫૯૪	૪૧ ૧૫
૧૨	૨૪૩૧	• ૭૦૭૦૯...	• ૭૦૭૧	૪૫ ૦
૧૩	૨૫૮૫	• ૭૫૧૮૯...	• ૭૫૧૯	૪૮ ૪૫
૧૪	૨૭૨૮	• ૭૯૩૪૮...	• ૭૯૩૪	૫૨ ૩૦
૧૫	૨૮૫૯	• ૮૩૧૫૮...	• ૮૩૧૫	૫૬ ૧૫
૧૬	૨૯૭૮	• ૮૬૬૨૦...	• ૮૬૬૦	૬૦ ૦
૧૭	૩૦૮૪	• ૮૯૭૦૩...	• ૮૯૬૯	૬૩ ૪૫
૧૮	૩૧૭૭	• ૯૨૪૦૮...	• ૯૨૩૯	૬૭ ૩૦
૧૯	૩૨૪૬	• ૯૪૭૦૬...	• ૯૪૬૯	૭૧ ૧૫
૨૦	૩૩૨૧	• ૯૬૫૯૬...	• ૯૬૫૯	૭૫ ૦
૨૧	૩૩૭૨	• ૯૮૦૮૦...	• ૯૮૦૮	૭૮ ૪૫
૨૨	૩૪૦૯	• ૯૯૧૫૬...	• ૯૯૧૪	૮૨ ૩૦
૨૩	૩૪૩૧	• ૯૯૭૯૬...	• ૯૯૭૯	૮૬ ૧૫
૨૪	૩૪૩૮	૧૦ ૦૦૦૦૦...	૧૦ ૦૦૦૦	૯૦ ૦

(૧૦) “Versed sine” of modern mathematics.

જોતે આધુનિક ગણિતમાં ‘વર્ડ સાઇન’ (Versed sine) કહે છે તે,
પુ. ૭

ણિતમાં જ્યા અને ત્રિજ્યાનું હમેશાં ભાગફળ (Ratio) લેવામાં આવે છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે.

તુલનાની સરળતા ખાતર જ્યા અને ત્રિજ્યાનું ભાગફળ (Ratio) પાંચ દશાંશ સ્થળ સુધી ગણી ત્રીજા આસનમાં આપેલું છે. ચોથા આસનમાં પાશ્ચાલ પદ્ધતિથી ચાર દશાંશ સ્થળ સુધી શોધિત સાધન (Sine) આપેલી છે, અને છેડા આસનમાં ચાપને અનુવર્તી જે કેન્દ્રસ્થ કોણ થાય તેનાં અંશ તથા કલા આપેલાં છે. કોષ્ટકના આંકડાની તુલનાથી સૂર્ય સિદ્ધાન્તના જ્યાપિણ્ડોની શુદ્ધતાનો ખ્યાલ આવશે. અહીં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે આ ગણતરી ટંકક સ્થૂળ રીતે કરી છે. આથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ ગણતરી આ જ સૂત્રો ઉપરથી કે બીજાં સૂત્રો ઉપરથી પણ થઈ શકે છે અને તે ભારત વર્ષમાં થઈ પણ છે. સૂર્યસિદ્ધાન્તની પ્રાચીનતાનો પણ સાથે સાથે ખ્યાલ રાખવો ઘટે છે.

એક વૃત્તઅનુર્થાંશના ૨૪ (સરખે અન્તરે) ભાગ દેખી ૨૪ જ્યા પિણ્ડો થાય તે ઉપરના કોષ્ટકમાં આવ્યા છે. હવે ગમે તે વ્યવધાયક (Intermediate) ચાપના જ્યા સાધન માટે નીચેના જે શ્લોક આપેલા છે.

લિતાસ્તત્વયમૈર્મકા લઘ્વં જ્યાપિણ્ડકં ગતમ્ ॥

ગતગમ્યાન્તરામ્યસ્તમ્ વિભજેસત્વલોચનૈઃ ॥ ૩૧ ॥

તદવાપ્તફલં યોજ્યં જ્યાપિણ્ડે ગતસંજ્ઞકે ॥

સ્વાત્ક્રમજ્યા વિધિરયમુત્ક્રમજ્યાસ્વપિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ:—અબીદ આપતી કલા કરી ૨૨૫ વડે ભાગતાં જે લઘ્વિ આવે તે ગત જ્યા પિણ્ડોનો અંક થયો. (ચાર પછીનો ગમ્ય જ્યા પિણ્ડોનો અંક કહેવાય) ગત અને ગમ્ય જ્યાપિણ્ડોના અન્તર વડે અવશિષ્ટ ભાગને શુણ્ણી ૨૨૫ વડે ભાગતાં જે લઘ્વિ આવે તે ગત જ્યાપિણ્ડ સાથે સંયુક્ત કરવાથી અબીદ આપતી જ્યા આવશે. આવો જ વિધિ ઉત્ક્રમજ્યામાં પણ વિદિત છે.

આ સૂત્રમાં “ સૂક્ષ્મ ખણ્ડકો અનુપાતસિદ્ધ (proportional) હોય છે ” (૧૧) એ જ નિયમનું કથન છે એટલે ઉપપત્તિની આવશ્યકતા નથી. સાધારણ વિચારથી એ નિયમનું સહ પ્રતીતિ થાય તેમ છે.

હવે જ્યા ઉપરની ધનુરાનયન માટે નીચેનું સૂત્ર આપ્યું છે.

જ્યાં પ્રોજ્ઞય ચોષં તત્ત્વાશ્વિહતં તદ્વિપરોધધૃત્તમ્ ॥

સદ્ધ્યાત્તત્વાશ્વિસંઘર્ગે સંયોજ્ય ધનુરુચ્યતે ॥ ૩૨ ॥

અબીદ જ્યામાંથી એપૂર્ણ જ્યાપિણ્ડ બાદ કરી શેષને ૨૨૫ વડે શુણ્ણી ગત અને ગમ્ય જ્યા પિણ્ડોના અન્તર વડે ભાગતાં જે આવે તે ગત ચાપની દેડામાં હમેશાં અબીદ જ્યાના ધનુર્પત્ની કલા આવશે. અહીં પણ સૂક્ષ્મ ખણ્ડકોની અનુપાતગમ્યતાનો નિયમ (૧૧) ઉપયુક્ત છે એટલે ઉપપત્તિ રપદ છે.

(૧૧) Principle of proportional parts for small differences.

‘ અથ અન્તરે માટે પ્રમાણગત ભાગો ’ નો સિદ્ધાંત.

“શ્રી સૂર્ય સિદ્ધાન્ત” ના કર્તા સંબંધી કંઈ પણ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી. જહાંગીરના સમકાલીન રંગનાથ નામના ગણકે “શ્રી સૂર્યસિદ્ધાન્ત” ઉપર “ગૂઢાર્થ પ્રદર્શિકા” નામની ટીકા લખી છે. ટીકાનો ઉપક્રમ કરતાં રંગનાથ લખે છે કે:—

અથ ગ્રહાદિચરિતજિજ્ઞાસુન્મુર્તીસ્તત્પ્રશ્નકારકાન્ પ્રતિસ્વયંવિદિતં યથાર્થ-
તત્ત્વં સૂર્યાશપુરુષમયાસુરસંવાદં ચક્રતુકામઃ કથિદપિ:.....||

અર્થાત્ “શ્રી સૂર્ય સિદ્ધાન્ત” કોઈ અજ્ઞાત ઋષિપ્રણીત ગ્રંથ છે એમ અનુમાન થાય છે. આવા પ્રાચીન ગ્રંથમાં ગણિતના ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાન્તોનો આટલો સુંદર સમન્વય બેઠક ક્યું આપ્યો હશે જર્વથી પુલાયા વગર રહેશે? આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં પ્રયોજન, ઔચિત્ય અને કલાનો કદી પણ અભાવ નથી હોતો. પ્રાશ્નાત્મક ગ્રંથો પ્રમાણમાં વધારે શાસ્ત્રીય અને વિશદ હોય છે એ ખરૂં-અને તેમના આ ગુણો અનુકરણીય છે પરંતુ તેમાં ક્યવિત અતિશયતાનો પણ દોષ હોય છે અને બહુધા કલાચિહ્નીનતા હોય છે. શાસ્ત્રીય વિષયોમાં પણ રસ અને કલાની નિર્ભર સામગ્રી હોય ત્યારે જ તેમનું અધ્યયન સંપૂર્ણ ફલદાયી તીવડે છે. અર્વાચીન ભારત દેશમાં પદ્ધતિનો મુખ્ય સંયોગ કરી -બતાવશે ત્યારે જ આપ સંસ્કૃતિના પ્રીતિ સ્તંભનો યથાર્થ પુનરુદ્ધાર રશે. અસ્તુ ।

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય.

૩

ભાસ અને સ્વપ્નવાસવદત્તાદિ નાટકચક્ર.

[સસિકલાલ. છા. પરીખ.]

સુવિમલમુખાદ્યંગે વ્યંકલક્ષણવૃત્તિભિઃ ।

પરેતોઽપિ સ્થિતો ભાસઃ શરીરૈરિવ નાટકૈઃ ॥

અવંતિસુંદરીકથા.

‘સ્વપ્નવાસવદત્તા’ વર્તમાન યુગની ‘ગ્રેન્ડ માટે ૧૯૧૨ માં પ્રસિદ્ધ થયું, પછી ક્રમે ક્રમે બીજા બાર નાટકો પ્રસિદ્ધ થયાં. તે બધાં નીચે પ્રમાણે—(૧) સ્વપ્નવાસવદત્તા (૨) પ્રતિશાયોગન્ધરાયણ (૩) પંચરાત્ર (૪) અવિમારક (૫) બાલચરિત (૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦) મધ્યમન્યાયોગ, દૂતવાક્ય, દૂતધટોત્કચ, દર્શુભાર, ઉરભંગ (૧૧) અભિષેક (૧૨) આરદ્રત, (૧૩) પ્રતિમા નાટક. આમાંના કેટલાકની, શ્રીગણપતિ શાસ્ત્રીની રચેલી સંસ્કૃત દીક્ષા સાથે, બીજી આવૃત્તિ પણ બહાર પડી છે.

આ નાટકોની પ્રાસિદ્ધી સંસ્કૃત સાહિત્યના મહત્ત્વમાં અને પ્રતિષ્ઠામાં ભારે વધારો થયો છે. અત્યાર સુધી નહિ અનુભવેલી રસસાગરો પ્રાપ્ત થઇ છે. તેનો દર્તા પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ‘નાટકકારોમાં બેશક માર્ગ મૂકાવે’ એવા દેખાય છે. પણ આ નાટકકાર કોણ એ બહુ જ વિવાદાર્થક છે. આ નાટકો કયા સમયના હશે તે પણ એટલું જ સંદિગ્ધ છે. એક બાબત આ નાટકોના, શોધનાર શ્રી ગણપતિ શાસ્ત્રી અને આ દેશના તેમ જ પશ્ચિમના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો આ નાટકો ભાસના છે એમ માને છે; બ્યારે બીજા પક્ષે શ્રી. રામાવતાર પાણ્ડયે, શ્રી. રઘુશાસ્ત્રી, શ્રી. ભટ્ટનાથસ્વામી તથા પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં ડૉ. બેર્નેટ આ નાટકો ભાસના હોય એમ માનતા નથી. શ્રી. આનંદશંકર દુવના શબ્દોમાં દેહીએ તો “સંસ્કૃત વાર્ધમના ઇતિહાસમાં આ “પ્રેમાનન્દનો નાટકો” ની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ છે.”

આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે આ નાટકોની રચાપનામાં અથવા પ્રેરણા અન્તે દર્તાનું નામ આપેલું નથી. એટલે કે આ હંડીકત જાણવાના પ્રાથમિક પ્રમાણનો અભાવ છે. અને તેથી બીજા સ્વતઃ અનિર્ણયક પ્રમાણોથી જે સંભાવના થઈ શકે તેનાથી સંતોષ માનવાનો છે. આ પ્રમાણોમાં બે પ્રકાર જોઇ શકાય છે. પહેલો—નાટકો વાંચતાં તેની ભાષા, રચના શૈલી, રસનિષ્પત્તિ અને તેના અગ્રાની શક્તિનો અચુક પ્રકારનો અનુભવ થાય

છે; તે અનુભવને બાકીના સંસ્કૃત સાહિત્યના જ્ઞાન સાથે મેળવતાં અમુક પ્રકારના અભિપ્રાય બંધાય છે. (આ અભિપ્રાય એક અથવા બીજા પ્રકારના નિર્ણયમાં મૂળભૂત હોય છે. તદનુસાર સામાન્ય રીતે બીજા પ્રમાણેલું તાત્પર્ય દર્શાય છે.) અને 'આન્તર' કહીએ. બીજા-આ નાટકોને લગતા બાહ્ય પ્રમાણો જેમકે તે નાટકોનો ઠંઠાના નામ સાથે અથવા સિવાય બીજા ગ્રંથોમાં, ઉદ્દેશ્ય નાટકોમાંથી મળતી વિગતો વગેરે. અને 'બાહ્ય' કહીએ. હવે ઘણીવાર એવું બને છે કે વાંચનારો આન્તર અભિપ્રાય અને કેવળ બાહ્ય પ્રમાણોથી શું નિષ્પન્ન થાય છે એ બંનેનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમાં નહિ રહેવાથી અયોગ્યરીતે પોતાનો અભિપ્રાય પ્રમાણસિદ્ધ માની લેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ઘણા વિદ્વાનોને આ નાટકો કાલિદાસ પૂર્વેના કેાઇ ઉત્તમ નાટ્યકારની કૃતિ લાગે છે, તેથી તે ભાસના હોય એવો અભિપ્રાય બાંધે છે. પણ તેઓ પ્રમાણોમાંથી આવશ્યકરીતે શું ક્ષિત થાય છે તેની બહુ દરકાર કર્યા વિના ભાસકૃત્વને નિર્વિવાદ સિદ્ધાન્ત તરીકે દોષી ખેસાડે છે. પણ આમ કરવું એ પ્રમાણશુદ્ધ તો ન જ ગણાય. જ્યાંસુધી પોતાના અભિપ્રાયને બાહ્ય પ્રમાણો સિદ્ધ ન કરે, ત્યાં સુધી તેને અને પ્રમાણશુદ્ધિને જુદા રાખવાએ જ ઠીક છે. આમ કહેવાથી પરીક્ષકના અનુભવની અને તજજન્ય અભિપ્રાયના મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા ઓછા થતાં નથી. સિદ્ધ અને અસિદ્ધ સર્વ પ્રકારની કલ્પનાનું મૂળ એમાં છે. સ્વભાવથી કે બીજા કારણેથી જેમાં બાહ્ય પ્રમાણોનો અભાવ હોય ત્યાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના અનુભવને પ્રમાણ ગણવાની આપણી પ્રથા તિરસ્કાર કરવા જેવી નથી. ઇતિહાસના અને સાહિત્યના પૂર્વ અભ્યાસથી 'અર્થોપપત્તિ' ની કલ્પનામાં કુશળ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય એ અનુચિત નથી. આવા અનુભવ અને અભિપ્રાય બીજાને સમગતવવા એ સદા સરળ નથી, તો પણ તેની એક પ્રમાણ તરીકેની ઉપયોગિતા બૂલાવવી જોઇએ નહિ. રાજ્ય પ્રમાણને આપણે પ્રાચીનો જેટલી સત્તા ન આપીએ તો પણ તેનું સ્વાભાવિક સ્થાન આપણે ખસેડી શકતા નથી.

આ દૃષ્ટિથી નાટ્યકલાની કૃત્વની ગર્યામાં બંને પ્રકારના પ્રમાણોને જુદા રાખીને પણ યોગ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. મારે પ્રથમ ભિન્ન પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોના શા અભિપ્રાય છે અને તેનું બીજા કઈ જાતના અનુભવમાં છે તે જોઈએ; અને પછી બાહ્ય પ્રમાણોથી (અન્ય ગ્રંથોમાં ઉદ્દેશ્યો તથા નાટકોની અંદરથી મળતા બાંધા વગેરેના પુરાવાથી) શું ક્ષિત થાય છે તેનો વિચાર કરીશું.

આ ગણનામાં સૌથી પ્રથમ શ્રી ગણપતિ રાજી છે. તેમને આ નાટકો, પ્રતોમાં વાંચતા અસાધારણ કવિની કૃતિ લાગી. નાટકોનાં "શૈલી અને કલ્પનામહત્ત્વ ત્રયોની મહાન કૃતિઓના હોય છે તેવા અને લાગ્યા; મહાકવિઓની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાં હોય છે તેનાથી ચઢીઆતાં" આ અભિપ્રાય બંધાયા પછી તેઓ આ નાટકોને અતિ પ્રાચીન-પાણિનિની પણ પહેલાંના, અને કાલિદાસની પહેલાં પણ યશસ્વી થએલા સુપ્રસિદ્ધ ભાસની કૃતિ માને એ સ્વભાવિક છે.

૨ આમાં મને જે મુખ્ય લાગ્યા તે જ આપ્યા છે, કેટલાક મારી બાજુ ખદાર પણ રહી ગયા હશે.

૩. સ્વ. વા. દ્વિ. આ. ની પ્રસ્તાવના. પા. ૧

નાટકો પ્રસિદ્ધ થયા પછી એ ભાસની કૃતિ છે કે નહિ એ વિષે ખૂબ ચર્ચા થવા લાગી. સ્વપ્નનાટક, પંચરાત્ર અને પ્રતિદાયૌગન્ધરાયણ પ્રસિદ્ધ થયા પછી સાહિત્યાચાર્ય શ્રી રામાવતાર પાણ્ડ્યેએ શારદા નામના સંસ્કૃત માસિકમાં વિરુદ્ધ પક્ષની ચર્ચા શરૂ કરી. સ્વપ્નવાસવદત્તાનો નાન્દી શ્લોક—ઉદયનવેન્દુસવર્ણાવાસવદત્તાવલૌ વલ્લસ્ય ત્વામ્ । પદ્માવતીર્ણપૂર્ણો વસન્તકમ્પૌ મૂર્જૌ પાતામ્ ॥ અને પ્રતિદાનાટકનો નાન્દી શ્લોક—પાતુ વાસવદત્તાયો મહાસેનોડતિવૌર્યવાન । વત્સરાજસ્તુ નામ્ના સજ્જતિર્યૌગન્ધરાયણ । —જેવા કોઇ પણ જ્ઞાતના સૌન્દર્ય વિનાના શ્લોકો કરતાં ‘જેને કાંઈ સાઈ કરતાં ન આવડ્યું તે કોઇ સાધારણ કવિ જ હોવો જોઈએ.’ પ્રસિધ્ધ મહાકવિઓની—કાલિદાસ, શુદ્રકાદિની—કૃતિઓમાં અને આ નાટકોમાં શબ્દ-અર્થનું કેટલુંક સાદર્ય જોઈ શ્રી પાણ્ડ્યેને આવા સાધારણ માણસ પાસેથી મહાકવિઓ કાંઈ લે તેના કરતાં આ નાટકકાર કોઇ ‘પદ્યચોર’ છે એમ માનવું હીક લાગે છે. એમાં કેટલીકવાર મહાકવિની પ્રૌદ્ધિ આવતી હોવાથી તેઓ કદપના કરે છે કે ‘આ કવિ અભ્યાસ માટે ભાસ શબ્દ કાલિદાસ વગેરેના યથોમાથી પદ્યો લઇ નાટકો રચતો હશે.’ એ નાટકોના ભરતવાક્યમાં, રાજસિંહ નામ આવતું હોવાથી આ કવિ ચોરસ દેશના શકે નવમા સૈકાના પાણ્ડ્યરાજ રાજસિંહનો સમકાલીન હશે એવી કદપના કરે છે. શ્રી રામાવતાર પાણ્ડ્યેના અભિપ્રાયનું બીજું તેમને આ નાટકો કુલ્લક લાગે છે તેમાં છે.^૫

તેમના પછી બીજા સમર્થ વિરોધી શ્રી રત્ન શાસ્ત્રી છે. તેઓ નિર્ધન્ય પૂર્વક એમ નંધી કહેતા કે આ નાટકો ભાસના નથી. પણ તેમનું વક્તવ્ય ભાસના નથી એ તરફ વિશેષ છે. એમના અભિપ્રાયનું બીજું પણ શ્રી રામાવતાર પાણ્ડ્યે પ્રમાણે છે. તેમને ‘મહાકવિ-વર્ગપ્રતિષ્ઠાથી એવી આ નાટકોની મનોરમ રચના લાગતી નથી’ એટલું જ નહિ પણ તેમાં કાવ્યશાસ્ત્રના અને વ્યાકરણશાસ્ત્રના અનેક દોષો છે, અને તેમાંના કેટલાક તે અદ્ભુત છે. તેઓને શ્રી પાણ્ડ્યેનો ‘કાંઈ અભ્યાસીની કૃતિ છે,’ એ અભિપ્રાય યુક્ત લાગે

૪ આ શ્લોકો કિલ્લટ અને શુદ્ધ છે તે નિર્વિવાદ છે. પહેલામાં બલબદ્ધતા બાદની સ્તુતિ કરતા ઉદયન, વાસવદત્તા, પદ્માવતી, વસન્તક પાત્રોનો નામનિર્દેશ કર્યો છે. બીજામાં સ્કન્દની સ્તુતિ કરતા વાસવદત્તા, મહાસેન, વત્સરાજ, યૌગન્ધરાયણ પાત્રોનો નામનિર્દેશ કર્યો છે. આ પદ્ધતિને મુદ્રાવંકાર કહે છે. આ પ્રમાણે પછીના નાટકોમાં મંગળ શ્લોકમાં પાત્રોનું અને વસ્તુનું સૂચન કરવાની પદ્ધતિ ક્રમે ક્રમે ગૂઢનામાં પરિણામ પામે છે; જેથી દીકાકૃષ્ણને પ્રારંભના શ્લોક ઉપર લાંબામાં લાંબા દીકા કરવી પડે છે. પછીના કવિઓના મંગળ શ્લોકો આના કરતાં વિશેષ સુંદર હોય છે. પણ નામ સૂચનની દૃષ્ટિએ આ શ્લોકોની સરળતા તેમની પ્રાચીનતાની શાખ પૂરે છે; એ જ્ઞાતની કળાની એ પ્રાથમિક રિયતિ સૂચવે છે !

૫. શારદા માસિક મ્હારી પાસે નહિ હોવાથી શ્રી રત્નશાસ્ત્રી એ ૧૯૧૬ ના એપ્રિલના વિવિધજ્ઞાન વિસ્તારમાં પાણ્ડ્યેના મનનો જે ઉત્તમ સંક્ષેપ આપ્યો છે તેમાંથી આ હકીકત લીધી છે.

છે. તેઓને શંકા રહે છે તેનું 'કારણ આ નાટકોની ભાષા અર્વાચીન કવિથી યોદ્ધાક બિન્ન છે તે છે. તેથી આ ભાષા પૌરાણિક ભાષા પ્રમાણે અસંત પ્રાચીન હોવાથી બિન્ન સ્વરૂપની છે કે સામાન્ય કવિએ તે રચેલી હોવાથી તેવી-યથા છે એનો નિશ્ચય થતો નથી.'^૧

ગણપતિ શાસ્ત્રીની કલ્પનાને અર્થથી તોડી નાખવાનો વિજ્ઞે પ્રયાસ શ્રી ભટ્ટનાથ-સ્વામીનો છે. 'તેઓ કહે છે કે રાજરેખાના શ્લોક ઉપરથી ભાસે સ્વપ્નવાસવદત્તા રચ્યું હશે તેટલું જ જણાય છે; પણ તે નાટક એ ઉપલબ્ધ નાટક છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? ઉપલબ્ધ સ્વપ્નનાટક તે ભાસતું સ્વપ્નવાસવદત્તા નથી એમ સાબીત કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. તેમને આ નાટક અનેક અનૌચિત્યોથી દૂષિત લાગે છે. તેઓની સમજ પ્રમાણે આ નાટકમાં 'સ્વપ્ન' એ જગ્યાએ મહત્વની ખાખત નથી, અને તેથી તેને સ્વપ્નવાસવદત્તા નામ આપતું એ તદ્દન અવગુણ છે. અને છેવટે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે હાલના નાટકનો 'જે કોઈ કર્તા હોય તેણે તે પૂરૂં કર્યા પછી કે આખું કાર્ય ગોઠવ્યા પછી નામ આપવાને બદલે પહેલું નામ નક્કી કરી પછી નામને બંધ બેસે એવું નાટક લખવા પ્રયાસ કર્યો છે. એની કથાની પસંદગી અને કથાની ખીછ મુશકેલીઓના કારણથી તે પોતાનું ધાર્યું કરી શક્યો નહિ. આ ઉપરથી અને એવી કલ્પના કરીએ છીએ કે બીજું એવું નાટક હોતું જોઈએ કે જેમાં આવા અનૌચિત્યો હશે નહિ. ૭ શ્રી ભટ્ટનાથ-સ્વામીના અભિપ્રાયનું ખીજ હાલના સ્વપ્નવાસવદત્તા નાટકના દોષોમાં છે.

યુરોપીઅને વિદ્વાનોમાં આ નાટકો ભાસના નથી એ મનનો આશ્રય રાખનાર ડૉ. બોર્નેટ છે. તેમના અભિપ્રાયનું ખીજ એમના લેખખાથી કળી શકાતું નથી. પણ એ નાટકો, ઉપરથી તે પ્રાચીન હોય એવી કલ્પના એમને થઈ નથી. એટલું જ નહિ પણ તેઓ એમ માને છે કે ભાગ્યે જ કોઈ એને ભાસના ગણતું હોય. તેઓ આ તેર નાટકોમાં તથા મત્ત-વિદ્યાસપ્તદસનમાં અમુક રચનાભાદરવ જુલે છે અને તે ઉપરથી અનુમાન કરે છે કે આ નાટકો મત્તવિદ્યાસના કર્તા મહેન્દ્રવિક્રમવર્મા રાખના સમયના (આશરે ઈ.સ. ૬૭૫) કોઈ કવિની કૃતિ હશે.^૨

શ્રી ગણપતિ શાસ્ત્રીના આ મુખ્ય પ્રતિપક્ષીઓ છે. પણ કર્તૃત્વના પ્રશ્નમાં તેમના મનનું સમર્થન કરનાર અનેક વિદ્વાનો છે. આપણા શ્રદ્ધિસાક્ષર અને સાહિત્યભર્મજ શ્રી કેશવચાવ ડૂવ આ નાટકો ઉપરથી તેના કર્તા વિષે કહે છે કે તે 'એક નાટકકારેના મંડળમાં માર્ગ મૂકાવે એવો હતો.' તે કોણ હશે એના જવાબમાં તેઓ જણાવે છે કે 'જે કે સ્વપ્નવાસવદત્તામાં કોઈ પણ ઠેકાણે કર્તા તરીકે ભાસતું નામ છે નહિ, તથાપિ તે ભાસે જ રચ્યું છે એમ શંકા કે વિવાદના અવકાશ વગર સિધ્ધ થાય છે. એ નાટક ઉપરાંત બીજા આર નાટકો ભાસના નામથી પ્રસિધ્ધ થયાં છે એમાં કર્તાનું નામ છે નહિ; તેમ છતાં એ જે ઉચ્ચ ભાવ અને આદ્ર્હલ્યનું એમાં 'દર્શન થાય છે તે ઉપરથી, અને સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવના, સાદ્દ સંવિધાન, પ્રસન્ન શૈલી, પંડિતાધના એવા

૧ વિ. તા. વિ. એપ્રીલ અને મે. ૧૯૧૬ ના અંકો.

૭ ઇ. એ. વૉ. ૪૫ પા. ૧૯૧

૮ જ. રો. એ. મો. પા. ૨૩૩-૩૪ ૧૯૧૯ એપ્રીલ.

વગરની ભાષા, આડંબર વિનાની ટૂંકી ઉક્તિ, સૂચન વગર એકએક માત્ર પ્રવેશ, રાજ ભક્તિએ ઉભરાતાં આદિ અને અન્ય મંગલો વગેરે વિશિષ્ટતા ઉપરથી સહેજે જણાઇ આવે છે, કે એ પણ સ્વપ્નવાસવદત્તાના કર્તાએ જ રચેલાં છે.^૯

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્યનો યૂરોપને એક મનોહર ગણાતા ગ્રંથદ્વારા પરિચય કરાવનાર પ્રો. સીલ્વે' લેવી પણ આ જ મતના છે. તેમના અભિપ્રાયનું બીજું પણ આ ગ્રંથો તેમને પ્રાચીન અને સરસ કૃતિઓ લાગે છે તેમાં દેખાય છે તેઓના મતે 'સ્વપ્નવાસવદત્તા એ સમગ્ર મનુષ્ય જાતિની સમાન સંપત્તિ છે.' તેઓ કહે છે કે 'તેની વાસ્તવિકતા (તે ભાસના છે તે) વિવાદનો વિષય નથી.' 'કાલિદાસ કરતાં એણે સંમાર્જિત પણ બનાવેલી ભરપૂર-ખાણુ એના એક પ્રસિધ્ધ શ્લોકમાં કહે છે તે પ્રમાણે સપ્તાકૈઃ—ભાસના નાટકો હોદી એરી-રોટાટ્ઝ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો બરાબર પાળે છે.^{૧૦}

ખીજો એક દાખલો લઈએ. ડૉ. એફ. હબ્સ્ટુ. ટોમસ ડૉ. બાર્નેટના મતનો પ્રતિવાદ કરતાં જણાવે છે કે આ નાટકો ભાસના છે તે વિષે તેમને બહુ જ ઘોડી શંકા છે. તેઓના અભિપ્રાયનું બીજું નીચેના વાક્યોથી સ્પષ્ટ થાય છે. "પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકોની રચનાશૈલી અને વસ્તુ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી કાર્તિ અને ભાસની કૃતિને બાજે એવાં છે. તે શુદ્ધતા અને તેજસ્વિતાની આપણા ઉપર હાથ પાડે છે; અને તેમાં મહાભારત-રામાયણના સીધા ઉદ્દગમની પ્રેરણાનું આપણને ભાન થાય છે."^{૧૧}

તે વિદ્વાને જ આ નાટકોને ભાસકર્તૃક માનનારા વિદ્વાનોની નામાવલી આપી છે. તે અહીં ઉતારવાથી ભાસની તરફેણમાં 'યૂરોપના કેટલા મત (!!) છે તે જણાઇ આવશે. "આ વિષય ઉપર લખનારા લગભગ બધા યૂરોપીઅન વિદ્વાનો ભાસકર્તૃત્વ સ્વીકારે છે. (ડૉ. બાર્નેટ સિવાય.) નીચે જણાવ્યા છે એટલા તો જોહામાં જોહા. પ્રો. યાકોબી (trans of the Vāsavadattā) પ્રો. જીલી (Göttingen Nachrichten, 1916, p. 353), પ્રો. વીન્ટરનીસ (Festschrift Kuhn, pp. 299-304) પ્રો. કેનેવ (ibid., pp. 136 seq. and Das indische Drama, pp. 51 seq.)

૯. સ્વપ્ની સુદરી પ્રસ્તાવના પા. ૮-૯

૧૦. આશ્વટ' બાસ્તાંના સ્વપ્નવાસવદત્તાના અનુવાદની પ્રસ્તાવના. 'A play like the Svapnavasava datta is the common property of the whole humanity.' 'Their authorship is incontestible. Less severely chiselled than the plays of Kalidas, but full of episodes, as Bana called it in one of his famous stanzas, the plays of Bhasa very scrupulously follow the classical rules of the Indian Aristotle, Bharat.' ફ્રેન્ચમાંથી આ અનુવાદ કરી આપતા મારે હું અધ્યાપક બ. ગા. હકીરનો આભારી છું.

૧૧. જ. રૅ. એ. સો. ૧૯૨૨. જન્યુઆરી પા. ૮૧ 'The published plays are in style and matter worthy of the fame which they have enjoyed and of Bhasa's authorship. They impress us by their freshness and vigour; and we feel in them the inspiration of direct derivation from the great epics.'

બોન્નારો (trans-of the Vāsavadattā) પ્રો. સ્વાલી (Giornale della Soc. As. Italian, XXV, p. 95), પ્રો. પેલાસિની (ibid.) ડૉ. લેસ્લી (loc. cit.) ડૉ. લીન્ડેનાઉ (Bhasa studien) ડૉ. મૉર્ગેનસ્ટર્ન (op. cit.), મૉ. લાસોટ (J. A. S. ser XI, vol. XIII, pp. 493 seq), ડૉ. પ્રીન્સ (op. cit.) આ. ગ્રેયોમાં આપેલા પુરાવાનો રહીઓ આપવો, હું માનું છું, મુશ્કેલ છે.^{૧૨} હુંકામાં આ ઉપરથી ઘણાખરા વિદ્વાનો આ નાટકને પ્રાચીન ગણવાની તરફેણમાં છે એ જણાવ આપે છે.^{૧૩} અહીં આ આ ભતની નિરૂપણપદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવાનું મુખ્ય કારણ પ્રાચીન બાલ પુરાવાનો અભાવ છે તે ઉપર જણાવ્યું છે; અને મને લાગે છે કે આ પ્રશ્નનો હેતુનો નીકાસ વધારે ચોક્કસ બાલ પ્રમાણો ન મળે ત્યાં મુખી આ ભતની અભિપ્રાયના સામ્ય અને એકધર્મી થશે. તેથી બાલ પ્રમાણોની ચર્ચા કર્યા પહેલાં આ નાટકો વાંચના થએલા ભારા અનુભવનો નિષ્કર્ષ આપું તો તે અસ્થાને ન ગણાય.

કલિદાસના અને તેની પછીના નાટકોમાં દેખાતી શૃંગારની સાર્વભૌમતાનો-શૃંગારના વ્યુલ્લભનો-આ કૃતિઓમાં અભાવ દેખાય છે. આ નાટકની વિચારચૃષ્ટિની વિવિધતા નૈસર્ગિકતા અને વીર્યશાલિતા મદામારત-રામાયણ યુગનું સ્મરણ કરાવે છે. એમની કળામાં કોટિઓ કરવાની ચાતુરી ન દેખાતાં-સાચાં નાટકને બાજે એ રીતે સ્પષ્ટ કાર્ય દ્વારા રસની નિષ્પત્તિ કરવામાં આવે છે, ગમે તેથી સામાન્ય પરિસ્થિતિમાંથી એ ધડી શ્વાસ યોભાવી રાખે એવા પ્રયત્નો ઉત્પન્ન કરવાનું એમાં રચનાકૌશલ્ય દેખાય છે. માનવ હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા ભાવોનું મર્મબેદી ઉદ્ઘાટન કરવામાં આ નાટકકાર સમર્થ દેખાય છે; અને તે ભાવનાના વર્ણન દ્વારા નહિ, શ્લોક-ઉપર શ્લોક ખસાવતે નહિ. તે જે કંઈ કરે છે તે પોતાની કલાની મર્યાદામાં રહીને જ કરે છે, અને ભાષા શૈલી-ને આંતર પ્રમાણમાં મુખ્ય છે તે અમુક શકિત રચના બાદ કરતાં સરળ, સચોટ, અને જીવંત લાગે છે.

આ સમગ્ર નાટક્યકતા રસાસ્વાદને અનુરૂપ સ્પષ્ટ શોધવું હોય તો તે જ્યોત્સ્વના શ્લોકમાં મળે છે. એ ભાસને કવિતાકામિનીનો હાસ કહે છે. કામિનીના લાવણ્ય-અનુભવમાં જે સ્મિતનું સ્થાન છે તે કવિતા કામિનીના અનુભવમાં ભાસનું સ્થાન છે. આ સ્પષ્ટ આ નાટકોને બરાબર બંધ બેસે છે. સાદસ્ય વિગતવાર જણાવવું મુશ્કેલ છે. પણ આ નાટકોમાં ક્રોમગતા છે, મીઠાશ છે, મૃદુવીર્યશાલિતા છે. વધારે કહેવું નિષ્પ્રયોજન છે; કારણ એ રીતે મૂળ અનુભવ બરાબર સમગ્રની શકાય એમ નથી; અને છતાં એ આ સમગ્ર નાટકચૃષ્ટિને કાવનાકામિનીના લાવણ્યમાં સ્થાન આપવું હોય તો 'હાસ' નેટલું યોગ્ય સ્થાન બીજું એક પણ નથી એ વિગત ગણી શકતો નથી. અને સ્વપ્નવાસવતા તો જાણેક વિતાસુદરીના મુખ ઉપરનું ચિરંજીવી સ્મિત હોય એમ જ લાગ્યા કરે છે!^{૧૪}

૧૨. જ. રો. એ. સો. ૧૯૨૨ પા. ૮૨-૮૩

૧૩. હિન્દુસ્થાનના વિદ્વાનોની આવડી એટી નાભાવંશી હું કરી શકતો નથી; તોપણ એ નામ ઉમેરું-મદામહોપાધ્યાય ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને પ્રો. જયસંવાલ.

૧૪ જે લોકો 'ભાસો હાસ' નો અર્થ, ભાસમાં ખૂબ હાસ્ય રસ હશે તે ઉપરથી કવિએ એમ કહ્યું છે, એવા કરે છે તે આ 'શ્લોકનું' સ્વાસ્થ્ય સમજ્યા નથી એમ મને લાગે છે.

આવા આવા સંસ્કારો આ નાટકો વાંચતાં પડી જાય છે. અને આ સંસ્કારમુજ સે.કોઈ પ્રાચીન સમર્થ દિવિની કૃતિ છે એવો તર્ક ઉત્પન્ન કરે છે. આ બધા સંસ્કારોને મુચકું કરી દેલેલા એ લગભગ અશક્ય છે, પણ કોઈ મહાનુ પ્રતિભાશળી. કવિનાં નર્થન સાચ છે એ સ્પષ્ટ છે. અને તેનું સ્થાન શોધતાં તે એક બાબત મહાભારત-રામાયણ અને બીજી બાબત કાલિદાસની વચમાં ગોઠવાઈ જાય છે.

હવે આ કવિ કોણ તે પ્રશ્નના નિર્ણય માટે જે બીજા પ્રમાણો છે તેની હંકમાં ચર્ચા કરીએ. આ પ્રમાણો ત્રણ જાતનાં છે (૧) જેમાં ભાસના નામ સાથે તેની એકાદ કૃતિના નામનો ઉલ્લેખ હોય અથવા તેના નાટકોનું સામાન્ય વર્ણન હોય (૨) જેમાં આપણા નાટકોની નામને મળતા નામોનો અથવા એમાં મળતા શ્લોકાદિનો ઉલ્લેખ હોય, (૩) જેમાં ભાસનો સામાન્ય ઉલ્લેખ હોય.

આ પ્રમાણોની નોંધ લઈએ તે પહેલાં આ નાટકો એક જ કર્તાની કૃતિ છે કે નહિ તે પ્રશ્નનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રીના આ મત વિષે બહુ મતભેદ નથી. ૧૫ શ્રી-સ્ત્રી શાસ્ત્રી પણ સ્વીકારે છે કે “આ નાટકો એકકર્તા છે એવું જે ગણપતિશાસ્ત્રીનું કહેવું છે તે સુધી છે.” ૧૬ પણ ડૉ. સુરેશ્વર અસાર સુધી અપ્રાપ્તિવા પુરાવા આ મત સિદ્ધ કરવા પુરતા છે એમ માનતા નથી. તેની વધારે વિગતવાર ચર્ચાની તેઓ આવશ્યકતા જુએ છે. તેથી પોતાની ભાસલેખમાંલાના ચોથા અંકમાં આ બાબતનું તેઓએ વિસ્તારથી ચર્ચન આપ્યું છે. (૧) આંખા શ્લોકો, (૨) શ્લોકોનાં આખાં પદો, (૩) લાંબાં ગદ્યનાં વાક્યો, (૪) હંકાં વાક્યો, (૫) અમુક શબ્દસમૂહો અને વિરલ શબ્દો, (૬) વિચારના પ્રતિધ્વનિ. આં છ બાબતોની પુનરાવૃત્તિ અને સાદૃશ્યની નોંધ કરી છે. આ નોંધ વાંચતાં આ નાટકોના એક કર્તાત્વનો મત અમને વધારે પુષ્ટ થતો લાગે છે. ૧૭

આ નાટકચક્રના કર્તાની શોધમાં રાજશેખરનો સ્થિતિમુક્તાવાલીમાં આપેલો નીચેનો શ્લોક મુખ્ય સાધન છે.

ભાસનાટચક્રેડપિ જ્ઞેયૈઃ ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વમવાસવદત્તસ્ય દાહકોડમૂલ પાવકઃ ॥

આ શ્લોકમાંથી ત્રણ દલીલો મળે છે (૧) ભાસે અનેક નાટકો લખ્યાં હશે, (૨) તેમાં સ્વમવાસવદત્તા ઉત્તમ હશે, (૩) અને એની શ્રુતપરંપરા કે તેમની પરીક્ષા કરવા અગ્નિમાં નાખ્યા છતાં અગ્નિએ સ્વમવાસવદત્તને બાળ્યું નહિ. પહેલી એ દલીલ આપણને મળેલાં નાટકો સાથે મરખાવીએ એક જ

૧૫. સ્ટેન કેનો ‘પ્રતિમાનાટક’ ભાસનું માનતા નથી. જુઓ સુરેશ્વરના Studies in Bhāsa. IV. ‘અભિમારક’ નાટક પણ સંદર્ભ ઉત્પન્ન કરે એવું છે. ‘...’ વિશે તે ચર્ચા ચાલુ ન છે.

૧૬. ૧૬. વિ. ગા. વિ. મે. ૧૯૧૬. પા. ૨૩૦.

૧૭. જુઓ સ્વાધ્યાય. ડૉ. સુરેશ્વર નાટકોના એકકર્તાત્વ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય પછીના લેખમાં આપશે.

કર્તાની કૃતિનાં આપણને તેર નાટકો મળ્યા છે. આને નાટકચંદ્ર કંડી શકાય. આમાંના એક નાટકની પ્રતોમાં એકને અંતે 'સ્વપ્ન નાટક' એવો ઉલ્લેખ છે, બીજાનાં (જે અંતે 'સ્વપ્નવાસવદત્તા' આપની નકલ હતી એમ શ્રી ગણપતિશાસ્ત્રી જણાવે છે) અંતે 'સ્વપ્નવાસવદત્તા સમાપ્ત' એમ લખેલું છે. આ નાટક તેર નાટકોમાં ગુણની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે. આ ઉપરથી અનુમાન કરવાનું મન થઈ જાય છે કે રાજશેખરના શ્લોકોમાં જે નાટકચંદ્ર અને સ્વપ્નવાસવદત્તા ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ સ્વપ્નવાસવદત્તા અને આ જ નાટકો છે. જે લોકોના મનમાં આ નાટકો કોઈ પ્રાચીન સમર્થ કવિની કૃતિ તરીકે છાપ પાડે છે તેમને માટે આપું અનુમાન ન કરવું એ મુશ્કેલ છે. ડૉ. ટોમસ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી તર્ક કરે છે કે 'જો ત્રિવેન્દ્રમ સ્વપ્નવાસવદત્તા ભાસતું ન હોય તો એમ માનવું પડે કે તેનાકર્તાએ બીજા-કોઈ [નાટક]નું નામ ચોરી લીધું છે. પણ આ વાત ઘણી અસંભવિત છે, કારણ કે સંસ્કૃત નાટકોનાં સામાન્ય રીતે (અને આપણને જાણીતાં પ્રાચીન નાટકોના અપવાદ વિના) બિન બિન નામો હોય છે. (રામચરિતને લગતાં અનેક નાટકોનાં જેમ બિન બિન નામ છે). તેમ જ એક જ વિષયનાં અનેક નાટકોનાં પણ વૃદ્ધાં નામ હોય છે એટલું જ નહિ પણ જ્યાં ઘણું ખૂંદે બીજામાંથી લીધું હોય એવાં નાટકોનાં પણ બિન બિન નામ હોય છે—જેમ કે મહાનાટક, અથવા આરુદ્ધતા અને મૃચ્છકટિક. હવે સ્વપ્નવાસવદત્તાનો આભવનગુપ્ત ભરતનાટ્યવેદ વિદ્યુતિમાં અને પદ્યનાશોકશેખરમાં ઉલ્લેખ કરે છે. પણ આ નામનાં બે પ્રસિદ્ધ નાટકો હતાં એમ કહી દહેવામાં આવતું નથી. એમના તર્કનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વપ્નવાસવદત્તા નામનાં અનેક નાટકો હોય એ અસંભવિત હોવાથી અને એમાં પરંપરા પણ નોંધવાથી આ સ્વપ્નવાસવદત્તા એ જ પ્રસિદ્ધ સ્વપ્નવાસવદત્તા છે. કોઈ એમ સામે પ્રશ્ન કરે કે જુગમે તે કોઈ માણસે પોતાની કૃતિઓ ભાસતે નામે ચલાવી દેવા માટે આમ કયું હોય તો જોને. કેટલાક રામસ જવાબ આપે છે કે 'જો એમ માનીએ તો આપણે કહી શકીએ કે તે અત્યંત ક્ષાત્રી ગયો છે. તો પ્રશ્ન એ છે કે આમ કરવા માટે તે પોતાના સમજના સાહિત્યકારોને બીજા લોકોને અને પોતાના આશ્રયદાતા રાજાને શી રીતે છેતરી શકે ?' એટલે કે એવી કલ્પના કરવી અસંભવિત છે. ૧૮

આ મતનો વિરોધ-આપણને મળેલું સ્વપ્નવાસવદત્તા એ રાજશેખરે જણાવેલું ભાસતું સ્વપ્નવાસવદત્તા છે—તેનો વિરોધ શ્રી ભટ્ટમાય સ્વામી કરે છે. તેમની એક દલીલ-આ નાટકનું સ્વપ્નવાસવદત્તા નામ યથાર્થ નથી-પૂર્વે આપી છે. તેમની બીજી દલીલો આ પ્રમાણે છે. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ સર્વાનંદની અમરકોશની દીકામાંથી જે ઉતારો આપ્યો છે તેમાં કલ્પિત પાઠ છે. મૂળ પાઠ આ પ્રમાણે છે. 'ત્રિવિધઃ શૃંગારો ધર્મોચ્ચ-કામમિત્રઃ । તત્રાધો યથા નન્દ્યન્ત્યાં દ્રાહ્મણભોજનમ્ । ત્રિતીયઃ સ્વદિશ-માત્મસાત્કર્ત્યમુદયનસ્ય પદ્માવતીપરિણયોડ્યશૃંગારઃ । તૃતીયઃ સ્વપ્નવાસવદત્તે તસ્યેય વાસવદત્તાપરિણયઃ કામશૃંગારઃ ॥' હવે ગણપતિશાસ્ત્રી જે ઉતારો આપે છે તે આ પ્રમાણે છે. 'સ્વદિશમાત્મસાત્કર્ત્યમુદયનસ્ય પદ્માવતીપરિણયોડ્યશૃંગારઃ સ્વપ્નવાસવદત્તે । તૃતીયસ્તસ્યેય વાસવદત્તાપરિણયઃ કામશૃંગારઃ ॥ મૂળ મંથનો

પાઠનું, એવું તાત્પર્ય નીકળે કે 'ઉદયનનું' પદ્માવતી સાથે લગ્ન. એ અર્થશૂંગારનો દાખલો છે. અને ત્રિજા પ્રકારનો કામશૂંગારનો દાખલો સ્વપ્નવાસવદત્તામાં તેનું વાસવદત્તા સાથે લગ્ન એ છે.' : શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રીએ અવતરણમાં જે દર્શિત પાઠ આપ્યો છે તે પ્રમાણે સ્વપ્નવાસવદત્તામાં પદ્માવતી સાથેનું લગ્ન એ અર્થશૂંગારનું ઉદાહરણ છે. આ વાત હાલના સ્વપ્નવાસવદત્તા સાથે બંધ બેસે છે. પણ જે મૂળ પાઠ સ્વીકારીએ તો એ વાત બેસતી નથી. તેથી શ્રી. ભટ્ટનાથ સ્વામી એવો આક્ષેપ કરે છે કે સ્વપ્નવાસવદત્તાની વાત બંધ બેસે એ માટે શાસ્ત્રીજીએ ઉપરનો ફેરફાર કર્યો છે. અને તેમ કરવું તે અનુચિત છે. તેથી શ્રી. ભટ્ટનાથ સ્વામી મૂળ પાઠ લઈ એવું અનુમાન કરે છે કે સાચી સ્વપ્નવાસવદત્તા બીજી જ હશે; અને તેમાં રાગ વાસવદત્તા સાથે પરણતો હશે. આપણને મળેલું નાટક એ ભાસતું સાચું સ્વપ્નવાસવદત્તા નથી.

આની સામે બીજો વાંધો એ છે કે અભિનવગુપ્તપાદાચાર્ય ધ્વન્યાલોચનના ત્રિજા ઉદ્યોતમાં નીચેની આર્યા સ્વપ્નવાસવદત્તામાંથી લે છે.

સઙ્ચિતપદ્મકપાટં નયનદ્વારં સ્વરૂપતટ્વેન ।

ઉદ્ઘાટય સા પ્રવિષ્ઠા દ્વયગૃહં મે નૃપતનૂજા ॥

અને આ આર્યા આપણા સ્વપ્નવાસવદત્તામાં નથી. શ્રી ગણપતિએ આપેલા સમાધાન પ્રમાણે તેને તેમાં સ્થાન પણ નથી. તે ઉપરથી શ્રી. ભટ્ટનાથસ્વામી અનુમાન કરે છે કે આના સિવાય બીજું સ્વપ્નવાસવદત્તા હોવું જોઈએ જેમાં આ આર્યા હશે.

દર્શિત પાઠના આક્ષેપ વિષે આપણે કયુલ કરવું જોઈએ કે ન્યાં સુધી શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રી બીજી પ્રતોને આધારે પોતાનો પાઠ સાખીત ન કરી આપે ત્યાં સુધી શ્રી. ભટ્ટનાથ સ્વામીનો આક્ષેપ કાયમ રહેવાનો. આર્યા વિષેના આક્ષેપના જવાબમાં જણાવવાનું કે શ્રી ગણપતિશાસ્ત્રીનું તે બાબતનું સમાધાન તથા શ્રી ભટ્ટનાથ સ્વામીનો આક્ષેપ બન્ને અમને અનુચિત લાગે છે. શાસ્ત્રીજી જે એમ કહે છે કે આ આર્યાને સ્વપ્નવાસવદત્તામાં ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ સ્થાન નથી માટે તે સ્વપ્નવાસવદત્તાની ન હોઈ શકે એ અમને બરાબર લાગતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે આ આર્યા ચોથા અંકમાં રાગ 'કામેનોજ્જયિની' ધત્વાદિ શ્લોક બોલે છે તે પહેલાં બોલે તો તેમાં અનૌચિત્ય નથી. અથવા પાંચમા અંકમાં શ્લાઘ્યા-મઘન્તિનૃપતેઃ વગેરે શ્લોક પહેલાં રાગના મુખમાં ઉપરની આર્યા અનુચિત ન ગણાય. શ્રી ભટ્ટનાથસ્વામીએ બીજી સ્વપ્નવાસવદત્તાની કલ્પના આ અનૌચિત્ય ઉપરથી કરી છે તે અમને નિર્મૂલ લાગે છે. સંભવ છે કે સ્વપ્નવાસવદત્તાની બીજી પ્રતોમાં આ આર્યા હોય અથવા તો અભિનવગુપ્તપાદાની ભુલ થતી હોય. ત્રિજો આક્ષેપ-આ નાટકનું સ્વપ્નવાસવદત્તા નામ યથાર્થ નથી, શાથી જે સ્વપ્નને તેમાં ખાસ અગત્યતા નથી-તેના જવાબમાં તો એટલું જ જણાવવાનું કે અમારો અનુભવ વગ્દા પ્રકારનો છે. આ નાટક ભાસતું હો' કે ન હો-તો પણ આપા નાટકની કળા અસાધારણ છે-અને તેમાં સ્વપ્નવાંજો બામ સૌથી વધારે અર્થસંપન્ન હોઈ મહત્વનો છે. અને તેથી નામ તદ્દન લિપિત છે એમ અમને લાગે છે.

કુંકામાં રાગશેખરના શ્લોક ઉપરથી આપણને પ્રાપ્ત થયેલું સ્વપ્નવાસવદત્તા બાબતે તેમજ એવી પ્રવાહનાને પતિપત્નીએકાદ નહ' એવો જાહેર મતી. આવીઆ જણી.

વતું જોઈએ કે આ શ્લોક સિવાય બીજાં એવાં એક પણ ઉદ્દેશ નથી જેમાં ભાસતું અને તેના એકાદ નાટકનું નામ સાથે આવતું હોય.

આ નાટકોની કસોટી કરી શકાય એવાં બીજાં ઉદ્દેશ બાણુનો છે. દર્શચરિતના પ્રાસ્તવિક શ્લોકોમાં પૂર્વ કવિઓનાં વર્ણન કરતી વખતે ભાસતું, વર્ણન બાણુ ભટ્ટ નીચેના શ્લોકથી કરે છે.

સૂત્રધારકૃતારમૈર્નાટકૈર્વહુભૂમિકૈઃ ।

સપ્તાકૈર્યદો લેખે ભાસો દેવકુલૈરિવ ॥

બાણુભટ્ટને પ્રિય શ્લેષાત્મક પદ્ધતિથી આમાં દેવકુલ અને ભાસ બન્ને ને લાગુ પડે એવાં વિશેષણોથી વર્ણન કર્યું છે. “જેનો આરંભ સૂત્રધાર વડે કરાએલો છે, જેમાં અનેક ભૂમિકા-પાત્રો છે, જે પતાકા-ખનાવોથી સુકા છે, એવાં નાટકો વડે, સૂત્રારથી જેનો આરંભ કરાય છે, જેમાં અનેક મજલા છે અને પવન સુકા છે એવાં દેવમંદિરોથી મળે તેમ યશ મેળવ્યો.” આ શ્લોકમાં વર્ણવેલી વિશેષતાઓ વધતી ઓછી સ્પષ્ટતાથી આ નાટકોમાં દેખાય છે.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે સૂત્રધાર પૂર્વરંગ પૂરો કરી ચાલ્યો બધ પછી ‘સૂત્રધાર શુણ્ઠાકૃતિ’ સ્થાપક પ્રવેશ કરે અને તે રંગને વિધિ પ્રમાણે પ્રસન્ન કરી કવિનું નામ કહે અને પ્રસ્તાવના કરે ઇત્યાદિ. હવે બાણુ પ્રમાણે ભાસની એક વિશેષતા એ છે કે તેનાં નાટકો સૂત્રધારથી શરૂ થાય છે; એટલે કે એણે સૂત્રધાર અને સ્થાપક એવી બે વ્યક્તિઓને બદલે એક જ વ્યક્તિથી કામ ચલાવી લીધું. આપણાં નાટકો સાથે આ હકીકત બંધ બેસતી આવે છે. આ નાટકોની શરૂઆત સૂત્રધારથી જ થાય છે. તે આવીને નાટકનું મંગલ કરે છે અને નાટકની સ્થાપના કરે છે. (પછીનાં નાટકોમાં જેને પ્રસ્તાવના કહે છે તેને આમાં સ્થાપના કહી છે. આ શબ્દ સ્થાપકનું સ્મરણ કરાવે છે. સ્થાપકને કહાડી સુક્યાં પછી પણ એની સ્થાપના આ નાટકોમાં રહી, તે સૂચવે છે કે એમાં પ્રાચીન રૂઢિનાં એટલે અવશેષ રહી ગયો હતો) ૧૯ બીજાં વિશેષણ પંચરાત્ર જેવાં નાટકો જેવાથી સમગ્ર છે.

૧૬. આ હકીકત ઉપરથી પ્રો. બેનર્જી કેટલોક દષ્ટનાઓ કરે છે તે વિચારવા જેવી છે. ભાસની પહેલાં એવો રીવાજ હતો કે સૂત્રધાર નાન્દી કરે, પછી સ્થાપક આવી સ્તુતિ કરે અને નાટકની સ્થાપના કરે. ‘ભાસના સમકાલીન પ્રેક્ષકોને આટલી બધી ભક્તિ સહન કરવાની ધીરજ ન હોવાથી ભાસે પહેલી નાન્દી કરી પછી સ્થાપકની સ્તુતિ કહાડી નાખી; કાલિદાસે એક ઠગજી આગળ વધી સ્થાપકની સ્તુતિ કહાડી નાખી એકલી નાન્દી રાખી; અને નાન્દી પછી સૂત્રધારને પ્રવેશ કરાવ્યો. રાજ્ય મહેન્દ્રવર્મા જેવા કેટલાક દક્ષિણના કવિઓ ભાસને પોતાના નાટકોમાં અનુસરે છે.’ (જ. રા. એ. સો. પા. ૩૬૬-૭૦ ૧૯૨૧ જુલાઈ) કાલિદાસ આદિનાં નાટકોમાં પહેલો શ્લોક આપી પછી ‘નાન્યન્તે તતઃ પ્રવિશતિ સૂત્રધારઃ’ એમ આવે છે તે ઉપરથી પ્રો. બેનર્જીએ ઉપરની દષ્ટના કરી દેખાવે છે. પણ આ ફેરફાર કવિનાં કરેલો છે કે નાટ્યવિધિ ન સમજનાર કોઈ અર્થાગીન લલીઆઓએ કરેલો સુધારો (૩) છે તે નક્કી નથી. સાહિત્યદર્ષણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિકસેલશીલની પ્રાચીન પ્રતોમાં ‘નાન્યન્તે’ વગેરે બધી પછી વેદાન્તેષુ યમાહુઃ’ વગેરે શ્લોક આવે છે.

પ્રમાણમાં તેમાં અનેક પાત્રો છે. સ્ત્રીઓ અનેક બનાવે હોવા એનાં પણ ઉદાહરણો આ નાટકોમાં મળી શકે છે.

આ પ્રમાણની સામે એવો વંધો લેવામાં આવે છે કે બાણે અંધેલાં વિશેષણો એટલાં સાધારણ છે કે તે આ સિવાયનાં ખીજાં ઘણાં નાટકોને લાગુ પડી શકે છે. એ સાર્થી વાતો છે. કેવળ આ પ્રમાણથી જ આ નાટકો ભાસનાં છે એમ સાબીત કરવું હોય તો એ વંધો આવે. અહીં આ અમારું એટલું જ કહેવું છે કે આ નાટકો ભાસનાં છે એવી પૂર્વ પ્રમાણથી જ સંભાવના કરી છે તેને આ વર્ણન સુષ્ટિ આપે છે. બાણે કરેલા વર્ણન સાથે આ નાટકોને વિરોધ નથી એટલું સ્વીકારાય તો પણ બસ છે.

આના જેવો જ બીજો ઉદાહરણ પણ આ કરતાં ધોંધક વધારે સ્પષ્ટ-અવંતીસુંદરી નામની કથામાં છે. આની પ્રત દ્રમણાં જ મદ્રાસ ધલાકામાંથી મળી આવેલી છે, તે દણ્ડીએ રચેલી હોય, એમ દેખાય છે. તેમાં ભાસતું વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

સુચિમકમુલાચંગૈર્વ્યકલક્ષણવૃત્તિભિઃ ।

પરેતોઽપિ સ્થિતો ભાસઃ શરારૈરિવ નાટકૈઃ ॥૨૦

બાણના શ્લોકમાં જેમ દેવકુલ અને નાટકો સાથે બંધ બેસે એવો સ્લેષ હતો તેમ આમાં શરીર અને નાટકો સાથે બંધ બેસે એવો સ્લેષ છે. 'મુખાદિઅંગ' અર્થવા (મુખાદિનાં અંગ) જેનાં સુચિમક છે, જેની વૃત્તિઓનાં લક્ષણ વ્યક્ત છે (અથવા) જેનાં લક્ષણ અને વૃત્તિઓ વ્યક્ત છે) એવાં નાટકોથી, મુખાદિઅંગ જેમાં સુચિમક છે અને જેની લક્ષણવૃત્તિઓ (સામુદ્રિક ચિન્હો) વ્યક્ત છે એવાં શરીરોથી જાણે પરલોકમાં ગએલો ભાસ જીવે છે.

આ શ્લોક સ્પષ્ટરીતે ભાસનાં નાટકોની અવંતીસુંદરીકારનાં સંમયમાં પ્રસિદ્ધિ જણાવે છે. તેમાં મુખાદિઅંગથી મુખ, પ્રતિમુખ વગેરે પાંચ અંધિઓનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે; અથવા મુખાદિ સંધિનાં બાર વગેરે અંગો છે તેના ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. વ્યક્ત લક્ષણવૃત્તિથી એમ કહેવા મળે છે કે ભારતી, સાર્વિક વગેરે વૃત્તિઓ સ્પષ્ટ રીતે એમાં દેખાય છે; અથવા એવો અભિપ્રાય પણ હોય કે નાટકનાં લક્ષણો અને વૃત્તિઓ એમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

(સા. દ. પરિ. ૫. પા. ૪૨૫ વેંકટેશ્વર પ્રેક્ષની આરતિ) એટલે કે કાલિદાસના નાટકોની વિધિ પણ ભાસના નાટકો જેવો દરો મતે લાગે છે કે ઉપરનો ઉદ્દેશ્ય ધ્યાનમાં ન લેવાથી પ્રો. બેનર્ડ પોનાની કલ્પનામાં ભૂલ ખાય છે.

૨૦. અવંતીસુંદરી કથાનો અહેવાલ તથા ભારતિ અને દણ્ડીના સમયની ચર્ચા કરતો લેખ ક્વાર્ટર્લી જર્નલ ઓફ ધી મીયીક સોસાયટીના ઓપ્રીલ ૧૯૨૩ ના અંકમાં છે. તેનો સાર પુરાતત્વ (પુ. ૧. ૫. ૪૭૩-૭૪)માં આપેલો છે. અવંતીસુંદરીકથામાં આવના ઉદ્દેશ્યો વગેરે આપી તેની ચર્ચા કરતો ફ્રીમે લેખ વિ. સા. વિ. ના ઓગસ્ટ-૧૯૨૩ ના અંકમાં છે. ઉપરનો શ્લોક એમાંથી લીધો છે.

૨૧. સંવિ માટે જુઓ. બ: ના. શા. શ્લો. ૩૫. બાર અંગ માટે. શ્લો. ૫૪ થી આગળ અ. ૧૬. વૃત્તિ માટે અ. ૨૦. ૧૬ માં અધ્યાયમાં દાખલે માણસની આ પ્રમાણે ઉપમા આપી છે.

આ શ્લોક પૂર્વના ઉલ્લેખ કરતાં પણ આ નાટકો સાથે વધારે મુશગ્ગત રીતે બંધ બેસે છે એ નાટકોને ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી સમગ્ર સ્પષ્ટ થાય છે. પુરાવા તરીકે એની કિંમત બાણના શ્લોકથી વધારે નહિ તોપણ તેના જોટલાં તો ખરી જ.

હવે આ નાટકોના જેવાં નામોનાં ક્યાં ક્યાં ઉલ્લેખ છે તે તપાસીએ. શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ નીચેના ઉલ્લેખો એકઠા કર્યા છે. ઇ. સ. ૧૧૫૯ ના અરસાનો વન્ધવાટિય સર્વાનન્દ અમરકોશીકાર્ત્ત્વર્ચમાં સ્વપ્નવાસવદત્તાનો ઉલ્લેખ કરે છે. આની ચર્ચા (પા. ૧૭૯) ઉપર કરી છે. ઇ. સ. ૧૦ માં સૈકાના અભિનવગુપ્તપાદ્યાર્ચ અરતનાટ્યવેદ્યતિમાં 'વ્યવચિત્ત્વ ક્રોડાં યયા સ્વપ્નવાસવદત્તાયાં' એ રીતે સ્વપ્નવાસવદત્તાનો ઉલ્લેખ કરે છે; એમાં વળી બીજા નાટકનો પણ 'દરિદ્રચારુત' નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આપણું ચારુદત્ત નાટક છે એમ શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રી કહે છે. 'અવિમારક'નો ઉલ્લેખ કામસૂત્રમાં છે.

ગ્રો. લેખમાન તેમના એક પત્રમાં બાણાવે છે કે તરંગલોલા નામની એક સરસ પ્રાકૃત કથામાં (જેનો તેમણે જર્મનમાં અનુવાદ કર્યો છે) 'પંચરાત્ર'નો ઉલ્લેખ છે. આ તરંગલોલા એ તરંગવતી નામની પ્રાકૃત કથાનો સંક્ષેપ છે. તરંગવતીનો સમય ઇ. સ. ના સાતમા સદીની પહેલાંનો છે. ૨૨

આ ઉલ્લેખોમાં કર્તાનું નામ ન હોવાથી 'પુરાવા' તરીકે તેમને બહુ મહત્ત્વ આપી શકાતું નથી.

હવે આ નાટકોમાં આવતા શ્લોકોને બીજાં ક્યાં ક્યાં ઉદ્ધૃત થયા છે તે જોઈએ. શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ સ્વપ્નવાસવદત્તાની પ્રસ્તાવનામાં આ વિષે માહિતી લેગી કરી છે. વામન કાવ્યાલંકારસૂત્રતિમાં ચોથા અધિકરણના ત્રિજા અધ્યાયમાં નીચેના શ્લોક આપે છે.

અરચ્છશાક્કર્મોરેણ યાતાવિધેન ભામિનિ ।

કાશ્વપુષ્પલવેનેદં સાશ્રુપાતં મુખં મમ ॥

આ શ્લોક સ્વપ્નવાસવદત્તાના ચોથા અંકમાં છે. પાંચમા અધ્યાયના બીજાં અધિકરણમાં 'યો મર્ત્યપિન્ડસ્ય કૃતે ન સુષ્યેત્' પંક્તિ યાંકી છે. તે પ્રતિસાચોગન્ધરામણના ચોથા અંકના 'નવં શરાવં' કથાને શ્લોકનો ચોથો પાદ છે. આ ઉપરાંત યાતાં વલ્લિર્મર્ચતિ, કથાદિ શ્લોક યાંક્યો છે. આ શ્લોક ચારુદત્તમાં છે. લિમ્પતીવ કથાદિ પંક્તિ દણ્ડીના કાવ્યાલંકારમાં છે. હેતુ એ ઉલ્લેખો મુશ્કેલીકારકાંથી પણ લીધાનો સંભવ છે. અહીં આ

અંગદીનો નરો યદ્વત્તૈવાન્મક્ષમો ભવેત્ ॥ ૪૧.

અંગદીનં તથા કાવ્યં ન પ્રયોગક્ષમં ભવેત્ ॥ ૫૦.

૨૨ આઠમા સૈકાના હરિભદ્રના પૂર્વવાયી દેવ જિનભદ્રગણિકામાં શ્રમણ (આસુર ઇ. સ. સાતમો સૈકા) આવરયકબાધમાં તરંગવતીનો ઉલ્લેખ કરે છે. એમાં વાસવદત્તાનો ઉલ્લેખ છે. પણ તે સુખ-ધુની કથાનો છે એમ લાગે છે. જુઓ. વિ. આ. ભા. પા. ૬૪૯ યથો-વિજય જૈન ગ્રંથમાયા. આ ઉલ્લેખ માટે પં. બેચરજસનો આભારી છું.

જાણાવવું જોઈએ કે: આ બધા ઉતારા મૂળતું નામ સ્ત્રીધા વિના આપ્યા છે એટલે પ્રમાણ તરીકે આપણે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર નથી.

ભામહત્તા કાવ્યલક્ષણમાં, વત્સરાજની હાથીવડે થયેલી વચના ન્યાયવિરોધના ઉદાહરણ તરીકે લેવામાં છે. પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણમાં આ બનાવ આવે છે. એમાં હત્તોડનેન મમ પ્રાતા મમ પુત્ર: પિતા મમ । માતુલો ભાગિનેયશ્ચ' શબ્દો આવે છે તે પ્રતિજ્ઞા નાટકના અંગેન મમ ભાદા હદો, અંગેન મમ પિતા, અંગેન મમ સુદો' શબ્દોને લગભગ મળતા છે. આથી શ્રી ગણપતિશાસ્ત્રી ખાત્રીપૂર્વક કહે છે કે ભામહત્તા નજર આગળ ભાસતું પ્રતિજ્ઞા નાટક છે; બૃહત્કથા હોય એવી કોઈએ શંકા કરવી નહિ. પણ શ્રી. કેશવલાલ મુવ કહે છે કે 'ભામહત્તા કારણદ્વય અદ્ભુતકથાકારના વિરુદ્ધ છે.' અહીંઆ ભાસના નાટકનો ઉલ્લેખ નથી. આ બાબતમાં ખાત્રીથી કંઈ કહેવું બરા અધિક છે. મૂળમાં 'વનગજપ્રચ્છા-વિત્તશરીરં નીલહસ્તિનમુપન્યસ્ય' છે. શ્રી ગણપતિશાસ્ત્રી ઉપન્યાસો મિથ્યાસૃષ્ટિ: એવો અર્થ કરે છે, પણ કંઈ પ્રમાણ આપ્યું નથી. તેથી ઉપન્યાસનો 'સુકૃત' એવો આધારણ અર્થ લઈએ તો દર્શી દરકત નથી. અને તે પછી 'નીલહસ્તી' બનાવટી હતો એમ માનવાને કશું કારણ નથી. તેથી શ્રી: કેશવલાલભાઈનું કહેવું, એમણે આપેલી ખીજ હરીકત ધ્યાનમાં લેતાં યથાર્થ લાગે છે.^{૨૩} અહીંઆ જાણાવવું જોઈએ કે પ્રો. સીમ્લીએ લેવી આ ઉલ્લેખ ભાસના હોય એમ માને છે.^{૨૪}

દૌરિણ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં નીચેનો શ્લોક આવે છે. નવં શરાયં સલિલસ્ય પૂર્ણં ન સૂસંસ્કૃતં દર્મકૃતોત્તરીયમ્ ॥ તત્તસ્ય મામૂઝરક્ષં ચ ગચ્છેત્ । યો મર્તૃવિપ્લવસ્ય કૃતે ન યુજ્યેત્ ॥ આ શ્લોક પ્રતિજ્ઞા નાટકના ચોથા અંકમાં મળે છે. શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રીએ એવો મત છે કે અર્થશાસ્ત્રકારે એ શ્લોક ભાસમાંથી લીધો છે.

અવિભારક નાટકની ચત્તને કૃતે યદિ ન સિધ્યતિ કોવ દોષ: । એ પંક્તિ ભર્તૃહરિશતક વગેરેમાં મળે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. ડૉ. રેટન કેનીદ્વએ પ્રતિજ્ઞા નાટકના

કાણ્ડાદગ્નિ જાંયતે મધ્યમનાદ્ ભૂમિસ્તોયં સંન્યમાનાં દદાતિ ।

સોત્સાદાનાં નાસ્ત્યસાધ્યં નરાણાં માર્ગારબ્ધા: સર્વેચત્ના: ફલન્તિ, ॥

(અંક-૧ શ્લોક ૧૮)

ને મળતો અથવાપના બુદ્ધચરિતમાંથી નીચેનો શ્લોક બતાવ્યો છે.

કાણ્ડં દિ મથનન્ લભતે હુતાશં ભૂમિં સનન્ ચિંદતિ ચાપિ તોયમ્ ।

નિર્વધિન: કિંચ ન નાસ્ય સાધ્યં ન્યાયેન યુક્તં ચ: કૃતં ચં સર્વમ્ ॥

(સ. ૧૩. શ્લોક ૬૦)

આ સિવાય કાલિદાસાદિનાં યથોમાં આ નાટકને મળતાં વર્ણનાદિ મળે છે.

ચાર અંકી દરિદ્રચારુદત અને મૃચ્છકટિકા અત્યંત સામ્યથી દિપન્ થતા પ્રસ્તો પણ અંકી નિર્દેશ કરવા જોઈએ. આ બંને નાટકોની નિગનવાર સંસ્કૃતમાંથી ડૉ. મોર્ગેન-

૨૩. પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા. પા. ૨૭-૨૮.

૨૪. મૉ. પારતોના, પ્રાસંગિકતાના અનુવાદની પ્રસ્તાવના.

રત્નો અને આપણા દેશમાં ડૉ. બેલ્લેલકરે કરી એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે કે મૃચ્છકાટિક એ ચારદત્ત ઉપરથી તૈયાર થયેલું નાટક છે. શ્રી કેશવલાલભાઈનો એવો મત છે કે 'ચારદત્ત' ખણિત નાટક છે અને સરસ્વતીકૃષ્ણભરણુમાં નોંધેલા શકાર કિં પ્રાર્થનયા પ્રાચરે-
ણામિવેણ વા । ઈકાર્યવર્જ મે વૃદ્ધિ કિમભીષ્ટ કરોમિ તે ॥ શ્લોક ચારદત્તના આઠમાં અંકમાં હશે એમ માને છે.

આ બધા ઉત્તારાઓમાં નામ નિર્દેશ નથી એ જણાવ્યું છે. અંદીઆ એ પણ જણાવવું જોઈએ કે એકદ નાટકના નામનિર્દેશયુક્ત કે ભાસના નામનિર્દેશયુક્ત કેટલાક શ્લોકો આ નાટકમાં મળતા નથી. 'સ્વચ્ચિતપદ્મકપાટ' ઇત્યાદિ આર્પા સ્વપ્નનાસદતામાં નથી એ પૂર્વે જણાવ્યું છે. સાહિત્યદર્પણકાર નીચેનો શ્લોક બાલચરિતમાંથી લીધાનું જણાવે છે.

ઉત્સાહાતિશયં ઘટ્સ તત્ત્વ વાલ્યં ચ પરચતઃ ।

મમ હર્વચિપાદાભ્યામાક્રાન્તં યુગપન્મનઃ ॥

આ શ્લોક આપણા બાલચરિતમાં નથી. આ સિવાય સુભાષિતાવલી જેવા કાવ્યસંગ્રહના યથોમાં ભાસના નામ નીચે આપેલા લગભગ તેર શ્લોકોરૂપ છે તે આ નાટકમાં મળતા નથી.

'સ્વચ્ચિતપદ્મકપાટ' આર્પાની ચર્ચા ઉપર કરી છે. 'ઉત્સાહાતિશય' ઇત્યાદિ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં ટીકાકાર કહે છે આ શ્લોક પરશુરામ રામને સંબોધી બોલે છે. બાલચરિતના કર્તાનું નામ આપેલું નહિ હોવાથી આ શ્લોક રામબાલચરિતમાંથી લીધો હશે, એવી શ્રી ગણપતિ-શાસ્ત્રીની કલ્પના યુક્ત લાગે છે. સુભાષિતાવલી વગેરેના શ્લોકો આમાં મળતાં નથી માટે આ નાટકો ભાસના નથી એવું અનુમાન કરવું હરસ્ત નથી. ભવભૂતિના નામ નીચે આપેલા બે શ્લોકોરૂપ પ્રસિદ્ધ ત્રણ નાટકોમાં નથી તે ઉપરથી એવું અનુમાન કોઈ કદાહતું નથી. આ સિવાય ભાસના ખીજ નાટકો હોય એ અસંભવિત નથી. વળી સંગ્રહકારેના ઉલ્લેખ હંમેશા વિશ્વાસ-પાત્ર હોતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે 'ચદપિ વિવુધૈઃ સિન્ધોઃ' ઇત્યાદિ શ્લોક કીન્દ્રવચન-સમુચ્ચયમાં ૨૭ લક્ષ્મીધરના નામ નીચે આપેલા છે ત્યારે ખીજ સંગ્રહોમાં તે ભાસના નામથી આપ્યો છે. આવાં ખીજનું અનેક ઉદાહરણ આપી શકાય.

હવે કેવળ ભાસને લગતા ઉલ્લેખોનો વિચાર કરીએ. રાજશેખર, બાણભટ્ટ અને જયદેવે કરેલા ઉપર નોંધ્યા છે. રાજશેખરના ઉલ્લેખમાં, ત્રીજી બાળત એ હતી કે, અગ્નિએ સ્વાત્માસવદતાને બાળ્યું નહિ. અને મળતો ખીજે ઉલ્લેખ બારમા સૈકાના જ્યાનકે પોતાના પૃથ્વીરાજચરિત કાવ્યમાં કર્યો છે. સત્કાવ્યસંહારચિધૌ ઘણાનામ્ । લીલાનિ યદ્દરપિ માનસાનિ । ભાસસ્ય કાવ્યં ચલુ ચિણ્નધર્માન્ સોપ્યાનનાત્ પારદ-વન્મુમેચ ॥ આમાં અગ્નિએ ભાસનું 'ચિણ્નધર્મો' નામનું કાવ્ય પારાની માફક બાળ્યું નહિ એવો ઉલ્લેખ છે. (આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં જ્ઞેનરાજ ભાસનો ઉલ્લેખ 'ભાસસુનિ'

૨૫ વિ. જ્ઞા. વિ. મે. ૧૯૧૬ પા. ૨૩૨ ઉપર પરિશિષ્ટમાં શ્રી રૂઢી શાસ્ત્રીએ બધા શ્લોકો આપ્યા છે.

૨૬ માલતીમાધવ (ભાણ્ડારકરની આજ્ઞાતિ બે. મં. સી.) ની પ્રસ્તાવના પા. ૯,

૨૭ કીન્દ્રવચનસમુચ્ચય પા. ૫૦,

ધુ. ૯

તરીકે કરે છે.) આને મળતો ઉલ્લેખ 'ગૌડવદો' માં છે; તેમાં 'ભાસ્ત્રમિ જલણમિતે' ભાસ્ત્રને જવલનમિત્ર-અગ્નિનો મિત્ર-હોયો છે. આ ત્રણે ઉલ્લેખોમાં ભાસ્ત્ર અને આગના સંબંધનો પરંપરા સચવાઈ રહી છે એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પણ આ સંબંધનો શો અર્થ કરવો એ પ્રશ્ન છે. સ્વપ્નવાસવદત્તાની કે વિષ્ણુધર્માની પોથી અગ્નિએ બાળી નહિ એ સરળ અર્થ છે; પણ એ અર્થ રીક્ષારીએ એટલા આપણે સરળ નથી ! આનો એક અર્થ એવો કરી શકાય કે વિદ્વાતાની દ્રોણીમાંથી સ્વપ્નવાસવદત્તા પાર ઉતર્યું. વિદ્વાતાની દ્રોણીને અગ્નિની સુવર્ણની દ્રોણી સાથે સરખાવાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેથી ભાસ્ત્રના નાટકોની સ્ત્રીક્ષાના બનાવતું કોઈએ ઉપર પ્રમાણે વર્ણન કર્યું હોય, અને એકવાર એવું આલંકારિક વર્ણન થયા પછી એને વાસ્તવિક માનવા માટે કાલક્રમની જ અપેક્ષા રહે છે. અને વાસ્તવિક બનાયા પછી એક અથવા બીજા રૂપમાં પરંપરામાં પસાર થતાં વાર લાગતી નથી. અને આ ઉલ્લેખનો આટલો જ અર્થ લાગે છે. પણ વિદ્વાનો એના બીજા અર્થો પણ કરે છે. કેટલાક કહે છે કે સ્વપ્નવાસવદત્તામાં અગ્નિએ વાસવદત્તાને બાળી નહિ એ સળધે કાંઈક છે. તેનો ઉલ્લેખ ઉપરની પરંપરામાં છે. ગ્રો. બેનર્ડ આ મતને સ્વીકારતા નથી. તેઓ 'જવલન-મિત્ર' વગેરેનો એવો અર્થ કરે છે કે ભાસ્ત્રને સાચા અગ્નિ સાથે સંબંધ છે; એટલે કે ભાસ્ત્રના પ્રયોગમાં અનેક ઠેકાણે અગ્નિનાં વર્ણન છે. અને આના પુરાવામાં ભાસ્ત્રમાં અગ્નિના જે અનેક ઉલ્લેખો છે તે તેઓએ એકઠા કર્યા છે. ૨૮

પણ ભાસ્ત્રના તેની પછીના કવિઓએ કરેલા ઉલ્લેખોમાં સૌથી વધારે મહત્વનો અને પ્રસિદ્ધ, મહાકવિ કાલિદાસનો છે. નવે નવે નાટ્યસાહિત્યમાં પ્રવેશ કરતો એ કવિ પ્રાચીનતાના પૂજારી જનસભાજી આગળ નવા નાટકોને પણ શુભદોષની પરીક્ષા માટે અવકાશ આપ્યો. તેમણે એ ગૂંથના કરતાં કહે છે કે 'પ્રયિતયશસાં ભાસ્ત્રસોમિદ્ધકવિ-પુત્રાદીનાં પ્રવન્ધાનતિક્રમ્ય ચર્તમાનકવેઃ કાલિદાસસ્ય ક્રિયાયાં કથં વહુમાનઃ'. આ નિર્દેશથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કાલિદાસ પહેલાં ભાસ્ત્રની કીર્તિ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી હતી.

આ સિવાય બીજા ઉલ્લેખો નીચે પ્રમાણે છે. 'જોગના સરરાતીપ્રણાબરણમાં 'ભાસ્ત્રત્યપિ ભાસ્ત્રાદૌ કવિચર્ગે જગત્ત્રયોમ ઇત્યાદિ; શાર્ગધરપદ્યતિમાં 'ભાસ્ત્રો રામિલસોમિલો' ઇત્યાદિ; કવિઉદય નામના દર્શીના કહેવાના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં 'કુર્ણુ-ર્જઃ કવયઃ કવિત્વકલમપ્રાચીનયોજાંકુરક્ષેત્રાણિ' પ્રયિતપ્રયાઃ શુભમતિ-શ્રીભાસ્ત્રવાણાદયઃ ઇત્યાદિ; એજ પ્રમાણે એમાં જ ચાલમીકિત્યાસભાસ્ત્રપ્રમુતિ 'મિરુદિતા' ઇત્યાદિ. અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પણ ભાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે. પુષ્પદન્ત કવિના 'તિસદ્વિમદોપુરિસગુણાલંકાર' નામના ગ્રંથમાં ભાવાદિહ મારચિ ભાસ્ત્ર વાસુ કાદલુ કામલગિર કાલિદાસુ'—એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

અત્યાર સુધી કરેલી ચર્ચામાંથી નીચેના સુદા નીકળે છે. (૧) આ નાટ્યકલાના કીર્તિ-ત્વના પ્રશ્નનો પ્રાથમિક પ્રમાણોના અભાવે નિર્ણય કરી શકાતો નથી. (૨) નાટકો ઘણા

વિકાસો ઉપર પ્રાચીન અને ઉત્તમ કવિની કૃતિ હોવાની છાપ પાડે છે. (૩) યાજ્ઞ પ્રમાણથી આ નાટકો ભાસના હોય એવી સંભાવના કરી શકાય છે. (૪) આ સંભાવના સામે ઉદાવેલા ધણુ ખરા વાંધાઓનો નીકાલ કરી શકાય છે.

૧

૨.

હવે ભાસના અને આ નાટકોના સમયના પ્રશ્ન ઉપર આવીએ. ઉપર જે અનેક ઉલ્લેખો આપ્યા છે તે ઉપરથી આટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે ભાસ એ કાલિદાસની પહેલાંનો એક પ્રાચીન નાટ્યકાર છે. જોનરાગર ટીકાકાર એને મુન કહે છે. જીમ્મ એક ઉલ્લેખમાં તેનો નિર્દેશ વાગ્ભટ્ટિ અને વ્યાસ સાથે છે. એટલે કે શ્રુતપરંપરા તેને અતિ પ્રાચીન અને ઋષિમુનિઓ સાથેનો ગણે છે. આ નાટકો વિષે એ જોયું કે તે સામાન્ય રીતે પ્રાચીનતાની છાપ પાડે છે. હવે એ જોવાનું છે કે આ નાટકોમાં રહેલી વિમતો ઉપરથી તેમને અને તેમના સંભવિત કર્તા ભાસને કાલિદાસ પહેલાં કયા સમયમાં મુકી શકાય છે. કાલિદાસ મોડામાં મોડો ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામાં મુકાય છે. એટલે કે ભાસની અર્વાચીન સીમા એ પાંચમા સૈકાનો પ્રારંભ થયો. આ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ વાન થર્મ, યાજ્ઞ કાલિદાસના સમયની પ્રાચીન સીમા એ હજી અનિર્ણીત છે.

કર્તૃત્વના પ્રશ્નમાં ધણુ વિકાસોનો જેટલો એકમન હતો તેટલો સમયના પ્રશ્નમાં મતભેદ છે. આ નાટકોને ભાસની કૃતિ નહિ માનનારાને યાદ કરીએ તોપણ ધણુ મતભેદ રહે છે. પાણિનિ પહેલાં ઇ. પૂ. છઠ્ઠા કે આઠમા સૈકાથી તે ઇ. સનના ચોથા સૈકા સુધી તે મુકાય છે. હવે આ ભિન્ન ભિન્ન મતોમાં કેટલી ઉંચનના છે તેનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રી અર્થશાસ્ત્રમાં અવતરણ તરીકે લીધેલા નવું શ્લોક ઇપરથી ભાસ ને આણક્યની પહેલાં અને નાટકોમાં આવનાં કેટલાક પાણિનિના નિયમવિરુદ્ધ રૂપો ઉપરથી પાણિનિની પણ પહેલાં મુકે છે. આ મતવિષે એટલું જ કહેવાનું કે અપાણિનીય રૂપોથી એટલું જ સિદ્ધ થાય કે કાંતો નાટકકાર વ્યાકરણમાં કાચો હશે અથવા લોકમાં ચાલતા વિવિધ રૂપોને દૂર કરવા જેટલું પાણિનિનું સામર્થ્ય જાણ્યું નહિ હોય. આ નાટકોમાં વપરાયેલી પ્રાકૃત ભાષાઓ, તથા જોદ અને જૈન શ્રમણોનો ઉપદાસસ્વરૂપ ઉદ્દેશ્ય તથા તેમાં પ્રતિજિગ્મિત થતી સામાજિક સ્થિતિ-આ બધાનો વિચાર કરતાં એ કદ્યના સ્વીકારી શકાતી નથી. પ્રતિજાનાટકમાં આવતો શ્લોક અર્થશાસ્ત્રમાં અવતરણ તરીકે લેવાય એ જરા વિચાર કરવા યોગ્ય છે એવી જાણત છે. આ નાટકોના અન્ય શ્લોકો જ્યારે જીમ્મ શ્રદ્ધામાં નામનિર્દેશ વિના મુકે છે ત્યારે તે આ નાટકોના કર્તાએ રચેલા છે એમ માનવામાં આસાવાધો લેવામાં આવતો નથી. પણ આ સાદૃશ્ય ઉપર ઉપરનું છે. અન્ય પ્રદેશોની જાણતમાં નાટકોનું પૂર્વવર્તિત્વ સ્વીકારી લેવામાં આવે છે. નાટકોના આન્તર પુરાવા વામનાદિથી તેમનું પૂર્વવર્તિત્વ માનવાને આડે આવનાં નથી એટલે એમાં ખાસ સંદેહ ઉકતો નથી. પણ અહીં આ સંદેહ ઉડે છે, અને જ્યારે એવો સંદેહ ઉડે ત્યારે નાટકોનું પૂર્વવર્તિત્વ અન્ય પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરવું આવશ્યક છે. જે કારણો આપણને આ નાટકોને પાણિનિની પૂર્વે મુકવામાં આડે આવે છે તે અહીં પણ આડે આવે છે. નાટકોની પ્રાકૃત પાણી કરતાં અર્વાચીન છે, અને

સામાજિક સ્થિતિ બૌદ્ધ સંપ્રદાયના નમતા પ્હોરની છે-ઐટલે કે અશોક પછીની છે. આ ઉપરાંત પુરાવો પોતે નિશ્ચિન સ્વરૂપનો નથી; કારણકે અર્થશાસ્ત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલો આખો ગ્રંથ ઇ. સ. પૂ. ચોથા સૈકાનો છે એ વિષે ભારે મતભેદ છે. તેમાં એ ખાસ કરીને આવા સંગ્રહ શ્લોકો તો પછીના ઉમેરા મનાય છે. ઐટલે કે એ શ્લોક ભાસનો, બનાવેલો માનીએ તોપણ તે અર્થશાસ્ત્રમાં પાછળથી દાખલ થયાનો સંભવ હોવાથી સમયનિર્ણયની બાબતમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી. આ સિવાય બીજી પણ એક બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવા પુષ્કળ સામાન્ય નીતિના શ્લોકો છે જેનું કર્તૃત્વ જાણવું લગભગ અશક્ય છે. આ શ્લોકોનો ઉપયોગ નીતિશતકના સંગ્રહોમાં થાય છે, અને અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર જેવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં સંગ્રહ શ્લોકો તરીકે વપરાય છે એટલું જ નહિ પણ નાટકોમાં એ તેનો ઉપયોગ થતો દેખાય છે. દાખલા તરીકે ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલ્લોદ્ગમૈઃ એ શ્લોક શાકુન્તલના પાંચમા અંકમાં એ છે અને ભર્તૃહરિના નીતિશતકમાં પણ છે. ૨૬ આ શ્લોકો નાટકકારો પોતે લેતા કે ભજવતી વખતે નટો તેવા પ્રસિદ્ધ શ્લોકો દાખલ કરી દેતા તેથી નાટકની પ્રતોમાં આવી જતા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસી એટલું તો જાણે છે કે તેમાં એવા પુષ્કળ શ્લોકો છે જે અનેક ભિન્ન-કર્તૃક ગ્રંથોમાં આવે છે અને જેનો મૂળ નિર્માતા શોધવો અશક્ય છે. 'નવં શરાવં' શ્લોક એ જાતનો છે. તે ભારે પણ રચેલો નથી અને ચાણુક્યે પણ રચેલો નથી. તે શ્લોક તે બંનેનો પહેલાંથી નિર્માણ થયેલો હશે. તેથી આવા શ્લોકોનો એક અથવા બીજી રીતે પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગ કરનાં સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. ૩૦

અપાણિનીય પ્રયોગોથી અને નવં શરાવં શ્લોકથી ભાસની પ્રાચીન મર્યાદાને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં મુકવાનો પ્રયાસ આ રીતે સફળ થતો દેખાતો નથી, અને તેથી પ્રાચીન સીમા તરીકે અશોકનો કે અશોક પછીનો સમય લેવો જોઈએ. બીજી બાબતની-અર્વાચીન મર્યાદા નક્કી કરવાનું ચિન્હ કાલિદાસનો ઉલ્લેખ છે તે જોયું. હવે આપણે આ નાટકોમાંથી મળતી દફકિત આપણને આ બેની વચ્ચે ક્યાંઈ લઈ જઈ શકે છે કે નહિ તે જોવાનું છે.

સૌથી પ્રથમ નાટકોની બાબતો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરીએ. તેના સંસ્કૃત ઉપરથી આપણે કાંઈ ખાસ અનુમાન કરી શકતા નથી. ભાસમાં લગભગ પચીસ પ્રયોગો અપાણિનીય દેખાય છે. આ જવાબી પ્રો. બેનર્ડ પરીક્ષા કરી એમ સાબીત કરી આપે છે કે તેમાં ફક્ત ત્રણ જ ખરેખરા અપાણિનીય છે; બીજા એક અથવા બીજી રીતે કાલ્યાણના વાર્તાકોની અને મહાભાષ્યની મદદથી ઘટાવી શકાય છે. આ ઉપરથી એટલું જ અનુમાન થઈ શકે-જે અનુમાન પ્રો. બેનર્ડ કરે છે-કે 'ભાસને પાણિનિ, કાલ્યાણ અને પતંગલિ ત્રણેની માહિતી હતી.' ૩૧ એ ઉપરથી આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે ભાસ પતંગલિનો સમકાલીન કે તેની

૨૯ નીતિશતક શ્લોક ૬૧. પા. ૩૭ નિ. સા. આ. ૧૯૧૭.

૩૦ આ શ્લોક ઉપરથી કેટલાક નિદાનો અર્થશાસ્ત્રને ભાસથી અર્વાચીન માને છે તે પણ એટલું જ અચૂક છે.

૩૧ જ. બી. એ. રી. સો. પા. ૬૮-૭૧ પૃ. ૬ ભા. ૧. ૧૯૨૩ માર્ચ.

પછી 'યયો' હશે. પણ આ નાટકોની પ્રાકૃતભાષા કાંઈ વિશેષ અળવાણું પાડે એ સંભવિત છે. સંસ્કૃતની માફક એનું સ્વરૂપ હંમેશને માટે રૂઢ થઈ ગયેલું નહોતું. એ બોલાતી અને જીવતી ભાષાઓ હતી; અને તેથી દરેક જીવંત વસ્તુની માફક રૂપાન્તર પામતી. આવા ભિન્ન ભિન્ન રૂપાન્તરો ઉપરથી ભિન્ન ભિન્ન સમયની કલ્પના કરવી અશક્ય નથી. પાલી, અ. શોકના સિદ્ધાંતોનું પ્રાકૃત, જૈન આગમોનું અને શૃણિઓનું પ્રાકૃત, કનિષ્ઠના સમયનું અશ્વ. ધોપના અધિષ્ઠિત નાટકોનું પ્રાકૃત, કાલિદાસાદિના નાટકોનું પ્રાકૃત ઇત્યાદિ અનેક પ્રાકૃતભાષાના ભિન્ન ભિન્ન સમયના રૂપાન્તરો જોઈ શકાય છે. આની મદદથી આ નાટકોનું રથાન ક્યાં છે તે કલ્પી શકાય છે. ભાસના નાટકોનાં પ્રાકૃતની આ જાતની તુલના અને પરીક્ષા ડૉ. સુક્યંકર, પ્રો. લેસ્લી, પ્રો. બેનર્ડ વગેરેએ કરી છે. પ્રો. લેસ્લી આ તુલના ઉપરથી એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે 'ભાસનું પ્રાકૃત અને તેથી ભાસ પોતે પણ અશ્વધોષ કરતાં અર્વાચીન અને કાલિદાસ કરતાં પ્રાચીન છે.' કાલિદાસનો સમય પાંચમો સૈકા ગાનીતે લેસ્લી ભાસને ઇસ્વી સનના ચોથો સૈકામાં મુકવા વીન્ટરનીત્સ સાથે સંમત થાય છે. પ્રો. બેનર્ડ લેસ્લીના અભિપ્રાયનો જોડાપોહ કરી એમ સાબીત કરે છે કે ભાસના પ્રાકૃતમાં અને અશ્વ. ધોપના પ્રાકૃતમાં પ્રો. લેસ્લી માને છે તેટલું અન્તર નથી; તે બન્નેનું પ્રાકૃત લગભગ સરખું છે, અને તેથી ભાસ કાંતો અશ્વધોષનો સમકાલીન કે તેના પછી ટુરત જ થયેલો હશે-એટલે કે ઇસ્વી સનના બીજા-ત્રીજા સૈકાનો.^{૩૩}

શ્રી. કેશવલાલ દુવ આ પ્રાકૃતને 'આચારંગ સૂત્ર જેટલું જૂનું' માનતા નથી; આ અંગને યાકોબી ઇ. પૂ. ત્રિજ્ઞ સૈકામાં મુકે છે અને તેથી 'આચારાઙ્ગ પછી સ્થિતિ પામનારો ભાસ મહાકવિ કાલિદાસનો પુરોજીવી હોઈ આપોઆપ ઇસવીસન પૂર્વે બીજા સૈકામાં જોડવાય છે.'^{૩૪} તેઓ કાલિદાસને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાના મધ્યમાં મુકે છે.^{૩૫}

આ પ્રમાણે પ્રાકૃતભાષાના પુરાવામાંથી ત્રણ ભિન્ન મતો બંધાય છે.^{૩૬} એ ત્રણમાંથી આપણે એટલો નિષ્કર્ષ દહાડી શકીએ કે આ નાટકો અશોકની પછી અથવા આચારંગસૂત્ર પછી રચાયાં

૩૨ Z. D. M. G. પા. ૨૦૭. ૧૯૧૮.

૩૩ જ. ર્. એ. સો. પા. ૩૭૨-૩૭૬ ૧૯૨૧. ભાસના માર્ગચીની વિસ્તૃત તુલના માટે જ. બી. એ. રી. સો. પા. ૮૧-૧૧૩. વી. ૯ ભા. ૧. ૧૯૨૩.

૩૪ સ્વ. સુ. પ્ર પા. ૧૩૪

૩૫ પ. પ્ર. પ્ર. પા. ૧૪. આ. ૫

૩૬ પ્રાકૃતભાષાના પ્રમાણ વિરુદ્ધ એક દલીલ છે તે અંદી નોંધવી જોઈએ. ઘણા વિદ્વાનો એમ માને છે કે નાટકોમાં તેના કૃતિઓનું પ્રાકૃત સચવાઈ રહેલું નથી; કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં નાટક અળવનારાઓ સમયને અનુકૂળ તેમાં ફેરફારો કરતા હશે; અને તદ્દનુસાર પ્રતોમાં પણ ચતા હશે. એમાં પ્રાન્તીય ફેરફારને પણ અવકાશ રહે છે. આથી પ્રાકૃત ઉપરથી કાલમર્યાદા નક્કી કરવી એ હીક નથી. આ દલીલમાં ઘણું વજ્રદ છે. કેવળ પ્રાકૃતભાષાની મદદથી પ્રાચીન સીમા નક્કી કરવી એ યોગ્ય નથી; જો કે બીજા પ્રમાણોથી તે સીમા નક્કી કર્યા પછી તેનો પુષ્ટિમાં ઉપયોગ કરી શકાય. પણ અર્વાચીન સીમા નક્કી કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં વાંધો નથી. અશ્વધોષનું પ્રાકૃત કુશાન સમયથી અર્વાચીન નથી કારણ કે તેના નાટકોના અવશેષોની લિપિ તે સમયની છે. હવે જો આ નાટકોનું પ્રાકૃત અશ્વધોષને મળતું હોય તો એટલું કહી શકાય કે તે અશ્વધોષથી ખુબ અર્વાચીન નહિ હોય.

હશે-એટલે કે ઇસ્વી સન પૂર્વે ત્રિજ સૈકા પછી. હવે ખીજ પુરાવાઓની મદદથી કાલમર્યાદા કેટલી ચોક્કસ થાય છે તે જોઈએ. આમાં ત્રણ વિદ્વાનોના પુરાવા નોંધવા લાયક છે. (૧) પ્રો. બેનર્જીના, જે ભાસને ઇસ્વી સનના ખીજ-ત્રિજ સૈકામાં મુકે છે. (૨) પ્રો. જયસ્વાલના, જે ભાસને નાગાયણ કાળવાયનના સમયમાં ઈ. પૂ. ૫૩-૮૧ ના અરસામાં મુકે છે. શ્રી. ચોધરી આ મતનું સમર્થન કરે છે. (૩) પ્રો. કેશવલાલ કુવના, જે ભાસને પુણ્યમત્રના સમયમાં-ઈ. પૂ. ૧૮૮-ઈ. પૂ. ૧૫૨ ના અરસામાં મુકે છે.^{૨૬}

આ ચર્ચામાં પ્રો. જયસ્વાલના પુરાવા સૌથી પહેલાં લેવા લીક પડશે; કારણ કે પ્રો. બેનર્જીના કેટલાક પુરાવા જયસ્વાલમાયી લીધેલા છે. જયસ્વાલના કેટલાક પુરાવા ઉપર ચર્ચેલા છે-જેવા કે કાલિદાસનો ઉલ્લેખ અને બાણુનો ઉલ્લેખ પગેરે. ખીજ નીચે પ્રમાણે છે. ભાસની બાપા અર્વાચીન કાવ્યોની કૃત્રિમતાથી અલિપ્ત છે; જે કૃત્રિમતા રદ્દામાના શિલાલેખ જેટલી જૂની છે (ઈ. સ. નો ખીજો સૈકા), તથા તેમાં અર્વાચીન કાવ્યોના અભ્યાસીને દોષરૂપ લાગે એવા પ્રાચીન પ્રયોગો છે; આમાંના કેટલાક કૃતિના સમયની એકાદમી આપે એવા છે. (ક) 'મદાગ્રાહણ' શબ્દનો ઉપયોગ (સ્વ. વા. પા. ૪૨. પ્ર. આ.) પ્રાચીન સાહિત્યની જેમ (શ્રી. ઉ. ૨. ૧૦, ૨૨.) સારા અર્થમાં કર્યો છે; મહાભારતની જેમ ખરાબ અર્થમાં- 'શ્મશાન-ગોર' ના અર્થમાં નહિ. 'આર્થપુત્ર અને' અર્થપુત્રો' નો ઉપયોગ અશોકના સીંદુરના શિલાલેખની જેમ 'કુમાર-રાજકુમારના અર્થમાં કર્યો છે. (સ્વ. વા. પા. ૧૭-૧૯. પ્ર. આ.) ઉલ્લેખના ઉચ્ચ વંશનો, 'ભરતવંશ' નો ઉલ્લેખ કરતાં ભાસ તેનો વેદના ભરતો માથે સંબંધ સાધે છે (વેદાક્ષરસમવાયપ્રવિટો ભારતો વંશઃ । પ્ર. યૌ. પા. ૩૪. પ્ર. આ.) આ સંબંધ પુરાણો લખાયાં ત્યારે જુલાઇ ગયો હતો. યુરોપી-અન વિદ્વાનોએ તે પાછો શોધ્યો. યદિષ્ઠીનો ગેત્રી દેવી તરીકે, બૌદ્ધ સાહિત્યની જેમ, ઉલ્લેખ છે. (સ્વ. વા. પદ. પ્ર. આ.) કથાની શરૂઆત વનકોની મારફત "શ્વલ્લહત નામે રાજા હતો" એ રીતે કરવામાં આવે છે. (સ્વ. વા. પા. ૫૮-૫૫) (જ) આ નાટકમાંથી લગભગ નવનું વસ્તુ મહાભારત-રામાયણની કથાઓમાંથી લીધેલું છે-જે કથાઓ મહાભાગ્યકારના સમયમાં જગવાલી કથાઓ જેવી છે. તેમાંના એક નાટકમાં-પંચરાત્રમાં 'દુર્યોધન યજ્ઞ પછી દ્રોણને એવું વચન આપે છે કે જે પાંચ રાતમાં તેઓ પાણ્ડવોને શોધી શકાશે તો તેમને આજીવ રાજ આપે.' હાલના મહાભારતમાં એવો કાંઈ ઉલ્લેખ નથી.

આ બધા ઉલ્લેખો ઉપરથી શ્રી. જયસ્વાલ એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે ભાસના નાટકો પ્રાચીન છે અને હાલ મળેલા નાટકોમાં જૂનામાં જૂના છે; અને મહાભારતની હાલની વ્યવસ્થા કરતાં પ્રાચીન છે. હાલનું મહાભારત ઇસ્વી સનના ત્રિજ સૈકામાં મુકી શકાય; એટલે કે ભાસની અર્વાચીન સીમા ઇ. સ. ૨૫૦ ના અરસામાં મુકાય.

પ્રાચીન સીમા નક્કી કરવામાં તેઓ નીચેના પ્રમાણો આપે છે.

(૧) નાટકકારને બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો એટલો બધો સારો પરિચય છે કે તેનું એક મુખ્ય પાત્ર-પ્રધાન સ્વભાવ-શ્રમણનો વેશ લે છે. આ પરિચય અશોકના પછીના સમયનું ચિન્હ છે.

(૨) આ યંત્રોમાં એવા સમાવનું પ્રતિજિજ્ઞા દેખાય છે કે જેણે હમણાં જ વેદિક

સંસ્કૃતિમાં બૌદ્ધ સંસ્થાઓ દાખલ કરી હોય એટલે કે તે વૈદિક સંસ્કૃતિના પ્રથમ યુગરજ-
વનનો સમય હતો (ઇ. સ. પૂ. ૧૧૦૦ અને પહેલા સદી.), દેવદાસ્ય તરીકે મગધની
રાજમાતા તામસીનું જીવન ગણે છે. (સ્વ. વા. પા. ૪. પ્ર. આ.)

(૧) આની સાથે બૌદ્ધ સંપ્રદાય વિરુદ્ધની લાગણી પણ એમાં દેખાય છે. બ્રાહ્મણ પ્રમ-
ણને ધિક્કારે છે અને તેનો ઉપહાસ કરે છે. અને છતાં એ તેની સાથે સહવાસ કરી લે
છે. આ વસ્તુસ્થિતિ શુંગ અને કાણ્વેલા સામ્રાજ્યના બૌદ્ધધર્મી યુગનો અન્ત સમય સ્પષ્ટ છે.
(અર્થે બ્રાહ્મણભાવં । ર્દદામત્તપ્પણ સમણપ્પણ અમરં દોઅદિ । ઇત્યાદિ પા. ૮૦-૮૪
પ્ર. ચૌ દ્વિ. આ.)

(૪) ભાસનું સાધારણ ભરતવાક્ય નીચે પ્રમાણે છે.

દમાં સ્ત્રાગરપર્યન્તાં હિમવલ્લિન્ધ્યકુણ્ડલામ્ ।

મહીમેકાપતત્રાઙ્કાં રાજસિદ્ધઃ પ્રશાસ્તુ નઃ ॥

હવે કાલિદાસના સમય પહેલાં આવું એકછત્ર રાજ્ય ક્યાંથી ક્યાં સુધીના સમયમાં
સંભવે છે ? ચન્દ્રશુપ્ત મૌર્યની પહેલાં તો નહિ; એટલે કે આ ઉદ્દેશ તેની પછીના સમયને
લાગુ પડે. આવા એકછત્ર રાજ્યનું સ્મરણ આંધ્રબૃત્ય અને કુસનના વંશો પછી રહી શકે
નહિ. એટલે કે આ સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ થી ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સદીના અન્ત સુધીમાં
સંભવે. (૨) અને (૩) ના આધારે અને અશોકના સીંહપુરના શેલાલેખના વિધ્વની પેઠી
ખાણુના સ્થાન, તથા 'અખિલ ભારત' ની વસ્તો કરતી અશોકની ભાષાના આધારે પૂર્વ
સીમાને અશોકની પછી મુક્યી જોઈએ: " આ રીતે આપણે ઉત્તરમૌર્યોના અને શુંગ-
કાણ્વેલા સમયમાં આવીએ છીએ. "

ભાસે ઉપર મુલકની સીમાનો જે ઉદ્દેશ કર્યો છે તે માનવધર્મશાસ્ત્રના આર્યાવર્ત
સાથે બંધ જોડે છે. માનવધર્મશાસ્ત્રને શ્રી જયસ્વાધ પુધ્યમિત્રના રાજ્યમાં (આશરે ઇ. પૂ.
૧૬૦) માં રચાએલું ગણે છે. ભાસ ધર્મશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ કરે છે તેથી આપણે એમ કહી
શકીએ કે તેના અને નાટકોના રચનાકાળ વચ્ચે સો વરસ પસાર થયા હશે.

(૫) ભરત વાક્યમાં 'આપણા' ('નઃ') રાજનો ઉદ્દેશ આવે છે. આ વાક્ય ગમે તે
પાત્ર બોલે છે માટે તે ઉપરથી આ 'રાજ' તે બોલનાર પાત્રનો નહિ પણ 'ભાસ' નો સમ-
જનો જોઈએ. કેટલીક જગ્યાએ 'રાજસિંદ'ને જાહેર ઉપદ્રોને ઉદ્દેશ આવે છે જેમ કે મધ્યમ-
વ્યાયોગમાં 'તથા પ્રમુનો ભગવાનુપેન્દ્ર.' અવિમારકની 'ઓમાન નારાયણસ્તે પ્રદિ-
તુ યસુધામુદ્ધિતૈકાતંપત્રામ્' પંડિતમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે કોઈ નારાયણનો શ્લેષથી ઉદ્દેશ
છે. આ ઉપેન્દ્ર અને નારાયણ તે કોણ ? તે સુસ્ત વૈદિક તો દેખાય છે જ. ઉપરની સંમય-
મર્યાદામાં પુધ્યમિત્ર પછી સો વર્ષે-કાણ્વેલા નારાયણ સિવાય બીજા કોને એ ઉદ્દેશ લાગુ
પડે ? તે 'પ્રભુ' કહેવાય છે રાજ્ય કહેવાતો નથી. 'રાજસિંદ' થી વાચપુરાણમાં 'જેનું નામ
આપું નથી' તે શુંગવંશનો રાજ સમજવાનો છે, અને ઉપેન્દ્રથી તેના પ્રધાન કાણ્વેલાનો નારાયણ
સમજવાનો છે. આ સમયમાં નાટ્ય પ્રયોગો બહુ જ લોકપ્રિય હતા એ મહાભાષ્યના ઉદ્દે-
શથી, જોગિભારતી ગુફા પાસે જડેલી નાટકશાળાના અવશેષોથી અને અભિમિત્રના પુત્ર
મુગિનની નાટ્યસૌક્યતાના ઉદ્દેશથી જણાય છે. ૩૭

ઉપેન્દ્ર અને નારાયણથી આ નારાયણ પ્રધાન જ ઉદ્દિષ્ટ છે એ મતનું સમર્થન શ્રી. ચોધરી બીજા પુરાવા આપી કરે છે. બાલચરિત નાટકને તેઓ રાજકીય રૂપક ગણે છે. બાલચરિતમાં કંસપદને વસ્તુ તરીકે લીધેલી છે. દુવે આ કર્મ વિષ્ણુઅવતારમાં કરાએલું હોવા છતાં આ નાટકમાં તેનો નિર્દેશ અનેક વાર 'નારાયણ' નામથી જ કર્યો છે. આનો શ્રી ચોધરી એવો અર્થ કરે છે કે ભાસના મનમાં પ્રધાન નારાયણ છે. આ નારાયણે દેવભૂમિને મારી તેના પિતાને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો હતો એ દૃષ્ટિકત સાથે નાટકની વસ્તુને બંધ બેસાડવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. હૃત વાક્યમાંથી તેઓએ એક ઉદ્દેશ્ય દર્શાવ્યો છે તે ખાસ નોંધવા જોવો છે. કિં કિં કંસમૃત્યો દામોદરસ્તવ પુરુષોત્તમઃ । વાર્હદ્રથાપહૃતવિષયકીર્તિ-
ભોગસ્તવ પુરુષોત્તમઃ । આમાં પુરુષોત્તમ એટલે કે નારાયણને (બૃહદ્રથ પાસેથી છીનવી લીધેલા દેશ અને કીર્તિનો ભોગવનાર કહ્યો છે. આ બૃહદ્રથ એ ઉદ્દેશ્ય મૌર્ય રાજા હતો અને એની પાસેથી પુષ્યમિત્રે રાજ્ય પડાવી લીધું હતું તેથી તેના નખળા વંશજોની પેશવાઈ (ડૉ. ભાંડારકારનો રાબ્દ) કરનાર નારાયણ કાણવ શુંગમૃત્યનો આમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે એમ શ્રી જયરાવલ અને ચોધરી માને છે. ૩૦

શ્રી. બેનર્ડી હેઠ્ઠા પુરાવા સિવાય બીજા બધાનો પોતાનો તર્ક સિદ્ધ કરવા ઉપયોગ કરે છે. હાલના મહાભારત સાથેનો બીજો એક ફેરફાર તેમણે નોંધ્યો છે. પંચરાત્રમાં યુદ્ધમાં અભિમન્યુના પકડાવાનો બનાવ પણ હાલના મહાભારતમાં નથી. રામાયણની સાથે નીચેનો ફેરફાર નોંધ્યો છે. રામાયણ પ્રમાણે લક્ષ્મણ ભરતનો નાનો ભાઈ છે; પ્રતિમા નાટકમાં ભરતને નાના ભાઈ તરીકે વર્ણવ્યો છે. પણ તેઓ આ સાથે નાટકોનું મહાભારત—રામાયણ સાથે સામન્વય સ્થાપના અનેક સમાન પદો અને વાક્યો રાંકે છે.

[મારા ધ્યાનમાં હાલના રામાયણની સાથે બીજો એક ફેરફાર આવ્યો છે તે અહીં નોંધવો યોગ્ય ગણાયો. પ્રતિમા નાટકના પાંચમા અંકમાં સીતાહરણનો પ્રસંગ છે. રામાયણનું આ બનાવનું વર્ણન પ્રસિદ્ધ છે. મારીચ રાક્ષસ સુવર્ણ મૃગનું રૂપ લઈ રામની ઝુંપડી આગળથી પસાર થાય છે. સીતા તેને જોઈ મુગ્ધ બને છે. રામને તે મૃગ બને તો જીવતો નહિં તો મારીચે પણ લાવવાનું કહે છે. રાગ ખુશીથી તેની માગણી સ્વીકારે છે; અને લક્ષ્મણને પોતાની ઈચ્છા જણાવે છે. લક્ષ્મણને તે મારીચ હોવાની શંકા થાય છે. રામ કહે છે કે તે દૃષ્ટિએ પણ તે વધ્ય છે. એમ કહી તેના શીકાર કરવા જાય છે. ભરતા મૃગનો રામના જેમો આર્ત સ્વર સાંભળી સીતા લક્ષ્મણને મદદ માટે મોકલે છે. રાવણ બિહુનું રૂપ ધારણ કરી ત્યાં આવે છે અને સીતાનું હરણ કરી જાય છે. (આરબ્યકાણ્ડ સર્ગ ૪૮-૪૯)

પ્રતિમાનાટકમાં આ બનાવનું વર્ણન તદ્દન જુદી રીતે છે. રામ અને સીતાનો વાર્તા-લાપ ચાલે છે. રામને શોકાતુર જોઈ સીતા રામને સંતાપનું કારણ પૂછે છે. રામ કહે છે કે ' આવતી કાલે પિતાનું શ્રાદ્ધ છે; તે શી રીતે કરવું તેના વિચારમાં છું. સીતા સરજતાથી જવાબ આપે છે કે ' ભરત સમૃદ્ધિથી શ્રાદ્ધ કરશે. આર્ષપુત્ર હાલની સ્થિતિને અનુરૂપ ફોદાકથી કરે !

તાનને એ બહુમન વધારે થશે.' આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી ત્યાં પરિભ્રાજકનો વેશ ધારણ કરી રાવણ પ્રવેશ કરે છે અને 'હું અતિથિ છું, કોણ છે કે?' એમ પુછી આશ્રમમાં દાખલ થાય છે. યોગ્ય સત્કાર પછી રાવણ બેસે છે અને પોતાનું ગોત્ર કહી પોતે શું શું બળ્યો છે તે કહે છે. તેમાં પ્રયેતસનુ શ્રાદ્ધકલ્પ પણ પોતે બળ્યો છે એમ જણાવે છે. રામ તેને પૂછે છે કે 'નિવપન સમયે શેના વડે પિતાનું તર્પણ કર્યું?' રાવણ સામાન્ય વસ્તુઓ, ખતાવી રામમાં કુત્સહ ઉત્પન્ન કરી જણાવે છે કે દિમાલયના સાતમા દુર્ગ ઉપર 'કાંચનપાર્શ્વ' મૂળો છે તેનાથી જો શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે તો તે ઉત્તમ ગણાય. રામ ત્યાં જવાને વિચાર કરે છે; અને પોતે ગમે તે રીતે તે મૂળ મેળવશે એવો નિશ્ચય જણાવે છે. એટલામાં વિજ્ઞાનો અમકારો થાય છે; રાવણ કહે છે કે 'દિમાલય 'કાંચનપાર્શ્વ' મોકલી તમારો સત્કાર કરે છે.' રામ તેની પુરે પડે છે. રાવણ સીતાનું હરણ કરી ચાલ્યો જાય છે.

બંને વચ્ચે કેટલો તણાવ છે તે વાંચક તરત સમજી શકશે. શ્રી. જયસ્વાલ, બેનર્જ વગેરેએ બનાવેલા ફેરફાર કરતાં આ બહુ જ મોટો છે તે પણ વાંચકના ધ્યાનમાં આવશે. નાટકની આવરયક્તા માટે પણ આવડો મોટો ફેરફાર કવિ કરે એમ માનતા છાદ્ર અચકાય છે. ૧૩૬

ગ્રો. બેનર્જ આ પ્રમાણે જયસ્વાલના પુરાવાને સ્વીકાર કર્યા છતાં તેમની કાલ્પનિકતા સ્વીકારતા નથી. નાટકકાર રામાયણ-મહાભારતની પૂર્વેના ખરે, પણ માનવધર્મશાસ્ત્ર પછીનો. જયસ્વાલ માનવધર્મશાસ્ત્રને પુખ્તભિત્રના સમયમાં-છ. પ. ૧૬૦ માં મુકે છે. બેનર્જ મનુને ધરતી સનના ખીગ સૈકામાં મુકે છે; અને તેથી તે ભાસને ધરતી સનના ખીગ સૈકાના પૂર્વે મુકી શકતા નથી.

ભાસને છ. સ. ના ખીગ-ત્રિગ સૈકામાં મુકવા માટે ગ્રો. બેનર્જ ખીગ પણ અગત્યનાં પ્રમાણો આપે છે. તેની અહીં સંક્ષેપમાં નોંધ કરું. પ્રાકૃત ભાષાને પુરાવો ઉપર આધાર છે. અપાણિનીય પ્રયોગોની પરીક્ષા ઉપરથી ભાસને મહાભાષ્યકાર પતંજલિની માહીતી હતી તે પણ જણાવ્યું છે. તે સિવાયના ખીગ નીચે પ્રમાણે છે.

ભાસ અને વાત્સ્યાયન. ભાસને વાત્સ્યાયનના દામમૂત્રની માહીતી નથી; તેના કારણે નીચે પ્રમાણે છે. (૧) રાવણ પોતે જ શાસ્ત્રો બળ્યાનું જણાવે છે તેમાં વાત્સ્યાયનના દામમૂત્રનો ઉલ્લેખ નથી; (૨) ઝૂંગારપ્રધાન નાટકોમાં ભાસ વાત્સ્યાયનના નિયમોનું પાલન ન કરતાં તેના પૂર્વચારી પાત્રવ્યનું અનુકરણ કરે છે. દામમૂત્રકારને ભાસની માહીતી હતી કારણકે તે 'અવિભારક'નો ઉલ્લેખ કરે છે. આથી ભાસ વાત્સ્યાયનની પૂર્વે ચલે એમ તેઓ સાબીત કરે છે. વાત્સ્યાયનને ધરતી સનના ત્રિગ સૈકાના અંતમાં બેનર્જ મુકે છે; તેથી ભાસ ધરતી સનના ત્રિગ સૈકા પહેલાંનો થયો.

ભાસ અને ભરત. ભાસને ભરતનાટયશાસ્ત્રની માહીતી હોય એમ દેખાતું નથી. નાટ્ય-શાસ્ત્રના નિયમોમાં અને આ નાટકોમાં નીચે પ્રમાણે વિસંવાદ જણાય છે. (૧) ના. શા. કવિના નામનો નિર્દેશ કરવાનું કહે છે; ભાસ તે અનુસરતો નથી. (૨) ના. શા. પ્રમાણે પ્રતિગાનાટક એ દ્વિભાગ કહેવાય, ગતને અન્તે તેને નારિકા કહી છે. (૩) હરિબંશ એ ઉત્સર્ગક હશે, પણ ભરતના નિયમ પ્રમાણે તેમાં સ્વીરદનનો અતિરેક જોઈએ તે નથી. (૪) ભરત રંગભૂમિ ઉપર નદાની મનાઇ કરે છે. સ્વમત્રાસવદતામાં એ

૩૯ ખીગ કેટલાક ફેરફારો શ્રી. મણુપતિ શાસ્ત્રીએ પ્રતિમા નાટકની પ્રસ્તાવના. પા. ૧૧. ઉપર નોંધ્યા છે. નાટકકાર પોતે રસનિષ્પત્તિ માટે તે બધા યોગ્યા છે એમ તેઓ માને છે.

મુખ્ય બનાવ છે. (૫) ના. શા. પ્રમાણે 'આર્યપુત્ર' કુલ પત્ની ૪ કંઠી શકે; આમાં વાસવદત્તાના પિતાનો કન્યુકી ઉદયનને, અને બાલચરિતમાં અસેનનો સેવક વસુદેવને આર્યપુત્ર કહી સંબોધે છે. (૬) ભરત રંગભૂમિ ઉપર સુદ વગેરે કરવાની મનાઇ કરે છે. બાલચરિતમાં અંક ૫ માં રંગભૂમિ ઉપર સુદ થાય છે. (૭) ભરત રંગભૂમિ ઉપર અત્યંત શોક કરવાની મનાઇ કરે છે. ભરતને આ નિયમ કરવાનું કારણ એ હશે કે તેની પૂર્વના નાટકોમાં આનો અનુચિત વિસ્તાર ખુબ થતો હશે. ભાસમાં આના ઉદાહરણ મળી શકે છે; ને કે મર્યાદામાં રહીને કામ કરવું એ તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રતિમાનાટકના બીજા અંકમાં ભરતા દશરથનો શોક એ જાતનો છે. (૮) રંગભૂમિ ઉપર મૃત્યુ ન બતાવવું જોઈએ એવો. ના. શા.નો નિયમ છે. પ્રતિમામાં દશરથ રંગભૂમિ ઉપર મૃત્યુ પામે છે. તે ૪ પ્રમાણે અભિષેકમાં વાલી અને ઉરભંગમાં દુર્ધન. આ ઉદાહરણોથી ભાસને ભરત નાટ્યશાસ્ત્રનું અગ્રાન હતું એ જણાઇ આવે છે. તે આ સિવાયના બીજા કોઇ નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતો હશે. અર્થઘાતનિકા પ્રમાણે ભાસે પોતે પણ નાટ્યશાસ્ત્રનો કોઇ ગ્રંથ લખ્યો હતો એમ જણાય છે. ગમે તેમ હોય પણ તે ભરતની પૂર્વે હશે એમ માનવું જોઈએ. ભરતનો સમય એનજી ત્રિગ્ન સૈકાના મધ્યમાં મુકે છે. તેથી ભાસ ત્રિગ્ન સૈકાના મધ્ય પછીનો ન હોઇ શકે.

વૃત્તો અને ભાસ. મહાભારત-રામાયણ, પુરાણો, શાસ્ત્રો વગેરેમાં સામાન્ય રીતે અનુષ્ટુપનો ઉપયોગ થાય છે. દાલિદાસ અને તેની પછીના લેખકો એનો ઉપયોગ પ્રમાણમાં બહુ જ થોડો કરે છે. પણ ભાસના ૧૦૯૨ પદોમાંથી ૪૩૬ એટલે કે લગભગ ચાલીસ ટકા જેટલા અનુષ્ટુપ છે. સુવદના છંદનો ઉપયોગ પછીના કાવ્યોમાં નહિ જોવા જ છે. અશ્વધો-પના ખણિત નાટકોમાં તે વપરાયેલો દેખાય છે; ભાસના નાટકોમાં તેનો ઉપયોગ છે.

અલંકારશાસ્ત્ર અને ભાસ. ભામહ કાવ્યાલંકારમાં પ્રતિજ્ઞાનાટકનો ઉલ્લેખ કરે છે એમ એનજી માને છે.

પ્રાચીન અવશેષો અને ભાસ. મરી ગયેલા રાજ્યની મૂર્તિઓ કરવામાં આવતી એ રીવાજ ઉપર પ્રતિમાનાટક રચાયેલું છે. કૃતવાક્યમાં ચિત્રપટનો ઉલ્લેખ આવે છે. હવે ચિત્રનો જુનામાં જુનો દાખલો જોગીભારતી ગુપ્તામાંનો છે. (ધરતી સન પૂર્વે ત્રિગ્ને સૈકા.) મૂર્તિઓનો જુનામાં જુનો દાખલો દનિષ્કની મૂર્તિનો છે-(મ. ૫, બીજો સૈકા.) ધરતી સનના પહેલા બીજા સૈકામાં દેવ સિવાય બીજાની મૂર્તિઓ કરવાનો રિવાજ પ્રસિદ્ધ હતો એવો ને કુશરનો મત સ્વીકારીએ તો ભાસ પ્રતિમાનાટકમાં એનો પ્રચલિત રીવાજ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે બરાબર સમજાય.

આ રીતે આ બધા સાધનોની મદદથી એ. એનજી ભાસને ધરતી સનના બીજા-ત્રિગ્ન સૈકાના ગાળામાં મુકે છે. ૪૦

હવે આ બંને વિદ્વાનોના પ્રમાણોની કુંદામાં પરીક્ષા કરીએ. ભાસની અર્વાચીન સીમા માટે મહાભારત સાથે નાટકોની કેટલીક હકીકતના વિસ્તાર ઉપરથી આવરયક રીતે કાંઈ સ્થિત થતું નથી; કારણકે નાટકકાંડો કેટલીક વાર જાણી જોઈને ફેરફાર કરે છે અને કેટલીક વાર રચિતદોષથી એવી ભુલો કરે છે. 'મહાકાવ્ય' શબ્દનો સારા અર્થમાં ઉપયોગ, 'આર્યપુત્ર'નો અર્થકેના શિલાલેખોની મારફત ગજમુત્રના અર્થમાં ઉપયોગ અને એ જાનના બીજા પુરાવાઓ વધારે પ્રામાણિક લાગે છે. તે ઉપરથી આ નાટકોમાં ધરતી સન પૂર્વેનું બીજા-પહેલા સૈકાનું પ્રાચીન વાતાવરણ એવી કલ્પના કરી શકાય. બાકી અર્વાચીન સીમા તરીકે તો દાલિદાસને રાખવો એ જ જોગ્ય છે.

પ્રાચીન રીતો નક્કી કરવા માટે જે પુરાવાઓ આપ્યા છે તેમાં નાટકકારનો બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો પરિચય, તેની અવગણના, વૈદિક સમાજ ઉપર તેની અસર વગેરે ઉપરથી તે અ-શોકની પછીના અને વૈદિક સંસ્કૃતિના પુનરુજ્જવનના પ્રારંભ કાળમાં મુકાય છે તેમાં કાંઈ અસુકત નથી. પણ ઉગ્ર-નારાયણ અને તે પ્રધાન દાણવાયન નારાયણ છે એ બધી કેવળ કલ્પના છે. તે ઉપરથી કાંઈ પણ જ્ઞાતની સંભાવના ન કરી શકાય. માનવધર્મશાસ્ત્રના ઉદ્દેશ વિષે પણ એક સદેહ રહે છે. આ ઉદ્દેશથી આપણે હાલની મનુસ્મૃતિ સમજવાની છે કે બીજા ધર્મસૂત્રોના જેવા માનવધર્મસૂત્રોનો તેમાં ઉદ્દેશ સમજવાનો છે ? તેની સાથે જે બીજા ઉદ્દેશો છે-આર્જસ્પત્ય અર્થશાસ્ત્ર, ગેદાતિથિનું ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરે-તે ઉપરથી બીજી કોટિ વધારે સંભવિત લાગે છે. હુંકામાં એટલું જ કહી શકાય કે શ્રી. જયસ્વાલે આ નાટકમાંથી તારતી કારેલા પુરાવાઓ, આ નાટકો ઇસ્વી સનના પહેલા સૈકામાં કે તેની પૂર્વેના બે સૈકાઓમાં રચાયા હોય એવી સંભાવના કલ્પન કરી શકે છે; એનાથી વધારે કાંઈ નિષ્પત્ત થતું નથી.

શ્રી. જૈનજીના પુરાવાઓ હવે તપાસીએ. માનવધર્મશાસ્ત્રના ઉદ્દેશની બાબતમાં ઉપર કહેલું લાગુ પડે છે. તેમણે માનેલો મનુસ્મૃતિનો સમય પણ સર્વસંમત નથી. પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી એટલું જ કહી શકાય કે તે અશોકની પછી રચાયાં હશે. અશ્વઘોષની પછી રચાયાં એમ માનવાને પ્રાકૃત ભાષામાં કાંઈ ખાસ કારણ નથી. (જુઓ પા. ૧૮૯) વાસ્તવ્યન અને ભરનની પૂર્વે બાસ છે એમ તો તેઓ પાને જ માને છે.^{૪૧} જુનો અને શિષ્યના પુરાવા પણ ઇ. સ. ૫. ૨૦૦ થી. ઈ. સ. ૨૦૦ નો ગણો કાયમ રાખે છે. હુંકામાં શ્રી જૈનજીના પુરાવાથી એવી સંભાવના કરી શકાય છે કે આ નાટકો મહાભાષ્યકાર પતંજલિ અને અશ્વઘોષના સમયની વચમાં રચાયાં હશે.

મિત્રે મત શ્રી કેશવલાલ કુવેરો છે. તેઓ બાસને ઇસ્વી સન પૂર્વે બીજા સૈકામાં મુકે છે. નાટકનો આનંદ પુરાવો તેમના મતનો અનવકાશ કરતો નથી એ ઉપરથી અર્થા ઉપરથી સમજી શકાશે. આ સમયને વધારે ચોક્કસ કરવામાં તેઓ નાટકોના આદિ અને અન્ત મંજ-કોનો તથા તે સમયમાં શાક્ય શ્રમણની નીતિમા બગાડ થવાની દલીલતો ઉપયોગ કરે છે. મંજકોને અસુક્ર ઐતિહાસિક સ્થિતિના સૂચક માની તેમાંથી બાસના સમકાલીન રાજા વિષે તેઓ નીચેના મુદ્દાઓ તારવે છે. (૧) એ રાજા બેથી વધારે વાર રાજ્યો સાથે ભયંકર વિગ્રહમાં મંડાવાયો હતો, જેમાં એનો છવ્વ પાંચ જોખમમાં આવી પડ્યો હતો, (૨) એક વખત એ રાજવંશમાં પણ જોઈ બેઠો હતો; (૩) અજુદ્યમાં હિમાલયથી વિધ્વાયળ સૂધી અને પૂર્વસમુદ્રથી એવું રાજ્ય પશ્ચિમ સમુદ્ર સૂધી પસર્યું હતું; અને (૪) એના સમયમાં શાક્યશ્રમણની નીતિમાં બગાડ થવા માંડ્યો હતો. આ રાજા કોણ એના જવાબમાં તેઓ જણાવે છે કે “ બાસ જે દિરિટધારી યજ્ઞમાનને માટે શાંતિપાઠ જપે છે, તે શુંગવંશનો આદિ નરેશ પુષ્યમિત્ર છે. ”

શ્રી. કેશવલાલના મત અને પુરાવાની પરીક્ષા શ્રી. આનંદશંકર કુવે સાચાવળની સમા-લોચનામાં (વસન્ત પર્વ ૧૭) કરી છે; એટલે તેની અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

૪૨ પ્રો. જૈનજી જે ઉદ્દેશો ઉપરથી આપો મત બાંધે છે તેને વિષે એટલું જ કહી શકાય કે એવી સંભાવના કરવામાં કાંઈ હરકત નાની નથી. પણ તે ઉપરથી બાસનું પૂર્વવર્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે એમ નથી. જે વિદ્વાનો બાસને ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં મુકે છે તેમના મત માટે અનવકાશ સિદ્ધ થતો નથી.

એટલું જ જણાવીશ કે જયસ્વાલનો નારાયણ કાણવાયન મત જેમ દરપનામૂલક છે તે જ પ્રમાણે શ્રી. કેશવલાલ દુવનો પુખ્યમિત્ર—મત પણ દરપનામૂલક છે. એ ઉપરથી ભાસું અમુક એક રાખના સમયમાં થયો એવો નિર્ણય કે સંભાવના કરવી પણ શક્ય નથી. આમ દહીને હું એમ જણાવવા નથી માગતો કે આવી દરપનાઓને ઐતિહાસિક કે અન્ય સત્યજ્ઞશોધનમાં અવકાશ નથી. જ્યારે નિશ્ચિત પ્રમાણોનો અભાવ હોય ત્યારે સંશોધનમાં આગળ વધવાનો માર્ગ આ જાતની દરપના ઉપર આધાર રાખે છે. એટલું જ કહેવાનું છે કે તેને પ્રમાણસિદ્ધ નિર્ણય ગણવાની ભુલ ન કરવી, અને તેના ઉપરથી ખીજા અનુમાનો કરતાં ખૂબ સાવધાન રહેવું જોઈએ. બાકી શ્રી. કેશવલાલે એમની વ્યવસ્થાકુશલ બુદ્ધિ અને શોધક પ્રતિભાથી જે દરપના કરી છે તે વિચારવા લાયક તો છે જ; જોકે શ્રી. જયસ્વાલ અને શ્રી. કેશવલાલ બન્નેની દરપનામાંથી કોની વધારે સાચી પડે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ બન્ને જે સમય મુકે છે તેમાં કાળજી ખૂબ અંતર નથી. હવે પ્રમાણ પુખ્યમિત્રના સમયમાં—છ. પૃ. ૧૮૮—છ. પૃ. ૧૫૨, જયસ્વાલ પ્રમાણે નારાયણ કાણવાયના સમયમાં—છ. પૃ. ૫૩—૪૧.

ઉપર આપેલા મિત્ર મિત્ર વિદ્વાનોના પુરાવાઓ ઉપરથી મને લાગે છે કે આપણે આટલો નિષ્કર્ષ કઢાવી શકીએ: આ નાટકો મહાભાષ્યકાર પતંજલિ અને પુખ્યમિત્રના સમયથી તે અશ્વમેધના સમય સુધીના ગાળામાં રચાયા હશે; એટલે કે અત્યારે આપણે તેમના સંભવિત કર્તા ભાસીને ઇસ્વી સન પૂર્વે ખીજા સૈકાથી તે ઇસ્વી સનના ખીજા સૈકા સુધીની કાલમર્યાદામાં મુકવો જોઈએ. આથી કંઈ વધારે કહેવું શક્ય નથી.

હવે આપણે કર્તૃત્વની અને કાલ નિર્ણયની શુદ્ધ ચર્ચામાંથી નીકળી આ નાટકચક્રની નાટ્યકલાના નિરૂપણ તરફ વળીશું.

—૩૩૩૩૩૩૩૩—

શુદ્ધિ. પા. ૧૭૩ પં. ૫ ‘અયોમાં, ઉલ્લેખ’ ને બદલે ‘અયોમાં ઉલ્લેખ,’ વાંચો; પં. ૨૫ ‘શદ્ધિ’ ને બદલે ‘શદ્ધ’ વાંચો. પા. ૧૭૬ પં. ૬ ‘દેખાય છે’ પછી પૂર્ણ વિરામ; પં. ૧૦ ‘નાયને’ બદલે ‘નાટય’ વાંચો; ટિપ્પણ. ૯ ‘સ્વપ્ની’ ને બદલે ‘સ્વપ્ન.’ પા. ૧૭૭ પં. ૨૯ ‘જાણેક વિના’ ને બદલે ‘જાણે કવિતા’ વાંચો. પા. ૧૭૮ પં. ૧૧ ‘નાટકોનાં’ ને બદલે ‘નાટકો તો’ વાંચો; પં. ૧૫ ‘ચારદત્તા’ ને બદલે ‘ચારદત્ત’ વાંચો. પા. ૧૮૧ પં. ૧૧ ‘અનો’ ને બદલે ‘અને જે.’ પા. ૧૮૧ પં. ૧૧ ‘પત્તવ્ર’ ને બદલે ‘તપવ્ર’ વાંચો. પં. ૨૨ ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ પૂર્વે ‘માનવ’ વાંચો.

લેખમાં વાપરેલા સંક્ષેપો.

ઇ. એ. ઈન્ડીઅન એન્ડીક્વરી. જ. એ. સો. એ. જર્નલ ઓફ ધી એશીઆટીક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ જ. બી. એ. રી. સો. જર્નલ ઓફ ધી બીહાર એન્ડ એરીસ્ટા રીસર્ચ સોસાયટી. ટિ. ટિપ્પણ. પ્ર. પ્ર. પરાક્રમની પ્રસાદીની પ્રસ્તાવના. પ્ર. યો. દિ. આ. પ્રતિષ્ઠાપૌરોગન્ધરાયણ દ્વિતીય આદ્યતિ. મો. રી. મોર્નર્ડીન્સ. બ. ના. શા. અ. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર. અખ્યાય. બે. સં. સી. બોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ. વિ. આ. ભા. વિશેષાવશ્યકબ્રાહ્મ. વિ. ના. વિ. વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર. સા. દ. પરિ. સાહિત્યદર્પણ, પરિચેદ. સ્વ. વા. પ્ર. આ. સ્વામાસવદતા. પ્રથમ આદ્યતિ, સ્વ. વા. દિ. આ. સ્વપ્નવાસવદતા, દ્વિતીય આદ્યતિ.

Z. D. M. G. પૂર્વદેશની વિધાનું જર્મનપત્ર.

પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો.

૧

થેવેનો (ઇ. સ. ૧૬૩૩ થી ૧૬૬૭)

[સુનીલાલ પુ. ખારોટ]

અમદાવાદ સુરતથી ૮૬ ગાઉને અંતરે આવેલું છે. ગુજરાતનું આ પાટનગર એરિયને કહેલું અમદાવિસિટસ હોય એ અસંભવિત નથી, જો કે આધુનિક અમદાવાદ તે લેખકો એમ કહે છે કે અહમદ બાદશાહે એ શહેર ફરીથી બંધાવ્યું. ગુજરાતનું એ ઉપરથી એનું નામ અમદાવાદ પડ્યું; બાકી એ શહેર તથા પ્રાંત પાટનગર બન્ને અહમદશાહની પહેલાં ગુજરાતના નામથી જોળખાતાં હતાં. હમેશાં ત્યાં બેશુમાર ધૂળ હોય છે. પ્રાંતના સુખાનો મુકામ આ શહેરમાં હોય છે; સામાન્ય રીતે એ સુખો મોગલ શહેનશાહનો કુંવર હોય છે. હમણાં ગદાબાદ મહોબતખાન નામનો એક મોટો ઉમરાવ મુખાગીરી પર છે. આ શહેર અકબર બાદશાહના કબજામાં ગયું ત્યાર પહેલાં ગુજરાતના રાજાઓની રાજધાની પણ અહીં જ હતી.

અમદાવાદ ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૩ અને ૮ મીનીટ પર આવેલું છે. આગ્રુબાગુ મનોહર સપાટ પ્રદેશ છે. ત્યાં થઈને સાબરમતી નામની નાની નદી વહે છે. અમદાવાદ સાબર-મતી નદી પર આવેલું છે નદી બહુ ઊંડી નથી પણ ચોમાસામાં એના પૂરથી પુષ્કળ પ્રદેશ પર પાણી ફરી વળે છે. અમદાવાદમાં ઘણા મોટા મોટા બાગ છે. એમને શરતો ઇટરી કોટ હોય છે અને દરેકના દાખલ થવાના દરવાજા આગળ એક જતનો છત્રમંડપ હોય છે. આ બધું જોયા પછી હું એક મધ્યમાં બાગવાળું વિશાળ સરોવર જોવા ગયો. એમાં વચ્ચેવચ્ચે એક એંશી ચોરસ કીટ જેટલો વિશાળ મનોહર બગીચો છે અને બગીચાને છેડે નાનકડાં સોમવાળાં મકાનો છે.

પછી, અહીં તહીં અનેક છાપરાં અને એકસરખા સુંદર હજારોએ જોવામાં આવે છે. જાણે એક મોટું ગામ વચ્ચું ન હોય! આ શહેર બહારનાં પરાં કહેવાય કારણ કે ત્યાંથી એક પાછલી બારીમાં થઈને બન્ને બાજુ મકાનોના જોળવાળા એક રસ્તામાં જવાય છે કે જે એ બાજુપરનાં ખરાં ખરાંમાં થઈને સીધો શહેરમાં જાય છે.

શહેરને ફરતો ઇટપથરનો કોટ છે અને એ કેટલે અમુક અમુક અંતરે ફરતા બધે મોટા મોટા, ગોળ, કાંમરાવાળા છુરજો છે. જોને બાર દરવાજા છે. અમદાવાદનો કોટ અને પરાંને એમાં ગણીએ તો એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ત્રણ તથા છુરજો ગાઉ (દોઢ લીગ) થાય. એ ગુજરાતમાંનું એક એવું મયક છે કે જેની કિલ્લેબંધીની તથા લશ્કરના થાણાની બન્ને બાબતમાં અત્યંત સંબાળપૂર્વક વ્યવસ્થા થાય છે; કારણ પરદેશી ગમના હુમલા અટકાવવા માટે એ સૌથી

વધારે અનુકૂળ જગા પર આવેલું છે. બાદગર (Badgar) રાજના આક્રમણનો ત્યાં ખાસ લય રહે છે કારણ એ રાજનાં ગામ અને કિલ્લાઓ પહાડી પ્રદેશમાં બાદગરનો રાજ આવેલા હોવાથી તેમ જ ત્યાં જવાના માર્ગો સાંકડા હોવાથી તે પોતાની અચાવ ઘણી સહેલાઈથી કરી શકે છે. અકબર બાદશાહે આ રાજને પાયમાલ કરવા સાત સાત વર્ષો સુધી પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ નિષ્ફળ ગયા. અને એને એ રાજ સાથે સલાહ દરવી પડી. એમ છતાં એ રાજના લોકો બ્યારે ત્યારે આક્રમણ કરે છે અને રાજ એ પોતાની પ્રજા હોવાનો ધનિકાર કરી છૂટી પડે છે. એનો મુકામ સામાન્ય રીતે કાનડિશ (Candich)* ના પ્રાંતમાં છે.

અમદાવાદ પહોંચતાં પાર હું એક સરાઈમાં ઉતરવા ગયો ત્યાં ગુજરાતના રાજની રાણીનો હજારો મારા જોવામાં આવ્યો. ત્યાં એક વિસામો ખાધા પછી હું હવે વેપારીઓને મળવા ગયો. કારણ સુરતના એમના ઉપરીએ મારી સાથે એમના પર કેટલાક ખત્રો મોકલ્યા હતા. હું ત્યાં ગયો એટલે એ મને પછી ત્યાંથી બીજે શેના જવા દે? મેં ઘણાંયે બહાનાં કાઢ્યાં પરંતુ એમણે કહ્યું 'એ બે કશું નહિ ચાલે. તમારે અમારી સાથે જ મુકામ કરવો પડશે.' અરે! એ એટલા માયાળુ હતા કે અમદાવાદમાં જ્યાં જ્યાં મને જોવા જવાનું મન થયું ત્યાં ત્યાં વારાફરતી એઓ મારી સાથે આવ્યા. એમનો વાસ શહેરના મુંદરમાં મુંદર અને લાંબામાં લાંબા રસ્તા પર આવેલો છે. અમદાવાદના બધા રસ્તા પહોળા છે. પણ આ જોળામાં એહો ત્રીસ શીટથી વધારે પહોળો છે અને એના પશ્ચિમ છેડે એની આખી પહોળાઈ રોડી દેતી ત્રણ મોટી કમાનો છે.

એમના મુકામ પરથી આ ઊંચી કમાનો વડીને બહાર આવ્યા કે અમદાવાદનું મેદાન મેદાન-શાહ આવે છે. એનો આકાર લાંબો અને ચોખ્ખો છે. એની પહોળાઈ ચારસો શીટની અને લંબાઈ સાતસો શીટની છે. એની ચારે બાજુએ ઝાડ રોપેલાં છે. કોઈનો દરવાજો ઉપર્યુકત ત્રણ મહેરાઓની સામે પશ્ચિમ તરફ છે અને સરાઈના દરવાજો દક્ષિણમાં છે. એ જ બાજુ પર છ સાત તોપો ગોઠવેલી છે અને બીજી બાજુ પર કેટલાક વધારે દરવાજા છે. તેમાંથી નાનકડા મુંદર રસ્તાઓ પર ઉતરી પડાય છે. આ મેદાનમાં ત્રણ ત્રણ વામની ઉંચાઈની કેટલીય નાની ચોરસ કમારતો છે. એ કોટવાલની અદાલતો છે. કોટવાલ ફોજદારી કાજ છે. એ ચોમાનના મધ્યભાગમાં એક મોટું જગી ઝાડ છે. એ તાકતી શીખનારાઓને અમદાવાદનો કિલ્લો તાકવાનો અભ્યાસ કરવા માટે ત્યાં હેતુરુક રોપાયેલું છે. એની ટાય પર એક જોળો (દડો) ગોઠવ્યો છે. શિખાક

*આ ખાનદેશના બહાદુર નામના રાજાનો ઉલ્લેખ હોય એમ લાગે છે. તે ૧૫૯૭ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે મોગલો સામે વિરોધ જાહેર કર્યો. દક્ષિણમાં જતી વખતે અકબર જ્યારે માળવા આવ્યો ત્યારે તે અસીરગદમાં બસાઈ બેઠો. અને ચેરાની સામે થવા તૈયારી કરી. અકબરના સૈન્યે નીચેના કિલ્લા સર કર્યો. (૧૫૯૯) એટલે બહાદુર અને તેનું સૈન્ય શરણે થયું. છઠ્ઠી-૧૧મી ગેઝેટીઅર. ભા. ૨. પૃ. ૩૯૨. વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ વિન્ડોન્ટ રિમયનું અકબર ધિ એટ મોગલ. આરતિ ૨. ૭. ૨૭૫-૨૮૬. સં.

તાંકોડીઆઓ તીર વતી એને તાકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મૈદાન જોયા પછી એક ઘણા ઊંચા દરવાજામાં ચઢીને અમે દિલ્લામાં પેલા એ દરવાજાને આડ વામ જોયા એ મોટા મોજા ભુરજો વચ્ચે આવેલો છે. ગટની દિવાલો જો કે સારા ચુનેરી પત્થરની બનેલી છે અને દિલ્લો એક નાના ગામ જેટલો વિશાળ છે છતાં એમાંના ખંડોનો લગભગ કાંઈ અર્થ નથી. ચોખ્ખામાંની સરાઈ એ જગાની શોખામાં ઘણો વધારો કરે

મૈદાનમાંની મુંદર છે. સરાઈનો મોખરો ચાંબલા પર ટેકાવેલા કમરા અને જરૂખાઓ વડે સરાઈ વિભૂષિત દરેકો છે. આ બધા જરૂખા પત્થરના બનાવેલા હોય છે, અને અંદર પ્રકાશ પડી શકે એટલા માટે એના પર નાજુક

કાતરણીથી બાકોરાં પાડેલાં છે. દ્રાણ્ય થવાને દરવાજા આડ કમાનોવાળો એક મોટો ચોખ્ખો રંગમંડપ છે. તેને માથે એ કમાનો ધુમ્મટના આકારમાં બેગી કરી લેવામાં આવી છે. એને ચાર દરવાજા છે અને એના પર કેટલાક ગોખ કાઢવામાં આવ્યા છે. આ દરવાજામાં પેલા કે મુખ્ય ઇમારત આવે છે. એ બે માળ ઊંચી આરસના પટવાળા ચુનેરી પત્થરની ઇમારત છે. એમાં દરેક બાજુ પર મુસાફરોનાં સુકામ માટે કમરા કાઢ્યા છે.

મૈદાનની નજીકમાં રાત્તનો એક મહેલ છે. એના દરવાજા પર મોટો ઝરખો કાઢ્યો છે. ત્યાં શરણાઓ, નિશાન અને ચોધડીયાં લઈ ઉસ્તાદો આવે છે અને સવારે, બપોરે, સાંજે અને મધરાતે ચોધડીયાં વગાડે છે. એના ખંડ-રાજમહેલ ગાંના કુલવેલોના અનેક શણગારમાં સોનું છૂટથી વપરાયું છે. અંગ્રેજી કોહી શહેરના મધ્ય ભાગમાં છે. એમને રહેવા કરવાની સારી સગવડ છે; તથા વાડાની છૂટ પણ સારી છે. એમની વખાણે સામાન્ય રીતે લાહોર અને દિલ્હીનાં દાખાથી ભરેલી હોય છે. લાહોર અને દિલ્હી સાથે એમનો જખરો વેપાર ચાલે છે.

અમદાવાદમાં નાની મોટી ઘણી મસ્જિદો છે. પણ જેમાં આખા શહેરના બાવિક સુસ-લમાનોની શુક્રવારને દિવસે નિમાજ પઢવા કડ ભરાય છે અને જે જુમામસ્જિદ એ જ દારજુથી જુમામસ્જિદ કહેવાય છે એનું સૌંદર્ય સર્વને ઠપી નય છે. હવે વેપારીઓની કોહી છે એ જ રસ્તાપર એનો દાખલ થવાનો દરવાજો પડે છે. એનાં પગથીયાં અનેક અને લોખંડાં છે. એમાં પેસતાં વાર આશરે ૧૪૦ શીટની લંબાઈનો અને ૧૨૦ ની પહોળાઈનો ચોખ્ખો પ્રાર્થના મંડપ નજારે પડે છે. એની છત ચોનરીસ ચોરસ ચાંબલા પર ટકી રહી છે. એના ઘેરાવાને બાર ધુમ્મટથી વિભૂષિત દરેકો છે. મસ્જિદના આગલા ભાગની મધ્યમાં ત્રણ મોટી કમાનો છે અને બાજુપર એમાં પેસવાના બે મોટા ચોખ્ખા દરવાજા છે. દરેક દરવાજાને ચોરસ ચાંબલાઓથી પરંતુ સ્થાપત્યના કંઈ મેળ વગર શણગારાયેલો છે. દરેક દરવાજાની બહારની બાજુપર એક એક ઘણો હિસ્સો મિનારો છે. મિનારે મિનારે ચાર ચાર મનોહર ઝરખા છે જેમાં રહીને મુઅજ્જીન લોકોને નિમાજ માટે બોલે પુકારે છે. એનો મુખ્ય ધુમ્મટ નાજુક અને ખુશનુમાં છે અને એની સાથે સાથે અનેક નાના નાના ધુમ્મટો તથા બે મિનારાઓ આવેલા હોઈ એ આખી રચના ઘણી જ આનંદજનક દેખાય છે; એ આખી ઇમારત બખ્ખે બખ્ખે કરીને ૪૮ ચાંબલાથી ટેકવવામાં આવી છે અને તેની ધરસળથી આરસની છે. મસ્જિ-

કુટ ઉંચા ૪૨ ચાંબલા પર રચાયેલો એક મેડો છે. એ મસીદમાં જનારી ઓરતોના ઓઝળ માટે જ માત્ર બંધાયો હોવો જોઈએ કારણ એ મેડો છતને ઘડીને આવેલો છે અને એને કાણું કાણું વાળી પ્લાસ્ટરની એક ભતની તકિતઓ છે. મેં ત્યાં આશરે બસે ૫૪૨૦ને મોતીના માથા પાછળ આડા હાથ મુકીને જરા પણ હાલ્યા ચાલ્યા વિના બેઠેલા જોયા.

અમદાવાદમાં મૂર્તિપૂજકો પણ મોટી સંખ્યામાં વસતા હોવાથી ત્યાં દેવસ્થાનો પણ છે. શાંતિદાસનું ગણાતું મંદિર, ઔરંગઝેબે એને મસજિદમાં ફેરવી શાંતિદાસનું મંદિર નાખ્યું તે પહેલાં, એમાંનું મુખ્ય હતું. જ્યારે ઔરંગઝેબે એ કિયા કરી ત્યારે એમાં એણે એક ગાયનો વધ કરાવ્યો, કારણ, એ બરાબર જાણતો હતો કે આવા કર્મ પછી મૂર્તિપૂજકો પોતાના શાસ્ત્રપ્રમાણે ત્યાં કદી દેવપૂજા કરી શકે નહિ. મંદિરની ફરતે બધે એક અડાળો છે. એમાં મનોહર ઓરડીઓ કાઢેલી છે અને એ ઓરડીઓને પૌર્વાત્ય રીતને અનુસરી સ્ત્રીઓની આરસની ઉપસેલી નૂત્રા આકૃતિ-ઓવડે સુશોભિત બનાવવામાં આવી છે. એ મસજિદના છાપરનો અંદરનો ભાગ પણ મનોહર છે અને દિવાલો અનુપ્પ તથા જનવરોની આકૃતિઓથી ભરપૂર છે. પણ હમેશાં સુસ્ત મુસલમાનીતો ઢોંગ કરનાર અને એમ કરીને જ છેવટે તખ્તે પહોંચવા સમર્થ થનાર ઔરંગઝેબે આ આકૃતિઓ, જે મસીદની શોભામાં ઘણો વધારો કરતી હતી, તેનાં સર્વનાં નાક ઉડાવી નંખાવ્યાં.

અમદાવાદમાં શાહાલમનો રોજો અઘાપિ પર્વત જેવામાં આવે છે. એ એક લખણદ પૈસાદાર માણસની કબર છે. હિંદુઓ એને જાદુગર માને છે જ્યારે શાહાલમનો રોજો મુસલમાનો એને એક મોટો સંત માને છે. આથી કરીને ત્યાં દર્શનાર્થે આવનારાઓની હરોળ લીડ રહે છે. એ ઇમારતની આકૃતિ ચોખ્ખી છે. એની દરેક બાજુએ સાત નાના નાના ધુમ્મટો છે, અને વચ્ચે એક મોટો ધુમ્મટ છે. ઇમારતમાં કમાનોવાળા સાત દરવાજામાં ચઢીને પેસી શકાય છે. એ દરવાજાઓથી એનો અગલો આખો ભાગ રોકાય જાય છે. આ ઇમારતમાં ને ઇમારતમાં એક ખીજ મસીદ છે. એનો આકાર પણ ચોખ્ખો છે. પહેલી ફરસખંધીવાળી ઇમારતમાં પેઠા પછી અંદરની ઇમારતની ચારે બાજુએ ૪૨ શકાય છે. અંદરના મકાનને મોતી તથા સ્ફટિકના કડકડાઓથી વિભૂષિત કરેલાં બે આરસ પહાણનાં બારણાં છે. એની બારીઓ વિવિધ આકૃતિઓના રૂપમાં કાપેલી તાંબાની જાળીઓ વડે જડી દેવાયેલી છે. એ સંતની કબર એ મસજિદની મધ્યમાં આવેલી છે. એના પરનું આવજાદન સોનીરી કપડાનું (સાચેસાચા સોનાના કપડાનું) છે. એના ચાંબલા પર પણ એ જ મોતીની લહેરોના શણગાર છે. ત્યાં આખો દહારો લોક આરતા જતા માલમ પડે છે; અને નિમાજ પઢવા આવતી વખતે શ્રદ્ધાળુ મુસલમાનોએ આણેલાં ઘોળાં કુલેથી એ નિરંતર બોરેલી રહે છે. શાહમુખનાં ઈર્શની તથા હાંડી કુમરની મોટી સંખ્યા પણ ત્યાં હરહંમેસ ટોંગેલી જેવામાં આવે છે. આ મસીદના કમ્પાઉન્ડની ખીજ બાજુએ એના જેવી એક ખીજ ઇમારત છે. એમાં ખીજ કેટલાક પીરોને દાટવામાં આવ્યા છે. ત્યાંથી યોડાં જ પગલાં આગળ ચાલ્યા કે ચાંબલાઓ પર રચેલી એક મોટી મહેરાબવાળી એક ખીજ મસજિદ આવે છે, એમાં અનેક કબરા તથા ગરીબોને રહેવાના ખીજ વાસ કાઢવામાં આવેલા છે. આ બધાને સંપૂર્ણતા આપનાર મસજિદ પાછળ એક વિશાળ બગીચો છે.

: અમદાવાદમાં બાગ બગીચા ઘણા છે; અને એ ઝાડોથી એટલા બધા ભરેલા છે કે એકાદી ઉંચી જંગાઓથી કાઠિ અમદાવાદ પર નજર કરે તો એ લીલાં વૃક્ષોનું વન ભાસ્યા વિના ન રહે; દારણ વૃક્ષોનાં ઝુડોમાં શહેરનાં ઘણાં ખરાં મકાનો સાવ ઢંકાય જાય છે. શહેરમાં નદીની બાજુ પર શાહીબાગ આવી રહ્યા છે. એમાં હિંદુસ્તાનમાં ઉગતાં દરેક પ્રકારનાં વૃક્ષો છે. એમાં બન્ને બાજુ પર ઝાડવાળા સીધા લાંબા રસ્તા કરેલા છે જે પેરીસના કુર્સદલા રેઇના જેવા દેખાય છે. એ ઘણા પહોળા છે; ખડું પૂછો તો એ અનેક બગીચાઓ નાટક-શાળાની જેમ ચઢતા ઉતરતા ગોઠવાયેલા છે. એના છેક ઉપરનો રસ્તો જાણે અગાધીપરનો રસ્તો છે. એના પરથી ફરતાં અનેક ગાંડિ સુધીનાં ગામડા જોઈ શકાય છે. આ બગીચાનું ક્ષેત્રફળ ઘણું વિસ્તારવાળું હોવાથી એના લાંબા રસ્તાઓ પરથી ઘણું સરસ જોવાનું મળે છે. એની મધ્યમાં કુલજાડના ક્યારાના ક્યારા વાવેલા છે જે બાગને એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચે છે. ચાર રસ્તા મળે છે ત્યાં મધ્યમાં એક લતામંડપ છે. ત્યાં શહેરના બધા જુવાન માથુસો તેમાં આવેલા વિવિધ રંગી માછલાંથી બચ્ચર કુડપર લવા ખાવા જાય છે.

ત્યાંથી ચાલ્યો હું ચુનરાતના એક પાદશાહની દરગાહ જોવા. એ ધોરનો આકાર અમદાવાદમાંની ચોખંડો છે અને હીંદીઓના મન પ્રમાણે ત્યાં જાડુગરો તથા ભુવાઓ ચુનરાતના પાદશાહના ભુતાવળ રમી રહે છે. એની ઉપર એક મોટો ધુમ્મટ છે અને એની દરેક બાજુએ પાંચ નાના ધુમ્મટો છે. આ ધુમ્મટો ટેકા આપવાના હેતુથી ધમારતની દરેક બાજુએ થાંભલાઓ ગોઠવ્યા છે.

ત્યાંથી કેટલાક રસ્તાઓ વડી આગળ જતાં એક કબર આવે છે. એ કબરમાં પાંચ ગાયની કબર. થાંભલાના એક ધુમ્મટ તળે એક ગાયને દાટવામાં આવી છે.

ત્યાંથી મારા હવે સાથીઓ અને સરખેજ લાઇ ગયા. શહેરથી પાંચ સાડા પાંચ માઇલને અંતરે આવેલું એ એક નાનું ગામ છે. ત્યાં પાદશાહો તથા શાહજાન-સરખેજ હાઓની જે અનેકાનેક દરગાઓ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી હિંદીઓ કહે છે કે પહેલાંના જમાનામાં ચુનરાતની રાજધાની ત્યાં હતી. પરંતુ

અનેકગણું વધારે સંભવિત તો એ છે કે એ જગા તો શકત એમના દફન માટે નિર્માયત્રી હતી, અને પાટનગર તો હરહમેશ અમદાવાદ જ હતું. સરખેજમાં મેં શાહઆલમના રોજાને ઘણી ખરી મળતી આકૃતિની એક ધમારત જોઈ; એને એના એ એ જ શયુગારો છે અને એ પણ ઝોલીયાની દરગાહ ગણાય છે. ફરક માત્ર એ છે કે આને દરેક પડમે તેરતેર ધુમ્મટો છે, અને જેમાં એ ઝોલીયાની કબર છે એ મુખ્ય ખંડ અંદરથી ચીતરેલો અને વરકવાળો છે. આ ધમારતની સામે એના જેવી એક બીજી ધમારત છે. અને એમાં પણ એક ઝોલીયાની દરગાહ છે.

આ રોજાઓની પાસે મેં અમદાવાદમાં જોઈ હતી એવી એક મસજિદ જોઈ, ફરક માત્ર એ છે કે આ જરા નાની છે. એને અડીને એક મોટું તળાવ ચુનરાતના પાદશાહો છે જેની બાજુપરની દરગાહોમાં ઉતરવા અનેક પગથીયાં છે. એ અને શાહજાનહાઓની બધી કબરોનું બાંધકામ સંગીન અને સાઈ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે એ પાદશાહો અને શાહજાનહાઓ માટે બંધાવેલી છે. પરંતુ સર્વેની રચનાની ધાટી એક જ છે. સામાન્ય રીતે એ ધમારત મોટા ચોખંડા

આકારની હોય છે. એની દરેક બાજુએ ત્રણ મોટી મહેરાઓ હોય છે. અને એના ઉપર બાજુમાં અનેક નાની નાની કમાતો કાઢેલી હોય છે. ખૂણેખૂણે એક મિનારો હોય છે અને દિવાલના કદમાં રચેલા દાદરે થકતે એમના ઉપરની અગાડી પર જવાય છે. આ રચાનકો હિંદુ મુસલમાન બન્નેની ભક્તિનાં ચિન્હોથી ભરેલાં છે. અમુક અમુક દિવસે એમનાં ટોળે ટોળાં ત્યાં જાય છે. આવા આવા બાદશાહો સાદ્યા ગયા એમ કહી એઓ ખિત થાય છે.

એ ભાગમાં હિંદુઓના મંદિરોની પણ મોટી સંખ્યા છે. અમદાવાદમાં સરખેજની ગળી તમામ ગળી સરખેજથી આવે છે.

અમદાવાદ શહેરની બાજોળમાં એક રણીઆમણી વાવ છે. એની આકૃતિ લંબચોરસ છે, એના પર સુતેરી પથ્થરની સાત કમાતો છે, એ કમાતોથી વાવની એક અસાધારણ શોભા ધણી વધે છે. પ્રકાશ આવવા દેવા માટે કમાતોમાં વચ્ચે ૭ વાવ બાકોરાં છે જે વાવનાં મુખ કહેવાય છે. વાવ ચાર વામ પહોળી અને ચોવીસ વામ લાંબી છે. એને દરેક છેડે વાવમાં ઉતરવા માટે બે કૂટ પહોળા દાદરા છે. અને એ દાદરા એક પછી એક એમ આઠ કૂટ ઉંચા થાંભલા પર રચેલા ૭ માળ સુધી જાય છે. દરેક માળમાં ચાર વામના વિસ્તારનો અરખો છે. આ અરખા અને થાંભલા સુતેરી પથ્થરના છે. દરેક અરખાને સોળ થાંભલા છે અને વાવનાં મુખ પણ લગભગ અરખાના જેટલી જ લંબાઇ પહોળાઇનાં છે. ત્રીજા સુખની આકૃતિ બાકોરાં કરતાં જુદી છે, કારણ, એની આકૃતિ આઠ ખૂણીઆ છે. ઉપર્યુક્ત દાદરાઓપર થકતે ઠેઠ વાવમાં ઉતરાય છે. વાવનું પાણી એક કુવારામાંથી આવે છે. હું વાવમાં ઉતર્યો ત્યારે પાણી ચોચા માળની મધ્ય સુધી હતું. અનેક નાના નાના છોકરાઓ એ વખતે થાંભલાની આજુબાજુમાં વાવ સોંસરા તરતા હતા. હિંદુઓ કહે છે કે આ વાવ શુજરાતના રાજાની એક આયાતા કહેવાથી રચવામાં આવી હતી અને એ બાંધતાં ત્રણ કદોડનું ખર્ચ થયું હતું. પણ આટલું મોટું ખર્ચ થાય એવું કંઈ કામ આ વાવમાં મને જણાયું નહિ.

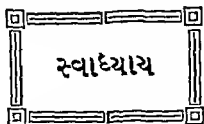
આ શહેરમાં એક પાંજરાપોળ છે. ત્યાં હિંદુઓ એમને હાથ આવે તે દરેક માંદ પક્ષાને રાખે છે, અને જીવે ત્યાં સુધી એમને ખવરાવે છે. ચોપમાં પાંજરાપોળ જનવરો પણ એમાં રખાય છે. મેં એમાં અનેક બળદ, ગાટ, ઘોડા તથા બીજાં જખમી પશુઓ જોયાં. એમની સારવાર દીક થતી હતી તથા ખોરાક પણ એમને સારી રીતે મળતો હતો. આ પશુઓને મૃતિપૂજકો ખ્રિસ્તીઓ તથા મુસલમાનો પાસેથી ખરીદી લે છે કારણ, એઓ એમ માને છે કે એમ કરવાથી એ એમને નાસ્તિકોની કરતામાંથી ઉગારી લે છે. જે પશુઓનો રોગ અસાધ્ય હોય છે તે ત્યાં જ પડી રહે છે પરંતુ એમાંનાં જે સાગ્ર થાય છે એમને હિંદુઓ સિવાય બીજા કોઈને વેચવામાં આવતાં નથી.

અમદાવાદની આજુબાજુ ઘણાં જંગલો છે. ત્યાંથી ચિત્તાઓ પકડવામાં આવે છે અને એમને ટેળવણી આપી શિકાર માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. શિકાર માટે પ્રાંતો હાકેમ એવા ટેળવાયલા ચિત્તાઓ પાદશાહને ભેટ તરીકે મોકલે છે. અને ચોતાના સિવાય બીજા કોઈને ચિત્તાઓ ખરીદવા દેતો નથી. જે લોકો ચિત્તાઓ પાળતા તેઓ એમને મેદાનમાં

રાખતા અને ત્યાં એમને વારંવાર શાબ્દીને તથા અનેક રીતે માણસ સાથે હેળવી દેતા જેથી એમને માણસ સાથે લડાઈમાં હતારી શકાય.

હવે લોકોએ એ દેશમાં મોંઘા મૂકતું બજારું પોતાની પાસેનું એક વિચિત્ર પ્રાણી બતાવ્યું. એનું માથું કોનીના (Conie) જેવું હતું, એની આંખો એક અપૂર્વ પ્રાણી અને દાંત સસલાનાં જેવાં હતાં. મોહું, ગોળ અને માંસના રંગનું તથા પૂંછડી ખીસકોલીના જેવી પરંતુ ખીસકોલી કરતાં દોઢ કુટ લાંબી હતી. આગલા પગમાં એને ચાર આંગળીઓ હતી અને પાંચમી આંગળીની જગ્યાએ એક તોહોર હતો. એના પગનાં તળીયાં પાંદરાના જેવાં ચપટાં અને માંસના રંગનાં હતાં. એના વાળ લાંબા, કઠરા અને કાળાથી પડતા લાલ રંગના હતા, સિવાય કે એના પેટ પરના અને આગલા ભાગ પરના વાળ ભૂખરા રંગના હતા. એ માંસ વગર ગમે તે ચીજ ખાતું અને ઠુણુમાં ઠુણુ ફળને સહેલાઈથી તોડી શકતું. એ પ્રાણી જંગલી કે નુકસાનકારક પણ નહોતું. ખીસકોલી સાથે એ રમતું અને ખીસકોલીના જેવા ચાળા કરતું. ખીસકોલી કે એમ એ પોતાનું મોહું પોતાના પગ અને પૂંછડીવડે ધસતું અને ચીસ પણ એના જેવી પાડતું. ફરક માત્ર એ કે એની ચીસ વધારે લાંબી ચાલતી. હવે લોકોએ એને કોઈ એખીસીનીઆના રહેવાસી પાસેથી ખરીદ્યું હતું, જે એને મદ્રાસી લાવ્યો હતો. કોઈ એ પ્રાણીનું નામ કહી શકતું નહોતું તેમજ એ કંઈ જાતનું જાનવર છે એ પણ કોઈ કહી શકતું નહિ. મારા પુરતી મને ચંદ્ર નથી કે એ એક જાતની ખીસકોલી હતી; પછી ભલે યૂરોપમાં આપણે નોંધ્યો છીએ, એના કરતાં એ ત્રણ ગણી મોટી હોય.

અમદાવાદમાં સાદીન, મલમલ, ટ્વેડ અને સોનેરી છુટાવાળા ભરત ભરેલા પડદા (tapestrios) નો વેપાર વધારે ચાલે છે. સુતરાઈ કાપડ અમદાવાદનો ખાલ પણ ત્યાં વેચાય છે પરંતુ એ લાહોર અને દિલ્હીથી આવે છે. ગળા, આદુ, સૂંક, ખાંડ, છાંદ, લાખ, મીરબોલ-સ, આંખલી, અરીણ, સુરો-ખાર અને મધ ત્યાંથી પરદેશ જાય છે. હવે લોકોનો મુખ્ય વેપાર અમદાવાદમાં શાબ્દીનો (schilts) છે. એ એક જાતનું ચિત્રામણવાળું કાપડ છે. પરંતુ એ મજલીપદમ તથા સેંટ થોમસના જેવું જરાએ ઝીણું સુંદર કાપડ નથી.

પાદસહમહાવળવો (પ્રાકૃતશબ્દમહાવળવઃ) પ્રથમ સ્કંદ-
કર્તા પંડિત હરગોવિંદદાસ ત્રિકમચંદ શેઠ.

વ્યાકરણ અને કોશ વિના કોઇ ભાષાને અભ્યાસ સરળ રીતે થઇ શકતો નથી-સંસ્કૃત જેની કઠણ ભાષા પણ તેનાં અનેક પ્રકારનાં નવી પદ્ધતિનાં વ્યાકરણો અને કોશો થવાથી ભણવામાં સરળ પડે છે સારે પ્રાકૃત ભાષા-ને સરળ અને મૃદુ ઉચ્ચારવાળી છતાં-તેનાં નવીન રીતનાં વ્યાકરણો અને કોશો ન થવાથી સંસ્કૃત કરતાં પણ દુર્ગમ જણાય છે. પ્રાકૃતભાષાની એ દુર્ગમતાને ઓછી કરવા માટે પંડિત હરગોવિંદદાસે સાંકળેલા આ 'પ્રાકૃત-શબ્દ મહાવળવ'ની પહેલું લેતાં અમને અત્યંત હર્ષ થાય છે. ગ્રામ્યઃ હિંદુસ્તાનમાં માત્ર હિંદી ભાષામાં આવે પહેલો જ કોશ અમારી સામે આવે છે. પંડિતજીના કહેવા મુજબ આ કોશમાં લગભગ પોણા લાખ શબ્દો આવનારા છે, તેમાં આ પ્રથમ ભાગ માત્ર સ્વરાદિ શબ્દોનો છે-પ્રાકૃતમાં 'ઋ, ૠ, ષે કે ઔ' નો તો પ્રયોગ નથી અર્થાત્ આ કોશમાં આ ચાર સ્વર સિવાય બીજા સ્વરથી શરૂ થનારા શબ્દો આવેલા છે-આના બીજા ભાગો પણ પંડિતજી તરફથી શીઘ્ર પ્રકટ થનારા છે. કોશમાં પંડિતજીએ પ્રાકૃત શબ્દ, સંસ્કૃત પ્રતિશ્ષ, હિંદી અર્થ અને એ શબ્દનાં સ્થળ લખેલાં છે-એમનો આ ક્રમ પ્રાકૃતના અભ્યાસ કરનારાઓને માટે વિશેષ ઉપયોગી છે-સાથે સાથે શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ અને દેશશબ્દોને પણ પંડિતજીએ જોળખાવેલા છે. જે કે એમણે દેશશબ્દોનાં સંસ્કૃત પ્રતિશ્ષો મૂક્યા છે મૂળ પરંતુ આ પ્રમાણે તેમણે બની શકે ત્યાં સુધી એ દરેક શબ્દ માટે કર્યું હોત તો વિશેષ હીક થાત અને ભાષાશાસ્ત્રને ટેકો મળત. 'અદ્વરજુવદ' 'ઓહુર' 'હુર' 'અંગવઙ્ગ' 'અઘમપિસાય' 'પક્ષા-દિલ્લ' 'પક્ષગરિલ્લ' અને 'ઑસા' વગેરે શબ્દોનાં આ- 'અચિરયુષતિ' 'અથધુર' 'દત્તવર' 'અર્જ્જવર્ધન' 'અન્નપિશાચ', 'પક્ષાશ્લીય' 'પક્ષગૃહીય' અને અવશ્યાય-સંસ્કૃત પ્રતિશ્ષો તદ્દન શક્ય છે અને એ સંસ્કૃત પ્રતિશ્ષોમાં અર્થદ્રષ્ટિ પણ અખાધિત રહે છે. હવે પછીના બીજા ભાગોમાં આ માટે અમે પંડિતજીનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. પંડિતજીએ મુખાસનાહરિયની છાયા

૧ દશેક વર્ષ પહેલાં પંડિતજીના સદાધ્યાયી-ભાઈ બેચરદાસે સાધારણ વ્યાકરણની ગરજ સારે તેની એક 'પ્રાકૃતમાર્ગપદશિકા' લખી હતી પણ તે, તે વખતે હીક હતી હવે તો એમાં વિશેષ સુધારો કરવાની અમે જરૂર જોઈએ છીએ. હાલમાં અમારૂં મંદિર યોગ મહિના પછી એક 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ' પ્રકટ કરનાર છે-સંપા.

૨ ધનપાળકવિકૃત 'પાદઅલસ્યી'- નામગણા નામનો એક પ્રાકૃત કોશ પં. બેચરદાસે પ્રકટ કરેલો છે પણ તે નાનો છે અને હવે મળતો પણ નથી: સં.

કરી છે તેમાં તો ગુંદવડય અને ગુંદલ જેવા દેયશબ્દોનાં^૧ પણ સંસ્કૃત પ્રાતરૂપો મૂક્યાં છે તો આ કોશમાં તેમણે એમ કેમ નહિ કર્યું હોય ? પ્રાકૃતમાં 'શ' નો પ્રયોગ જ નથી તો કોશમાં મૂકેલો-અવશ (અવશ) ઘટવાનલ (સે ૧,૧)-થું 'અવસ' ને બદલે 'અવશ' મૂકેલો છે કે એ એવો જ શબ્દ છે ? આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બનાવવા માટે, કૌંસમાં 'અવશ' પાસે 'અણ+અશ' પણ મૂકવું જરૂરનું લાગે છે. પંડિતશ્રીએ કોશમાં 'ઉજ્જ' ધાતુનું સંસ્કૃત (સિચ) મૂક્યું છે અને ત્યાં સુપાસનાહચરિય^૨ માં આ 'ઉજ્જ' નો પ્રયોગ છે ત્યાં 'યુજ્' કશીને કામ ચલાવ્યું છે તો અમને આ શબ્દ માટે કંઈ નિશ્ચિત સમાધાન જરૂર નથી. 'સુરસુંદરી' ચરિયનું પ્રમાણ આપીને પંડિતશ્રી 'અહિણવેમાણ' શબ્દને 'અમિ+નો'માંથી ઉપજાવતા લાગે છે પણ જો 'અમિ+ની' ઉપરથી એ શબ્દને ઉપજાવવો હોય તો 'અહિણવમાણ' શબ્દ બરાબર લાગે છે—કારણ કે 'નો' ધાતુનો ગુણ ચલા પછી તેના 'ય' નો 'વ' થતો હોય એ અમારા ખ્યાલમાં નથી. જો કે 'સુરસુંદરી'ના મૂળમાં 'અહિણવેમાણ' શબ્દ છે અને હાયા પણ પંડિતશ્રીએ 'અમિ-નયન્' કરેલી છે પણ કદાચ ત્યાં છાપણીની ભુલને લીધે—'જવમાણ' ને બદલે—'જવેમાણ' કાં ન છપાયું હોય ? ખરી વાત તો એ છે કે, પોતાની જ હાયાનો ઉપયોગ પોતાના કોશમાં કરવો એ જોખમ ભરેલું ગણાય. પંડિતશ્રીએ અમે સૂચવી દીધાં છીએ કે, તેઓએ ભુલેચૂક્યે પણ પોતાના કોશમાં શબ્દોનાં સ્થળો માટે તો 'અભિધાનરાત્રે'દ્ર' નો ઉપયોગ ન જ કરવો. તેમાં ભુલો વિશેષ રહેલી છે અને શબ્દોનાં સ્થળો માટે તો એમાં આપેલા ઉલ્લેખો સર્વથા વિશ્વસનીય નથી એ અમારા અનુભવ છે. પંડિતશ્રીએ આપેલો 'અમોસલિ' શબ્દ 'એધનિયુક્તિ' (સમિતિવાળી) ની ગાથા ૨૬૫માં છે (૫૦ ૧૦૮) ત્યારે પંડિતશ્રીના કોશમાં અને 'અભિધાનરાત્રે'દ્ર'માં એ શબ્દને '૨૫'મી ગાથામાં આવેલો જણાવેલો છે. કદાચ આ ભુલ છાપણીની હોય, પણ આવા કામમાં આવી એક પણ ભુલ આવે તો આવા કોશને છાજે નહિ. નીચે જણાવેલી છાપણીની ભુલને કદાચ પાંચનાર સુધારી પણ શકે, પણ '૨૬૫' ના '૨૫' જેવી ભુલને તો કોઈ પણ શી રીતે સુધારે ? આ તો અમે ઉપર ઉપરથી પંડિતશ્રીને મિત્રભાવે સૂચવીએ છીએ, કોશની શુણ્દેષાત્મક સમાલોચના તો એ આખો કોશ અમારી પાસે આવ્યા પછી આપી શકીએ.

મૂળ.

હાયા.

૧ હરિય—ગુંદવડયાળ—હરિક-ગુન્દવટકાનામ્ ॥૮ પૃ૦ ૪૮૫
હરિસગુંદલે કાર્ડ—હર્યગુંદલે કૃત્વા ॥૨૮-પૃ૦ ૧૩૭
આર્ણવગુંદલેણ— આનન્દગુંદલેન ॥૭-પૃ૦ ૧૩૬

૨ ડંજિસ્તદ સયં સરેડળ—યોક્યતિ સ્વયં સ્મૃત્વા ॥૧૨-પૃ૦ ૧૩૬.
સો ડંજિઓ સદધિ— સ યોજિતસ્તથાપિ ॥ ૪૪-પૃ૦ ૧૩૯

૩ સુરસુંદરી-નીજે પરિચ્છેદ, શ્લોક ૧૫૦. પ્રસ્તુત કોશમાં પણ પંડિતશ્રીએ 'અમિણી' ધાતુનાં 'અમિણઅંત' (મૈ. ૭૫) અને 'અમિણજ્ઞાંત'—આમ જો વર્તમાન ફક્ત જણાવ્યાં છે પણ 'ની' ધાતુના 'વ' વાળું ૩૫ જણાવ્યું નથી.

૪ અદ્ધ પુન (અય) અહીં 'અય' ને બદલે 'અર્ય' જોધાએ.

જે કામ જન સમાજ પોતાના પ્રવચનની પ્રગતિને માટે પચીસ પચાસ હજાર રૂપિયા ખર્ચાને કરાવેલું જોઇતું હતું અને જે કામમાં ખુદ જૈન આગમના અભ્યાસી સાધુઓએ પંડુ જોઇતું હતું તે કામ જ્યારે પંડિતજીએ એકલે હાથે શરૂ કર્યું છે ત્યારે દરેક જૈન સાધુ અને ગૃહસ્થની ફરજ છે કે તેઓ આવી પ્રવૃત્તિને સક્રિય પ્રોત્સાહન આપી પોતાની ગાનભક્તિને માત્ર ઉપકરણપૂર્ણમાં જ સંકુચિત ન રાખતાં ખરા પ્રદેશતરફ વાળે. આ કોશ મોત્ર જૈનોતે ઉપયોગી છે એટલું જ નહિ પણ હિંદની દરેક પ્રાંતિક ભાષાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનાર માટે પણ અસાધારણ સામગ્રી પૂરી પાડે છે. માટે બીજી બીજી રાષ્ટ્રભાષાને ઉત્તેજન આપનારી દરેક સંસ્થાઓએ પણ પંડિતજીના આ પ્રયત્નની જરૂર કદર કરવી ધટે છે. સાથે પંડિતજીને પણ ભલામણ કરીએ છીએ કે, આ કામ હાલ તેઓ જેટલી સાવધાનીથી, કરે છે તેથી બેવડી સાવધાની રાખી આ કોશના હવે પછીના ભાગો પ્રકટ કરશે. કોશના કામકાજમાં બીજી બધી દૃષ્ટિઓ કરતાં અર્થ મૂકવામાં 'તુલનાત્મક' પદ્ધતિ'નો ઉપયોગ કરવાનો દૃષ્ટિ વિશેષ મહત્વની છે એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે. કોશની છપાઇ તથા કાગળ પણ સારા છે. સર્વ રીતે આ કામ વિશેષ પ્રશંસનીય છે અને ઉત્તેજનને પાત્ર છે. એમાં કોષના બે ભત હોઇ શકે નહિ. કોશના મુખપૃષ્ઠ ઉપર મૂલ્ય જણાવ્યું નથી પણ ગઢેરખંબરમાં પૂરા કોશની દિંમત રૂપિયા ૨૫ જણાવેલા છે. પ્રાસિરધાન-

દલીચંદ માણેકચંદ શેઠ

નં. ૪૬ ઇંગ્લેંડ સ્ટ્રીટ.

કલકત્તા.

બે.

શિલ્પરત્નમ્ (પૂર્વભાગઃ) શ્રીકુમારપ્રણીતમ્. સં૦ મહામહોપાધ્યાય તં ગણપતિ શાસ્ત્રી. ત્રિવેન્દ્રમ્ સંસ્કૃતસીરીઝ ગ્રંથાંક ૭૫.

આ ગ્રંથ ૪૦ સં૦ સોળમા સૈકાના ઉત્તર ભાગમાં કેરલ દેશના શિલ્પવિદ્યાવિશારદ કુમાર નામના વિદ્વાને રચેલો છે, આ ગ્રંથના બે ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં ૪૬ અને બીજામાં ૩૫ અધ્યાયો છે. તેમાં જે શિલ્પનું વર્ણન છે, તે અનેક પ્રકારનું હોઇ શિલ્પના ખાસ અભ્યાસી અને જિજ્ઞાસુઓને વધારે ઉપયોગી છે. આ સ્થળે તે પહેલા ભાગની બહુજ ચોટમાં માહિતી નીચે આપીએ છીએ.

અધ્યાય ૧ લો : આના ચાર ભાગ પાઠી શકાય. પહેલામાં મંગળ, બીજામાં સમગ્ર ગ્રંથના વિષયોની યાદી, ત્રીજામાં આચાર્ય અને ગોચારમાં શિલ્પીનાં લક્ષણો. મંગળ વિષયને અનુરૂપ હોઇ ખ્યાન બેચે છે. તેમાં ખડબચડા સૂર્યને વાંસલાથી છોલી સુંવાળો બનાવનાર આદિ શિલ્પી વિષયમાંની યાદ કરેલ છે. ત્રિપુર દાનવના ત્રણ નગરને આકાશમાં રચનાર 'અય' નું શિલ્પી રૂપે સ્તવન કર્યું છે.

૧ 'અદિ (ય) ગરણી' શબ્દનો અર્થ 'લોહારકા ઇક ઉપકરણ' મૂકવા-કરતાં 'પેરન' મૂક્યો હોય તો કેટલું અને કેટલું રાખ્યામ્. જણાવ આવી.

મંગળ બાદ જે વિષયાનુક્રમશિકા આપેલી છે, તે સમગ્ર ગ્રંથની હોવાથી તે નીચે આપેલી છીએ જેથી ચોક્કસ ગ્રંથની માહિતી મળી શકે.

૧ આચાર્ય લક્ષણ-આમાં શિષ્યોનાં લક્ષણો આવી ગય છે.	૨૪ ગાળાઆનાં લક્ષણો.
૨ માનસાધન.	૨૫ ટૂટ અને ટોણ વગેરેનું વિધાન.
૩ જમીનનાં લક્ષણો.	૨૬ પંજરનું વિધાન.
૪ જમીનનું પ્રલય.	૨૭ જટસ્કુટિક.
૫ ગામ, પુર, નગર, રાજધાની વગેરેનાં લક્ષણો.	૨૮ કુંભલતાવિધાન.
૬ પદવિન્યાસ.	૨૯ ઉત્તરલક્ષણ.
૭ વાસ્તુપૂજન.	૩૦ પ્રસ્તરવિધાન.
૮ ગામ, નગર વગેરેનાં દ્વારોનું વિધાન.	૩૧ મલલક્ષણ.
૯ દેવમંદિરના સ્થાનોના નિયમો.	૩૨ શિખરલક્ષણ.
૧૦ ખાતવિધિ.	૩૩ લુપાલક્ષણ.
૧૧ દિશાઓની માપણી.	૩૪ મૂર્ત્યેષ્ટકાવિન્યાસવિચાર.
૧૨ ગર્ભસ્થાન.	૩૫ નાસિકાલક્ષણ.
૧૩ વાસ્તુના મર્મોનું નિરૂપણ.	૩૬ સ્તંભલક્ષણ.
૧૪ પત્થર, ઈંટ, ચુનો, માટી, વગેરેનું સ્વરૂપ.	૩૭ શાંતિક વગેરે પાંચ પ્રકારનાં સદ્ગોના નિયમો.
૧૫ આય વગેરેનાં લક્ષણો.	૩૮ વર્તુલ અને પટ્ટાકા વગેરે પ્રાસાદનાં લક્ષણો.
૧૬ પ્રાસાદલક્ષણ અને તેના ભેદો.	૩૯ મંડપવિધાન.
૧૭ પાદધિષ્ઠાન વગેરેની ઉચ્ચાઈના નિયમો.	૪૦ પાંચ પ્રાકારનાં લક્ષણો.
૧૮ ઉપપીઠનું લક્ષણ.	૪૧ ગોપુરોનું વિધાન.
૧૯ અધિષ્ઠાનનાં લક્ષણો.	૪૨ પરિવારવિધાન.
૨૦ નાળલક્ષણ.	૪૩ બલિપીઠલક્ષણ.
૨૧ ભીંતનાં લક્ષણો.	૪૪ ધ્વજલક્ષણ.
૨૨ બારણાનાં લક્ષણો.	૪૫ સંધિલક્ષણ.
૨૩ તોરણનાં લક્ષણો.	૪૬ ચિત્રલક્ષણ.

પહેલા ભાગની અધ્યાયવાર આ અનુક્રમશિકા આપ્યા પછી સાચે જ બીજા ભાગનાં વિષયોની પણ અધ્યાયવાર અનુક્રમશિકા આપેલી છે. તે આ પ્રમાણે:- (૧) બિંબલિંગાદિ સાધન સ્વીકૃતિનો ક્રમ. (૨) લિંગનું લક્ષણ (૩) લિંગના લક્ષણનું લક્ષણ (૪) બિંબાયામ વિધિ (૫) ઉત્તમ દશતાલક (૬) મધ્યમ દશતાલક (૭) અધમ દશતાલક (૮) ઉત્તમ નવતાલ (૯) મધ્યમ નવતાલ (૧૦) અધમ નવતાલ (૧૧) અષ્ટતાલ (૧૨) સપ્તતાલ (૧૩) પંચતાલ (૧૪) પંચતાલ (૧૫) ચતુરતાલ (૧૬) બ્રૂપાયુધવિધિ (૧૭) શ્વસ્રસ્થાપન (૧૮) રત્ન બંધક્રમ (૧૯) મૂર્ત્યેષ્ટક (૨૦) દેવીલક્ષણ (૨૧) વાદલક્ષણ (૨૨) શૈવપ્રકરણ

(૨૩) વૈષ્ણવપ્રકરણ (૨૪) શક્તિમાર્ગ (૨૫) ધ્યાન (૨૬) બિંબદોષ (૨૭) પીઠલક્ષણ (૨૮) પ્રતિષ્ઠાનો ક્રમ (૨૯) છર્ણોદ્ધાર (૩૦) લિંગપ્રાસાદકરણ (૩૧) માનુષાલયલક્ષણ (૩૨) કૃપપ્રશ્ન (૩૩) આસનાદિ પરિચ્છેદ (૩૪) કારીગરોના પગારની ગોઠવણનો ક્રમ (૩૫) ક્ષુરિકાલક્ષણ.

આ તો માત્ર સંપૂર્ણ ગ્રંથની વિષયાનુક્રમણિકા થઇ. તેમાં પ્રથમ સૂચવેલ ૪૬ વિષયોના ૪૬ અધ્યાયો એ જ આ પ્રથમ ભાગમાં છે. દરેક અધ્યાયના દરેક વિષયને લંગતી નાનીમોટી બધી બાબતો ગ્રંથકારે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોનું દોહન કરી થોડામાં વર્ણવી છે. આ ગ્રંથની ખરી વિશેષતા તો શિલ્પશાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસી જ જાણી શકે છતાં એટલું તો કહી શકાય છે કે લુપ્તપ્રાય શિલ્પસાહિત્યની આ એક ગ્રંથમાં ઝાંખી થઇ શકે છે. ભાષા કાંઇ કઠણ નથી. શિલ્પને લગતા પારિભાષિક શબ્દો આમાં ઘણા છે. આ શબ્દો સુઝી તેની ગુજરાતીમાં માહિતી આપી ચાલુ લોકભાષામાં મળતા કેટલાક શબ્દો સાથે સરખાવી તેનું મૂળ બતાવવામાં આવે તો ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિમાં શિલ્પને લગતી ખોટ પૂરી પડે.

વસ્તુસ્વભાવનું વર્ણન ગ્રંથકારે સ્પષ્ટ અને રોચક કર્યું છે. તેના થોડાક દાખલાઓ નીચે લખ્યો.

(ક) શિલ્પીનું વર્ણન આપતાં તે કહે છે કે, જેને અંગો ઓછાં કે અદકાં ન હોય, જે ધાર્મિક યાને દ્યાણુ હોય, મત્સર અને ધુર્ધ્યા વગરનો હોય, વ્યવસ્થાકુશળ અને ખાનદાન કૃતનો હોય, ગણિત, પુરાણનો જાણકાર હોય, ખુશમિજાજ અને સંતોષી હોય, ચિત્ર અને સંપૂર્ણ દેશનો જ્ઞાતા હોય, સાચા ખોલો, જિતેન્દ્રિય, નિરોગી, અપ્રમાદી તથા સાતે વ્યસનથી મુક્ત હોય, જેનું નામ સુંદર અને અધુવર્ગ મજાણુત હોય, વાસ્તુવિદ્યાનો પારગામી હોય, સ્થપતિની આજ્ઞાને માનનારો અને દરેક કામમાં કુશળ તેમ જ સ્વ, દંડનું પ્રમાણુ ને માન ઉન્માનનો જાણનાર હોય તે ખરો શિલ્પી.

આ દરેક વિશેષણ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે પ્રાચીન ભારતનો શિલ્પીનો આદર્શ કેટલો ઉંચો હતો. શિલ્પીને માટે ઉચ્ચ ચારિત્રની આવશ્યકતા માનવામાં કેટલું ઔચિત્ય છે તે આપણે જાણીએ છીએ.

(જ) માનનું સ્વરૂપ જણાવતાં ગ્રંથકારે એટલી ઝીણી છતાં ચોક્કસ દષ્ટિ રાખી છે કે તે ઉપરથી પ્રાચીન શિલ્પવિદ્યાની પ્રગતિ અને ચોક્કસાઇનો ખ્યાલ આવે છે. પરમાણુથી શરૂઆત કરે છે પછી ત્રસરણ (કાંડી વિગેરે ચાલતાં તેના પગથી ઉડતી રજ), વાલાય (વાળની આણી), લીખ, ચૂકા (જૂ), યવ એમ ઉત્તરોત્તર માપ વધારતાં વધારતાં ચોળન સુધીનું માપ વર્ણવ્યું છે; જેને લગભગ મળતું વર્ણન જૈન આગમોમાંના અનુચોળદ્વારમાં છે. તે સિવાય ઘર, ગામ, પુર, નગર, દેવાલય, બિંબ વિગેરેના નિર્માણમાં ક્યા ક્યા માનનો ઉપયોગ કરવો એ વર્ણવ્યું છે.

(ગ) મહેલ બનાવવામાં જોઇતાં શિલા, ઈંટ, સુનો, માટી, દેશાં, લાકડાં, લોહું વગેરે દ્રવ્યો કેવી જાતનાં પસંદ કરવાં અને કેવી જાતનાં પસંદ ન કરવાં તેનું બ્યાન ખરે જ પ્રાચીન શિલ્પજ્ઞની અનુભવશીલતા સૂચવે છે. તેમાં નદી પસંદ કરવાની અનેક જાતની શિલાઓ બતાવતાં કહ્યું છે કે:-જેના ઉપર ખૂણા નીકળ્યા હોય, જેમાં રેખાઓ પડી હોય, જે રંગમાં શીક્રી હોય, જે રક્ત હોય, વગેરે શિલાઓ ત્યાજ્ય છે.

ઈંદ્ર બનાવવાની વિધિ અને તેનું પ્રમાણ આપતાં કહે છે કે, ખાડામાં અમુક દિવસ સુધી ભેગ વિનાની સુંવાળી માટી ભરી પાણી નાખી રાખી મૂકવી. બાદ પૂજ્ય હાથ અને પગથી શુદ્ધી, મક્કળી બાર બાર આગળ લાંબી અને છ છ આંગળ પહોળી ઇંદ્ર બનાવવી. એવી રીતે લાકડાં વગેરે બધાં દ્રવ્યોના સંબંધમાં ગણવા જેવી માહિતી આપી છે.

(ઘ) ચિત્રોનું વર્ણન કરતાં અંથકાર કહે છે કે, દરેક વનની હમારતો અને તેના દંડવાળાં અને વિવિધ ચિત્રોથી આકર્ષક બનાવવાં જોઈએ. ચિત્ર એટલે જંગમ કે સ્થાવર વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વભાવનું નિર્માણ. ચિત્રના, ચિત્ર, ચિત્રાર્ધ ને ચિત્રાભાસ એવા ત્રણ ભાગો કરી તેનાં લક્ષણો આપતાં કહ્યું છે કે, દરેક અંગને દેખવાલાયક બનાવવું તે ચિત્ર; ભીંત વગેરે ઉપર લાગવાને લીધે જેમાં અર્ધ ભાગ દેખાય છે તે ચિત્રાર્ધ અને જે વિદેશનથી કાઢેલું હોય તે ચિત્રાભાસ. આવા ચિત્રમેદો વર્ણવ્યા બાદ તેના દ્રવ્યોના, ઉપકરણોના, રંગો વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ સ્થળે પ્રસ્તુત અંથના એક પણ વિષયના વિસ્તૃત પરિચય ન આપી શકાય તેથી જિજ્ઞાસુઓને ખાસ કરીને દ્રશ્યકારોને ને અંથ જોવા પિનની છે.

મુ.

ખિડાર અને ઓરિસ્સા રીસર્ચ સોસાયટીના જર્નલમાં (વા. ૬-ભા. ૧) શિલ્પરત્નના ચિત્રને લગતા પ્રકરણની રચાં કે. પી. જયરાસ કહી છે. તેના સાર નીચે મુજબ છે.

આત્માર મુખી ચિત્રની કલા અને શાસ્ત્ર ઉપર કોઈ પણ હિન્દુ અંથ મળી આવ્યો નહતો. કામસૂત્ર ઉપરની ટીકામાં ચિત્રલક્ષણ ઉપર એક છૂટું અવતરણ છે તે સિવાય કશું મળી આવ્યું નથી. સંસ્કૃતમાં આ વિષય ઉપર બહોળું સાહિત્ય હતું તેની કાંઈકે આંખી દેરાવવા આ ગોંધ લીધી છે.

મદામહોપાધ્યાય ગણપતિશાસ્ત્રી નેઓ ત્રિવેન્દ્ર સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંપાદક છે તેમણે ૧૯૨૨ માં શ્રીકુમારના શિલ્પરત્નને પહેલાં ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એ પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય મહાન બાંધવાનું શાસ્ત્ર (civil engineering) છે પણ તેમાં ચિત્ર ઉપર પણ એક મુંદર પ્રકરણ છે. આખો અંથ અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોને આધારે લખાયો છે. કર્તા પોને કહે છે કે—

+ + + અતિવિપુલતરેભ્યોઽથ પૂર્વાંગમેભ્યઃ ।

સંક્ષિપ્તં શિલ્પરત્નં પ્રલિખિતુમધુના પ્રક્રમે તત્ક્રમેણ ॥૭॥

અતિવિપુલ પૂર્વાંગમેમાંથી (શાસ્ત્રોમાંથી) સંક્ષિપ્ત કરેલું શિલ્પરત્ન હવે ક્રમથી લખવાનું શરૂ કરું છું.

૪૬મા પ્રકરણમાં ચિત્રલક્ષણની ચર્ચા કરી છે. અંથકર્તા પ્રથમ ચિત્ર શબ્દ મૂર્તિ અને ચિત્ર બન્ને અર્થમાં વાપરે છે. અને પછી માત્ર ચિત્રવિષય ચર્ચા કરે છે. ચિત્રની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે.

જંગમા વા સ્થાયરા વા વે સન્તિ ભુવનવ્રયે ।

તત્તત્સ્વભાવતસ્તેષાં ફરણં ચિત્રમુચ્યતે ॥ ૨ ॥

તત્ત્વિચ્છં તુ ત્રિધા જ્ઞેયં તસ્ય મેદોઽયુનોચ્યતે ।

સર્વાગદયકરણં ત્રિપ્રમિત્યભિધીયતે ॥ ૩ ॥

મિત્યાદૌ લગ્નભાવેનાપ્યર્ધં યત્ર પ્રદશ્યતે ।

તદર્ધચિત્રમિત્યુક્તં યત્તેષાં વિલેખનમ્ ॥ ૪ ॥

ચિત્રાભાસમિતિ ક્ષ્યાતં પૂર્વઃ શિલ્પવિજ્ઞારદઃ ।

જીવનત્રયમાં જે જે જગમ અથવા સ્થાપર હોય તેમને સ્વભાવ પ્રમાણે કરી બતાવવાં તે ચિત્ર; એવું ચિત્ર ત્રણ પ્રકારનું છે. જેના દબે બેઠો કહેવાય છે—સર્વ અંગોને દસ્ય કરી બતાવવાં તે ચિત્ર કહેવાય છે. બીજા પગેરેમાં લગાડીને અર્ધ પ્રદર્શિત કરાય તે અર્ધચિત્ર કહેવાય છે; અને તેમનું જે વિલેખન તેને પૂર્વે થઈ ગયેલા શિલ્પવિજ્ઞાનેએ ચિત્રાભાસ કહેલું છે.

તે બતાવવાની વસ્તુઓ વિશે કહ્યું છે કે,

ચિત્રં વાપ્યથ ચિત્રાર્ધં મૃદા વા સુધયાઽપિ વા ॥ ૫ ॥

દારુણા શિલ્પા વાઽથ લોહરિષ્ટકાયાપિ વા ।

તત્તદ્દેવ્યઃ પ્રકુર્વાત યથાદૃષ્ટં યથાશ્રુતમ્ ॥ ૬ ॥

યથાયુક્તિ યથાશોભં નાનાવર્ણેશ્ચ મૂપયેત્ ।

ચિત્ર અને અર્ધચિત્ર માટીથી, ચુનાથી, લાકડાથી, પથ્થરથી, લોહાથી કે ઇંટથી થઈ શકે. જોયા પ્રમાણે અને ઠુત પ્રમાણે તે તે દ્રવ્યો વાપરવાં અને યુક્તિ પ્રમાણે અને જેમ શોભે તેમ વિવિધ વર્ણોથી તેને શોભિત કરવું.

ચિત્રાભાસની સામગ્રી સંબંધી લખ્યું છે કે તે, યુક્તવર્ણુ એટલે થોડા રંગો વડે ચુનાથી લીસી દરેલી (સુધામિઃ સ્નિગ્ધમિત્યાદૌ) દિવાલ ઉપર દર્શવું. અને જગ્યા મોઢામાં કહ્યું છે કે,

પવં ધવલિતે મિત્તૌ દર્પણોદરસંનિભે ।

ફલકાદૌ પટાદૌ વા ચિત્રલેખનમારભેત્ ॥

એવી રીતે ધોળાને દર્પણ જેવી દરેલી બીજા ઉપર કે ફલક ઉપર કે પટ ઉપર ચિત્ર લેખન શરૂ કરવું.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હિંદુ લેખકોમાં નિત્તિચિત્ર (Fresco-painting) બહુ જ મશહૂર હતું. તેના દાખલાઓ અજંતા, બાથ, સીમી, પગેરેમાં અને વર્ણુને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પુષ્ટ થાય છે. ફલક ઉપરનાં ચિત્રો જોખૂંદ નથી પણ હિંદુ નાટકોમાં તેમનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. પટ ઉપરના ચિત્રના દાખલાઓ તિમેટના વાવટાઓ છે. ભાસ દહે છે તેમ તે ટીપણીના માફક વાળી રખાના અને પૂર્વનમ દેશોમાં દશ પણ એ રિવાજ છે.

મિમંસ, મુદ્ર, કુખ, દેવદાનવની વાસ્તાઓ, નગ્ન આકૃતિઓ અને તપસ્વીઓનાં કૃત્યો ચીતરવાનો નિષેધ કરેલો છે. આવા જ નિષેધો હિંદુનાટકશાસ્ત્રના છે, અને બન્નેના ઉપર સ્ત્ર અને વિવેકદષ્ટિ છે.

થોડા વિષયો સંબંધી લખ્યું છે કે—

મિત્યાદૌ તપ્ર લેખ્યં સ્યાચિત્રં ચિત્રતરાકૃતિ ॥ ૧૦ ॥

સ્થાગમાચિલ્લવેદાદિ-પુરાણોક્તકથાન્વિતમ્ ।

માનાવર્ણાન્વિતં રમ્યં ન ન્યૂનં નાધિકં શ્વચિત્ ॥ ૧૧ ॥

તત્ર તત્રોચિતાકારરસભાવક્રિયાન્વિતમ ।

ચિત્રં ચિત્રિતફલદં ભર્તુઃ કર્તુમ્થર્વદા ॥ ૧૨ ॥

ભીત વગેરેમાં કાઢવાનું ચિત્ર ચમત્કારક આકૃતિવાળું, આગમ, અખિલવેદ, પુરાણોની કથામાંથી લીધેલું જોઈએ. તે વિધવિધ વર્ણો વડે રચ્ય જોઈએ, નૂન કે અધિક ન હોવું જોઈએ. તે તે જગ્યાએ ઉચિત આદાર, રસ, ભાવ અને ક્રિયાવાળું જોઈએ.. એવું ચિત્ર ભર્તા અને દર્તા બન્નેને વિચિત્ર ફલ આપે છે.

આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે હિંદુ ચિત્રકાર મુશિક્ષિત હોતો. વાસ્ત્યાનન કામસૂત્રમાં લખે છે કે 'નાગરિકે ચિત્રતો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને ચિત્રફલક તેના દિવાનખાનામાં રાખવું જોઈએ. "

૧૪મા શ્લોકથી તે છેલ્લા જોઈએ ૧૪૭ મા શ્લોક સુધી ચિત્રવિધાનને લગતી સૂચનાઓ છે.

ભિત્તિચિત્ર કરવાને માટે દિવાલ પર લગાડવાનો ચૂનો છીપની રાખ, મગનો સોદા, ગોળનું પાણી અને રેતી ઉકાળીને બનાવાતો. આવી રીતે લાઈ જેવા બનના પદાર્થમાં કેળાના ગરબનું પથુ મિશ્રણ થતું. એ ક્રિયાને તથુ મલિના લાગના.

દિવાલ ઉપર પ્રથમ નાળાયેરના ફૂંચાથી દાથ દેવાનો. તે કાથી દૂરીને બનાવતા. તેના ઉપર ધણી દિવસ સુધી ગોળનું પાણી (ગુહતોચ) લગાડી રાખતા. પછી સોડાની કે લાકડાની લીસી દર્ધી જોઈએ સેત્રી વડે ધામે દાથે ચૂનો લગાડાનો. અને કાથીના ફૂંચા વતી પાણી છંટાવું. લેપ સુકાઈને તૈયાર થાય જોઈએ રંગવાનું શરૂ થતું. ફલક ઉપર લેપની જરૂર નથી.

મુખ્ય રંગો પાંચ ગણાના. ક્ષિત-સફેદ, પીત-પીળો. ચક્ર-રાતો, દલજલ-કાળો, સ્થામ બૂરો (!), લેપ વાળી ભીત ઉપર પ્રથમ સફેદ રંગ લગાડાતો. તે રંગ રાખ અને સફેદ માટી-માંથી બનાવતા. અને ચિત્રની ભાં બનાવવા માટે લીમણનો ગૂંદર લગાડતા તે ઘણે ભાગે ઉધેધ અને ફૂંચો નુકસાન ન કરે માટે હશે.

પીંછી વાટના જેવી જોઈ હંથથી ચાર ઈંચ જેવડી બનાવના અને જૂતી માટી અને છાજથી તેને શુદ્ધ કરના.

દેવ, મનુષ્ય, હાથી, પક્ષી, વેલા, જાટ, પર્વત, સમુદ્ર વગેરે જે જે કાનથી, આખથી, કે મનથી નિશ્ચિત ક્યાં હાંચ તેવા વિષયો ચીતરી શકાય. ચિત્ર કરવાપહેલાં વિષયનું મનન વારં વાર આચરયક છે. લીટી ખોટી વન્ય તો કોરા લુગડાના કદાચથી તેને લુટી નાખવી. ,

કિટલેખા જોઈએ બાહરેખા પીળા રંગથી પહેલાં પોએ દાથે દોરતા અને -છેવટે લાલરંગથી દોરવી એવી સૂચના છે.

૪૧ થી ૫૨ શ્લોકોમાં વનરપતિના રંગ કેમ બનાવવા તેની લાંબી ક્રિયા આપેલી છે. રંગ દાથે જ બનાવતા. ખનિજ રંગોને માટે જૂદું લખેલું છે. પીંછી અથવા કક્ષમે તથુ પ્રકારની છે-ઝીંગી મધ્યમ અને જાડી. ખીસકેવીના પૂંછડીના વાળની અશ્વીદાર ઝીણી

કળાએ આ દેશની કળા ઉપર જખરી અસર કરી છે એ માન્યતાનો છે. આ માન્યતાના બળથી અનુક્ર પ્રાચીન અવશેષોના આજ સુધી મનાયેલા સમયમાં એમણે કેટલોક ફેરફાર કર્યો છે. આ એ ખામીઓ ધ્યાનમાં રાખીને આ પ્રકરણ વાંચવાથી આ વિષયની સરસ માહિતી મળે છે.

મૌર્યસમય પહેલાંના કાળમાં આ દેશમાં કળાની કેવી સ્થિતિ હતી તે જાણવાનું કાંઈ સાધન જળવાઈ રહ્યું નથી. જૂના કાળમાં લોકોનાં મંદિરો બનાવવાનો જ રિવાજ સામાન્ય હોવાથી કાંઈ રહી રહ્યું નથી.

જૂનામાં જૂની નિશાનીઓમાં શિલાયુગનાં પાણાનાં હથીઆરો મળ્યાં છે (જુઓ Plate I.X). આ યુગ વિશે અથવા એની નિશાનીઓ વિશે આ ઇતિહાસમાં વિશેષ વિવેચન નથી. શિલાયુગ પછી યુરોપમાં ક્રાંત્યયુગ બેઠો હતો અને આ દેશમાં તામ્રયુગ બેઠો હતો. ત્રાંબાની નાની મોટી અનેક જૂની ચીજો મળી આવે છે, જેમાં વિચિત્ર આકારના હાથાગ્રાણી અને અતિબારે તરવારો તો ખાસ જોવા જેવી છે (જુઓ Plate X). તામ્રયુગ પૂરો થઈને લોહયુગ-એટલે કે વર્તમાન યુગ આ દેશમાં ક્યારે બેઠો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ વેદનાં વચનો ઉપરથી ઈ. સ. પૂર્વે એક હજાર પહેલાં ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં લોહયુગ બેઠો એમ ગણ્યું છે (આ પુસ્તકમાં અગ્વેદનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી માન્યો છે.) ઇરાકમાં પણ લગભગ આ સમયે લોહું વપરાવા લાગ્યું છે અને ઇરાક અને હિન્દુસ્થાન વચ્ચે એ કાળમાં ગાદ સમંધ હતો એવી બીજી નિશાનીઓ પણ મળે છે એ ઉપરથી લોહ અને તામ્ર બન્નેનું જ્ઞાન ઇરાકમાંથી હિન્દુસ્થાનને મળ્યું હોય એમ માર્શલ સાહેબને લાગે છે.

દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં તો શિલાયુગ પછી લોહયુગ જ આવે છે. વચ્ચે તામ્રયુગ જ નથી. વળી શિલાયુગ બહુ લંબાયો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ ની આસપાસમાં દક્ષિણને લોહાની ઓગળાણ થઈ એમ આ પ્રકરણમાં અનુમાન કર્યું છે. એ યથાર્થ હોય તો ઉત્તરના સંસ્કૃત પાસેથી જ દક્ષિણાલયે લોહાનો ઉપયોગ શીખ્યા હોવા જોઈએ. દક્ષિણમાં લોહાની ઓગળાણ ઇજીપ્તમાંથી આવી એ કલ્પનાને તો સર માર્શલ હસી કાઢે છે.

વૈદિકયુગ—મંત્રોની અપૂર્વ શબ્દ શક્તિથી એ વખતના આર્યોની સામાજિક, ધાર્મિક, માનસિક, રાજકીય, આર્થિક વગેરે સ્થિતિ ઉપર બળવાન પ્રકાશ નાખતો વૈદિક યુગ અનેક સૈદ્ધાંતો સુધી લંબાયો છે અને વિદ્યાગ દેશ ઉપર ફેલાઈ ગયો છે છતાં એ સમયની ચૂંચ નિશાની બીજકુત્ર મળતી નથી. સદન ડૉ. જ્યૉકે લૉરીય નન્દરગદ આગળ વૈદિક સ્મશાનની જે નિશાનીઓ શોધી કાઢી હતી તે વૈદિક સમયની હોવા વિશે વિદ્વાનોને શંકા છે.

મૌર્ય સમય પહેલાંની જ ખરેખર ગણાય એવી બાંધકામની કોઈ નિશાની હિન્દુસ્થાનમાં અસારે દેખાતી હોય તો તે જૂનાં રાજગૃહ નગરનાં પર્યટની દિવાલોનાં તથા પર્યટનાં ઘરોનાં ખડેરો છે. પણ આમાં ખાસ કળા જેવું કંઈ નથી. બાકી તો એ વખતે હિન્દુસ્થાનમાં કાંઈ ગામડાંમાં ગરીબ માણસોનાં યાત્ર છે તેવાં માટીનાં ઘરો થતાં. માટીની કાચી છેટા પણ વપરાતી. છાપડે કવચિત્ માટીનું જ હોય તો કવચિત્ વાંસનું હોય. માથે તાડપત્રો નાખવાનો દક્ષિણેના રિવાજ કદાચ ધેંગો જૂનો હશે. થાંભે ધાંભે અશોકના વખત સુધીમાં છેટા

પકવવાનો રિવાજ દાખલ થયો અને વાંસને ટેકાણે લાકડું વપરાવા લાગ્યું. બાંધકામમાં લાકડાના વપરાશની સાથે કોતરકામની પણ શરૂઆત થઈ. અને કાળક્રમે આ દેશની કળા-પ્રતિભાએ આ કોતરકામ ઉપર અસાધારણ પ્રભુત્વ મેળવ્યું; અને વધારે ખૂબી તો એ છે કે બાંધકામમાં વપરાતી આ વસ્તુઓએ કારીગરો ઉપર એવું પ્રભુત્વ જન્માવ્યું કે એની અસર પાછળના હેંદ આજ દિવસ સુધીના સ્થાપત્ય ઉપર થઈ છે. સ્થાપત્યનાં જુદાં જુદાં અંગોની આકૃતિ વગેરે માટે કયાંય જદાર ન જતાં મૂળ લાકડાંની અને તે પહેલાં વાંસની અથવા માટી અને ઇંટની એ નકલ છે એમ જોવાથી ઘણાખરો ખુલાસો થઈ જાય છે. પાછળથી પથ્થર ઘણો વપરાવા માંડ્યા પછી પણ ઉભા તથા આડા પથરને લાકડાં પેડે જોડવાના તથા લાકડાંની રીતે પથ્થર ઉપર કોતરકામ કર્યાના દાખલા છે; તેમજ માટી અને ઇંટના અતિશય જતાં થાંભલાઓના અનુકરણમાં પથ્થરના પણ ઉપરનું વજન ઉપાડવા જોઈએ તેથી ઘણું વધારે જતાં થાંભલા ઉભા કરવામાં આવ્યાનાં જૂનાં દાખલા છે.

ગૌર્યોના સમયમાં આવનાં અધકારનો પડો ઉપડી જાય છે. ખૂંધું યથારથાન દેખાવા માંડે છે, આપણી પ્રાચીન કળાનો સળંગ ઇતિહાસ એ વખતથી જ શરૂ થાય છે. આ વખત પછીના કળાના પ્રત્યેક રૂપાન્તરના નમૂનાઓ મળે છે. એટલે પ્રત્યેક કળાસિક એ નમૂનાઓ જાતે જોઈને પોતાના મન બાંધી શકે એમ છે. જ્યાં આપણી કળાનો આત્મા ઓળખાયો ન હોય તો કેવું ગાથું ખાઈ જાય એનો મોટામાં મોટો દાખલો રઝૂંસતનો છે. આ દેશના સ્થાપત્યના ઇતિહાસના મહાઅભ્યાસી તથા લેખક અને હજી જેનું પુસ્તક આ દેશની 'આર્ટ્સ એન્ડ હિસ્ટરી'માં પાંચ પુસ્તક તરીકે આવે છે તે રઝૂંસને સ્પષ્ટ કહી દીધેલું કે હિન્દુસ્થાનની કળાનો ઇતિહાસ એ સામાન્ય રીતે એની અનુક્રમે ચતી ગણેત્રી અધોગતિનો ઇતિહાસ છે. કળાના શ્રેષ્ઠ અને સુન્દરનમ નમૂનાઓ અશોકના વખતના છે. પછીના નમૂનાઓમાં કળા કાળાનુક્રમે ઉતરતી ગઈ છે. રઝૂંસન જેવા તજજ્ઞના અભિપ્રાયને વેદનાક્ય માનીને પછીના ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય લેખકોએ પણ એ જ અભિપ્રાય આપ્યો હતો. પણ છેલ્લાં પથરેક વર્ષથી હાનેસ અને કુમાર સ્વામીન પ્રયાસોએ આ ઘોર અજ્ઞાનનો નાશ કર્યો છે. અને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સર માર્શલ જેવા સ્પષ્ટ કહે છે (જે કે તેઓ સાહેબ હાલેસ કે કુમાર સ્વામીનો ઉલ્લેખ કરતા નથી) કે કળાના પરદેશી સંપ્રદાયોને તારવી નાખ્યા પછી આ દેશની કળા પોતાના સ્વરૂપમાં અનુક્રમે વિકાસ પામતી ગઈ છે. અને સર્વ દેશકાળમાં કળા વિષયક પ્રથ્થનોનું જે સ્વાભાવિક પરિણામ આવે તે જ પરિણામ અહીં આવ્યું છે.

ખરેખર મૌર્ય સમયના જ દહેવાય એવા અવશેષો યોગ છે. મહાન અશોકે જાતે જુદે જુદે સ્થળે ઉભા કરેલા સ્તંભો, ખુદગયાની ચંદ્રનું સિંહાસન, પથ્થાનાં જોડકામમાંથી મળી આવેલા થાંભલાઓવાળા સભાશુદના અવશેષો, બિદારમાં બારાબારની શુક્રાઓ, સાંચી અને સારનાથમાં સ્તૂપની છત્રીઓનાં કટકો, ત્રણેક મૂર્તિઓ (જેમાંની જે કલકત્તાના મ્યુઝીઅમમાં અને એક મથુરાના મ્યુઝીઅમમાં છે) એટલા લગભગ મૌર્ય સમયના અવશેષો ગણાય. પણ અશોકના સમયના અવશેષોનાં જે મુખ્ય લક્ષણો છે, જે બધા નમૂનાઓમાં અતિશય સ્પષ્ટ દેખાય છે. (૧) એક તો દરેક મીનને અતિશય સંભાળથી કાપેલ છે અને (૨) દરેક મીનની ઉપડી સપાટીને ઘણો સરસ ઓપ આપેલ છે.

અશોકના સ્તંભો અથવા લાટો, એક જ પથ્થરના બહુ સફાઈથી કાપેલ તથા ચક્રાક્રિત આપેલા ૪૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચા મથાળે સિંદ કે બીજું પશુ ખેસારેલા બંધ સ્તંભો છે. (જુઓ Plato X I. ૨૪) આ સ્તંભોની મધ્ય સાદાઈ મૌર્ય સમયના સ્થાપત્યના અથા અવશેષોમાં તરી આવે છે. સારનાથના કુંદેરા ઉપર તથા શુદ્ધગયાના સિંહાસન ઉપર, જોકે કાંઈ શણગાર નથી પણ એ વસ્તુઓ એ એક જ પથરામાંથી અત્યંત ચોક્કસાઈથી કાપી કાઢેલ છે. ખિહારમાં આજીવકમાટે ખોદાવેલી શુરાઓ પણ એવી જ ગંભીર સાદાઈ વાળી છે.

મૌર્ય સમયના ઉપર કહેલા નમૂનાઓની સુન્દરતા સાથે સરખાવતાં એ વખતની મૂર્તિકળા-ધણી ઉતરતી લાગે છે. દાખલા તરીકે મથુરાના મ્યુઝીઅમ વાળી પરાબમ મૂર્તિ તદ્દન પ્રાથમિક કળાનો નમૂનો છે. એક જ સમયના બે નમૂનાઓમાંથી એકની (અશોકના સ્તંભો અને તે ઉપરની સિંદ કે બીજી મૂર્તિની) કળા ઉત્તમ અને બીજીની અધમ હોવાનો ખુલાસો થું ? સર માર્શલે તો ખુલાસો કરે છે કે અશોકના સ્તંભો ધરાન (પસાપોલીસ) ના સ્તંભોનું અનુકરણ છે અને આ સ્તંભો ઉપરની કળા ધરાનમાંથી જ નહિ પણ ધરાન અને ગ્રીસના સંગમસ્થાનરૂપ બેક્ટ્રીઆમાંથી ઉતરી આવી છે. એ વખતે મધ્ય એશીયા સાથે ભારત વર્ષને એવો સંબંધ હતો કે એ પ્રદેશના ધરાનની અને ગ્રીસની કળાના અભ્યાસી અનેક કારીગરો આ દેશમાં મહારાજા અશોકના બોલાવ્યા આવ્યા હશે અને અશોકના અપૂર્વ સ્તંભોએ પરદેશીઓએ કોરેલા છે. બીજી તરફથી મથુરાની મૂર્તિ આ દેશના કારીગરે સ્વપરકૃતિથી કોરેલી છે. હિન્દુસ્તાનની જાતકળા અહીંથી શરૂ થઈ અને ધીમે ધીમે વિકાસ પામતી ગઈ અને અશોકના સ્તંભો વાળી પરદેશી પણ ભવ્યકળા ધીમે ધીમે જેમ સ્વદેશી કળા જોરમાં આવતી ગઈ તેમ તેમ શીલ્પીય થતી ગઈ અને અન્તે નાશ પાળી. આ નિર્ણય અક્ષરશઃ યથાર્થ હો કે ન હો (હજી વધારે શોધખોળથી વધારે નવો પ્રકાશ પડવાનો ધણો મંભવ છે) પણ અશોકના સ્તંભો જેવી ભવ્યવસ્તુઓ પરદેશી કારીગરોએ અથવા પરદેશી અને દેશી કારી-ગરોએ મળીને કોરેલી કરે તેથી આપણી પ્રમુખાચ અસ્મિતાને હીનપદ લાગતું નથી. મ્હેતા પાણીમાં અનેક વસ્તુઓ, ખીન-જરણમાં પણ ભેળવ્યા કરે અને બધવાર પાણી કોડી નય. આપણા દેશમાંયે જ્યારે બધી પ્રગતિઓ જીવંત હતી ત્યારે એમાં નવાં નવાં તરવો બધી દિશાઓમાંથી ભગતાં જતાં હતાં.

સર માર્શલે ઉપર કહેલ સિદ્ધાન્તના દાખલાઓના વર્ણનરૂપે બાકીનું આખું પ્રકરણ લખ્યું છે. એ કહે છે કે બીજી ન્હાની કળાઓને પણ આ વ્યાપ્તિ લાગુ પડે છે. દાખલા તરીકે એ વખતના (ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતકના) સ્વદેશી પંચચિન્ન સિક્કાઓની બનાવટ તદ્દન પ્રાથમિક તથા બીલકુલ કળા વગરની છે. અને એથી ઉત્પદ પંજનમાં ઇ-સ-પૂર્વે ચોથા શતકમાં રાજ્ય કરનાર સૌમ્યેલના મુદર સીકાઓ સેલ્યુકસ નીકેટોરના સીકાઓનું અનુકરણ હોય એવા ગુદ્ધ મીક પ્રકારના છે.

સર માર્શલના મનપ્રમાણે મૌર્યસમયમાં એક નકશી કામ કરનાર સોનીઓ તથા જડીઆઓની કળાનો સારો વિકાસ થયો હતો અને આ કળા આ દેશમાં આજ નુકી ઉદ્ભૂત રૂપમાં જીવતી રહી છે. ઇ-સ-પૂર્વે બીજા શતકમાં શુંગરાજ્યકાળમાં આ દેશની કળાએ એકદમ પ્રગતિ કરવા માંડી. મધ્ય એશીઆમાંથી નીકળેલો પરદેશી વિચારોનો પ્રવાહ જોરથી ગંગાને કાંઠે વહેતો ચાલ્યો, અને આ દેશનો એ વખતનો પ્રાચુર્ય કાસીયર એ

પ્રવાહમાંથીયે નવી, નવી ભાવનાઓ અને નવું બળ મેળવવા લાગ્યો. આ વખતમાં જ ધીમે ધીમે બાંધકામમાં લાકડાને બદલે પથ્થર વધારે વધારે વપરાવા લાગ્યો. અને પથ્થરમાં કરેલું કામ વધારે ચિરંજીવ થઈ શકે એ ભાનથી કારીગર વર્ગને શક્તિ અને સમયનો વધારે વધારે ભોગ આપીને પોતાનાં કામને સુંદર અને સુંદરતર કરવાનો ઉત્સાહ વધવા લાગ્યો. વળી પથ્થર ઝીણા કોતરકામને વધારે યોગ્ય છે એ હકીકતે પણ ટેટલીક અસર કરી હશે.

આ સમયનો શ્રેષ્ઠ અવશેષ મધ્ય હિંદમાં ભરદ્વજનો સ્તૂપ છે. ખ્રિ. સ. ૧૮૭૩ માં સર. કર્નોગહામે એને શોધી કાઢ્યો તે પહેલાં એના મોટા ભાગનો પડોશના ગામડીઆઓએ નાશ કર્યો હતો. પણ પૂર્વ દિશાના તોરણના કેટલાક ભાગો તથા કંઠરાના કેટલાક ભાગો દટાઈ ગયેલા પડ્યા હતા તે હવે કલકત્તાના મ્યુઝીઅમમાં રાખ્યા છે. સ્તૂપ પોતે તો સાંચીને મળતો તથા કેવળ ઘેરોનો બાંધેલો હતો. ફરતો કંઠરા અને ચારે દિશામાં તોરણો હશે. પૂર્વતું તોરણ બાવીશ શીટ લંબુ છે. (જુઓ Plate XV, 41) તોરણ અને કંઠરા ઉપર જાતકોની વાર્તાઓ અને બુદ્ધના જીવનચરિત્રના પ્રસંગો કોતરેલા છે. (જુઓ Plate XVI, 42, 43, 44, 45,) આ સિવાય છૂટી મૂર્તિઓ પણ છે. બધું કોતર કામ એક સરખું નથી. આ સ્તૂપને ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકનો ગણ્યો છે. અને માર્શલ સાહેબ દહે છે કે ભરદ્વજના કોતર કામના કેટલાક દાખલાઓમાં એ પહેલાંના શતકની કળા કરતાં ટાંધ. પ્રગતિ દેખાતી નથી. બ્યારે બીજા કેટલાક દાખલાઓમાં કોતર કામ વધારે પરિપક્વ છે. છૂટી વ્યક્તિઓની આકૃતિ વધારે કુદરતી થવા લાગી છે. હંકામાં આ દેશના કારીગરોનો હાથ પરદેશીઓની મદદથી તથા એક સૈકાની પથ્થર ઉપર કામ કરવાની ટેવથી દીક કુશળ થઈ ગયો છે. માર્શલ સાહેબનો તો એવો મત છે કે આ સ્તૂપની કારીગરીમાં જે સરસ મૂર્તિ વિધાનના નમૂના છે તે વાયવ્ય પ્રાન્તમાંથી આવેલા પરદેશી કારીગરોના હાથના છે અને કળામાં ટાંધક ઉત્તરતું ઉડું નહિ. પણ છીછરું કોતરેલું જે કામ છે તે ત્યાંના મધ્ય હિંદના સ્થાનિક કારીગરોનું કામ છે. વિદિશા (જેશનગર) ના ગરુડખજનો એ દાખલો આપે છે. પંજાબમાં વસતા પરદેશીઓ સાથેના આપણા ધાર્મિક વિનિમયનો એ અચૂક પુરાવો છે એમાં ના નહિ. જે વખતે ધાર્મિક વિનિમય થયો એ વખતે કળાનો વિનિમય કેમ ન થયો હોય ?

બુદ્ધગયાના મંદિરની આસપાસનો કંઠરા અને ચંક્રમણ માર્ગના ચાંબલાઓ, આ દેશની કળાના વિકાસનું ત્રીજું પગથીયું છે. આના ઉપર પણ પુષ્કળ કોતરણી છે (જુઓ Plate XIX 49 50) અહીંનું કોતર કામ ઘણું અંશે ભરદ્વજને મળતું છે પણ પરદેશી કળાની અસરથી તથા મહાવરાથી એમાં ઘણો સુધારો થયો છે. ભરદ્વજના કોતરકામ સાથે આને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, એ વખતે મધ્ય એશીઆની જે સંકુલ કળામાં શ્રીસની, સીથીઆની, ધરાનની તથા ધરાકની કળાઓનો સંગમ થયો હતો તે કળાનાં ઘણાં તત્ત્વો આ દેશના કારીગરો ગ્રહણ કરતા હતા. ટાંધક આ પરદેશી અસરની તો ટાંધક પોતાની અંતઃપ્રેરણાથી આ દેશના કારીગરોએ ભરદ્વજના કાળ કરતાં બુદ્ધગયાના સમયમાં દીક પ્રગતિ કરી હતી. અને સાંચીનાં તોરણો કરતાં બુદ્ધગયાનું કોતર કામ ઘણું ઉતરતું છે માટે માર્શલ સાહેબ સાંચીનાં તોરણોને ઇ. પૂર્વે પહેલા શતકના પાછલા અર્ધભાગમાં અને બુદ્ધગયાનાં તોરણને એ જ શતકના પહેલા અર્ધ ભાગમાં મૂકે છે. આજ દિવસ સુધી સાંચીનાં તોરણો

પણ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકનાં ગણાતાં પણ આ દેશની પ્રાચીન, ઇ. સ. પૂર્વેની, કળાના ઇતિહાસની પોતાની કલ્પના બરાબર બંધ એસે એ માટે સાંચીના તોરણનો સમય જરા નીચે ઉતાર્યો છે; એ માટે, ઇન્દ્રમિત્ર અને બ્રહ્મમિત્રનાં નામો એક ચાંબલા ઉપર લખેલાં હોવાનો પુરાવો આપ્યો છે. પણ એમાં કાંઈ માલ નથી. આ રાગ્નઓ કોણ અને ક્યારે થયા ? એ વિષે કશું જાણવામાં નથી. ખરી વાત એટલી છે કે આ દેશની પ્રાચીન કળા વિષે સરં માર્શલે જે આખી કલ્પના કરી છે તે આ રીતે સમય ગોઠવવાથી જ બંધ એસે છે. આજ કારણથી બાળ કાલી વગેરે ગુફાઓનો આજ દિવસ સુધી જે સમય મનાતો હતો તે ફેરવીને એક શતક જેટલો વધારે આધુનિક કરાવ્યો છે.

સાંચીનાં તોરણો વિષે તો શું કહેવું ? પ્રાચીનતર કળાના બધા અવશેષોમાં સાંચીનાં પ્રખ્યાત તોરણો સૌથી વધારે સંપૂર્ણ અને સુન્દરતમ છે. આવાં પાંચ તોરણો છે. સાંચી વિષે યુગધર્મમાં લાંબું વર્ણન હમણાં જ છપાઈ ગયું છે અને અહીં વધારે અવકાશ નથી. પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપેલા નિર્ણયો બોધ્યો. દરેક તોરણ ઉપરનાં કોતરકામની રીત તથા કળા ઉપરથી કાલાનુક્રમમાં પહેલાં દક્ષિણ તરફનું, પછી ઉત્તરનું પછી પૂર્વનું અને છેવટ પશ્ચિમનું તોરણ ઉપર થયું હશે. ચારે તોરણો એક પ્રકારનાં છે, અને કદીઆ કરતાં સુતારની દારીગરી જેવાં વધારે લાગે છે. પથ્થર ઉપર કામ કરવાને અયોગ્ય સિદ્ધાન્તો ઉપર સ્વાધેલાં આ તોરણો બે હજાર વર્ષ સુધી આવી સારી હાલતમાં જીવ્યાં એ જ મોટું આશ્ચર્ય છે. આ તોરણો સુંદર અને જાણે જીવતાં હોય એવાં કોતર કામથી ભરચક ભરેલા છે. સ્તૂપની જાત્રાએ આવના જાત્રાળુઓને આ તોરણોમાં પેસતાં અને સ્તૂપની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરતાં શુદ્ધ ધર્મનો આખો ઇતિહાસ-મૂર્તિમાન ધમ્મ જ પથ્થર ઉપરથી જીવતો થઇને નજર આગળ તરતો હશે.

શુદ્ધ ગયા કરતાં આ તોરણો ઉપરનાં કોતર કામની કળા ધણી ચડીઆતી છે. અલખત બધું કામ એક સરખું નથી, ઉત્તમ નમૂનાઓ દક્ષિણના તોરણ ઉપર દેખાય છે. સૌથી ઉતરતા ઉત્તરના તોરણ ઉપર છે. પણ કોતરકામની હસ્તકુશળતાના વિષયમાં તો દક્ષિણના અને પશ્ચિમના તોરણ વચ્ચે સૌથી વધારે વિરોધ દેખાય છે. ભરહતના કોતરકામ સાથે આને સરખાવવાથી લગભગ એક સૈકા કે તેથી વધારે વખતમાં કળાએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભરહત અને સાંચી એક જ સમયનાં આજ સુધી કેમ મનાયાં એવું જ સર માર્શલને આશ્ચર્ય થાય છે.

આવા સ્તૂપો સાથે ચૈત્યો અને વિહારો બાંધવાનો પણ એ વખતે રિવાજ હતો. ધણાંનાં ખડેરો મળ્યાં છે. પણ એ વખતની સ્થાપત્યકળાના ભવ્ય નમૂનાઓ પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં જ્યાં કાચ્યું ત્યાં હંગરાઓમાં ચૈત્યો અને વિહારો તરીકે કોનરી કાઢેલી ગુફાઓ છે. ગુફા કોતરી કાઢવાનો રિવાજ ઇજીપ્તમાં ધણી જૂના કાળથી હતો. પૂર્વે છતાં સતકમાં એ રિવાજ ધરાનમાં દાખલ થયો અને ત્યાંથી ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં ભારતવર્ષમાં આવ્યો. મૌર્ય સમયની પ્રાચીનતમ ગુફાઓ ધણી સાદી છે. ધીમે ધીમે આ દેશના દારીગરોનો લોભ વધવા લાગ્યો અને તેઓએ ગુફાઓને પણ બધી રીતે બાંધેલાં ચૈત્યો અને વિહારોને મળતી કરવા માંડી. તેઓનાં ઉદ્દેશ અને ખર્ચને ધન્ય છે. પથ્થરના સ્થાપત્યમાં લોકડાના

સ્થાપત્યનું અનુકરણ-અર્થ અનુકરણ કરવામાં જે મહેનત-નકામી મહેનત-પડી હશે તે જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. પ્રાચીન ગુફાઓમાં ભાગ, કોન્ડાને, પીતલખોરા, અજન્તા, - ખેડસા નાશિક અને કાર્તી છે. આ બધી ગુફાઓની સામાન્ય યોજના અને રચના સરખી છે. સર્વ ગુફાઓમાં શ્રેષ્ઠ કાર્તીની ગુફા મોટામાં મોટી, સૌથી વધારે જગવાઇ રહેલી, અને એ પ્રકારમાં બીજા સર્વ કરતાં સંપૂર્ણ છે. આ ગુફાનું વર્ણન કરવા જેટલો અર્ધો અવકાશ નથી, વળી એકાદને જોયા વગર આ ગુફાઓની લગ્યતાનો ખ્યાલ આવવો અશક્ય છે. આ ગુફાઓનાં સ્થાપત્ય કામની ઝીણી વિગતોમાં થતા ગમેલા ફેરફાર ઉપરથી માર્શલ સાહેબ નીચે પ્રમાણે કાજાતુકમ ગોણે છે. જૂનામાં જૂની ભાગ, કોન્ડાને, પીતલખોરા અને અજન્તાની દશમી ગુફા છે, પછી ખેડસાનું સભાગૃહ, પછી અજન્તાની નવમી ગુફા, પછી નાશિકનું ચૈત્યગૃહ અને છેવટ કાર્તી ગુફા. નાશિકની ચૈત્ય ગુફા પાસેના ન્દાની વિહારગુફાની અંદરના આન્દ્ર રાજા કૃષ્ણના લેખ ઉપરથી આજ દિવસ સુધી એમ મનાતું કે પહેલી ચાર ગુફા ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના અન્તમાં, ખેડસાની ગુફા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના પહેલા કે બીજા દશકામાં, નાશિકની ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૦ની આસપાસ અને કાર્તીની ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦ની આસપાસ કોરબેલી હોવાનો જોઈએ. આપણી કળાના ઇતિહાસ વિષેની પોતાની કલ્પનામાં બરાબર બંધ બેસે માટે આ બધી ગુફાઓના સમયને લગભગ એ વર્ષ જેટલો માર્શલ સાહેબે નીચે જોઈ લીધો છે. એમણે કારણો આપ્યાં છે પણ એ ખાતરી કારક નથી.

પૂર્વમાં ઉદયગિરિ અને પાંડગિરિની જેન ગુફાઓ વિષે પણ આ પ્રકરણમાં નોંધ છે પણ એમાં કોઈ વિશેષતા નથી; અને સર માર્શલ કહે છે તે ખરું જ લાગે છે કે મધ્ય અને પશ્ચિમ દિશ્વ જોઈ પૂર્વદિશ્વની કળામાં આત્મગત ન હતું અને ધીમે ધીમે બહારનું ઉત્તેજન બંધ થતાં એ કળા ક્ષીણ થઈ ગઈ.

ચિત્રકળા આટલા જૂના સમયમાં જે ઉદય પામી હશે. ચૈત્યો અને વિહારોના અંદરના ભાગો ઇ. સ. પૂર્વે પણ જૂજ ચિત્રતા હોવા જોઈએ. પણ રામગઢ ટકરી ઉપરની જોગીમારા ગુફા સિવાય બીજા કયાંય એ સમયની ચિત્ર કામની કોઈ નિશાની જીવતી રહી નથી.

છેવટ ઉપસંહાર કરતાં સર માર્શલ કહે છે કે ભારત વર્ષની સ્વદેશી કળાના ઇતિહાસનાં એક પછી એક પગથીયાં જોઈએ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બાહ્ય અસર ઘણી થઈ છે પણ આ કળાને એના પરિપક્વ રૂપમાં લાખકા તરીકે સાંચીનાં તોરણોમાં અવલોકીએ તો દીવા જેવું દેખાય છે કે કોઈ પણ કળાગિનને કળાવીન કેવળ અનુકરણ રૂપ દેખાય એવું કશું એમાં નથી. ઘણે સ્થળે ધરાની આકૃતિઓ પસંદ કરી છે પણ એના કેતરકામમાં કયાંય ધરાની કળાનાં ખાસ લક્ષણો દેખાતાં નથી. ભારતવર્ષની કળા ઉપર એ સીરીઆનું પણ પ્રભુ છે પણ કોઈ સ્થળે એસીરીઆની વિશિષ્ટતાનું અંધ અનુકરણ નથી. સૌથી વધારે જોડે કે યવનો (ગ્રીકો) ના એ વખતના દિગ્દુ કાળીગરો ઋણી છે પણ યવન પ્રતિભા પાસેથી આ દેશે જે સેવાનો ફરીફાર કર્યો તે સેવાએ આ દેશની કળાની જીવન શક્તિને વિકસિત અને ઉત્તેજિત કરી છે; નજાગી પોરી કે લંકી દીધી નથી. બધા મોટા કળાના ઉપાસકો પેડે આ દેશના કારીગરો જે ખુસ્ર તરત જ્યાંથી શીખી શકાય ત્યાંથી શીખીને એનો લાભ લેવા ઉત્સુક હતા. જે હાલના સેંટપોલના બાંધ કામને ઇટાલીનું ન રહી શકાય તો આ દેશની એ વખતની કળાસંસ્થિતિ માવની કે ધરાની શી રીતે કહી શકાય ? ખરી રીતે એ વખતની આ દેશની કળા ભારત

તીય પ્રગટીય કળા જ છે. એનું મૂળ અહીંની પ્રજાનાં હૃદયમાં અને એની શ્રદ્ધામાં હતું, અને એ કારીગરોએ પ્રજાની ધાર્મિક માન્યતાએને તથા પ્રજાના પ્રકૃતિ સાથેના સહજ સમબાવને પથરાઓમાં તાદેશ વ્યક્ત કર્યો છે. આ પ્રાચીનતર કારીગરોએ આધ્યાત્મિક ભાવોને મૂર્તરૂપ આપવાનો નહિં પણ પથરાઓ ઉપર લોહના ચિત્રમાં સોસરી ઉતરી જાય એવી રીતે ધાર્મિક વાર્તા આબેહૂમ ચિત્રીને પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ભૂત કાળમાં પાશ્ચાત્ય વિવેચકોમાંના ઘણાઓએ અહીંની કળાનો આખો વણાટ પરદેશી જ માન્યો છે; જ્યારે બીજાઓએ પરદેશીની બીલકુલ અસર નથી એમ કહ્યું છે. સર માર્શલે બે મતની મધ્યમાં રહીને નિષ્કર્ષ કર્યો છે કે યુક્ત પ્રાન્તમાં તથા મધ્ય હિન્દમાં કારીગરોને પોતાની ક્રિયામાં નડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના રસ્તા બતાવીને તથા નવા વિચારો સૂઝાડીને અહીંની કળાના જતે ચતા જતા વિદાસમાં પરદેશીઓએ મદદ કરી છે. જ્યારે વાલ્ક્ય પ્રાન્તમાં તથા એની સરહદની પેઢી પાર ઘણા વખત સુધી પરદેશી કળાનું સામ્રાજ્ય રહ્યું હતું; જેમાંથી છેવટ ગાન્ધાર કળા વિકાસ પામી. સર માર્શલ ખરૂં જ કહે છે કે થોડા વખત સુધી ખૂબ પ્રસારી છતાં યવન કળાએ આ દેશમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી નથી. કારણ કે બે પ્રજાના સ્વભાવમાં જખરૂં અન્તર છે. ગ્રીકના મનને માણસ, માણસનું સૌન્દર્ય, તેની બુદ્ધિ એ જ સર્વસ્વ હતું. આ સૌન્દર્યની પૂજા એ જ યાવની કળાનો આત્મા છેવટ સુધી રહ્યો છે. આથી ઉલટું ભારતીય મનુષ્યની ભાવના દૃષ્ટિ આગળ મર્ત્ય મનુષ્ય નહિં પણ અનંત અને અમર આત્મા જ હમેશાં રમ્યા કરે છે. એ હૃદય અન્તવાનને નહિં પણ અનંતને શોધે છે. ગ્રીકના વિચારો નૈતિક છે જ્યારે ભારતીય જનના વિચારો આધ્યાત્મિક છે. એક શુદ્ધિવાદને વળગે છે ત્યારે બીજે શ્રદ્ધામય છે.

આ દેશના સાહિત્ય પેઢે કળાએ પણ એ અમર, અનંત તત્ત્વનો કળાદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ સાક્ષાત્કાર કરાવવો અમર અનંત તત્ત્વનું મૂર્તરૂપ દેખાડવું એ જ અહીંની કળાના ઉપાસકોનું લક્ષ રહ્યું છે. પણ આ પ્રકરણ કે કેમથીજ હીરોટરીના આ ભાગનો એ વિષય નથી. આ દેશની કળા પોતાની ભાવનાના એ અન્તિમ શિખર ઉપર તો શુભ સમયમાં જ ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૭૦૦-૮૦૦ સુધીમાં ચડી શકે છે.

છેવટ કહેવાનું કે સર માર્શલે પોતાના મનનું સમર્થન કરવા આજ સુધી સ્વીકારાયેલી માન્યતાએને ખાસ વાળી છે; પણ એમણે આપણી કળાનો સર્ગમ વિકાસ બતાવવા માત્ર કર્યો છે. એમની સમય માટેની આ ખેંચનાણમાં ભૂલ હશે તો એ વધારે શોધખોળથી મજલાં ચોક્કસ પ્રગણાયી જ દૂર થઈ શકશે. એટલું ખરૂં કે તેઓ મધ્ય એશીયાની અસરને સંભવિત કરવા મધ્ય એશીયા સાથેના આ દેશના સળધના ઇતિહાસ સાથે કળાના કાળાનુક્રમને ખેંચીનાણી ગોઠવે છે. પણ જે તારતમ્ય તેઓ કાળગત્ય માને છે તે ઘણા દાખલામાં દેશગત્ય તથા વ્યક્તિગત શક્તિબેદનું પરિણામ કેમ ન હોય ?

પણ આ દેશની કળાના પ્રાચીન અવશેષોનો આપણે જાતે બારિક અને વિગતવાર અભ્યાસ ન કરીએ ત્યાં સુધી આ વિષયમાં કંઈક અંધારું રહેશે જ.

દુર્ગારામ કે. શાસ્ત્રી.

વિદ્યભારતીના ઓક્ટોબર અંકમાં ડૉ. વિન્ટરનિસ 'કૌટિલ્ય અને પ્રાચીન હિન્દી રાજનીતિ' એ મથાળા નીચે માત્ર એ મુદ્દાઓની ચર્ચા કરે છે. એ બે મુદ્દાઓની ચર્ચા મૂળ માત્ર જર્મન અને ફ્રેન્ચમાં થયેલી છે.

‘સૌથી’ મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર તે ચન્દ્રગુપ્તના પ્રધાન ચાણક્યે જ લખેલું અર્થાત્ ઇ. પૂ. ના ચોથા સૈકાનું જ છે કે કેમ? ચન્દ્રગુપ્તના દરબારમાં ગ્રીક એલચી મેગાસ્થિનીસ રહેતો હતો અને તેણે તે સમયના હિન્દુ વર્ણન આપેલું છે. આ વર્ણન અને અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચેનું સામ્ય કેટલાએક વિદ્વાનોએ બતાવેલું છે. ડૉ. એટો સ્ટ્રીન “મેગાસ્થિનીસ અને કૌટિલ્ય” ના લેખમાં આ મુદ્દાની પરીક્ષા કરે છે. તેઓ કહે છે કે કૌટિલ્ય અને મેગાસ્થિનીસ મળતા આવે છે એ બાબતો એવી છે કે સમય જતાં તે બદલાય નહિ, જેમકે નહેરવી પાણી પાણું, કિલ્લા માટેની જગાની પસંદગી, હાથીને પાળવાની રીત, બહુપત્ની કરવાનો રિવાજ, ચારો રાખવાની પદ્ધતિ વગેરે. પણ વધારે મુદ્દાની બાબતોમાં બન્નેમાં ઘણો તરાવત છે. મેગાસ્થિનીસ કાષ્ટના કિલ્લાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પાટલી-પુત્રની જગામાં ખેદાણુ કરતાં મૌર્યકાલનાં લક્ષ્મ કામો હાય આવ્યાં છે પણ ખરાં. પણ કૌટિલ્ય કહે છે કે કિલ્લાઓ પત્થરના કરવા, દારણુ કે લાકડામાં આગ લાગવાનો ભય છે. મેગાસ્થિનીસ કહે છે કે હિન્દમાં ગુલામસંસ્થા નથી ત્યારે કૌટિલ્ય એવી સંસ્થા જણાવે છે. મેગાસ્થિનીસ જણાવે છે કે વસ્તીમાં મોટો ભાગ ખેડુતોનો હતો તેઓ કદી લડાઈમાં જોડાતા નહિ, અને લડાઈમાં પણ તેમનાં ખેતરોને નુકસાન થતું નહિ. પણ કૌટિલ્ય બાહ્ય ક્ષત્રિય વેશ્ય શૂદ્રોનાં લશ્કરોની વાત કરે છે; પરદેશના લશ્કરને ખેડુતોનો મોટો ભય ગણે છે, અને ઘેરો ધાલતાં આસપાસના પાકનો નાશ કરવાની યુક્તિ બતાવે છે, સૌથી મહત્વનો ફરક રાજકારોબારનાં વર્ણનોમાં છે. ડૉ સ્ટ્રીન જણાવે છે કે જાહેર જમાખર્ચના ખાતામાં અને લશ્કરી વ્યવસ્થામાં બન્નેનાં કથનોમાં મોટો ફરક છે. કેટલીએક જગાએ મેગાસ્થિનીસ પોતાનાં વલણોથી દોરાઈ ગયો હોય પણ બીજી બાબતોમાં તો તે જે સામાજિક રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે તે નિઃસંશય અર્થશાસ્ત્રમાં નિરૂપિત સ્થિતિથી ભિન્ન છે. ધાતુ ખનિજ વગેરે બાબતોનું ‘મેગાસ્થિનીસનું’ વર્ણન ઘણી અસહી અવસ્થા બતાવે છે. તે પછી રસાયનવિદ્યામાં ઘણી પ્રગતિ થઈ ગયા પછીનું ‘અર્થશાસ્ત્રનું’ વર્ણન છે. જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા પ્રકારનાં સુવર્ણમાં કૌટિલ્ય પાસનું ધોનું બનાવવાની રીત આપે છે. હવે પાસનો ઉપયોગ વૈધવિદ્યામાં અને કીમીયાગિરીમાં હિન્દમાં જણીતો છે પણ તે પછીના સાહિત્યમાં જ. ચરક સંહિતામાં તેનો એક વાર અને સુશ્રુતમાં બે વાર, અને ૪ થી સૈકાની બોવર પ્રતમાં એક વાર તેનો ઉલ્લેખ છે અને તે ખડેલાંના સાહિત્યમાં ખિલકુલ નથી. આ કીમીયાગિરીના ઉલ્લેખના પ્રમાણથી, હું ગ્રે. બૅન્ડિ સાથે એકમન થાઉં છું કે અર્થશાસ્ત્ર પાછળનું દરો. વધારે વિગતમાં ઉતરી શકતો નથી પણ આ ચર્ચા પછી કૌટિલ્ય અને મેગાસ્થિનીસ એકકાલીન છે એમ હવે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ.

ખીન્ને આવો જ લેખ ડૉ. કાલિદાસ નાગનો “પ્રાચીન હિન્દી રાજનીતિના મતો અને અર્થશાસ્ત્ર” એ છે. તેના છેલ્લા પ્રકરણમાં તેઓ વિશેષ કારણો આપીને બતાવે છે કે અર્થશાસ્ત્ર મૌર્ય ચન્દ્રગુપ્તના કાલનું ન હોઈ શકે. અર્થશાસ્ત્રમાં ચન્દ્રગુપ્તના જેવા કોઈ મહાન

રાજ્યની ચર્ચા નથી પણ અંદર અંદર લડતાં નાનાં નાનાં રાજ્યોની ચર્ચા છે. તેઓ ડૉ. ગોલિના મનને મળતા થાય છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં કાયદાની જે વિદ્યસિત દ્વારા બનાવે છે તે મૌર્યકાયની ન હોઈ શકે. વળી કહે છે કે ઇ. પૂ. ૪ થા સદકામાં કાંબોજ, સુવ બ્રૂમિ, ચીન, નેપાલ વગેરે દેશોનાં નામો ન હોઈ શકે.

ડૉ. કાલીદાસ નાગની ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય કૌટિલ્ય નથી પણ વેદકાલથી રાજનીતિ મતો કેવા વિકસતા આવ્યા તે બતાવવાનો છે. ઋગ્વેદ સંહિતા અને બ્રાહ્મણોમાંથી તેને ઉતારા આપે છે તે મહત્વના છે, પ્રાચીન હિંદની સામાજિક રાજકીય સ્થિતિ કે તેથી ઘણો પ્રકાશ પડે છે પણ તેથી રાજનીતિના મતો સામ્રીત થઈ શકતા નથી. ઋગ્વેદ કાલમાં પણ વિગ્રહો થયા છે, રાજ્યોએ મૈત્રીઓ બાંધી છે, તેમાં અગમચેતી અને હેશિષ્ક પણ વાપરી છે પણ તેથી, અર્થશાસ્ત્રમાં રાજનીતિને વિચારના એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે સ્થાન મળ્યું છે તેવું સ્થાન તેને તે વખત મળેલું છે એમ કહી શકાય નહિ.

ડૉ. નાગ બતાવે છે કે ચરકસંહિતા અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રની વચ્ચે પદ્ધતિ ન શોધી શકાય તેવું જ સામ્ય છે. અને બન્ને પ્રતો એક જ કાલની હોય એ બનવા ભ્રમ છે. આ શાસ્ત્રના સમયમાં રાજનીતિ અનેક શાખાઓના અભ્યાસ થતા એવો મોક્ષ જ છે.

ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે ધર્મશાસ્ત્ર ધર્મનો ઉપદેશ છે અને ધર્મનો મૂળ આધાર શ્રુતિ મનાય છે અને તેનું અનુકૂળ આતુર્વર્ણ્ય પ્રમાણ કરવાનું હોય છે ત્યારે અર્થશાસ્ત્ર ભૌતિક ઉત્પત્તિ (અર્થ) ના સાધનનો ઉપદેશ આપે પછી તે સાધનો ધર્મ પ્રમાણે છે કે નહિ તેનો તે વિચાર કરવું નથી. નીતિનું ધર્મ માથે શિશુપાલવધ ૨,૩૦માં કીક આપ્યું છે કે “આત્મોદય અને પરદાનિ એટલે નીતિ.”

આ દૃષ્ટિએ કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર તે અર્થશાસ્ત્ર જ છે અને અદ્વિતીય છે કારણ પછીનાં અર્થશાસ્ત્રો, કામન્દકી નીતિસાર, સોમદેવચરિત્ર નીતિવાક્યામૃત વગેરે રાજનીતિના ધર્મને ભેળવી દે છે.

ડૉક્ટર કાલીદાસ નાગ કૌટિલ્યને રાજનીતિનો ધર્મોપદેશક કહે છે તેમાં કૌટિલ્યને અન્ધ કરે છે એમ હું માનું છું. તેઓ કૌટિલ્યની મશિઆવેલી સાયેની સરખામણીનો નિષેધ કરે છે પણ મને તો કૌટિલ્યનું “હિન્દનો મશિઆવેલી” એ ઉપનામ બહુ જ સાર્થક લાગે. કારણ કે બન્ને ધર્મથી અલગ સ્તરી રાજનીતિનો ઉપદેશ કરે છે. વળી બન્ને વચ્ચે એ બીજું સામ્ય એ પણ છે કે કૌટિલ્ય બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને લોકો ધર્મભાવનાનો ખરાબમાં ખરાબ ઉપયોગ કરતાં લેશ પણ આંચકા ખાતો નથી અને એ રીતે મશિઆવેલી પણ અર્થસમ્રદાયનો હોવા છતાં દલકામાં દલકા સાધનોનો ઉપયોગ કરવા કહે છે. માત્ર બન્ને વચ્ચે એક શરક છે. મશિઆવેલી પોતાનાં સાધનો ઇતિદાસના બનાવે માંથી સિદ્ધ કરે છે અને અર્થશાસ્ત્રના લેખકને એ દૃષ્ટિ છે જ નહિ.

વળી કૌટિલ્યે આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના મૂળતત્વોની ચર્ચા કરી છે એમ પણ ડૉ. ના કહે છે. પણ એવું કાંઈ કૌટિલ્યમાં મને દેખાયું નથી. તે સુભેદ અને રાજ્યોની મૈત્રીની વાત કરે છે ખરો પણ એવી જ રીતે તદનામાં બાંધવાની અને બદાનાનાં માણસો છૂટાં કરવાં નાખવાની પણ વાત કરે છે. તે જે સુભેદોની ચર્ચા કરે છે તે વિગ્રહને અંગે જ, કારણ ન્યાય સુધી નિમગ્ન ન કરી શકાય ત્યાં સુધી કાંઈક સલાહ કરવી જ પડે.

ડૉ. નાગ તો તેને શાન્તિવાદી પણ કહે છે કારણ કે એક જગ્યાએ તે કહે છે કે 'ન્યારે મુલક અને વિપ્રદના કાયદા સરખા હોય ત્યારે રાજ્યએ સુલેહ કરવી કારણ કે વિપ્રદમાં શાન્ત અને નેખમ છે. પણ આ વાક્ય તો પ્રકરણની પ્રસ્તાવનાનું છે અને એ આખતમાં તો ગયા પ્રકરણમાં તેણે કહેલું કે જે પરથી નખજો હોય તેણે સુલેહ કરવી અને જે સખજો હોય તેણે વિપ્રદ કરવો.

હવે એ ખરું છે કે રાજકુમારોના વિનય (કિંગવણી) ના અને રાજાના ધર્મના પ્રકરણમાં તે કન્ડિયવિનયનો ઉલ્લેખ કરે છે, રાજ્યએ પ્રગ્નને ધર્મનો દાખલો બેસાડવો નેધએ એમ કહે છે અને વર્ણશ્રમ ધર્મનો આપ્રદ બતાવે છે પણ આનો અર્થ એટલો જ છે કે તે ધર્મને પણ એક વસ્તુ તરીકે સ્વીકારે છે. પણ એમ નહિ કે તે રાજનીતિને ધર્મથીન કરવા માગે છે. ખાન્ય કરેલા દેશમાં શું કરવું તે વિશેના સુંદર પ્રકરણમાં તે શત્રુના હુમ્મણને પોતાના સંસ્કૃતિથી લાંકી દેવાનું અને ધર્મદા સંસ્થાઓ ચાલુ રાખવાનું વગેરે કહે છે ત્યાં પણ, તે ધર્મ છે માટે નહિ, પણ પ્રગ્નને શાન્ત કરવાનો એ ઉત્તમ ઉપાય છે એટલા માટે. આથી કૌટિલ્ય ધર્મોપદેશક નથી થઈ જતો પણ શાણો રાજનીતિજ્ઞ જ રહે છે.

કૌટિલ્યની રાજનીતિના મતોમાં અને હાલની રાજનીતિમાં ભાગ્યે જ કંઈ ફરક છે. કૌટિલ્ય હમેશાં સ્વીકારી લે છે કે વિનિગીયુ રાજ જ ધાર્મિક છે અને હાલ પણ વિનય મેળવનારો પક્ષ પોતાને ધાર્મિક જ સમજે છે. અને કૌટિલ્ય જેમ પ્રસંગોપાત ધર્મનું અવલંબન કરે છે એ જ રીતે હાલના રાજકીય નેતાઓના ઢંઢેરામાં પણ હલકામાં હલકું કૃત્ય હમેશાં ન્યાય માનવત્વ અને સંસ્કૃતિને નામે કરાય છે.

એક ખીમ મતમાં પણ ડૉ. નાગથી હું જૂદો પડું છું. તેઓ, બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં લખ્યું છે તેમ રાજ પુરોહિતને અધીન રહેતો એમ માને છે અને એ અધીનત્વથી પ્રગ્નના લાભમાં બ્રાહ્મણની અસર થતી એમ માને છે. વળી તેઓ કહે છે કે 'સમાજના નવા સત્તાધારીઓના વ્યવહારશાસ્ત્ર'નો જે અમાનુષ ઉપદેશ મહાભારતમાં કશિકનીતિમાં થયો છે તેવું વર્તાવરણ પંડીગી સંધર્મ છે. કશિક બ્રાહ્મણ છે છતાં ડૉ. નાગ તેના ઉપદેશને ક્ષત્રિયોની માન્યતા મણે છે.

ઇતિહાસમાં ક્યાંઈ એવો બ્રાહ્મણ ધર્મ અને ક્ષત્રિય અધમ નજરે પડતો હોય એમ હું નથી માનતો. કોઈ દાલે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સર્વોત્તમ સત્તા માટે સ્પર્ધા થઈ હશે અને તેનો અંત એવો આવ્યો કે બ્રાહ્મણ રાજનો મંત્રી થયો અને એ રીતે સત્તાનો ભાગીદાર થયો, પણ મધ્યકાલના ક્રિશ્તિય યુરોપમાં જેમ રાજ અને ચર્ચની પરસ્પર સહાય લોકોના બક્ષાને માટે નહોતી પણ તેમની પોતાની સત્તા સ્થિર કરવાને હતી તેમ, પ્રાચીન હિન્દમાં પણ રાજ રાજ્યનો મુખ્ય ચલાથી રાજ અને બ્રાહ્મણને શાયદો થયો હશે, લોકોને નહિ.

ઉપરના મુદ્દાઓનો એ નિર્દેશ થયો છે તે ડૉ. નાગના લેખની અવગણના કરવા નહિ પણ તેમાં કેવી અમૂલ્ય સહનતાઓ છે તે બતાવવા. તેમની ચર્ચા અર્થશાસ્ત્રના ઇતિહાસને બહુ અગત્યની છે અને હું આશા રાખું છું કે તેઓ એ શોધ આગળ ચલાવશે.' રા.

'વિદ્યેભારતી' ના પહેલા વર્ષના તીજ અંકમાં ગ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુખોપાધ્યાય નવતકા પરથી એ દાખની ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલિકા તારવી કાઢી એક લેખ લખ્યો છે. એનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે.

‘જાતક નં. ૨૫૨ માં નીચે પ્રમાણે વાત છે. કાશીમાં બ્રહ્મદત્ત નામનો એક હોતો અને એને બ્રહ્મદત્ત નામનો એક કુંવર હોતો. હવે પહેલાંના વખતના રાજાઓ, પોતા શહેરમાં કોઈ સુવિખ્યાત ગુરુ હોય તો પણ, શિક્ષણની સમાપ્તિ માટે ધણી વાર પોતાના કુંવરે દૂર પરદેશોમાં મોકલતા-એવા હેતુથી કે પરદેશોમાં ફરવાથી કુંવરોનો ગર્વ ગળી જાય એ ટાલ તડકો વેઠતાં શીખે તથા દુનિયાદારીમાં મોહર થાય. આ રાજાએ પણ એમ જ પોતાનો કુંવર સોળ વરસનો થયો ત્યારે એણે એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને એક નો એકવડા તળાવોની પાવડીની, એક પાટાંની છત્રી અને ૧૦૦૦ સિક્કા આપી કહ્યું:—“કુંવર બેટા, તું તક્ષશિલા જા અને ત્યાં રહી વિદ્યાભ્યાસ કર.”

પુત્રે પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી, માળાપત્તે નમસ્કાર કર્યા અને ચાલી નીકળ્યો. યોગ સમય થતાં એ તક્ષશિલા પહોંચ્યો. ત્યાં એણે ગુરુ ક્યાં રહે છે એ તપાસ કરી અને તે ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ગુરુ વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કરી ઘરના બારણા આગળ આમતેમ આંટા મારતો હતા. ગુરુને જોતાં જ કુંવરે પોતાની પાવડીઓ છોડી નાંખી, છત્રી બંધ કરી દીધી, અને સર્વિ નય નમસ્કાર કરીને જ્યાંનો ત્યાં ઉભો રહ્યો. ગુરુએ જોયું કે એ થાણી ગયો હતો. ગુરુએ આ નવા અભ્યાગતને આવકાર આપ્યો. કુંવરે આપણને યોગી વિશ્રામ લીધો. પછી તે પાછો ગુરુ પાસે ગયો અને અદ્યવાળી એમની પાસે ઉભો રહ્યો.

‘ક્યાંથી આવો છો?’ ગુરુએ પૂછ્યું.

‘કાશીથી.’

‘તમે કોના દીકરા થાઓ?’

‘હું કાશીના રાજાનો દીકરો છું.’

‘અહીં કેમ આવવું થયું?’

‘વિદ્યાભ્યાસ માટે.’ યુવાને જવાબ આપ્યો.

‘હીં, ગુરુદક્ષિણા લાવ્યા કંડો કે ગુરુસેવા કરી વિદ્યાધ્યયન કરવા કમ્પ્લો છો?’

‘હું દક્ષિણ લેતો આવ્યો છું;’ એમ કહીને એણે ગુરુનાં ચરણો સમીપ પોતાની ૧૦૦૦ સિક્કાની કાચળી રજી કરી દીધી.

સ્થાનકવાસી વિદ્યાર્થીઓ દિવસે ગુરુસેવા કરતા અને રાત્રે ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરતા. પરંતુ જે વિદ્યાર્થીઓ દક્ષિણ લાવના એ ગુરુના ઘરમાં એમના ન્યેય પુત્રો તરીકે રહી અધ્યયન કરતા. આ ગુરુ પણ બીજાઓની પેઠે શુભ દિવસે શુભ મૂરતમાં આ કુંવરને બજાવતા. આમ આપણા કુંવરનું બજાવતર થયે થયું.

આ વાત પરથી એ કાળની શિક્ષણ પદ્ધતિની સર્વ સુખ્ય રૂપરેખાઓ આપણને વહેવાર પૂરતી જણાઈ જાય છે. હવે અમે એની સમજ પારીશું અને બીજા જાતકોમાંથી જે વિશેષ માહિતી મળે એ ટાંકીશું.

તક્ષશિલા વિદ્યાનું સૌથી વધારે સુપ્રસિદ્ધ મથક હતું. ભારતના જુદાજુદા અને દૂરદૂરના ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં ભણવા આવતા. દર આવેલા કાશીથી (૧) રાજગ્રહથી (૨) મિથિ-

(૧) [૧. ૨૭૨, ૨૮૫, ૪૦૯; ૨. ૮૫, ૮૭; ૩. ૫૦, ૨૨૪; ૬. ૨૬૩, ૧૨૬ વિગેરે]

(૨) [૩. ૨૩૮, ૬. ૧૭૭, ૨૪૭]

મિથિલાથી (૨) ઉજ્જૈનથી (૪) મધ્ય પ્રાંતમાં આવેલા કોસલથી (૫) અને ઉત્તર પ્રદેશમાં આવેલા શિવિ અને કુરુ રાજ્યોમાંથી (૬) વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળેટોળાં ત્યાં કેવી રીતે આવતાં એ વિષેના જાતકોમાં સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો છે.

તક્ષશિલાની વિદ્યાના મથક તરીકેની ખ્યાતિ, અલબત્ત, ત્યાંના અધ્યાપકોની ખ્યાતિને લીધે હતી. એઓ પોતાપોતાના વિષયમાં આધારરૂપ સમર્થ વિદ્વાનો હોવાથી હમેશાં એમને 'જગવિખ્યાત' કહેવામાં આવે છે. ભરતખંડના ભિન્ન ભિન્ન દૂર દૂરના ભાગોમાંથી સારા સારા વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન માટે તક્ષશિલા જતા અને તક્ષશિલા એ જમાનામાં હિંદુસ્તાનનું ઔદિક પાટનગર બનેલું તે નિશંક વિદ્યુત્તા અને બ્રહ્મોણી ખ્યાતિ પામેલા આવા વિદ્વાનોને લીધે જ. આમ દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાગો જાણે તક્ષશિલાના આ કેળવણીના કેન્દ્રધાનની મુખ્ય વિદ્યાપીઠો માન્ય કરેલાં મંદિરો હોય તક્ષશિલા હિંદુસ્તાનના વિરજીત સાક્ષરસમાજ પર એક પ્રકારના શહેનશાહત ચલાવતું.

વિદ્યાર્થીઓ હમેશાં પોતાની કેળવણીની પૂર્ણાહુતિ માટે જ તક્ષશિલા જતા વર્ણુવાય છે, શરૂ કરવા માટે નહિ. સોળ વર્ષની ઉંમરે વા 'વયમાં આવતાં' જ એમને ત્યાં મોકલાવાતા (૮) એ બતાવે છે કે તક્ષશિલા પ્રાથમિક નહિ પણ ઉચ્ચ કેળવણીનું મથક હતું. ત્યાં મહાવિદ્યાલયો હતાં વા વિદ્યાપીઠો હતી. જાણુવા જેવું છે કે ઉમ્મરની આ હદ આધુનિક કાળની વિદ્યાપીઠોએ નક્કી કરેલી છે એટલી જ છે, અને એ પણ ખરૂં કે પાછી વયના વિદ્યાર્થીઓને જ વિદ્યાભ્યાસ માટે પરથી આટલે દૂર મોકલી શકાય.

સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓને દાખલ થતી વખતે અધ્યાપકને પૂરેપૂરી દક્ષિણા કિંવા શી આગળથી જ આપવી પડતી. એમ જણાય છે કે અધ્યાપનની શી તક્ષશિલામાં ૧૦૦૦ સિક્કાની નક્કી થયેલી હતી. (૯) કોઈ શેકડી શી ન ભરી દેવાની સ્થિતિમાં હોય તો શીને બદલે એ અધ્યાપકની સેવા કરે તો ચાલતું (૧૦). વિદ્યાર્થીઓને મોટો ભાગ દહાડે ગુરુસેવા કરીને જ રાતે વિદ્યા કેળવતા. એક ૫૦૦ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીની નિશાળ સંબંધી એવું વાંચ્યોમાં આવે છે કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને ગુરુ માટે એકસં બેગાં કરી લાવવાની સેવા ઉઠાવવાની હતી (૧૧). કેટલીક વાર કોઈ વિદ્યાર્થી આવી સેવાઓમાં વા મજૂરીઆ કામમાં જરા પણ વખત ન દાઢનાં પોતાનો બધો સમય અધ્યયન પાછળ ગાળવાનું ઇચ્છે અને સાથે સાથે

(૩) [ઇ. ૩૧૬, દ. ૩૪૭]

(૪) [ઇ. ૩૯૨]

(૫) [ર. ૧૧૫]

(૬) [૫. ૨૧૦, ૫. ૪૫૭, ર. ૩૯૯; ૧. ૩૫૬]

(૭) આવા એક ગુરુ વિષે આપણે એમ વાંચીએ છીએ કે "બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રીય વર્ણના સુવાનો સમસ્ત ભારતમાંથી એની પાસે વિદ્યા સેવા આવતા [ર. ૧૫૮]".

(૮) [ઉદા. ૫-૧૬૨, ૨૧૦]

(૯) [૧. ૨૭૨, ૨૮૫; ઇ. ૫૦, ૨૨૪ વગેરે]

(૧૦) [મીલ. ૫૫૬ દ. ૧૧]

(૧૧) [૧. ૩૧૭-૩૧૮]

આગળથી શ્રી રાદરી ન આપી શકે એટલે ગરીબ હોય એવું પણ ખનતું. આવી વખતે એ વિદ્યાર્થી પાછળથી શ્રી ભરી દેશે એવો એના પર વિશ્વાસ રેખાતો. આવા એક કાશીના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી વિષે એવો ઉલ્લેખ છે કે તક્ષશિલામાં પોતાનું ભણતર પૂરું કર્યા પછી ગંગા પારના દૂર દૂરના પ્રદેશમાં ભિક્ષાપર્થકન કરીને એણે એના ગુરુની દક્ષિણા પૂરી કરી.

દક્ષિણા 'સાત નીક' વા સોનાના ચોરસ ઓસની વર્ણવાય છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ કાળમાં ગુરુદક્ષિણા સોનાનાણામાં અપાતી (૧૨). આ સંબંધમાં એક બીજી વાત યાદ આવે છે. બ્રાહ્મણશિક્ષણપ્રણાલિકા પ્રમાણે થલચારી બહુધા સ્નાતક થયા પછી કિંવા અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા પછી ગુરુદક્ષિણા આપતો.

વિદ્યાર્થી ઘણો ગરીબ હોય અને ઉપર્યુકત કાંઈ પણ રીતે એ દક્ષિણા ન ભરી શકે ત્યારે ઘણી વાર કેટલાક ઉદાર માણસો એને ધર્મદા કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરી આપવા નીકળતા. કાશીના એક 'જગવિખ્યાત' ગુરુ વિષે આપણે એવું વાંચીએ છીએ કે એના હાથ તળે ૫૦૦ બ્રાહ્મણ (કિંવા ગરીબ) વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા. આવી નિશાળ ચલાવવાની મુશ્કેલી કાશીના લોકોએ આ વિદ્યાર્થીઓને નિત્ય સહારા અર્થમાંથી જમણુ આપીને ટાળી અને વિદ્યાર્થીઓને મરત કેળવણી અપાવી. ઉદાર ગૃહસ્થો ગુરુશિષ્યોને પ્રસંગોપાત જમવાનું આમંત્રણ આપતા. તેથી પણ એમનું ભણતરનું ખર્ચ કેટલેક દરજ્જે કમી થતું. એક કેકાણે એવું વાંચવામાં આવે છે કે એક ગામડાના કુટુંબે તક્ષશિલામાં ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓની એક આખી નિશાળને જમણુ આપ્યું હતું. એક આખા ગામડાએ પણ એવું જમણુ આપ્યું હતું (૧૩). ઘણી વખત આ નોંતરાનો કમ એવી રીતે ગોઠવાતો કે આખી નિશાળને રોજ કંઈકને કંઈક જમણુ હોય જ. વિદ્યાર્થીઓનો એક બીજો પ્રકાર એવો હતો કે જેમને પોતાના રાજ્ય તરફથી વિદ્યાર્થિ (સ્કોલરશિપ) મળતી હતી. સામાન્ય રીતે આવા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દેશના રાજકુવરોના સોળતી તરીકે ત્યાં અધ્યયન માટે આવતા. કાશીના અને રાજગૃહના દરબારના પુરોહિતોના દીકરાઓ ચોતરોતાના રાજકુવરો સાથે વિદ્યા માટે તક્ષશિલા આવેલા એવું આપણા વાંચવામાં આવે છે. છતાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ઊંચી કેળવણી કેળવવા માટે રાજ્ય પોતાના ખર્ચે મોકલણું એવા દાખલાની કાંઈ ખોટ નથી. કાશીના એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીને ત્યાંના રાજાએ રાજ્યને ખર્ચે ધનુર્વિદ્યાનો ખાસ અભ્યાસ કરવા માટે તક્ષશિલા મોકલ્યો હતો એમ આપણે વાંચીએ છીએ (૧૪).

ભણતરનું ખર્ચ અહીં નિયત કરેલી ગુરુદક્ષિણામાંથી ભાગ્યે જ નીકળી શકે એમ હતું એ નોંધવાનું છે. ગુરુ એ સમાગ્ન શાળા નામની એક ચેપારી સંસ્થાનો માલિક ન હોવાથી ઘણું કરીને ૧૦૦૦ સિક્કાઓમાંથી દશા પર એનો પોતાના મહેનતાણા તરીકે લાગો નહોતો. જે વિદ્યાર્થી શ્રી ભરતા અને ગુરુ સાથે એક જ આશ્રમમાં નિવાસ કરતા તેમના ખાવાપીવાનું અને રહેવાકરવા ધ્યાનર્ધનું ખર્ચ કાઢવા માટે શ્રી જરૂરી હતી.

(૧૨) [૪. ૨૪૪]

(૧૩) [૧. ૨૩૬; ૧. ૩૧૭; ૩. ૧૭૧]

(૧૪) [૫. ૨૬૩; ૩. ૨૩૮ અને ૫. ૨૪૭; ૫. ૧૨૭]

પરંતુ ગુરુની સાથે જ રહેવાનું શરૂઆત ન હતું. દિવસે ભણતા વિદ્યાર્થીઓને પણ શિક્ષણ અપાતું. કાશીના રાજકુમાર જુદા વિષે આપણે એમ માનીએ છીએ કે એ સ્વતંત્ર ધર રાખીને રહેતો અને ત્યાંથી તદ્દશિલાની પાઠશાળામાં ભણવા જતો (૧૫);

દિવસે ભણનારા વિદ્યાર્થીઓને પાઠશાળામાં દાખલ કરવામાં આવતા એ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગૃહસ્થી હવેન આજનારા વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં આવતા. એક ‘આમડાના બ્રાહ્મણ’ વિષે આપણે એમ માનીએ છીએ કે એ કાશીના કોઈ ખોડતના હાથ તળે ત્રણે વેદો અને અઢારે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી તે પોતાની જમીનમળવળા સંભાળવા માટે ત્યાં રહ્યો. ત્યાં એ પરણ્યો અને ધર માંડીને રહ્યો; અને છતાં, એને ગૃહસ્થી ભણતા વિદ્યાર્થી તરીકે અભ્યાસ ચાલુ રાખવા દેવામાં આવ્યો. એ માત્ર બેત્રણ વખત આવી શક્યો. કારણ, એની ખંદી વધુ રોજ જ્યારે એ પાઠશાળામાં જવાનો વિચાર કરતો ત્યારે માંદગીનો ઢોંગ કરતી. એક પરદેશી જુવાન બ્રાહ્મણની પણ એવી જ વાત છે. એ એક સુવિખ્યાત ગુરુના ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓમાંનો એક હતો. “એ એક સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં પડ્યો અને તેની સાથે પરણ્યો. ત્યાર પછી એણે કાશીમાં રહેવાનું કાયમ રાખ્યું. છતાં બેત્રણ વાર એ ગુરુ પાસે જઈ શક્યો નહિ.” એની બહેન ગણેલી સ્ત્રી એને કેટલીક વાર એટલો પંજવની કે એણે ગુરુ પાસે જવાનું તદ્દન માંડી વાળ્યું.” સાત આઠ દહાડા પછી એ પાછો ગુરુ પાસે જવા લાગ્યો. પછી ગુરુએ એને જરૂરી શિખામણ આપી. અને ત્યાર પછીથી “એ એના વડુના તરંગો પર ધ્યાન આપતો નહિ” અને ત્યારથી એ સ્ત્રી પણ તોફાન કરતી બંધ પડી. સ્ત્રીની બદ્દેલીથી એક બીજા વિદ્યાર્થીના અભ્યાસમાં પણ આમ વિક્ષેપ પડ્યો હતો એવી વાત છે (૧૬). અંતમાં આમે કાશીના એક ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓના ગુરુનો દાખલો પણ આપીશું. ગુરુએ અમુક પ્રકારની ખાસ પરીક્ષા કરીને પોતાના એક વિદ્યાર્થીને પોતાની વયમાં આવેલી દીકરી માટે પસંદ કર્યો. કેટલાક ગુરુઓએ તો એવો ચાલ પાડ્યો હતો ને પોતાને પરણાવવા લાયક દીકરી હોય તો તે પોતાના મોટામાં મોટી ઉમરના શિષ્યને આપવી (૧૭).

એક ગુરુ માટે વિદ્યાર્થીઓની મોટામાં મોટી સંખ્યાનું ધોરણ ૫૦૦નું હતું (૧૮). આટલી સંખ્યાથી શાળામાં ઘણી મોટી વિવિધતા આવી શકે. વિદ્યાર્થીઓ પણ જુદા જુદા પ્રકારના હતા, કોઈ આ ન્યાતનો તો કોઈ વળી ખીજનો. કોઈ ક્ષણે દરજ્જાનો તો કોઈ ક્ષણે નો. અલ-ખત્ત, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ગના જુવાનીઓએની એમાં મોટી સંખ્યા હતી. (૩.૪૩૮) દૂર દૂરના રાજ્યના રાજકુમારો (૧૯). તથા અમીરકમરાવોના કુવરો (૨૦) પણ ત્યાં હતા. વળી

(૧૫) [એક રાત્રે પાઠ પૂરો કરી એણે ગુરુજીના ગૃહમાંથી નીકળી અંધારામાં પોતાના ધર ભણી પ્રમાણ કર્યું. ૪. ૯૬]

(૧૬) [૧.૪૬૩; ૨.૩૦૦; ૩૦૧, ૩૦૨]

(૧૭) [૩.૧૮, ૬.૩૪૭]

(૧૮) [૧.૨૩૯, ૩૧૭, ૪૦૨; ૩.૧૮, ૨૩૫, ૧૪૩, ૧૭૧ ધગેરે]

(૧૯) [૧.૨૭૨. ૨.૮૭; ૩.૨૩૮; ૫.૧૬૨; ૫.૧૭૭, ૨૧૦, ૨૪૭, ૨૬૨, ૨૬૬, ૪૫૭; ૬.૯૬, ૩૧૬; ૩.૧૧૫, ૪૧૫]

(૨૦) [૨.૯૬; ૫.૨૨૭; ૬.૨૩૭ ધગેરે]

વેપારીના, દરજ્જાના, શું માછીના દોકરાંઓ પણ ત્યાં હતા. કારણ, એક ગુરુ વિષે આપણે એવું વાંચીએ છીએ કે એનો સિદ્ધાંત એવો હતો કે વિદ્યાર્થીને દાખલ કરવામાં કોઇ પણ પ્રકારનું ન્યાતન્તરનું કે ઉચ્ચનીચનું બંધન ન લેઈએ. “એ જે મળે તેને, માછીને તે શુદોને પણ નીતિ નિયમનો બોધ કરતો પછી તાંબળનારની કમ્પ્લા હોય કે ન હોય (૨૧) પરંતુ ચાંડાલોને વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ કરવામાં આવતા નહિ. ઉલ્લેખના જે ચાંડાલ દોકરાંઓ વિષે આપણે એવું વાંચીએ છીએ કે એમણે પોતાના જન્મની કમનસીબી લેઈને વિચાર કર્યો કે “આપણે ચાંડાલનાં કર્મો કદિ કરી ચકવાના નથી. ચાલો આપણે આપણો જન્મ છુપાવીએ અને યુવાન બ્રાહ્મણોનો વેશ લઇ ત્યાં અધ્યયન કરીએ.” આ વેશે દાખલ થઇ એ દોકરાંઓએ એક દૂર દૂર સુધી પચ્ચાતિ પામેલા ગુરુના હાથ નીચે રહી રચ્ચિતો અભ્યાસ કર્યો. એમાંના એક વિદ્યાર્થીએ તો અભ્યાસમાં સફળતા પણ મેળવી. પરંતુ એક ગામડીઆએ એક વર્ષત પાઠશાળાને જમવા તેડી હતી ત્યારે કોઇ અસાવધાનીની પળમાં એમણે ચાંડાલની બાલીનેતો પ્રયોગ કરી દીધો એ પરથી એમનો વેશ પકડાઇ ગયો અને એમને એકદમ કાઢી મુકવામાં આવ્યા (નં. ૪૯૮).

ચાંડાલ સિવાયની દરેક ન્યાતના વિદ્યાર્થીઓને પાઠશાળામાં પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવતો. પરંતુ આ વિદ્યાર્થીઓ બધા હમેશાં પોતાના બાપદાદાના વારાના વિષયોનો જ અભ્યાસ કરતા એવું નહોતું. એક તકશિક્ષાના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી વિષે આપણા વાંચવામાં આવે છે કે તે પોતાના ગુરુ પાસેથી ન્યોતિપનો અભ્યાસ કરીને પાછળથી કાશીની આસપાસના જંગલોમાં પારધી તરીકે જીવન ગાળવા લાગ્યો. બીજે એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી જેનો બાપ મોટો હોદ્દેદાર હતો તે બીજા બધા વિષયો છોડીને જીવિધા શીખ્યો. બીજા એક વિષે એવું કહેવાય છે કે એણે ઉદાર વિદ્યાઓને (Liberal arts) અભ્યાસ કર્યો હતો અને ધનુર્વિદ્યામાં પારંગત થયો હતો. પછી ‘ ઇન્દ્રિયગમ્ય સર્વ વસ્તુઓ પર જે જીવિધા અધિકાર સ્થપાય ’ એ જીવિધા અધ્યયન કરનાર એક બ્રાહ્મણના છોકરાએ વિજ્ઞાનનો (Science) અભ્યાસ પસંદ કર્યો હતો. અને એક બીજે ત્રણ વેદ અને અદાર વિદ્યાઓને પોતાની કરવાનો અભ્યાસ કરતો હતો એવો ઉલ્લેખ છે (૨૨).

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે દરેક પ્રકારના અને દરેક રિચિતિના જીવિધો અહીં બહુતરના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની છાયામાં પોતાની ન્યાતન્તરના અને ઉચ્ચનીચના ભેદ જુદી જતા. રાજકુમારો, ઉમરાવો, વેપારીઓ, દરજ્જાઓ, તેમજ ધર્મોદ્ધારી જેમનો નિભાવ થતો કિંવા જે શ્રી સરખી આખી રાકે નહિ તે બધા ય અહીં એક જ શાળાના અને એક જ ગુરુના વિદ્યાર્થી બની એક બીજા સાથે ભળી જતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને શાળા માટે હલકા પ્રકારની મજુરીઆ અને સતત મહેનત કરવી પડતી; પરંતુ, કોઇ પણ પ્રામાણિક મહેનતમાં નાનમ નથી એ ધોરણ અહીં સ્વીકારાયેલું હોવાથી તેઓ સાંતા ઉમરાવ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સમાનતા ભોગવતા. પાઠશાળામાં સર્વ ભેદભાવ જુલાવનાર એક વિશેષ વસ્તુ હતી. ત્યાં રહેતા બધાને સાદા અને નિયમપાલનના અમુક ધોરણને સરખી રીતે અનુસરવું પડતું.

આપણે જોઇ ગયા એમ કાશીના રાજકુમારને એના પિતાએ એકલગીની પાવડીની લેડ, એક પાંદડાંની છત્રી અને ૧૦૦૦ સિક્કા જેવી સામાન્ય તૈયારી સહિત તક્ષાશલામાં

અભ્યાસ કરવા મોકલ્યો હતો. ૧૦૦૦ સિક્કા તો એના ગુરુને દક્ષિણ તરીકે આપવામાં ગયા; કિંવા એની માસે પાંચ સરખી ખાનગી શિવરૂઢ રહેવા દેવામાં આવી ન હતી. આમ પાઠશાળામાં રાજકુમાર પણ ગરીબ યથ પ્રવેશ કરે છે. કાશીના ગુન્હ કુમારની વાર્તા પણ એ જ અર્થની છે. એ રાજકુમાર રાતના અંધારામાં એક બ્રાહ્મણ સાથે અથડાયો એથી બ્રાહ્મણનું ભીક્ષા માગવાનું કમંડળ ભાંગી ગયું. બ્રાહ્મણે એક ટંકના ભોજનની રાજકુમાર પાસે કિંમત માગી. પણ, કુમાર પાસે હોય શું તે આપે ? એણે કહ્યું કે “મહારાજ અત્યારે હું તમને એક વેળાના ભોજનની કિંમત આપી શકું એવી સ્થિતિમાં નથી. હું કાશીના રાજનો કુંવર ગુન્હ છું. જ્યારે મારા રાજ્યમાં પાછો જાઉં ત્યારે આવજો; હું તમને પૈસાં આપીશ (૭-૬૬). આ બતાવે છે કે રાજકુંવરોનાં પણ ખિસ્સાં ખાલી રહેતાં. રાજ કુંવરો ગુન્હા કરે તો સામાન્ય રીતે તે ગુન્હાઓ માટે ચતી શિક્ષામાંથી તે બચી શકતા નહિ. એક વખત એક રાજકુમારે કોઈ એક મિદાઈવાળાની ટોપડીમાંથી કિંમત આપ્યા વિના નિકાઈ ઉઠાવી હતી. એ વિષેની ગુરુ પાસે શરિયાઈ જતાં ગુરુએ બે છોકરાઓ પાસે એના બંને હાથ પકડાવ્યા અને કુંવરના વાંસા પર એક વાંસની લાકડીથી ત્રણ ઝપાટા લગાવ્યા; અને કહ્યું કે “ખરદાર ! જો આવો ગુન્હો ફરી કર્યો તો” (નં. ૨૫૨).

વિદ્યાર્થીઓને લેવા દેવામાં આવતો ખોરાક સાદા પ્રકારનો હતો. ગુરુના ધરની દારી સવારના નાસ્તા માટે ચોખ્ખાની ઢાંછ બનાવતી એવું વર્ણન છે (૧. ૩૧૮). નોતંદૃ જમવા બધ ત્યારે એમને શેરડી, ગોળ, દહિં અને દુધ આપવામાં આવતું (૧. ૪૪૮). ખીછ રીતે પણ વિદ્યાર્થીજીવન કડકાઇબધ હતું. એમને હંમેશાં જગલમાંથી એધરાં વીણી લાવવાં પડતાં, એમની વર્તણુક પર એટલો બધો અંકુશ હતો કે ગુરુના સંગાય વગર એમને નહીંએ નહાવા પણ જવા દેવાતા નહિ.

પોતાના રાજકુમારો માટે તાલીમના અને કેળવણીના તથા રાજ્યપ્રભ વચ્ચેના બેદ ભાગવાના પ્રબળ ઇલાજ તરીકે કિંવા તેમને પોતાનો મર્ગ અને જોડુકમી શાંત કરતાં શીખવવાના ઉપાય તરીકે વિચારપૂર્વક એક રાજનીતિની રૂએ આવો માર્ગ નિયત કરવામાં આ પુરાતની રાજ્યોએ ધણું ઇલાપણ વાપર્યું લાગે છે.

આ અનેક પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓવાળી વા સર્વ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓની પાઠશાળાઓની સાથે સાથે કેવળ અમુક વર્ણની પાઠશાળાઓના ઉલ્લેખો પણ મળે છે. ૫૦૦ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓના ગુરુઓનો અનેક વાર ઉલ્લેખ આવે છે. કેટલીક વાર એવા ગુરુઓ હોય છે કે જે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય શિષ્યોને જ દાખલ કરે છે. એવું વાંચવામાં આવે છે કે તદ્દશિલામાં એક ગુરુ એવો હતો કે એની શાળામાં માત્ર રાજકુમારો-એ વખતે ભારતવર્ષમાં હતા એટલા બધા રાજકુમારો કુલ ૧૦૧, બણતા.(૨૩)

૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓની શાળાની વ્યવસ્થા કરવી અને એમની કેળવણીના ભાર માથે લેવો એ એક એકલા પડિત માટે કંઈ સહેલું કામ ન હોતું. પરંતુ મદદનીશ શિક્ષકોનું કિંવા પિટૃયાચાર્યોનું એક મંડળ એને મદદ કરતું. આં પિટૃયાચાર્યો એના સૌથી આગળ વધેલા

વિદ્યાર્થીઓ વા ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓમાંથી નીમવામાં આવતા. ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણના ક્રમ તરીકે 'પથ' શરૂને શિક્ષણના કાર્યમાં મદદ કરવી પડતી. એક શરૂએ પોતાના પટ્ટશિષ્યને પોતાની જગાએ કામ કરવા નીચે હોતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. એક બીજા તક્ષશિલાના શરૂએ પોતાને કંઈ કામસર કાશી જવાનું હોવાથી પોતાની ગેરહાજરી દરમિયાન પોતાના પટ્ટશિષ્યને પાઠશાળા સંભાળી લેવાની આજ્ઞા કરી અને 'કથુ' કે 'દીકરક' હું પરગામ જઈ છું. મારી ગેરહાજરીમાં તારે મારા (૫૦૦)-શિષ્યોને ભણાવવાના છે." આમ વડા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણકાર્યમાં ભેળવાયલા હોવાથી હુંક સમયમાં જાતે અધ્યાપક થવાને લાયક બનતા. કુરુદેશના રાજકુમાર સુતસોમ વિષે એવું 'વાંચવામાં' આવે છે કે જાતે વડો વિદ્યાર્થી હોવાથી શિક્ષણમાં એણે સત્વર કુશળતા મેળવી અને પોતાના સહાધ્યાયીઓનો ખ્યાનથી શિક્ષક બનીને એણે પોતાની કેળવણી એકે સપાટે સમાપ્ત કરી; જ્યારે, અન્ય વિદ્યાર્થીઓ ક્રમે ક્રમે જ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શક્યા(૨૪)

પાઠશાળાની બેઠક દરરોજ અનેક વાર ચતી. શિક્ષણ, વિદ્યાર્થીને અનુકૂળ પડે તે સમયે આપવામાં આવતું. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ, જેમને શિક્ષણના બદલામાં અનેક ધરકામ કરવાં પડતાં તેમને રાતે જ વખત મળતો એટલે શરૂ એમને એ વખતે શિક્ષણ આપતા (૨,૨૭૮). દિવસના વિદ્યાર્થીઓને રાત્રિવર્ગોમાં હાજર થવાનું કદાચ અનુકૂળ પડતું. રાજકુમાર જુનુદ વિષે એવો ઉલ્લેખ છે કે "એક રાતે પોતાના શરૂની શિક્ષા પર સંભાળપૂર્વક ખ્યાન આપ્યા બાદ એ અધારામાં ઘેર જવા નીકળ્યો" ૪. ૯૭. કાશીનો એક બીજો વિદ્યાર્થી જે અમુક કેળવણી મેળવવાના હેતુથી તક્ષશિલા ગયો હતો એણે શરૂને આમ વિનંતી કરી:—"મને માત્ર આજની રાત શીખવો. એક પાઠ આપ્યા પછી હું બહુ મારી જાતે શીખી લઉંશ." (૧,૪૭) જે વિદ્યાર્થીઓ શી ભરીને ભણતા એમની સાથે પોતાના પાઠવી દીકરાઓની જેમ વર્તન રૂખાતું. એમને "જ્યારે અનુકૂળ પડે ત્યારે શિક્ષણ અપાતું"

એમ જણાય છે કે વિદ્યાર્થીઓ પ્રભાતમાં કુકડો બોલતો ત્યારથી અધ્યયન કરવા માંડતા. ૫૦૦ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓની કાશીમાં આવેલી એક પાઠશાળા વિષે આપણે વાંચીએ છીએ કે 'એમની પાસે એક કુકડો હતો. તે એમને રોજ પ્રભાતે અધ્યયન કરવા જગાડતો.' સંભવ છે કે દરેક શાળામાં ધડીઆળની ગરજ સારવા માટે એક મરચો પાળવામાં આવતો. એક વખતે એક કેળવણી કુકડો મરી ગયો ત્યારે એની જગાએ નવો કુકડો લાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ એ મસાણામાં મોટો ચયો હોવાથી એને વખત કે ઝડપું કંઈ બાન નહોતું. એટલે મધરાતે તેમ જ પંડોડીએ, શવે ત્યારે, એ બોલી ઉઠતો. એના કુકરકથી જાગીને ત્યાંના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ એક દિવસે મધરાતે પાઠ ભણવા મંડી પડ્યા, અને સવાર થતામાં તો એ એવા થાકી ગયા અને એટલા ઉંઘે ભરાયા કે પોતાના પાઠમાં ખ્યાન રાખી શક્યા નહિ; (મહિતતત્ત્વનખિ) જ્યારે ઘોળે દહાડે કુકડો બોલવા માંડતો ત્યારે એમને પોતાના પાઠ જાખવાની શાન્તિ પથુ મળી શકતી નહિ. આથી ચીડાઇને રાતે ગમે એ વખતે બોલી ઉઠીને એમના અભ્યાસને નામે મીઠું વળાવનાર આ પદ્ધતિ પકડી એમણે એની રોક મરડી નાંખી". (૧, ૪૩૬).

આ ઉતારા પરથી માલમ પડશે કે વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી અભ્યાસ માટે વખત મળતો. એ સમયમાં એ નવા પાઠ ગોખતા અને જીતાવું પુનરવલોકન કરતા.

આ ઉતારામાં વળી 'ઉદને લીધે આગળ ભણી લીધેલા પાઠ સમજી (અક્ષરશઃ 'જેમ' પરમ્ભન્તિ) ચક્તા નહિ,' એ ઉલ્લેખ પરથી એમ ધારી શકાય કે એ કાળમાં અધ્યયન માટે મર્યાદા ઉપયોગ થતો હતો. જાતકોમાં 'સિષ્યમ વ્યેસિ' કિંવા 'શાસ્ત્રો વચ્ચાવીને' એ શબ્દપ્રયોગ વારંવાર આવે છે. લખાવડા પુસ્તકો વિષેનો નીચેનો ઉલ્લેખ વધારે ચોક્કસાઈ કરી આપે એવો છે. "જોધિસત્ત્વે એક ન્યાયનિકાલનો મંથ લખાવડાઓ અને કહ્યું: 'આ પુસ્તક વાંચીને તમે દાવાઓના કેસલા કરજો' " (૩. ૨૯૨). લેખનકળાના શા શા વિવિધ અને વિશાળ ઉપયોગો થતા એ વિષે જાતકોમાં આપણને ઉલ્લેખો મળે છે; પરખીટીમાં લખવામાં, કાગળને મ્હોર મારવામાં, વિહારો પર ચિલાલેખ ટાંકી કાઢવામાં, સોનાના ગળચવા પર અક્ષર પાડવામાં, પોષાક પર અને લશ્કરી સાજ પર લેખ કરવામાં, તીર પર સંદેશો મેતરવામાં, પાંદડા પર લખવા વગેરેમાં એનો ઉપયોગ થતો (૨૫). અંતમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં લેખનકળા પદ્ધતિપૂર્વક શી રીતે શીખવાતી એનો એક ફરો મળે છે. (૧, ૪૫૧) એમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ન્યારે કાષ્ટ પેનાદારના દીકરાને લખવા શીખવાવું ત્યારે એનો નાનો શુભામ પોતાના શેઠની પાટી લઈને શેઠની સાથે જતો અને એમ જતે પણ લખતા શીખી જતો. ૨૫૪ છે કે આ શાળાઓમાં લેખનવાંચન શીખવવામાં આવતાં. આ સમયમાં કૌટિલ્યના ને કૃતરામાં (૧. ૫.) ચૂડકરણુવિધિ પછી છોકરાને 'લિપિ' અને 'સંખ્યાનમ' કિંવા ગણિત કેવી રીતે શીખવવું જોઈએ એ જણાવ્યું છે એ યાદ આવશે.

હવે આપણે તદ્દશિલાની પાઠશાળામાં અભ્યાસક્રમ શો હતો તે વિચારીશું. જાતકોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે કે ત્રણ વેદ અને અક્ષર સિષ્પીઓ કિંવા વિદ્યાઓનો પોતાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તદ્દશિલા જતા. કેટલીક વાર માત્ર વેદોનો અથવા તો કેવળ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ પસંદ કરતા વિદ્યાર્થીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે (૨૬). આપણે સંગ્રહપૂર્વક એમ બેદ પાડી શકીએ કે વેદોનું અધ્યન એ સાહિત્યવિષયક અભ્યાસ અને વિદ્યાવિષયક અભ્યાસ એ વૈજ્ઞાનિક તથા ઔદ્યોગિક કેળવણી. ત્રણ વેદોનો ઉલ્લેખ ને એક સરખી રીતે આવે છે એ બતાવે છે કે જાતકકાળમાં સામાન્ય કેળવણીના અભ્યાસક્રમમાં અથર્વવેદના અધ્યયનનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નાહ. અલગજ વેદો રહેડો કરવાના હતા. તદ્દશિલાના એક અધ્યાપક માટે આપણને કહેવામાં આવે છે કે એના જિહ્વાપ્રથી ૫૦૦ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ વેદ ભણ્યા (૧, ૪૦૨). જોધિસત્ત્વે વિષે વારંવાર એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે એમને એ ત્રણ વેદો જિહ્વાએ હતા (૧, ૨૫૯). ત્રણ વેદને

(૨૫) [૨.૯૫, ૧૭૪; ૬.૩૭૦, ૩૮૫, ૪૦૩; ૧, ૪૫૧. ૨. ૧૨૪, ૧. ૩૬, ૩૭૨, ૩૭૬; ૪. ૭, ૨૫૭, ૩૩૫, ૪૮૮; ૬. ૫૯, ૬૭, ૧૨૫; ૬. ૨૯ ૬; ૫૨૦, ૪, ૪૮૯; ૬. ૩૯૦; ૬. ૪૦૮; ૨. ૯૦; ૨. ૧૭૪; ૪. ૫૫; ૬. ૩૬૯; ૬. ૪૦૦]

(૨૬) [૧. ૨૫૯, ૩૫૬, ૪૦૨. ૪૬૪; ૨. ૮૭, ૩. ૧૧૫, ૧૨૨ વગેરે, ૧. ૪૦૨, ૩. ૨૩૫, ૪. ૨૯૩ વગેરે; ૩. ૧૮, ૨૩૮; ૫. ૧૨૭, ૧૬૨, ૧૭૭, ૨૪૭. ૪૨૬; ૪. ૪૫૬; ૩. ૧૪૩; ૨. ૧૯, વગેરે]

બદ્ધે કેટલીક વાર આપણે ‘ધર્મશાસ્ત્રો’ (૩. ૨૩૫), ‘પવિત્ર ંધો’ (૪, ૨૬૩) વા ‘સ્મૃતિ’ (૪, ૩૯૨) તું નામ વાંચીએ છીએ. આમાંનાં કેટલાંક નામો બૌદ્ધ ધર્મસાહિત્ય સૂત્રવર્ત્તા હશે. એક વિનયના વિદ્યાર્થીના અને એક સૂત્રના વિદ્યાર્થીના સીધા ઉલ્લેખ પણ આપણને મળે છે (૩. ૪૮૬)

વિજ્ઞાનકલાશિષ્યક કલાઓના પૃથક્ પૃથક્ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ વારંવાર એની સંખ્યાના ઉલ્લેખ આવે છે. આ સંબંધમાં આપણે અગાઉ ટાંકેલા મિલિન્દ પન્હોમાંનો ‘ઉતારો’ નોંધે જવો નોંધએ. એમાં એ સમયની પ્રચલિત ઝોગણીસે વિદ્યાઓનાં નામ છૂટાં છૂટાં આપ્યાં છે. તક્ષશિલાની કેટલીક પાઠશાળાઓમાં નીચેની વિદ્યાઓ શીખવાડાતી એવો ઉલ્લેખ આપણને મળે છે: (૧) હસ્તિવિજ્ઞાન (હત્તિસુત્ત) (૨) જાદુ (૩) મૃતસંજ્ઞવનીવિદ્યા (૪) મૃગયા (૫) પશુપ્રાણીઓની બોલી સમજવાની વિદ્યા (૬) ધનુર્વિદ્યા (ઇસ્ત્રપ્રસિપ્પ) (૭) જ્યોતિષવિદ્યા (૮) વશીકરણવિદ્યા (૯) સામુદ્રિકવિદ્યા (૧૦) વધક [૨૭]. એ તોંધવાનું છે કે વિદ્યાર્થીઓ આમાંનો એક જ વિષય અભ્યાસ માટે પસંદ કરી લેતા અને એમાં પારંગત થતા એમ વર્ણવાયેલું છે.

આ કલાવિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમમાં સિદ્ધાંત તથા પ્રયોગ બન્નેનું સ્થાન હતું એમ જણાય છે. અમુક વિષયના વાદમયનું જ્ઞાન થયા પછી એનો વહેવારમાં કેમ પ્રયોગ થાય એ શીખવાડાતું. દાખલા તરીકે વૈદ જોવા કેટલાક વિષયોના સંબંધમાં શુરની દેખરેખ તળે રહીને પ્રાયોગિક શિક્ષણક્રમ એ વિષયના અભ્યાસીને પૂરો કરવો પડતો. જીવકના શિક્ષણના અહેવાલમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તક્ષશિલાના વૈદના પ્રાયોગિક અભ્યાસક્રમમાં રાપાઓના પ્રત્યક્ષ અભ્યાસને સમાવેશ થતો. ખીજા વિષયોમાં, પ્રાયોગિક અભ્યાસ, પાઠશાળામાં બણી રહ્યા બાદ વિદ્યાર્થીને જાતે કરી લેવાનો હતો. આપણે ઉત્તરપ્રદેશના એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી વિષે એમ વાંચીએ છીએ કે તક્ષશિલામાં ધનુર્વિદ્યામાં પારંગતતા પ્રાપ્ત કરીને એનો વહેવારમાં પ્રયોગ કરવા ખાતર એ આપ્રદેશ સુધી ગયો હતો (૨. ૩૫૬).

મગધના રાજકુવર વિષે પણ ઉલ્લેખ છે કે તક્ષશિલામાં તમામ વિદ્યાઓ બણીને વહેવારનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તથા ગ્રામ્ય રીતરિવાજો સમજવા માટે એ શહેરે શહેરે અને ગામડે ગામડે દેશમાં સર્વ ઠેકાણે રખડ્યો (૨. ૨૩૮). તક્ષશિલાના સેતકેતુ નામના એક ખીજા વિદ્યાર્થી વિષે આપણને એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે ‘એ પણ સર્વ વ્યાવહારિક વિદ્યાઓ શીખી લેવા ખાતર એમ જ બઠક્યો.’ (૩. ૨૩૫). મગધના ખીજા રાજકુમાર વિષે એવું કહેલું છે કે તક્ષશિલામાં સર્વ વિદ્યાઓ પાડે કરીને એ ‘વહેવારનું જ્ઞાન મેળવતા તથા સ્થાનિક રીતરિવાજો જાણી લેવા’ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. પાંડુઅંધુઓ વિષે પણ આપણને એક એવો જ એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. તેઓ તક્ષશિલામાં વિદ્યાઓ બણીને સ્થાનિક ચાલ જાણી લેવા માટે મુસાફરીએ નીકળ્યા (૫. ૪૨૬). વળી એક દરજ્જોના છોકરો તથા એ વેપારીના છોકરાઓ (તક્ષશિલામાં અભ્યાસ પૂરો કરી) ગામડાના લોકોના રીતરિવાજોનો અભ્યાસ કરવા દેશાટન માટે નીકળ્યા એ પણ

(૨૭) [૨. ૪૭; ૨. ૧૦૦; ૧. ૫૧૦; ૨. ૨૦૦; ૩. ૪૧૫; ૩. ૨૧૯; ૧. ૩૫૬; ૫. ૧૨૭; ૨. ૮૭; ૩. ૧૨૨; ૪. ૪૬૫; ૨. ૨૦૦; ૪. ૧૭૧]

વાંચવામાં આવે છે (૨. ૩૮). તદ્વશિક્ષામાં અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા પછી કાશીના એક વિદ્યાર્થી પણ સુસાદરીએ નીકળી પડ્યો એવો ઉલ્લેખ છે. દેસલનો એક રાજકુમાર પણ ત્રણ વેદ તથા અઢાર વિદ્યાનો અભ્યાસ તદ્વશિક્ષા ખાતે પૂરો કરીને શીખેલી વિદ્યાનો વ્યાવહારિક પ્રયોગ કરી નેવા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો (૩. ૧૧૫).

અંતમાં એક દાખલો એવો છે કે જેમાં એક વિદ્યાર્થીને તદ્વશિક્ષામાં પોતાનો વિદ્યા-અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા બાદ કાશીમાં પોતાને ઘેર પોતાના માળાપ આગળ પોતે એ વિદ્યાઓથી શું ભણ્યો એનો પ્રયોગ કરી બતાવવો પડ્યો હતો. આ સંબંધમાં જવકે તદ્વશિક્ષામાં પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા પછી તરત જ વેદક વાદકાપત્તુ જે કામ સફળતાપૂર્વક કર્યું હતું એ આપણે સંભારવું ધટે છે. કારણ, એ બતાવે છે કે એને અગાઉ પ્રાયોગિક જ્ઞાન ન મળ્યું હોય તો આવું મુશ્કેલ નરનર એ પાર ઉતારી શકે નહિ.

વસ્તુતઃ તમામ શિક્ષણ સપ્રયોગ અને વહેવારમાં ઉપયોગી થાય એમ ખાપવું એ એક શિક્ષણના સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારાયું હતું. પોતાના શિક્ષણના દરજ્જાના વિભાગ તરીકે છોડવાના છવનનું જાતે અવલોકન કરવાનું હતું એ વિશે આપણે ક્યારના ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. વળી એક જનક (નં. ૧૨૩)માં આપણને બતાવવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે જૌદિક કેળવણી માટે અનિવાર્ય મદદરૂપ એવું આરોગ્ય કૃતદલ, અવલોકનશક્તિ તથા અવેષણશક્તિ જાગૃત કરવાના ઉત્તમ સાધન તરીકે દુદ્ધરતનું અવલોકન કરવા પર ભાર મુકતો હતો. કાશીના એક 'જગવિધ્યાન' પંડિત પાસે ૫૦૦ શાલકી વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા; એમાંનો એક હમેશાં મૂર્ખ તક કરતો અને ખોટો જ જવાબ આપતો. એ બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે શાસ્ત્રો ભણવા મોકલ્યા હતા પરંતુ એની મૂર્ખાઈને લીધે એ પોતાનું અધ્યયન પાર પાડી શકતો નહિ. આ 'દુ'ને કમ રીતે શીખવીએ તો એના ધ્યાનમાં ઉતરે એનો શુભે મન મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. એક દિવસ શુભે વિચાર આવ્યો કે એ જગદમાંથી લાકડાંપદ્દાં વાણી આધિ એટલે એને 'પૂજ્યું કે તે' આજ શું નેવું અને જે જાણું તે શેના જેવું હતું ? કારણ, આથી એ સરખામણી કરનાં અને કારણો આપનાં શીખશે અને એમ સરખામણી અને કારણો આપવાના અભ્યાસ પછી એને શિક્ષણ આપી શકશે.

આ સંબંધમાં એ સમયના વિદ્યાર્થીઓ સ્નાનક થયા બાદ પોતે લીધેલા શિક્ષણને વહેવારમાં ઉતારવા માટે અને દેશદેશના ભિન્નભિન્ન રીતરિવાજો નજીની માનવચયદારની ઉઠી ખુચ મેળવવા તથા દુઃખો વેડી ખડતલ થવા માટે ખરચાળ પરદેશી સફરો પર શી રીતે જતા એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

તદ્વશિક્ષા ત્યાંની કેટલીક વિશિષ્ટ પાઠશાળાઓ માટે પણ પ્રસિદ્ધ હતું. ત્યાંની વેદક પાઠશાળા ઘણી પ્રસિદ્ધ હતી અને છવકની વાન માનીએ તો બારનમાં એ એક ઉત્તમ પાઠશાળા હતી. ત્યાંની સ્મૃતિની પાઠશાળા પણ પ્રસિદ્ધ હતી. દૂર દૂર ઉત્તરથી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં જતા. ત્યાંની સરકરી પાઠશાળાઓ પણ ઓછી પ્રસિદ્ધ નહોતી. આવી એક શાળા એ વખતના સારા હિંદુસ્તાનમાંના કુલ ૧૦૮ રાજકુમારોને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ ગણાવવાનું અભિમાન ધરાવતી હતી. ત્યાંની ધનુર્વિદ્યાપાઠશાળામાં અપાના શિક્ષણ માટે દેશમાં કેટલી નીચ અને ખોટાની માંગણી હતી એ આપણે ક્યારના જોઈ જ ગયા છીએ.

આમ તક્ષશિલાના પંડિતો શાંતિની તેમ જ મુદ્દની વિદ્યાઓ માટે સરખા મુખસિદ્ધ હતા. આ સંબંધમાં જોતિપાલ નામના એક દાક્ષીના આજણ છોકરાની વાતનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે. પોતાની કેળવણી સમાપ્ત કર્યા પછી તે ગેર પાછો જતો હતો ત્યારે એને એના ગુરુએ પોતાની તલવાર, એક ધનુષ્યબાણ, એક ગખ્તર તથા એક હોરો ભેટ આપીને કહ્યું ! 'તું ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓના ગુરુ તરીકેનું માફે સ્થાન લે. હવે, હું ધરડો થયો છું અને નિવૃત્ત થવા ઇચ્છું છું. (૬. ૧૨૭) એ સમયમાં જેટલા વિદ્યાર્થીઓ પવિત્ર વેદત્રયીના અભ્યાસ પર્વદ કરતા લગભગ તેટલા જ વિદ્યાર્થીઓ ધનુર્વેદ પણ લેતા. એ પણ સ્પષ્ટ છે કે સિપ્પીઓની વા હનરવિજ્ઞાનની કેળવણી માટે પણ સામાન્ય કેળવણી વા ધાર્મિક કેળવણીના જેટલા જ વિદ્યાર્થીઓ મળતા.

તક્ષશિલાથી બીજે નંબરે વિદ્યાના મયક તરીકે દાક્ષી હતું. પરંતુ મોટે ભાગે એ તક્ષશિલામાંથી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓએ ઉભું કરેલું સ્થાનક હતું. જે જે વિષયો તક્ષશિલા સિવાય બીજે ક્યાંય શીખવાતા નહિ એ વિષયો પણ ધીરે ધીરે દાક્ષીની પાઠશાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. તક્ષશિલામાં તૈયાર થઈ આવેલાઓએ ત્યાં મંત્રવિદ્યા અને જાદુ-વિદ્યાની પાઠશાળાઓ કાઢી હતી એમ આપણને માહિતી મળે છે. સાધારણ વિષયો શીખવવા માટે અલગજત ત્યાં ક્યારની ય ધણી શાળાઓ હતી (૨૮).

દાક્ષીમાં દાક્ષીના પોતાના પણ સમર્થ વિદ્વાનો હતા. ત્યાંના પાંચસો વિદ્યાર્થીઓના 'જગવિખ્યાન' શુરુઓ વિશે કેટલાક ઉલ્લેખો મળે છે. એક ૮૦ કરોડના આસામી આજણનેો દીકરો દાક્ષીમાં ભણતો હતો. કેટલાક વિષયોમાં દાક્ષીએ વિશિષ્ટ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એમ પણ જણાય છે. દાખલા તરીકે, ત્યાં સમસ્ત ભારતવર્ષમાં જેનો જોરો નહોતો એવા એક સમર્થ સંગીતાચાર્યના હાથ નીચે એક સંગીતપાઠશાળા ચાલતી હતી (૨૬). આ બધું છતાં તક્ષશિલા કરતાં તો દાક્ષી ઉતરતું જ હતું એમ જણાય છે; કારણ, જાતકોમાં મુકાબલે એના ધણા ઓછા ઉલ્લેખો મળે છે.

હવે ત્યાં કેવા વિદ્યાર્થીઓ પાકતા એ જોઈએ. એ કાળની શિક્ષણપ્રણાલિદા. સત્યની શોધમાં સંસારથી વિરક્ત થઈ જનારા, તેમ જ વહેવારકુશળ સંસારી, બન્ને પ્રકારના આદમીઓ તૈયાર કરતી. અલગજત તક્ષશિલાના તથા દાક્ષીના, બન્ને સ્થળના વિદ્યાર્થીઓમાંથી ધણા વિદ્યાર્થીઓ સંન્યાસ પર્વદ કરતા. સંસારથી અગમ્ય એવા જંગલનાં એટલાં સ્થળોમાંનાં આશ્રમો ઉચ્ચતર તત્ત્વવિચાર અને આધ્યાત્મિક કેળવણીની પાઠશાળાઓની ગરજ સારનાં આધ્યાત્મિક કેળવણીની આ ખાસ પાઠશાળાઓના ઉલ્લેખોમાં પણ તપસ્વીની પ્રભાવશાળી વ્યક્તિની આનુબાળુ ધોરણ મુજબ પાંચસે પાંચસે તપસ્વીઓનાં ઝૂંડ એકઠાં થયેલાં જણાય છે (૧. ૧૪૧ વગેરે) આ કરતાં મોટા કદની પાઠશાળાઓ વિશે પણ ઉલ્લેખો મળે છે. આવી એક પાઠશાળામાં તો એટલી બીડ થઈ હતી કે ગુરુને પોતાના સાન વડા વિદ્યાર્થીઓના નેનૂત તજે બીજાં સાન આશ્રમો સ્થપાવવાં પડ્યાં હતાં; અને છતાં ય મુખ્ય આશ્રમ પહેલાં પેરે જ આધ્યાત્મિક જીવનના અભિલાષીઓથી ઉભરાતું ચાલુ રહ્યું.

● (૨૮) [નં. ૧૩૦, ૧૮૫ વગેરે; ૨. ૯૯; ૧. ૪૬૪]

(૨૯) [૧. ૨૩૬, ૩. ૧૮ અને ૨૩૩; ૨. ૨૩૭; નં. ૨૪૩].

આ આશ્રમો ધણું ખર્ચે હિમાલયમાં બાંધવામાં આવતાં; પરંતુ, દેહલીક વાર, તપસ્વીઓના જયાઓ વસ્તીનાં કેન્દ્રસ્થાનોની નજીક પણ આશ્રમ બાંધતા; કારણ ત્યાં એવાઓની ભરતી કરવાની અનુકૂળતા વિશેષ હતી. મૂળ, કાશીની એક ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓની પાઠશાળાનો એક સેતકેતુ નામનો વિદ્યાર્થી વિદ્યાઓની પરિસમાપ્તિ માટે તક્ષશિલા જઈ આવી દેશાટન માટે નીકળી પડ્યો હતો. રસ્તામાં એક ગામમાં એને એક ૫૦૦ તપસ્વીઓનો જયો સામો મળ્યો. એ જયાએ એને વિધિપૂર્વક એકો મુંડો અને પોતાની તમામ વિદ્યાઓ, શાસ્ત્રો અને ક્રિયાઓ શીખવાડી (૩૦) *

ચુ.

ચિત્રપરિચય

૫૪ ઉપર આપેલું ચિત્ર કપડવંજના કીર્તિસ્તંભનું છે. ત્યાંના પ્રસિદ્ધ કુંડની પૂર્વ બાજુ ઉપર આ કીર્તિસ્તંભ આવેલો છે. એ ઇસ્વીમનના બારમા સૈકાની પ્રારંભમાં બાંધાવેલો હતો. અને બાજુના સ્તંભની ઉંચાઈ તેર ફૂટ દસ ઇંચની છે. પાયા ચાર શીટ ખેંડાળા છે.

(૩૦) [૧. ૪૦૬, ૪૩૧; ૩. ૧૪૩; ૪. ૭૪; ૩. ૧૧૫; ૪. ૧૯૩; ૩. ૨૩૫]

* [મૂળ લખનારુનિવર્તિતીચ્છેદીનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો.]

પા. ૧૭૮. ટિપ્પણ ૧૭માં જણાવેલો સ્વાધ્યાય સ્થળમંદિરને લીધે આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે. સં.

શ્રીમદ્દરાજ્યંદ્ર જ્ઞાનજંડારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંના પુરાતત્વવિષયક લેખોની યાદી

જર્નલ ઑફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી (ગ્રેટબ્રિટન). ઑક્ટોબર, ૧૯૨૩

૧. અગ્નિપુરાણ અને ભોજ લે. સુદીલકુમાર દે
૨. ડૉ. હેબ્બર્નલની હસ્તલિખિત પ્રતો. લે. એફ. ઇ. પાર્સીડર
૩. ગીત્તેમીસના મહાકાવ્યનું હિત્તિતે રૂપાંતર. લે. એ. એચ. સેલ્સ
૪. કેરા ખાદેની અલદુકામની મસીદનાં મુખ્ય મોઝાં મોઝાં લક્ષણો.
લે. કે. એ. સી. કેસવેલ
૫. હિંદુ નાટક વિષે બે મોઝા. લે. જી. ચાર્પેન્ડીઅર
૬. તામિલ સાહિત્યનો દેશર અને અશોકનાં શાસનોનો સતીયપુત્ર લે. એસ. કૃષ્ણ-સ્વામી આયંગર
૭. આદમી સદાની એક અરબી ટેપેસ્ટ્રી ઉપર નોંધ લે. ઈ. ખેરો.
૮. એન્થ્રોપસ કંકડો. લે. આર. ગ્રાન્ટથાઈન
૯. તામિલ પામ્પુ, સંસ્કૃત પાપ-લે. જી. એ. ગ્રીઅરસન
૧૦. " માંગૂઝ " લે. જી. એ. ગ્રીઅરસન
૧૧. ખીટલગીઝ નામનું નક્શા. લે. એચ. ખીવરીજ

જર્નલ એન્ડ પ્રોસીડીન્ગ્સ, એશિયાટિક સોસાયટી ઑફ બેંગાલ. વૉ. ૧૮. અં. ૭

૧. સાલસીટ, ચોપાનો, દિવાર વગેરે વિષેનું કાષ્ઠર એ. મોન્સેરેત એસ. જે. નું કથન
૨. કાષ્ઠર એ. મોન્સેરેત એસ. જે. અને કેપ્ટન એફ. વિશ્વદાઈ
૩. ગીપ્સી-દરવિશોની એક જુની બોલી. લે. હબ્બુ દવેનોડિ
૪. જમીની નક્શાનાં નૂળ. લે. હબ્બુ દવેનોડિ
૫. એક હસસામી વંશાવળી લે. " "
૬. ઇલાની હિંદના હતિદાસમાં અને નૃવંશવિચારમાં સદાયજૂન ઉમેરા. લે. એચ. ઇ. સ્ટેલેટન
૭. પ્રાચીન હિંદમાં પૂર્વજાત લે. નિર્મળચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય
૮. લાગ દેશ-એક નોંધ લે. એચ. સી. કે
૯. નવા જરેયા બોયાના ચિત્રાલેખ વિષે નોંધ. લે. હરિદાસ મિત્ર

વૉ. ૧૮. અં. ૮

૧. લિબ્રેરી પુસ્તકવિચારમાં (Bibliography) સદાયજૂન ઉમેરા લે. જૉન. વેન. મનેન

વૉ. ૧૮. અં. ૯

૧. અવધના મહાવીરના શબ્દના સિદ્ધાંતો લે. આર. બર્ન
૨. હિન્દુપિત્રી-ટંકશાળવાળા ચહેરે તરીકે. લે. એચ. નેસલ વ્હાલ્ક

- ૩ મોગલ ગાદીના હક્કાર તરીકેના મહમદ અકબરના સિક્કાઓ. લે. આર. ખી. વ્હાઇટ અને એસ. એસ. હોડિંગ
- ૪ જવાનપુરના શર્હી રાજાઓના સિક્કાઓ. લે. એચ. એમ. વિહટેલ્સ
- ૫ ઔરંગઝેબનો એક નુશરતાબાદી રૂપીઓ. લે. પ્રયાગ દયાલ
- ૬ કુતુબુદ્દીન મુબારક પહેલાના એક રૂપાના સિક્કા વિષે નોંધ. લે. પ્રયાગ દયાલ
- ૭ વિજયપુરના ઇબ્રાહીમ આદિલશાહી સિક્કાઓ ઉપર વાપરેલું વિશેષણ. લે. મહમદ ઇસ્માઈલ

ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી, ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩

- ૧ બુદ્ધ અને દેવદત્ત. લે. એ. એમ. હોકાર્ટ
- ૨ જીવનની ચાર અવસ્થાઓની પુરાતત્વતા લે. ડૉ. નરેન્દ્રનાથ લૉ
- ૩ અન્ધોનાં લેખપત્રો. લે. એચ. સી. રે
- ૪ અહમદનગરના નિઝામશાહી પાદશાહોનો ઇતિહાસ. લે; સર વોલ્સેલી હેઇગ

પ્રતિ

- ૬ ગ્રામીન અને મધ્યકાલીન હિંદનો ભૌગોલિક કોશ. પા. ૧૩૫થી ૧૫૦

નવેમ્બર, ૧૯૨૩

- ૧ સીપાહીઓના બળવાની અગાઉના સૈદ્ધાંત. લે. સર આર. સી. ટેમ્પલ
- ૨ પર્ગણાતિ શકનો આરંભનિર્ણય લે. એન. કે. ભટ્ટશાસ્ત્રી
- ૩ અહમદનગરના નિઝામશાહી પાદશાહોનો ઇતિહાસ લે. સર વોલ્સેલી હેઇગ
- ૪ અપોલોબંદર, મુંબઈ. લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ

પ્રતિ

- ૫ પૂર્વ દરિયામાંના ચાંચિયાપણા વિષે નોંધો. લે. એસ ચાર્લ્સ હીલ પા. ૪૧-૫૨

ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. માંડેના દરબારી મહેલમાંનું એક રક્ષણદાયક તાર્પિય. લે. સર આર. સી. ટેમ્પલ
૨. મલખાર વિષે પરચુરણ નોંધો. લે. ટી. કે. જોસર
૩. મી. એન. રામસ્વામીના 'હિંદી દુકાળોના અસલી ઇતિહાસ' પર એક નોંધ. લે. ડોનાલ્ડ જમરન
૪. દારા-શીકોહનો એક પત્ર લે. ખાનસાહેબ મેલવી અબ્દુલ વહી
૫. કુતુબી કોળનાં ખંડેરો લે. રાવબહાદુર હીરાલાલ
૬. ભવબ્રુતિ વિષે નવું વિવેચન લે. જંડિત બટુકનાથ શર્મા

જાનેવારી, ૧૯૨૪

૧. રામવર્મા યશોબ્રુણમ્ તથા વસુમતિ કલ્યાણમ્ લે. રામનાથ આચ્યર
૨. વસુમંધુ વા મુખંધુ લે. રંગાસ્વામી સરસ્વતી
૩. દમ્પત્યની સંસ્કૃતિનો ચિનાર. સર આર. સી. ટેમ્પલ
૪. શિવાજીની તલવાર, ભવાની. લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ
૫. આરંભ અર્થે લે. વિલિયમ ફેરટર
૬. મુતી ફેક્ટરીના ચોપડામાંથી નોંધો. સર આર. સી. ટેમ્પલ

પૂર્તિ

૭ પૂર્વદરિયામાંના આંચિયાપણા વિષે નોંધો લે. એસ. ચાર્લ્સ હોલ પા. ૫૩-૬૦
ફ્રેજુવારી, ૧૯૨૪

૧. ડૉ. વિલિયમ કુક લે. સર. આર. સી. ટેમ્પલ
૨. દખ્ખણની સંસ્કૃતિનો અતાર. લે. સર. આર. સી. ટેમ્પલ
૩. અસીરગઢ પરનો સહેનશાહ અકબરનો ઘેરો અને જીત લે. રેવ. એચ. હેન્સ
૪. પૂર્વ તિબેટમાં મૃત લામાઓની વ્યવસ્થા અને મઠોને મુખ્ય કરવાની રીત લે. સર. આર. સી. ટેમ્પલ

૫. વાકાટકી રાણી પ્રબાવતીનું એક દાનપત્ર

એનાલ્સ ઓફ ધી લાન્ડાર્કર ઇન્ટ્રીટયુટ. વો. ૪, ભાગ ૨ ની પૂર્તિ

૧. સ્કોટ્લેન્ડ ઇન બાસ. લે. વી. એસ. સુકથંકર

વોલ્યુમ ૫. ભાગ ૧ લે।

૧. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રતિભાવાદ. લે. જોષીનાથ કવિરાજ
૨. મહાભારતનું વિરાટપર્વ. લે. નારાયણ બાપુજી ઉદ્દગીકર
૩. વાકાટકો અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન. લે. ડૉ. એસ. કે. આયેન્ગર
૪. ઉપનિષદોનું નીતિશાસ્ત્ર. લે. એમ. હિરિયમ
૫. મૃગ સમાયણ લે. એસ. એન. તાડપત્રીકર
૬. પૃથ્વી પર નાટ્યનો પ્રવેશ પ્રથમ કોણે કરાવ્યો ? લે. એચ. આર. દિવેકર

ક્યાર્ટર્લી જર્નલ ઓફ ધી મિથિક્ સોસાયટી, ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩

૧. તલકટના પાશ્વાલ ગંજો. લે. રાવબહાદુર આર. નરસિંહાચાર્ય
૨. પશ્ચિમ પૌરાણિક વાતોનો અભ્યાસ લે. રામચંદ્ર મિત્ર
૩. મિત્રદેવ વા મૂલદેવ. લે. રંગસ્વામી સરસ્વતી
૪. બાસનું પ્રતિમાનાટક
૫. પ્રાચીન વર્ણધર્મની જાણી લે. કે. કૃષ્ણમાચાર્ય
૬. શુણાટ્ય અને બહન કથા વિષે નોંધ પા. ૧૪૬-૨૨૮

વિશ્વભારતી. વો. ૧ અંક ૩

૧. ઇન્ડો ઇરાનીઅન લોકો. લે. સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર
૨. જાતકો પરથી ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલિકા. લે. પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુખોપાધ્યાય
૩. પ્રાચીન ભારતમાં શૂદ્રોના અધિકાર

મોડર્ન રિવ્યુ. ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩

૧. ત્રાયલુકરની ખટકમાંથી કેતરી કાંદેલી સુકા. લે. એ. એસ. રામનાથ આયર
૨. મોગલ સામ્રાજ્યનો વિનાશ-ગટ તથા ગોંડ લોકો. લે. પ્રો. જહુનાથ સરકાર

નવેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. મરાઠા પ્રગતીય ઇતિહાસનો ઇટાલીનો સમય
૨. ભારતીય ક્લામાંનું ધાર્મિક અને વિજ્ઞાણ (Horticulture) તત્ત્વ. લે. રોલા કેમરીસ
૩. મદન અને બવભૂતિ-એ શું એક જ ? લે. બદુનાથ રામ

બાનેવારી, ૧૯૨૪

૧. ઔરંગઝેબનો માનીતો પુત્ર. લે. પ્રો. જહુનાય સરકાર
૨. મદ્રાસ ક્ષણિકમાં શિવાજી. લે. પ્રો. જહુનાય સરકાર

ઇન્ડિયન રિવ્યુ. નવેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. ઇસ્લામ અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન લે. પ્રો. એસ. રાધાકૃષ્ણન
- ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. હિંદુસ્તાનમાંના મુસલમાન રાજ્યોનો વારસો. લે. મી. બી. એન. રાવ
૨. ચીનમાંના તથા ભારતમાંના સંપ્રદાયો લે. પ્રબોધચંદ્ર બક્ષી

રૂપમ્, જુલાઈ—ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩.

૧. દરની પૌર્વાત્ય કલા પર ભારતીય અસર. લે. એચ. એફ. ઇ. મીરસર.
૨. મદરાસી મેરીયા ચેરેસાનું ભારતીય ચિત્રકલાવાળું દિવાનખાનું
લે. પ્રો. જોસેફ સ્વર્ગીગોલ્ડસ્કી
૩. રજપુત ચિત્રકલા વિશે ડૉ. ગોત્સનું વક્તવ્ય
૪. " " " આનંદ કુમારસ્વામીની નોંધ
૫. ચિનાઈ શિલ્પ કળા વિશે આર્કેડ સેલ્મનીનું વક્તવ્ય
૬. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં ચીનાઈ બોધિસત્વ

નાગરીપ્રત્યાશિલ્પી પત્રિકા. ભાગ ૪ અંક ૨

૧. મહાકવિ ભાસ તથા એનું નાટકચક્ર. લે. પં. શિવદત્ત શર્મા
૨. શ્રીમતી અહિંસ્યાબાઈ. લે. મુંશી દેવીપ્રસાદ
૩. જગદુચરિત લે. પં. શિવદત્ત શર્મા
૪. હુનો આઘકવિ લે. બા. વ્રજરત્નદાસ

ભાગ ૪, અંક ૩

૧. મહાકવિ ભાસ તથા એનું નાટકચક્ર. લે. પં. શિવદત્ત શર્મા
૨. ગોસ્વામી તુલસીદાસના દાર્શનિક વિચારો. લે. રામકૃષ્ણજી
૩. રામાવન સંપ્રદાય. લે. રામમુકુન્દદાસ
૪. પ્રભાસપાટણના યાદવબીમના સં. ૧૪૪૨ વાળા શિલાલેખની સમીક્ષા
લે. પં. રામકૃષ્ણ

સંસ્કૃતી. જાન્યુઆરી, ૧૯૨૩

૧. પ્રાચીન તથા આધુનિક રાષ્ટ્રનિર્માણ

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. ઇન્દ્રનાગ, લે. વનમાળાપ્રસાદ શુક્લ
૨. અરબી સાહિત્યક્ષેત્રમાં હજરત અલીસાહેબ. લે. મહેશપ્રસાદ
૩. કોટિયનું અર્થશાસ્ત્ર લે. કન્નોભલ

ઝોકટોપ્પર, ૧૯૨૩.

૧. ઇતિહાસમાં સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ. લે. દીનદયાળુ શ્રીવાસ્તવ
૨. અશ્વધોપના સંબંધમાં કેટલીક વાતો. લે. મનોહરપ્રસાદ ભટ્ટ
૩. તાજમહેલનું નિર્માણ લે. રાગરામ ભાર્ગવ
૪. પ્રાચીન ભારતમાં છુપી પોલીસ. લે. કન્નોમલ

ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩

- ૧ મેડેગાસ્કર-દ્વીપના મૂલ નિવાસીઓ
- ૨ બાપાઓના શ્રેણીભાગ લે. નલિનીમોહન સાન્યાસ

ચિત્રમય જગત. નવેમ્બર, ૧૯૨૩

- ૧ કપિલ ઋષિ લે. પૃથ્વીગરિ હરિગીર

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩

- ૧ વૈદિક કાળની લેખનકળા. લે. દા. સાતવજેકર

ભારતવર્ષ, શામળ, ૧૩૧૩ (બંગાળી સંવત)

- ૧ મહાકવિ કલિદાસ શું બંગાળી હતા ? લે. સતીશચંદ્રરાય

ગુજરાત, પોપ, ૧૯૮૦

૧. કાર્તવીર્યની રાજધાની માહિમતી. લે. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી

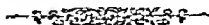
નવચેતન જાનેવારી ૧૯૨૪

- ૧ અજન્તાની શુદ્ધિઓ. લે. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ગુજરાતીના દીવાળીના અંક, ૧૯૭૯

- ૧ ભાગવતધર્મ અને ભગવાન સદર્શનનંદ સ્વામીનાં વચનામૃતો
લે. લાલશંકર મથુરભાઈ યાસિક
- ૨ નાગરોનો ઇતિહાસ. લે. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે
- ૩ પેશવા સાથેનો એક કરાર લે. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
- ૪ યજ્ઞોપવીત અને તેનું પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સ્વરૂપ
લે. રા. નારાયણ વિસનજી ઠંકુર
- ૫ પ્રાચીન હિન્દની રાજ્યવ્યવસ્થા લે. જર્નર્નાઈન પ્રભાસ્કર

—ચુ. પુ. ખારોટ (જ્ઞાનભંડારસંસ્થા)

૧ હિંદુશા—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી. અને તેનાં ખરિજો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત; પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાઈ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહિત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, ગુની ગૂઝરાતી, કારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલબ્ધ-દુર્લભ પ્રયોગો નવીન પ્રદ્ધતિએ સંશોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની ગુદી ગુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂઝરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયના આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયના આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબંધસમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી	—આચાર્ય
(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે	
(૩) અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસરબી	
(૪) પંડિત સુખલાલજી	
(૫) અ. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	
(૬) અધ્યાપક રામનારાયણ ચિંધનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ
(૭) રામકંડલાલ છોટાલાલ પરીખ	

લેખકોને સૂચના

૧. 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાળગતી એક જ બાબતું ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રશ્નોનો સ્પષ્ટ રીતે જવાબ આપવો અને '૧', '૨', '૩', '૪' આદિ ક્રમાંકમાં ગોઠવવાં.
૫. પોરેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાઠો મોકલવા પ્રયત્ન કરો. લેખ ગેરવાલે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

સત્યં પરં ધીમહિ

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

શાખ, પૂર્ણિમા.

(ત્રૈમાસિક)

સંવત ૧૯૮૦.

[ભું]

[અંક ૩ નો]

અપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ,

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ

૬ વર્ષાચર ૩ ૫, પોસ્ટલ આડ આના હુમક ન-વતી કિમત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટલ ભું

ક પુરાતત્ત્વ ક

પુસ્તક ૨ જી

ચેત્ર

[અંક ૩ ને]

બુદ્ધચરિત્રલેખમાળા

લેખાંક ૩ ને

બોધિસત્ત્વની તપશ્ચર્યા

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંબી]

બોધિસત્ત્વ ગૃહત્યાગ કરતાં પહેલાં ઉદ્યાનમાં ક્રીડા કરવા ગયા હતા ત્યારે એક ઘરડા માણસનું, એક રાગીનું, એક મડદાનું અને એક બિંદુનું એમ ચતુરુપે ચાર દરથો તેમણે જોયાં અને તેથી તેમને વૈરાગ્ય હતપન્ન થયો એવું રસમયું વર્ણન લલિતવિરતર વગેરે પ્રયોગમાં મળી આવે છે. તે ઉપરથી વાંચનારને એવો જાસ થાય છે કે ઓગણત્રીસમા વર્ષ પહેલાં ગૌતમને પ્રવ્રજિત અથવા બિંદુ કેવા પ્રકારનું પ્રાણી છે એની બિંદુલ માહિતી ન હતી. પણ મુતપિટકમાં બિન્નબિન્ન સ્થાને મળતી માહિતી ઉપરના વર્ણનથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે.

બુદ્ધના સમયમાં જુદા જુદા ત્રેસડ પથો હયાત હતા. ચાતિ ચ તીણિ ચાતિ ચ સદ્ધિ^૧ આ વાક્યમાં સાઠ અને ત્રણ મનો કલા છે તેમાં બૌદ્ધમતનો પણ સમાવેશ થાય છે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. પણ તેનો સમાવેશ થાય છે એમ માની લઈએ તો પણ પાલિસાહિત્યમાં અનેક ઠેકાણે મળી આવતો બાસક મતોનો (સાસદ્ધિ દિટ્ઠિગત્તાનિ)^૨ હિદેષ્ય જરાબર બંધ બેસે છે. એટલે કે બુદ્ધના પંથની બહાર તે સમયે બીજા બાસક શ્રમણ પથો હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. મગધ અને કોસલ દેશમાં આ શ્રમણો જ્યાં ત્યાં ફરતા અને લોકોને ઉપદેશ કરતા. મોટા મોટા શહેરોમાં એકેક બેગા યજ્ઞ વાદવિવાદ કરતા અને પોતાના પંથનું ઉપરીપણું સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા. આવા એક પ્રસંગનું વર્ણન ઉદ્યાનમાં આવેલું છે. શ્રાવસ્તીમાં બિન્નબિન્ન પંથનાં શ્રમણ પ્રાણીઓ એકઠા યજ્ઞ વાદવિવાદમાં પોતપોતાનો મત સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા. બુદ્ધે તેઓને જાન્યધીએ કરેલા હસ્તિવર્ણનની ઉપમા આપી છે.^૩ શાક્યોનો મુલક કોશલ દેશમાં જ હતો. અને ત્યાં સુધી શ્રમણપંથોની માહિતી ન પડે એ જરા પણ સંભવિન નથી.

૧ મુત્તનિપાત, સભિયમુત્ત, ગાથા ૨૬

૨ વિમંગ (પા. ટે. સો. ૫. ૨૦૦ જુઓ.)

૩ બુદ્ધગીતાસારસંગ્રહ ભા. ૩ પૃ. ૩૦

આ બાસક પંથોના શ્રમણોના મતો વિષતવાર જતાવવાનો પ્રયત્ન દીપનિકાવના પહેલા અક્ષરના નામના સૂત્રમાં કર્યો છે. પણ તે કેવળ કૃત્રિમ છે. જે સમયે એ સૂત્ર લખાયું હશે તે સમયે તેના રચનારને બુદ્ધસમયમાં જે શ્રમણપંથો હયાતિમાં હતા- તેને વિષે બાસક સંખ્યા-સિવાય બીજી માહિતી બહુ જ યોડી દશે એમ લાગે-છે.^૪ તેણે ગમે તેમ કરી બાસક સંખ્યા પૂરી કરી છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી દેખાય છે કે આ બાસક પંથોમાં નામ ગણ્યા બેવા બહુ જ યોડા હતા, અને તેમાં પણ કેટલાક તો એકબીજાના બળા જવા લાગ્યા હતા. આગ્રહાલના ખાવા, વેરાળી વગેરે પંથોની સ્પષ્ટ ગણતરી કરીએ તો તે સેંકડોની થાય, પણ તેમાં નામ લેવા જેવા તો કળીર, દાદુ, ઉદાસી વગેરે હાથની આંગળીઓ ઉપર ગણી શકાય એટલા જ ખાણી રહે. બુદ્ધના સમયમાં પણ આ જ સ્થિતિ હતી એ નીચેના વિવેચન ઉપરથી દેખાઈ આવશે.

સૌથી પ્રથમ બ્રાહ્મણ પંથો સંબંધી વિચાર કરીએ. મોટા મોટા યજુર્વાગ કરનારા જેવા યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણો હતા, તેવા જ અરણ્યમાં જ ધ્ય અગ્નિહોત્ર પૂજનારા બ્રાહ્મણો પણ હતા. અસાતમન્તવ્યતક (નં. ૧૧) અને નંદુર્ગતમ (નં. ૧૪૪) આ બન્ને ઉપરથી એમ જણાય છે કે હોદ્દો જન્મતાં વેંત કેટલાક બ્રાહ્મણ કુટુંબોમાં જાતાગ્નિ રખાતો હતો. અને ઉમરમાં આવતાં તે હોદ્દાના પાલક તેને કહેતા કે “જે તારે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો હોય તો ત્રણ વેદ શીખ અને જે બ્રહ્મલોકમાં જવું હોય તો આ અગ્નિ લઈ અરણ્યમાં જ અને ત્યાં તેની પૂજા કર. એટલે કે વેદાધ્યયન કરી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો અથવા જંગલમાં જઈ અગ્નિની પૂજા કરવી એ બન્ને પરસ્પર વિરોધી માર્ગો બ્રાહ્મણોને પસંદ હતા. દીપનિકાવમાં તેવિદુઃસુતમાં વાસિષ્ઠ અને બારહ્મણ વચ્ચે ‘માર્ગ કયો અને અમાર્ગ કયો’ એ વિષે વાદ થયો હતો એવો ઉલ્લેખ છે. બ્રહ્મસાધુન્યતા^૫ એ સર્વ બ્રાહ્મણોનું ધ્યેય હતું. પણ તે પ્રાપ્ત કરવાનો સરલ માર્ગ કયો એ વિષે મતભેદ હતો.

આગ્રહાલ દિગ્દુસ્થાનમાં સર્વ પક્ષોને સ્વરાજ લેકેએ છે. સ્વરાજ નથી નોંધતું એમ કહેનારો કોઈ પણ પક્ષ નથી. પરંતુ માર્ગમાર્ગમાં મતભેદ છે. મોટેરોને અગ્નિને સાથે સંસ્કારનો જ માર્ગ ખરો લાગે છે અને બીજા માર્ગ ખોટા લાગે છે. અસહકારીઓને અદિસાતો માર્ગ બરાબર છે એમ લાગે છે. સ્વરાજપક્ષના લોકોને અગ્નિજો નાખવાનો માર્ગ બરાબર લાગે છે. અને ક્રાન્તિવાદીઓને એમ લાગે છે કે અધિકારી લોકોનું ખૂન કરી સ્વતંત્રતાદેવીને પ્રસન્ન કર્યા સિવાય કદી પણ સ્વરાજ મળવાનું નથી. આ પ્રમાણે તે સમયે બ્રાહ્મણ લોકોમાં પણ બ્રહ્મસાધુન્યતા મેળવવા વિષે અનેક પરસ્પર વિરોધી પંથ ઉપસ્થિત થયા હતા. તો પણ સાધારણ રીતે તેઓના બ્રાહ્મણવર્ગમાં જ સમાવેશ થતો દશે.

શ્રમણોનું ધ્યેય અદિક કુટુંબમાંથી મોક્ષ મેળવવો એ હતું. પણ તે કદાચ રીતે મેળવવો એ વિષે વિવિધ મતભેદ થવાથી ઉપર જણાવેલા બાસક મતભેદો કિંમત થયા હતા. પણ

૪ આ સંબંધે વધારે માહિતી માટે પ્રો. ચિંતામણુ વેંજનાય રાજવાડેના બ્રહ્મણસુત્રનું પરિશિષ્ટ જુઓ.

૫ અદિમાં જલ રાજ પુલિંગી છે. બ્રહ્મસાધુન્યતા એટલે કે જલ દેવના સ્વર્ગમાં જન્મ મળવો.

તેમાંના કેટલાક આગળ જતાં એક બીજામાં મળી ગયા હતા. આમાંથી ૭ પંચો બીજા શ્રમણપંથોને પછવાડે પાડી આગળ ધસ્યા હતા. તે ૭ નીચે પ્રમાણે:-

૧. અઠ્ઠિયાવાદ: આનો નાયક પૂરણકારયપ હતો.
૨. સંસારશુદ્ધિવાદ અથવા નિયતિવાદ: આનો નાયક મજ્ઞાલી ગોસાલ હતો.
૩. ઉચ્છેદવાદ: આનો નાયક અજિતકેસકમ્બલી હતો.
૪. અન્યોન્યવાદ: આનો નાયક પદ્મકાત્યાયન હતો.
૫. ચાતુર્યોભસંવરવાદ: આનો નાયક નિગણ્ડનાતપુત્ત હતો.
૬. વિદ્યેપવાદ: આનો નાયક સંજય બેલદીપુત્ત હતો.

બુદ્ધના સમયમાં આ ૭ આચાર્યોનું બહુ માન હતું. અને કેટલાક લોકો બુદ્ધનો પંથ નવો છે એમ કહી તેની અવગણ કરતા હતા. આ ૭ પંથોમાંથી નિગણ્ડ નાતપુત્તનો જ પંથ હાલમાં હયાત છે, બાકીનાનું ફક્ત નામ જ રહ્યું છે. જૌદ વાડમયમાં મળતી આ પંથોની માહિતી બહુ અધુરી છે, તો પણ નિગણ્ડપંથમાં મળતી થોડી ઘણી માહિતી પરથી એમ જણાય છે કે ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં દેવળ અવગણ કરવાના હેતુથી જ ઉપરના પંથોના મતોનો વિપરીત કર્યો નથી. દુઃકમાં તે તે આચાર્યના મત સંક્ષેપમાં કહ્યા છે અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે દોષ કાઢવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ ગમે તે બાબતોનો આરોપ કોઈ પંથુ પોરકા આચાર્યો પર કર્યો નથી. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી ૬૫૦ વર્ષે લખાયેલી અઠ્ઠકથાઓમાં માત્ર આચાર્યોનો પુષ્કળ ઉપહાસ કર્યો છે. પૂરણ એક શ્રીમંતના ઘરનો સંતો દાસ હોવાથી તેનું નામ પૂરણ પડ્યું. મજ્ઞાલિ પણ દાસ હતો તે ધીનો ઘડો લાંબને જતો હતો તે સમયે તેના શેઠે કહ્યું કે પડતો મા (મા સ્વલ્લિ) તે ઉપરથી તેનું મજ્ઞાલિ એવું નામ પડ્યું. આ જાતની અસંભવિત ખાતો અઠ્ઠકથામાં પુષ્કળ છે. તે બાબત પર શાળી આ ૭ આચાર્યોના મતો દુઃકમાં આપવાનો અહીં આ પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧. અઠ્ઠિયાવાદ: પૂરણકારયપનું એવું કહેવું હતું કે 'કોઈએ કોઈ ક્યું હોય અથવા કંઠાયું હોય, કાપું હોય અથવા કપાયું હોય, ત્રાસ આપ્યો હોય અથવા અપાયો હોય, શોક કર્યો હોય, ત્રાસ થયો હોય અથવા આપ્યો હોય, પોતે બીજો હોય અથવા બીજાને પહીવરાવ્યો હોય, પ્રાણીનો વધ કર્યો હોય, ચોરી કરી હોય, ધર કાઢ્યું હોય, ઘાડ પાડી હોય, એકાદા ધરમાંથી કાંઈ ચોપું હોય અથવા વાટમાં લૂંટ કરી હોય, વ્યભિચાર કર્યો હોય કે જીવું જોડ્યો હોય તો પણ તેને પાપ લાગતું નથી. તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી જો કોઈ પૃથ્વી ઉપર માંસની એક હાર અથવા ઢગલો કરે તો તેમાં મુદ્દલ પાપ નથી. ગંગા નદીના દક્ષિણ તીર ઉપર જઈ કોઈ ગારામારી કરે, કાપે અથવા કપાવે, ત્રાસ આપે અથવા અપાવે તો પણ તેમાં મુદ્દલ પાપ લાગતું નથી; ગંગા નદીના ઉત્તર તીર ઉપર જઈ કોઈ દાન દે અથવા દેવકાવે, યજ્ઞ કરે અથવા કરાવે તો તેથી જરા પણ પુણ્ય થતું નથી. દાન, ધર્મ, સંયમ, સાયબાપણ - આ બધાથી પુણ્ય થતું નથી. એમાં જરા પણ પુણ્ય નથી.'

૨. સંસારશુદ્ધિવાદ: મજ્ઞાલિ ગોસાલનું એવું કહેવું હતું કે 'પ્રાણીઓની અપવિત્રતાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. કારણ સિવાય પ્રાણી અપવિત્ર થાય છે. હેતુ સિવાય,

દારણુ સિવાય જ પ્રાણી અપવિત્ર થાય છે. પ્રાણીઓની શુદ્ધતામાં કાંઈ પણ હેતુ નથી, કાંઈ પણ કારણ નથી. હેતુ સિવાય, કારણ સિવાય જ પ્રાણી શુદ્ધ થાય છે. પોતાના સામર્થ્યથી કાંઈ પણ થતું નથી, બીજાના સામર્થ્યથી કાંઈ થતું નથી. પુરુષના સામર્થ્યથી કાંઈ થતું નથી. બલ નથી, વીર્ય નથી, પુરુષની શક્તિ અથવા પરાક્રમમાં પણ કાંઈ નથી. સર્વ સત્ત્વો, સર્વ પ્રાણી, સર્વ જીવ અવશ્ય, દુર્બલ અને નિર્વીર્ય છે. તે નસીબ, ભતિ વૈશિષ્ઠ્ય અને સ્વભાવથી બદલાય છે અને છ માંથી કોઈપણ ભતિમાં રહી સર્વ દુઃખનો ઉપભોગ લે છે...૮૪ લાખ મહાદેવના ફેરામાં ગયા પછી ઠાલા અને ગાંડા બંનેના દુઃખનો નાશ થાય છે. 'આ શીલ, મત, તપ અથવા બ્રહ્મચર્યથી અપરિપકવ કર્યોને પકવ કરીશ અથવા પરિપકવ થયેલા કર્યોનાં ફેરા ભોગવી તે નહિ જેવાં કરી નાખીશ' એવું. જે કોઈ દહે તો તે થવાનું નથી. આ સંસારમાં સુખદુઃખો પરિમિત, પાલીથી માપી શકાય એ રીતે ઠરાવેલાં છે. અને તે કમીનરતી અથવા વત્તાં ઓછાં કરાવી શકાય એમ નથી. જે પ્રમાણે સુતરનો દહે ફેંદતા તે ઉઠતી રહે ત્યાં સુધી જ ન્ય તે પ્રમાણે ઠાલા અને મૂર્ખના દુઃખનો (સંસારના) ફેરામાં ગયા પછી જ નાશ થશે.' .

૩. ઉચ્છેદવાદઃ અગ્નિતકેસકંબલી પાકે નારિતક હતો. તે દહે છે કે 'દાન, યજ્ઞ, હોમ એ કાંઈ પણ નથી. સારા ખોટા કર્મનું ફળ અથવા પરિણામ પણ નથી. આલોક પરલોક, માતૃપિતા, અથવા ઔપપાતિક પ્રાણી પણ નથી. આ લોક અને પરલોકને જાણી અને બરાબર ઝોળખી બીજાને શીખવનારા, જાણુ જાણનારા, સર્વજ્ઞ અને યોગ્ય માર્ગથી જનારા શ્રમણો કે બ્રાહ્મણો આ જગતમાં છે નહિ. મનુષ્ય ચાર જૂતોના બનેલો છે. ત્યારે તે મરે છે ત્યારે તેનામાંથી પૃથ્વીધાતુ પૃથ્વીમાં, આપોધાતુ પાણીમાં, લેજ્ઞધાતુ તેજમાં અને વાયુધાતુ વાયુમાં જઈ મળે છે અને ઇન્દ્રિયો આકાશમાં જાય છે. મરેલા માણસને ચાર પુરુષો દાડીમાં નાખી રસ્તામાં તેના શુષ્ક ગાના ગાતા સ્મશાનમાં લઈ જાય છે ત્યાં તેનાં દાડકાં ઘોળાં થાય છે અને આદુતિ ભસ્મરૂપ થાય છે. દાનની આ બેવકુરી મૂર્ખ માણસોએ શોધી દાદી છે. જે કોઈ આસ્તિકવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે તેનું દહેવું તદ્દન ખોટું અને નકામી બળબડ છે. ઠાલા અને મૂર્ખ બંનેનો શરીર જૂડ પડ્યા પછી ઉચ્છેદ અને વિનાશ થાય છે. મરણ પછી તેમનું કાંઈ પણ બચતું નથી.

૪. અન્યોન્યવાદઃ આ જગત સાત પદાર્થોનું બનેલું છે અને તે પદાર્થોના કોઈપણ દારણથી નાશ થતો નથી એવું પદ્મકલ્યાણનું માનવું છે. તે દહે છે કે 'સાત પદાર્થો કોઈએ કરેલા કે કરાવેલા, નિર્માણ કરેલા કે કરાવેલા નથી; અને વંધ્ય, કૃતર્ય અને સ્તંભ પ્રમાણે અચલ છે. તે હાલતા નથી, બદલાતા નથી એક બીજાને ત્રાસદાયક થતા નથી. એકબીજાનું સુખ, દુઃખ અથવા બંને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. તે કયા? તે પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, સુખ, દુઃખ અને જીવ છે. આનો મારનાર, મથવનાર, સાંભળનાર, દહેનાર, જાણનાર અથવા વર્ણન કરનાર કોઈ પણ નથી. જે વીક્ષ્ય ચત્ત્ર વડે કોઈનું ઠાકું કાપે છે તે કોઈનું પણ જીવિત દરણુ કરતો નથી; આ સાત પદાર્થોની વચલી જગ્યામાં ચત્રોએ પ્રવેશ કર્યો છે એટલું જ સમજવું જોઈએ.'

વૈશેષિકોના સાત પદાર્થ અને પદ્મના સાત પદાર્થ એમાં સંખ્યા સિવાય બીજું કંઈ સામ્ય નથી, પણ આ ઉપરથી કદાચ એમ કહી શકાય કે તે પરમાણુવાદનો સ્થાપક હોય અને તેના વાદમાંથી અર્વાચીન વૈશેષિકવાદ નીકળ્યો હોય.

૫ આતુર્યામ સંવરવાદઃ આ મહાવીરસ્વામીનો વાદ હતો એવું સામગ્રીલક્ષણમાં લખ્યું છે. પરંતુ જૈન મંથો ઉપરથી એવું જણાય છે કે આ વાદ મહાવીરસ્વામીનો ન હતો, પણ તેમની પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર પાર્શ્વતીર્થકરે સ્થાપન કર્યો હતો. પ્રાણુવાદમાંથી નિવૃત્તિ, શુદ્ધ ઓલવામાંથી નિવૃત્તિ, અદતાદાનમાંથી (ચોરીમાંથી) નિવૃત્તિ, અને પરિમલ્લમાંથી નિવૃત્તિ આ ચાર યામનો પાર્શ્વ ઉપદેશ કરતા હતા. પરંતુ અપરિમલ્લનો અર્થ કેવળ ક્રોધપણુ વસ્તુનો સંગ્રહ કર્યો નહિ એવો થવા લાગ્યો. અને ક્રોધ ક્રોધ પ્રસંગે સ્ત્રી સંગ કરવાને હરકત નથી એવું કેટલાક કંઠી પરિત્રાજકો પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા. તેથી મહાવીરસ્વામીએ ઐયુનવિરિતિ એ પાંચમો યામ પાર્શ્વના ચાર યામો સાથે જોડ્યો. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

ચાઉજ્જામો અજો ધમ્મો ।

જો દમ્મો પંચસ્તિષ્ઠિભો ॥

દેસિભો ચદ્ધમાણેણં ।

પાસેણં ચ મહામુણી ॥

અર્થ—પાર્શ્વ મહામુનિએ જે આતુર્યામ ધર્મ કહ્યો છે તે જ વર્ધમાન સ્વામીએ પંચશીલારૂપે ઉપદેશ્યો છે.

સામગ્રીલક્ષણ સુત્રકારને પાર્શ્વતીર્થકરના ચાર યામની જ માહિતી હતી એવું જણાય છે. તે પણ જૈન મતનો તેમણે વિષયોક્ત કર્યો નથી. આ ઉપરથી બીજા આચાર્યોનો મતો પણ બને તેટલા બરાબર કહેવાનો આ સૂત્રકારે પ્રયત્ન કર્યો હશે એમ કહેવામાં હરકત નથી. નિર્ગ્રંથના મતની પુષ્ટિ માહિતી સુત્રપિટકમાં મળે છે. તે પુનર્જન્મ માનતા હતા, અને ગયા જન્મમાં કરેલાં પાપ આ જન્મની તપશ્ચર્યાથી ઘોષ શકાય છે એવું સમજતા હતા. મલ્લિઝમનિકાયના ચૂળદુકખગ્ગ-ધસુતમાં જુદો અને નિર્ગ્રંથોનો સંવાદ આપ્યો છે. તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:—

રાજગૃહમાં કેટલાક નિર્ગ્રંથ હતા રહી તપશ્ચર્યા કરતા હતા. બુદ્ધ તેમની પાસે ગઈ કહેવા લાગ્યા: “ આ રીતે તમે તમારા શરીરને કષ્ટ શા માટે આપો છો? ”

તેઓ કહેવા લાગ્યા: “ નિર્ગ્રંથનાતપુત્ર સર્વથા છે. ચાલતાં, ઉભા રહેતાં, ઉપતાં અથવા જાગતાં પોતાની યાનદષ્ટિ કાયમ રહે છે એમ એ કહે છે. તે અમને ઉપદેશ કરે છે: હે નિર્ગ્રંથો! તમે પૂર્વ જન્મમાં પાપો કરેલાં છે, તે આ પ્રકારના દેહદંડથી છૂટી કરો. (નિજ્જરેથ); અને આ જન્મમાં કાયાવાચા અને મન વડે ક્રોધ પણ પાપ કરે નહિ. આ પ્રમાણે પૂર્વજન્મના પાપોનો તપ વડે નાશ કરવાથી અને નવાં પાપો ન કરવાથી આવતા જન્મમાં કર્મલક્ષ્ય અને તેને લીધે સર્વ દુષ્ણનો નાશ થશે. ” એવું તેમનું કહેવું અમને પસંદ છે. ”

બુદ્ધ પૂછ્યું: “ હે નિર્ગ્રંથો! તમે પૂર્વજન્મમાં હતા કે નહિ એની તમને ખબર છે? ”

જવાબ: “ અમને ખબર નથી. ”

સવાલ : “ હીઠ, પૂર્વ જન્મમાં તમે પાપ કર્યા છે કે નહિ એની તમને ખબર છે ? ”

જવાબ : “ તેની અમને ખબર નથી. ”

સવાલ : “ અને તે અમુક અમુક તરેહનાં પાપ હતાં. એની ખબર પણ તમને છે ? ”

જવાબ : “ એની પણ અમને ખબર નથી. ”

સવાલ : “ આટલાં દુઃખનો નાશ થયો અને આટલાં બાકી છે એની પણ તમને ખબર છે ? ”

જવાબ : “ એની પણ અમને ખબર નથી. ”

બુદ્ધે કહ્યું : “ આ વાતની જો તમને ખબર નથી તો પછી આ જ લોકમાં કરેલાં પાપકર્મો ધોવા માટે તમે તપશ્રયા કરો છો એમ નહિં વારૂં ? એટલે કે તમે પારધિ જેવાં દુર કર્મ કરનારા હતા એવો એનો અર્થ નહિ થવાનો ? ”

જવાબ : “ આયુષ્માન્ ગૌતમ ! સુખથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. દુઃખથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખથી સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય તો જિનિસાર રાગને આયુષ્માન્ ગૌતમ કરતાં અધિક સુખ મળવાનો સંભવ છે. ”

સવાલ : “ હે નિર્ઘેયો ! આ તમે વિચાર કર્યા વિના બોલો છો. અહીંયાં હું તમને એટલું જ પૂછું છું કે જિનિસાર રાજ સાત દિવસ પર્વત સરલ રીતે બેસી મોઢામાંથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના એકાંતસુખ અનુભવી શકશે શું ? સાત દિવસ રહેવા દો. એક આખો દિવસ પણ આ તરેહનું સુખ અનુભવી શકશે શું ? ”

‘ આયુષ્માન્ તેને એ શક્ય નથી ’-એવો તે નિર્ઘેયોએ ઉત્તર આપ્યો. ‘ તમારે બુદ્ધે કહ્યું. ’
“ હું એક જ દિવસ નહિ પણ સાત દિવસ સુધી એ રીતે એ જાતનું એકાંતસુખ અનુભવી શકું છું. હવે તમને પૂછું છું કે જિનિસાર રાજ (પોતાના વૈભવથી) અધિક સુખ મેળવી શકે કે હું આધિક સુખ મેળવી શકું ? ”

“ જો એમ હોય તો આયુષ્માન્ ગૌતમ જ જિનિસાર રાજ કરતાં અધિક સુખી છે એમ કહેવું બાકી. ”

બુદ્ધમતની વિશેષતા જતાવવા માટે આ સંવાદ રચાયો હતો. તો પણ નિર્ઘેયના મંતનો તેમાં વિપર્યાસ થયો નથી. તપશ્રયા વડે પૂર્વજન્મના કર્મનો ક્ષય કરી શકાય છે એવું તેમનું કહેવું હતું, અને આ પરંપરા આજે પણ કાયમ છે. નિર્ઘેયની તપશ્યાની માહિતી બોધિસત્ત્વની તપશ્યામાં આવવાની હોવાથી અહીંયાં આપતા નથી.

૧. વિશ્લેષણ : સંજયએ સદ્ગુણનો વિશ્લેષણ દાલના જેનોના સ્પષ્ટતા જેવો દંઢક હતો. તે કહેતો કે “ શું પરલોક છે ? ” એમ જો મને પૂછવામાં આવે તો અને પરલોક છે એમ મને લાગે તો પરલોક છે એમ હું કહીશ. પરંતુ મને એમ લાગતું નથી, અને તેમ પણ લાગતું નથી. આ બંનેથી ભિન્ન એવું પણ કંઈ લાગતું નથી. નથી એમ પણ કંઈ લાગતું નથી, અને નથી એમ નથી એમ પણ મને લાગતું નથી. —પરલોક નથી-પરલોક છે અને નથી-પરલોક છે એમ પણ નથી અને નથી એમ પણ નથી. ઔપપાતિક પ્રાણી છે-ઔપપાતિક પ્રાણી નથી-ઔપપાતિક પ્રાણી છે અને નથી પણ-ઔપપાતિક છે એમ પણ નથી અને નથી એમ પણ નથી-સારાં અને ખોટાં કર્મનું ફળ છે-નથી-છે અને નથી-છે એમ પણ નથી

અને નથી એમ પણ નથી-તથાગત, ગરુડ પછી રહે છે, રહેતો નથી, રહે છે અને રહેતો નથી-રહે છે એમ પણ નથી અને રહેતો નથી એમ પણ નથી. ”

આ હજી આચાર્યોના વાદ દીધનિકાયના સામગ્રી-કલ્પસુતમાં મળે છે અને તેના જ આધારે તે અર્હાંમાં આપેલા છે. હવે આ મતો કેવી કેવી રીતે એક ખીજમાં મળ્યા જવા લાગ્યા એનો દુંકામાં વિચાર કરીએ.

૧૧-૩ થી ઉપરથી એવું જણાઈ આવે છે કે મહાવીર સ્વામી અને મહાસિગોસાલ એ બંને છ વર્ષ સુધી સાથે રહ્યા હતા. ૫ તે બંનેએ એકત્ર તપશ્ચર્યા કરી હતી. આ સમયમાં તેઓએ આજીવક અને નિર્ગ્રંથ એ બંને પંથોને ભેગા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે. દેહદંડના માર્ગમાં તેઓ એકમત હતા. પણ મહાવીરસ્વામીના ચાતુર્યમસંવરવાદ અને ગોસાલના સંસારશુદ્ધિવાદનો મેળ ન ખાવાથી આ બંને આચાર્યો ગુહ્ય પડી પોત-પોતાના મતનો કેસાવો કરવા લાગ્યા. ૧૦

કેટલાક સમય સુધી પૂરણકારમય અને મહાસિગોસાલના પંથો એક આજીવક પંથમાં ભેગા થઈ જવાનો દાખલો અંગુતરનિકાયના છપ્પનિપાતમાં (સુત ૫૭) મળે છે, એમાં આનંદ-ભગવાનને પૂછે છે ‘બદંત, પૂરણકારમયે કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હરિ અને શુક્લ અને પરમ શુક્લ એવી છ જાતિઓ દહી છે. ખાટકી, પારધિ વગેરે લોકોનો કૃષ્ણ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે. બિંદુ વગેરે કર્મવાદી લોકોનો નીલ જાતિમાં, એક વસ્ત્ર રાખનારા નિર્મળોનો લોહિત જાતિમાં, સફેદ વસ્ત્ર પહેરનારા અચેલક શ્રાવકોનો (આજીવક શ્રાવકોનો) હરિ જાતિમાં, અને નંદવસ્ત્ર, કિસ, સંકિચ અને મહાસિગોસાલનો પરમ શુક્લ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે. ’

આ ઉપરથી પૂરણકારમયના શિષ્યોએ આજીવક પંથમાં પ્રવેશ કર્યો હતો એ સ્પષ્ટ થાય છે. નંદવસ્ત્ર વગેરે ત્રણ આજીવક પરંપરાના મુખ્ય આચાર્યો હતા, તેમના નિયતિ-વાદમાં અને પૂરણકારમયના અક્રિય વાદમાં બહુ ફરક ન હોવાથી આ બંને પંથોનો યોગ થયો સહેલો થયો હશે. મહાસિગોસાલના દેહદંડનો માર્ગ પૂરણને પસંદ હતો એ પણ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

સંજ્ઞાએલટિપુત્તના વિશેષવાદનો સમાવેશ જૈનોના સ્વાદ્વાદમાં થવાનું જણાઈ આવે છે. આમ હશે આમ નહિ હોય (સ્વાદસ્તિ સ્વાન્નાસ્તિ) ઇત્યાદિ સ્વાદ્વાદ અને ઉપર વર્ણવેલા વિશેષવાદ એ બંનેમાં બહુ ફરક નથી. અને તે બંનેનો યોગ થયો હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જોવું નથી.

- ૮. વિરોપ માહિતી માટે મો. ચિ. યે. રાજવાડેના દીધનિકાયનું મરાઠી ભાષાંતર. ભાગ ૧ શ્લો. ૫. ૫૧-૬૪ અને સામગ્રી-કલ્પ સુતનું પરિશિષ્ટ જુઓ.

- ૯. ઉપર જણાવેલું પ્રસ્તક ૫. ૬૭ જુઓ.

- ૧૦. જૈન ગ્રંથોમાં મહાસિગોસાલ સંબંધી ઘણી જ અસહિષ્ણુતા બતાવવામાં આવી છે. વધારે માહિતી માટે જુઓ રોકેડ શુક્લ એક ધી હસ્ત વો ૪૫. જૈન સૂત્રો ભા. ૨. પ્રસ્તાવના પાં. ૨૯.

પદ્મકાત્માપનતે।

ય યનં યેતિ દન્તારં યજ્ઞેનં મન્યતે હતમ્ ।

ઝમોં તોં ન યિજાનીતો નાયં દન્તિ ન દન્યતે ॥૧૧

આ જાતનો વાદ હતો અને તેનો સમાવેશ પરમાણુવાદી વગેરે બ્રાહ્મણપંથોને અનુસરનારા દાર્શનિક મતમાં થયો હશે.

અજિત કેસકમ્બલી પૂરો નારિતક હતો, એ તેના ઉચ્છેદવાદ પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તો પણ તેના મતનો પૂરેપૂરો ધાસ થયો હતો એમ સમજવું બરાબર નથી આ લોક જ સ્વર્ગ છે અને આ લોકમાં ભોગના પ્રદાર્થ મેળવવા માટે ગમે તે. માર્ગ સ્વીકારવામાં હરકત નથી એ તેના મતનો વિશ્વાસ કૌટિલ્ય અને તેની પૂર્વના લોકાયતને અનુસરનારા અર્થશાસ્ત્રકારોએ કર્યો છે.

અહીં આ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે કેસકમ્બલી જેવા લોકો શ્રમણપંથમાં દાખલ કેવી રીતે થતા અને તેને ખીજા લોકો માન કેવી રીતે દેતા ? એનો ઉત્તર એ છે કે એક તો સામાન્ય શ્રમણપંથોના આદર હુકમ હતો અને ખીજું એ કે કેસકમ્બલી આ લોકમાં જ માણસોને કેવી રીતે મુખ્ય મળે એ કહેતો હતો; અને તેના મતને અનુસરવાવાળા લોકો પણ પુષ્કળ હતા.

શ્રામયનુ પ્રત્યક્ષ દળ શું છે એવો અંજતશત્રુ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો તેના જવાબમાં જગવાને તેને કહ્યું “ મહારાજ ! માનો કે આપને ત્યાં એક દાસ છે તે આપનું કામ કરે છે, આપનાથી વહેસો ઉઠે છે અને આપની પછી ઉઘે છે. આપ બોલાવતાં ‘હા’ કહીને જવાબ આપે છે. આપની મરજી પ્રમાણે કામ કરે છે. આપને મનપસંદ ખોસે છે અને આપને હમેશાં આનંદ આપે છે. હવે માનો કે તેના મનમાં આવેો વિચાર ઉત્પત્ત થાય ‘રાજા અંજતશત્રુ મનુષ્ય જ છે અને હું પણ મનુષ્ય જ છું. પરંતુ રાજાને સર્વમુખ્ય છે અને મને તે નથી. હું દક્ષ એક દાસ જ છું. તેથી પ્રવ્રત્ત્યા લેવી એ ઠીક’ આવેો વિચાર કરી તે પ્રવ્રત્ત્યા લઈ સમાધાનવૃત્તિથી રહેતો લાગ્યો અને એ સમાચાર તમને મળે તે પછી તમે તેને પાકો દાસપણું કરવાને લગાડશો શું ?” રાજાએ કહ્યું : “ ભદ્રં ! નહિ, ઉલટું અમે તેને વંદીએ, તેનું સ્વાગત કરીએ, આસન આપીએ અને તેને અન્ન વસ્ત્રની ખોટ પડવા ન દેતાં તેનું યોગ્ય રીતે રક્ષણ કરીએ. ” ૧૨

અંજતશત્રુ તરફથી પણ શ્રમણપંથમાં દાખલ થયેલા માણસોનું કેવી રીતે રક્ષણ થતું એનું આ એક ઉદાહરણ છે. તો પછી જિંખિસાર - રાજાના સમયમાં શ્રમણોનો કેટલો આદર હોવો જોઈએ એ કહેવાની જરૂર નથી. તેથી કેસકમ્બલી જેવો નારિતક મતવાદી કેવળ ઐહિકમુખ્ય મેળવવાના હેતુથી શ્રમણપંથમાં દાખલ થાય તો જરાયે આશ્ચર્ય નથી. પરંપરાનો બોલો સંભાળી ત્રાસમાં પડવા દરતાં આ મુખનો માર્ગ હતો. કેઈના માથા ઉપર જવાબદારી નહિ અને વિવયજોગ કરવાની વખતે વખતે છૂટ એ સ્થિતિ હોવાથી પુષ્કળ લોકોને આ પંથ પસંદ પડ્યો હશે. આ પંથના પરિવારજન ઓનો કે કુમારીકાનો

૧૧. આત્મા એ જ મારનાર છે એમ જે માને છે અથવા તો એ મશય છે એમ જે માને છે તે જાનને ખરું જ્ઞાન નથી. કારણ, આ આત્મા મારતો નથી અને મશતો પણ નથી. ભ. ગી. ૨. ૧૯

૧૨. તારા છે. પૂર્ણ લાખાંતર માટે શુભો શજવાડકૃત રીપનિકાપ ૫. ૧૪-૧૫

સ્વીકાર કરતા હતા. પરંતુ વિવાહિત ગૃહસ્થ પ્રમાણે ધરખાર કરી બેસતા ન હતા. આવા બાવાવૈરાગી હજી પણ ઉત્તર દિંદુસ્તાનમાં મળે છે. સંપત્તિ કેવી રીતે મળે તેનો તે ઉપદેશ કરતા હોવાથી તેમના ઉપાસકો તેમને મદદ કરતા હતા અને તેઓને બાવાપીવાની અડચણ પડતી નહિ.

ધર છોડી બોધિસત્ત્વ રાજગૃહ ગયા, ત્યાં તેમનો અને જિંજિસાર રાજાનો મેળાપ થયો, અને તે પછી તે આજારકાલામ પાસે ગયા એ અર્થનું વર્ણન જ્ઞાતકઅટ્ટકયા ગ્રંથમાં^{૧૩} મળે છે. પણ અહીંયાં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જો તે સૌથી પ્રથમ રાજગૃહ જ ગયા તો પછી ઉપર જણાવેલા પ્રસિદ્ધ છમાંથી કોઈ પણ પંથમાં ન જતાં અપ્રસિદ્ધ આજારકાલામ પાસે કેમ ગયા?—તેની અને બોધિસત્ત્વની પહેલાંની ઝોળખાણ ન હતી તો પછી તેની જ પાસે જવાનું શું કારણ હશે? મને હમણા મળેલા પુરાવા ઉપરથી મારો એવો મત થયો છે કે બોધિસત્ત્વ ધર છોડીને તરત જ પ્રથમ કાલામ પાસે ગયા, પછી ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસે ગયા અને પછી રાજગૃહમાં ગયા. આ પુરાવો અંગુત્તર-નિકાયના તિક્કનીપાતમાં (સુત ૧૨૪) મળે છે. તે સુતનો સારાંશ અહીંયાં આપું છું:—

એક સમયે ભગવાન પ્રવાસ કરતા કરતા કપિલવસ્તુમાં આવ્યા. તેમના આવ્યાની ખબર સાંભળી મહાનામ શાક્ય તેમને મળવા ગયા. ત્યાં મહાનામને તેમણે પોતાને એક રાત રહેવા માટે જગ્યા શોધવાનું કહ્યું. મહાનામે કપિલવસ્તુમાં દરેક જગ્યાએ શોધ કરી પણ એક સ્થાન સિવાય ભગવાનને માટે બીજી જગ્યા તેને ક્યાંય પણ મળી નહિ. તેણે પાછો આવી ભગવાનને કહ્યું “ ભગવાનને માટે યોગ્ય જગ્યા મને જડતી નથી. આપનો પહેલાંનો સંબ્રમણ્યારી ભરપ્પ કાલામ^{૧૪} અહીંયાં છે, તેના આશ્રમમાં આપ એક રાત રહો.” ભગવાને મહાનામને ત્યાં આસન તૈયાર કરવાનું કહ્યું અને તે તે રાતે આશ્રમમાં રહ્યાં. બીજો દિવસે સવારે મહાનામ તેમને મળવા ગયા ત્યારે તેમણે (બુદ્ધ) કહ્યું “ હે મહાનામ ! આ લોકમાં ત્રણ પ્રકારના ધર્મગુરુ છે. પહેલો કામોપભોગનો સમતિક્કમ (ત્યાગ) જતાવે છે, પણ રૂપ અને વેદનાનો સમતિક્કમ જતાવતો નથી. બીજો કામોપભોગનો અને રૂપનો સમતિક્કમ જતાવે છે પણ વેદનાનો સમતિક્કમ જતાવતો નથી. ત્રીજો આ ત્રણેનો સમતિક્કમ જતાવે છે. આ ધર્મગુરુઓનું ધ્યેય એક છે કે બિન્ન છે ? ”

ભરપ્પ કાલામે કહ્યું “ હે મહાનામ ! આ સર્વેનું ધ્યેય એક જ છે એમ બોલ.

ભગવાને કહ્યું “ મહાનામ એમનાં ધ્યેય બિન્ન બિન્ન છે એમ બોલ. ”

બીજી વાર અને ત્રીજી વાર ભરપ્પએ એક જ ધ્યેય માનવાનું કહ્યું અને ભગવાને તેમના ધ્યેયો બિન્ન છે એમ બોલવાનું કહ્યું. મહાનામ ન્વેષ પ્રભાવશાળી શાક્ય સમક્ષ શ્રમણ ગૌતમે પોતાનું અપમાન કર્યું એમ લાગવાથી ભરપ્પ, કાલામ કપિલવસ્તુથી આલ્યો-ગયો અને કદી પણ પાછો આવ્યો નહિ.

૧૩ અશ્વધેયે રજેલા બુદ્ધચરિત કાવ્યમાં જ્ઞાતકઅટ્ટકયાનો જ ક્રમ સ્વીકારેલો છે. પરંતુ લલિતવિસ્તારમાં ‘ બોધિસત્ત્વ પ્રથમ વૈશાલિમાં આવ્યા, અને ત્યાં આજારકાલામના સિધ્ધ થયા. પછી તે રાજગૃહ ગયા, અને ત્યાં જિંજિસાર રાજાની સાથે મેળાપ થયો, અને તે પછી તે ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસે ગયા ’ એ અર્થનું સવિસ્તાર વર્ણન છે.

૧૪ ભરપ્પ તેનું નામ હવું. તે કાલામનો સિધ્ધ હોવાથી કાલામ કહેવાતો.

અહીંઆ ભરપૂતો ભગવાનનો પહેલાનો સત્ત્વચારી (પુરાણસત્ત્વચારી) કહેા છે એટલે કે તે અને બોધિસત્ત્વ આજારકાલામના શિષ્ય હતા એ નક્કી જ છે. ખીજી વાત એ કે આ સમયે કપિલવસ્તુમાં નિરોધાગમ^{૧૫} ન હતો, અને ખીજા કોઇ પણ શ્રમણ બ્રાહ્મણનો આશ્રમ મહાનામને જડયો નહિ. એક જગત ભરપૂતો આશ્રમ ભગવાનને રહેવા યોગ્ય લાગ્યો. એટલે કે આ આશ્રમ છે બાર મહીનામાં હયાતિમાં આવેલો ન હતો. બોધિસત્ત્વના ગૃહત્યાગ પહેલાં તે ત્યાં હતો એ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે. શાક્ય લોકોમાં આજારકાલામના ધણા ભક્તો હોવા સિવાય તેનો આશ્રમ કપિલવસ્તુમાં હોવો શક્ય ન હતો. તેથી બોધિસત્ત્વનું આપું કુટુંબ એ કે ત્યાં જ હતું નહિ હોય તો પણ તે પોતે કાલામના આશ્રમમાં વારંવાર જતા હોવા બ્લેકએ, અને તેને લખને તેમનું લક્ષ્ય ધ્યાન સમાધિ તરફ ઝોટયું હશે અને તેથી પ્રથમથી જ કાલામના પંથમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો.

શાક્ય જેવા કોશલ દેશના રહેવાસી હતા તેમ જ કાલામ પણ હતો. કેસપુત નામના તેમના શહેરનો ઉલ્લેખ અંશુતરનિકાયના તિરનિપાતમાં (સુત ૬૫) આવ્યો છે.^{૧૬} કુસીનારાના મંદ્રોમાંથી પુકકુસ મદ્દપુત્ર આજારકાલામનો શ્રાવક હતો એવું મહાપરિનિબ્ધાનસુત્તમાં કહ્યું છે. પણ મગધ દેશમાં આજારકાલામનો કોણ સિધ્ધ હતો એ જણાતું નથી. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે આજારકાલામ ઉપર વર્ણવેલા છ આચાર્યો જેવો પ્રસિદ્ધ ન હતો, તો પણ કોશલ દેશમાં-ખાસ કરીને કપિલવસ્તુમાં-અને મંદ્રોના દેશમાં તેનું વજન સારી રીતે પડતું. અને શુરના નાતાથી પુષ્કળ લોક તેમને માન આપતા. બોધિસત્ત્વ કપિલવસ્તુમાં જ તેમના પંથમાં દાખલ થઇ પરિવાજક થયા અથવા શાક્ય દેશની બહાર જઈ પરિવાજક થયા એ નક્કી કહી શકાતું નથી. તો પણ તે ગૃજગૃહમાં ગયા પહેલાં કાલામના શિષ્ય થયા એટલું તો ખરું જ.

અરિયપરિચેસનસુત્તમાંથી જે હતારા ગયા લેખમાં આવ્યો છે તેની આગળની હકીકત ઉપરથી પણ આ મતનું સમર્થન થાય છે.

‘ સો ધ્વં પઠ્ઠવજિત્તો સમાનો ફિક્કુસલ્લગચેસો અનુત્તરં સન્તિયરપધં પરિચેસમાનો ચેન આઝારો કાલામો તેનુપસદ્ધમિ. ’^{૧૭} તે નું આ પ્રમાણે પ્રવચ્ચા લઇ કુસલ થું છે એ જાણવાના હેતુથી અલૌકિક શાન્તિનું શ્રેષ્ઠચાન શોધતો શોધતો જ્યાં આજારકાલામ હતા ત્યાં આવ્યો. ’

આજારકાલામ બોધિસત્ત્વને પહેલાં ચાર ધ્યાન અને તે પછી આકાશાનન્ત્યાયતન, ચિદ્ધાનાનન્ત્યાયતન, અને આકિચ્ચન્યાયતન એમ સમાધિની સાત પાયરીઓ શીખતી.^{૧૮} પરંતુ તેથી તેમનું સમાધાન થયું નહિ. યોગમાર્ગથી ચિત્તચિત્તો નિરોધ કરવામાં આવે તો યોગક સમય સુધી એક જ વ્યક્તિનું દિત થાય પણ આ સાર્વત્રિક માનનો માર્ગ થવાતો

^{૧૫} આ વિહાર ભગવાન અને તેમના બિહુસંઘ માટે તેમની ક્ષાતિ દેલાયા પછી શાક્યએ બાંધ્યો હતો.

^{૧૬} એક સમયે મગધા કોસલેસુ ચારિકં ચરમાનો મદ્દતા મિયસુમહનંજ સદ્ધિ ચેન કેસપુત્તં નામ કાલામાનં નિગમો તદ્દયસરિ.

^{૧૭} ગુરૂધર્મ અને સંપ ૫૪. ૮ નુઓ. (ગુજરાતી અનુવાદ.)

નદિ (નાર્ય ધમ્મો સંવોધાય), એમ લાગવાથી બોધિસત્ત્વ ત્યાંથી નીકળ્યા અને ઉદ્ધક રામ-પુત્ર પાસે ગયા. આ દાલાગના જ પંથનો હતો અને તેના કરતાં એક પાપરી આંગળ વધેલા હતા તેણે બોધિસત્ત્વને આક્રિય-ન્યાયનનની આગલી પ્રાગરી (નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન) શીખરી. પણ આમાં એ બોધિસત્ત્વને કાંઈ વિશેષ લાગ્યું નહિ દારણુ આ બે કે આંગળની પાપરી હતી તો પણ માર્ગ તેનો તે હતો. તેથી બોધિસત્ત્વે રાજગૃહમાં જઈ પ્રસિદ્ધ શ્રમણ પંથોનું જ્ઞાન મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આજકાલ જેમ કોઈ જુવાન વિદ્યાર્થી શુદ્ધાની હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ પૂરો કરી મોટા શહેરની એકાદી પ્રસિદ્ધ કોલેજમાં જાય અથવા હિંદુસ્તાનમાં પ્રામ યત્રાફે જ્ઞાન સંપાદન કરી યુરોપ કે અમેરિકાની એકાદ નામાંકિત મુનિવર્સિટીમાં જાય તેમ આપણો બોધિસત્ત્વ શ્રમણોની જાણે વિદ્યાપીઠ બનેલા રાજગૃહ નગરમાં આવ્યો. આનું વર્ણન એક અસાત ૧૮૬૬વિએ સુતનિપાતના પચ્ચભસુતમાં કર્યું છે તેનું ભાષાંતર અહીં આપું છું.

૧ હું પ્રવ્રજ્યાનું વર્ણન કરું છું. ચતુષ્માને (બુદ્ધ) કેવી પ્રવ્રજ્યા લીધી અને કયા વિચારથી એમને પ્રવ્રજ્યા ગમી એ કહું છું.

૨ ગૃહસ્થાશ્રમ સંક્રામણવાળી અને કચરાની જગ્યા છે અને પ્રવ્રજ્યા એટલે ખુફી હવાની જગ્યા એમ જાણી તેમણે પ્રવ્રજ્યા લીધી.

૩ પ્રવ્રજ્યા લઈને કાયા પર તેમણે પાપકર્મ છોડી દીધાં. વાણીનું ફર્વતન છોડી દીધું, અને પોતાની આજીવિકા શુદ્ધ માર્ગથી ચલાવી.

૪ બુદ્ધ મગધના ગિરિવ્રજમાં-રાજગૃહમાં-આવ્યા. જેના આખા શરીર ઉપર કિતમ લક્ષણો ફેલાયેલાં છે એવા તેમણે રાજગૃહમાં પિણ્ડ મારે પ્રવેશ કર્યો.

૫ તેમને પ્રાસાદ ઉપરથી બિંબિસારે જોયા, અને તેમની લક્ષણસંપત્તિ જોઈ તે કહેવક લાગ્યો:—

૬ “ અરે મને સાંભળો, આ સુંદર, ઉચ્ચ, શુદ્ધ આચરણથી યુક્ત, કોઈ કેવળ પુખ્ત માસે દષ્ટિ રાખી ચાલે છે. (યુગમસ્ત્ત્વ ચ પેક્કવત્તિ).

૭ “ આ નીચે નજર રાખી ચાલનારો જગૃત્ત બિશુ નીચા કુલનો જણાતો નથી. રાજગૃહનો દોડતા જવા દો અને તે ક્યાં જાય છે તે જોવા દો.

૮ તે મોઢલેલા રાજગૃહનો આ બિશુ ક્યાં જાય છે અને ક્યાં રહે છે એ જોવા મારે તેની પૂઠે પૂઠે ચાલ્યા.

૯ અનુક્રમે નાના મોટા ધરેમાં બિશ્વા માગી ધનિયોનું રક્ષણ કરનારા સંજમશાલી ત્રિવેદી અને જગૃત્ત શુદ્ધ પોતાનું પાત્ર એકદમ ભરાયું.

૧૦ પિણ્ડચર્ચા પૂરી કરી તે મુનિ નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા અને ‘ અહીંયાં વાસ કરીશ ’ એવા ઉદ્દેશથી પાણ્ડવ પર્વતની પાસે આવ્યા.

૧૧ તેમને રહેણાણ કરી રહેલા જોઈ તે જોતાં જોતાં એકા અને તેમાંથી એક જોઈ આવી રાગને ખખર આપી:—

૧૮ આ મુનિ આનંદે રચેલું છે એવું અહંકારમાં રહેલું છે. તેણે તે રમ્યું ન કોય તો પણ તે પથું જ પ્રાચીન છે એમાં શંકા નથી.

૧૨ “ મહારાજ આ શિશુ પાણ્ડવ પર્વતની પૂર્વે વાઘ સરખો કે વૃષભ સરખો કે ગિરિશુક્રમાં રહેનારા સિંહ સરખો બેઠો છે.”

૧૩ તે દત્તનું વચન સાંભળી ઉત્તમ વાહનમાં બેસી તે ક્ષત્રિય ત્વરાથી પાણ્ડવ પર્વત તરફ જવા નીકળ્યો.

૧૪ જ્યાં સુધી વાહન જઈ શકે એમ હતું ત્યાં સુધી જઈ વાહનમાંથી નીચે ઉતરી તે ક્ષત્રિય પગે ચાલી તેમની (બોધિસત્ત્વની) પાસે આવ્યો અને તેમની પાસે બેઠો.

૧૫ ત્યાં બેસી રાજાએ તેમના ખુશ ખબર પૂછ્યા; ખુશ ખબર પૂછી તેણે કહ્યું,

૧૬ “ તું તદ્દન જુવાન છે, તું માણસની પ્રથમ વયમાં છે, તારૂં રૂપ સુંદર છે, તું કુલીન ક્ષત્રિય જોવા દેખાય છે.

૧૭ “ તું હાથીના સમુદાય સાથે લઘુ મારી સેનાને શોભાવ. હું તને સંપત્તિ આપું છું. તેનો ઉપભોગ લે અને તારી જાતિ કઈ છે એ મને કહે. ”

૧૮ હે રાજા અહીંથી સીધા હિમાલયની તળેટીમાં કોશળ દેશમાં ધનથી અને વીર્યથી સંપન્ન દેશ છે.

૧૯ “ આદિત્ય તે તેમનું ગૌત્ર છે, શાક્ય તેમની જાતિ છે. તે કુળમાંથી નીકળી હું પરિભ્રમક થયો છું, તે સંપત્તિની ઇચ્છાથી નહિ.

૨૦ “ કામોપભોગમાં મને દોષ દેખાઈ આવ્યો; એકાંતવાસ સુખકારક લાગ્યો. એથી હું તપશ્વર્ગ માટે જાઉં છું. તેમાં માફ મળે છે. ”

આ સુતની તીવ્ર ગાથામાં બોધિસત્ત્વે કાયા વાણી અને આશ્ચર્યિકાનું સંશોધન કર્યું હતું એમ કહ્યું છે. આ કાર્ય કપિલવસ્તુમાંથી નીકળ્યા પછી રસ્તામાં તેમના હાથે ચંદ્ર નહિ હોય. તે કામમાં ધજો જ સમય પસાર થયો હશે. છેવટની ગાથામાં માફ મળ તપશ્વર્ગ તરફ લાગેલું છે અને તે કરવા માટે હું હવે જાઉં છું એમ બોધિસત્ત્વ કહે છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આજારકાલામ અને ઉદ્ધક રામપુત્રના પંથમાં ‘ધજો’ વખત ગાળી બોધિસત્ત્વ રાજગૃહમાં આવ્યા હતા. અને ત્યાં ભિન્નભિન્ન પંથોના શ્રમણોની તપશ્વર્ગ જોઈ તે જ માર્ગથી પોતાના ધ્યેય પાસે જવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો, અને આવે પ્રસંગે તેમનો અને મગધ રાજાનો મેળાપ થયો.

અહીંથી ઉરવેલા પર્વત જઈ ત્યાં તપશ્વર્ગ કરવાનો કેવી રીતે નિશ્ચય કર્યો તેનું વર્ણન અરિયપરિચેતનસુતમાં મળે છે. ભગવાન કહે છે કે “ હે શિશુઓ ! તે હું કુચલ શું છે એ જાણવાના હેતુથી લોકોત્તર શાન્તિના ક્ષેપ રચાવનારી શોધ કરતો કરતો કર્મે કર્મે પ્રવાસ કરતો ઉરવેલામાં એના નિગમ પાસે આવ્યો. ત્યાં મેં રમણીય પ્રદેશ જોયો. ત્યાં સુંદર વન હતું અને ત્યાંથી નદી મંદમંદ વહેતી હતી. તેની બન્ને બાજુએ ચેત રેતીના પટ હતા અને ઉતાર સહેલો હતો અને તે અત્યંત રમણીય હતી. આ અરણ્યની ચારે બાજુએ બિશાટન માટે ગામ હતાં. ત્યાં મને એમ લાગવા માંડ્યું કે આ રમણીય પ્રદેશ છે, કુલીન માણસને તપશ્વર્ગ કરવા માટે આ રચાવ યોગ્ય છે. એમ લાગવાથી હું ત્યાં તપશ્વર્ગ કરવા બેઠો. ”

અહીંનાં પ્લાનમાં રાખવા જેવી જાણ એ છે કે અત્યંત ધીર તપશ્વર્ગ કરવા માટે પશુ બોધિમત્તને રમણીય પ્રદેશની જરૂર લાગી. રાજગૃહની પાસે આવેલા રેકરાઓ ઉપર

નિર્ગ્રંથ વગેરે શ્રમણ લોકો તપશ્ચર્યા કરતા હતા. પરંતુ બોધિસત્ત્વનું મન ત્યાં રમ્યું નહિ. અને તે દાહના બુદ્ધગયાના રમણીય પ્રદેશમાં આવ્યા. આ ઉપરથી તેમની સંતિસૌંદર્યપ્રિયતા વ્યક્ત થાય છે.

તે સમયે તપશ્ચર્યાના કયા કયા પ્રકાર અસ્તિત્વમાં હતા એનો ઉલ્લેખ મહાસીહનાદ સુતમાં મળે છે. તેની વિગતના સારાંશ અહીં આપું છું:—

ભગવાન સારિપુત્રને કહે છે “હે સારિપુત્ર! ચાર પ્રકારનું તપ કરેલું મને યાદ છે. હું તપસ્વી થયો, હું રક્ષ થયો, જીરુપ્ત થયો, અને પ્રવિવિક્ત થયો:

“હે સારિપુત્ર! મારી તપશ્ચર્યા કેવી હતી એ કહું છું. (અ) હું નાગો રહેતો હતો. લૌકિક આચાર પાળતો નહોતો.^{૧૯} હાથમાં બિશ્વા લાઇ ખાતો હતો; ‘બદન્ત! અહીં આં આંવો એમ કાઢ કહે તો તે સાંભળતો ન હતો. બેડો હોલિ’ ત્યાં આજીલા અન્નનો, મને ઉદ્દેશી કરેલા અન્નનો અને નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરતો ન હતો. જેમાં અન્ન રાંધ્યું હોય તે વાસણમાં અન્ન લાવીને આપે તો તે હું લેતો ન હતો. ખલમાંથી લાવેલો ખાવાનો પદાર્થ આપે તો તે લેતો ન હતો. બે જણા જમતા હોય તેમાંથી એકે ઉડી આપેલી બિશ્વા લેતો ન હતો. ગર્ભિણી, બાળકને ધવસવતી, અથવા પુરુષની સાથે એકાંતમાં હોય એવી સ્ત્રી પાસેથી બિશ્વા લેતો ન હતો. મેળામાં અથવા જાત્રામાં તૈયાર કરેલા અન્નની બિશ્વા લેતો ન હતો; જ્યાં કુતરા ઉભેલા હોય અથવા જ્યાં માખો બહુ હોય અને બચુબચુતી હોય ત્યાંથી બિશ્વા લેતો ન હતો. મત્તર, માંસ, દારૂ, મેરુ વગેરે પદાર્થો લેતો ન હતો. એક જ જણના ધરમાંથી બિશ્વા લઇ એક કોળીયા ઉપર જ હું રહેતો હતો, અથવા બે ધરમાંથી બિશ્વા લઇ બે કોળીયા ઉપર, (આ પ્રમાણે વધતાં જતાં) સાત ધરમાંથી બિશ્વા લઇ સાત કોળીયા ઉપર રહેતો હતો. પળાબર જ અન્ન લેતો હતો, બે પળાબર જ અન્ન લેતો હતો. (આ પ્રમાણે વધતાં જતાં) સાત પળા અન્ન લઇ તે ઉપર જ નિર્વાહ કરતો હતો. એક દિવસને આંતરે જમતો હતો, બે દિવસને આંતરે જમતો હતો. (આ પ્રમાણે વધતાં જતાં) સાત દિવસને આંતરે જમતો હતો, અથવા પખવાડીયામાં એક જ દિવસ જમતો હતો.

(આ) શાક, રયામાક, નિવાર, ચમારે ફેંકી દીધેલા ચામડાના ટુકડા, શેવાળ, જીરું, શેકેલું અનાજ, પિપ્પાક, ઘાસ, અથવા ગાયનું છાણ ખાતો હતો. અથવા અરણ્યની અંદર સહજ મળેલા ફળમૂળો ઉપર નિર્વાહ કરતો હતો. હું ચણના વસ્ત્રો ધારણ કરતો હતો, મિશ્ર વસ્ત્ર ધારણ કરતો હતો, મડદાં ઉપર નાંખેલાં વસ્ત્રો ધારણ કરતો હતો. રસ્તામાં તો ચીંથરાનાં વસ્ત્રો ધારણ કરતો હતો, વશકો ધારણ કરતો હતો, અગ્નિન મૃગચર્મ ધારણ કરતો હતો, કુશનું બનાવેલું ચીવર ધારણ કરતો હતો, રેસાનું ચીવર ધારણ કરતો હતો. લાકડાના ટુકડાનું કરેલું ચીવર ધારણ કરતો હતો, મનુષ્યના કેશની કામળ, ઘોડાના કેશની કામળ અથવા ઘુવડના પીછાનું બનાવેલું ચીવર ધારણ કરતો હતો. (અ) દાદી, મૂંઝો અને કેશ ખેંચી કાઢતો હતો. ઉભો રહી તપસ્યા કરતો હતો, ચપટ બેસીને તપસ્યા કરતો હતો. (આ) કાંટાની પથારીપર હું જાંઘતો હતો. દિવસમાં ત્રણ વાર હું સ્નાન કરતો હતો. આ રીતે અનેક પ્રકારે હું દેહદંડ કરતો હતો. આનું મારું તપ હતું.

^{૧૯} મોડું શોષ, હાથપગ ડ્રોવા વગેરે આચાર પાળતો ન હતો.

હે સારિપુત ! મારી રક્ષના કેવી હતી તે હું કહું છું. (અ) અનેક વર્ષોની ધૂળ શરીર ઉપર ચોંટી હતી. તેનો મારા અંગ ઉપર થર બાઝ્યો હતો. જેમ એકાદ તિલ્લુકના ઝાડનું થડ અનેક વર્ષોની ધૂળ ચોંટવાથી થાય છે એવો મારો દેહ થયો હતો. પણ મને એમ થતું ન હતું કે આ ધૂળનો પોપડો હું મારા પોતાના કે બીજાના હાથથી મારો કરું. એવી મારી રક્ષના થઈ હતી.

હવે મારી જીગૃહ્સા કેવી થઈ હતી તે કહું છું. (અ) હું બહુ જ કાળજીપૂર્વક જતો આવતો હતો. પાણીના ટીપા ઉપર પણ મારી તીવ્ર દયા હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં પડેલા મુક્ષમ પ્રાણીનો મારે હાથે ઘાત ન થાય તે માટે હું અત્યંત કાળજી રાખતો હતો. એવી મારી જીગૃહ્સા થઈ હતી.

હે સારિપુત ! હવે મારી પ્રવિચિતતા કેવી હતી તે કહું છું. (આ) હું એકાદ અરણ્યમાં પ્રવેશ કરી રહેતો હતો અને જેવો એકાદ ગોવાળીઆને, ઘાસ કાપનારને, લાકડાં વીણનારને અથવા જંગલની દેખરેખ રાખનાર મનુષ્યને જોતો ત્યારે ઘાડા જંગલમાંથી, વાંધામાંથી કે સપાટ પ્રદેશમાંથી સીધાસઠ દોડી છૂટતો; એટલા માટે કે તે મને જીએ નહિ અને હું તેમને જોઈ નહિ. જેવી રીતે કોઈ અરણ્ય મૃગ મનુષ્યોને જોઈ સીધા દોડી છૂટે તેમ હું દોડી છૂટતો હતો. આવી મારી પ્રવિચિતતા હતી.

(આ) જ્યાં ગાય બાંધવાની જગ્યા હોય અથવા જ્યાં શ્વેત ગાય ચરવા જ ગઈ હોય ત્યાં હાથ પગ ઉપર ચાલતો જઈ નાનાં વાહરડાનું ઊણું હું ખાતો હતો. જ્યાં મુંઘી માઈ મલમૂત્ર કાયમ હતું ત્યાં મુંઘી હું તેના ઉપર જ નિર્વીહ હરતો હતો એવું માઈ અતિ ચિત્ક બોજનરૂં હતું.

૨૦ પોતાનું મલમૂત્ર ખાવાના રિવાજ હજી પણ અધારી જેવા પંથોમાં કાયમ હોવાનું જણાઈ આવે છે. કાશીમાં તેલંગરવામી હરી એક સંન્યાસી હતા. તે નાગા રહેતા હતા. આ રીતે વર્તનારા બીજા પણ પુષ્કળ પરમહંસ કાશીમાં હતા. તે સમયે ગોહવીન નામના (આને કાશીના લોકો માં વિંદ સાહેબ કહેતા હતા.) અત્યંત લોકપ્રિય દ્વેષકર આ-ચા. ટિંકુ લોકોના રીતરિવાજની તેણે સદાનુમતિપૂર્વક માહિતી બેઠી કરી હતી. આ નાગા ફરનારા બાવા માટે તેણે એવી યુક્તિ કરી કે તેમના એક એકને પોતાના ઘેર બોલાવી મંગાવી તે પોતાનું અન્ન ખવાતું કહેતો અને તે ના હોનાં 'તમે પરમહંસ નથી ફોગટ નાગા ફરો છો' એમ કહી એમને લગાડી પહેરવાની ફરજ પાડતો.

આવો જ મસંજ એક તેલંગસ્વામી પર આવ્યો. ગોહવીન સાહેબના બંગલામાં રવામીને લઈ ગયા છે એવી બળર મળતાં વેંત તેમના રિપ્ત અને તેમને ચાલનારા મોટા પંડિતો અને બીજા મજનદાર લોકો સાહેબને બંગલે ગયા. સાહેબે બધાંને બેસાડી તેલંગ રવામીને પૂછ્યું કે તમે પરમહંસ છો શું ? હોનાં ઉત્તર મળ્યા બધાંજ માંદ ઘેર પકવેલું અનાજ ખારો કે ? એવો પોતાનો દંભરાનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તે ઉપરથી રવામીએ કહ્યું કે તમે માંદ અનાજ ખારો કે ? ગોહવીન સાહેબે કહ્યું : હું જો કે પરમહંસ નથી તો પણ કાઠનું પણ અન્ન ખાઈ છું. રવામીએ ત્યાં ત્યાં પોતાના હાથમાં રીંચ કર્યો અને તે હાથ આગળ ધરી ગોહવીન સાહેબને કહ્યું આ માંદ અન્ન; લો, આ તમે ખાઈ બતાવો. સાહેબ ચીડાયા અને ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, "આ શું માનુસને ખાવા યોગ્ય અન્ન છે ?" ત્યારે રવામીએ તે ખાઈ હાથ આડી સાફ કર્યો. સાહેબે રવામીને ઊડી દીધા એટલું જ નહિ પણ તેમની કદી તપાસ પણ કરી નહિ !

આ વાત કાશીના પંડિતો બહુ મોટા આદરથી કહે છે, અને તેવી જ રીતે આદરબુદ્ધિથી તે વાત કાશીયાત્રા નામના મસાની પુસ્તકમાં સખેલી માથ વાંચવામાં આવી છે.

“(જ) હું કોઈ એક બધું કર અરણ્યમાં રહેતો હતો. તે કોઈ અંતરંગ તે અરણ્યમાં પ્રવેશ કરે તો તેનાં શરીરનાં ફાટાં ઉભાં થઈ જાય એટલું તે બધું કર હતું. શિયાળામાં દિવસ પડતાં હું મેદાનમાં રહેતો હતો અને દિવસે હું જંગલમાં દાખલ થતો...સ્મશાનમાં માણસનાં હાડકાં જોઈને મૂકી જાઉં છો. ગામડીઆ લોકો આવી મારા પર ધૂંકતા હતા, મૂતરતા હતા, ધૂળ ફેંકતા હતા, અથવા મારા કાનમાં સળંગો ધાલતા હતા. પરંતુ તેમને વિશે મને કદી પણ પાપબુદ્ધિ થઈ ન હતી. એવી મારી ઉપેક્ષા હતી.

“(ઝ) કેટલાએક શ્રમણ બ્રાહ્મણોની એવી દૃષ્ટિ છે કે આહાર વડે આત્મશુદ્ધિ થાય છે. તે કેવળ ખોર ખાઈને રહે છે. ખોરનું ચૂર્ણ ખાય છે, ખોરનો કાઠો પીએ છે, અથવા ખોરનો જ પીએ કોઈ પદાર્થ બનાવી ખાય છે. હું એક જ ખોર ખાઈ રહેતો એવું મને યાદ છે. હું સારિપુત્ર ! તું એમ સમજીશ નહિ કે તે સમયે ખોર બહુ મોટાં હતાં. હાલ જેવાં ખોર છે તેવાં જ તે સમયે પણ હતાં. આ પ્રમાણે એક જ ખોર ખાઈ રહેવાથી મારું શરીર અત્યંત કૃશ થતું ચાલ્યું. જેવા આસીતક વેલના અથવા કાલવેલના ગાંઠા સ્પર્શ દેખાય છે તેવા મહારા અવયવના સાંધા સ્પર્શ દેખાતા હતા. મારી કેડ ઉઠના પગ જેવી દેખાતી હતી. ઘટમાળ જેવી દેખાય છે તેવી મારી કરોડ દેખાતી હતી. ભાગી ગયેલા ધરના વાંસ જેમ અડાઅવળા થઈ ગયેલા હોય છે તેવો મારો બરોડો દેખાતો હતો. મોટા કૂવામાં પડેલા નક્ષત્રના પડછાયાની જેમ મારી આંખો ઉઠી ગયેલી દેખાતી હતી. કડવા ટુંબડાને કાચું કાપી તડકામાં નાખતાં જેવી રીતે તે કરમાઈ જાય તેમ મારા માથાની આમડી ચીમળાઈ ગઈ હતી. હું જ્યારે પેટ ઉપર હાથ ફેરવવા જતો ત્યારે પૂંકની કરોડ મારે હાથે અડકતી. તેના ઉપર હાથ ફેરવવા જતાં પેટની ચામડી હાથને અડકતી. આ રીતે મારી પૂંકની કરોડ ને પેટની ચામડી એક થઈ ગઈ હતી. શૌચ માટે કે લઘુશંકા માટે બેસવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું ત્યાં જ પડતો. અંગ ઉપર હાથ ફેરવતા દુર્બલ થયેલા વાળ આપોઆપ હેઠાં પડતા હતા. આવા ઉપોગથી મારી આવી સ્થિતિ થઈ હતી.”

કેટલાએક શ્રમણબ્રાહ્મણ મગ ખાઈને રહે છે, તલ ખાઈને રહે છે, કિંવા ભાત ખાઈને રહે છે; આ જ પદાર્થની આત્મશુદ્ધિ થાય છે એવું તેમનું માનવું છે. હું સારિપુત્ર ! હું એક જ મગ, એક જ તલ, કે એક જ ચોખ્ખો દાણો ખાઈને રહેતો હતો. તે સમયે આ પદાર્થ બહુ મોટા પદાર્થ હતા એમ સમજીશ નહિ. આજ કાલના જેવા જ તે સમયે પણ તે પદાર્થો હતા; અને તેવા ઉપોગથી મારી સ્થિતિ (ઉપર પૃષ્ઠના પ્રમાણે) તેવી જ થઈ હતી.”

અંકુશાકારનું એવું કહેવું છે કે લગવને તે તપશ્વર્થી પૂર્વે અનેક જન્મોમાં કરી અને ‘તે સમયે ખોર વગેરે પદાર્થ હાલના જેવા હતા’ એ વાક્ય ઉપરથી આમ કહેવું બરાબર છે એમ જણાય છે. આ સુતના કતાંએ બુદ્ધના સમયની બિન્ન બિન્ન પ્રકારના દેહદંડની નિરર્થકતા સ્થાપિત કરવા માટે ઉપરની દૃષ્ટાંત ભગવાનના મોંઢામાં મૂકી છે એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

૨૧ હાડકાં ઉશીકું ક્યાં સિવાયની આ કલમમાં લખીને જાણીની સઘળી તપશ્વર્થી મહાનિર રખામીએ ક્યાંના દાખલો આચારંગસૂત્રમાં મળે છે.

હાડકાંનું ઉર્શીકું કરી સૂવાના શિવાજ સિવાય બાકી સર્વ (અ) કલમમાં આપેલી તપશ્ચર્યા નિર્ઘય (જન સાધુ) કરતા હતા અને આજે પણ વાળ તોડવાની, ઉપવાસ વગેરે કરવાની પદ્ધતિ તેમનામાં ચાલુ છે. (અ) કલમમાં વર્ણવેલી તપશ્ચર્યા આજીવક અને બીજા પંથના શ્રમણો કરતા હતા અને તેમાંની ઘણી રીતો બાવાવૈરાગી લોકોમાં ચાલુ છે. પોતાની વિદ્યા ખાવાનું તેલગંસ્વામીનું ઉદાહરણ ઉપર દીપમાં આપેલું છે. એ જ તેલગંસ્વામી બર શિયાળાના દિવસોમાં કેવળ માથું બદાર-રાખી ગંગામાં બેસતા હતા અને બર ઉન્હાળાના દિવસોમાં જ્યાં થઈને ચાલતાં પગે ઠામ પડે એવા ઠેકાણે ગંગાના રેતપટમાં બેસતા. કાંઠાની પથારી પર સૂનારા, પંથાગ્નિ સાધન કરનારા અને બીજા અનેક પ્રકારના દેહદંડ કરનારા બાવા વૈરાગી વાચકના જોવામાં પુષ્કળ ઠેકાણે આવ્યા હશે. તેથી એમ કહેવું જોઈએ કે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી નહિ પણ તપશ્ચર્યાની દૃષ્ટિથી આજીવક અને તે જાતેનું બીજા પંથોની ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વની પરંપરા આજે પણ કાયમ છે.

અગ્નિપરિવેસન અને મહાસમ્યક્સુત ઉપરથી એવું જણાય છે કે આ સર્વ પ્રકારની તપશ્ચર્યામાં બોધિસત્ત્વે ઉપવાસ ઉપર અધિક બાર દીધા હતા. અને તે મગ્ધો કે કુલિત્યનો ઉકાળો પીને જ રહેતા હતા.^{૨૨} અને તેથી તેમની રિતિ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ચર્મદત્તી. આ દેહદંડના માર્ગથી બોધિસત્ત્વને સુકિતનો માર્ગ મળ્યો નહિ એમાં આશ્ચર્ય શું ? કારણ તે માર્ગમાં આર્થપ્રસાદ^{૨૩} ન હતી. આ રિતિમાં પિતાના બેતરમાં જતાં જાંબુડાના ઝાડ નીચે બેસી જે ધ્યાન સુખનો પોતે અનુભવ લીધો હતો તેનું તેમને સ્મરણ થયું.

ભગવાન અગ્નિવેસ્સનને કહે છે કે, “ અમિજ્ઞાનામિ સો પનાહં પિતુ સક્કસ્સ કમ્મમ્મંતે સીતાય જમ્પુચ્છાયાય નિસિન્નો...પટમં જ્ઞાનં ઉપસમ્પજ્જ વિહરિતાં, સિયા નુ સો પસો મગ્ગો ઘોધાયાતિ । તસ્સ મદ્દ અગ્નિવેસ્સન સંતાનુસારિ ચિચ્ચાણં અહોસિ । પસો વ મગ્ગો ઘોધાયાતિ । ”

અર્થ—મારા પિતા શાકયના બેતરમાં ઝામ ચાલતું હતું તે સમયે જાંબુડાના ઝાડ નીચે શીતલ છાયામાં બેસી પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લીધાની મને સ્મૃતિ છે. હે અગ્નિવેસ્સન ! તે સ્મૃતિને અનુસરી મને વિચાર થયો કે આજ બોધનો માર્ગ હોવો જોઈએ.

દેહદંડથી અટકવાની બોધિસત્ત્વની આ દૃષ્ટિને પરિવર્તનદાણું (turning point) કહેવી જોઈએ.

આજારકાલાએ બોધિસત્ત્વને ચાર ધ્યાન અને તેની ઉપરની ત્રણ પાયરીઓ શીખવી; તેથી પિતાના બેતરમાં તેને પ્રાપ્ત થયેલું ધ્યાન આજારકાલાએ શીખવેલા ધ્યાન કરતાં બિન્ન પ્રકારનું હોવું જોઈએ. એમ જો ન હોય તો તેને આનાનપણના ધ્યાનની સ્મૃતિ શી રીતે થઈ ? તાત્પર્ય કે ગયા લેખમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જાંબુડા નીચે બોધિસત્ત્વને પ્રાપ્ત થયેલું ધ્યાન મૈત્રીમય હોવું જોઈએ અને આજારકાલાએ શીખવેલું કેવળ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી આપનારું હોવું જોઈએ. એકાગ્રતાની દૃષ્ટિથી જોતાં જન્મે ધ્યાનો સરખાં જ હતાં. પણ લોક-દરબાજીની દૃષ્ટિએ જોતાં પહેલું મહત્ત્વનું હતું. અને તેના સ્મરણથી બોધિસત્ત્વના મન ઉપર

૨૨ બુદ્ધ ધર્મ અને સંપ પૃ. ૧૦.

૨૩ તેં ફિસ્સ દેતુ । ઇમિસ્સા વેય અરિયાય પઞ્ચાય અનધિગમા । (મજ્ઞિમનિકાય.—મહાસીહનાદસુત)

સ્પષ્ટ પ્રકાશ પડ્યો. આ જ બોધનો માર્ગ એવી તેમની ખાત્રી થઈ. પરંતુ દેહદંડનો રૂઢ માર્ગ છોડી આ તવા માર્ગની શોધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કોઠે શું કહેશે એવી પણ શંકા તેમને થઈ હશે. તેનું સમાધાન તેમણે ઉપરના ઉતારાના આગળના વાક્યમાં જ કરેલું જણાઈ આવે છે.

ભગવાન કહે છે. “અગ્નિવેસ્સત ! મને એમ લાગ્યું કે મોજમજાના પદાર્થોના ભોગ વિના, અને અકુસલ વિચારો વિના જે સુખ મળે છે તે સુખથી હું શામાટે ખીંટી? ફરીથી મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે તે સુખથી હું ખીંટીનાર નથી. પરંતુ તે સુખ અત્યંત દુર્બલ થયેલા દેહને મળવાનું નથી માટે થોડો થોડો આહાર ખાવાનો મેં વિચાર કર્યો અને તે પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. તે સમયે પાંચ બિશુઓ મારી સેવા કરતાં હતા. ‘ગોતમને જે ધર્મનો બોધ થશે તે અમને પણ કહેશે,’ એમ તેઓને લાગતું હતું. પરંતુ જ્યારે મેં અન્ન ખાવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે ‘આ ગોતમ તપશ્ચર્યાથી ભ્રષ્ટ થઈ ખાવાપીવા તરફ વળ્યો છે’ એમ સાગવાથી તે પાંચ બિશુઓ મારાથી કંટાળી ચાલ્યા ગયા.”

‘કોઠે હું તપશ્ચર્યામાંથી ચ્યુત થયો છું’ એમ કહેશે એવી જે બોધિસત્ત્વને શંકા આવી તે ખરાબર હતી. આહાર લેવો શરૂ કર્યો કે તરત જ તેના સાથીઓ તેને છોડી ગયા. પરંતુ નિષ્કામ સુખના માર્ગથી જ તત્ત્વબોધ કરી લેવો જોઈએ એ બોધિસત્ત્વનો નિશ્ચય રહ્યો નહિ. સ્ત્રીપુત્ર ઉપર મમત્વથી પ્રેમ કરવો અને તેમને માટે પૈસા કમાવવા અને ખીંટી બાંજગડમાં પડવું એ કામસુખ કહેવાય. પરંતુ આખી મનુષ્યજાત ઉપર નિર્લોભપણે પ્રેમ કરવો અને પ્રાણીમાત્રની ઉન્નતિ માટે કાયા, વાચા, અને મનથી પ્રયત્ન કરવો એ નિષ્કામ સુખ છે. ખરો તત્ત્વબોધ આ જ માર્ગે થયો જોઈએ. તેની બોધિસત્ત્વને ખાત્રી થઈ અને પાંચ સાથીઓ પોતાને છોડી ગયા તો પણ ન રૂગતાં તેમણે ધર્મમાર્ગની શોધ આગળ ચલાવી.

કુટ્ટકનું મૂળ.*

[શ્રી. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ]

૧. મૂળ.

કુટ્ટક વિષે પુષ્ટળ લખાયું છે, પણ કુટ્ટકની ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઇ એ વિષે માત્ર એક જ જગ્યાએ લખેલું મારા જાણવામાં છે (જી. આર. કાયે, જર્નલ ઓફ ધિ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેન્ગોલ, માર્ચ, ૧૯૦૮). આ લેખકે કુટ્ટકની ઉત્પત્તિ ખ્રિસ્તી પ્રતોના કાલ નિર્ણયના અધકામાંથી કેવી રીતે થઇ, કુટ્ટકનું અભિલેખ સુકિલકમાંથી કેવી રીતે નીકળ્યું, તથા આ જ્ઞાન યુરોપીયો પાસેથી ભારતીયોએ કેવી રીતે લીધું તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આનો રદિયો પ્રો. સુબ્રમણ્યમ ' ધિ ઐથેન્નિકલ સોસાયટી, કલકત્તા, બુલેટિન, ૧૯૧૫ ' માં આપ્યો છે, જે વિષે પ્રો. મિત્રે ' મોડર્ન રિવ્યુ, નવેમ્બર, ૧૯૧૫ ' માં ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઉપરથી કુટ્ટકનું મૂળ સુકિલકમાં નથી એ તો સાબીત થાય છે જ, પણ કુટ્ટકની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઇ એ વિષે તેમણે અથવા બીજા કોઇ લેખકે બતાવ્યું નથી. આ વિષય પર મારું અનુમાન અને તેનાં પ્રમાણો હું નીચે આપું છું.

કુટ્ટકનો પ્રથમ ઉલ્લેખ પ્રથમ આર્યભટ્ટમાં જ મળે છે, તે પહેલાં આ વિષયનો કોઇ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી. આર્યભટ્ટ પણ આજો વિષય એ જ શ્લોકમાં બતાવી દે છે. તેની બાબા એટલી અસ્પષ્ટ છે કે તેના જૂઠા જૂઠા અર્થ જૂઠા જૂઠા લોકોએ કર્યા છે. આર્યભટ્ટીય પર એક જ દીકા ઉપલબ્ધ છે—પરમાદીધરભટ્ટની. આ દીકાકાર આર્યભટ્ટ કરતાં જોખમાં જોખા ઉ સૈદા મોડો થયો હોવો જોઇએ, કારણ કે કુટ્ટકના શ્લોકો પર તેની જે દીકા છે, તેમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ' તત્સર્વ મહાભાસ્કરીયમાખ્યસ્ય વ્યાખ્યાયાં સિદ્ધાન્તદોષીકાલ્યાયાં ચિસ્તરેણ પ્રદર્શિતમ્ । તસ્માદિદ્ અસ્માભિરનાદતમ્ । ' આ ઉપરથી તેણે ભાસ્કરાચાર્યની લીલાવતી અથવા બીજા અભિલેખ ઉપર દીકા લખી દશે

* આ લેખ સમજવા માટે નીચેના વાચનની આવશ્યકતા છે:—

(૧) આર્યભટ્ટીય, ગણિતપાદ, શ્લોકો. ૩૨, ૩૩.

(૨) બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત (બ્રહ્મગુપ્તનો) કુટ્ટકાધ્યાય.

(૩) મહાસિદ્ધાન્ત (બીજા આર્યભટ્ટનો), કુટ્ટકાધ્યાય.

(૪) ચીજગણિત (ભાસ્કરાચાર્યનું) અથવા લીલાવતીમાંથી કુટ્ટકાધ્યાય.

(૫) કોઇ પણ સિદ્ધાન્ત ગ્રંથ (જેવો કે ભાસ્કરાચાર્યનો ગણિતપાદ) માંથી મધ્યમાધિકારનો અધ્યાય.

(૬) કોઇ પણ આધુનિક ઉચ્ચ બીજા અભિલેખના પુસ્તકમાંથી પરમ્પરિત અપૂર્ણક (Continued fractions [આવૃત્ત (Recurring) પ. અ. નદિ વાંચ્યું હોય તો ચાલશે], તથા એકલાદ અનિશ્ચય સમીકરણ (Indeterminate equations of the first degree).

એમ અનુમાન થાય છે. તેથી તે જરૂર આર્યભટ્ટથી ઝોઝામાં ઝોઝા ૭ સૈકા પછી થયો હશે. આ દીકાકાર આટલો મોડો થયો હોવાથી તેના પર બે દોષ આવવાનો સંભવ છે. એક તો એ કે તે આર્યભટ્ટ પછી આટલો લાંબે કાળે થયો હોવાથી આર્યભટ્ટના અર્થની પરંપરામાં તેને હાથે ભૂલ થવા સંભવ છે. બીજો એ કે તેની અગાઉ આર્યભટ્ટ ઉપરાંત બીજા મહાન ગણિતીઓ, બ્રહ્મગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે, થઈ ગયા હોવાથી તેણે કરેલા અર્થમાં આ ગણિતીઓની કૃતિઓની છાયા પડી હોય. આથી જ જેઓ કુટુંબી મૂળ યુક્તિલક્ષ છે એમ માને છે તેઓ આ દીકાકારને આર્યભટ્ટના અર્થ વિષે પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. જો કે આપણે બીજાં સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરીશું કે દીકાકારનો અર્થ એ જ મૂળ અર્થ છે, તો પણ જ્યાં સુધી આપણે એ સિદ્ધ કર્યું નથી, ત્યાં સુધી આપણે દીકાની મદદ અર્થ ઉકેલવામાં નહિ લઈએ. દીકાનો ઉપયોગ આપણે એટલું જ ગંતાવવામાં કરીશું કે બીજાં સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી દોરેલાં અનુમાનોને દીકાથી પણ પુષ્ટિ મળે છે.

કુટુંબી ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઈ એ શોધવું સહેલું નથી. આર્યભટ્ટ એ વિષે કંઈ કહેતા નથી, તેમ જ આ વિષયના પૂર્વવિકાસના કોઈ શેષો ઉપલબ્ધ નથી. આર્યભટ્ટ તો આ પ્રકરણનાં કોઈ ઉદાહરણ પણ આપતો નથી. આર્યભટ્ટ પછીના ધણાખરા ગણિતીઓ, જેવા કે બ્રહ્મગુપ્ત, બીજા આર્યભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે કુટુંબનાં ઉદાહરણો આપે છે, પણ તે 'નિરમ્' કુટુંબનાં. આર્યભટ્ટ તો 'નિરમ્' તેમ જ 'સામ' બંને જાતનાં કુટુંબ આપે છે. આ બધાં નિરમ્ કુટુંબનાં ઉદાહરણો મૂળગણિતનાં છે. ભગવત્પ્રશ્નમાંથી ગતભગણ અને અહર્ગણ શોધી કાઢવા એ ઉદાહરણોનો હેતુ છે. સાથે કુટુંબને લગતાં આવાં ઉદાહરણો મળી શકતાં નથી તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે તે ઉદાહરણો પણ મૂળગણિતનાં હોવાં જોઈએ. એટલે કુટુંબી ઉત્પત્તિ મૂળગણિતમાંથી થઈ હોવી જોઈએ. આ તદ્દન વાસ્તવિક લાગે છે, કેમ કે સર્વ ભારતીય ગણિતની શોધ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર માટે જ થઈ છે. એવો ગણિતનો એક પણ વિષય નથી કે જોનો જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં ઉપયોગ ન હોય. એટલું જ નહિ; જ્યોતિષ શાસ્ત્રને માટે આવશ્યક એવું જેટલું ગણિત છે તે, ગમે તેટલું ચિદ્ર દેાય તો પણ, જોણી કાઢવાને ભારતીય ગણિતીઓએ જ્યાં સુધી તેઓનાથી બની ત્યાં સુધી મહેનત કરી છે. આ બધું જોતાં મૂળ ગણિતને આવશ્યક એવો કુટુંબ એમણે મૂળગણિત માટે જ જોણી કાઢ્યો હોય એમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. હવે આ શોધ કેવી રીતે થઈ હશે તે જોઈએ.

મૂળગણિત જરા અટપટું છે, અને તેથી તેમાં કોઈ કોઈ વખત ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. આ ભૂલ પકડવાનો સૌથી સરસ માર્ગ એ છે કે એક વખત જે રીતે આપણે ગણિતે કર્યું હોય તે ગણિતનો ખિલકૂલ આશ્રય લીધા વિના તે રીતથી સ્વતંત્ર કોઈ બીજી જ રીતે ગણિત કરવું અને જો આ બીજી રીતે પણ પહેલી રીત પ્રમાણે જ જવાબ આવે તો આપણું ગણિત ખરું સમજવું. આવી તાણા મેળવવાની રીત ઉપરથી જ કુટુંબી ઉત્પત્તિ થઈ છે.

ધારો કે આજનું મધ્યમ મૂળગણિત ખરું છે કે નહિ તેની આપણે ખાતરી કરી છે. કોઈ પણ બે મધ્યમ મૂળ લો. ધારો કે એ બે મૂળોનો કોઈ પણ મધ્યમ યોગ થ

દિવસ (સાવન) પહેલાં થયો હતો* અને ધારો કે એક ભગણુ માટે અનુક્રમે $\frac{ક}{સ્વ}$ અને $\frac{કા}{સ્વા}$ દિવસ (સાવન) લાગે છે. તેથી ચ દિવસ દર્મ્યાન પહેલાં થઈના ભગણુ

$$= ચ \div \frac{ક}{સ્વ} = \frac{સ્વચ}{ક} = ર + \frac{ગ}{ક} \text{ (ધારો) . તેમજ ચ દિવસ દર્મ્યાન ખીલ થઈના ભગણુ}$$

$$ચ \div \frac{કા}{સ્વા} = \frac{સ્વાચ}{કા} = ર + \frac{ગા}{કા} \text{ (ધારો) .}$$

આ ઉપરથી નીચલાં બે સમીકરણો ઉત્પન્ન થાય છે:—

$$સ્વચ = ફર + ગ ..... (૧)$$

$$\text{અને } સ્વાચ = કારા + ગા ... (૨)$$

આ બંને સમીકરણોમાં $\frac{ક}{સ્વ}$, $\frac{કા}{સ્વા}$ સાત છે કેમ કે $\frac{ક}{સ્વ}$ અને $\frac{કા}{સ્વા}$ એ અનુક્રમે અહોના એક ભગણુના દિવસો છે. તેમજ ગ અને ગા પણ સાત છે, કેમ કે $\frac{ગ}{ક}$ અને $\frac{ગા}{કા}$ એ આજની ગ્રહસ્થિતિ ભગણુ ભાગમાં દર્શાવે છે. ચ, છેલ્લા મધ્યમ યોગથી આજ સુધીના દિવસો અને ર, રા આ વખત દર્મ્યાન પૂર્ણ ભગણુ અસાત છે.

ધારો કે અનુમાનથી અથવા કુદૃઢવિધિથી પહેલા સમીકરણમાં ચ નું એક મૂલ્ય ચ મળે છે, તેથી

$$ચ = ફટ + ચ ..... (૩)$$

એ ચ નું વ્યાપક મૂલ્ય છે અને તે ટ ને કોઈ પણ પૂર્ણાંક મૂલ્ય આપવાથી મળે છે. તેમજ ખીલ સમીકરણમાંથી

$$ચ = કાટા + ચા ..... (૪)$$

છેલ્લાં બે સમીકરણોની બાદબાકીથી

$$ફટ - કાટા = ચા - ચ ..... (૫)$$

અહિં ફ, કા, ચ, ચા સાત છે અને જો ટ, ટા ને અસાત ગણી કુદૃઢવિધિ કરીએ તો ટ, ટા નાં વિવિધ મૂલ્યો માલમ પડશે. તે (૩) અથવા (૪) માં મૂકવાથી ચ નાં વિવિધ મૂલ્યો આવશે.

છેલ્લા મધ્યમ યોગની તિથિ માલુમ હોય તો પણ અંધિક્ર તિથિ, ક્ષય તિથિ, અધિક માસ, ક્ષય માસને લીધે મધ્યમયોગથી આજસુધીના બરાબર દિવસો કાઢવા એ જરા અટપડું છે. તો પણ આ દિવસોના અડસટો તો કાઢી શકાય. અને આ અડસટો ચ નાં આવેલાં મૂલ્યો સાથે સરખાવતાં ચ નું કયું મૂલ્ય અહિં લાગુ પડશે તે જણાઈ આવશે. ખીલને રસ્તો એ છે કે ખીલ કોઈ બે મઠ ઉપરથી ઉપર પ્રમાણે જ ચ નાં મૂલ્યો કાઢવાં. આ બે મૂલ્યમાલાઓમાં જે મૂલ્ય બંનેમાં એક જ હોય તે ચ નું ખરું મૂલ્ય જણવું. ખીલ

* અગાઉ જેટલા વાગ્યે મધ્યમ યોગ થયો હતો તેટલા જ વાગ્યાનું આજનું મધ્યમ ગણિત કરવું, જેથી ચ પૂર્ણાંક રહે.

કોષ એ ગ્રહપરથી પણ ચ તું મૂલ્ય તેજ આવી શકેલું હોય અથવા ચ ના તે મૂલ્યથી ગણિત કરતાં નો બીજાં મધ્યમ ગ્રહગણિતો મળી રહેતાં હોય, તો આપણો તાળો મળી રહ્યો એમ સમજવું.

અહિં એક એ ઠેકાણે કુટુંબવિધિ કરવાનો કલો છે તે કેવી રીતે કરવો એ હવે જોઈએ. આપણે છેલ્લું સમીકરણ લઈએ.

$$\text{કટ} - \text{કાટા} = \text{ચા} - \text{ચ}$$

$$\therefore \text{ટ} = \frac{\text{કાટા} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ક}}$$

$$\text{ધારો કે કા} = \text{કપ} + \text{ક}$$

$$\therefore \text{ટ} = \text{પટા} + \frac{\text{કટા} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ક}}$$

ટ પૂર્ણાંક હોવાથી $\frac{\text{કટા} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ક}}$ પણ પૂર્ણાંક હોવું જોઈએ.

ધારો કે તે લ ની બરાબર છે.

$$\therefore \text{ટા} = \frac{\text{કલ} - (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ક}}$$

ધારો કે ક = ચક + મ

$$\therefore \text{ટા} = \frac{\text{ચલ} + \text{મલ} - (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ક}}$$

$$\text{ધારો કે } \frac{\text{મલ} - (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ક}} = \text{ચ}$$

$$\therefore \text{લ} = \frac{\text{કચ} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{મ}}$$

ધારો કે ક = મમ + મા

$$\therefore \text{લ} = \text{મચ} + \frac{\text{માચ} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{મ}}$$

હવે ધારો કે આપણે ચ ની એવી કિંમત શોધી શકીએ કે જ્યાં

$$\frac{\text{માચ} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{મ}} = \text{કોષ પૂર્ણાંક} = \text{શ (ધારો) થાય.}$$

$$\therefore \text{લ} = \text{મચ} + \text{શ}$$

$$\text{ટા} = \text{ચલ} + \text{ચ}$$

$$\text{ટ} = \text{પટા} + \text{લ}$$

ઉપરની ગણના પ્રમાણે ક અને કા નો દરબાજકની રીતે બાગાકાર કરીએ તો નીચે પ્રમાણે થાય:—

ક) કા (પ
-કપ
ફ) ક (વ
-વફ
ભ) ક (મ
-મમ
મા
મ) માય + (ચા-ચ) (શ
માય + (ચા-ચ)
- -

હવે આપણે આર્યભટ શું કહે છે તે જોઈએ:—

અધિકાગ્રભાગહારં છિન્ધ્યાદૂનાગ્રભાગહારેણ ।

શેષપરસ્પરમક્તં મતિગુણમગ્રાન્તરે ક્ષિતમ્ ॥

અધરપરિગુણિતમન્ત્યયુગૂનાગ્રચ્છેદમાજિતે શેષમ્ ।

અધિકાગ્રચ્છેદગુણં દ્વિચ્છેદાગ્રમધિકાગ્રયુતમ્ ॥

આર્યભટીય, ગણિતપાદ, શ્લોક ૩૨-૩૩.

અહિં સ્વયં = કર + ગ અને સ્વાય = કારા + ગા એવાં બે સમીકરણો છે. પહેલાનું અમ્ ચ છે અને બીજાનું ચા છે. આ બેને અગ્રો દહેવાનું કારણ એ કે આગળ જે બે સમીકરણો (ય = કટ + ચ અને ય = કાટા + ચા) ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આ પ્રમાણે લખી શકાય.

ક) ય (ર
-કટ
ચ અને
કા) ય (રા
-કાટા
ચા

એટલે ય ને અનુએ ક, કા એ ભાગીએ તો ર, રા ભાગમાં આવે છે અને ચ, ચા અમ્ એટલે શેષ વધે છે તેથી જ રીતે ઉપરનાં બે સમીકરણોને વિષે આમ બોલી શકાય:—ય ને સ્વ એ ગુણી ક એ ભાગીએ તો ર ભાગમાં આવે અને ગ શેષ વધે, તથા ય ને સ્વા એ ગુણી કા એ ભાગીએ તો રા ભાગમાં આવે અને ગા શેષ વધે (આ ઉપરથી જોને સામ કુદક કહે છે તે આવું હોય છે:—અમુક રકમને કોઈ આપેલી સંખ્યાએ ગુણી કોઈ આપેલી સંખ્યાએ ભાગતાં કોઈ આપેલો શેષ વધે છે, અને તે જ સંખ્યાને કોઈ બીજી આપેલી સંખ્યાએ ગુણી કોઈ બીજી આપેલી સંખ્યાએ ભાગતાં કોઈ બીજો આપેલો શેષ વધે છે. તો તે સંખ્યા કઈ? હવે જો ચા એ ચ કરતાં મોટો હોય તો કા એ અધિકાગ્ર કુદકનો ભાગદાર (ભાગક) છે. તેમ જ કા એ બીનાગ્ર કુદકનો ભાગદાર છે. હવે શ્લોક કહે છે કે, અધિકાગ્રભાગહારં છિન્ધ્યાદૂનાગ્રભાગહારેણ, એટલે અધિકાગ્ર ભાગદાર કા ને બીનાગ્ર ભાગદાર ક થી ભાગો. પછી શેષપરસ્પરમક્તમ્ એટલે શેષને પરસ્પર ભાગો. આવી રીતે ભાગતાં આપણે જોયું કે અમુક વખત પછી મા શેષ આવે છે. આને મતિ-ગુણમ્ એટલે કોઈ કદ સંખ્યા ય થી ગુણીને અગ્રાન્તરે એટલે અગ્રોના અંતર ચા-ચ

માં ક્ષિત્ત્વ એટલે ઉમેરીને તે જ લાજક મ એ ભાગતાં જ થી નિઃશેષ ભાગ જાય છે. પછી લબ્ધિઓ, મતિ અને નિઃશેષ લબ્ધિની વધી આ પ્રમાણે થાય:—

!	પ	પ	પ	ટ
	વ	વ	ટા	
	મ	લ	લ	
	ઘ	ઘ		
	જ			

પછી અઘરુપરિગુણિતસ્ એટલે મવ તે અન્વયયુક્ એટલે મવ + જ આવ્યું, પણ મવ + જ = લ એ આગળ આવ્યું છે, માટે લ ને મના સ્થાનમાં લખી જ ને કાઢી નાખતાં બીજી વધી આવી. તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ કરતાં વલ + ઘ આવ્યું, પણ તે ટા ની બરોબર છે એમ આવી ગયું છે માટે બીજીની પેઠે જ ત્રીજી વધી થઇ અને એ જ પ્રમાણે ચોથી વધી થઇ આ પ્રમાણે ટ અને ટા નું એક એક મૂલ્ય મળ્યું.

ધારો કે આ બે મૂલ્યો અનુક્રમે ત અને તા છે, વળી ધારો કે ત = કાદ + ન અને તા = કદ + ના, તો

$$ક (કાદ + ન) - કા (કદ + ના) = ચા - ચ$$

$$* કન - કાના = ચા - ચ.....(૬)$$

આ ઉપરથી ન અને ના પણ ટ અને ટા નાં મૂલ્યો થયાં. તા ને કનાગ્રચ્છેદ્ ભાજિતે એટલે ક થી ભાગતાં શેષસ્ ના વધે છે, તેને અધિકાગ્રચ્છેદગુણસ્ એટલે કા થી ગુણતાં કાના આવ્યું, તે અધિકાગ્રયુતસ્ એટલે ચા માં ઉમેરતાં કાના + ચા આવે છે તે ય નું મૂલ્ય છે એમ (૪) જોતાં મારુમ પડશે.

આ ય ને સ્વેદકમાં દ્વિચ્છેદાગ્રમ્ કહ્યું છે, કારણ કે તેને બે છેદ અને બે અગ્ર છે:—ક છેદથી ભાગતાં ચ અગ્ર, કા છેદથી ભાગતાં ચા અગ્ર.

આ રીતે આપણા મનતઃપ્રયત્ન સ્વેદકોતો અર્થ અક્ષરે અક્ષર જેસી જાય છે. દીકામાં જોશો તો પણ એ જ અર્થ જણાશે.*

* આ દીકાની જે પ્રતો મેં જોઈ છે તે બધીમાં એક ભુલ રહી ગઈ છે, તે ઉપર અહિં જ ધ્યાન ખેંચી લઉં. ડૉ. કર્નની પ્રમાણશૂત આવૃત્તિ પણ આ ભુલથી સુક્ત નથી. દીકામાં આપેલા પહેલા ઉદાહરણમાં વધી ૩ આમ આપી છે, તે ૩ આમ જોઈએ એટલે

૧	૧
૧	૧
૬	૧
૧	૬
	૧

વચમાં બે એકડાને બદલે ત્રણ એકડા જોઈએ, તેમ જ ફલવધી ૩. આમ આપી છે,

તે પણ ૩ આમ જોઈએ. દીકામાં સમજાવ્યા પ્રમાણે આંદડા આમ જ જોઈએ, નહિ તો ૧ દીકામાં ખતાવેલાં ૭૩ અને ૨૦ મૂલ્યો આવે નહિ. આમ છતાં આ ભુલ ૧ ઉપર હજી કોઇનું ધ્યાન નથી ગયું એ નવાઇ છે.

અહિં આપણે 'સાથ' અને 'નિરઘ' કુટુંબ વિષે જરા વધારે ખુલાસો કરી લઈએ. અમુક રકમને જ એ ગુણી કા એ ભાગતાં જ શેષ વધે છે અને તે જ રકમને જ એ ગુણી કા એ ભાગતાં જા શેષ વધે છે, તો તે રકમ કય? આવો દાખલો સાથ કુટુંબનો છે, કેમકે જો તે રકમને ય ધારીએ અને લખીએ અતુકમે ર અને રા ધારીએ તો

સ્વય = કર + ગ

અને સ્વાય = કારા + ગા

આવાં સમીકરણો ઉત્પન્ન થાય. આ સમીકરણોનો ધિચાર આપણે કર્યો છે, અને તેમાં જ અને જા એવાં બે અંગ્રેજી મદદ લીધી છે. મારે આવા કુટુંબને 'સાથ' કહે છે.

કોઈ સંખ્યાને કાએ ગુણી કાએ ભાગતાં જ શેષ વધે છે તો તે સંખ્યા કય? આવો દાખલો 'નિરઘ' કુટુંબનો છે. ધારો કે તે સંખ્યા ૮ છે અને લખી ૮ છે, તો કટ=કા-ટાનઢ. આવું જ સમીકરણ કટ=કાટાન(ચા-ચ) આગળ આવી ગયું છે. આમાં આપણે ઉપરના દાખલા પ્રમાણે અઘ લેતા નથી, પણ સીધો જ કુટુંબ કરીએ છીએ મારે આને 'નિરઘ' કુટુંબ કહે છે.

૨. સામે પક્ષ અને સમાધાન

હવે શ્રી. દાયે વાળો પક્ષ શું કહે છે તે જોઈએ. કુટુંબની ઉત્પત્તિ વિષે તે જ કહે છે, તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:-

"જૂના વખતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના અધડાઓમાંથી હિંદુ ગણિતનો વિકાસ થયો. અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના ખ્રિસ્તીઓ ધાર્મિક પંચાંગ વિષે ખૂબ લાડતા. ઇસવી ખ્રીજ સૈકામાં ઇસ્ટરના દાસ નિર્ણય મારે મોટા અધડાઓ થયા હતા. નાઇસની સભા (ઇ. સ. ૩૨૫)માં આનો નિર્ણય થયો હતો, પણ વરસો વરસ તારીખ નક્કી કરવાનું કામ અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના વિદ્વાનોને સોંપવામાં આવ્યું હતું. હાયોઈન્ટસ લગભગ ઇ. સ. ૩૯૦-૪૫૦માં હતો અને તેના દીકરા દાહોર્ય-સને આ અધડાપેર અલેક્ઝાન્ડ્રિયન ખ્રિસ્તીઓએ ઇ. સ. ૪૧૫માં મારી નાખ્યો હતો. આઈ-બટનો જન્મ ઇ. સ. ૪૭૬ માં થયો હતો.

પંચાંગની બાબતમાં જ કુટુંબનો સૌથી વિશેષ ઉપયોગ છે. આઈબટનો કુટુંબ વિધિ પહેલાં તો ન સમજાય તેવો લાગે છે, પણ તે નીચેના દાખલાથી સ્પષ્ટ થશે:-

ખ્રિસ્તીઓનું ૧જું વર્ષ તે 'મૌર' ચક્રનું ૧૦ મું અને 'મેટાનિક' ચક્રનું ૨ જું વર્ષ છે. તો તે 'હાયોનિસ્મન' ચક્રનું કેટલામું વર્ષ હશે ?

*સાથ અને નિરઘ ચળેટોનો પ્રયોગ આ સિવાય એક ખીજ અર્થમાં પણ આ લેખમાં આગળ કરવામાં આવશે. અધવચમાંથી જ 'મતિ' લઈને કુટુંબ કરવાની આઈબટ અને ઘણા ગુમતી પદ્ધતિને 'સાથ' અને ૧ શેષ મુંદી બાગાકાર લઈ જવાની ખીજ આઈબટ અને બારકરાચાર્યની પદ્ધતિને 'નિરઘ' કહીશું. આ બે અર્થો વચ્ચે ભેદ તો છે જ પણ તે સંદર્ભ પરથી સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવો છે. લખાણ વાળી જાગા વારે વારે વાપરવાની અગત્યને લઈને ઉપલો અર્થસંકેત કરવો પડ્યો છે.

‘સૌર’ ચક્ર ૨૮ વર્ષનું, ‘મેટાનિક’ ચક્ર ૧૯ વર્ષનું અને ‘હાયોનિશ્યન’ ચક્ર ૨૮×૧૯ વર્ષનું છે.”

આ પ્રમાણે શ્રી કાયેનું મન્તવ્ય છે. આ માત્ર કલ્પના જ છે, કેમ કે અલેક્ઝાંડ્રિયાનું આ ગણિત હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાની કોઇ સાબિતી તેમણે આપી નથી, એટલું જ નહિ, પણ ખુદ હાયોઈન્ડસમાંથી કે કોઇ ખીજા અલેક્ઝાંડ્રિયન ગણિતીઓના ગ્રંથમાંથી આવી પદ્ધતિ તેમણે ખતાવી નથી. ત્રણ ચક્રો ચાલતાં હતાં એ ખરું છે, પણ ખિરતીઓનું ૧૬૦ વર્ષ તે ‘સૌર’ ચક્રનું ૧૦ મું, ‘મેટાનિક’ ચક્રનું ૨૦મું, અને ‘હાયોનિશ્યન’ ચક્રનું ૪૫૮મું વર્ષ છે એમ જાણ્યા પછી કુટુંબવિધિની જરૂર રહેતી નથી, અને આટલું તો સામાન્ય ગણતરીથી પણ જણાય છે. આર્યભટ્ટ પહેલાંના કોઇ દેશી કે પરદેશી ગણિતમાં આર્યભટ્ટના જેવી પદ્ધતિ આપવામાં આવી નથી. આર્યભટ્ટના કાળમાં ભારતીયોનું ગણિત-જ્ઞાન, તાર્કિક ભૂમિતિ બાદ કરતાં, અન્યદેશીઓના કરતાં વધારે ઉંડું હતું, તથા તેમનું મધ્યમ ગ્રહગણિત તેમજ સ્પષ્ટ ગ્રહગણિત પણ એકંદરે ખીજાઓના કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ હતું એ તો હવે જગતના જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઇતિહાસની એક સિદ્ધ વાત છે. નિરમ્ય કુટુંબ એ સાથે કુટુંબ થી જ નીકળ્યું છે એમ આપણે આગળ ખતાવીશું, તથા નિરમ્ય કુટુંબમાં વિશિષ્ટ ભારતીય ગ્રહગણિતનાં જ ઉદાહરણો આપ્યાં છે. આટલાં પ્રમાણે છતાં, અને વિરુદ્ધ પક્ષમાં એક પણ પ્રમાણ ન હોવા છતાં, માત્ર આર્યભટ્ટ આ ખિરતી ગ્રહગણિતની પછી જન્મ્યો એ એના એક જ દોષની ખાતર, કુટુંબ પદ્ધતિ અલેક્ઝાંડ્રિયામાંથી આવી એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી.

કુટુંબ પદ્ધતિ તૈયાર બહારથી ન આવી હોય તો પણ તે યુક્લિડમાં આપી જ છે, યુક્લિડના એક એ સિદ્ધાન્તોના ઉપસિદ્ધાન્ત જેવીજ તે છે તેથી ભારતીયોએ કંઈ નવું બોળી કાઢ્યું નથી એમ ‘કાયે’ પક્ષનું કહેવું છે. કુટુંબ પદ્ધતિ વિષે યુરોપે ૧૯ મા સૈકામાં જાણ્યું. પરંપરિત અપૂર્ણાકથી અનિશ્ચય સમીકરણ છોડવાની રીત, જે ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કુટુંબ જ છે, તે જ્યારે ૧૭ મા સૈકામાં ઍપલર (Euler) બોળી કાઢી ત્યારે તે નવી શોધ મનાઈ. અને જ્યારે યુરોપે કુટુંબ વિષે જાણ્યું, ત્યારે ત્યાંના ગણિતીઓને લાગ્યું કે આ વાત અગાઉ જણાઈ હતી, તો ઍપલર વગેરેની કેટલીએ મહેનત બચી જાત. જો કુટુંબ પદ્ધતિ એ યુક્લિડના જ ઉપસિદ્ધાન્ત જેવી છે, તો ઍપલરની શોધ તે નવી શોધ કેમ મનાઈ? અને કુટુંબ યુરોપીઓના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે ઍપલર વગેરેએ નકામી મહેનત લીધેલી તેનો શરક સા માટે થયો?

હવે યુક્લિડની પદ્ધતિ શી છે તે જોઈએ. શ્રી. કાયેના જ શબ્દોમાં:—

“ક અને જ નો દ્વિભાજક કાઢતાં ધારો કે નીચે મુજબ ભાગાકાર આવે છે:—

૨) ક (અ_૧

—અ_૧જ

૨_૧) જ (અ_૨

—અ_૨૨_૧

૨_૨) ૨_૧ (અ_૩

—અ_૩૨_૨

૨_૩) ૨_૨ (અ_૪

—અ_૪૨_૩

વગેરે

૨_૪

૬. હવે યુક્તિ, સ્કંધ ૭, સિદ્ધાન્ત ૧ અને ૨, તથા સ્કંધ ૧૦, સિદ્ધાન્ત ૨ અને ૩ પ્રમાણે:—

$$r_1 = k - a_1x$$

$$r_2 = k(-a_2) + x(1 - a_1a_2)$$

$$r_3 = k(1 + a_2a_3) + x(-a_2 - a_3 - a_1a_2a_3)$$

$$r_4 = k(-a_2 - a_4 - a_2a_3a_4) + x(1$$

$$+ a_1a_2 + a_1a_4 + a_2a_3a_4 + a_1a_2a_3a_4)$$

રત = $(-1)^{n+1}(કલ-લમ)n$ થી લ અને મ એ a_1, a_2 વગેરેથી બનેલી સંખ્યા છે.

હવે જો $રત=1$ હોય તો k અને x પરસ્પર અવિભાજ્ય હોવા નોંધએ, કારણ કે જો તેમ ન હોય તો ધારો કે તેમનો કોઈ સાધારણ અવયવ k છે, અને ધારો કે $k=કાફ$ અને $x=લાફ$ તો $કાફલ-લાફમ=1$. ∴ $કા(કાલ-લામ)=1$ અર્થે જો પૂર્ણાંક સંખ્યાનો ગુણકાર ૧ ની બરાબર થાય છે તે અશક્ય છે.

જો $કલ-લામ=મ$ અને જો $કલ-લામ=1$, તો $કલમ-લામમ=મ$

$$∴ ક(લ-લમ)-લ(લા-મમ)=0$$

$$∴ \frac{લ-લમ}{લા-મમ} = \frac{લ}{ક}$$

વળી $ક$ અને $લ$ પરસ્પર અવિભાજ્ય હોવાથી $લ-લમ=મલ$ અને $લા-મમ=કલ$. (યુક્તિ, સ્કંધ ૭, સિદ્ધાન્ત ૩૩), ત્યાં ત કોષ્ટક પછી પૂર્ણાંક છે.

$કલ-લામ=મ$ માં જો $ર_3=1$ હોય તો

$$ક = a_3 + a_4 + a_2a_3a_4$$

$$લ = 1 + a_1a_2 + a_1a_4 + a_3a_4 + a_1a_2a_3a_4$$

$$∴ લ = લત + લમ$$

$$= ત(1 + a_1a_2 + a_1a_4 + a_3a_4 + a_1a_2a_3a_4) - મ(a_1 + a_3 + a_1a_2a_3)$$

અને $લા = કલ + મમ$

$$= ત(a_2 + a_4 + a_2a_3a_4) + મ(1 + a_2a_3)$$

હવે આંશભટ્ટના નિયમ પ્રમાણે વધી રચતાં a_1 આ પ્રમાણે આવે છે તેના ઉપર a_2 તેજી દેલી ક્રિયા કરતાં છેવટનું a_3 પરિણામ નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

ત $a_4=મ$

$$ત(1 + a_1a_2 + a_1a_4 + a_3a_4 + a_1a_2a_3a_4) - મ(a_1 + a_3 + a_1a_2a_3)$$

પણ આ મલ + લમ ની બરાબર છે અને તે $લ$ ની બરાબર છે. "

આ પ્રમાણે થી, કોષ્ટકનું મૂળ યુક્તિમાં દર્શાવેલું છે. પણ આ ઉપપત્તિ જો સામગ્રી હોય તો નિરૂપ કુદરે જ સામે, સામ કુદરે તો ન જ સામે. પણ આપણે જોઈએ

આર્થભટ તો સાથ કુટુંબની વાત કરે છે. આ દલીલમાંથી બચવા શ્રી. કાયે અગ્રનો અર્થ આપણે કરીએ છીએ તેવો ન કરતાં મૂળનો, આરંભનો (original) એવો કરે છે અને તેમ કરીને દક્ષા જે શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

“ મોટા મૂળ ભાગદારને નાના મૂળ ભાગદારથી ભાગો, અને શેપને પરસ્પર ભાગો. મૂળ અંતર સહિત કોઇ ઇષ્ટ સંખ્યા ઉમેરો. નીચેનાને ઉપરનાથી શુણ્ઠિ અને છેલ્લું ઉમેરો. નાના મૂળ ભાગદારથી ભાગો અને શેપને મોટા મૂળ ભાગદારથી શુણ્ઠિ અને મૂળ મોટા શેપ ઉમેરો, જેથી છેવટનું પરિણામ આવે. ”

મૂળ શ્લોકો દ્વિચ્છેદાગ્રમ્ અને અધિકાગ્રયુતમ્ એ શબ્દો જ બતાવે છે કે અહિં અગ્ર શબ્દ વિશેષણ નહિ પણ નામ છે. વળી ‘ મૂળ મોટા શેપ ’ એમ કહેવાનું કારણ શું? નિઘ્ન કુટુંબમાં તો એક જ શેપ હોય છે. વળી દ્વિચ્છેદાગ્રમ્ એનો અર્થ ‘ જેથી છેવટનું પરિણામ આવે ’ એવો કર્યો છે. જરૂર એ છેવટનું પરિણામ તો છે જ, પણ નિઘ્ન મન્તવ્યથી તેનો અક્ષગર્થ બેસતો નથી. વળી નિઘ્ન કુટુંબમાં ‘ શેપને મોટા મૂળ ’ થી તે છેવટ સુધી બતાવેલી ક્રિયા કરવાની કંઈ જરૂર જ નથી, કરવાથી કંઈ ઉપયોગી પરિણામ આવતું નથી. શ્રી. કાયે કહે છે કે આ ક્રિયા તો ‘ ડાયોનિસ્યન ’ ચક્ર માટે છે. પણ આમ માનવાથી તો કુટુંબ સાથે સિદ્ધ થાય છે અને સાથે કુટુંબ તો યુક્તિસમાંથી નીકળતું નથી.

અગ્ર શબ્દ અહિં નામ છે અને વિશેષણ નથી તેનો પુરાવો બ્રહ્મયુગમાંથી પણ મળે છે. જોને આર્થભટ અગ્રાન્તરે ક્ષિત્તમ્ કહે છે તેને જ બ્રહ્મયુગ અગ્રયોરન્તરેણ સંયુક્તમ્ કહે છે અને છેવટે મધ્યમગ્રમ્ એમ પણ કહે છે (જુઓ દ્વાદશસ્કુદ સિદ્ધાન્ત, કુટુંબાધ્યાય, સ્લોક ૩, ૪, ૫ આગળ આપા છે તે).

આ ઉપરથી અગ્ર શબ્દ નામ છે એ સિદ્ધ થાય છે, અને તે શ્રી. કાયેના અર્થમાં વપરાયેલ નથી. શ્રી. કાયે મત્તિગુણમ્ તો અર્થ ‘ કોઇ ઇષ્ટ સંખ્યા ’ એવો કરે છે. આ ઉપરથી કરેલું ગણિત તો ખોટું આવે છે. આવો અર્થ કરવામાં શ્રી. કાયેને કોઇ લાભ નથી, ઉલટી હાનિ છે, કેમકે આ રીતે કરેલું ગણિત તો મળતું નથી, છતાં તેમણે આવો અર્થ કર્યો છે, તે ઉપરથી માત્ર એક જ વાત સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ કે તેમને આ શબ્દોનો અર્થ સમજાયો નથી.

પણ કુટુંબ યુક્તિસપરથી નીકળ્યો નથી એનો મોટો પુરાવો તો એ છે કે આ બે પદ્ધતિઓ તદ્દન જુદી છે. યુક્તિસપરથી રીતે તો $રન = ૧$ ન થાય ત્યારપછી જ અગ્રાતોમાં મૂલ્યો કાઢી શકાય છે. પણ આપણે તો જોયું કે કુટુંબમાં આવી રીતે જરૂર નથી કે પહેલાં પણ જો કોઇ પણ શેપને કોઇ સગવડ પડતી સંખ્યાએ શુભી અર્થાંતર કરેરી ચાલુ ભાગદાર નિઃશેષ ભગાય-આવી કોઇ સગવડ પડતી સંખ્યા જો અમે ત્યારે પણ અનુમાની શકેલો-તો તે જ વખતે ભાગદાર પડતો મૂલ્યમાં હસ્ત નથી. એટલું જ નહિ; પ્રો. મુકુન્દમદારે અતીત વ્યા પ્રમાણે કુટુંબને $રન = ૧$ થી આગળ $રન = ૦$ સુધી પણ લઈ શકાય છે. એટલે યુક્તિસપદ્ધતિ કુટુંબનો જ એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. યુક્તિસપદ્ધતિનો સમાવેશ કુટુંબમાં થાય છે, કુટુંબનો સમાવેશ યુક્તિસપદ્ધતિમાં થતો નથી. વળી જન્મે પદ્ધતિઓનાં પદો સરખાવવાથી માલુમ પડશે કે પદો પરસ્પર મળતાં જ નથી. એક પદ્ધતિ એક છેડેથી તો બીજી બીજી

છેડેથી ચાલે છે. માત્ર છેવટનાં પદ્ધિઓ સરખાં આવે છે. યુક્તિસપદ્ધતિનાં રૃ, રૃ વગેરેનાં મૂલ્યો તથા કુટ્ટ પદ્ધતિનાં લ, ટા, ટ વગેરેનાં મૂલ્યો જોવાથી આની ખાતરી થશે.

વળી યુક્તિસની રીતે તો પહેલાં ૧ શેપનું જ ગણિત કરવું પડે છે, ત્યાર પછી જ આપેલા શેપનું ગણિત થઈ શકે છે. જેમકે ઉપર જતાંનું તે મુલ્ય કલ-સ્તમ = ૧ ઉપરથી કલગ-સ્તમગ = ગ નીકળે છે. વળી 'મતિ' પણ પાછળથી જ લઘુ શેકાય છે. જેમ કે ઉપર ટ = લગ + સ્તમ અને ટા = મગ + કત પાછળથી જ આવે છે. પણ કુટ્ટપદ્ધતિમાં તો 'મતિ' અને શેપ વગર પછી પુરી જ થતી નથી, અને છેવટનું ગણિત પણ ત્યાં સુધી થઈ શકતું નથી.

આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચાર કરતાં યુક્તિસમાંથી કુટ્ટનો જન્મ અસંભવિત સિદ્ધ થાય છે.

૩ વિકાસ.

હવે આર્યભટ્ટી ભારતગણિત સુધીમાં કુટ્ટનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તે તપાસીએ અને આ વિકાસનાં પગથિયાં કુટ્ટના મૂળ વિશે શો પ્રકાશ પાડે છે તે જોઈએ.

આપણે જોઈએ કે આર્યભટ્ટમાં સાથે કુટ્ટ જ મુખ્ય છે. જે કે સાથે કુટ્ટના એક ગૌણ ભાગ તરીકે નિરમ કુટ્ટ આવી ગય છે, પણ મુખ્ય વિષય તો સાથે કુટ્ટ જ છે.

બ્રહ્મગુપ્તમાં પણ આમ જ છે:—

અધિકાગ્રભાગદારાદૂનાગ્રચ્છેદમાજિતાચ્છેપમ્ ।

યત્તત્પરસ્પરદૃતં લઘ્વમધોધઃ પૃથક્સ્વાપ્યમ્ ॥

શેષં તયેષ્ટગુણિતં યયાગ્રયોરન્તરેણ સંયુક્તમ્ ।

શુદ્ધ્યન્તિ ગુણકઃ સ્વાપ્યો લઘ્વં ચાન્ત્યાદુપાન્ત્યગુણઃ ॥

સ્વોધર્થોઽન્ત્યયુતોઽગ્રાન્તો દીનાગ્રચ્છેદમાજિતે શેપમ્ ।

અધિકાગ્રચ્છેદદૃતમધિકાગ્રયુતં મયત્યગ્રમ્ ॥

ગ્રાહસ્ફુટસિદ્ધાન્ત, કુટ્ટકાધ્યાય, શ્લોક ૩, ૪, ૬.

ચાંદ્રચના બરાબર આર્યભટ્ટના જેવી જ છે અને તેથી તેનો અર્થ હવે સહેલાઈથી સમજી શકાશે. આહિં પણ આર્યભટ્ટની જેમ સમગ્ર કુટ્ટ મુખ્ય અને નિરમ કુટ્ટ ગૌણ રૂપે આવે છે. વિશેષમાં એટલું જ કે બ્રહ્મગુપ્તે અદર્શણ અને ભગણશેષ વગેરેના દાખલા આપ્યા છે, પણ તે બધા નિરમ કુટ્ટથી થઈ શકે છે.

પણ બ્રહ્મગુપ્ત પછી સાથે કુટ્ટે ગોનાનું સ્થાન ગુગાનું અને તે સ્થાન નિરમ કુટ્ટે લીધું. આનું કારણ એમ સમજી શકાય કે મધ્યમ સદગણિતમાં હવે ભગણમાગ પરથી તાનો મેગવવા, કરતાં ભગણશેષ પરથી તાનો મેગવવાનું વધારે સ્વીકારાયું હોયું જોઈએ. અને આમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. જેમ જેમ મધ્યમ સદગણિતના વધારે સૂક્ષ્મ થતું ગયું, તેમ તેમ એક ભગણના સમપ પરથી મેગવેલા તાગાની સ્થૂળતા જણાતી ગઈ, અને તેથી કષ્ટકુદિનના લાખોના વિસાગ કરવાની ફરજ પડી. વળી સાથે ગણિત નિરમ પરથી પણ થઈ શકે છે.

બીજા આર્યભટ્ટ નાંવે પ્રમાણે લખે છે:—

માઙ્યક્ષેપાચ્છેદા યયોદિતાઃ ક-વિધિરેપઃ ।

તંચ કરણા મક્તા દૃઢાભિધાના સયં ગ-વિધિઃ ॥

ભાગ્યક્ષેપો ગ-વિધિઃ ક્ષેપચ્છેદો યદા તદા ઘ-વિધિઃ ।

ભાગ્યક્ષેપો ક્ષેપચ્છેદો હ-વિધિ વિમીલકરણીમ્યામ્ ॥

મહાસિદ્ધાન્ત, કુટુંબાધ્યાય, શ્લો. ૧-૨.

ભાગ્ય, ભાગદ અને શેપના વિવિધ અપવર્તનથી જેવા ભાસ્કરાચાર્ય ચાર વિધિઓ આપે છે તેવા જ આ પાંચ વિધિઓ છે. અહર્ગણુ અને ભગણુશેપના દાખલાઓ પણ આપ્યા છે.

હવે આપણે ભાસ્કરાચાર્ય પર આવીએ. તેની પદ્ધતિ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે ઉપર વિવેચનની જરૂર નથી. વિકાસની દૃષ્ટિએ જોતાં ભાસ્કરમાં એક વિકાસ જરૂર માણ્ય પડે છે. તે 'સ્થિર' કુટુંબ છે. એટલે આપેલા દાખલામાં ગમે તે શેપ હોય તો પણ તેમાં ૧ શેપ ધારીને કુટુંબ કરવો અને તે ઉપરથી આવેલા જવાબોને આપેલા શેપથી ગુણવા. નિરત્ર કુટુંબને પ્રધાન પદ મળતાં જ 'મતિ' હેવટે લઈ જવાની સગવડ થઈ અને 'સ્થિર' કુટુંબ હાય લાગતાં કુટુંબ વિધિ ગણિત દૃષ્ટિએ પૂર્ણતાએ પહોંચે. આજે પણ પરંપરિત અપૂર્ણાંકની મદદથી છોડાતું અનિશ્ચય સમીકરણ અને સ્થિર કુટુંબથી છોડાતું તે જ સમીકરણ એક જ પદોમાં યદને પસાર થાય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો ભાસ્કરાચાર્યના કુટુંબ અભ્યાસની પદ્ધતિથી જરા પણ ઓછો વત્તો નથી. આમ છતાં પણ આધુનિક પદ્ધતિ એ એક નવો શોધ મનાય અને તે પૂર્વે ૫૦૦ વરસની પદ્ધતિ એ માત્ર યુક્તિલક્ષી ઉપસિદ્ધાન્ત મનાય તેના દરતાં મોટી વિચિત્રતા કંઈ હોઈ શકે ?

ભાસ્કરાચાર્ય નિરત્ર કુટુંબ માટે અહર્ગણુ અને ભગણુશેપના દાખલા આપે છે એ પ્રસિદ્ધ જ છે.

કુટુંબનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તે આપણે કુંકમાં જોયું. હવે આ વિકાસ કુટુંબના મૂળ ઉપર શો પ્રકાશ પાડે છે તે જોઈએ. આપણે જોયું કે સાથે કુટુંબમાંથી જ નિરત્ર કુટુંબની ઉત્પત્તિ થઈ. આ એક મહત્વનો મુદ્દો છે. કેમ કે આપણે જતાં જુએ તેવા મહાગણિતમાંથી કુટુંબની ઉત્પત્તિ ન થઈ હોત અને ગણિતશાસ્ત્રના સ્વાભાવિક વિકાસના પરિણામે કુટુંબ જન્મ્યો હોત તો સ્થિતિ તદ્દન ઉલટી હોત, કેમ કે સ્વાભાવિક ગાણિતિક વિકાસમાં તો પહેલો નિરત્ર અને પછી સાત્ર આવે. અમુક રકમને આપેલી સંખ્યાએ ગુણી; આપેલી સંખ્યાએ ભાગતાં આપેલો શેપ વધે છે, તો તે રકમ કંઈ ? આ નિરત્ર કુટુંબ અને અમુક રકમને આપેલી બે સંખ્યાએ અનુક્રમે ગુણીને આપેલી બે સંખ્યાએ અનુક્રમે ભાગતાં આપેલા બે શેપ અનુક્રમે વધે છે, તો તે રકમ કંઈ ? આ સાત્ર કુટુંબ. આ ઉપરથી ગણિતશાસ્ત્રના સ્વાભાવિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તો નિરત્ર પછી જ સાત્રની શોધ થાય. યુરોપમાં પણ નિરત્રની જ શોધ પહેલી થઈ. આધુનિક અથવા યુક્તિલક્ષી, ગમે તે, પદ્ધતિએ નિરત્ર પરથી સાત્ર કુટુંબ સામાન્ય ગણિતથી થઈ શકે છે. આ ઉપરથી કુટુંબના મૂળ અહમણિતમાં છે એ વિશેષ દૃઢતાથી સાબીત થાય છે.

આર્યભટ્ટની પદ્ધતિમાંથી ભાસ્કરની પદ્ધતિનો વિકાસ સમજી શકાય તેવો છે. આર્યભટ્ટના ભાગાકારને ૧ ભાગદ સુધી લઈ જઈએ તો મતિ કલ્પવાની જરૂર નથી રહેતી કેમ કે ૧ થી અથવા પૂર્ણાંકોને નિરોપ ભાગી શકાય છે. અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો ગમે

તે મતિ દ્રવ્યવાથી કામ ચાલે છે. કારણ કે માછળ યુક્તિલંબાણો-ભાગાકાર લેતાં જો $r_3=1$ હોય તો $r_4=0$ અને ગમે તે મતિથી ગુણતાં ૦ આવશે, તેમાં શેષ ઉમેરી ૧ એ ભાગતાં પરિણામ શેષ ૦ આવશે. તેથી આર્ચબટ પ્રમાણે વક્ત્રી આ પ્રમાણે થઈ.

અ _૧	અહિં	મ ગમે તે પૂર્ણક છે અને ગ શેષ છે. મ = ૦ મુકતાં વક્ત્રી
અ _૨	આમ	થશે:-
અ _૩	અ _૧	પછી નિર્દિષ્ટ ક્રિયા કરતાં વક્ત્રી આમ આવશે, અને આ વક્ત્રી
અ _૪	અ _૨	અ _૧ ભારકરની છે.
મ	અ _૩	અ _૨
ગ	અ _૪	અ _૩
	૦	મ
	ગ	૦

હવે વ્યાપક કુટુંબ પરથી સ્થિર કુટુંબ કેમ નીકળ્યો તે સમજવું સહેલું છે. કેમ કે જો અક-આકા=૧ હોય તો અપક-આપકા=૫ થાય. તેથી જો ક અને કા પહેલા સમીકરણનાં બીજ હોય તો પક અને પકા બીજા સમીકરણનાં બીજ હોય. આ બીજા સમીકરણનાં બીજને પહેલાના કરતાં ૫ ગણાં છે. પછી જો સમીકરણોમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે પહેલામાં શેષ ૧ અને બીજામાં ૫ છે. આ ઉપરથી સ્થિર કુટુંબનાં બીજને ને વ્યાપક કુટુંબના શેષ ૫ કે ગુણવાથી વ્યાપક કુટુંબનાં બીજને મળે છે એ સમજવું હશે, તથા ઉપરની વક્ત્રીમાં ગ ને બદલે ૧ મુકવાથી ગણિત વધારે સરળ થાય છે. તે ઉપરથી સ્થિર કુટુંબને સ્થાનમળ્યું હશે. આમ છતાં ભારકરાચાર્યના કુટુંબાધ્યાય તરફ જોતાં વ્યાપક કુટુંબને પ્રધાન સ્થાન અને સ્થિર કુટુંબને બહુ જ ગૌણ સ્થાન અપાયેલું જોવામાં આવશે. આ ઉપરથી જણાય છે કે સ્થિર કુટુંબ થોડા જ વખતથી જાણવામાં આવેલ હશે અને જેમ સામ્ય કુટુંબ સ્થાન નિરમ્બે લીધું તેમ વ્યાપક સ્થાન સ્થિરે હળુ લીધું નહોતું. પણ થોડો વખત ગયા પછી આમ પણ ગમ્યું હોય. ભારકરાચાર્ય પછી કોઈ ગણિતીએ કુટુંબ ઉપર લખેલું ગણતું નથી. જો કોઈએ લખ્યું હોત તો તેમાં સ્થિર કુટુંબ મુખ્ય સ્થાને હોત એમ માનવામાં સળગ કારણ છે. સામ્ય નિરમ્બ કુટુંબના દત્તિદાસ આ બાબતમાં પ્રમાણ છે.

૪. ઉપપત્તિ

આ વિષય પર કોઈ પણ આચાર્ય કે ટીકાકારની ઉપપત્તિ ઉપલબ્ધ હોત તો જરૂર તે ઉપરથી કુટુંબના મૂળ ઉપર પ્રકાશ પડત, પણ દુર્ભાગ્યે આવી કોઈ ઉપપત્તિ ઉપલબ્ધ નથી. જેમ ગણિતના બીજા વિષયોમાં તેમ આમાં પણ આનું એ જ કારણ છે કે મ'યો ગ્રન્થ રૂપે ગિયોર્ગો આપતા અને ઉપપત્તિ શુરુપરખરાએ મૌખિક ચાલી આવતી. અહિં તો આપણે હલકી જ બાબત છે. એટલે ઉપપત્તિથી રૂપાપના મૂળ પર પ્રકાશ ન પડવાથી વિષય મૂળ, જે સ્વતંત્ર રીતે જ ગણી શક્યું છે, તે પરથી ઉપપત્તિ નહીં કરવાની રહી.

કુટુંબની ઉપપત્તિ ઘણી રીતે અપાય છે, પણ એ બધી નીચેની ત્રણ મુખ્ય રીતોમાં સમાઈ જાય છે:-

(૧) પાશ્ચિમાત્મ પદ્ધતિએ પરમ્પરિત અપૂર્ણક દ્વારા ઉપાન્ત્ય પરિહિત (Population convergent) ની મદદથી. આ પદ્ધતિમાં ઘી. કેરોપંત અને વગેરે દત્તા અને ફેટલાક હળુ છે. આ પદ્ધતિમાં ભાગાકાર ૧ શેષ સુધી લઈ જઈ તે પરથી સ્થિર કુટુંબ

અને તે પરથી, ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે શેષથી ગુણીને, વ્યાપક કુટુંબ કરવામાં આવે છે. આ રીતે આવેલાં બીજામાંથી, 'મતિ'ની સાહાય્ય દ્વારા, કુટુંબ વ્યાપક બીજ કાઢવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિને તપાસતાં માત્રુમ ગણે કે આ ઉપપત્તિ માત્ર સ્થિર કુટુંબને જ લાગુ પડે એવી નહીં. કારણ કે સ્થિર કુટુંબ સિવાય બીજાં બધાં કુટુંબોમાં શેષ માંડ્યા સિવાય વધતી જ પૂરી થતી નથી અને આર્થભટમાં તે 'મતિ' અને શેષ વગર વધતી અધુરી જ રહે છે. આપણે તો એવી ઉપપત્તિ બોધ્યે છે કે જે આર્થભટથી માંડીને ભાસ્કર સુધી થયેલા કુટુંબના વિકાસનાં બધાં પગથિયાંને લાગુ પડી શકે. તે જ તે પરંપરામાન્ય હોય શકે અને તો જ તે મૂળ ઉપપત્તિ હોવાનો દાવો કરી શકે.

(૨) બીજા પ્રકારની ઉપપત્તિના પદ્ધતિમાં શ્રી. સુધાકર દિવેદી વગેરે હંતા અને કેટલાક હથુ છે. એ ઉપપત્તિ આ પ્રમાણે છે:—

ધારો કે $સહ-કટા=ગ$ એ સમીકરણ છે અને ધારો કે યુક્તિલક્ષણા ભાગાકારમાં $ર_૧=૧$ છે.

$$\therefore ર_૨-અ_૪ર_૩=ર_૪=૧$$

$$\therefore ગર_૨-ગ અ_૪ ર_૩=ગ$$

$$અહિં ગઅ_૪=થ મૂકે, તો$$

$$ગર_૨-થર_૩=ગ$$

$$પણ ર_૩=ર_૧-અ_૩ ર_૨$$

$$\therefore ગર_૨-થ (ર_૧-અ_૩ ર_૨)=ગ$$

$$\therefore ગ+અ_૩ થ) ર_૨-થર_૧=ગ$$

$$અહિં ગ+અ_૩થ=ત મૂકે, તો$$

$$તર_૨-થર_૧=ગ$$

$$પણ ર_૨=સ-અ_૨ર_૧$$

$$\therefore ત (સ-અ_૨ર_૧)-થર_૧=ગ$$

$$\therefore તસ-(તઅ_૨+થ)ર_૧=ગ$$

$$અહિં તઅ_૨+થ=દ મૂકે, તો$$

$$તસ-દર_૧=ગ$$

$$પણ ર_૧=ક-અ_૧સ$$

$$\therefore તસ-દ (ક-અ_૧સ)=ગ$$

$$\therefore (ત+અ_૧દ)સ-દક=ગ$$

$$અહિં ત+અ_૧દ=ધ મૂકે, તો$$

$$ધસ-દક=ગ$$

$$\therefore ધ અને દ એ સહ-કટા=ગ ના બીજા છે.$$

$$હવે ભાસ્કરની વધતી લખ્યે તો$$

અ_૧ અને અ_૧ આ બે પહેલી અને બીજી વધતીઓ છે. પણ અ_૪ ગ = થ છે

અ _૨	અ _૩	માટે બીજી વધતી આ પ્રમાણે લખી શકાશે:—	અ _૧
અ _૩	અ _૩	તે જ પ્રમાણે ત્રીજી વધતીમાં અ _૩ થ + ગ ને	અ _૨
અ _૪	અ _૪ ગ	બદલે ત મૂકવાથી તે આમ લખાશે:—	અ _૩
ગ	ગ		થ
૦			ગ

અ_૧ તેજ પ્રમાણે ચોથી વધીમાં અ_૨ ત + ધં ને બદલે દ મૂકવાથી તે આમ

અ_૨ | લખાશે:—અ_૧

ત | દ

થ | ત

તેજ પ્રમાણે પહેલી વધીમાં અ_૧ દ + ત = ધ મૂકવાથી તે આમ લખાશે:—

તેથી ધ અને દ એ ભારકરાચાર્યના નિયમ પ્રમાણે લટ-કટા=ગ | ધ
નાં બીજાં થશે. | દ

આ બીજાંની ઉપર ભારકરાચાર્યે બતાવ્યા પ્રમાણે 'મતિ'ની ક્રિયા કરવાથી કુંટકનું વ્યાપક બીજ આવશે.

આ ઉપપત્તિમાં શેષને વધી ઉકેલતાં પહેલાં મૂકવાની સમવડ હોવાથી તે સ્થિર તેમજ વ્યાપક બંને કુંટકને લાગુ પડી શકશે. એટલે ભારકરાચાર્ય માટે આ ઉપપત્તિ પુરતી છે. પણ આર્યભટ માટે તે પુરતી નથી, કેમકે આ ઉપપત્તિમાં 'મતિ' છેવટેજ લઇ શકાય છે, જ્યારે આર્યભટમાં તે ગમે તોરે લઇ શકાય છે.

(૩) ત્રીજી ઉપપત્તિ આર્યભટના કુંટક માટે આપણે આપી હતી તેજ છે. આ ઉપપત્તિ આર્યભટ ઉપરાંત ભારકરને પણ લાગુ પડે છે. કારણ કે આર્યભટવાળા બાગાદારમાં બે મ = ૧ હોય તો મ = ફ અને મા = ૦ થશે.

તેથી લ = ફવ + (ચા-ચ)

ટા = ચલ + ઘ

અને ટ = પટા + લ થશે.

પણ લ, ટા, ટનાં આ મૂલ્યો ભારકરની વધી સાથે મળી રહે છે. આ ઉપપત્તિ શ્રી. સ્વામીનારાયણે 'આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા'માં તેમના લેખમાં વિસ્તારથી સમજાવી છે, તેથી તે વિશે અહિં વિશેષ લખીશું નહિ.

આ ઉપરથી સમજાવું હશે કે આ ૩ જ પ્રકારની ઉપપત્તિ એ જ પરંપરાગત મૂળ ઉપપત્તિ હોવી જોઈએ.

૫. સાર.

આખા લેખને સાર થોડા શબ્દોમાં આ પ્રમાણે છે:— ભારતીય મધ્યમ ગ્રહમણિતનો તાળો મેળવવામાંથી કુંટકની ઉપપત્તિ થઈ. * યુક્લિડમાંથી કુંટકની ઉપપત્તિ અસંભવિત છે, કેમ કે યુક્લિડનો બાગાદાર ૧ શેષ સુધી કરવો પડે છે, પણ કુંટક માટે તેવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. સાધ્યમાંથી નિરમ વ્યાપક અને તેમાંથી સ્થિર કુંટક, આ વિદ્યાસનાં પગથિયાં છે. યુક્લિડમાં તો સ્થિરમાંથી વ્યાપક નિરમ કુંટક થાય છે, અને સાથે કુંટક વ્યાપક નિરમમાંથી

* એ કહેવાની જરૂર નથી કે આ વિધાન માત્ર 'વાદ' (Hypothesis) રૂપે કરવામાં આવ્યું છે. આ વાદ સ્વીકાર્યોથી કુંટકની ઉપપત્તિ, વિદ્યાસ અને ઉપપત્તિની સંતોષકારક સમજાવતી આપી શકાય છે, અને તેટલી સંતોષકારક સમજાવતી બીજા કોઈ વાદથી આપી શકાતી નહીં એ જ આ વાદના માતૃત્વ માટે પ્રમાણ છે; બધા માટે વાદોની માન્યતામાં આમ જ હોય છે.

નીકળી શકે છે. નવા દલીલ પણ સુકિતમાં કુટુંબ મળ હોવાની વિરુદ્ધ નથી છે. તથા પ્રકારની ઉપપત્તિઓમાં થી. હવેનાળી માન સ્થિત કુટુંબને લાગુ પડે છે. શ્રી. સુધાકર દ્વિવેદીવાળી માત્ર સ્થિત અને વ્યાપક નિરૂપક કુટુંબને લાગુ પડે છે અને શ્રી. સ્વામીનારાયણ વાળી સ્થિત વ્યાપક નિરૂપક અને સાથ તથા કુટુંબને લાગુ પડતી હોવાથી, આ ત્રીજી જ પરંપરાપત અને મળ ઉપપત્તિ હોવાનો સંભવ છે.

૬. નવા મુદ્દાઓ.

આ લેખમાંથી નવા મુદ્દાઓ બે નીકળે છે:—

(૧) એક તો એ કે અત્યાર સુધી કુટુંબ એ સ્વાભાવિક ગણિતિક વિકાસને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલું શુદ્ધ ગણિતિક પ્રકરણ મનાતું. હવે આપણે જોયું કે મધ્યમ પ્રદર્શિતનો તાજો મેળવવાની જરૂરિયાત ઉપરથી તે ઉત્પન્ન થયું છે, તથા આ તાજો કયા પ્રકારનો છે તે પણ આપણે જાણ્યું.

(૨) બીજો મુદ્દો એ કે જો કે પાશ્ચિમાત્મ સંશોધકોનો ધણો મોટો ભાગ* કુટુંબ માન ભારતીયોને જ આપે છે, તો પણ તે માટેની એક જ દલીલ અત્યાર સુધી હતી અને તે એ કે કુટુંબનો પ્રથમ ઉલ્લેખ ભારતીયોમાં જ મળે છે. પણ હવે તો નિરૂપક દલીલ એ પણ મળી કે ભારતીય પ્રદર્શિતમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી તે બીજો કોઈ ટેકાણેથી ગાહ આપ્યો હોવાનો ગિલકુલ સંભવ નથી.

કેનેરી:—ગણિતશાસ્ત્રના આ અત્યંત અટપટા વિષયની વ્યાપક પદ્ધતિઓ શોધી કાઢવાની કાર્યો ભારતીયોને જ ધટે છે (ગણિતશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ.)

વિરુદ્ધ પક્ષમાં માત્ર બે જ લેખકો જણાવ્યામાં આવ્યા છે એક શ્રી. જી. આર. દાયે જેનો વિસ્તૃત રદિયો ઉપર આપ્યો છે, અને બીજો લેખક સર ટોમસ હીધ. આ બીજો લેખક પહેલાના કરતાં વધારે વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી તેની અસર પહેલાના કરતાં વધારે થવાનો સંભવ છે. પણ પહેલા લેખકની અસરથી જ બીજાનો મત આ પ્રમાણે બદલાયો છે. બીજાની દલીલ પહેલામાં સમાધાન નથી, તેથી તેનો જુદો વિચાર કરવાની જરૂર જણાય નથી.

* જેવાકે કોલ્લુક, ઉવેપેક, ચેન્ડસ, રૅડેટ, કેનેરી, બૅલ, વોરે. દાખલા તરીકે કોલ્લુક:—સાદા અને વર્ગ અનિચેય સમીકરણો હોવાની વ્યાપક પદ્ધતિ આપવામાં ભારતીયો ડાયોફેન્ટસ કરતાં પણ આગળ ગયા હતા અને આધુનિક બીજા ગણિતીઓની શોધ તેમણે અગાઉથી કરી રાખી હતી. સાદા અનિચેય સમીકરણ હોવાની વ્યાપક પદ્ધતિ આધુનિકોમાં પહેલ પહેલી વાકે ડિ મોન્ડીએ ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં આપી હતી. (અલગ્યુપ્ત અને બાસ્કરનું ગણિત, નિખંધ, પુસ્તક બીજું, લંડન, ૧૮૭૩).

નાવનીતક

[હુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી]

૪. સ. ૧૮૯૦ ના નવેમ્બરની ૫ મી તારીખે મળેલી બંગાળની એશિઆટિક સોસાયટીની સામાન્ય સભામાં કર્નલ વૉટરહાઉસે કાશગરમાં લેફ્ટેનન્ટ બોવરને મળેલા યોગ્ય સિક્કાઓ તથા એક ભૂજીવક ઉપર લખેલું હસ્તલિખિત પુસ્તક રજુ કર્યા હતાં. આ હસ્તલિખિત પુસ્તક મેં રીતે અને કયાથી મળ્યું એ દર્શાવનાર લેફ્ટેનન્ટ બોવરની નીચેની પત્રિકા પણ સાથે રાખી હતી:-

“ હું જ્યારે કુચરમાં હતો ત્યારે એક માણસે મારી પાસે આપીને મને જમીન નીચે રહેલું એક શહેર દેખાડવાની પોતાની ઈચ્છા દર્શાવી. પણ મારે મધરાતે એ શહેર જોવા તેની સાથે જવું એવી લેણે શરત કરી હતી. કાગળ કે જો મુરોપીઅનને તેડી જવાની ખજાર પડે તો મીના સોઢા એને હેરાન કરે એવી એને બીક લાગતી હતી. હું તરત જ ક્યુલ થયો અને અગ્રે મધરાતે નીકળ્યા. આ જ માણસ બોજવટ્ટાની. હાલ ઉપર લખેલાં જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની પોથી મારે માટે લઈ આવ્યો હતો. કુચર જલ્લામાં ઘણાં વિચિત્ર જૂનાં ખંડીઅરો છે. એવા એક ખંડીઅરના પાયામાંથી ઉપલી પોથી મળી આવી હતી. કાશગર આગળની નદીના ઉત્તરકાંડા ઉપર આવું એક ખંડીઅર છે. જે ખંડીઅરમાંથી આ પોથી મળી હતી. તે જમીન નીચેના શહેરની બહાર એની બાજુમાં જ છે.

આ ખંડીઅરો ૫૦ થી ૬૦ ફીટ ઉંચાં અને એના પ્રમાણમાં વિશાળ છે. આ વિચિત્ર મકાનો શા માટે ઉભાં કર્યા હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. (આ સ્તરો વિશે કહેવાય છે કે) સુરજના તડકામાં સૂકવેલી છોટીથી આ મકાનો બાંધેલાં છે. તુર્કસ્તાનમાં વરસાદ અને બરફ યોગ્ય પડે છે છતાં આ મકાનો ખવાઈ ગયાં છે એ જ્ઞેતાં તે ઘણાં જૂનાં હશે એમ લાગે છે. અહીંના દેશીઓ અને રાજ અફરાસીઆબના વખતનાં માને છે. આ રાજ રસ્તમના વખતમાં હાલના મીનાઈ તુર્કસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.

મારો બેઠાળો મને જમીન નીચેના જે શહેરમાં લઈ જવાનો હતો તે મીનાઈનાં ખંડીઅરો કુચરથી ૧૬ મૈલ દૂર રાહાર નદીના કાંડા ઉપર છે. અને તે અફરાસીઆબની રાજધાની ગણાય છે. મૂળ શહેર ઘણું મોટું હશે પણ નદીના વગથી ઘણું ધોવાઈ ગયું છે.

‘આવાં જમીન નીચેનાં બીજાં કેટલાંક શહેરો એ જલ્લામાં છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું હતું. યાકુબ બેગના વખતમાં આ શહેરોમાંથી ઘણું સોનું ખોદી જવામાં આવ્યું છે. મને ખંડીઅરો અને પુસ્તકો બીજાં લાગે છે.”

સભામાં હાજર રહેલા ગૃહસ્થોમાંથી બાબુ ચરતચન્દ્ર દાસે કહ્યું કે હસ્તલિખિત પુસ્તક ઘણું જૂનું અને આકર્ષક છે. પોતે એને ઊંચી જોવાનો પ્રયાસ કરવાનું માથે લીધું.

પાછળથી બાબુ ચરતચન્દ્ર દાસે સોસાયટીને લખી મોકલ્યું કે પોતે તથા લામા કુન્દસદોગ એ હસ્તલિખિત પુસ્તક ઊંચી ચકા નથી.

આ પછી એ ૪ વર્ષમાં ડા. હર્નલે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ નામથી જોળખાતી ઉપલી પોથી નેહ. ડા. હર્નલે જૂના ગુપ્ત અક્ષરોથી પરિચિત હોવાથી આ પોથી ઉકેલી શક્યા અને એમણે ઇ. સ. ૧૮૯૧ ના એપ્રિલ મહીનામાં બંગાળની એશીઆટિક સોસાયટી આગળ એ પોથીની પહેલી તપાસનો હેવાલ રજૂ કર્યો.

ડા. હર્નલના હાથમાં આ પોથી આવી ત્યારે એમાં ૫૬ પાનાં હતાં પણ બધાં આકાંચવળાં થઈ ગયાં હતાં. પણ ઘણાં પાનાં ઉપર પાનાંનો અંક લખેલા હોવાથી ડા. હર્નલે પાનાંની વચ્ચે બાંધેલી દોરી કાપી નાખી પાનાં સાચા અનુક્રમમાં ગોઠવ્યાં.

ડા. હર્નલે આ જૂર્જલક ઉપર બન્ને બાજુ લખેલા ૫૬ પાનાની પોથી ઉપર ઘણી મહેનત લીધી અને આ પોથી આ દેશમાં હાલ મળી આવતાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં જૂનામાં જૂની છે એમ સમજાવીને બંગાળની અને વડી સરકારની સહાનુભૂતિ મેળવીને ડા. હર્નલે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ નામથી આ પોથીનું પ્રત્યેક પાનું, એનાં નાગરી અક્ષરાન્તર, ઉગ્રેશ્વ ભાષાંતર, નોટ્સ અને અનુક્રમણિકાઓ સાથે સરકારી આર્કાઇવોલોજીકલ સર્વેમાં ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં છપાવી છે. ભોજપુરની હાલનાં પાનાં હવે ખવાતાં જાય છે માટે પ્રત્યેક પાનાંનો ફોટો પ્લેક છાપી દીધો છે.

ડા. હર્નલે આ જૂનાં ૫૬ પાનાં ઉપર કેટલી મહેનત લીધી છે એ જોવા જેવું છે. આ પોથીમાંનો મુખ્ય ગ્રન્થ વેદકનો છે એ જોઈને એણે એને છપાવતી વખતે નથા પછી આપણા સમગ્ર આયુર્વેદિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. આયુર્વેદના ઇતિહાસ ઉપર અજવાળું નાખે એવા અનેક લેખો જુદાં જુદાં પુરાતત્ત્વવિષયક અગ્રેશ્વ માસિક પ્રેમાસિકામાં લખ્યા, અનેક આયુર્વેદિક ગ્રન્થકારો તથા ટીકાકારોના સમય ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો અને સૌથી સરસ કામ તો એ કર્યું કે આયુર્વેદોક્ત આસ્થગણના ઉપર એક ઉત્તમ ગ્રન્થ લખ્યો. (Studies in the Medicine of Ancient India).

ઇ. સ. ૧૮૯૦ ની આખરમાં ડા. હર્નલે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ જોયું અને ૧૯૧૪ ના ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરિમાં એનો છેવટનો ઉપોદ્ધાત છપાવ્યો. બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ ઉપર આ સમર્થ પુરાતત્ત્વજ્ઞે કેટલો શ્રમ લીધો છે એ ખતાવવા માટે આ તારીખો જ બસ છે. ૧૯૧૪ માં લખેલા ઉપોદ્ધાતમાં ડા. હર્નલે પોતાના પહેલાંના કેટલાક વિચારોમાં સુધારો કર્યો છે. ૧૮૯૧ માં ઇ. સ. પાંચમા શતકના મધ્યમાં બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લખાયું હોયું નેહ એમ લખ્યું હતું. પણ ૧૯૧૪ માં પાછળથી મળેલાં વધારે ચોક્કસ પ્રમાણોને અનુસરી ઇ. સ. ૩૫૦ થી ૩૭૫ વચ્ચે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લખાયું છે એમ નિર્ણય કર્યો છે. (Introduction p- 56).

બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટને ડા. હર્નલે સાત ભાગ પાડીને છપાવ્યું છે. પહેલા ત્રણ ભાગ વેદાના છે. પહેલો ભાગ કોઈ વેદાના ગ્રન્થનો કટકો છે. પણ વેદાના ગ્રન્થનું નામ શું છે કે એનો વિષય શું છે તે સમજાતું નથી. કાશીરાજ સુશ્રુતને કહે છે એ રીતે શરૂઆત છે. વચ્ચે પણ સુશ્રુતને સંબોધન મળે છે. આરંભમાં લશુન કંપનું વર્ણન છે. પછી અગ્રજુ

૧ કટન બોઅરે આ પોથી ગોધી હોવાથી એ બોઅર પોથી (Bower Manuscript) નામથી જોળખાય છે.

અને તેના ઉપચારનું થોડું વર્ણન, પછી થોડા રસાયન વાજકરણ પ્રયોગો, પછી મુખ્યત્વે, અંજનો અને કેશરજન પ્રયોગો વગેરે. પહેલા ભાગમાં પાંચ પાનાં છે. બીજા ભાગમાં નાવતી-તક નામના વૈદના ગ્રન્થનાં ૩૩ પાનાં છે. ત્રીજા ભાગમાં કોષ્ટ-મોટા વૈદના ગ્રન્થનાં ૩૬ પાનાં છે. અને નાવતીતકના પહેલા ત્રણ અધ્યાયને મળતા પ્રયોગોનો સંગ્રહ છે. ભાગ ૪ અને ૫ નાં મળાને ૧૧ પાનામાં પાસકેવલી અથવા રમળના બે ન્હાના ગ્રન્થો છે. છઠ્ઠા અને સાતમા ભાગનાં છ પાનામાં મહાભાગ્યૂરી વિચારામી નામના સર્પવિપહર બૌદ્ધ સૂત્ર ગ્રન્થના બે જુદા જુદા દટકા છે.

બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટના સમય—બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટના સમયનો હર્નલે એના અક્ષરો ઉપરથી નિર્ણય કર્યો છે. ગુપ્ત સમયમાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં નાગરી અક્ષરોના ખરી રીતે (૧) ઉત્તર હિંદમાં અને (૨) દક્ષિણ હિંદમાં એ પ્રમાણે બે જ પ્રકારો પ્રચલિત હતા એમ લિપિગ્રંથી સિદ્ધ રીતે દર્શાવ્યું છે (જુઓ Corpus Inscriptionum Indicarum Vol. 111 PP. 3-4). મ અક્ષરના વળાક ઉપરથી જ અમુક લખાણ ઉત્તર હિંદનું છે કે દક્ષિણ હિંદનું એ નક્કી થઈ શકે છે. આ પરીક્ષાથી તપાસતાં બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટ ઉત્તર હિંદમાં લખાયેલું છે એમ સાબીત થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના બે ભાગ પડે છે (૧) પૂર્વીય અને (૨) પશ્ચિમીય. જા અક્ષરના વળાક ઉપરથી અમુક લખાણ પૂર્વીય છે કે પશ્ચિમીય એ નક્કી થઈ શકે છે. પણ એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ધીમે ધીમે પૂર્વીય અક્ષરોનો વપરાશ નીકળી જઈને ઉત્તર હિંદમાં કેવળ પશ્ચિમીય અક્ષરોનો વપરાશ ધણા જૂના દાળમાં વ્યાપક થઈ જાય છે. ડા. હર્નલ દહે છે કે ઇ. સ. ૫૦૦ પછી લખાયેલા કોષ્ટ પણ જૂના લેખમાં કેવળ પૂર્વીય પ્રકારના અક્ષરોનો ઉપયોગ થયો જાણવામાં નથી. આ તપાસમાં પૂર્વીય અક્ષરોનો ઉપયોગ ત્રણસો વર્ષ વધારે ચાલુ રહ્યો હતો. બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટનાં બધાં પાનાં પશ્ચિમીય પ્રકારના ઉત્તર હિંદના અક્ષરોમાં લખાયેલાં છે. અહીં એ વાત ખાસ ટૂંકી દેવાની જરૂર છે કે આર્યાવર્તના પશ્ચિમીય પ્રકારના મૂળાક્ષરોના જે જુદા જુદા પ્રકારો હાલમાં પ્રચલિત છે તેમાં એક પ્રકાર એવો છે કે જેણે પોતાનું પ્રાચીન રૂપ જાળવી રાખ્યું છે. આ પ્રકાર તે ચારદાલિપિ. દારમીરમાં તથા હિમાલયની ચરખા તથા કાંગરાની ખીણમાં વપરાતી આ ચારદાલિપિ ૧૪૦૦ વર્ષ પહેલાંના ગુપ્ત અક્ષરોને ઘણી મળતી આવે છે. પણ, જ અક્ષરના વળાકમાં ચારદાલિપિ એના મૂળ રૂપ ગુપ્તલિપિથી ખાસ જુદી છે. ચારદાલિપિમાં જ અક્ષર હાલમાં દેવનાગરીલિપિમાં જેવા લખાય છે તેવો જ લખાય છે; જ્યારે આર્યાવર્તની પશ્ચિમીય ગુપ્ત લિપિમાં જ અક્ષર જુદી જ રીતે લખાતો હતો. ચારદાલિપિમાં લખાયેલાં આજ સુધીમાં મળેલા જૂનામાં જૂના ઇ. સ. ૭૬૧ રાતકના મધ્યમાં લખાયેલા હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં જ ની આદૃતિ દેવનાગરીને મળતી છે. બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટ માં જ લગભગ બધી જગ્યાએ જૂની ગુપ્ત આદૃતિમાં લખાયેલા મળે છે. અર્થાત્ બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટ ચારદાલિપિમાં નહિ પણ ગુપ્તલિપિમાં લખાયેલું છે. બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટના અક્ષરો સાધારણ રીતે ચારદાલિપિને મળતા આવે છે એ ઉપરથી એ ગ્રન્થ હિન્દુસ્તાનના યાવત્ય ઉંડા ઉપર લખાયો છે એમ લાગે છે પણ આખા ગ્રન્થમાં કોષ્ટ પણ સ્થળે જ નો વળાક ચારદાલિપિનો નથી એ નેતાં આ પોથી ચારદાલિપિ ઉત્પત્તિ નિશ્ચિત થઈ

તે પેલાં તે લખાઈ છે. ઇ. સ. ૧૦૦ પછીના કોઈ જૂના લેખમાં જૂની ગુપ્ત રીતે લખાયેલો ચ મળતો નથી. ડા. હર્નલે ગુપ્ત સમયના જૂના લેખોની તથા આજ સુધીમાં મળેલાં જૂનામાં જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની ચ ની આકૃતિને બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટની ચ અક્ષરની આકૃતિ સાથે સરખાવીને નિશ્ચય કર્યો છે કે સારાલિપિમાં લખાયેલાં કોઈ પણ પુસ્તક કે લેખ ઇ. સ. ૫૦૦ પછીનાં હોવાં જોઈએ અને બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ જૂના ગુપ્ત અક્ષરોમાં લખાયેલું હોઈને ઇ. સ. ૩૫૦થી ૫૦૦ વચ્ચે લખાયેલું છે.

ડા. હર્નલે ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટના દીર્ઘ અભ્યાસને પરિણામે એના સમય વિશે વધારે ચોક્કસ અનુમાન કર્યું છે. પેલું તો જો કે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાંથી મળ્યું છે પણ એ વાયવ્ય હિન્દુસ્તાનમાં લખાયેલો અન્ય છે. બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ બૂર્જલ્લ્ ઉપર લખાયેલું છે. બૂર્જલ્લ્ ઉપર અન્યો લખવાનો રિવાજ હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય ભાગમાં જ પ્રચલિત હોવાનો પુરાવો મળે છે. પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં તો લખવા યોગ્ય હાલ મળે એવાં બોજવૃદ્ધો ઉગતાં જ નથી. ધણા થોડા અપવાદ સવાય પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં જૂનાં ખરેખરેમાંથી મળેલા અન્યો જુદી જુદી જાતના કાગળ ઉપર લખેલા છે. જે ચાર પાંચ બૂર્જલ્લ્ ઉપર લખેલા અન્યો પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાંથી મળ્યા છે તે બધા વાયવ્ય હિન્દુસ્તાનમાંથી એ તરફ ગયેલા બૌદ્ધ યાત્રાળુઓએ લખેલા હોવા જોઈએ. ધણાખરા અન્યો આ બૌદ્ધોએ પોતાના મૂળસ્થાન કારમીર કે કઠ્ઠાનમાં લખેલા અને ત્યાંથી પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં પોતાની સાથે લઈ ગયેલા. બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ વિશે તો ડા. હર્નલેનો એવો તર્ક છે કે પોતાના મૂળ સ્થાનમાંથી સાથે આણેલી બૂર્જલ્લ્ ઉપર આ અન્ય પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં સ્થિર થયા પછી બૌદ્ધોએ લખેલો છે. અને આ લઈઆઓ વાયવ્ય હિન્દના મૂળ વતની હતા એમ ચ અક્ષરની આકૃતિ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

ચ અક્ષરની આકૃતિમાં છેક અશોકના લેખોથી આરંભી છેવટના નાગરી અક્ષરોની આકૃતિ પ્રચારમાં આવી ત્યાં સુધીમાં થયેલા ફેરફારોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરીને ડા. હર્નલે છેવટ દર્શાવ્યું છે કે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ ઇ. સ. ૩૫૦ થી ૩૭૫ની વચ્ચે લખાયું છે. આ પ્રમાણે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લખવાનો સમય ચોક્કસ સ્થાપિત કરતાં ડા. હર્નલે જે વિગતો આપી છે તે વિસ્તારભર્યા અહીં દર્શાવી નથી.^૨ વળી જૂના ગુપ્ત લેખોનો બહોળો પરિચય જેને ન હોય તેને એ દલીલો સમજાવી પણ મુરકેલ છે. પરંતુ બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટના સમય માટે ડા. હર્નલે કરેલા નિર્ણયમાં સંદેહ રાખવા જેવું નથી.

બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટમાં મુખ્ય ત્રણ ક્ષિપ્રો છે. (૧) વૈદું (૨) રમળ અને (૩) મન્નવિધા. વૈદાના ત્રણ અન્યો છે: એ મોટા અને ત્રોજો નાના. રમળનો ભાગ વૈદાના અન્ય. પછી લખાયેલો છે. પાસકકેવલીમાં પાસાથી ભવિધ્ય જોવાની રીત લખી છે એટલે રમળનો અન્ય લાગે છે. પાસા માટે પાસક શબ્દ વાપર્યો છે. રમળના ઇતિહાસના અભ્યાસીએ આ અન્ય જોવા જેવો છે કારણ કે રમળનો આ ધણો જૂનો અન્ય છે. પણ ખરેખરો ઉપયોગી અન્ય તો વૈદાનો અન્ય જ છે.

બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લખાવાનો સમય ચોક્કસ જણાતો હોવાથી એમાંનો વૈદાનો અન્ય આયુર્વેદનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં ધણો ઉપયોગી છે. આ વૈદાના અન્યનું નામ નાવનીતક

૨. વધારે વિગત માટે જુઓ ધી બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ (આ. સ. ઇ.)ની પ્રસ્તાવના.

(વૈદાનું નવનીત, આખ્ય) ૨. નાવનીતકના કર્તાનું નામ, કે. એ કોણ હતો : વગેરે કશું જણાતું નથી. છેવટની પુષ્પિકામાં કદાચ નામ હશે પણ નાવનીતકનો છેલ્લો અધ્યાય જ બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટમાં મળ્યો નથી. અન્યથા બૌદ્ધ છે એટલું 'નમસ્તયાગતેભ્યઃ' એ નમસ્કારવચન ઉપરથી સમજાય છે. બીજું નાવનીતકના કર્તાએ જ લખેલી, પ્રત બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટમાં નથી મળી. વળી 'લહીઆની બૂલો, લહીઆએ પોતાની પાસેની મૂળ પ્રતમાં શબ્દો વૂટતા હોવાથી વચ્ચે વચ્ચે મુકેલાં ટપકાં, કોષ અથવા પરિચિત નામની વ્યાખ્યા, હાંશીઆમાંથી મૂળમાં લઇ લેવાની લહીઆની બૂલ વગેરે નિશાનીઓ ઉપરથી મોક્ષ લાગે છે કે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટવાળી નાવનીતકની પ્રત લખાયા પહેલાં એ અન્યની અનેક પ્રતો લખાઈ ગઈ હતી. આ રીતે હસ્તલિખિત પ્રતોનો પ્રચાર થવા માટે કાંઈક સમય જોઈએ એ જોતાં બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લખાયા પહેલાં ઓછામાં ઓછાં ૫૦-૭૫ વર્ષે અન્યકર્તા થયા હોય એમ માનીએ તો ઇ. સ. ૩૯૦ ની આસપાસમાં નાવનીતક અન્ય રચાયો હોવો જોઈએ. એથી વહેલો રચાયો હોય તો બસે પણ મોડો તો ન જ રચાયો હોય.

નાવનીતક-એ ખરી રીતે જૂનામાં જૂનો યોગસંગ્રહ (દ્વાઓના મિથ્યોનો સંગ્રહ) અન્ય છે. નાવનીતકમાં ચરક, સુશ્રુત અને બેડ જેની આજે ઉપલબ્ધ પ્રાચીન આયુર્વેદિક સહિતાઓમાંથી તથા આજે ન મળતા પણ જૂના વખતમાં વિદ્યમાન બીજા આયુર્વેદિક મન્યોમાંથી યોગોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અન્યકર્તાએ આરંભમાં જ કહ્યું છે કે:-

પ્રાકપ્રણીતૈર્મહર્ષીણાં યોગમુખ્યૈઃ સમન્વિતમ્ ।
 ચક્ષુષેઽ સિદ્ધસંકલ્પે નામ્ના ચૈ નાઘનીતકમ્ ॥
 નાનાવ્યાધિપરીતાર્તા નૃણાં સ્ત્રીણાં ચ યત્કિંતમ્ ।
 કુમારાણાં દિતં ચન્ન તત્સર્વમિદ ચક્ષયતે ॥
 સમાસરતયુદ્ધોનાં મિપજાં પ્રીતિધર્ધનમ્ ।
 યોગચાકુલ્યતથાપિ વિસ્તરણ મનોનુગમ્ ॥

નાવનીતક મૂળ સોળ અધ્યાયનો સંગ્રહ છે અને ગદ્યનિબંધ તથા શાર્દૂલધર પેઢે પ્રત્યેક અધ્યાયમાં એક એક જાતની બનાવટનો સંગ્રહ કર્યો છે. નાવનીતકના ૧૬ અધ્યાયોની વિગત એના પોતાના જ શબ્દોમાં નીચે કહી છે:-

અધ્યાય ચૂર્ણયોગાનાં પ્રથમં ચાપ્ર ચક્ષયતે ।
 દ્વિતીયં ઘૃતપાનાનાં તૃતીયં તૈલસંજિતમ્ ॥
 ચતુર્થ મિશ્રકં નામ નાનાવ્યાધિચિકિત્સિતમ્ ।
 પચમં યસ્તિયોગાનાં રસાયનવિધાનતઃ ॥
 સપ્તમં ન ચયાગૂનાં ધૃષ્યમદમમુચ્યતે ।
 નેત્રાંજનાનાં નયમં દશમં કેશરક્ષનમ્ ॥
 અમયાકલ્પનામાખ્યમપ્રકાદશમુચ્યતે ॥
 દ્વાદશં સ્યાચ્છલજ્જતોધિપ્રકસ્ય ત્રયોદશમ્ ।
 કુમારભૂત્યમપ્યપ્ર સ્વાચ્છત્તુ(દશ)મિચ્યતે ॥
 ધન્યાચિકિત્સિતાર્થં હયં પચદશં કુર્મઃ ।

સુભગાચિકિત્સાતાલ્યં ચ તથા પોદ્દશકં મતં ॥

इत्येते पौदशाध्याया विज्ञेया नावनीतकम् ॥

પ્રેક્ષો ચૂર્ણયોગનો અધ્યાય, ખીન્ને ધૃતપાનનો અધ્યાય, ત્રીજો તૈલાધ્યાય, ચોથો મિશ્રક અધ્યાય, પાંચમો ખસ્તિયોગનો અધ્યાય, છઠ્ઠો રસાયન અધ્યાય, સાતમો યવગૂ અધ્યાય, આઠમો વૃધ્ધયોગનો અધ્યાય, નવમો નેત્રાંજનોનો અધ્યાય, દશમો કેશરંજનોનો અધ્યાય, અગીયારમો અભયાક્રશ્પ (હરકેનો ક્રશ્પ) અધ્યાય, બારમો શિલાશ્વતનો અધ્યાય, તેરમો ચિત્રકનો અધ્યાય, ચૌદમો કુમારભૂત્યં, ૧૫ મો વધ્યાચિકિત્સિત અને ૧૬ મો સુભગાચિકિત્સિત એ રીતે ૧૬ અધ્યાયો નાવનીતકમાં છે. પણ જે પ્રત બોચર મેન્ધુસ્કિષ્ટમાં મળી છે તેનાં ૩૩ પાનામાં કુમારભૂત્યના ૧૪મા અધ્યાયથી આગળ નથી. એટલે છેલ્લા બે અધ્યાયોનાં કેટલાં પાનાં હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કુમારભૂત્યના અધ્યાયમાં ફિતિ હોવાચ જીવકઃ એ રીતે જીવકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે (જુઓ પાનું ૩૩). વળી ૩૦ મું પાનું નથી મળતું એમાં ૧૩મા અધ્યાયના બાકીના અને ૧૪ મા અધ્યાયની શરૂઆતના લગભગ ૩૫ શ્લોકો હોવા જોઈએ. પાનાં ૨૦-૨૧ નથી જ, પાનાં ૧૬ અને ૧૭ તદ્દન તુટિત, માત્ર કટકાઓ જ મળ્યાં છે. ૩૩ મું પણ તુટિત છે.

નાવનીતક ગ્રંથ લખાયો ત્યારે કેટલું આયુર્વેદિક સાહિત્ય વિદ્યમાન હશે એ જાણી શકાય તો આયુર્વેદનો ઇતિહાસ ઉલ્લેખમાં પશ્ચી સરળતા થઈ જાય. બોચર મેન્ધુસ્કિષ્ટના પ્રેક્ષા ભાગની શરૂઆતમાં નીચેના પ્રાચીન આયુર્વેદાયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:-

तस्मिन्निगरावयनिमण्डलमण्डभूते
सर्वातिथाविव जगद्भिभवप्रदानैः ।
सर्वर्तुपुष्पफलवद्द्रुमरम्यसामा-
येते विधूततमसो मुनयो वसन्ति ॥
आश्रेयहारितपराशरभेलगर्ग-
शांयव्यसुश्रुतवसिष्ठकरालकाव्याः ॥
सर्वापथीरसगणाकृतिवीर्यनाम ।
जिज्ञासवः समुदिताः शतशः प्रचेदः ॥
दृष्ट्वा पत्रैर्हरितहरितैस्त्रिन्दनीलप्रकाशैः
कन्दैः कुन्दस्फटिककुमुदेन्द्रशुशुखाभ्रशुभ्रैः ।
उत्पन्नास्यो मुनिमुपगतं सुधृतः काशिराजं
किञ्चित्त स्यादथ स भगवानाह-तस्मै यथायत

અહીં કહેલાં ઔષધીનાં રસ, આદૃતિ, વીર્ય, નામ, વગેરેના જિજ્ઞાસુ ઋષિઓનાં નામ પૈકી આશ્રેય, હારિત, પરાશર, ભેલ, ગર્ગ, સુશ્રુત, વસિષ્ઠ અને કરાલ તો પ્રાચીન આયુ-

૩ ખસ્તિ એટલે ઝાડો સાફ લાવવા માટે પીચકારીનો ઉપયોગ કરના માટેનું પ્રકરણ
૪ જીવક વિષે વધારે માહિતી માટે જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૨. પા. ૬.

વૈદિક સાહિત્યને પરિચિત છે પણ શાંખ્ય અને કાપ્ય એ નવાં નામ છે, એ એ યે પણ આયુર્વેદનાં કોષ્ટ અંગની રચના કરી હોય અને બોચ્ચર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટનો આ ભાગ લખાયા પછી લુપ્ત થઈ ગઈ હોય તો સંભવિત છે. વાઝમટ્ટ વગેરે કોઈ પાછળના આયુર્વેદાચાર્યના નામનો ઉલ્લેખ નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

હવે નાવનીતકમાં કયા કયા ગ્રન્થોમાંથી નામ વગર કે નામ સાથે ઉતારા કર્યા છે તે જોઈએ. નાવનીતકના કર્તાએ ચરક, ભેલ અને સુશ્રુતમાંથી ઉતારા કરતાં તે તે ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. અર્થાત્ એ વખતમાં યે આ એ સંહિતાઓએ કોટલીપ્રસિદ્ધ હતી કે એમાંથી કરેલા ઉતારાને કોષ્ટ મોઢા ઋષિના નામના ટેકાની જરૂર ન હતી. પણ બીજા અનેક યોગીના આરંભમાં કે અન્તમાં નાવનીતકના કર્તાએ આત્રેય, અશ્વિદેવ, સ્વયંભૂ વગેરે નામના ઉલ્લેખવાળા યોગો મોટે ભાગે એ વખતના પૈલોમાં વપરાતા અને કવચિત્ કોષ્ટ અપ્રસિદ્ધ કે બહુમાન્ય નહિ એવાં તત્ત્વોમાં સંગ્રહથેલા યોગો હોવાનો સંભવ છે. યોગના આદિ અંતની થોડી રચના નાવનીતકના કર્તાની પોતાની પણ હોવાનો સંભવ છે. હવે ડા. હર્નલે ચરક સુશ્રુતાદિ ગ્રન્થો સાથે નાવનીતકને સરખાવીને જે તારણ દાઢ્યું છે તે જાણીએ.

ભેલ સંહિતામાંથી નાવનીતકમાં નીચેના પ્રયોગો લીધેલા છે.

- (૧) અથોરહ્ય રસાયન. નાવનીતકશ્લોક ૪૪ થી ૫૫ અને ભેલ. સં. પા. ૧૮૬-૧૮૭
  - (૨) રસાયનિક ધૂત. ના. શ્લો. ૧૬૫ થી ૧૬૯ ભેલ. સં. પા. ૧૨૯
  - (૩) દર્શાંધૂત ના. શ્લો. ૨૦૧ થી ૨૦૪ ભેલ. સં. પા. ૧૩૬
  - (૪) સહચરતૈલ ના. શ્લો. ૩૨૯ થી ૩૩૬ ભેલ. સં. પા. ૨૦૭ (નુદિત)
  - (૫) મધુપાષ્ઠિતૈલ ના. શ્લો. ૩૩૭ થી ૩૪૩ ભેલ. સં. ચિ. અ. ૪ માં નુદિત હોવાનું ડા. હર્નલ દહે છે. પણ કલકત્તાની ઊપેલ પ્રતમાં એ પાઠ નથી.
  - (૬ થી ૮) ત્રણ આભાતિસારના યોગો ના. શ્લો. ૪૦૭ થી ૪૧૨ ભેલ. સં. પા. ૧૫૪-૧૫૫
  - (૯) કાસયોગ ના. શ્લો. ૪૭૪ થી ૪૭૬ ભેલ. સં. પા. ૧૮૪-૧૮૫.
  - (૧૦) કર્મશયોગ ના. શ્લો. ૫૩૪ થી ૫૩૭ ભેલ. સં. પા. ૨૦૦
  - (૧૧) તૈલાદ્ય બરિત ના. શ્લો. ૬૪૨ થી ૬૪૫ ભેલ. સં. સિદ્ધિસ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં છે એમ ડા. હર્નલ દહે છે પણ ઊપેલી પ્રતમાં એ બાબત નથી મળતો.
  - (૧૨) બેલી યવાયૂ ના. શ્લો. ૮૦૨ થી ૮૦૪ ભેલ. સં. સૂત્રરચાનના ૭ મા અધ્યાયમાં છે. એમ ડા. હર્નલ દહે છે. પણ ઊપેલી પ્રતમાં પત્તો લાગતો નથી.
- આ ઉપરાંત બંલાપૂત ના. શ્લો. ૨૮૦ થી ૨૮૬. મંડમાલયોગ ના. શ્લો. ૩૬૦ થી ૪૦૧ અને લાક્ષાદિર્ષિ ના. શ્લો. ૧૦૫૯ થી ૧૦૬૦. આ ત્રણ યોગો મળેલી ભેલ સંહિતાની પ્રતમાં જો કે દેખાતા નથી પણ ચન્દ્રના યોગરત્નસમુચ્ચયમાં એ યોગોને બેલોડન કતા છે.

૫. જો કે ડા. હર્નલે બ્રહ્મથી સદચરમૂત લખ્યું છે.

ચરકસંહિતામાંથી નાવનીતકમાં નીચેના પાડો શેવામાં આગ્યા છે:-

(૧) તાલીસક ચૂર્ણ-ના. શ્લો. ૧૧ થી ૧૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૮, શ્લો. ૧૪૧ થી ૧૪૩

(૨) પાડવચૂર્ણ-ના. શ્લો. ૧૪ થી ૧૭; ચ. સં. ચિ. અ. ૮, શ્લો. ૧૩૭ થી ૧૪૦

(ચરકમાં યમાનીખાડવ નામ છે. પાઠ શબ્દશઃ એક જ છે)

(૩) અર્ધા શ્લેષ-ના. શ્લો. ૨૪નો પૂર્વાર્ધ; ચ. સં. ચિ. અ. ૯, શ્લો. ૮૮

ઉત્તરાર્ધ

(૪) વર્ધમાનક ચૂર્ણ ના. શ્લો. ૨૫; ૨૬; ચ. સં. ચિ. અ. ૮, શ્લો. ૧૦૧, ૧૦૨

(૫) માતુલુંગ શુદ્ધિકા ના. શ્લો. ૨૯ થી ૩૪ ચ. સં. ચિ. અ. ૯, શ્લો. ૭૫ થી ૮૦

(ચ. સં. માં દિગ્વાદિચૂર્ણ અને શુદ્ધિકા નામ છે.)

(૬) તિક્તકથૂત ના. શ્લો. ૧૩૨ થી ૧૩૬; ચ. સં. ચિ. અ. ૭, શ્લો. ૧૩૭ થી ૧૪૦

(ચ. સં. માં તિક્ત પટ્પલ નામ છે.)

(૭) મહાતિક્તકથૂત ના. શ્લો. ૧૩૭ થી ૧૪૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૭, શ્લો. ૧૪૧ થી ૧૪૭

(૮) પટ્પલકથૂત ના. શ્લો. ૧૫૦, ૧૫૧; ચ. સં. ચિ. અ. ૯, શ્લો. ૧૪૩, ૧૪૪;

(ચ. સં. માં પચ્છેલકથૂત નામ છે.)

(૯) અપ્પલકથૂત ના. શ્લો. ૧૫૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૯, શ્લો. ૧૨.

(૧૦) વાસાકથૂત ના. શ્લો. ૧૫૩, ૧૬૪; ચ. સં. ચિ. અ. ૯, શ્લો. ૨૨, ૧૨૪

(૧૧) ચાંગેરીકથૂત ના. શ્લો. ૧૫૫ થી ૧૫૭; ચ. સં. ચિ. અ. ૯, શ્લો. ૧૧૦ થી ૧૧૨

(૧૨) શરમૂલીકથૂત ના. શ્લો. ૧૧૯ થી ૧૨૬; ચ. સં. ચિ. અ. ૨, શ્લો. ૨૩ થી ૩૧

(ચ. સં. માં શૃંગેરીકથૂત નામ છે.)

(૧૩) અવન પ્રાશકથૂત ના. શ્લો. ૧૮૮ થી ૨૦૦; ચ. સં. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૫૬ થી ૭૧

(પ્રસિદ્ધ અવનપ્રાશ અવલેહ ઉવનને ના. માં કથૂત કહેલું છે.)

(૧૪) જવરહર અનુવાસન તૈલ ના. શ્લો. ૩૮૩, ૩૮૪; ચ. સં. ચિ. અ. ૩, શ્લો. ૨૪૫, ૨૪૬

(૧૫) અનુવાસન તૈલ ના. શ્લો. ૩૮૬ થી ૩૮૯; ચ. સં. ચિ. અ. ૨, શ્લો. ૧૩૧ થી ૧૩૪

(૧૬) દ્રાક્ષાકથૂત ના. શ્લો. ૪૬૦ થી ૪૬૨; ચ. સં. ચિ. અ. ૯, શ્લો. ૧૧૯ થી ૧૨૧

(ના. માં કાંઈ નામ નથી ચ. સં. માં ઉપલું નામ છે.)

(૧૭) પ્રસ્થવિરેક ના. શ્લો. ૪૮૪ થી ૪૯૦; ચ. સં. ચિ. અ. ૯, શ્લો. ૧૫૦ થી ૧૫૬

(પેલા એ શ્લોકમાં પાંદતર છે. વળી ચ. સં. માં દન્તી દરીતકી નામ છે.)

સુસ્થં વિરિચ્યતે સ્તિગ્ધો દોષપ્રસ્થમનામયઃ

એ શબ્દો ઉપરથી નાવનીતકનું પ્રસ્થવિરેક નામ યથાર્થ લાગે છે.)

(૧૮) મધ્વાસવયોગ ના. શ્લો. ૪૯૧ થી ૪૯૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૬, શ્લો. ૩૯ થી ૪૨

(૧૯) જવર ઉપર નામ વગરનો કથા ના. શ્લો. ૪૯૪, ૪૯૫ પૂ. ચ. સં. ચિ. અ. ૩, શ્લો.

૨૦-૨૧ ઉ.

(૨૧) પ્રોહકપ્રથમનયોગ ના. શ્લો. ૬૦૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૬, શ્લો. ૨૪

- (૨૨) પિપ્પલાસ્તિ ના. શ્લો. ૬૪૫ થી ૬૪૮; ચ. ચિ. અ. ૧૦, શ્લો. ૭૦ થી ૭૩ પૂ.
 (૨૩) મેધરસાયનો ના. શ્લો. ૭૪૨, ૭૪૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૨૮, ૧૨૯
 (૨૪) પિપ્પલીપ્રયોગ ના. શ્લો. ૭૪૫ થી ૭૪૮; ચ. સં. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૩૦ થી ૧૩૩
 (૨૫) પ્રિપ્પલીપ્રયોગ દ્વિતીય ના. શ્લો. ૭૪૯ થી ૭૫૨; ચ. સં. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૩૪ થી ૧૩૮

(ચ. સં. પિપ્પલી વર્ધમાન રસાયન એ રીતેનામ છે.)

- (૨૬) વૃષ્યવૃત ના. શ્લો. ૮૧૯; ચ. સં. ચિ. અ. ૨, શ્લો. ૯૭

(ચ. સં. માં કે નાવનીતકમાં નામ નથી)

- (૨૭, ૨૮) વૃષ્ય યોગો બે ના. શ્લો. ૮૪૪ ડ. ૮૪૬ પૂ; ચ. સં. ચિ. અ. ૨, શ્લો. ૪૪, ૪૫
 ૭ યોગો સુશ્રુત સંહિતામાંથી નાવનીતકમાં લીધા છે.

- (૨૯) શિલાજતુકથ ના. શ્લો. ૯૫૦ થી ૯૬૭; ચ. સં. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૪૬ થી ૧૬૨.

- (૧ થી ૩) આમાતિસારના ત્રણ યોગો ના. શ્લો. ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦ અને ૪૧૧-૧૨;
 સુ-ડ-અ-૪૦ શ્લો. ૩૭ ડ, ૩૮ પૂ; ૩૬ ડ, તથા ૪૭ (પાઠાંતર છે.)

- (૪ થી ૬) ત્રણ વાછરણ યોગો ના-૮૨૯-૩૦ પૂ, ૮૩૩ ડ, ૮૩૪ પૂ, અને ૮૩૪ ડ અને ૩૫ પૂ; સુ. સં. ચિ. અ ૨૬, શ્લો. ૨૯ ડ, ૨૩ પૂ, ૨૪ પૂ.
 (પાઠાંતર છે.)

સુશ્રુત સંહિતાના ઉત્તર સ્થાનમાંથી પણ ઉતારો છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે પણ ખરી રીતે સુશ્રુતમાંથી ભેલે ઉતારો કયો છે અને નાવનીતક ભેલના પાઠને અનુસરે છે. ખરી રીતે ભેદ એ તો નાવનીતક આત્રેયસંપ્રદાયના બે ગ્રન્થો ચરકસંહિતાના અને ભેલ સંહિતામાંથી વધારે ઉતારા કરે છે એ હપરથી આ ગ્રન્થ આત્રેયસંપ્રદાયનો હશે એમ જણાય છે અને ચરકને નાવનીતક ને રીતે અનુસરે છે તે બેતાં બાકીના ને યોગોનું મળી ચરકભેલમાં નથી મળતું તે દશમ આત્રેયના બીજા શિષ્યો, જતુકર્ણ, ક્ષારપાણિ, વગેરેનાં તત્ત્વોમાંથી લીધા હશે. પણ નીચેના ઋષિઓના નામથી નીચેના યોગો નાવનીતકમાં મળે છે:-

- (૧) પૈત્તિકોનો વિરચન યોગ ના-શ્લો. ૯૩૫ કાંઠાયનનો દહેલો દેલો છે.
 (૨) નેત્રરોગ હપર એક ચૂર્ણનિમિત્તું દહેલું હતું છે. ના. શ્લો. ૮૮૩-૮૪
 (૩) રાજર્ષિ સુપ્રભતો હવુપાખસ્તિયોગ ના. શ્લો. ૬૩૩ થી ૬૩૭.
 (૪) એક વૃષ્યયોગ ના. શ્લો. ૮૪૬-૪૭ માં ઉચ્ચનાનો દહેલો (ઓશનસ ઇન્દ્રપ્રિય) દેલો છે.

- (૫) વાત્તરોગ હપર મૂલકતેલ ના. શ્લો. ૩૧૯ થી ૩૨૪ વાત્તરોગનું દહેલું હતું છે.

- (૬) ગૃધ્રકરણ ના. ૭૮૪ (ગઘ) ને બાર્દરપત્ય હતું છે.

- (૭-૮) ના. શ્લો. ૫૮૮, ૮૯ તથા શ્લો. ૯૦૫-૦૯ માં દહેલા બે યોગો અગત્યના દહેલા છે.

- (૯-૧૦) ના. શ્લો. ૨૩૨-૪૦ અને ૯૬૮-૭૬ ના બે યોગો ધન્યવત્તરિના દહેલા છે.

- (૧૧-૧૨) ના. શ્લો. ૧૦૮૧, તથા ૧૦૯૭ થી ૧૦૯૯ ના બે યોગો છવરના દહેલા છે.

- (૧૩) ના. શ્લો. ૧૦૧૧ થી ૧૦૪૦ ના પાંદો માટે દાસ્યપનો હવાલો (કાદ્યપસ્ય વત્તો યથા) આપ્યો છે.

ઉપરનામાંથી એક સિવાય બીજા કોઇ પણ યોગો ડા. હર્નલને આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં અન્યત્ર મળ્યા નથી. જીવક અને કાશ્યપ સિવાય બાકીના ઋષિઓનાં નામો ઐતિહાસિક નથી. સુપ્રભનું નામ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં ક્યાંય દેખાતું નથી. પાડ્યસિનું નામ કેવળ કદ્યાણુ-કારિકા નામના આ તરફ અપ્રસિદ્ધ પણ દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ આયુર્ય, રાજા, ત્રિપથુવર્ધનના દરબારના કોઇ વૈદ્યના રચેલા ગ્રંથમાં જ મળે છે. ધન્વન્તરિ અને જીવક તો આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત છે. જીવકનો દહેલો એક યોગ ના. શ્લો. ૧૦૮૧ વાળો યોગ પાકાતર સાથે જીવકના નામ વગર બંગસેનમાં મળે છે. કાશ્યપ પણ જીવક પેઠે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત છે અને એની પેઠે જ બાલરાગચિકિત્સક (કૌમારભૂત્ય) મનાય છે. ઉશનસ્ અને બૃહસ્પતિ અર્થશાસ્ત્રના સંપ્રદાયમાં જાણીતા છે. આયુર્વેદમાં ઉશનસ્ અગદતંત્રકાર તરીકે પણ જાણીતા છે. (જુઓ સુચુતની ટીકા પા. ૪૬૦)

આત્રેયના તથા અશ્વિદેવોના નામથી પણ નાવનીતકમાં કેટલાક પ્રયોગો ઉતાર્યા છે.

આત્રેયના પ્રયોગો:—

- (૧) લયુડચૂર્ણ ના. શ્લો. ૩૫ થી ૩૭
- (૨) શાર્દૂલચૂર્ણ ના. શ્લો. ૭૧ થી ૭૫
- (૩) અમૃતપ્રાશવૃત ના. શ્લો. ૧૦૮ થી ૧૧૯
- (૪) મહાકડ્યાણુકધૃત ના. શ્લો. ૧૨૬ થી ૧૩૨
- (૫) બલાતેલ ના. શ્લો. ૨૬૧ થી ૨૭૬
- (૬) એક ત્રુટિયોગ (ગધ) ના. ૭૧૫

ચરકમાંથી ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ પુષ્કળ યોગો નામ વગર ઉતાર્યા હોવા છતાં અહીં ચરકના મૂળ વક્તા આત્રેયના નામથી ઉપરના છ યોગો ઉતાર્યા છે તે જોતાં એ યોગો નાવનીતક રચાયું તે વખતની ચરકસંહિતામાં ન હોવા જોઈએ. એ જ કારણથી આત્રેયના જમ્બૂર્ણ, પરાશર વગેરે જે બીજા સિધ્ધાંતો તંત્રો તે વખતે વિવિધ હશે તેમાં પણ આ યોગો ન હોવા જોઈએ. પણ એ વખતના વૈદ્યોમાં આત્રેયોક્ત તરીકે જાણીતા હોય અને નાવનીતકમાં આવી વૈદ્યપરંપરામાંથી સંગ્રહા હોય એમ ડા. હર્નલનું સંભવિત અનુમાન છે.

ઉપરના છમાંથી પહેલો યોગ બીજા કોઇ વૈદક ગ્રંથમાં મળતો નથી, બીજો યોગ (શાર્દૂલચૂર્ણ) અગ્નિમુખચૂર્ણ નામથી જુદા સિદ્ધયોગમાં મળે છે. એમાંથી ચક્ર સંગ્રહમાં તથા બંગસેનમાં પણ આવ્યો છે. આત્રેયનું નામ કોઇએ આપ્યું નથી. નાવનીતક તો તથા જુદો પાક પહેલા શ્લોકમાં એક જ છે. પછી શ્લોક રચના જુદી છે. ત્રીજો, ચોથો, અને પાંચમો યોગ ક્ષતક્ષીણ, ઉન્માદ, અને વાતબ્વાધિ નામના ચરક સંહિતાના અધ્યાયોમાં મળે છે. અમૃતપ્રાશવૃતના ચરકોક્ત (ચ. સં. ચિ. ક્ષતક્ષીણ ચિ. શ્લો. ૩૨ થી ૪૦) પાકની શ્લોકરચના તથા શબ્દરચના નાવનીતકથી તદ્દન જુદી છે. તેમ ચરકના પાકમાં આત્રેયનું નામ નથી. નાવનીતક તો અમૃતપ્રાશવૃત્ત ને આત્રેય નિર્મિત દહે છે. એ જ રીતે મહાકડ્યાણુકધૃતના પાકની ચરકની (ચ. સં. ચિ. ઉન્માદ. ચિ. શ્લો. ૫૩ થી ૫૫) રચના તદ્દન જુદી છે. નાવનીતકમાં પાકને અન્તે:—

સિદ્ધમાત્રેયનિર્દિષ્ટ અગરુચાય મદારમને

એ રીતે આત્રેયનો ઉદ્દેશ્ય છે તે ચરક સંહિતામાં નથી. પાંચમા ખલાતૈલના પાકની રચના બીજા ગ્રન્થોમાં તદ્દન જુદી છે. નાવનીતકમાં આરંભમાં જ:—

વલાતૈલં વક્ષ્યામિ ઘાતરોગનિર્ઘ્નમ્
આત્રેયાનુમતં સિદ્ધં વન્ધ્યાનાં ગર્ભદં શુભમ્

ના. શ્લો. ૨૬૧

એ રીતે આત્રેયનો નિર્દેશ કર્યો છે. અને ચરકમાં જો કે ઠા. હર્નલ ના પાકે છે પણ નીચેના શબ્દોમાં કૃષ્ણાત્રેયનો નિર્દેશ મળે છે ખરો:—

વલાતૈલમિદં શ્રેષ્ઠં ઘાતવ્યાધિવિનાશનમ્ ।
અમ્નિવેશાય ગુરુણા કૃષ્ણાત્રેયેણ ભાષિતમ્ ॥

ચ. સં. ચિ. જ. ૨૮, શ્લો. ૧૫૨

છેલ્લા ત્રુટિયોગમાં ક્રિત્યાહ મગવાનાત્રેય: એ રીતે શબ્દોં છે. પણ પાક ત્રુટિ હોવાથી બીજે શોધવાતું શક્ય નથી.

આ યોગોના સંબંધમાં નાવનીતકનો પાક સ્પષ્ટ રીતે ચરક (દૃઢબલ) ના પાકથી પ્રાચીનતર જણાય છે. અને બીજા અનેક યોગો ચરકના ચોથા શિવાયના પ્લેલાથી દશમા સુધીના બધા અધ્યાયોમાંથી નાવનીતકમાં શબ્દસઃ ઉતારેલા મળે છે એ જોતાં ચરકના ક્ષતક્ષીણ ઉન્માદ તથા વાતવ્યાધિ નામના અધ્યાયો દૃઢબલના હરે છે. અને દૃઢબલે યોગો જાણી લીધા પછી પોતાના શબ્દોમાં શ્લોકરચના કરી છે એમ અનુમાન કરવું યોગ્ય લાગે છે.

નાવનીતકમાં અશ્વિવેના નામથી નીચેના ૧૭ યોગો મળે છે:—

- (૧) આશ્વિનીમાતૃકુંગણુટિકા ના. શ્લો. ૭૫-૭૭
- (૨) બીજી " " ના. શ્લો. ૮૦-૮૪
- (૩) આશ્વિન શુભચૂર્ણ ના. શ્લો. ૮૫-૮૬
- (૪) આશ્વિન હરિદ્રાચૂર્ણ ના. શ્લો. ૯૬-૧૦૧
- (૫) આશ્વિન લઘુનધૂત ના. શ્લો ૨૧૬-૨૨
- (૬) આશ્વિન નવરહરધૂત ના. શ્લો. ૨૨૩-૨૫
- (૭) આશ્વિન વિપધૂત ના. શ્લો. ૨૪૧-૨૪૪
- (૮) આશ્વિન ખિન્દુધૂત ના. શ્લો. ૨૫૧-૨૫૫
- (૯) અમૃતનૈષ ના. શ્લો. ૨૮૭-૩૧૨
- (૧૦) આશ્વિન રક્તાપિતયોગ ના. શ્લો. ૪૧૮-૨૫
- (૧૧) ક્ષાત્રયોગ ના. શ્લો. ૫૭૫
- (૧૨) અપોરહ્યયોગ ના. શ્લો. ૫૭૯
- (૧૩) આશ્વિનોર્અશ્વિનધાનસિત ના. શ્લો. ૬૧૮-૨૫
- (૧૪) વિષ્ણવી વર્ધમાન રસાયન ના. શ્લો. ૭૧૬-૫૭
- (૧૫) આશ્વિન રસાયન ના. શ્લો. ૭૭૩-૮૧
- (૧૬) આશ્વિનીય યોગત્રય ના. શ્લો. ૮૧૦-૧૩
- (૧૭) આશ્વિન હારનક્રીક્રમ ના. શ્લો. ૯૧૭-૪૯

આમાંથી ૧૫મે. આશ્વિનરસાયનપ્રયોગ અશ્વિનોએ તપ તપતાં વિશ્વામિત્રને કહ્યો. અને વિશ્વામિત્રે ઋષિઓને કહ્યો છે.

વિશ્વામિત્રેણ ચાભાષ્ટં ઋષિભિશ્વામિષૂજિતમ્ ॥ ના. શ્લો. ૭૮૧

નં. ૧૦ વાળો અશ્વિન રક્તપિત્તયોગ અશ્વિનોએ ઇન્દ્રને કહ્યો છે અને અશ્વિનોને બ્રહ્માએ કહેલો (જુઓ ના. શ્લો. ૪૧૮). બંગસેનમાં આ પ્રયોગ ચન્દનાઘટૃત નામથી આપ્યો છે, જેમાં નાવનીતકનો ૪૧૮ મો શ્લોક નથી પણ ચન્દનં ન લદ્દં વગેરેથી શરૂઆત છે. ના. નો ૪૨૫ મો શ્લોક જેમાં આ પ્રયોગને—

અશ્વિભિરનુમતો યોગો રક્તપિત્તનિર્વહણઃ ।

એ રીતે અશ્વિનપ્રોક્ત કહ્યો છે તે તો બંગસેનમાં પણ છે.

નં. ૧૧ થી ક્ષીરયોગ અને નં. ૧૨ અયોરજ્ય યોગ સિદ્ધયોગમાં તથા બંગસેનમાં છે પણ અશ્વિનોને ઉદ્દેશ્ય નથી. નં. ૮ નો બિન્દુઘૃતના પ્રયોગનો પાઠ બંગસેનમાં બે શ્લોકમાં છે; જ્યારે નાવનીતકમાં ૫ શ્લોકમાં છે. બંગસેનમાં અશ્વિનોને ઉદ્દેશ્ય નથી. પણ ચન્દ્રના યોગરત્નસમુચ્ચયમાં 'બિન્દુઘૃતનો પાઠ છે; જ્યાં એને કૃષ્ણાત્રિયનો પ્રયોગ કહ્યો છે.

૧૪ માં પિપ્પલી વર્ધમાન પ્રયોગની કથા જરા જેવા જેવી છે. નાવનીતકમાં ૨૨૬ શ્લોકોમાં (૭૧૬ થી ૭૩૭ પૃ.) આ પ્રયોગ કહ્યો છે. જેમાં ધીમે ધીમે પીપર પેલાં વધારતા જવાની અને પછી ઘટાડતા જવાની છે. કુલ ૨૨૦ દિવસનો આ પ્રયોગ છે. અને કુલ દસ હજાર પીપર ખાવી પડે છે. આ લાંબો અને અધરો પ્રયોગ ઘણાથી ન બને માટે નાવનીતકમાં એક બીજો પ્રયોગ આપ્યો છે, જે ફક્ત વીસ દિવસનો જ પ્રયોગ છે અને જેમાં કુલ ૩૦૦, ૫૦૦, ૬૦૦ કે ૧૦૦૦ પીપર ખાવી પડે છે. વધારેમાં વધારે એક હજાર પીપર ખાવાની હોવાથી આ બીજા પ્રયોગનું નામ પિપ્પલીસહસ્ર રાખ્યું છે. (જુઓ ના. શ્લો. ૭૫૦). નાવનીતકમાં પિપ્પલી વર્ધમાન પ્રયોગને અશ્વિપ્રોક્ત કહ્યો છે પણ પિપ્પલીસહસ્રપ્રયોગના યોગજનું નામ આપ્યું નથી. પરંતુ, ચરકમાં (ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૩૪ થી ૧૩૮) આ પ્રયોગ છે. એટલે આત્રેયને જ એનો યોગજ માનવો જોઈએ. નો-કે ચરકસંહિતાના સંશોધકે એનું નામ પિપ્પલી વર્ધમાન આપ્યું છે પણ મૂળમાં નામ પિપ્પલીસહસ્ર છે:—

પિપ્પલીનાં સહસ્રસ્ય પ્રયોગોયં રસાયનમ્ ।

ચ. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૩૬

આ પ્રયોગ વીસ દિવસનો જ છે અને દસ દસ, છ છ, અને ત્રણ પીપર દસ દિવસ સુધી વધારવી અને પછી દસ દિવસ સુધી ઘટાડવી એ રીતે ત્રણ વિકલ્પો ચરકમાં આપ્યા છે. ચરકમાં દસ હજાર પીપરવાળો પ્રયોગ જ નથી અને હજાર પીપરવાળા પ્રયોગને પણ ત્રેક તથા બળવાન મનુષ્યને યોગ માન્યો છે. એ જોતાં દસહજારવાળો મોટો પ્રયોગ આત્રેયથી પણ જૂનો (માટે જ નાવનીતક કહે છે તેમ અશ્વિપ્રોક્ત) હોવા છતાં પણ અવ્યવહાર્ય હોવાથી પિપ્પલીસહસ્રવાળો પ્રયોગ જ વ્યવહારમાં રહ્યો અને તે જ પિપ્પલી વર્ધમાન નામથી પ્રખ્યાત થયો. સુશ્રુતે પણ માત્ર પિપ્પલી વર્ધમાન નામ આપ્યું છે (જુઓ સુ. ચિ.

અ. ૬.). ખરી રીતે નાવનીતકનો પિપ્પલી વર્ધમાન પ્રયોગ એટલે દશ હજાર પીપરનો પ્રયોગ નાવનીતક સિવાય વેદાના કોઇ અન્યમાં નથી એમ ડા. હર્નલ કહે છે. માત્ર વાગ્મટના અટાંગલદ્યનો નીચેનો શ્લોક વિચારવા જેવો છે:—

સહસ્રં પિપ્પલીનાં વા સ્તુક્ષીરેણ સુભાવિતમ્ ।

પિપ્પલીં વર્ધમાનાં વા ક્ષીરાક્ષી વા શિલાજતુ ॥

વા. ચિ. અ. ૧૫, શ્લો. ૪૮-૪૧

૪૬ વાગ્મટમાં આ જ અતલ્પના ગદ્ય કટકોએ છે:—

પિપ્પલીસહસ્રં વા સ્તુદીક્ષીરભાવિતં સેવેત

પિપ્પલીવર્ધમાને વા સેવેત શિલાજતુ વા ક્ષીરાક્ષી ।

આ વચનોમાંથી ડા. હર્નલ ધારે છે તેમ વાગ્મટને નાવનીતકના મોટા પિપ્પલી વર્ધમાન પ્રયોગની ખચર હતી એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે સંગ્રહ કે હૃદયમાં કોઈ વિગત આવી નથી એટલે એના ધોરણ પ્રમાણે ચરકમાંથી પિપ્પલી-સહસ્ર અને સુશ્રુતમાંથી પિપ્પલી વર્ધમાન નામો લીધાં છે એમ માનવું એ જ ચોગ્ય છે. એક જ પ્રયોગનાં બે જુદાં જુદાં નામ હોવા છતાં આ રીતે બે પ્રયોગો હોય તેમ વાગ્મટે કેમ લખ્યું એ પ્રશ્ન વિકટ છે. વાગ્મટમાંથી આવી બીજો ઘણી નીકળે છે.

નાવનીતકમાં હરીતકીકંપ, યવાગૂકંપ, ચિત્રકકંપ અને શિલાજતુકંપ એ રીતે ચાર કંપો દર્શા છે. હરીતકીકંપ અધિનોનો કહેલો છે, બેલીયવાગૂ નામથી યવાગૂકંપ બેસેનો કહેલો હોય એમ લાગે છે. એ બે કે મળેલી બેલ સંહિતામાંએ નથી. શિલાજતુકંપ ચરક સંહિતામાંથી લીધો છે અને ચિત્રકકંપને 'ધન્વન્તરિપ્રોક્ત' કહ્યો જણાય છે. બે કે છેલ્લા શ્લોકો વૃ છે.

આ ઉપરાંત બોચર મેન્યુસ્કિષ્ટનાં પેલા ભાગમાં એક લઘુનકંપ છે. લઘુનકંપ ચરક સુશ્રુતમાં નથી. પણ વાગ્મટે રસાયન તરીકે લઘુનનાં ઘણાં વખાણ કર્યો છે. (જુઓ વૃ. વા. ડ. અ. ૪૯)

બોચર મેન્યુસ્કિષ્ટના લઘુનકંપ અને વાગ્મટના લઘુનપ્રયોગની વાતો ઘણી મળતી છે. અલગત બે ૫ પાઠ એક નથી પણ બોચર મેન્યુસ્કિષ્ટનો પાઠ પ્રાચીનતર જેવો લાગે છે. લઘુનના રસાયન તરીકેના ઉપયોગનો ઇતિહાસ જરા ઝીણવટથી જેવા જેવો છે. લઘુન અને પલાંડુનો રસાયન તરીકે બ્હેગો ઉપયોગ ચરક સુશ્રુતે નથી કર્યો અને વાગ્મટે કર્યો છે. બોચર મેન્યુસ્કિષ્ટમાં લઘુનકંપની સ્થિતિ જોતાં એમ લાગે છે કે ચરક સુશ્રુત પછી અને વાગ્મટ પહેલાં લઘુનનો રસાયન તરીકે ઉપયોગ થવા લાગ્યો હતો. બોચર મેન્યુસ્કિષ્ટના પ્રથમ ભાગના ક્ષર્તોએ આવા એક પ્રચલિત લઘુનકંપની ગોંધ રાખી છે. ૪૬ વાગ્મટે પોતાના વખત સુધીમાં લઘુન અને પલાંડુનો જે ઉપયોગ થતો તે મોંખો છે. લઘુનપલાંડુનો આખો ઉપયોગ આ દેશમાં ક્યારે થવા લાગ્યો? મતુ પણ સંશુન તથા પલાંડુને અબક્ક્ય ગણે છે. મતુનો વર્તમાન મન્ય પણ ઇ. સ. ૨૦૦૫થી અર્વાચીન નથી એમ પ્રસારત્તમોના જશુ અને મનાય છે.

આ વિષયમાં વૃદ્ધ વાઝમટ સાહેબ અજવાળું પાડે છે. લશુનપ્રયોગ પછી પલાંડુનું વર્ણન શરૂ કરતાં વૃદ્ધ વાઝમટમાં લખ્યું છે કે:-

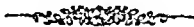
લશુનનાંતરં ઘાયોઃ પલાંદુઃ પરમૌપધમ્ ।
સાક્ષાદિધ સ્થિત યત્ર શ્વકાધિપતિજીયિતમ્ ॥
યસ્યોપયોગેન શ્વકાંગનાનામ્
લાવણ્યસારાદિધ નિર્મિતાનામ્ ।
કપોલકાંત્યા વિજિતઃ શશાંકો
રસાતલં ગચ્છતિ નિર્ધિદેય ॥

પલાંડુ-ડુંગળી-ઉપર શકોના રાગનું છવિત ટકી રહ્યું છે અને શકત્રીઓના સૌન્દર્યનું કારણ ડુંગળી છે એ શબ્દો ઓછા સૂચક નથી. લસણ માટે આરલાં રૂપ વચનો નથી પણ તેની ઉત્પત્તિ અતાવતા બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટ તથા વૃદ્ધ વાઝમટ મેં ય એક જ દંતકથા આપે છે કે “અમૃત મંથન કરતી વખત રાહુએ અમૃત પી લીધું અને વિષ્યુએ ચક્રથી એનું માથું કાપી નાખ્યું, આ માથું કષાતાં રાહુના ગળામાંથી જે અમૃતબિન્દુઓ પડ્યાં તેમાંથી લસણ થયું, આ રીતે દૈત્યોના દેહમાંથી લસણની ઉત્પત્તિ હોવાને લીધે બ્રાહ્મણો લસણ નથી ખાતા, લસણની ઉગ્ર ગંધ પણ એ જ કારણથી છે. પણ સાક્ષાત્ અમૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે માટે લસણ રસાયન છે.”

આ દંતકથા બેતાં અને પલાંડુ વિશે ઉપરનું વચન તે સાથે મેળવતાં એમ લાગે છે કે લસણ અને ડુંગળી એ ય ચીજો શકો સાથે આ દેશમાં આવી હોવી બોધ્ય, શકોને અતિ પ્રિય હશે અને આ દેશના વૈદો શક લોકો પાસેથી જ આ ચીજોનો ઉપયોગ શીખ્યા હશે. હાલમાં જે જે પરદેશી ચીજો આ દેશમાં આવે છે તે તે નીચલી વર્ણોમાં તરત વપરાવા લાગે છે પણ બ્રાહ્મણોમાં તે ચીજોનો પ્રવેશ થતાં વખત લાગે છે. તેમ બ્રાહ્મણો પરદેશી ચીજોથી શરૂઆતમાં વટલાય છે જે કે ધીમે ધીમે ઘણી પહેલાં બ્રહ્મણોની ચીજોને તેઓ પાછળથી વાપરવા માંડે છે. તેમ જ આજથી એ હજાર વર્ષ ઉપર શક લોકો સાથે આવેલી આ એ ચીજો સરહદ ઉપરના તથા બંને ભાગની હલકા વર્ણોએ પણ તરત વાપરવા માંડી હશે પણ બ્રાહ્મણોએ તે પરદેશી ચીજોને અભક્ષ્ય ગણી હશે. અને સ્મૃતિકારોએ પણ એ ચીજો પરદેશી હોવાના કારણથી જ અભક્ષ્ય ગણી હશે. મધુપર્કમાં માંસ ખાવાની છુટ આપનાર મન્વાદિ સ્મૃતિઓ લસણ ડુંગળીને અભક્ષ્ય ગણે છે એનું ઉપર કહ્યું તે શિવાય બીજું કારણ શું હોય શકે? શક લોક ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ ની આસપાસમાં આ દેશની સરહદ ઉપર આવ્યા છે. એટલે લસણનો ઉપયોગ એ અરસામાં શરૂ થયો હોય. ચરક્સંહિતાને પણ લસણ અજ્ઞપ્ત્ય નથી. એ બેતાં દૃઢબલી અતુષ્ટિ વગરની ચરક્સંહિતા ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા ચતુર્થમાં કે બહુ તો બીજા ચતુર્થમાં રચાય હોય, નાવનીતક તે પછી. ડા. હર્નલના સપ્રમાણ મતાનુસાર ઈ. સ. ૨૦૦ ની આસપાસ અને વાઝમટ તે પછી એવો કાલગુહ્ય દેખાય છે. વાઝમટે તથા નાવનીતકે જેમાંથી લશુનકથા લીધી છે તે ગ્રન્થો ચરક્સંહિતા પછી અને નાવનીતક પહેલાં રચાયા હશે. કદાચ આપો કદ્યોના ન્હાના સંપ્રદાય જ આ ગ્રન્થો લેય.

નાવનીતકની બાપા, છન્દ રચના વગેરે પણ એનો સમય. આટલો જૂનો હોવાના મતને પુષ્ટિ આપે છે. ડા. હર્નલે ઇ. સ. ૧૯૧૪ના ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરીના પરિશિષ્ટ રૂપે છપાવેલા નાવનીતકના ઉપોદ્ધાતમાં આ બાબતોનું પણ ઉડું પૃથક્કરણ કર્યું છે; પણ નાવનીતકના સંબંધમાં મુખ્ય વાત એક જ લક્ષમાં રાખવાની છે કે અખાપ્ય પ્રમાણુથી ડા. હર્નલે સાબીત કર્યું છે કે વૈદોના આ ન્હાના ગ્રન્થની બોઅર મેન્ચુરિકૃતવાળી પ્રત ઇ. સ. ૩૫૦-૩૭૫ વચ્ચે લખાઈ છે. અને મૂળ ગ્રન્થ તે પહેલાં રચાયો છે. ક્યારે ? તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ ઇ. સ. ૩૦૦થી અર્વાચીન દાળમાં તો નથી જ રચાયો; ધણું દરી ઇ. સ. બીજી શતકમાં રચાયો હોવો જોઈએ. નાવનીતકના કર્તા પાસે આપુર્વેદના જે ગ્રન્થો હશે તેમાંથી અત્યારે ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા, અને ત્રુટિત બેલસંહિતા મળે છે. અને નાવનીતક સાથે સરખાવતાં બેલસંહિતા કરતાં સુશ્રુત પ્રાચીન અને ચરક એથી થોડા પ્રાચીનતર એવો ક્રમ દેખાય છે. મૂળ સૌશ્રુતતંત્ર, અગ્નિવેદતંત્ર તથા બીજાં તંત્રો તો આ સંહિતાઓ પહેલાં ધણું વખતે રચાયાં હોવાં જોઈએ, ચરકસંહિતામાં પણ દૃઢબલની અનુપૂર્તિ નાવનીતકના કર્તાના જાણવામાં નહોતી; કોરણ કે ચરકમાંથી આટલા બધાં જ્ઞાતારા કર્યાં હોવા છતાં દૃઢબલની અનુપૂર્તિમાંથી નાવનીતકમાં એક પણ ઉતારો મળતો નથી. નાવનીતકમાં અસ્તિત્વે અખાપ્ય હોવા છતાં ચરકના સિદ્ધિસ્થાનમાંથી ઉતારો કર્યો નથી એ ઓછું મુશ્કેલ નથી.

અર્થાત્ દૃઢબલ પણ નાવનીતક પછી થઈ ગયાં છે એ નિઃસંદેહ. હુંકામાં આપુર્વેદના ઇતિહાસમાં નાવનીતક અતિ ઉપયોગી મર્યાદા બાંધી આપે છે.

હિંદુસ્તાનનો પુરાતની શોધ

[મહુમ પડિત ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્ર]

(સંપાદક:-ડૉ. હરિલાલ મા. ભટ્ટ)

(સૌરાષ્ટ્રવર્ણ. સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૩)

પ્રદાવંદ નવાજ સાહેબ બહાદુર મહોબતખાનજીની હજુરમાં.

સાહેબ,

આ વર્ષના છેલ્લા ત્રણ માસ એટલે ડિસેમ્બર, જાનેવારી ને ફેબ્રુવારી એ મહીનાઓમાં પ્રાચીન વસ્તુઓના તપાસ માટે જે જે જગ્યાઓમાં હું ગયો હતો તેનો હુંકો નોંધ આપતી હજુરમાં મોકલું છું.

કાલસી.

કાલસી નામનો નાહતો કસબો હિમાલયની તરાઇ તલેડીમાં રહેરાહુન નામના પ્રાંતમાં ઉત્તર-તરફ પાહાડી ખીણમાં ટોંસ અને જમના નદીના સંગમથી આશરે બે માઇલ દૂર છે. એ કાલસીની પાસે અમલાયા નામની મુંદર નદી વહે છે. એ નદી કાલસીથી આશરે ૧૧ માઇલ નીચે મળે છે. પડોશમાં મોટા આનીટ પથ્થર ઉપર માહારાજ અશોકની ધર્માગાનો મોહોટો લેખ કોતરેલો છે. એ લેખ જુનાગઢ પાસેના ખડક ઉપર જે બાબુએ મોટો લેખ છે તેને જુના શબ્દો સિવાય અક્ષરે અક્ષર મળતો છે. પરંતુ વધારે ખુદીની વાંત એ છે કે જુનાગઢના લેખમાંનો અગત્યનો ભાગ આગલા વખતમાં કાઢી દ્રવ્યશોભીએ એ લેખ નીચેથી ખખડે દાંડવાના લોખંડી સુરંગ મારીને ઉઘાડી દીધેલો છે. તે ભાગ આ લેખમાં ઘણો સાદ અને અક્ષરે અક્ષર ઘણી સારી રીતે વાંચી શકાય તેવો છે. એવી રીતે આશરે ૨૧૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે વખતથી કાળની સાથે ટકર લખેને બચેલા આ લેખથી અશોકના લેખનું ખરું અને પૂર્ણ બાબાન્તર કરવાને મોહોટી મદદ મળી છે, એટલું જ નહીં પણ તેથી માહારાજ અશોકના ઇતિહાસમાં પણ ચોટા નવો વધારો થયો છે.

આ અગત્યના લેખની ઘણી જ સંખ્યાથી વચ્ચે ઉપર હાથથી નકલ કરી લીધી, અને મૂળ લેખ ઉપરથી વાંચીને જ તેનું અક્ષરાન્તર પણ કરી લીધું. તે સિવાય મારી હાથથી દીધેલી નકલના સઘળા રીતે ખરાપણના પુરાવા માટે કાગળ ઉપર દાખીને આખા લેખની નકલ ઉતારી લીધી. એ કામ પુરું થયા પછી એ લેખના પથ્થરની દક્ષિણ અને પશ્ચિમ બંને બાજુનો ફોટોગ્રાફ ઉતારી લીધો. તેમાં આ લેખનો અગત્યનો ભાગ જેમાં આર યુનાની રાજાઓનાં નામ છે એ ભાગ ઘણો જ સાદ અને વાંચી શકાય તેવો આવેલો છે.

હું આ લેખની નકલ કરતો હતો તેટલામાં એક પહાડી માણસથી ખબર મળ્યાં કે કાલસીથી આશરે ૪૨ માઇલ દૂર પહાડમાં લાખા મંદીર નામના દેવળમાં એક પ્રાચીન લેખ છે. પરંતુ આ દિવસ રસ્તામાં એટલો બધો ખરફ પડેલો છે કે જવાને મુશ્કેલ છે. એથી મેં તે માણસને કાલસીના અશોકના લેખ ઉપર છાપતાં શીખવીને તેજ રીતની એ

૧ પુરાતત્વ ત્રીજી બીજી અંકમાં પા. ૧૫૬ ઉપર ૧૯૭૨ ને બદલે '૧૯૭૨'માં વાંચો, સં.

લેખની નકલ કરી આપવાને મોકલ્યાં. ત્યાંહાંના લેખ ધણો-સાર અને લીસા પર્યટ ઉપર હતા, તેથી તે પાઠાડી માણસે છાપીને આણેલી એ લેખની ત્રણ નકલ ઉપરથી આખો લેખ સંદેહ વગર વાંચી શકાય છે.

આ લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં આર્ષાદિત્યમાં લખેલો છે. તેમાં પ્રાચીન વંશના ૩૧ રાજાઓનાં નામ ને તેના વંશાનુક્રમ લખેલો છે. એ સંઘનાં પ્રાચીન અને વર્ષ શબ્દ લગાડેલો છે. આખા લેખમાં કોઈ જગે સંવત્ લખેલો નથી. તથાપિ તેના અક્ષરોના પ્રજાકથી અને કારીગરીથી માણસ પડે છે કે તે આજથી આશરે ૧૧૦૦) વર્ષ કરતાં થોડા પ્રધારે જુનો હશે.

કાલસીના લેખો બાબત લખી. ત્યાંના પાઠાડી લોકો બાબત પણ થોડું જણાવતો જેવું જણી, ટુંકે જણાવે લખું છું.

કાલસીની પાસેના પઢાડમાં ટોંસ અને જમના નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં પાઠાડી લોકોની ત્રણ જાત છે. ૧. પ્રાક્ષણ ૨. રજપુત ૩. કોળી. તેમાં પ્રાક્ષણો ઉંચા પ્રજા છે. એ પ્રાક્ષણોને સંસ્કાર અથવા ઉપનીત કંઈક હોતું નથી. તેઓનું આચરણ પણ ત્યાંહાંની જ જાતના આચરણ કરતાં થોડીજ વાતમાં જુદું છે. તેઓ મોટાની જાત સારસ્વત ક્ષત્રિય છે. તેઓ અંગે મજબુત, દેખાવમાં ગામ અને સુંદર છે. ખીજી જાત રજપુત; એ પણ દેખાવમાં સુંદર, અને પ્રાક્ષણ જેવાજ છે. તેઓમાં મોટાણું સોલંકી ક્ષત્રિય રજપુતની જાત મહેની જાતો પણ છે. ત્રીજી જાત કોળી. એ રૂપમાં ઉપર લખેલી અને જાતોથી થોડી જૂની પડે છે. પ્રાક્ષણ અને રજપુતોનાં નાક અણીપુદ ને સુંદર છે. પણ કોળી લોકોનાં પઢાળાં ને ચહેરા અને ગાલ કુલેસાં જેવાં દેખાય છે. આખા પણ નાકાની હોય છે. એથી એ લોકો આગલી જ જાતથી તરત જ તોખાં ઝાંઝાયા આવે છે.

એ ત્રણ જાતના લોકોની ભાષા પણ કરીને એકજ છે. તેમાં પ્રજા આર્ષ અને આશરે કે અનાર્ષ શબ્દો મળેલા છે. એ ત્રણ જાતના લોકો સાંસ આપતે, અને મઘ પીએ છે. પરંતુ ઉપલી જ જાતના લોકો મોટાં પ્રજાનું માંસ ખાતા નથી, કોળી લોકોની સાથે ખાતા નથી એટલું જ નહીં પણ તેઓને રસોઈને અડકવા પણ દિતા નથી.

એ ત્રણ જાતના પઢાડી લોકોમાં એક અજાણ્ય-જેટી ચલા છે. તે એ કે ત્રણ ચાર કે પાંચ જેટલા બાઈઓ હોય તે વચ્ચે તેઓ એકજ સ્ત્રી પરણે છે. તે પસંદ કરવી એ મોટા બાઈના અપતિચારમાં છે. અને તેનો મુખ્ય ધણી પણ મોઢોટો બાઈ કહેવાય. નાકાના બાઈઓ મોટા બાઈની રૂપમાં એ સ્ત્રીની ધણી જ અદ્ય રાખે છે. પરંતુ તે બહારગામ અથવા કોઈ તરેહની મેરઠાજરીમાં હોય તો તેટલી મુદતમાં એ સ્ત્રી તેથી નાના બાઈની કહેવાય. નાકાના બાઈથી ખીજી કોઈ સ્ત્રી સાથે લગન થાય નહીં. અને સોંપી તેને દેય પણ નહીં; કદાચ કોઈએ ખીજી સ્ત્રી સાથે લગન કર્યાં તો મોઢોટો બાઈ તેને ધરમાંથી કાઢી મૂકે, અગર તે સ્ત્રી તેણે મોટા બાઈને હવાલે કરવી જોઈએ. દીકરીનાં માખાપો પણ તેની શાદી કરતી વખતે મુખ્ય કરીને તપાસે છે કે તેઓ જેટલા બાઈઓ છે. ને એટલે હોય તો તેને દીકરી રવાને કોઈ પસંદ કરતું નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એ જાતાવે છે કે તેને રાંધતું પડશે.

સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સારા સ્વભાવનાં હોય છે. તેઓમાં વ્યભિચાર હોતો નથી. સ્ત્રીઓને ઘણું કરી પુરુષ સંતતિ વધારે યાય છે અને પુત્રીઓ યોગી યાય છે. મ્હારી સાચીના પાહાડી લોકોને મેં પૂછ્યું, તો તેઓ ચારથી ઓછા ભાઈ કોઈ પણ નથી હતા અને એકને બે બહેનો હતા. બાકીના એકને બહેન જ ન હતી; ને ત્રણ જણને એક એક બહેન હતા. ચાર કે પાંચ ભાઈ હોય તેમાંથી જે ઓછાદ યાય તે સઘળી મોટા ભાઈની કહેવાય. તેઓમાંના કોઈને પુછીએ કે તારા બાપનું નામ શું? તો તેના બાપો માંહેલા મોટા ભાઈનું નામ લે. પણ બોલાવવામાં સઘળાને બાપ કહે છે. અને બધાને બાપની પ્રમાણે માન આપે છે.

કાલસીથી પાછો દીલ્હી.

તા. ૨૫ મી ડિસેમ્બરને રોજ કાલસીથી પાછો દીલ્હી: જવા નીકળ્યો. તા. ૧૬ મી ના રોજ હેંદરા ચર્કને સાહારાનપુર આવ્યો. સાહારાનપુરની બજારમાંથી અને ઘુડધાયા પાસેથી ૨૬ પુરાતની શિકાઓ મળ્યા; તેમાંનાં ૨૧ યુનાની બાદશાહોના છે, ને બાકીના હિંદુ રાજાઓના છે. આ સઘળા શિકાઓ ઘણા જુના છે પરંતુ તેમાં આજસુધી જે શોધ થઈ છે તેથી નવો એક નથી.

શિકાઓની તપાસ કરવા માટે સાહારાનપુરમાં બે દિવસ સુધી રહ્યો. તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બરના રોજ રાત્રે રેલવેમાં બેસી તા. ૧ લી જાનેવારીના રોજ દીલ્હી આવ્યો.

દિલ્હીથી પ્રાચીન વિરાટ નગર જેવા જવાની મારી મરજી હતી. એ વિરાટ દિલ્હીથી આશરે ૭૦ કોશ દક્ષિણ પૂર્વ દિશા તરફ જેપુરના રાજ્યમાં છે. માટે મારે દીલ્હીમાં રજીડ તાણાના એજન્ટ સાહેબ પાસેથી પરવાનો મેળવવાનો હતો. તે આવી પહોંચવા સાર ૪ દિવસ દિલ્હીમાં રોકાણો. તે પરવાનો આવી પહોંચે વિરાટ જવાને નીકળ્યો. વિરાટ જવાનો રસ્તો દીલ્હીથી રેવારી સાહનજાનપુર થઈને છે. આજો રસ્તો રેતાળ અને પાણી ખાઈ છે. એ રસ્તે થઈ તા. ૧૩ મી જાનેવારીને રોજ સાંહાંજે વિરાટ પહોંચ્યો.

વિરાટ.

વિરાટ એ નાનો ક્ષેત્રો છે. તે જેપોરથી ૪૦ માઇલ ઇશાન કોણ તરફ અને અલ-વરથી આશરે ૩૦ માઇલ નૈઋત્ય કોણ તરફ એક ચોટી ઉંચાઇવાળા ટીબા ઉપર વસે છે. તેને ફરતા ફરકુર દિલ્હીની પેઠે હુંગરોની હારો છે. તેની વચ્ચેના મેદાનની પૃથ્વિશ્રિમ લાખાઇ આશરે ૪ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઇ આશરે ૬ માઇલની છે બહારથી એ મેદાનમાં આવવાને માત્ર ગાડી ચાલે તેવા ૩ રસ્તા છે અને ૭૩ પગલું છે. આ મોટા મેદાનની જમીન ખેતીવાડીને લાયકની છે. માટે ફરતા હુંગરો થડમાં નાહાનાં નાહાનાં ૧૩ ગામડાઓ વસે છે, લોકો તેમાં ખેતી કરે છે.

હાલ વિરાટમાં આશરે ૩૫૦૦ માણસની વસ્તી છે. તેમાં ઘણો ભાગ અંગરવાહ વાણીયા અને ગૌડ બ્રાહ્મણોના છે: ગામમાં ઘણાં ઘરો ઉજડ થતાં જાય છે. આશરે ૫૦ વર્ષ પહેલાં સારા ધનિક લોકોનાં ઘણાં ઘરો હતાં, તે હાલ ઉજડ પડેલાં છે.

વિરાટના લોકોમાં એવી કહેવત ચાલે છે કે હાલનું વિરાટ એ મ'દોદરના કાકાર વેણુરાવના કુંવર હુણકર્ણ એ આમેરના કઠવા રમણુત ચાળના ભાયાત હતા તેણે આજે

વિક્રમ સંવતની ૧૪ મી સદીમાં વસાવ્યું છે અને પ્રાચીન વિરાટ હાલના વિરાટથી પૂર્વ બાજુએ હુંગરની યઝમાં વસતું હતું.

હાલ એ જગ્યાએ અણુધડ પથ્થરના પાયા એક મોટું ગામડું વસે એટલી જગ્યામાં ફેલાયેલા છે. લોકો તે જગ્યાને ખેરાડા કહી કહે છે. ત્યાંહાં એક કુત્રા પાસે પ્રાચીન દેવળનો નકશીદાર પથ્થર પડેલો હતો તે કોઇ મોટા દેવળના દરવાજાની સાખનો હશે; તેની નકશી ચુસના વખતની નકશીને મળતી હતી.

ખીજ એક નકશીદાર ચોરસ શિલા હતી તેની પણ નકશી એજ વખતના જેવી હતી, એ સિવાય ત્યાં કાંઇ પણ પ્રાચીન નીચાની જેવું જોવામાં આવ્યું નથી.

વિરાટની અંદર પ્રાચીન વસ્તુઓમાં હાલના વિરાટથી દક્ષિણ બાજુએ એક નહાની ટેકરીની ઉપર પ્રાચીન બૌદ્ધ ઇમારતનાં ખંડેરની પાસે મહારાજા અશોકની વખતના લેખનો કોરેલો પથ્થર ઉભો કરેલો હતો. તે હાલ કલકત્તામાં રા. એ. સોસાયટીના સંગ્રહસ્થાનમાં રાખેલો છે. બીજો એક લેખ હાલ યુને નવો મળ્યો. એ હાલના વિરાટથી ઉત્તર બાજુએ બીમણપહાડી નામની ટેકરીના યઝમાં આનીટ પથ્થરની એક મોઢોટી શિલા ઉપર કાતરેલો છે. એ લેખ તૂટી ગયો છે. તે પણ તેનો ધણો ભાગ વાંચી શકાય તેવી હાલતમાં છે.

એ લેખની મેં બે રીતે નેકલ છાપી છે. એક તેવડી અને તેનીજ હાથવડે વચ્ચે ઉપર અને બીજી છાપીને કામળ ઉપર; તે શિવાય એ પથ્થરના દેખાવનો તે પહાડીના ફોટો-ગ્રાફ લીધો છે.

એ કામ પુરૂ કરી તા ૨૧ મી જાનેવારીના રોજ સવારમાં મથુરા જવા નીકળ્યો, તે તા. ૨૫ મી જાનેવારીને રોજ શ્રીગોવર્ધન પાસે આવ્યો.

શ્રીગોવર્ધન અથવા ગિરિરાજ.

આ પવિત્ર હુંગર શ્રીમથુરાથી ૭ કોસ પશ્ચિમ બાજુએ છે, તેની યઝમાં મોટું ગામ વસે છે. તેને એ પવિત્ર હુંગરના નામથી ગોવર્ધન ગામ કહે છે.

આશરે ગ્રામમાં ગોવર્ધનના યઝમાંજ એક મુંદર બાંધેલું તલાવતરું આવેલું છે, અને અંધ ખીજો છે. પરંતુ હાલના જગ્યાના વડાએ માહેના માનસિંહ રાજાગતા નથી, કોળી સોઝાની સાથે ખાતા નથી એટલું જ નહીં પણ તેઓને રક્ષાઈને એકવા પછી દેતા નથી.

એ ત્રણે જાતના પહાડી-લોકોમાં એક અન્યથા જેવી ચાલ છે. તે એ કે ત્રણ ચાર કે પાંચ જેટલા બાઈઓ હોય તે વચ્ચે તેઓ એક જ સ્ત્રી પરણે છે. તે પસંદ કરવી એ મોટા બાઈના અપતિયારમાં છે. અને તેનો સુખ્ય ધણી પણ મોઢોટો બાઈ કહેવાય. નાહાના બાઈઓ મોટા બાઈની રૂબરૂમાં એ સ્ત્રીની ધણી જ અદ્ય રાખે છે. પરંતુ તે બહારગામ અથવા કોઇ તરેહની ચેરહાનરીમાં હોય તો તેટલી મુદતમાં એ સ્ત્રી તેથી નાના બાઈની કહેવાય. નાહાના બાઈથી બીજા કોઇ સ્ત્રી સાથે લગન ચાલ નહીં. અને લોકો તેને દેવ પણ નહીં; કદાચ કોઇએ બીજા સ્ત્રી સાથે લગન કર્યાં તો મોઢોટો બાઈ તેને પરમાંથી કાઢી બેઠે, અગર તે સ્ત્રી તેણે મોટા બાઈને કવાલે કરવી જોઈએ. ટીકરીનાં માળાં પાંચ પણ તેની સાદી કરતી વખતે સુખ્ય દરીને તપાસે છે કે તેઓ કેટલા બાઈઓ છે. અને એકલો હોય તો તેને ટીકરી કેવાને કોઇ પસંદ કરવું નથી. તેનાં સુખ્ય કારણ એ જતાવે છે કે તેને ગોંડવું પડશે.

ઉંચાઇ સઘળે ઠેકાણે સરખી નથી. ગોવર્ધન ગામની ખાસે ત્યાંહાંની સપાટીથી આશરે ૨૦ ફુટ ઠરતાં કમ ઉંચાઇ છે પરંતુ વધારેમાં વધારે તેની ઉંચાઈ જાતીપુરા અને આનોડ નામના ગામની ખાસે છે. ત્યાંહાં તેની ઉંચાઈ આશરે ૭૦ થી ૮૯ ફુટ સુધી. હરો. એ જગાએ ગોવર્ધન ઉપર એક નાહાતું દેવળ છે. એ દેવળમાં પ્રથમ શ્રીનાથજી હતા. ॥

ગોવર્ધનમાં પ્રાચીન વસ્તુની ધણી તપાસ કરતાં આનોડ ખાસે એક ખુદ્ધ વિહારની જગા મળી; સોડા તેની ઘેરા બોદી ગયા છે તે પથ્થુ તેના પાયાની ઘોડી નિશાની દેખાય છે. તેની અંદરની મૂર્તિ લોકોએ તેની પડોસમાંજ એક ચોતરા ઉપર બેસાડેલી છે. તેને “લોકલોકસાહુ” એવું મસ્કરીતું નામ આપેલું છે.

એ મૂર્તિની નીચેની બેઠકમાં બે પંક્તિથી લખેલો પ્રાચીન લેખ છે. તેથી માલુમ પડે છે કે હરપ્પક વિહાર નામનો વિહાર એ જગાએ હતો. તેમાં એ બેસાડવામાં આવેલી હતી. એ લેખમાં સંવત કે તારીખ નથી તે પથ્થુ તેના અક્ષરો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે આજથી આશરે ૧૭૦૦ વર્ષ ઉપર બનાવેલી એ મૂર્તિ હરો.

એ મૂર્તિનો એ ફોટોગ્રાફ લીધેલો છે. અને તેની નીચેના લેખની બે રીતે નકલ કરી લીધી છે.

ગોવર્ધન ગામમાં ૨ દીવસ રહ્યો. તા. ૨૭ મી જાનેવારીના રોજ ત્યાંહાંથી આવ્યો, તે સાંજના ૪ વાગે મથુરાં આવ્યો.

(સૌરાષ્ટ્ર દર્શણ જાનેવારી ૧૮૭૪)

મથુરા.

આખા હિંદુસ્તાનમાં સારી પેઠે જાણીતું પવિત્ર મથુરાં શહેર યમુનાને જમણે કિનારે વસે છે. યમુના તેના યડમાં ચળતે વહે છે. તેને કાંઠે ઘાટો ખાંધેલા છે. તે ઉપર અર્વાચીન કાળમાં ખાંધેલાં ઘણાં દેવળો છે. મથુરાં શહેર મુસલમાની બાદશાહતના વખતમાં વારંવાર લુટવામાં આવ્યું હતું, અને ત્યાંનાં દેવળો અને મૂર્તિઓ તોડી નાંખવામાં આવી હતી. તેથી હાલ જેટલાં દેવળો અને મંદિરો મથુરામાં છે તે ઘણું કરી દોઢ અથવા બે સેંકડા વર્ષોની અંદરનાં બંધાએલાં છે. તેમાં પથ્થુ ઘણાં તે આશરે ૫૦ વર્ષની આ તરફનાં ખાંધેલાં છે.

પ્રાચીનકાળની મથુરાંની વસ્તી હાલની મથુરાં કરતાં ઘણા બોહોળા ભાગમાં પસરેલી હતી; તેની નિશાની હાલના મથુરાંને ચોતરફ ફેલાએલી દેખાય છે. મથુરાંની જમીન પેટ્ટી ને મટાડીતી છે. તેથી ચોમાસામાં ચાલતાં નાળાંને વહેળાઓથી પ્રાચીન ખંડીઓરે બોદાઈને જમીન નીચી થઈ જાય છે. તે પથ્થુ તેથી બચી રહેલા ભાગો, ઉંચા ડીંગા જેવાં મથુરાંની આસપાસ ઘણા છે. તેઓને ત્યાંહાંના લોકો ડીંગા કહે છે. તે ઉપર ચોખાંઓના કુરતી કરવાના અખાડા અને અર્વાચીનકાળમાં ખાંધેલાં દહેરાં છે. આ સર્વ ડીંગાઓ ઘણું કરી પ્રાચીન વિદ્યાના શોધકોને તપાસવાલાયક છે, કારણ કે તેમાંનાં કેટલાંએક ડીંગાઓ પ્રાચીન મંદિરોતોનાં ખંડીઓરે છે. તેમાં જાણવાલાયક ઐતિહાસિક વસ્તુઓ દળાઈ રહેલી છે. કેટલાંએક ઉપર વારંવાર દેશ્વાર થયો છે તેથી કેટલાંએકનો ડોળ બદલાઈ ગયો છે, અને કેટલાંએક સાવ મટાડીના છે, અને તેમાં ડોઢ પથ્થુ પ્રાચીન વસ્તુ રહેલી નથી. તે પથ્થુ તે ઉપર ખાંધેલાં દેવળો અને ચોખાંઓના અખાડામાં આજુબાજુથી ઉપાડી લાવી રાખેલી પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને નકશીદાર પથ્થરોને મારે જોવાલાયક છે.

આખી રીતના મથુરાની આસપાસના કેટલાએક દીવાનો મેં નોંધ લીધો છે. અને તે ઉપરની કેટલીક અગત્યની મૂર્તિઓ અને નકશીદાર પથ્થરોના ફોટોગ્રાફ લીધા છે. મથુરામાંથી જે મૂર્તિઓને નકશી કામ મળેલું છે, તેની બરાબરી કરે તેવું નકશીકામ પેશાવર તરફથી મળેલા ગ્રીક કારીગરોના નમુના શિવાય હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગોમાં મારા જોવામાં આવ્યું નથી. મથુરાનું નકશી કામ જોવાથી સહજ વિચાર આવે છે કે ત્યાંના ગ્રીક કારીગરો હતા. અથવા તેઓના હાથાતમે શીખેલા કારીગરો હતા. એ વર્ષ પહેલાં હું જ્યારે મથુરા ગયો હતો તે વખતે મને એક સ્ત્રીની મૂર્તિ સ્ત્રીના સ્વાભાવિક કદ જેવી મળી હતી. એ મૂર્તિ દિલ્લી મંગાવી લેવાને દીક્ષીના ડેપુટી કમીશનર મેકમાનસાહેબને મેં બલામણુ કરી હતી તેથી હાલ તે દિલ્લીના મ્યુઝીઅમમાં છે. તેની કારીગરી જોતાં તુરતજ માણમ યશે કે તે હિંદુ કારીગરોના હાથની બનેલી નથી.

મથુરામાં ઘણા અને ઉત્તમ શિલ્પકામના જે નમુના જોવામાં આવ્યા તે સમજાવી દેવાની ઇમારતોના અને મૂર્તિઓના દુકકા છે અને તેની એટલી મોટી સંખ્યા છે કે ઈસ્વીસનની ૬ હી સદીમાં મથુરામાં આવેલ એક સ્ત્રીના ખૌદ સાધુ જ્ઞાનસંગે લખ્યું છે કે મથુરામાં ખૌદ ઇમારતોની મોટી સંખ્યા છે અને બ્રાહ્મણોના ધર્મના માત્ર ૫ દેવાલયો છે, તે ખરેખર દેખાય છે.

મથુરામાં હું ૧૫ દિવસ રહ્યો; તેટલી સુલતમાં, નોખી નોખી જગેથી ૩૬ પ્લેટ ફોટોગ્રાફની લીધી, ૯ પ્રાચીન લેખોની નકલ છપી. તેમાંના એ અગત્યના લેખ મુનર્મ લખ આવ્યો હતું, જેમાંના ૧ પ્રાચીન નાગરી અક્ષરોમાં લખી આર પંક્તિથી લખેલો છે ને ખીજો બાકોટ્ટોપાલી અક્ષરોથી કેરેલો છે. એ સિવાય મથુરાના ખરેખરમાંથી પ્રાચીન ચિત્રાઓ ચોમાસાના દિવસમાં મળે છે. તે ગામમાં સરદાર પાસે વેચાઈ જાય છે. તેવા શિક્ષકો ૩૩ રૂપિયાના ખરીદ્યા.

એ સમજાવું કામ મુકું કરી તા ૧૩ થી ફેબ્રુવારીને રોજ ત્યાંથી આવ્યો તે તા. ૧૪ મી ફેબ્રુઆરીએ આગ્રે આવ્યો. આગ્રા એ અકબરશાહના વખતમાં વસાવેલું મોટું શહેર છે. તેથી તેમાં પ્રાચીન શોધને લાયક વસ્તુ ઠાંધ નથી પરંતુ અકબરશાહના પૌત્ર શાહ જહાંનને તેની બેગમના સુંદર મુકર્રો, જે તાજમહાલના નામથી જોળખાય છે અને જેની બરાબરી કરે તેવી આખી ડુનિયામાં ચોડીજ ઇમારતો હશે, તે જોવા લાયક છે. અને તે સિવાય આગ્રાનો દિલ્લો અને તેની અંદરના મેદુલો તથા મોટી જુમામસજીદ એ પણ જોવાલાયક છે.

આગ્રામાં સંગ્રહસ્થાન છે તેમાં મથુરાની પ્રાચીન મૂર્તિઓને અને ઇમારતોના નકશીદાર પથ્થરો લાવીને રાખેલા છે. એ ઉપર લેખો છે. તે ઘણા નહાના છે. તોપણ અગત્યના દેવાને લીધે, ઘણી સંખ્યામાં નકલ કરી લીધી. ત્યાર બાદ તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરીને રોજ આલીઅર પહોંચ્યો.

આલીઅર

આલીઅરનું પ્રાચીન નામ ગોવર્ધિર હતું એમ ત્યાંના ઇ. સ. ૯ મી સદીના લેખો ઉપરથી જણાય છે. વખતે એ નામ ગોવર્ધીયર રાજમાં ગોવાળ રાજનો ગો સરજત પર્વાય

કરી બેઠી ઠાઠેલું હોય. તે મધ્યકાળમાં (એટલે આશરે ઇ.સ.ની ૯ મી સદીની લગભગમાં) કચ્છના રાજપુતોની રાજધાની હતું. હાલ મરાઠા સિધીયા સરકારની રાજધાની છે.

હાલના વખતમાં જ્વાલીઅરના ત્રણ વિભાગો છે, તે નીચે પ્રમાણે: ૧ હું ગોવાલીઅર અથવા પુરાણી વસ્તી. એ જ્વાલીઅરનાં પ્રાચીન કિલ્લાના ડુંગરની થડમાં પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગમાં વસે છે;

બીજું, લશ્કર-એ મરાઠાઓએ ફતેહ મળ્યા પછી ત્યાંહાં લશ્કર રાખેલું હતું; આસ્તે આસ્તે ત્યાં મોટી વસ્તી થઈ ને હાલ પણ તેજ નામથી ઓળખાય છે. રાજા અને રાજકીય અમલદારો સઘળાં ત્યાંહાં રહે છે. એ જ્વાલીઅરના કિલ્લાવાળા ડુંગરથી સરાસરી દક્ષિણ પશ્ચિમ દીશા તરફ ૩૫ માઈલ દુર છે.

ત્રીજું, ઊવણી-એ જ્વાલીઅરના કિલ્લાવાળા ડુંગરથી પૂર્વ દિશા તરફ આશરે ૧૫ માઈલ દુર છે. અંગ્રેજ સરકાર તરફથી પોલીટિકલ એજન્ટ અને બીજા અમલદારો ત્યાં રહે છે.

ગોવાલીઅરમાં પ્રાચીન વસ્તુઓની તપાસ કરવાની જગા ત્યાંહાંનાં પ્રાચીન કિલ્લો છે. એ આશરે ૩૦૦ ફુટ કરતાં વધારે ઉચાઈવાળા ડુંગરની ઉપર બાંધેલો છે. એ ડુંગર સરાસરી ઉત્તર દક્ષિણ એક માઈલથી કાંઈક કમ લાંબો છે, અને પહોળાઈમાં સઘળો જગોમાં સરખો નથી તો પણ લંબાઈથી આશરે ૩ કરતાં વધારે પહોળો કોઇ જગોએ નથી. ઉપર સપાટ છે ને તેની કોરે કોરે કિલ્લો બાંધેલો છે. તેમાં જવાને પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને તરફથી રસ્તો હતો. હાલ પશ્ચિમ તરફનો રસ્તો બંધ કરી, માત્ર પૂર્વ તરફનો રસ્તો ખુલ્લો છે. આ રસ્તેથી કિલ્લામાં જવાને સૌથી નીચે પ્રથમ એક દરવાજામાં પેસવું પડે છે. તે પછી દક્ષિણ તરફ ચડ્યા માંડવું પડે છે, ચડતાં જમણી બાજુ તરફ ડુંગર અને ડાબીબાજુ તરફ કોટ બાંધી લીધેલો છે, એવી રીતે થોડે ઉપર ચડ્યા પછી બીજો દરવાજો આવે છે, તેમાં દાખલ થઈ થોડું આગળ વધીએ છીએ ત્યાંહાં ડુંગરના ખડક માંહેથી ખોદી ઠાઠેલો એક ઝોરડો છે. ત્યાંથી થોડે ઉપર ચડ્યા પછી ત્રીજા દરવાજાની અંદર જવાને ઉત્તર તરફ ચડવું પડે છે. એ ખૂણાની પાસે ડુંગરમાંથી અખંડ ખોદી ઠાઠેલું એક વિધ્યનું દેવળ છે. એ દેવળની અંદર મુંદર અક્ષરોથી કોતરેલો મોહોટો લેખ છે. તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે— સંવત ૯૩૩ માં ગોપગિરિ (ગોવાલીઅર)ના રાજા બોન્દરેના કોટવાલ અલ્લ નામના કોઇ પુરો એ દેવળ કરાવેલું છે. તેણે એ દેવળને અને તેણેજ કરાવેલાં બીજાં ૨૬ રુદ્રાણીના દેવળને ફેટલીએક જમીન અને ગામમાં લાગો કરી આપ્યો હતો. તે સવિસ્તર આ લેખમાં લખેલું છે. એ દેવળની થોડે આગળ ખડકમાં ખોદી ઠાઠેલ મોટી તાંડય તૃત્ય કરતી શિવની મુર્તિ છે. આ દરવાજામાં પેઠા પછી પાણું, દક્ષિણ તરફ ચડ્યા મંડાંય છે. ત્યાંહાં જમણા હાથ તરફ ડુંગરના ખડકમાં શેલ વેચ્યુવો અને જૈનધર્મની નાદાની અને મોટી મુર્તિઓ કોતરેલી છે; એ જોતાં ઠેક ઉપર જવાય છે; ત્યાંહાં ચોથા દરવાજામાં દાખલ થઈ કિલ્લામાં જવાય છે. હાલ કિલ્લામાં સોલજરોનું લશ્કર રહે છે. તેઓને રહેવા માટે મોટી બરાકો બાંધેલી છે. બાકીની પ્રથમની ઇમારતો સઘળો પાટી નાંખેલી છે. પરંતુ જોવા લાયક નકશીદાર હિન્દુઓનાં દેવળ ઘણી સારી સંભાળથી મરામત કરી બચાવી રાખેલાં છે. આ કિલ્લામાં જે દેવળો છે, તેમાંથી એક સૌથી મોટું ને સરસ છે. તે બહાર અને અંદર

આખું નકશીદાર છે તેમાં વિષ્ણુના, ચારવ્યૂહ માંહેલાં, અનિરુદ્ધની, મૂર્તિ સ્થાપેલી હતી. એ બાબત મોટો લેખ એ દેવાલયના આગલા મંડપમાં લખાડેલો છે; તેથી માલુમ પડે છે કે એ દેવળ સંવત ૧૧૫૯ માં બાંધેલું છે. આ લેખોમાં કચ્છવા વંશની, લાંબી વંશાવળી આપેલી છે. આ દિશાની અંદર આવવાના પશ્ચિમ દરવાજાના રસ્તામાં ઘણી મોટી મોટી દિગંબર જૈન મતના તીર્થંકરોની મૂર્તિ છે. એ સંઘળી મૂર્તિઓ પાસે તેના બનાવનારના નામના લેખો છે. એ સંઘળી મૂર્તિઓ આશરે ૫૦૦ વર્ષની આ તરફની બાંધેલી છે. આમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ ઉંચાઈમાં ઘણીજ લાંબી છે.

ગોવાલીઅરમાં ચાર લેખોની નકલ કરી. ૨૦૦' તાંબાના પ્રાચીન શિક્કાઓ લીધા અને શુવાસિઅરની પ્રાચીન વસ્તુઓનો હુંડી મોંઘ ઉતારી લીધી. એ દામ પુરું કરી તા. ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ મુંબઈ આવવાને નીકળ્યો તે તા. ૪ થી માર્ચ ૧૮૭૨ ના રોજ મુંબઈ આવ્યો છું.

તા. ૮ મી માર્ચ ૧૮૭૨
મુંબઈ

}

આપનો આરાંક્ષિત નમ્ર રેયત-
ભગવાનલાલ દંડિય

પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો

(૨)

ટેવર્નીઅર (ઇ. સ. ૧૬૭૦ ની આબુબાબુમાં)

[સુનીલાલ પુ. ખારેટ]

અમદાવાદ હિંદુસ્તાનનું એક મોટામાં મોટું શહેર છે. ત્યાં રેશમી માલનો, સોનેરી, રૂપેરી તેમ જ કસબવાળા રેશમી પડદાઓનો, સુરોખાર, ખાંડ, આદ, સુકં, આમલી, દરડાં, ખરડાં, આમળાં તથા ગળાનો જખરો વેપાર ચાલે છે. ગળાની ચક્તીઓ (corks) ત્યાંથી નવ માધલને છે તે સરખેજની ગળી આવેલા સરખેજ નામના મોટા ગામમાં બનાવવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં એક મંદિરની મુસલમાનોએ મસીદ બનાવી દીધી છે. એમાં ખેસતાં આરસપહાણથી જડેલા અને ઝરૂખાવાળા ત્રણ સભામંડપો આવે મંદિરની મસીદ છે. એ ઝાળંગીને અંદર જતાં મસીદમાં જવાય છે. મસીદનો બહારનો ભાગ રંગબેરંગી ચોરસાં (Mosaiacs) થી સુશોભિત કરેલો છે. આ ચોરસાં મોટે ભાગે ત્યાંથી બે દિવસના રસ્તા પર આવેલા ખંભાતના ડુંગરાઓમાંથી [?] નીકળતા વિવિધરંગી અછાકનાં બનાવેલાં છે. અમદાવાદમાં અસહી મૂર્તિપૂજક રાજાઓની ઘણી કબરો જોવામાં આવે છે—જાણે આરસના ચાંબલાઓ છતરીઓ પર રચેલા ધુમ્મટધેર ચોરસાંવાળાં નાનાં નાનાં દેવળો જ દેવળો !^૨ વાયવ્ય દિશામાં અમદાવાદ આગળ થઇને એક નદી વહે છે. ચોમાસુ જે હિંદમાં ત્રણથી ચાર મહીના સુધી પહોંચે છે તેમાં એનું વહેણ ઘણું વેગવાન થાય છે અને પટ વિશાળ બને છે. દર વરસે એથી ઘણું તુકસાન થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં બંધી નદીઓનું આમ જ હોય છે. અમદાવાદ આગળ પૂલ નહિ હોવાથી ચોમાસુ ઉતરી રહ્યા પછી ટોડ, બે મહીને નદી ઉતરી ચકાય એવી બને છે. નદી સાબરમતી ને તેને પર બે ત્રણ હોડીઓ રહે છે પણ તે પાણીની ગતિ મંદ થયા ઝાળંગવાના પછી જ કામમાં આવે છે. અને તેમાં ય હોડીને સામે પાર જતાં સાધનો ઘણો જ વખત લાગે છે. ગામડીઆઓને નદી ઝાળંગવી હોય છે ત્યારે તેઓ પવનથી ભરેલી મસક છાતીએ બાંધી લાગલા નદીમાં ઝંપલાવે છે અને તરતા તરતા સામે પાર જાય છે. ગરીબ લોકોનાં, ભાવડા બેરોં બધાં ય આ રીતે તરીને સામે પાર જાય છે. છોકરાં છેયાં પેલે પાર લાઇ જવાનાં હોય ત્યારે તેઓ

૧ ખંભાતમાં કે ખંભાતની આબુબાબુમાં ડુંગરા નથી. ખંભાત અછીકના માલ મારે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ ટેવર્નીઅરે અછીકના પત્થર ક્યાંથી નીકળે છે એ વિષે કરેલી કલ્પના ખોટી છે. રાજપીપલા રાજ્યમાં રતનપુરની પાસે અછીકની ખાણો છે અને ત્યાંથી અછીક ખંભાત જાય છે. જુઓ ઇન્ડિયાન રજીસ્ટ્રીઅર વો. ૯. પા. ૨૯૭.—ચુ. પુ. બા.

૨ આ વર્ણન સમાધિસ્થાન પર ઉભી કરેલી છતરીઓનું લાગે છે.—ચુ. પુ. બા.

તેમને ચાર આંગળના ગાળાની ગોળીમાં મુકે છે અને પછી ગોળીને પોતાની આંગળ ધકેલતા ધકેલતા અને તરતા તરતા સામે તીર પહોંચે છે. આ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૬૪૨ માં ન્યારે હું અમદાવાદમાં હતો ત્યારે બનેલો એક જાણવાળો પ્રસંગ મને યાદ આવે છે.

એક ગામડીઓ હું હમણાં વર્ણવી ગયો એવી રીતે એના જૈરા સાથે નદી આગળતો હતો. એમને એક બે વરસનું બાળક હતું. તેને આવી એક ગોળીમાં ઉણું રાખ્યું હતું. માત્ર તેનું માથું બહાર દેખાતું હતું. નદીની મધ્યમાં પહોંચતાં રેતીનો એક અસાધારણ એક નાનો બેટ આવ્યો. ત્યાં એક મોટું ઝાડ પાણીમાં ઘસડાતું ઘસડાતું અકરમાત આવી પાણીમાં અટક્યું હતું. જરા થાક ખાવાના ધરાદાથી બાપે પેલી બાળકવાળી ગોળી આ જગા પર ધકેલી. જેનો એ ઝાડ પાસે પહોંચ્યો. કે

તરત એના મૂળીઆંમાંથી એક સાપ કુદીને બાળકવાળી ગોળીમાં પડ્યો. માબાપ ગભરાઈ ગયાં અને એમના હોશકોશ હતી જવાથી ગોળી છોડી દીધી. માબાપ કેટલોક વખત ત્યાં અધમુઆં જેવાં પડી રહ્યાં. ત્યાંથી હજી એક માછલને અંતરે એક વાણીઓ અને જૈરી એક નાના છોકરા સાથે જમવા બેસતાં પહેલાં નદીએ ન્હાવા આવ્યાં હતાં. એમણે દરથી પાણીમાં તણાતી પેલો ગોળી અને એના મોડા બહાર દેખાતું છોકરાનું અડધું માથું લેયું. એ બેતાં વાર તરત જ એ છોકરાને બચાવવા વાણીઆએ નદીમાં પડતું નાખ્યું અને ગોળીને કિનારે ધકેલી લાવ્યો. વાણીઆણ પુઠે છોકરું લઈને પેલા ગોળીમાંના બાળકને બહાર દાઢવા આવી અને એ જ પહે પેલો સાપ જેણે ગોળીમાંના બાળકને ઠસી ઇંગ નહોતી કરી એ ગોળીમાંથી કુદી પડ્યો, વાણીઆના છોકરાને વીંટાઈ વળ્યો, અને દરડ્યો. સાપ દરડતાં વાંત તરત જ છોકરા મરણ પામ્યો. આ અસાધારણ બનાવથી આ બિચારાં લોક ધણું દુઃખ ન પામ્યાં. દારણ, એમણે માન્યું કે એક છોકરું લઈ, બીજું આપવાની ઇશ્વરની ઠાણ શુભ આત્માને અનુસરીને એમ થવા પામ્યું હશે. ગોળીવાળું છોકરું લઈ એમણે આધાસન માન્યું. કેટલાક સમય પછી આ સાહસમયાં બનાવની વાત પેલા ગામડીઆને ધને પહોંચી; એટલે એ વાણીઆ પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે 'ભાઈ, આમની વાત આમ બની છે ને તમે રાખ્યું છે એ છોકરું ખરી રીતે માઈ છે માટે મને સોંપી દો. આથી એમની વચ્ચે મોટા ટોટા થયો. પેલો ગામડીઓ કહે કે એ 'છોકરું માઈ છે' અને વાણીઓ કહે કે નહિ, 'એ માઈ છે.' માઈ છોકરું ને મરી ગયું એના બદલામાં ઇશ્વરે આ છોકરું મને આપ્યું છે.' હુંકર્મા વાત વધી અને અઢોડો રાત્ર પાસે ગયો. રાત્રએ દુક્રમ ક્યો કે એ બાળક એના બાપને પાણું સોંપવું. (અને એ વાત પુરી થઈ.)

લગભગ એ જ સમયે એના એ અમદાવાદ શહેરમાં જ એક ગમગતબરેલો બનાવ બન્યો. શાંતિદાસ નામનો એક પૈસાદાર વેપારી જે વાણીઓ દત્તો એની સ્ત્રીને દંપ્ત સંતાન નહોતું માટે એ પણે રાંધેં માંડતી અને સૌ ઠાણ એની ઇચ્છા જાણતું. એ ઉપરથી

૩ ચાર આંગળના ગાળાની ગોળીમાં છોકરું જમ રો નહિ. ક્ષાય મુસાફરે તરવાની ગોળી નેમ દશે અને છોકરાં ગોળીમાં બેસારી લેવાય છે એ પણ વેગને રહે રહે લેયું હશે; પરંતુ જે ગોળીઓમાં છોકરાં બેસડાનાં હશે એ ગોળીઓ નહિ લેવાય અને એથી દરિને એણે આમ લખી દીધું હશે.—ચુ. પુ. આ. ,

ધરનો એક નોકર એક દિવસ શેઠાણીને ખાનગીમાં મળ્યો અને કહ્યું કે જો 'હું' આપું તો જો તમે ખાવા રાજ હો તો હું તમને ખાની આપું છું કે તમને અમદાવાદનું ગપ મંતાન થાય.' શેઠાણીએ પૂછ્યું કે 'શું ખાવાનું કહે છે ?' એએ. શાંતિદાસ નોકરે કહ્યું : 'કંઈ નહિ, થોડી મચ્છી. ... માત્ર ત્રણ કે ચાર ખાવી શેઠ પુત્રવાન શ્રી પડશે.' આગળ કોઈ જગાએ હું કહી ગયો છું એમ વાણીઆના ધર્મમાં રીતે થયા ? પ્રાણીમાત્રની હિંસા કરવાની મનાહોવાથી હવે શેઠાણી જરા ગુસ્સાવાળાં.

અને કહ્યું કે 'એવું તે થાય ?' પરંતુ નોકરે જ્યારે એમ કહ્યું કે 'મને માછલી એવી સારી રીતે છુપાવતાં આવડે છે કે તમને ખબર પણ નહિ પડે કે તમે જે ખાઓ છો તે માછલી છે' ત્યારે છેવટે એણે નિશ્ચય કર્યો કે ઇલાજ અજમાવી જોવો. ત્યાર પછીની રાત નોકરે આપેલી સૂચના પ્રમાણે એણે પોતાના ઘણી સાથે ગાળી, કેટલાક વખત પછી એ જાને જ્યારે લાગ્યું કે પોતાને દહાડા છે ત્યારે એનો વર મરણ પામ્યો અને મરનારનાં સગાંસાગલાં એની મિલકતનો દમજો લેવા ઉભાં થયાં. વિધવા બાઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો અને એમને કહ્યું કે 'રખો, હું સગર્મા છું. છુટાછેડા થતાં સુધી રાહ જુઓ, પછી તમારે કરવું હોય તે કરજો.' સગાંવહાલાંના માનવામાં આ વાત આવી નહિ, કારણ કે તે બાઈએ એના ઘણી સાથે આજકાલ દરતાં પંદર વરસ ગાળ્યાં હતાં છતાં કશું સાંપડ્યું નહોતું. એમણે એને ઘણી સત્તાવી તેથી આખરે તે સુખા પાસે ગયું. સુખાએ સગાંવહાલાંને કહ્યું : 'જરા થોભી જાઓ. જુઓ, બાઈને શું આવે છે ?' વખત જતાં બાઈને પુત્રનો પ્રસવ થયો ત્યારે સગાંવહાલાંની ધીરજ ખુદી પડી અને એમણે આ છોકરો એના મૂળ ધણીને હોવાનો ઇન્કાર કર્યો. સુખાએ તપાસ માટે વૈદકીનો ભેગા કર્યાં. એમણે નક્કી કર્યું કે બાળકને ન્હાવાના વાસણમાં બેસાડવું અને ન્હવડાવવું. જો મા કહે છે એ ઉપાયથી એને મર્ત રહ્યો હશે તો બાળક માછલી જેવું સોડશે. એમણે એ પ્રમાણે કર્યું અને પરિણામે બાળક માછલી જેવું સોડ્યું. આ પ્રયોગ પછી સુખાએ ફરમાવ્યું કે સદર મરનારની મિલકતનો વારસ આ બાળકે હરે છે. કારણ, આ પ્રયોગથી સિદ્ધ થાય છે કે મરનાર જ આ બાળકનો બાપ થાય. પરંતુ આવડો મોટો કોળાએ મેળેમાંથી જતો રહેવા દેવો સગાંવહાલાંને કેમ ગમે ? એટલે એમણે અગ્રા ખાતે ખુદ હજુર આગળ જઈ સુખાના ફરમાન વિરુદ્ધ કરિયાદ કરી. એમના કહેવા પરથી પાદશાહે સુખા પર શરમાન મોકલાવ્યું કે એનો એ પ્રયોગ ખુદ હજુરના દેખતાં કરી જોવા માટે એ બાળકને તથા એની માને પાંચતખ્તમાં હાજર કરવાં. હજુરમાં પણ એનું એ-જ પરિણામ આવવાથી સગાંવહાલાંના હાથ હેઠા પડ્યા અને એથી કરીને મિલકત એ બાળક માટે તથા એની મા માટે કાયમ રાખવામાં આવી.

વળી એક બીજો રમુજ બનાવ મને અહીં પાદ આવે છે. એની વાત મને અમદાવાદમાં જ્યાં દિલીથી પાછા ફરતાં મારી મુસાફરી દરમિયાન હું દશ 'કદિ જુકું' નહિ બોલનાર' બાર વખત જઈ આવ્યો છું ત્યાં કહેવામાં આવી હતી. એક વેપારી જેની સાથે મેં ઘણી વાર કામ પાડી જેવું છે અને જેના પર એ શેઠીઆની વાર્તા પ્રાંતના સુખા અને પાદશાહના કાકા સાહિતખાનની ઘણી પ્રીતિ હતી એ અઘાપિ પચૈન કદિ જુકું બોલ્યો નથી એવી કીર્તિવાળો હોતો. મહાન મોગલ શહેનશાહના રિયાઝ પ્રમાણે સાહિતખાનનાં સુખાગીરીનાં ત્રણ વરસો

પુરાં થવાથી અને એની જગાએ 'શાહજહાનનો પુત્ર, ઔરંગઝેબ-હોદ્દા પર' આવવાથી એ એ વખતના પાપતપ્ત આગ્રામાં પાછો ગયો. એક દિવસ પાદશાહ સાથે વાતચીત કરતાં એણે કહ્યું કે 'જહાંપનાહ, આપની કૃપાથી મળેલી દેશદેશની હકુમત ભોગવતાં મેં ઘણી અસાધારણ ચીજો જોઈ છે. પરંતુ, મને આશ્ચર્ય તો એક ચીજથી જ થયું. મને એક પૈસાદાર સીતેર વર્ષનો ધરડો શેરીઓ એવો જાડી આવ્યો કે એની આખી ઉમરમાં એ કદિ જુહું બોલ્યો નથી. આવી અસાધારણ હકીકત સાંભળી પાદશાહ પણ ચક્રિત થઈ ગયા હોવાથી તેમણે શાહિસ્તખાનને કહ્યું: "તમે કહ્યું એ માણસને જોવાનું મને મન થાય છે. એને અહીં આજે બોલાવવા શરમાવો." એ પ્રમાણે શરમાન થયું. આથી એ ધરડો માણસ ઘણો હેરાન થયો. કારણ, મુસાફરી લાંબી પચીસત્રીસ દિવસની. અને વળી આવા પાદશાહની હજુરમાં જવાનું હોય ત્યારે કાંઈ ખાલી હાથે જવાય? નજરાણા માટે એક ચાળીસ હજાર રૂપીઆની કિંમતની હીરામાણેકથી જોડેલી સોનાની પાનદાની સાથે લઇને યુમયુ'યુમયુ એ આગ્રા પહોંચ્યો અને એટ નજર કરી પાદશાહને મુજરો કરી રહ્યા કે તરત પાદશાહે એને માત્ર એટલું પૂછ્યું: 'તમારું નામ શું?' શેડે જવાબ આપ્યો: 'મેં મારું નામ કદિ જુહું નહિ બોલનારો પાડ્યું છે. પાદશાહે વિશેષમાં પૂછ્યું: 'તમારા બાપનું નામ શું?' શેડે કહ્યું: 'જહાંપનાહ, તેની મને ખબર નથી.' આ જવાબથી જહાંપનાહને સંતોષ થવાથી અને વધારે જાણવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી વધુ સવાલ ન પૂછતાં હકુમ થયો કે જાઓ, શેડે એક હાથી આપો અને મુસાફરીના દરહજર રૂપીઆ આપો! પાદશાહ કોઇને હાથી આપે એ મોટું માન છે.

વાણીઆઓને વાંદરાંઓ વિશે ઘણી પૂજ્યતુદ્ધિ હોય છે. કેટલાંક મંદિરોમાં જ્યાં એ લોકો દેવદર્શન માટે જાય છે ત્યાં એઓ એમને ખવરાવે છે સુદાં.

પાંજરાપોષ અમદાવાદમાં એ ત્રણ એવાં ઘર છે કે જે ગાય, બળદ, વાંદરાં અને ખીજાં માંદાં અને અશક્ત થયેલાં પ્રાણીઓને માટે ખાસ દલાયદાં રખાયેલાં છે. એમાં જેટલાં જાડી રહે એટલાં આવા પ્રાણીઓને એઓ પાળેપાળે છે. દરેક મંગળવારે અને શુક્રવારે અમદાવાદની આરોગ્યપાડોશનાં બધાં વાંદરાં પોતાની ભેળે સહેરમાં ભેગાં થાય છે અને ઘર પર ચડી જાય છે. દરેક ઘરને એક અમદાવાદની એક નાની અગાથી હોય છે જેમાં ઉનાળાની ઋતુમાં ધરનાં માણસો અગાથીઓ અને મુખ જાય છે. ઉપર કહેલા દરેક વારે પોતપોતાની અગાથીઓ પર વાંદરાંનો ત્રાસ ચોખ્ખા, બાજરી, એની ઋતુ હોય તો શેરડી, અને અંબી ખીજા વસ્તુઓ મુકવા લોકો મુકના નથી. કારણ, અદરમાત વાંદરાંનાં જોવામાં આ વસ્તુઓ ન આવી તો ધરના બાજીના બાગ પર હાથેલાં નળાંમાં બાગીને એ મોટું નુકસાન કરે છે. એટલું જાણી દેવું જોઈએ કે બરાબર મુખ્યા વિના વાંદરાં દરો ચીજ ખાતું નથી અને કોળીઓ ગમે ઉતારતા પહેલાં ભવિષ્યમાં જુમ લાગે તો અપ લાગે એટલા માટે એ પોતાના બંને ગલ્લેરામાં ખોરાક જાડી લે છે.

મેં કહ્યું છે કે વાંદરાંઓ વિશે વાણીઆઓને ઘણી પૂજ્યતુદ્ધિ રહે છે. એ વિશે પ્રશ્નો દાખલા તરીકે આપી શકું. એમાંનો એક આ છે:—વધવાની પેદીમાં

વાંદરાંઓ વિષેની અમદાવાદમાં એક દિવસ મેં પડાવ નાંખ્યો હતો ત્યારે એક જુવાનીઓ વાણીઆઓની વલદો ને માત્ર થોડા દિવસ થયાં જ ઝોરીસમાં કામ કરવા પૂતળ્યુદિ આવ્યો હતો અને જને એ દેશના રીતરિવાજોનું કંઈ જાન નહોતું તેણે વાડામાં ઝાડ પર એક મોટા વાંદરા બેઠેલો જોયો. એને થયું કે લાવ, મારી કાબેલીયતની બદકે મારી જુવાનીની સાક્ષી તરીકે બંદુકના એક બારથી વાંદરાને ફેંકા પાડું. હું એ વખતે વલદોઓના સેનાપતિ (કમંડર) સાથે જામવા બેઠો હતો. એમ બંદુકનો બાર તો સાંભળ્યો ય નહિ ને એટલામાં તો એ કંપનીમાં નોકરી કરતા વાણીઆઓએ શોરખોર કરી મુક્યો અને વાંદરાને મારનાર વિગે કડવી દ્રવિયાદ કરવા આવ્યા. એમણે બધાએ કહ્યું: 'અમારું રાજીનામું લઈ લો. જ્યાં વાંદરાં મરાય ત્યાં અમારે નોકરી નથી કરેલી.' કંપનીએ કેટલા કાલાવાલા કર્યા, કેટલો ખેદ દર્શાવ્યો અને કેટલી માયાકુટ કરી ત્યારે એ નોકરી છોડી જતા અટક્યા.

અમદાવાદની પાડોશમાં વાંદરાંની ઘણી મોટી સંખ્યા છે. એમ કહેવાય કે જ્યાં આ પ્રાણીઓ વધારે હોય છે ત્યાં કાગડા થોડા હોય છે. કારણ, વાંદરાંની છત અને જ્યારે કાગડા માણો બાંધી પોતાનાં ઇંડાં મુકે છે ત્યારે વાંદરાં ઝાડ કાગડાની અછત. પર ચડીને એમનાં ઇંડાં નીચે જમીન પર નાંખી દે છે. એક દિવસ આશ્રાથી પાછા ફરતાં કોઈ કામ પ્રસંગે આવેલો અંગ્રેજોનો મુખ્યાધિકારી ને પાછો સુરત જતો હતો તેની સાથે મેં અમદાવાદ છોડ્યું ત્યારે અમદાવાદથી બાર પંદર માઇલ પર આવેલા આંખાની ઘટાવાળા રસ્તે યઇને એમ પસાર થતા હતા. એટલામાં ઉંચે ઝાડ પર કેટલાંય વાંદરાં અમારા જોવામાં આવ્યાં. કેટલીક વાંદરીઓની છાતીએ તો બંચ્યાં વળગેલાં હતાં. અમારે બંનેને જુદી જુદી ગાડી હતી. અંગ્રેજ મુખ્યાધિકારીએ પોતાની ગાડી ઢબી રાખી અને મને કહ્યું: 'દમ્મણના ગવર્નરે બેટ કરેલી એક સરસ વિલક્ષણ બંદુક મારી પાસે છે. તમે જુદું સારા તાર્કાડીઆ છો ત્યારે આમાંના એક વાંદરા પર, હોય, આ મારી બંદુક અજમાવી દેખાડો જોય.' મારે એક હજુરીઓ ને એ દેશનો વતની હતો એણે મને સંજ્ઞાથી જણાવ્યું કે 'જો! જો! એવું સાહસ કરતા!' એ ઉપરથી મેં એ અધિકારી પાસે એનો વિચાર પડતો મુકવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ એ અશક્ય હતું. એણે પોતાની બંધુક ઉઠાવી અને એક વાંદરી મારી પાડી. વાંદરી એ ડાળીઓ વચ્ચે લાંબી યઇને ભરાઈ રહી ને એનું બચ્ચું ધબ ધબને જમીન પર પડ્યું. મને સંદા કરનાર મારા હજુરીઆએ ને ધાર્યું હતું તે તરત જ થયું. એ ઝાડ પર સાઠ કરતાં વધારે વાંદરાં હતાં. એ બધાંય તરત જ વિશ્વમાં અને હુપાહુપ કરતાં ઉતરીને મુખ્યાધિકારીની ગાડી પર કુદી પડ્યાં. અંતે જોતજોતામાં વાંદરાંએ અધિકારી સાહેબને પૂરા કરી દીધા હોતે પણ કોઈ હજુરીઆએ સમય-સૂચકતા વાપરી ગાડીની બારીઓ બંધ કરી દીધી અને હજુરીઆનો ને અંગ્રેજ મુખ્યાધિકારી સંધ હાજર હતો એમણે વાંદરાં હાંપી કાઢ્યાં. જો કે, એઓ મારી ગાડી ને અધિકારી સાહેબની ગાડીથી થોડાં પગલાંને અંતરે ચાલતી હતી તેના પર ન આવ્યાં; પરંતુ, આ વાંદરાંઓના વિદ્રોહથી મારે દિલ શ્વેદનું હતું. કારણ, એ મોટા બદે બદે હતા; અને એ એટલા બધા વિશ્વમાં હતા કે લગભગ ત્રણ માઇલ સુધી એમણે અધિકારી સાહેબની ગાડીને ફેંકા ન મુક્યો.

ચૂડાસમા રાજ્યોના શિલાલેખો અને તેઓની

વંશાવળિ

(દ્વાત્રિય બાળકૃષ્ણ હિસાબકર એમ. એ. કમ્પ્યુટર, વૉટસન મ્યુઝિઅમ, રાજકોટ)

જુનાગઢમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી ચિ. સં. ૯૦૦ થી ૧૫૧૮ સુધી ઓછામાં ઓછા ૭૨૦ વરસ સુધી ચૂડાસમા નામનો એક રાજવંશ રાજ્ય કરતો હતો. જુનાગઢ ઉપર રાજ્ય કરનારા તે જ હોયો હિન્દુ રાજવંશ હતો. તે વંશનો ઇતિહાસ લખવાના હેતુથી હું જ્યારે તેને અભ્યાસ કરવા લાગ્યો ત્યારે મને માત્રમ પડ્યું કે તે કામ માટે ઐતિહાસિક સાધનો બહુ જ ઓછા અને અધ્યમહત્વનાં છે. તે વંશમાં કયા રાજ્યે ક્યારે રાજ્ય કર્યું એ તો શું પણ તેમાં કેટલાક રાજ્યો કયા અનુક્રમથી ગાદી ઉપર બેઠા હતા એ પણ જાણવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. આ વંશના રાજ્યો વિષે બારોટ, ચારણ વગેરેના ચોપડાઓમાંથી જે હાંધીકત મળે છે તે વિસંગત અને અધ્યવિશ્વસનીય છે. આ વંશની કાંઈક માહિતી આપનારા 'મંડલીકકાવ્ય' નામનો એક મુદ્રિત કાવ્યગ્રંથ છે.† પરંતુ તે પણ ઇતિહાસને માટે બહુ ઉપયોગી નથી. જે કોઇ શિલાલેખોમાં તેઓની વંશાવળિ આપી છે તેમાં ઘણી વખત એકવાક્યના નથી. આવા એકાધિક કારણોથી આ રાજવંશની સમાધાનકારક માહિતી તારવી શકવાનું કામ અત્યંત મુશ્કેલ થયું છે. ફોર્મસ, બર્નેસ, પંડિત ગૌરીશંકર હોર્યાદ ઓછા વગેરે વિદ્વાનોએ તેઓની વંશાવળિ બેસાડવા માટે ઘણી મહેનત લીધી પરંતુ તેઓ કીક સફળ ન થયા. મેં મનમાં ધાર્યું કે જ્યાં સુધી આ વંશના તત્કાલીન સંવતવાળા શિલાલેખો મળતા નથી ત્યાં સુધી આ બધી ગોટાળો દૂર થવાની આશા બહુ ઓછી છે. તે દિશામાં કાર્ય કરવાથી નુભાગ્યે આ રાજવંશના નીચે બતાવેલા કુલ એકવીસ શિલાલેખો* મળ્યા. એમાંના ઘણા ખરા અત્યાર સુધી અપ્રકટ છે. આ લેખોની સહાયથી ચૂડાસમા રાજ્યોની વંશાવળિનો ઉત્કર્ષ આમ સારી રીતે સેવાર થઈ શકે છે. તથાપિ ખૂબશા શિલાલેખો જે મંડલીક નામના રાજ્યથી વંશાવળિ આપવાનું શરૂ કરે છે તે પહેલાંના કેટલાક રાજ્યો સંબંધી અત્યારે પણ કાંઈ વિશ્વસનીય માહિતી મળતી નથી. આવી રીતે સંશોધન કર્યા કરવાથી બવિષ્યમાં તે કામમાં કાંઈક સફળતા મળે!

મહીપાળ-૧ માંગરોળનો લેખ; સં. ૧૨૭૫ ચૌધ સુદ ૧૫

આમાં મહીપાળદેવના રાજ્યકાળમાં સોદસે એક વાવ બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ હાથસણીના લેખ સં. ૧૩૮૬

+ આ કાવ્યની માહિતી આપનારા તેમ જ ચૂડાસમા રાજ્યોના ઇતિહાસ સંબંધી ચર્ચા કરનારા એક સારો લેખ, લાહોરના પંડિત જયચંદ વિશ્વાનંદકરજીએ દિલ્લી ગ્રેમાસિક 'નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા' બાગ ૩, અંક ૩ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

*મેં બતાવેલા 'દાસિવાવના સંપ્રીર્ણ લેખો' નામના ગ્રંથમાં તે જવા યોગ્ય કાળમાં ઉપાવવામાં આવશે.

(આ લેખ ઇડિયન એન્ડીકવેરી સન ૧૮૮૬ પા. ૩૬માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.)
આમાં ડેપુટી-જેના નામથી સં. ૧૩૮૬માં એક વાવ બનાવવામાં આવી હતી તેને 'મહીશ' રાજ્યએ તાલધ્વજ (તળાજ) નો અધિકારી નિમ્માનો ઉલ્લેખ છે. આ મહીશ રાજ્ય મહીપાળ જ હોવો જોઈએ તેનું ખીન્નું કારણ એ છે કે ડેપુટી પિતામહ નાગાજીન મહીપાળના પિતામહ મંડલીકનો સહાયક હતો એમ લેખમાં લખ્યું છે.

ખેંગાર-૧ માંગરોળનો લેખ; સં. ૧૪૦૨

આમાં લખ્યું છે કે ખેંગારના રાજ્યકાળમાં અને તેના અધિકારી ઝાઝાના વખતમાં સાદા પદ્માએ ચતુર્વિંશતિપટ્ટની રથાપના કરી.

[આ રાજ્યનો દિ. સં. ૭૫૦ (વિ. સં. ૧૪૦૬) ફારસી તવારિખો ઉપરથી માલુમ પડે છે]

મહીપાળ-૧ એસાંનો લેખ; સં. ૧૪૩૫, પૌષ સુદિ ૨ શુરવાર

આ લેખ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે સં. ૧૪૩૫માં મહારાજાજી જયસિંહ સુત રાઉલ મહીપાળદેવના વખતમાં ઉસાગામમાં કાફી લોકો સાથે ગાયોનું સંરક્ષણ કરવા માટે લડતાં કાહાનો દીકરો વણાલ કામ આવ્યો.

૨ સૂદાવાવનો લેખ; સં. ૧૪૩૭

આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહીપાળના વખતમાં સૂદા નામની મંત્રીની સ્ત્રીએ એક વાવ બનાવી.

મોહલસિંહ-૧ મેસવાણનો લેખ; સં. ૧૪૪૪, માગશર કૃષ્ણ અમાવાસ્યા.

મોહલસિંહના રાજ્યકાળમાં મેસુઆણ ગામમાં આવડા ધાંગના મરજીની નોંધ આ લેખમાં કરી છે.

૨ ધંધુસરનો લેખ; સં. ૧૪૪૫

(આ લેખ એન્ડીકવેરીયન રિવિન્સ ઇન ધી બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી નામના પુસ્તકમાં પા. ૨૪૫ ઉપર છપાવ્યો છે.)

આમાં પ્રથમ ખેંગારનું નામ આપ્યું છે. પછી તેના પુત્ર જયસિંહનું, અને ત્યાર પછી તેના પુત્રનું નામ આપ્યું છે. ત્યાર પછી મહીપતના બાદ મોહલસિંહનું નામ આપ્યું છે અને કહ્યું છે કે તેણે ધુમસી ઉપર ચતુરો પરાજિત કર્યો.

૩ બગસરાનો લેખ; સં. ૧૪૪૮, કાગણ સુદિ ૧ શુક્ર દિને

મોહલસિંહના રાજ્યકાળમાં નાયડિ નામની એક સ્ત્રીના સહગમનની નોંધ પ્રસ્તુત લેખમાં કરી છે.

૪ મોરેજનો લેખ; સં. ૧૪૫૦, (ચંદ ૧૩૧૬) બાદપદ કૃષ્ણ-દ્વિતીયા સોમે

મોહલસિંહના રાજ્યકાળમાં મોરેજ ગામમાં સ્ત્રીમાંક ગાયોનું સંરક્ષણ કરતાં કામ આવ્યો એમ આ લેખ ઉપરથી જણાય છે.

મેલિગદેવ-૧ થી ૫ વંશીનીના લેખો; સં. ૧૪૬૯, જ્યેષ્ઠ સુદિ ૭ રવિ

એક જ વખતના આ પાંચ લેખોમાં વામનપુરમાં (વંશળીમાં) મહારાજા શ્રીમોહલસિંહસુત મેલિગદેવના વખતમાં તુરુક લોકો સાથે લડાઈમાં ખપી ગયેલા

કેટલાક થોદાઓના મૃત્યુની નોંધ કરેલી છે.

૬ મેસવાણનો લેખ; સં. ૧૪૭૦, આપાદ વદિ ૭ સોમે

મહારાજ મેલિગના વખતમાં મેસુઆણા ગામમાં ધણીઆ આદીર વીતા લડાઈમાં ખપી ગયો એમ આ લેખ ઉપરથી જણાય છે.

૭ અને ૮ વાથેલાણના લેખો; સં. ૧૪૭૧, ભાદ્રપદ કૃષ્ણ ૫ શનિદિને

વાથેલાણા ગામમાં મહારાણા મેલિગના રાજ્યકાળમાં ધામણિઆ સાંડાનો દીકરો મરણ પામ્યો અને તેની સ્ત્રીએ સહગમન કર્યું તે વિષેના આ બે લેખો છે.

૯ વંથળીનો લેખ; સં. ૧૪૭૨

આ લેખ ધણો ખરો ખડિત છે પરંતુ તેમાં રાળતુ નામ અને સંવત્ સુરક્ષિત છે.

જ્યસિંદ-૧ જુનાગઢ (રેવતીકુંડ) નો લેખ; સં. ૧૪૭૩, જ્યેષ્ઠ સુદિ ૫ ચુરવાર

(આ લેખ એન્ડ્રીકવેરિયન રિમેન્સ ઇન ધિ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી નામના મંથમાંથી પા. ૨૪૩ ઉપર છપાવ્યો છે.)

આમાં એમ દર્શુ છે કે યદુવંશમાં મંડલીક રાજ થયો. તેણે મુસલમાનોનો પરાબલ કર્યો હતો. તેનો પુત્ર નવધણ અને નવધણનો પુત્ર ખેંગાર થયો. ખેંગારનો પુત્ર જ્યસિંદ અને તેનો પુત્ર મુક્તસિંદ થયો. મુક્તસિંદને મંડલીક નામનો પુત્ર થયો. આ જ્યસિંદના સેનાપતિ હામોદેરે ઝિંઝરકાટ (જંઝમેર) ની લડાઈમાં મુસલમાનોનો પરાબલ કર્યો હતો. તેણે સં. ૧૪૭૩ માં લોકો પયોગારે એક મઠ બનાવ્યો.

મદીપાળ-૧ મેસવાણનો લેખ; સં. ૧૪૮૮, માગશર સુદિ ૫ શુક્ર

આ લેખમાં ધણાણીઆ આદીર પેવાતુ મહારાજ મદીપાળદેવના વખતમાં ગાયોતુ સંરક્ષણ કરતાં થયેલા મરણની નોંધ છે.

૨ મેસવાણનો લેખ; સં. ૧૪૯૫, માધ શુક્લ ૪ રવિ

આમાં ગાયોતુ સંરક્ષણ કરવામાં ધણાણીઆ પુત્રતુ મૃત્યુ થયું તેની નોંધ કરી છે.

મંડલીક-૧ જુનાગઢ (ઉપરકોટ) નો લેખ; સં. ૧૫૦૭

આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મંડલીક રાજ્યએ પોતાના રાજ્યાભિષેક સમયે અમુક દિવસે પ્રાણીઓની હિંસા બંધ કરી હતી.

૨ જુનાગઢ (ગિરનારમાં નેમિનાથ મંદિર) નો લેખ; સંવત્ નથ થયો છે.

(આ લેખ એન્ડ્રીકવેરિયન ઍર ઇન્ડિયાવાડ નામના પુસ્તકમાં પા. ૧૫૯ છપાયો છે.)

આ લેખમાં ચૂડાસમા રાજ્યોની વંશાવળી પ્રત્યેક રાજાના વર્જન સાથે નીચે પ્રમાણે આપેલી છે. યદુવંશમાં મંડલીક નામનો રાજ થયો. તેણે નેમિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું તેનો પુત્ર નવધણ થયો. ત્યાર પછી તેનો પુત્ર (?) મદીપાળ થયો. તેણે પ્રમાતમાં સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું તેના પછી તેનો પુત્ર ખેંગાર

ઉપર બતાવેલા જે જે શિલાલેખોમાં આ વંશની જ્યાં જ્યાં ચોડી થયી વંશાવળિ આપવામાં આવી છે ત્યાં તેની પ્રસ્તુત વંશાવળિ સાથે તુલના કરવાથી એમ દેખાય છે કે જુનાગઢનો રેવતીકુંડનો લેખ, ગિરનારનો નેમિનાથના મંદિરનો લેખ, તથા ઉપર એક ટૂંકાણે નિર્દિષ્ટ કરેલું મંદલિકાશાસ્ત્ર આ ત્રણેમાં ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળિ ફક્ત પુત્રપૌત્રાદિ અનુક્રમથી આપેલી છે. પ્રાચીન કાળમાં થયેલા લેખોમાં આવી રીતે જ વંશાવળિ આપેલી જોવામાં આવે છે. રેવતીકુંડના લેખના પૂરોધમાં પુત્રપૌત્રાદિની વંશાવળિ જ આપી છે પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાં ફક્ત મોગલસિંહ પછી જ્યેષ્ઠપુત્ર મંદલીકુંડ નામ આપી ત્યાર પછી મંદલીકુંડના નાનાભાઈ મેગિલનું નામ આપ્યું છે, અને આવી રીતે ઉત્તરાધિકારીનો અનુક્રમ ગણ્યો છે. નેમિનાથના મંદિરના લેખમાં પ્રથમ મંદલીક પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી નવધણું નામ આપ્યું છે. ખરી રીતે જોતાં તે લેખમાં જે પુત્રપૌત્રાદિ અનુક્રમથી વંશાવળિ આપી છે તેની સાથે આ વાત વિસંગત થાય છે. ખરી રીતે મંદલીક પછી તરત જ મહીપાળનું નામ આવવું જોઈએ. પરંતુ અહિંયાં આપણે એમ સૂચવે શકીએ કે આ લેખના લેખકને એટલું માલમ હતું કે મંદલીક પછી નવધણુ રાજા થયો અને નવધણુ પછી મહીપાળ થયો. પરંતુ મહીપાળ નવધણુનો નાનો ભાઈ હતો; પુત્ર ન હતો. એ ઘણા જુના વખતની વાતની તેને ખબર ન હતી. ધંધુસરના હાનીવાવના લેખમાં વંશાવળિ ઉત્તરાધિકારીઓના અનુક્રમથી આપવામાં આવી છે. બાકીના લેખોમાં મોટી વંશાવળિ આપેલી જ નથી.

નેમિનાથ મંદિરનો લેખ, જોમાંનો સંવત નષ્ટ થયો છે તે છેલ્લા મંદલીકનો છે. તેના વખતનો સં. ૧૫૦૭ નો જુનાગઢનો લેખ અને મંદલીકશાસ્ત્ર છે એ દહેવાની જરૂર નથી. છેલ્લા મંદલીકને મેલિગ નામનો એક પુત્ર હતો એ મંદલીકશાસ્ત્ર ઉપરથી માલુમ પડે છે.

ઉપર આપેલી વંશાવળિના પ્રથમ મંદલીકથી છેલ્લા મંદલીક સુધી ચૂડાસમા રાજાઓ તથા અનુક્રમથી ગાદી ઉપર બેઠા તથા તેઓએ ક્યાંથી ક્યાં સુધી રાજ્ય કર્યું તે સાથે જોડેલા પત્રકમાં બતાવ્યું છે. બારેઈ અને ચારણુ 'લોકોના' ચોંપડાઓ વગેરેના આધારથી રાસનાગા અને કાકિયાવાડ ગેંગેટીઅરમાં પ્રત્યેક રાજાનો જે રાજ્યકાળ આપ્યો છે તેમાં આપણા શિલાલેખોની સહાયથી ચોક્કસ સુધારા કરી પ્રત્યેક રાજાના સંવતો મેં તેમાં આપેલા છે. દિવાણુ અમરદાસે તવારિખે સોરઠમાં આપેલા આ વંશના બધા સંવતો ભુલભરેલા છે એ અહિંયાં કહેવું જોઈએ. લાહોરના પોરન જયસિંહ વિચાલકારદાસે નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકામાં પૂર્વના ચંડિતાએ જનાવેલી જે વંશાવળિઓ આપી છે તે પણ હું પૂર્વના મોટે પત્રકમાં દાખલ કરું છું હું માનું છું કે હવે ટૂંકાં વાદપ્રસત પ્રશ્નો સંબંધીતો વાદ સમાપ્ત થશે.

પેટ્રોનો આદર્શ સમાજ

[પ્રાણજીવન વિધિનાથ પાઠક,]

પ્રાચીન ગ્રીસની સંસ્કૃતિ કલા અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં આગળ વધી હતી. એ દેશની અસ્મિતા બહુ ખીલી નહોતી ત્યાં મુંઝી ઉત્તરોત્તર કલા વધારે ને વધારે ખીલતી ગઈ. પણ ન્યારે જરા પડતીના સમય આવ્યો, એટલે કલાનું સ્થાન ફિલસૂફીએ લીધું. ગ્રીક ફિલસૂફામાં સોક્રેટિસનું નામ સૌને જાણીતું છે. એ પછી એનો શિષ્ય પ્લેટો અને એનો શિષ્ય એરિસ્ટોટલ એમ ત્રણ મોટા ફિલસૂફો થઈ ગયા. પ્લેટો (ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭-૩૪૭) પહેલાં એશિયામાધનરમાં કેટલાક તત્ત્વચિંતકો થઈ ગયા હતા, પણ તેમની ફિલસૂફી સૃષ્ટિના બાહ્યનિરીક્ષણમાં જ અટકી હતી. એ બાહ્યદૃષ્ટિમાંથી આંતરદૃષ્ટિ કેળવનાર સોક્રેટિસે પોતાનાં જીવનમાં એટલું સાબિત કર્યું કે આત્મજ્ઞાન-પોતાના વિષેનું જ્ઞાન તથા જ્ઞાન-એ સૌથી ઉત્તમ ચીજ છે. પ્લેટોએ સોક્રેટિસના સિદ્ધાન્તોને પહેલાં તો સંગત સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમ કરવા જતાં એણે પોતાની ફિલસૂફી રચી. એણે સંવાદો જ લખ્યા છે. એ સંવાદોમાં રિપબ્લીક-પેટ્રોનો આદર્શ સમાજ-એ મુખ્ય ગણાય છે.

વ્યક્તિનો ધર્મ શું છે, અને ન્યાયનું સ્વરૂપ શું છે એ પ્રશ્નો આ ગ્રંથમાં ચર્ચા છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું બંધારણ સમાન છે એ માન્યતા બહુ જુની છે. સામાન્ય માણસ એક વ્યક્તિ છે, અને સમાજ એ સમષ્ટિ છે, અને એ બંનેના બંધારણ સમાન છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર ગુસ્તકની આખી દલીલ રચનામાં આવી છે. જે વ્યક્તિમાં હોય તે સમાજમાં હોય જ, અને જે સમાજમાં મળી આવે તે વ્યક્તિમાં સૂક્ષ્મ રીતે પણ રહેલું હોય જ. આ પ્રમાણે જોતાં પેટ્રોનોના મત પ્રમાણે વ્યક્તિ અને સમાજનો સંબંધ અંગ અને અંગીના જેવો નથી. પરંતુ વ્યક્તિ-સમષ્ટિના જેવો છે. આધુનિક સમયમાં વ્યક્તિ એ સમાજનું

૧. Republic લેટિન Republica માંથી આવેલો શબ્દ છે. અસલ શબ્દ 'Politeia' છે, અને એનો અર્થ શહેર એવો થાય છે. અને ગ્રીસમાં એક શહેર એક રાજ્ય ગણાતું, અને સામાજિક રીતે બંધી રીતે પૂર્ણ રહેતું, એ ઉપરથી પ્લેટોએ જે આદર્શ સમાજ રચ્યો એનું નામ એણે Politeia આપ્યું.

૨. સોક્રેટિસ જેવું જ કંઈક દેવ ફિલસૂફ દેકાર્ટનું અર્વાચીન ફિલસૂફીમાં સ્થાન છે.

૩. મૂળ શબ્દ 'Dekiosue' એનો અર્થ સત્ય, સાચું, ન્યાયી, સમાન, સમ, વગેરે થાય છે. અંગ્રેજીમાં Justice થી એનો તરજુમો કર્યો છે. પણ પેટ્રોનો વ્યાખ્યા પરથી આપણે એનો અર્થ ધર્મ શબ્દથી જ ધટાવી શકીએ તેમ જોએ. ધર્મમાં proper function નો અર્થ આવી જાય છે, તોપણ અહિં કોઈ જગ્યાએ ન્યાય-શબ્દ પણ વાપર્યો છે.

૪. પુ. ૧. ૩૧૮. પુ. ૮ તથા ૯.

૫. વ્યક્તિ-સમષ્ટિના સિદ્ધાન્ત ઉપર જર્મન ફિલસૂફ લાયબનીએ પોતાની આખી ફિલસૂફી રચી છે.

અંગ નથી, પરંતુ સમાજ એ સુખ્યત્વે વ્યક્તિનો ધર્મ છે એ સિદ્ધાન્ત અને પ્લેટોના સિદ્ધાન્તમાં થોડું સામ્ય છે. પરંતુ આખા સમાજનું બંધારણ વ્યક્તિચિત્તના સ્વભાવનાં તત્ત્વો ઉપર રચનાથી સામાજિક રચના કૃત્રિમ યદ્ય જવાનો ભય છે, અને એ દોષમાંથી પ્લેટોનો આદર્શ સમાજ મુક્ત નથી.^૭

એ આદર્શ સમાજ કેવો છે, એનું નિરૂપણ કરવા જતાં પહેલાં આપણે પ્લેટોની શિલસુરીના કેટલાક સિદ્ધાન્તો જાણવાની જરૂર છે.

પ્લેટોની ફિલસુફી

પ્લેટો આમ શરૂ કરે છે. કોઇ પણ એ વસ્તુઓ એક જ જાતની હોય, તો પણ તદ્દન એકસરખી હોતી નથી.^૮ એ વસ્તુઓ ભિન્ન હોય છે, છતાં જે એક જ જાતની બનાવ છે, એનું કારણ એ છે, કે એમાં એક જ તત્ત્વ રહેલું હોય છે. એક ખાટકો તે બીજાથી નાનો કે રંગ ગુદો હોય છે, કાંતો લાકડું બુદું વાપર્યું હોય, અથવા તો એમાં પદાર્થ કે ખારી ભરી હોય, પણ એ બન્નેમાં ખાટલા હોવાનું તત્ત્વ એક જ છે.^૯ આમ દરેક જાતનાં તત્ત્વો જુદાં જુદાં હોય છે. વાતવાતમાં પ્લેટો એમ કહે છે, કે આ તત્ત્વો ઇશ્વરે સર્જ્યા છે,^{૧૦} અને દરેક જાત માટે એણે એક જ તત્ત્વ સર્જ્યું. કારણ ઇશ્વર પણ જો એ તત્ત્વો બનાવે તો એની પાછળ પાછું એક ત્રીજું તત્ત્વ હોવું જોઈએ,^{૧૧} આ રીતે અનવર્યા દોષથી બચવા માટે ઇશ્વરને પણ એક જ તત્ત્વ સર્જવું પડ્યું.^{૧૨}

આ તત્ત્વો સાત છે. એ સિવાય બીજી અસત્ય છે, અસત્ય છે. આપણી આખી ઇન્દ્રિયગોચર સૃષ્ટિ અર્ધસત્ય છે, કારણ એમાંની જાદી વસ્તુઓમાં પોતપોતાની જાતનું તત્ત્વ થોડે અંશે જ રહેલું છે. એક બાજુ પૂર્ણ અભાવરૂપ અસત્ય બીજી બાજુ સંપૂર્ણ સત્યરૂપ સત્ય અને આ બે વચ્ચે સત-અસત રૂપ આપણી ઇન્દ્રિયગોચર સૃષ્ટિ આવેલી છે. ^{૧૩}

૧. Individual not a part of Society, but Society as a function of the Individual.

૭. વ્યક્તિના ચિત્તના જેટલા ભાગલા એટલા જ ભાગલા સમાજના પણ પાડવામાં આવે છે. જૂઓ-Laws.

૮. વસ્તુઓ તદ્દન સરખી હોય, તો પણ પિયાગોરાસની માફક પ્લેટો એમ કહે કે એક એક છે, અને બીજી બીજી છે, માટે ભિન્ન છે. સંખ્યાનો સિદ્ધાન્ત (!) લગાડીને.

૯. પ્લેટો પદાર્થોના દાખલો લે છે. પુ: ૧૦. મૂળમાં તત્ત્વ માટે 'Idia' શબ્દ વાપર્યો છે. એ શબ્દ પહેલવહેલો પ્લેટોના મુચિકાંન નામના સંવાદમાં આવે છે. તત્ત્વ શબ્દ એ માટે સારો લાઝો છે.

૧૦. પુ. ૧૦. અને સંવાદ ટીમીઅસ નામનો જૂઓ,

૧૧. જે કેઈડનું 'તૃતીય તત્ત્વ'-Tertium quid of J. Caird.

૧૨. Of Necessity-પ્રમાણગત આવશ્યકતાને કારણે એમ શબ્દો છે. પુ. ૧૦.

૧૩. Degrees of Truth. પુ. ૬. ૧-૨ ઈ.

હવે આપણે આથી જરા આગળ જઇએ. જ્ઞાન સત્યરૂપ સતતનું જ હોય શકે. અસતરૂપ અસત્યનું તો અજ્ઞાન જ હોય, અને એ એ વચ્ચે જોવાં ખાતી આપણી સૃષ્ટિનું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે, તે ખરું જ્ઞાન નહિ પણ માત્ર અર્ધ જ્ઞાન એટલે કે અભિપ્રાય^{૧૪} કે મત હોય શકે.

ફેરોનું ચિત્તશાસ્ત્ર

ઉપર આપણે જોયું કે અજ્ઞાન, અભિપ્રાય, અને જ્ઞાન એ ત્રણેના જેમ વિષયો જુદા છે, તેમ તેમાં વપરાતી આત્માની શક્તિઓ પણ જુદી જુદી છે. ^{૧૫} ઇન્દ્રિય અર્થની ઉપલબ્ધિ પછી અદ્વા અને પછી બુદ્ધિ^{૧૬} એમ ઉત્તરોત્તર સત્ય તરફ વળતી શક્તિઓ છે. આ શક્તિઓ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શોધી દાદવામાં આવી છે, પણ બીજી દૃષ્ટિએ (કાર્યની) ફેરો આત્માના ત્રણ ભાગ દરે છે, અને એ પણ લગલગ પહેલાંના જેવા જ છે. દરેક આ વિભાગો પ્રમાણે પણ બુદ્ધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. પછી વીર્ય કે અહંભાવ આવે છે, અને પછી કામના કે વાસના આવે છે. (Reason, Spirit અને Desire) બુદ્ધિ છે તે સારાનરસાને ભેદ કરે છે, અને પરિણામની તુલના કરી શકે છે અહંભાવ કે વીર્યનું તત્ત્વ અર્ધ છે. જે એને કેળવણી મળી હોય, તો એ તત્ત્વ બુદ્ધિનું મિત્ર બની રહે છે, અને ચિત્તની બંધખોર વૃત્તિઓ અને કામનાઓને વશ રાખી શકે છે. પણ જે તેને સારી કેળવણી ન મળી હોય, તો તે બુદ્ધિને ઉગેડી નાંખી, કામનાને વધ યથા આપ્યા આત્માના શાસનને ઉધુ વાળી અનવરથા કરી મૂકે છે. ^{૧૭} આ અહંભાવ કે વીર્યનું તત્ત્વ છે એનું સ્વરૂપ ઘોઘાતું કદખું છે. ^{૧૮} જે બુદ્ધિ એના પર પોતાનો દોર ચલાવી શકે, તો આત્માને

ફેરો કોઈ વાર આ તત્ત્વ પોતાની જાતની વસ્તુઓમાં વહેંચાઈને મારે છે. કોઈ વાર એમ માને છે, કે આ તત્ત્વો સાથે વસ્તુઓને કંઈ અગોચર-જેખી સંબંધ છે. અને કોઈ એમ કહે છે, કે દરેક વસ્તુ પોતાના તત્ત્વની નકલ માત્ર છે. 'methexis'-view તથા 'Paradeigma'-view જૂઓ. Stewart-Plato's Doctrine of Ideas. જૂઓ પુ. ૫. તથા ૬ તથા ૧૦.

૧૪. Opinion. 'doxa' ફેરો Perception અને Opinion-ઇન્દ્રિયગમ્ય અર્થની ઉપલબ્ધિ અને અભિપ્રાય એ બેની વચ્ચે જોડાણો કરે છે, એમ જોવેટ સાહેબ માને છે. પણ ફેરો એમ જવાબ આપત કે ઇન્દ્રિયગમ્ય અર્થની ઉપલબ્ધિમાં આપણે માત્ર અભિપ્રાય બાંધી શકીએ-કે "Aistheta" give themselves up to "doxa"

૧૫. અજ્ઞાન, અભિપ્રાય, અને જ્ઞાન જે માત્ર આપણી બુદ્ધિની સ્થિતિ છે, એને બાહ્યસૃષ્ટિમાં આગેપીને (project) કરીને, ફેરો એના જુદા જુદા પ્રદેશો કહે છે, એ એની ભૂલ છે.

૧૬. પુ. ૬. ૫૧૧. પુ. ૭. ૫૩૩ ડી-થી ૫૩૪. આ અર્થમાં 'Nous' અને 'Dianoia' Reason અને Understanding ને સમાન ગણ્યાં છે.

૧૭. પુ. ૩. તથા પુ. ૪. ૪૩૫ થી ૪૪૨.

૧૮. જુઓ શીક્ષ. એમાં મનુષ્યતા સમસ્ત બંધારણને રચતી ઉપમા આપી છે, અને બુદ્ધિને ઘોઘાઓની લગામ આપી છે. સરખાવો કાઠકોપનિષદ.

રથ સીધો જાય, પણ જો એ કામનાઓને વશ થઈ જાય તો ગમે તે અનર્થ કરી બેસે. કામનામાં તો નિયમનનું કાંઈ તત્ત્વ હોતું જ નથી. એ સ્વભાવથી જ બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે, પણ જો અહંભાવ (Spirit) વાસનાઓને દાબી રાખી બુદ્ધિ દોરે તેમ દોરાય, તો આત્માનું શાસન ખરોખર ચાલે.

ધર્મની વ્યાખ્યાઓ

પ્લેટોની શિલ્પસૂત્રીના તથા ચિંતકારના આટલા સિદ્ધાન્તો જાણ્યા બાદ એના આદર્શ સમાજનું બંધારણ કેવું છે એ જાણવું આપણે માટે સંકેતુ યથા પડશે. પુસ્તકની શરૂઆત એક સામાન્ય ચર્ચાપરથી થાય છે. ધર્મ-કે ન્યાયનું સ્વરૂપ શું છે એ અંગત વિષય છે. ન્યાયની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ પહેલાં તો આપવામાં આવે છે, અને અંતે માત્ર એટલું જ સાબિત થાય છે, કે, સામાન્ય સદ્યુક્તો-ન્યાય, ધર્મ વગેરે વિષે કોકો જે બહુ બોલે છે, એના ખરા સ્વરૂપ વિષે જ આપણે અજ્ઞાન હોઈએ છીએ. અંગ્રેજ તત્ત્વવિચારક લોકે દર્શુ છે કે ‘ એક સાધારણ વાત કરતાં કરતાં અમે બહુ હંડા પાણીમાં હતરી ગયા, તે અમને સમજાયું કે અમે તદ્દન અજ્ઞાન છીએ.’ પછી એણે મનુષ્યની બુદ્ધિનું બંધારણ અને સ્વરૂપ કેવાં છે એ વિષે નિરૂપણ કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનના એક મોટા ગ્રંથ લખ્યો, જેની જ રીતે ધર્મ અને ન્યાયની ચર્ચા કરતાં પ્લેટોને પોતાનો આદર્શ સમાજ રચવો પડે છે.

ન્યાયની વ્યાખ્યા આપતાં પહેલી વ્યાખ્યા^{૨૦} એ આવે છે, કે ન્યાય એટલે સાચું બોલવું અને દેવું કે અનામત રક્ષા પાંખી આપવી તે. યજુ ધારો કે કોઈ મિત્રે આપણને એક તરવાર આપી હોય અને કેટલા મદમાં એ (પોતાની હત્યા કરવા) પાછી ગમે તો શું આપણે આપવી ? ના, આ એક જ દાખલા પરથી, ન્યાયની વ્યાખ્યા તૂટી ગઈ એમ માનવામાં આવે છે. આ પછી બીજી વ્યાખ્યા એ આંખવામાં આવે છે, કે ન્યાય એટલે જે જોને થોડા હોય એ આપવું તે. આનો અર્થ એ લેવામાં આવે છે, કે મિત્રને એને થોડા એટલે કે શપ્તો કરી આપવો, અને દુરમનને હાનિ પહોંચાડવી,^{૨૧} અને આ મિત્ર સાથે સંધિ કરીને (?) અને દુરમન સાથે વિચ્છેદ બેઠીને થઈ શકે ખરો મિત્ર કોણ, અને ખરો શત્રુ કોણ, જે દેખાય એ જ માત્ર, કે જે ખરેખરો હોય એ વિષે ચર્ચા કર્યા બાદ, એવું સાબિત કરવામાં આવે છે કે ન્યાય કોઈને હાનિ કરી શકે જ નહિ. દારણ હાનિ કરી એનો અર્થ ખરાબ કરવું, અને ન્યાય કોઈ દિવસ કોઈને ખરાબ કરે નહિ.

આટલા વિવેચન પછી વળી પહેલી વ્યાખ્યાને પાછી તપાસવામાં આવે છે. શાંતિના સમયમાં આપણી પાસે કોઈએ રૂપિયા મૂક્યા હોય એ પાછા આપીએ-તેનું નામ ધર્મ કે ન્યાય. દરે રૂપિયા અનામત ક્યારે મૂકવામાં આવે ? ન્યારે એનું દંઈ કામ ન હોય ત્યારે. એટલે વળી એમ સાબિત થયેલું માની લેવામાં આવે છે, કે રૂપિયાનો ઉપયોગ થતો હોય ત્યારે ન્યાય કે ધર્મની જરૂર નથી. અને રૂપિયા બિનઉપયોગી હોય ત્યારેજ માત્ર ન્યાય કે ધર્મ ઉપયોગી થઈ પડે છે. ૨૨

૧૯. An Enquiry into Human Understanding.

૨૦. પુ. ૧. ૨૨૧. બી.

૨૧. ૨૩૨ બી.

૨૨. ૨૩૨. આખી-૬૪૫.

દ્વીતીય આદર્શ જન્ય છે, ત્યાં ટ્રેસિમેક્સ નામનો એક જ્ઞાનગી સિદ્ધ (Sophist) ૨૩ આવે છે. એ ન્યાયની નવી જ વ્યાખ્યા આગળ ધરે છે. એનું માનવું એવું છે, કે જેનું જોર એનો દોર. જળવાન લોકો પોતાનું હિત સાધવા માટે નજળા લોકો માટે જે નિયમો ઘડી દાટે છે, એ ન્યાય અને ધર્મ. ૨૪ ન્યાયથી જળવાનનું હિત સધાય છે. જળવાન અન્યાયથી પોતાનું હિત સાધે છે, અને ન્યાયથી બીજા પાસે સધાવે છે. ૨૫

આનો જવાબ આપતાં પહેલાં સોક્રેટિસ જળવાનનો અર્થ શું એ નક્કી કરે છે. શું શરીરે જેશવર તે જળવાન કહેવાય ? ના, જળવાન એટલે જેના હાથમાં સત્તા હોય તે, એટલે કે રાજ્યકર્તાઓ. આ રાજ્યકર્તાઓ પોતાના હિતને અનુલક્ષીને પ્રજાજન માટે ધર્મ અને ન્યાયના ધોરણો ધરે છે. પણ આ ધોરણ ઘડવામાં જે તેઓ ભુલ કરે, અને પ્રજાજનો જે એમનો જ આદેશ પાળે, તો એમનું હિત થવાને બદલે અહિત થાય. આવે વખતે રાજ્યકર્તાનું હિત સાધનારી દુર્વ્યવેશિષ્ટા એમના આદેશથી વિરુદ્ધ જન્ય અને પ્રજાજનોને ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે ધરેલો નિયમ રાજ્યકર્તાનું હિત સાધવા ૩૫ ધર્મ સાસવવા માટે દુરજ તરીકે તોડવો પડે. પણ આતો અસંભવિત કહેવાય.

પણ રાજ્યકર્તા-સાચો રાજ્યકર્તા સૂત્ર કરે જ નહિ. એ પોતાનું હિત સાધવામાં બહુ દુશ્મન હોય છે; અને એવો રાજ્યકર્તા જે ધારાધોરણ ધરે એ પ્રમાંજે ન્યાય અન્યાય થાય છે. પૂરું રાજ્યવ્યવસ્થા એક દેશ છે. આપણે બીજી કોઈ દેશનો રાખલો લઈએ. કોઈ પણ દેશનું હિત ૨૬ પોતાના વિષયમાં પૂર્ણ પામવાનું છે; કોઈ પણ દેશનું હિત એના વિષયમાં ન હોય તો તેનું હિત કોઈ બીજી દેશમાં હોય, અને બીજીનું ત્રીજામાં એમ અનવરુદ્ધ હોય પ્રાપ્ત થાય. એ રીતે દરેક દેશનું હિત એના પોતાના વિષયમાં જ છે. આયુર્વેદની દેશાનું મનુષ્ય શરીર જે એનો વિષય છે, તેમાં હંમેશા પૂર્ણ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ખલાસીની દેશા નીંદાનું હિત સાધે છે. આવી જ રીતે રાજ્યવ્યવસ્થા, જે એક દેશ છે એ પણ પોતાના વિષયનું-પ્રજાનું-હિત સાધે છે. પોતાના વિષયથી-પ્રજાથી બાહ્ય કે પર એવું એ દેશનું હિત હોય શકે જ નહિ. એટલે કે રાજ્યકર્તાઓ-સાચા રાજ્યકર્તાઓ (સાચા વૈદ્યની માફક.) પોતાના પ્રજાજનનું જ હિત સાધે છે, અને પોતાના સ્વાર્થી હિતને લક્ષ્યમાં રાખીને ન્યાય કે ધર્મનાં ધોરણ ઘડતા નથી.

આટલું સાંભળે છે, ત્યાં ટ્રેસિમેક્સનાં શરીર પરથી પરસેવાનાં ટીપાં પડે છે. એના મનનું

૨૩. સોક્રેટિસના વખતમાં એને એની પહેલાં સોશિસ્ટો એવે-સમાં ઘણું હતું. એમના દેટલાક અરેખરા ગંભીર તત્ત્વચિંતકો હતા, પણ ઘણાખરા તો માત્ર વિતંડાવાદન પોતાના યુવાન શિષ્યોને શીખવતાં પ્રાટોગોરોસ તથા ગોર્જીઅસનામના મોટા સોશિસ્ટો થઈ ગયા પહેલાં સાપેક્ષવાદી-Relativist, અને બીજા શંન્યવાદી-Nihilist હતા. સમાન્ય રીતે તેઓ સાધારણ નીતિનાં ધોરણોને હિંદી વાળતા, અને આથી જ સોક્રેટિસ પણ એવે ગણાયો.

૨૪. ૩૮૮ સી. ૨

૨૫. ૩૪૪. સી. ૧

૨૬. હિત:-Inforest.

સમાધાન થતું નથી એથી દલીલ કરવી પડતી મૂઝી એ બાપણુ કરવા માટે છે. કહે છે કે-
રાત્નપક્તિ રાત્ન્ય કરે છે એવું દારણુ એ છે, કે એમને રાત્ન્ય કરવું ગમે છે. અને એમને રાત્ન્ય
કરવું ગમે છે દારણુ એમને એથી પૈસા અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આનો ઉત્તર આપનાં સોફિસ્ટિક
વળી દેખાતું દૃષ્ટાંત લે છે. દરેક દેખાતું દિત એના વિષયના ક્ષિતિમાં જ છે એ ઉપર સાબિત
થયું; પછી જો કોઈ દલાદારને પોતાનું દામ કરવા પૈસા મળે, તો એ એક માત્ર અદરમાત
રૂપ માનવું જોઈએ; એના પોતાના દેખાવિધાનના પરિણામરૂપ ન માનવું જોઈએ. દારણુ
પૈસા આપવાની કે સેવાની એક જુદી જ દેખા છે.^{૨૭} દાખલા તરીકે જો કોઈ પૈદ્યને દવા
દર્પા બદલ પૈસા મળે તો એથી એણે એમ નથી માનવાનું, કે આયુર્વેદની દેખા એ પૈસા
દેખાવાની દેખા છે; દારણુ જો બસાસીની તબીયત દરિયાની મુસાફરી દર્પાથી સુધરતી હોય,
તો આપણે એમ નહિં કહીએ કે નીકા ચત્રાવવાની દેખા એ આયુર્વેદની દેખા છે.

આટલેથી ટ્રોસીમેક્સના મનનું સમાધાન થતું નથી, અને આવેશમાં આવી જઈ એ એવું
પ્રતિપાદન કરે છે, કે અન્યાય એ જ લાભકારક છે, અને એ જ સદ્ગુણ છે. ન્યાય અને
ધર્મને એ કુચું તો ન કહે પણ ભોળપણુ કહે. (sublime simplicity). આના
જવાબમાં પણ સોફિસ્ટિક દેખાતું દૃષ્ટાંત લે છે.-આપણે એક સંગીતશાસ્ત્રી હોયો. એ કોઈ
પણુ વાદ્યના તાર ખીન્ને કોઈ સંગીતશાસ્ત્રી ખેંચશે એટલા જ ખેંચશે ન્યારે,
જેને સંગીતનું બાન નથી એ સંગીતશાસ્ત્રી કરતાં, તેમજ જેને સંગીત નથી આવડતું
એ બન્નેના કરતાં, તારને ઓછા કે વધુ ખેંચશે. સંગીતશાસ્ત્રીને જ્ઞાન છે, પોતાના
વિષયનું બાન છે. માત્રાની ખજર છે; પણ જેને સંગીત આવડતું નથી એને જ્ઞાન નથી,
અને માત્રા શું એની ખજર નથી. જ્ઞાન તથા પોતાના વિષયનું બાન હોવું તે સાઈ છે, એ
શુણ છે, ન્યારે અજ્ઞાન એ ખરાબ છે. હવે ન્યાયી અને ધર્મી ને, અન્યાયી અને અધર્મી
બન્નેને સંગીતશાસ્ત્રી તથા સંગીત નહિં બધુનાર સાથે સરખાવો. ન્યાયી ખીન્ને ન્યાયી જેમ
કરશે, એટલું જ કરશે, અને એના ઉપર ખોટો લાભ લેવા ઇચ્છશે નહિં. પણ અન્યાયી
કરતાં જ એ ઓછું કે વધું કરશે. પરંતુ અન્યાયી તો ન્યાયી કે ખીજા અન્યાયી બન્નેના કરતાં
ઓછું કે વધું કરશે, ઇચ્છશે, અને ખોટો લાભ લેવાનો પણ પ્રયત્ન કરશે. પરંતુ પોતાના
જેવા જેટલું કરે એટલું જ જ કરે તેને જ્ઞાન છે, પોતાના વિષયનું બાન છે, અને માત્રાની
ખજર છે. ન્યાયી તે આવો છે, એટલે કે એને જ્ઞાન છે, અને માત્રાની ખજર છે. અને જ્ઞાન
સાઈ છે મારે ન્યાયી સારો છે. અને અન્યાયી અજ્ઞાની અને ખોટો છે.^{૨૮}

૨૭. ખેટો અદિ પૈસા આપવાની દેખાને એક જુદીજ દેખા માને છે. Act of Payment.

૨૮. ખેટો નીતિ, ન્યાય, અને આદિત્વને દેખાની સાથે સરખાવે છે એ વિચાર આપણે
માટે જરા નવાઈ જેવા લાગે છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં હજી મુંદર અને સાઈ એ બેનું પ્રયત્નરૂપ
થયું નહોતું. મુંદર અને સાસા મારે ગ્રીક બાપામાં એક જ શબ્દ વપરાતો 'Tū Kalon'
અને આ રીતે નીતિ તથા દેખાની સરખામણી થતી. વળી એક ખીજા પણ બાબત છે.
આપણે કહાને અનંત માનીએ છીએ, પરંતુ પિથાગોરાએ ન્યાયી મંજવાનો સિદ્ધાન્ત
રચાવ્યો, અને આખા વિશ્વનું તરવ સંખ્યા છે એમ કહ્યું ત્યારથી, સંખ્યા પરિમિત

આ રીતે ટ્રેસીમેકસની દલીલમાંના એક મુદ્દાનો જવાબ આપ્યા બાદ, સોક્રેટિસ એમાંના બીજા મુદ્દા લે છે. એ મુદ્દા એ છે કે અધર્મ એ ખરૂં બલ છે, અને ધર્માચરણ નબળાઈની નીચાણી છે. ૨૯ હવે એક રાજ્યનો આપણે દાખલો લઈએ. એક રાજ્ય પર રાજ્યને છતવા કે, ગુલામ બનાવવા ઇચ્છા રાખતું હોય, તો ધર્મ અને ન્યાયદ્વારા જ પોતાની શક્તિ વાપરી શકશે, નહિં કે અંદર અંદર અન્યાય કરીને. માંચીઆઓની એક ટોળા હોય તે પણ અંદર અંદર ન્યાયથી વર્તે છે. આથી એટલું સિદ્ધ થાય છે, કે ન્યાય અને ધર્મથી સંપૂર્ણ વધે છે, અને અન્યાયથી ઘટે છે. ન્યાય ને ધર્મ ઐક્યનાં તરેણે છે, એ ઐક્ય સાથે છે, જ્યારે અન્યાય અને અધર્મ આંતરિક વિરોધ રૂપે છે. અને ઐક્ય બળ છે, અને આંતરિક વિરોધમાં નબળાઈ છે. ૩૦ હવે જેવી રીતે અન્યાયી સમાજમાં આંતરિક વિરોધ અને નબળાઈ છે, તેવી જ રીતે અધર્મી માણસમાં વિરોધ અને નબળાઈ છે, કારણ અધર્મના સ્વભાવથી જ એના આત્માનું બંધારણ તુટક થઈ જાય છે, જ્યારે ન્યાયીમાં જ ખરૂં બળ રહેલું છે.

ન્યાય અને ધર્મની જે જે વ્યાખ્યાઓ આપણે જોઈ એમાંની કેટલીક હાલ પણ સર્વ સાધારણ છે. આ વ્યાખ્યાઓમાંનું સત્યાસત્ય બતાવતા સોક્રેટિસ પુસ્તક પ્લેટોને આતે અતિમ લક્ષ્યોની દૃષ્ટિથી નીતિનું જે નિરૂપણ કરે છે તે જરા જોઈને આપણે આગળ ચાલીશું.

દરેક વસ્તુને કંઈકને કંઈક ધર્મ હોય છે. ૩૧ પોતાના ધર્મથી જ વસ્તુ અર્થવાળી બને છે. ૩૨ જે કોઈ વસ્તુનો ધર્મ સમજ છે, એ એનો અર્થ પણ સમજે છે. હાથનો ધર્મ

હોવાને લાઇને, જે પરિમિત છે, એ સાફ અને અનંત, અત વગરનું તે ખરાબ. આથી અનવસ્થા હોયને એ ખરાબ માનતા, કલાને સાન્ત અને સારી માનતા. આપણે પણ એક દૃષ્ટિએ કહી શકાએ કે સૌંદર્ય પોતામાં જ પરિણમે છે. એથી સાન્ત અને સાફ છે. આ જ રીતે સદગુણોને પણ એ લોકો સાન્ત માનતા, જ્યારે બનીત તથા દુર્ગુણો, અવિર્ભાવ અનંત છે, એ આપણે પણ કબુલીએ છીએ. કલામાં સપ્રામણ્યતા હોય છે. એથી નીતિને પણ પ્રમાણ-માત્રાનું રૂપ આપ્યું. એરિસ્ટોટલમાં આ વિચારે સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ પકડ્યું. સદગુણ તથા નીતિ એક મધ્યમ માર્ગ ('Mesotes' Mean) થયો. પ્લેટોની આવી દલીલ પછી એરિસ્ટોટલે કંઈ નવું શોધ્યું હોય એમ લાગતું નથી. નીતિને એક મધ્યમમાર્ગે ગણવાથી, પ્લેટો પણ એક મૂલ સદગુણ ગણતો હોય તો તે મિતાહારીનહું કે મિનત્વનો છે. અને એના ધર્મ કે ન્યાયથી એને બાજે જ જુલું પાડી શકાય છે. મધ્યમમાર્ગી બૌદ્ધધર્મમાં પણ મિતત્વના શુભને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. જૂઓ નેલ્સન પૃ. ૩૮-૩૯. પ્લેટો-પ્રોલિપ્સિકસનો સંવાદ - 'Metron' = Measure = માત્રા. દ્વાદશીમસનો સંવાદ 'To Peras' - Limit - as first Philosophical virtue.

૨૯. ૩૫૦.

૩૦ Evil as the principle of disintegration in states and men.

૩૧ ધર્મ = function પૃ. ૧. ૩૫૨-૫૩-૫૪.

૩૨ પૃ. ૯. ૬૦૧.

પૃ. ૧૦

પદકવાનો છે; લગામનો ધોડાને દબાવે રાખી ચક્રવાનો. જે વસ્તુ જેટલે અંશે પોતાનો ધર્મ બ્રહ્મને છે કે નથી બ્રહ્મવતી એટલે અંશે એનામાં ઉત્કૃષ્ટતા એ કે અધમતા છે. મનુષ્ય આત્માના ધર્મ, જુદા જુદા સદ્ગુણોમાં વ્યાપક છે, અને જેટલે અંશે આત્મા પોતાનો ધર્મ બ્રહ્મને, શુભવાન યાય, તેટલે અંશે તે ઉત્કૃષ્ટ યાય છે. અને એનામાં 'અર્થ' આવીને વસે છે. પણ અધર્મી આત્મા 'અર્થ વિરીન' છે. આ રીતે પણ કુંડરીયા એ સિદ્ધ યાય છે કે ધર્મ-ન્યાય-સદ્ગુણ એ ખીલવવામાં જ મનુષ્યની ખરી ઉત્તિ છે.

ઉપરની આખી ચર્ચામાં આપણે એટલું જોઈએ છીએ, કે સોફિસ્ટિસનો પ્રતિપક્ષ બાલ વ્યવહાર કે ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ ઉપર પોતાનું સ્થાન લઈ બધી દલીલ દેરે છે, જ્યારે સોફિસ્ટિસ પોતે પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને દડાએલા મારી મારીને ચારિત્ર્યભીમાંસા^{૩૪} અને ચિત્-શાસ્ત્રની આંતરિક બુદ્ધિ ઉપર લઈ વાળે એમને જુદા પાડે છે, અને એમના મનનું સમાધાન કર્યો વગર, પોતાનો મુદ્દો સિદ્ધ દેરે છે. ^{૩૫} મુખ્યચર્ચા દરનારાઓ-જુદાઉકન તથા એરિષ્ટમેન્ટસનું પણ આ જ કહેવું છે, કે-આટલું સિદ્ધ થયું છતાં અન્યાયી માણસ કુખી હોય છે, ન્યાયી થવામાં માલ નથી પણ ન્યાયી દેખાવામાં જ માલ છે, કારણ ન્યાયનો દેખાવ માત્ર રાખી અન્યાયી માણસ ગમે તે અર્થ સાધી શકે છે.

ન્યાયની ઉત્પત્તિ વિષેના મતો

ન્યાયની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. ^{૩૬}

દરેક માણસ સ્વભાવથી સમજે છે, કે અન્યાય દરેકો એ લાભદાયક છે અને અન્યાય સદન દરેકો એ દાનિદારક છે. પણ જ્યારે લોકોએ અદર અંદર બહુ અન્યાય કર્યો, અને બહુ અન્યાય સલાહ, ત્યારે એમણે બેગા મળી વિચાર કર્યો કે હવેથી એમ ન કરવું. આથી ન્યાયનાં ધારણાં થયાં. પણ અન્યાય દરેકો અને અન્યાય સહેલો એ જાતના લાભ અને દાનિ વચ્ચેનું ન્યાય એક સમાધાન માત્ર છે. ^{૩૭} મનુષ્ય પોતાની 'નૈસર્ગિક' સ્થિતિ છોડી દેને 'સ્વાભાવિક' રીતે અનુભવથી ન્યાય અન્યાયનાં ધારણાં પડે છે. ^{૩૮} તે પણ મનમાં તો

૩૩ Argument from Excellence and Ends.

૩૪ Ethics મરે એ શબ્દ સારો લાગ્યો છે. મીક શબ્દ "ethos" એટલે નીતિ નહિ, પણ બહોળા અર્થમાં ચારિત્ર્ય યાય.

૩૫ His arguments admit of no reply and produce no conviction - એના જેવું સોફિસ્ટિકના પ્રતિપક્ષીઓને પણ થતું દરો.

૩૬ ૩૫૮-૩૫૯.

૩૭ સરખાવો હોમર અને ફોસો. અંગ્રેજ હોમરે આ સિદ્ધાન્તની મદદથી એમ સિદ્ધ કર્યું કે રાજા ગમે તેમ કરી શકે, કારણ એ સામાજિક ન્યાયનાં ધારણાંથી પર છે; ન્યાય અન્યાયનાં ધારણાં એને લાગુ પડી શકે નહિ. ફોસોએ આથી ઉલટું એમ સિદ્ધ કર્યું કે રાજા દરપટી લોકોને જ વચ છે, અને લોકો ગમે ત્યારે પોતાનો કરાર Social Contract રદ કરી એને હાડી મૂકી શકે.

૩૮. આપણી બાયામાં નૈસર્ગિક અને સ્વાભાવિક એવા બે જુદા જુદા શબ્દો છે. નૈસર્ગિક એટલે કુદરતની સ્થિતિ વિશેનું, અને સ્વાભાવિક એટલે મનુષ્ય સ્વભાવ વિશેનું-

એ એટલું સમજે છે, કે અન્યાયથી પોતાનું હિત, અને ન્યાયાચરણથી પારકાનું હિત સધાય છે. ૩૯

આદર્શ સમાજનું ચણતર

આટલી ચર્ચા આપણને પુસ્તકના મુખ્ય મુદ્દાઓ આગળ લાવે છે, એ મુદ્દાઓ એ છે. (૧) ધર્મ અધર્મનું સ્વરૂપ (૨) એમનાથી થતા લાભાલાભ. ધર્મના સ્વરૂપ વિષેની સાધારણ વ્યાખ્યા તો ઉડી ગઇ. હવે સોફિસ્ટિકેસને પોતાને જવાબ આપવાનો વારો આવે છે. અને વ્યક્તિગત ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે તથા એના લાભાલાભ શા છે તે નિશ્ચિત કરવા સોફિસ્ટિક પહેલવહેલાં સમાજમાંથી ધર્મનું તત્ત્વ શોધી કાઢવા કહે છે. કારણ સમાજમાં ધર્મ મોટા રૂપે હોય, અને જરૂરી નજરે ચડે. પણ કોઇ ફિલિસોફી સમાજને ન લેતાં જો આપણે કોઇ નવા ઉગતા સમાજને લઇએ, તો તેમાં ધર્મ પણ એવી જ સ્થિતિમાં (એટલે કે ઘડાવાની) હશે. ૪૦ આ ઉપરથી ધોટો પોતાનો આદર્શ સમાજ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ૪૧ રચે છે.

મનુષ્યને જરૂરીઆતો છે, માટે સમાજનું બાંધારણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. એ જરૂરીઆતો મુખ્ય ત્રણ છે. ૧. ખોરાક. ૨. લુગડાં. ૩. રહેવાને માટે ઘર. આ જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા માટે પહેલાં તો સમાજમાં ત્રણ કે ચાર માણસો જ હશે. પણ આની પાછળ મુતાર અને લુહાર આવે, બરવાડ અને જોવાળ. આ ઉપરાંત બીજાં રાજ્યો સાથે વ્યવહાર કરવા, ચલણી નાણું તથા પરચૂરણ વેપારીઓ પણ આ સમાજમાં જોડાશે. નળના લોડો કે સ્ત્રીઓ પરચૂરણ વેપાર કરે, ૪૨ જે લોડોમાં બુદ્ધિ ઓછી પણ શારીરિક બળ વધારે હોય તે લોડો મનુરૂપી કરશે. આવી રીતે રહેતા લોડોનું જીવન-મુખમાં જશે. તેઓ મીઠા, ખાનીઓ કરશે, પણ ભવિષ્ય પર (‘ગરીબાઇ આવે કે લગાઇ જાય એ ઉપર’) નજર રાખીને તેઓ કરકસર પણ કરશે.

• મનુષ્યની સ્વાભાવિક જરૂરીઆતો ઉપર રચાએલો સમાજ આવડો હોય, પણ માણસો ધણી વાર કુદરતી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવામાં જ સંતોષ માનતા નથી, અને કૃત્રિમ, અસ્વાભાવિક જરૂરીઆતો ઉભી કરે છે. આ જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા જતાં સમાજને પણ સ્વાભાવિક હદ ઓળંગીને કૃત્રિમ રીતે વધતું પડે છે. ૪૩ એથી નવી નવી જાતનાં એમ વાપરી શકીએ. અંગ્રેજીમાં આ ભેદ દર્શાવવા બે શબ્દો નથી, પણ એક જ શબ્દ છે, natural, Nature=કુદરત, nature=સ્વાભાવ. આથી હોબ્સમાં ધણી વાર વિરોધ આવે છે. મીકમાં પણ આ જ અસ્પષ્ટતા છે.

૩૯. ૩:૦.

૪૦. Added Determinants and Concomitant variation. See Infra. 437-438.

૪૧. In Idea શબ્દ છે. એ શબ્દ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પહેલવહેલો અર્થ આવે છે.

૪૨. લોડ. ૯૧૮-૧૯. ત્યાં પરચૂરણ વેપારીમાંથી થતાં અનિષ્ટાનું વર્ણન આપ્યું છે. તથા સ્ત્રીઓને એ ધંધો સોંપ્યો છે. (૧)

૪૩. જરૂરીઆતો બે જાતની (૧) સ્વાભાવિક અને (૨) કૃત્રિમ. એ જ રીતે મુખ્ય પણ બે પ્રકારનાં છે (૧) સ્વાભાવિક અને (૨) કૃત્રિમ. બૂચો પુ. ૮. ત્યાં

માણસો સમાજમાં રેલા થાય છે. અને એમના સ્વભાવો પણ વિચિત્ર અને નવીન હોય છે. આવા લોકોમાં પ્લેટો દરિયો, ખાનગી શિક્ષકો,^{૪૪} આવાઓ, કદોષઓ, નટો, કોન્ટ્રા-કટરો, હનમો (!) ચિત્રકરો વગેરેની ગણના કરે છે. આવા સમાજમાં લોકોની તંદુરસ્તી ખરાબ હોય એથી વેલોની પણ વધારે જરૂર પડશે.

વિમદ્ કે લડાઈની ઉત્પત્તિ

આ રીતે ત્યારે સ્વાભાવિક ચોખ્ખોગ્યતાના ધોરણને વળીને આપણો સમાજ મોટો થાય, ત્યારે અસ્વાભાવિક લોભવૃત્તિને વધ થઈ આપણો સમાજ ખીન્ન સમાજ પાસેથી એની જમીન કે ધન છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન કરશે. કૃત્રિમ જરૂરીઆતોના સેવનથી જ વિમદની વૃત્તિ^{૪૫} ખીન્ન રોપાય છે. ^{૪૫} જે વૃત્તિ વિમદ રોપે છે, એ જ અંગત કે સામાજિક આંતરિક અનિષ્ટો પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

પરંતુ ધનલોભને લીધે ખીન્નના પર આક્રમણના રૂપે લડાઈ ન કરતાં પ્લેટોનો આદર્શ સમાજ પોતાના રક્ષણાર્થે જ લડાઈ કરવા જશે. આદર્શ સમાજમાંના ક્ષત્રિયો^{૪૬} જગતના દરે પણ ધનવાન નહિ હોય. આથી ખીન્નું કોઈ રાજ્ય એમની સાથે લડવા નહિ આવે- 'ખીન્નું કોઈ રાજ્ય' એમ કહેવું એ જ ભૂલભરેલું છે. કારણ ખીન્ન કોઈ રાજ્યમાં આગણ્યા નેટલું ઐક્ય નહિ હોય, અને એથી ખીન્ન રાજ્યોને આપણે રાજ્ય નહિ પણ રાજ્યો કહેવાં જોઈએ.^{૪૭} આપણા આદર્શ સમાજમાં ૧૦૦૦ થી વધારે ક્ષત્રિયો નહિ હોય, અને આપણા સમાજની સમસ્ત વસ્તી આ સંખ્યા સાથે ઐક્ય જળવાઈ રહે એટલી દશે.

પ્લેટો પોતાનો આદર્શ સમાજ રચે છે, પરંતુ એ પોતે ધીક છે એ ખાખર. કોઈ વખત ભૂલનો નથી, એ બંધન ઓળંગી ચક્રતો નથી. ધીક અને ધીક, સેક્સનીઝ અને હેક્સનીઝની વચ્ચે જે લડાઈ થાય તેને માત્ર આંતરિક અણગમતાવ કે આંતર-પ્રકોપ કહે છે. આવા આંતરપ્રકોપ વખતે જગતવાના નિયમો પ્લેટોએ નક્કી કર્યા છે,^{૪૮} અને એ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ધીક જીન ધીકને શુદ્ધામ બનાવો એકે નહિ, અથવા શુદ્ધામ કરવામાં મદદ કરે નહિ.

દુષ્કર્મી રામનું તથા માણસનું વર્ણન કરતાં શુખના (Pleasures) પ્લેટો ઉપર પ્રભાવે બાગ પાડે છે.

^{૪૪} ખાનગી શિક્ષકો પણ-Sophists. સોફિસ્ટિસને સોફીસ્ટ ગણી એથેન્સે એર ૯૭ મારી નાંખ્યો, એથી એમના તરફ પ્લેટોની આવી લાગણી હતી.

^{૪૫} સરખાવો ફોટો-૧૬. જ્યાં લોબને વિમદનું મૂળ માન્યું છે.

^{૪૬} મજ અર્થમાં સમાજ ગાયકે દત્તિ-Guardians.

^{૪૭} ૪૨૨-૪૨૩.

^{૪૮} આંતરપ્રકોપ Disscord, (Civil war) નિયમો મારે જુઓ પુ. ૫.

(૨) લડાઈના મેદાનમાં મૃત્યુ પામેલાઓનાં શબ્દો અપમાન ન કરવું. એટલે કે શબને હુટવું નહિ, અને એનાં અંગોને ખરાબ કરવાં નહિ. ૪૯.

(૩) લડાઈમાં જે શત્રો હાથમાં આવે એ દેવો પાસે મંદિરોમાં ધરાવવાં નહિ.

(૪) ગ્રીક પ્રદેશ હુટવો નહિ, ઘર બાળવાં નહિ.

(૫) ગ્રીક લોકો એક જ લોહીના છે, અને સગાઓ છે, એથી અંતઃપ્રકાપને વખતે પણ એમની સાથે કુટુંબીઓના જેવું વર્તન રાખવું-કારણ સ્વભાવથી કે જન્મથી દુશ્મન હોય એવા તો જંગલી લોકો જ છે. ૫૦

(૬) વિજેતા પણ પરાજિતનો પાક લઈ શકે, પણ એમના મનમાં અંતે તો સુવેદ કરવાનું જ હશે.

(૭) લડાઈ દરમીયાન જનસામાન્યને ત્રાસ આપવો નહિ. કારણ લડાઈ કરવામાં થોડાં લોકોનો જ હાથ હોય છે, અને બીજાં સ્ત્રી, પુરુષો, અને બાળકો તો એમનાં મિત્રો છે. ૫૧

આ નિયમો રાખવાનું કારણ એ છે, કે ગ્રીક લોકો સુધરેલા છે, અને આપણો આદર્શ સમાજ જંગલી નથી-એટલે કે ગ્રીક છે.

આદર્શ સમાજમાં કેળવણી

લડાઈની આ જરૂરીઆત પૂરી પાડવા માટે આપણા સમાજમાં ક્ષત્રિય વર્ગની ખાસ જરૂર પડશે. ક્ષત્રિયમાં વીર્ય, શૌર્ય, અને શારીરિક બળ હશે, પણ તે સાથે વિવેકની પણ શક્તિ હશે.

આદર્શ સમાજના શાસનકર્તામાં નમ્રતા અને શૌર્ય, વિવેક અને વીર્ય એવા દૃષ્ટીતા વિરોધી ગુણોનો વિકાસ હોવો જોઈશે, અને એટલા માટે એમને ખાસ કેળવણી આપવી જોઈશે.

પ્લેટો કેળવણીના બે મુખ્ય ભાગ પાડે છે. એક તે કલાની ઉપાસના અને બીજી તે શારીરિક કેળવણી-વ્યાયામ. ૫૨.

આ વિષયને પ્લેટો ઠેક સુધી છોડતો નથી. એક વાર કેળવણી વિષેની સાદી ચર્ચા કર્યા પછી આ પુસ્તકમાં બે ત્રણ વાર ફરી ફરીને એના એ વિષય ઉપર પ્લેટો પાછો આવે છે. શરૂઆતમાં કલાની ઉપાસનામાં એ માત્ર સાહિત્યનો સમાવેશ કરે છે, અને એના-ખરૂં અને

૪૯. કારણ ‘સાચો દુશ્મન’ તો એમાંથી જ તો રહ્યો છે.’-To spoil the dead એમ લખેલું છે.

૫૦. Barbarians એરિસ્ટોટલ પણ ગ્રીક હોવાનું જાંઘન ઝોળંગી સક્યો નહોતો. એલેક્ઝાન્ડર ગ્યારે હુનિયા છતવા નીકળ્યો ત્યારે એણે એમ શીખામણ આપેલી કે-ગ્રીક અને જંગલી લોકોને જુદા જ રાખજે. Draw hard and fast the line between the Greeks and the barbarians વગેરે.

૫૧. Distinction between Civil and Military Population.

૫૨. Music-‘Mousike’ ગ્રીક લોકો કલાની. સાત દેવીઓ છે એમ માનના. વ્યાયામ-‘Gymnastike.’

ખોટું-એવા એ ભાગ પાડે છે. આમાં ખોટું સાહિત્ય પણ એ જાતનું છે-ખરાબ ખોટું અને સાદું ખોટું. ૫૩ દાખલા તરીકે, પ્લેટો પોતે જો કે દેવામાં માનતો નથી, પણ એ એટલું ગણુવે છે કે જો કેદેવો વિષેની વાતો ખોટી છે, પણ એ વાતોમાંની કેટલીક સારી છે અને કેટલીક ખરાબ છે. દેવો જુદું બોલે વગેરે ખરાબ ખોટી વાતોને આદર્શ સમાજમાં સ્થાન આપવામાં આવતું નથી. લોકોમાં કેવી વાર્તાઓ પ્રચલિત થવા દેવી એ વિષય ચર્ચામાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે એ પણ પ્લેટો નહીં દરી લે છે.

ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષેના સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઈશ્વર સારો છે, માટે ખોટા અને ખરાબનો એ પિતા હોય શકે નહિ. એટલે કે દુનિયામાં જે દંધ ખરાબ છે, એને માટે ઈશ્વરને જવાબદાર ન ગણતાં આપણે એના અસ્તિત્વ માટે ગમે તે કારણ શોધી લેવું. ૫૪ જે સાદું છે એટલુંજ ઈશ્વરે સર્જ્યું છે.

(૨) ઈશ્વર જાદુગર નથી, અને જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કરતો નથી. કારણ તે પૂર્ણ છે, અને જે પૂર્ણ છે એ બદલાઈ શકે નહિ-કારણ જે દંધ બદલાય છે, તે કાંતો પોતાની અંદરથી જ બદલાય, નહિ તો બહારથી બદલાય. પણ ઈશ્વર પૂર્ણ છે તેથી એને પોતાની મેળે બદલાવાની જરૂર નથી, અને એને બહારથી કોઈ બદલી શકે નહિ.

(૩) ઈશ્વર જુદું બોલતો નથી, કે જાદુ રમતો નથી. ૫૫ આપણે કાંતો દુરમન સામે જુદું બોલીએ, અમર તો કોઈ ગાંડા મિત્ર આગળ. પણ કોઈ ગાંડા ઈશ્વરનો મિત્ર નથી. અને ઈશ્વરને કોઈ ચતુ નથી. આથી ઈશ્વરને જુદું બોલવાનો પ્રસંગજ ઉભો થતો નથી.

આ સિદ્ધાન્તો વિરુદ્ધ દલાદારોએ અને દલિઓએ જે જે ખોટી ખરાબ વાતો ઉપજાવી દાઢી છે એ સમાજમાં પ્રચલિત થવા ન દેવી. દલિઓ સામેનો આ એક મુદ્દો છે.

સમાજના ક્ષત્રિય રક્ષકોમાંથી મૃત્યુનો ભય દાઢી નાખવાનો છે. શૌર્યની સાથે ધૈર્યના ગુણ પણ એમણે કેળવવાનો છે. કોઈના મૃત્યુ પાછળ તેઓ રડશે નહિ, અને મોટેથી બહુ દસરી પણ નહિ. કારણ રડવા અને દસવાથી માણસનો નિઃશ્વ સિયલ બને છે. ૫૬

ગ્રીકો ગુણ તે મિતત્વનો છે. મિતત્વ એટલે બાહ્ય આચારનું અનુપાલન અને આંતરિક મિનાદારીપણું. દલિઓ ઘણી વાર દાર્ઢી ચક્ર્યૂર થયેલા યોદ્ધાઓનું વર્ણન કરે છે, એ બાબત પણ દલિઓની વિરુદ્ધ ભય છે.

૫૨. Good lies અને Evil lies જુઓ ૩૭૭. ડી. સરખાવો જર્મન ફિલસૂફ નિચા. પ્લેટો એમ માને છે કે કેટલીક વાતો ખોટી હોય તોપણ જીવનને કલામય અને મંદર બનાવે છે. એ કહે છે. that which is useful is Good જર્મન ફિલસૂફ નિચ એમ કહેતા કે That which is life-giving is Good જે દંધ જીવન બહે છે એજ સાદું છે, જુકાણાના આવા ઉપયોગ વિગે મતભેદ થવાનો સંભવ છે. જે દંધ જીવન બહે એ સાદું છે જ, જતુ એ જીવનની વ્યાખ્યામાં જ બહુ મતભેદ આવી ભય છે.

૫૪. સરખાવો Pragmatists ની theory of Finite God.

૫૫. પ્લેટો, જાંતરમંતરની વિરુદ્ધ-લૌક. યુ. ૧૧.

૫૬. પ્લેટો, દારૂની વિરુદ્ધ-લૌક. યુ. ૫. ૭૩૨.

આદર્શ સમાજમાં કવિઓનું સ્થાન

ઉપર જણાવ્યા તેવા ધણા નાના નાના મુદ્દાઓ કવિઓ વિરુદ્ધ જાય છે. પ્લેટો પોતે કવિ હોતા છતાં પોતાના આદર્શ સમાજમાંથી એવા કવિઓને હાંકી કાઢ્યા છે. કવિઓ ખોટું શીખવે છે, એટલું જ નહિ પણ ખરાબ શીખવે છે. આ મુદ્દા ઉપરાંત પ્લેટો પોતાની ફિલસૂફીની દૃષ્ટિએ, કવિઓ સામે એક બીજી પણ દલીલ લાવે છે.

આપણે શરૂઆતમાં જોયું કે કેાર્મ રમૂજ પલંગ પલંગ-તરવનું અનુકરણ માત્ર કરે છે. આપણો પલંગ તરવની દૃષ્ટિએ સત્ નથી, પણ અસતથી બેળાએલો છે હવે ચિત્રકાર કે કલાધર એવા પલંગના અસંખ્ય દેખાવોમાંના એકનું જ અનુકરણ કરે છે, આથી ચિત્રપટ પર ચિત્રરેલો પલંગ મૂળ તત્ત્વના અનુકરણનું પણ અનુકરણ છે, પ્રતિબિંબનો પણ પડવો માત્ર છે. એટલે કે ચિત્રકાર બેવડો ખોટો છે. આ રીતે કવિ પણ માત્ર વર્ણન જ કરે છે. એને તત્ત્વની ખરી ઓળખ નથી, એનું જ્ઞાન ક્ષીણ છે. મોચી કે પોદ્દો ખરેખર કેનો હોય એનું એને જ્ઞાન હોતું નથી. એનો અભ્યાસ જુદા જુદા દેખાવોમાં શરૂ થાય છે, અને એમાં જ પરિણમે છે. જેને કંઈ થતાં ન આવડે (મોચી કે કુંભાર કે લુહાર) એ કવિતા લખવા બેસે છે. આ કારણથી પ્લેટો કવિઓને દેશનિકાલ કરે છે, અને જેને રહેવું હોય તેમણે સમાજના રક્ષકોની આજ્ઞાનુસાર પોતાની કૃતિઓ રચવી. ૫૭

કેળવણી (ચાલુ)

આટલું વિષયાન્તર થયા બાદ વળી આપણે આદર્શ સમાજના રક્ષકોની કેળવણીના પ્રશ્ન પાસે આવીએ છીએ. કોઈ પણ સદ્ગુણને પૂરેપૂરી રીતે જાણવા માટે આપણા સમાજના રક્ષકોએ તેનું તાત્ત્વિક રૂપ જાણવું પડશે. ૫૮ મિતત્વ, શૌર્ય, વીર્ય, ધૈર્ય ૫૯ વગેરે ગુણોનું તત્ત્વ જાણવું આવશ્યક છે, અને આ બધા જ્ઞાનને લઈને સૌંદર્ય તરફ એમની અભિરુચિ વધશે, અને સુંદર આત્મા શરીરને પણ સુંદર કરશે. ૬૦ કલાની ઉપાસનાનું અંતિમ લક્ષ્ય પણ આ જ છે.

૫૭. પ્લેટો ઠરણ રમૂચી ભરપૂર નાટકની વિરુદ્ધ છે. કારણ નાટક એક માણસને બીજાના પાઠ ભજવવાનું કહે છે એ અક્ષમ્ય છે. આદર્શ સમાજમાં એક માણસ તે એક જ રહેશે, બીજો નહિ થાય. કવિ પોતે સાદું વર્ણન કરતો હોય એવી કવિતા પ્લેટો ચાલવા દે. આવી જ રીતે સંગીતમાંથી પણ બહુ અટપટા રાગોને પ્લેટો તિલાંજલી આપે છે, અને એવાં વાદ્યોને પણ શૌર્યરમૂચી ભરપૂર એવા રાગ, તથા વાદ્યમાં માત્ર લાયર અને હાર્પ અને ભરવાડો માટે પાવો આટલું આદર્શ સમાજ માટે ખસ છે. આ માટે જુઓ પુ. ૩ તથા ૧૦.

૫૮. 'eidos' = form = તાત્ત્વિક સ્વરૂપ.

૫૯. શૌર્ય = Active Courage. ધૈર્ય = Passive Courage. (એરિસ્ટોટલ)

૬૦. ૪૦૩. સી. ડી.

દેહાની માદક વ્યાયામના અભ્યાસમાં પણ આપણે સાદાર્થ રાખવાની છે. માત્ર શરીરને જ દસરતી કરવું એમ નહિ, પણ વ્યાયામે મનુષ્ય સ્વભાવના શૌર્યના બાળને વિદેશાવેગે લેઈએ. પણ શરીરે લેશવર લોકો અહિંને વખતે ભાંગી પડે છે. આમ ન થાય માટે મિતા-દારીપણું જરૂર છે. દેહાની ઉપાસના તથા વ્યાયામ બંનેનું અંતિમ લક્ષ્ય, તો આત્મા તથા શરીરને સંગીતમય બનાવવાનું છે. વ્યાયામથી શરીર તંદુરસ્ત (સંગીતમય) બને છે; અને દેહાથી આત્મામાં પ્રમિતત્વ કે સંગીત વસે છે; છેવટે તો બંને આત્માને જ સુંદર બનાવે છે.

વૈદો અને વદીલો

દેહાની ઉપાસના તથા વ્યાયામ એ બંને જાતની કેળવણીના સમતોલપણમાં જ સૌંદર્ય છે. જો કેદ દેહાની ઉપાસના છોડી દે, તો એથી એનો આત્મા રોજિંદ બને છે. અને એવો માણસ કોઈ બહુ ચડે છે. કોઈમાં ન્યાય મારવા ખાતર જવું નહિ, પણ કોઈ જવાની ખાતર જ જવું એ દુર્બલ છે. આવી જ રીતે સારીરિક વ્યાયામ વગર શરીર દેહ રોગનું ધર બને છે. સારી કેળવણીના અભાવે સમાજમાં વદીલો તથા વૈદો વધે છે, અને એ બંને રોગનાં ચિહ્નો છે. એટલા દહે છે “ આપણી આધુનિક આયુર્વેદ પદ્ધતિ માત્ર રોગોને જ કેળવે છે, પણ જૂના ઠાળમાં એસ્થેપીઅસ સાફ ઔષધ આપતો.” આદર્શ સમાજના લોકોને માંદા પડવાની નવરાશ નહિ મળે. જે માણસની આખી હાંદગી પોતાના શરીરની સંભાળમાં જાય છે, તે દેહી સદૃશી થઈ શકતો નથી.

આદર્શ સમાજના રૂઝોની કેળવણીનો આ પહેલો ખરડો છે, જેમાં શું શું ન શીખવાનું એના તરફ પેટોલું લક્ષ વધારે જાય છે. આ બેવડી કેળવણીથી તેઓ ન્યાયી થશે. અને પોતાનો નિમય કે અભિપ્રાય ખીટી કે અનિશય આનંદને લક્ષને બદલશે નહિ.

૬૧. પુ. ૭ માં પોટો ખીંતે ખરડો તૈયાર કરે છે. ક્રીસ્ટીનીના અભ્યાસ માટે પરિપક્વ વય અને કસલ જુદી જોઈએ, એમ પેટોલું પહેલાં માનવું હતું, તે બદલીને પુ. ૭. ૫૩૭ એ. માં એ એમ કહે છે, કે કોઈ પણ સખત અભ્યાસ મુલાવરયામાં જ થઈ શકે છે. દેહાની ઝોળખાણ તો છોકરાંને નાનપણથી દરરોજમાં આવે છે, અને એમાં જે દૈ નિમયી લાગે એમને પસંદ કરવા. ૧૭ થી ૨૦ વર્ષ સુધી વ્યાયામ ચાલે છે. પછી ૨૦ થી ૩૦ વર્ષ સુધીના વખતમાં જે જે વિદ્યાનોના સિદ્ધાન્તો સઃયે એમજે માત્ર ઝોળખાણ કરી દેાય, તે વિદ્યાનોનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાનું આવે છે. આમાં પહેલું ગણિત, ખીન્તું બ્રૂમિતિ, ત્રીજું ધનદ્વિમિતિ, ચોથું ખગોળવિદ્યા, પાંચમું સંગીત (Acoustics-Harmonics સ્વરગાન,) અને છેવટે આદલા અભ્યાસ પછી આ જયા સાસોના મૂલમૂલ સિદ્ધાન્તોને બેરો-પર મનમાં ઉતારી એનો સમન્વય ૩૦ થી ૩૫ વર્ષ સુધી કરવાનો છે. આ અભ્યાસનું નામ જ તત્ત્વગિતન ‘dialectico’ ૩૫ કે ૩૬ વર્ષ ક્રીસ્ટીનીના અભ્યાસ થઈ ગયા પાદ જે આ પરીક્ષામાંથી પાર પડે એને ૧૫ વર્ષ સુધી દુનિયાના વ્યવહારમાં બાગ દેવાનો છે. એ ૧૫ વર્ષ સુધી કંઈક લક્ષી સેવા એવે કરી, અને ૧૦ વર્ષની હામર પછી એ સમાજનો ખરો યાસનદાર થઈ શકે. વુએ પુ. ૭. ૫૩૭ થી ૫૪૧.

મોટાઓ નાનાઓને કેળવણી આપશે, અને જે સારામાં સારા હશે, તે સમાજ ઉપર રાજ્ય કરશે. (૪૧૨. સી.) રાજ્યકર્તાઓમાં લોભ તો હશે જ નહિ, કારણ ખરે સત્ત્વ કે સોનું એમના પોતામાં જ છે એમ તેઓ સમજશે. વસ્તુઓના અપરિમિત કરશે. એમને ખાનગી ઘર હશે નહિ. તેઓ સામાન્ય ઝોડે જમશે, અને યોદ્ધાઓની મારફત રહેશે. એમને પ્રજાજનો તરફથી આખા વર્ષના નિભાવ માટે માત્ર અમુક જ રકમ મળશે. આવી રીતે આપણો સમસ્ત સમાજ સુખી થશે.

કોઈ એમ કહે કે આમાં રાજ્યકર્તાઓ તો સુખી નથી, તો તેના જવાબમાં આપણે એમ જણાવીશું કે રાજ્યના કોઈ એક જ વર્ગનું બાહ્ય સુખ કે એશઆરામનાં સાધનો વધે તેથી આખું રાજ્ય સુખી થતું નથી. જે રાજ્યકર્તાઓ એશઆરામ માગે છે, તેઓ પોતાનું સુખ લક્ષ્યમાં રાખી, આખા સમાજને રાગિષ્ટ બનાવે છે. આદર્શ-સમાજમાં કોઈ પણ અતિશય ધનવાન કે અતિશય ગરીબ નહિ હોય. ધનથી માણસ આગમ્ય બને છે; અને દારિદ્ર્યથી સદૃશ્ય કેળવાતો નથી, અને માણસ હલટો હુઈ ચાલે છે. એ બંને અસંતોષનાં મૂળ છે; અને આદર્શ સમાજમાં અસંતોષ, આગમ્ય કે હુઈતા નહિ હોય.

આદર્શ સમાજના શાસનકર્તાઓને સારી કેળવણી મળી હશે એટલે સમાજવ્યવસ્થા વિશેના નાના નિયમો તેઓ પોતાની મેળે ધડી લેશે, જેવા કે-છોકરાઓએ માથાપોને કેટલું માન આપવું, કેવા ભેડા પહેરવા, કેમ વાળ ઓળવા વગેરે વગેરે. આપણે આવી વિગતમાં હિંતરવાની જરૂર નથી, કારણ આપણે માત્ર નિયમો જ ધડીએ, એથી કંઈ લોકો સુધરી જવાનાં નથી. સમાજ જ પોતે ખરાબ હોય, તો એવાં ધારાધારણીથી કંઈ શયદા નથી. અને સમાજ સારો હોય, તો એ પોતાની મેળે એવા નિયમો ધડી લેશે.

ધર્મની શોધ

આવી રીતે સમાજ રચીને, પ્લેટો હાથમાં 'દીવો આપીને' સોદેટિસને ધર્મ અને ન્યાયની શોધમાં મોકલે છે. પ્લેટોની ચારિત્ર્યમીમાંસા મુજબ મુખ્ય સદૃશ્યો આર્ય છે. વિવેકશુદ્ધિ, શૌર્ય, પ્રમિતત્વ અને ધર્મ. આપણે જે પહેલા ત્રણને શોધી ચક્રીએ, તો પાછળથી ધર્મ એની મેળે જડી આવશે, અને આ પદ્ધતિ અનુસાર પ્લેટો આગળ ચાલે છે. ૧૩

આપણા સમાજમાં વિવેકશુદ્ધિ હશે જ. વિવેકશુદ્ધિ એટલે જેની મદદથી માણસ સલાહ આપે છે તે. એ સલાહ તે કંઈ સુતારી કે લુહારી દામતી નથી. કોઈ પણ અમુક ધંધાને લગતી સલાહને આપણે હઠાપણુ નહિ કહીએ. કોઈ અમુક વિભાગ માટે નહિ, પણ સમસ્ત સમાજ વિષે સલાહ આપી શકે, એવા રાજ્યકર્તાઓને લખને આપણા સમા-

૬૨. ૪૨૫. સી.

૬૩. Method of Residues-" સખ સખ થી લે લેઓ, હમ હમેરી ફાડ-તાઈ " ત્યાં પણ આ જ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો છે. જૂઓ. પુ. ૪. ૪૨૮.

જમાં વિવેક છે, એમ આપણે કહીશું. રાજ્યકર્તાઓ સમાજમાં પ્રમાણમાં ચોટા હશે તેથી હદાપણું તત્ત્વ નાનામાં નાનું હશે.

ખીએ ગુણ સૌપત્તો છે. એ આપણા ચોટાઓમાં હશે. ખીએ ગુસ્સોર હોય કે ન હોય, તેથી કંઈ આપણો સમાજ ગુસ્સોર કે નમાલો નહિ કહેવાય. સાચી ન ખીનું એ વિશે ચોટાઓમાં ખરો મત ૧૪ હશે.

ખીએ ગુણ તે પ્રમિતત્વનો છે. બાળકો, સ્ત્રીઓ, અને નોકરમાં ૧૫ વાસના તથા કન્ધાનું પ્રાજ્ઞ્ય વધારે હોય છે. આથી વાસનાનું તત્ત્વ આપણા સમાજમાં સૌથી મોટું હશે. રાજ્યકર્તાઓ અને ચોટાઓ ગોખ્યામાં ચોટા હશે. આ ત્રણે વર્ગની વચ્ચે સદકાર રહે એટલા માટે ચોટાઓએ તથા ખીલ પ્રજાજનોએ રાજ્યકર્તાનું એટલે કે શુદ્ધિતત્ત્વનું શાસન કળા રાખવું જોઈએ. આમ થાય તો જ આપણા સમાજમાં સપ્રમાણતા આવી શકે. એ સપ્રમાણતા એટલે જ પ્રમિતત્વ. આથી સમજશે કે પ્રમિતત્વ એ કોઈ પણ એક જ વર્ગનો ખાસ ગુણ નથી, પણ એ બધા વર્ગોના આંતરિક સંબંધની સપ્રમાણતામાં રહેલો છે.

આથી આંતરિક સપ્રમાણતા કેવી રીતે જળવાય એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. એનું નિરાકરણ કરવા જતાં પહેલાં મિતત્વનો એટલો વિશાળ અર્થ લેવો પડે છે, કે તેને ધર્મથી બાંધે જ જુદો પાડી શકાય.

અને ધર્મ ૧૬ એટલે ખીલુ કંઈ જ નહિ, પણ સૌ પોતપોતાની રજા બજાવે તે. ધર્મની શોધમાં, આખો સમાજ રૂપા બાદ, આ વ્યાખ્યા જોઈને આપણને કદાચ નિરાશા ઉપજે. પણ જો રીતે કાચનો ધર્મ પકડવાનો છે, તે જ રીતે સમાજમાં વ્યક્તિનો ધર્મ પોતાનું કામ કરવામાં રહેલો છે. જો સૌ પોતપોતાનું કામ કરે તો વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનો મંત્રાધ સારી રીતે જળવાય, અને સમાજમાં સપ્રમાણતા આવે, પ્રમિતત્વ પરિણમે અને નૈક્ય સંધાય. આ રીતે જોતાં ધર્મના કરતાં પ્રમિતત્વના ગુણને મોટું સ્થાન મળે છે, એમ કહેવું હોય તો કહેવાય. કારણ ધર્મ એ સાધન થાય છે, અને પ્રમિતત્વ, સપ્રમાણતા એ એનું લક્ષ્ય થાય છે. ૧૭

વ્યક્તિના અધારણમાં ધર્મનો અર્થ

સમાજમાં ધર્મનું સ્વરૂપ નિયિન દરિને વ્યક્તિના અધારણમાં ધર્મનો શો અર્થ છે એ વિષય પહેલાં લે છે. ઉપર આપણે પહેલાનું ચિત્તચાત્ર જોઈ ગયા, એથી સમજી શકીશું કે વ્યક્તિના અધારણમાં વિવેકની ચક્તિ શુદ્ધિમાં રહેલી છે, સૌચ અલંબાવમાં રહેલું છે,

૧૪. મન જ કારણ શુદ્ધિને જ અર્થ જ્ઞાન થાય છે. વીર્યનું તત્ત્વ ખરો જોડો મન જ બાંધી શકે.

૧૫. જુઓ ૪૩૦. સી.

૧૬. ધર્મfunction જેમાંથી નૈતિક રજા માગતો duty ઉતરી આવે છે.

૧૭. ઉંડી તાર્તિક દષ્ટિએ જોતાં નમામ મહાગુણ એક જ છે. આપણે કહી ચકીએ કે virtuo is an attribute, અને સત્ગુણ એક છે એ પહેલાં પોતે કહે છે. જુઓ ૪૩૩. ડી. અને ૪૪૫. સી.

અને જુદી જુદી વાસનાઓ બુદ્ધિનું શાસન સ્વીકારે એમાં પ્રમિતત્વ રહેલું છે. મનુષ્ય-બંધારણમાં બુદ્ધિતત્ત્વ સૌથી ઝીણું છે, અને વાસનાનું તત્ત્વ બહુ મોટું છે; તો પણ વ્યક્તિનાં આ તત્ત્વો પોતપોતાનો ધર્મ બનવે, અને વ્યક્તિમાં એક્ય સંધાય, અને સપ્રમાણતા વસે એમાં સુખ છે.

પ્લેટોની વર્ણવ્યવસ્થા

ઉપરની ચર્ચા પરથી આપણે જોઇ શકીશું કે પ્લેટો વ્યક્તિગત ચિત્તશાસ્ત્રને સમાજશાસ્ત્રનો પાયો માને છે. સમાજમાં વ્યક્તિનું સ્વરૂપ ઘણું અંશે જુદું થઇ જાય છે, અને સામાજિક બંધારણને લક્ષમાં રાખીને લખાએલ ચિત્તશાસ્ત્ર વ્યક્તિગત ચિત્તશાસ્ત્રથી જુદું છે, એ સત્ય હજી એ દાખમાં સ્પષ્ટ થયું નહોતું. આથી વ્યક્તિના ચિત્તના જે જુદા જુદા ભાગલા પાડવામાં આવે છે, ૭૦ એ ભાગલાને સમાજના ચિત્રપટ ઉપર આરોપવામાં આવે છે, કે મોટા કરી દેખાડવામાં આવે છે; ૭૧ આદર્શ સમાજ રચવાની પ્લેટો પાંસે આથી વધારે સારી પદ્ધતિ નથી. શાંતિબંધારણ આથી જે અસ્તિત્વમાં આવે છે. વ્યક્તિના ચિત્તના ત્રણ મુખ્ય ભાગો છે. તેથી સમાજમાં પણ ત્રણ મુખ્ય નાતો હોવી જોઈએ. વ્યક્તિગત ચિત્તના ભાગલાઓની સાથે શ્રમવિભાગ (Division of Labour) ને સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ આપીને જોડવામાં આવે છે. એટલે કે સમાજમાં બુદ્ધિપ્રધાન નાતનો ધંધો રાજ્ય ચલાવવાનો, વીર્યપ્રધાન નાતનો લડવાનો, અને ત્રીજું તે વાસનાપ્રધાન નાત. દરેકમાં વ્યક્તિચિત્તનો એક ભાગ પ્રધાનપણે હોય, અને તે સાથે દરેક માણસે પોતાનો ધંધો જ માત્ર કરવો, બીજામાં માથું મારવું નહિ, એ શ્રમવિભાગનો સિદ્ધાન્ત સાથે જોડીએ એટલે શાંતિબંધારણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ શ્રમવિભાગનો સિદ્ધાન્ત એ જ ધર્મ. આવી રીતે જોતાં શાંતિબંધારણ પણ એક “ધાર્મિક” સંસ્થા થઇ જાય એ શક્ય છે. કોઇમાં અસાધારણ શક્તિ હોય, તો નીચલી નાતમાંથી ઉપરની નાતમાં જઈ શકે એ પ્લેટો જો કે કહે છે, પણ કોઇ માણસમાં શક્તિ છે કે નહિ, એ કોણ મક્કો કરે, અને કયા ધોરણથી નક્કી કરે એ વિષે જુજ જ ચર્ચા થઇ છે. આથી અંતે પ્લેટોએ રચેલ શાંતિબંધારણ જરૂર થઇ જાય એ સંબંધિત છે. ૭૨

વળી મનુષ્યસ્વભાવના ત્રણ મુખ્ય ભાગોમાંથી પ્લેટો ચાર મુખ્ય શાંતિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે, એ ગરામર સમજાવતું નથી. આ બાબત ચર્ચાતાં પ્લેટો પોતે કયાનો

૬૮. Individual (normal) Psychology.

૬૯. Social Psychology.

૭૦. Faculty અથવા Compartmental Psychologyના જેવા આ ભાગલા છે.

૭૧. Individual faculties are projected on the Social canvas એમ અંગ્રેજીમાં કહેવાય.

૭૨. ૪૨૮. ડી. માં નાત ખદેલી શકાય એમ પ્લેટોએ કહ્યું છે. પણ કલમ ૪૧૫ બી. માં લોકોની શુદ્ધતા ગણવી રાખવી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તો પછી એ કેમ બને ?

આપણે છે; અને દરે છે-એક નાત “સોનાની,” બીજી ‘રૂપાની,’ ત્રીજી ‘પિત્તળની,’ અને છેલ્લી ‘લોહાની,’ ૭૩ દરેક નાતવાળાને એમ સમજાવવું કે દેવોએ જ એમને એવા ધણા છે. આથી કોઈ બે નાતના માણસો વચ્ચે ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન નહિ થાય એમ પ્લેટો માને છે. આવી વાતો જુદી છે એ પ્લેટો કહ્યું છે, પણ રાજ્યકર્તાઓને સમાજના દિલની ખાતર જીવું બોલવાની છુટ એટલું જ નહિ પણ હક છે. ૭૪ વળી આપણે દિનદર ખોટું, અને હાનિદારક ખોટું એ બાગલાઓ પાસે આવીએ છીએ. પણ ખોટું કોઈ વખત દિલ દરે કે નહિ, અને જો દિલ દરે તો ખરું દિલ દરે કે ખોટું દિલ દરે એ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. અને વળી આપણે આપણો જ મનુષ્યસ્વભાવ કે સામાજિક બંધારણ એટલે અંશે જાણતા નથી કે આપણે આવા પ્રશ્નો ઉકેલ કરી શકીએ.

આદર્શ સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન

આપણને એ નવાઈ લાગશે, કે કુતરાં અને સાધારણ પ્રાણીઓના દાખલે લખેલું ૭૫ પ્લેટો એમ સાબિત કરે છે, કે પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે કંઈ તફાવત છે જ નહિ. દારણુ શિકારને વખતે વાપ અને વાપણ પોતાનો જવાબ શું સરખી રીતે નથી કરતાં? આવી રીતે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે કંઈ તફાવત નથી. એ બન્નેને કલાની શિખાલના તથા વ્યાયામની એક જ જાતની કેળવણી આપવી જોઈએ. ૭૬, જે સ્ત્રીઓમાં સૌંદર્ય તત્ત્વ હશે તે સૈન્યમાં જોડાશે. અને જોઈએની જુદી વધારે પડતી હશે, તેઓ રાજ્ય દારબારમાં જોડાશે.

૫૨મું આ ઉપરાંત લખેલો પ્રશ્ન રહે છે. માત્રમિત્રતાના વિષય સંબંધી જેમ બધાની સામાન્ય માલીકી હોવી જોઈએ, તેમ સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ ઉપર પણ સમાજની સામાન્ય માલીકી હોવી જોઈએ એમ પ્લેટો કહે છે. કુટુંબની સંરક્ષાથી મનુષ્ય અત્યંત સ્વાર્થી તથા લીજો થાય છે, એવા પરિણામથી જ્યારા મારે, અથા વિષયમાંથી ‘મારું’ ‘તારું’ ‘હોરી’ નાંખીને પ્લેટો આ નિયમ ઉપર આવે છે. સાતિબંધારણ અને સ્ત્રીઓની સામાન્ય માલીકી એ બે સંસ્થાઓ વચ્ચે શો સંબંધ છે, અને એ કેવી રીતે મેળ ખાય, એ બંનેબંધ શુદ્ધ થવું નથી. જુદિયાળા સ્ત્રીઓ જુદિયાળા પુરુષો સાથે અને તલપી વર્ણ દલપી વર્ણ જોડે ૫૩મું એમ પ્લેટોનું માનવું હતો. (જુઓ. ૪૫૯-ડી-ઇ.) વળી આ સામાન્ય માલીકી તે

૭૩. ૪૧૪-૪૧૫.

૭૪. ૪૮૯-બી. Right to lie.

૭૫. Argument from Analogy. માત્ર દર્શાવેલ સહ પ્લેટો દલીલ કરે છે. પ્રનાજ-સાસ્ત્રની રીતે આવરણ તથા અનાવરણ ધર્મની ચર્ચા કરે છે, પણ સ્ત્રીના ચારીરિક ધર્મો જુદા છે એ એક અમત્યનો તરણવ નથી એમ એ કહે છે; ત્યાં જ મત્તજો સ્વતંત્ર સંભવ છે. કોઈ વાર વળી પ્લેટો એમ કહે છે, કે જો કામ સ્ત્રીઓનું જગ્યા છે (જેમ કે સંધવાનું) તેવાં કામ પુરુષો એમનાથી સારાં કરે છે. એટલે કે જગ્યાનું રીતે સ્ત્રી પુરુષ કરતાં દિલગીર પ્રાણી છે. જુઓ. ૪૫૫.

૭૬. જુઓ ૪૫૨.

રાજ્યકર્તાઓમાં જ હોય, કે આખા સમાજમાં તે પણ બરાબર સમજાતું નથી. ૭૭ સ્ત્રી પુરુષને લગ્નની ગાંઠમાં યોડા વખત માટે કેવી રીતે જોડવાં તે વિષે પણ પ્લેટોએ કંઈ નિશ્ચિત નિયમો ધડ્યા નથી. શરીર લોકોને એકથી વધારે દેખા મળી શકે એમ દરવું, અને સામાન્ય રીતે લગ્નની ઋતુમાં પરણવા લાયક ઉમરનાં સ્ત્રી પુરુષો માટે રાજ્યકર્તાઓ ચીઠ્ઠીઓ કાઢે એટલે એણે કહ્યું છે. ૭૮ સ્ત્રીઓ માટે લગ્ન કરવાની યોગ્ય ઉમર ૨૦ થી ૪૦ છે, અને પુરુષો માટે ૨૫ થી ૫૫.

જે આ નિયમ વિરુદ્ધ થઈ, કોઈ નક્કી દરેલ ઉમરથી નાનાં કે મોટાં લગ્નગાંઠમાં જોડાય, તો તેમનાં છોકરાને સમાજમાં કંઈ સ્થાન ન મળે, અને લાયક ઉમરવાળા પણ રાજ્યની પર્યાયગી વગર પરણે, તો તેમનાં છોકરાંને પણ એ જ કાયદો લાગુ પડે. ૭૯ લગ્નના થઈ ગયા બાદ નવમે કે દસમે માસે જન્મલાં છોકરાંઓને જન્મ થાય, તે બધાં તેમની માતાઓ પાસેથી લઈને એક સામાન્ય વાડામાં રાખવામાં આવે, અને વખતસર બધી સ્ત્રીઓ એ વાડામાં જઈ છોકરાંને ધવરાવે-પણ આવે વખતે કોણ કેનું છોકરું છે એ કોઈને ખબર ન પડે એવી ગોઠવણ રાજ્ય-કર્તાઓ કરશે! ૮૦ જેમ માને તેમ બાપનો પણ ખબર પડ્યા દેવાની નથી. આથી દરેક માણસ દરેક છોકરાંને પોતાનું છોકરું ગણશે, અને માઈ તાઈ મટી જઈ, આખો સમાજ એક કુટુંબ જેવો થઈ રહેશે. ૮૧

પણ આ બંને કેમ એ સવાલના જવાબમાં પ્લેટો ગંભીર થઈ ઉત્તર આપે છે, કે જ્યાં સુધી રાજ્યકર્તાઓ શિલ્પશીલ ન થાય, કે શિલ્પશીલ રાજ્યકર્તાઓ ન થાય ત્યાં સુધી આ આદર્શ સ્વપ્રવૃત્ત રહેવાનો. શિલ્પશીલ એટલે શું? એ ક્યારે શીખવાડતી? કોણ શીખતી ચકે? યોગે પ્રત્યેના ઉકેલ આવે છે, અને તેનાં કેળવણીનો પ્રશ્ન શરીરથી ઉપરિચિત થાય છે. પ્લેટો, લંબાણથી એના જવાબ આપે છે, અને કેળવણીનો બીજો ખરડો તૈયાર કરે છે. ૮૨ આંત્રી રીતે પ્લેટોના પુસ્તકમાંની દલીલનું ચક્ર ફરે થાય છે. ૮૩

૭૭. જૂઓ ૪૫૭-ડી અને ૪૬૪. પહેલામાં માત્ર રક્ષકોમા સામાન્ય માસીકી એમ કહ્યું છે, અને બીજામાં-આદર્શ સમાજના યતનીઓમાં એમ કહ્યું છે.

૭૮. જૂઓ ૪૬૦. બી.

૭૯. જૂઓ ૪૬૧.

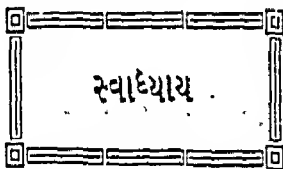
૮૦. જૂઓ ૪૬૦.

૮૧. પ્લેટોના મત મુજબ લગ્નને હેતુ માત્ર સામાજિક જ છે; એમાં વ્યક્તિગત લાગણીને કશો અવકાશ નથી.

૮૨. જૂઓ કુટનેટ નંબર ૬૧.

૮૩. પ્લેટોના આદર્શ સમાજ એ ગ્રંથના ૧૦ પુસ્તકમાં બામ કરવામાં આવ્યા છે:

અસલ ગ્રંથમાં આવા કંઈ ભાગલા ન હતા, પણ માત્ર કલમો જ હતી. દરેક કલમના એ. બી. સી. ડી. ઇ. એવા પાંચ ભાગ પડેલા છે. આથી કુટનેટમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ પુસ્તક અને કલમ એમ બંને, અને કોઈ જગ્યાએ માત્ર કલમ જ આપી છે. પ્લેટોએ કલ મુખ્યે ૨૬ સંવાદો લખ્યા એમ મનાય છે, તેમાંના કેટલાક જ અહીં મોખ્યા છે.

બોધિચર્યાવતાર

પ્રસ્તાવના

બોધિ એટલે જગત્ ઉદ્ધારક તત્ત્વજ્ઞાન. તે માટે જે પ્રાણી પ્રયત્ન કરે છે તે બોધિ-સત્ત્વ. તેની ચર્ચા એટલે આચરણને બોધિચર્યા કહે છે. તેની ચર્ચામાં અવતાર એટલે પ્રવેશ તે બોધિચર્યાવતાર. અહીં આ તેનો અર્થ બોધિસત્ત્વના આચરણમાં પ્રવેશ કરી આપનારો મંથ એવો થાય છે.

પાણી મયોમાં બોધિસત્ત્વે પ્રાપ્ત કરવાની દશ પારમિતાઓ દેહી છે. તે આ પ્રમાણે- શીલ, નૈષ્કર્મ્ય, પ્રજ્ઞા, વીર્ય, શાન્તિ, સત્ય, અધિધ્યાન, મૈત્રી, અને ઉપેક્ષા. પણ મહાયાન મંથમાં ૭ પારમિતાઓ મળી આવે છે:- દાન, શીલ, શાન્તિ, વીર્ય, ધ્યાન, અને પ્રજ્ઞા. સત્યનો શીલમાં, નૈષ્કર્મ્ય મૈત્રી અને ઉપેક્ષાનો ધ્યાનમાં, અને અધિધ્યાનનો વીર્ય પારમિતામાં સમાવેશ થતો હોવાથી ઉપરની દશ પારમિ-તાઓનો આ ૭માં સમાવેશ થઈ શકે છે.

બોધિચર્યા એટલે આ ૭ પારમિતાઓનું જ વર્ણન હોવું જોઈએ. પરંતુ શાન્તિદેવા-ચાર્યે બિમ્બુઓ માટે આ મંથ લખેલો હોવાથી એમાં દાન પારમિતાને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું નથી. શીલ એટલે બિમ્બુઓએ પાળવાના નિયમ. તે સર્વ બિમ્બુઓ જાણના જ હોય એટલે કે તેનો વિસ્તાર ન કરતાં શીલપાલનને માટે અતિ આવશ્યક સ્મૃતિ ઉપર જ આચાર્યે વિશેષ ભાર દીધો છે. શીલમાં પરિવ્રજીત આ સ્મૃતિ ઉપર જ છે. અને અહીંથી જ બોધિસત્ત્વની ચર્ચાનો ખરો આરંભ થાય છે એમ સમજવું જોઈએ. આથી સહેલી માર પારમિતાઓનું

(પ્રથમઃ પરિચ્છેદઃ)

- ૧ મુગતાન્સમુતાન્સધર્મકાયાન્પ્રણિપત્યાદરતોઽસ્તિલંશ્ચ વન્ધ્યાન્ ।
મુગતાત્મજસંવરાવતારં કથયિષ્યામિ યથાગમં સમાસાત્ ॥ ૧ ॥
- ૨ નહિ કિંચિદ્પૂર્વમગ્ર વાચ્યં ન ચ સંગ્રંથનકૌશલં મમાસ્તિ ।
અતઃ એવ ન મે પરાર્થચિન્તા સ્વમનો ભાવયિતું કૃતં મયેદમ્ ॥ ૨ ॥
- ૩ નમ તાવદનેન યાતિ વૃદ્ધિ કુશલં ભાવયિતું પ્રસાદવેગઃ ।
અથ મત્સમધાતુરેવ પદ્યેદપરોઽપ્યેનમતોઽપિ સાર્થકોઽયમ્ ॥ ૩ ॥
- ૪ રાત્રૌ યથા મેઘઘનાન્ધકારે વિદ્યુત્ક્ષણં દર્શયાતિ પ્રકાશમ્ ।
બુદ્ધાનુભાવેન તથા કદાચિલ્લોકસ્ય યુગ્મેષુ મતિઃ ક્ષણં સ્યાત્ ॥ ૪ ॥
- ૫ તદ્બોધિચિત્તં દ્વિવિધં વિજ્ઞાતવ્યં સમાસતઃ ।
બોધિપ્રણિધિચિત્તં ચ બોધિપ્રસ્થાનમેવ ચ ॥ ૧૫ ॥
- ૬ ગન્તુકામસ્ય ગન્તુશ્ચ યથા ભેદઃ પ્રતીયતે ।
તથાભેદોઽનયોર્જ્ઞેયો યાયાસંસ્થેઽન્ન પઞ્ડિતૈઃ ॥ ૧૬ ॥

બોધિચર્યાવતાર

(પ્રથમ પરિચ્છેદ)

૧ બુદ્ધેતિ, તેમના પુત્રોતે (બોધસત્ત્વેતિ), અને તેમના ધર્મકાયને આદરથી નમસ્કાર કરી અને સર્વ પૂજ્યેતિ આદરથી નથી હું સાત્ત્વમાં કલ્પો પ્રમાણે દુકામાં સંગ્રહના પુનરા સંવરતો (ચયતિ) અવતાર કહીશ.

૨ આમાં મારે કાંઈ નવીન કહેવાનું નથી, મારામાં કાંઈ રચનાકૌશલ્ય નથી; આથી જ મને (આમાં) પરોપકારનો વિચાર નથી. મારાં પોતાના મનને જ સુસંસ્કારી કરવા માટે હું આ રચું છું.

૩ આનાથી મારે તો પ્રસાદવેગ કુશલની ભાવના કરવા માટે વૃદ્ધિ પામે છે. જે કાંઈ મારે સમાન ધર્મી આને બુદ્ધે તો તેટલાથી પણ આ (પ્રયત્ન) સાર્થક થશે.

૪ જેવી રીતે વાદળોથી અંધારાછ ગયેલી રાતે વીજળી ક્ષણભર પ્રકાશ દર્શાવે છે તેમ બુદ્ધના પ્રતાપથી કદાચ લોકમાં યુગ્ય વિશે ક્ષણભર મતિ થાય.

૫ સંક્ષેપમાં તે બોધિચિત્ત બે પ્રકારનું બળશુભું બોધિપ્રણિધિચિત્ત અને બોધિપ્રસ્થાનચિત્ત.

૬ જગતી ઇચ્છાવાળાનો અને જનારતો જેવો તથાવત જણાય છે તેવો ક્રમે આ જાતનો ભેદ પંડિતોએ માન્યો છે.

૭ બોધિપ્રણિધિનિત્તસ્ય સંસારેઽપિ ફલં મહત્ ।

નત્વવિચ્છિન્નપુણ્યત્વં યથા પ્રસ્થાનચેતસઃ ॥ ૧૭ ॥

(બોધિચિત્તાનુશંસઃ પ્રથમઃ પરિચ્છેદઃ)

(દ્વિતીયઃ પરિચ્છેદઃ)

૮ બુદ્ધં ગચ્છામિ શરણં યાવદ્બોધિમણ્ડતઃ ।

ધર્મં ગચ્છામિ શરણં બોધિસત્ત્વગણં તથા ॥ ૨૬ ॥

૯ વિજ્ઞાપયામિ સંબુદ્ધાન્ સર્વદિહુ ન્યસ્થિતાન્ ।

મહાકારુણિકાંશ્વાપિ બોધિસત્ત્વાન્કૃતાંનલિઃ ॥ ૨૭ ॥

૧૦ અનાદિમતિ સંસારે જન્મન્યત્રેવ વા પુનઃ ।

ચન્મયા પશુના પાપં કૃતં કારિતમેવ વા ॥ ૨૮ ॥

૧૧ યથાનુમોદિતં કિંચિદાત્મઘાતાય મોહતઃ ।

તદત્યયં દેશયામિ પદ્માત્તાંપેન તાપિતઃ ॥ ૨૯ ॥

૧૨ રત્નત્રયેષ્વપકારો યો માતાપિતૃષુ વા મયા ।

ગુરુસ્વન્યેષુ વા લેપાત્કાયવાન્બુદ્ધિભિઃ કૃતઃ ॥ ૩૦ ॥

૧૩ અનેકદોષદુષ્ટેન મયા પાપેન નાયકાઃ ।

ચત્ક્રુનં દારુણં પાપં તત્સર્વં દેશયામ્યહમ્ ॥ ૩૧ ॥

૭ બોધિપ્રણિધિ ચિત્તાનુ સંસારમાં તો મોહું રૂણું છે; પણ પ્રસ્થાનચિત્તની જેની અવધાસિન પ્રુણપાસા નથી. ૧૭

(બોધિચિત્તની પ્રશંસા નામનો પ્રથમ પરિચ્છેદ)

(બીજો પરિચ્છેદ)

૮ ભ્યાં કુપી હું સમ્યક્ સંબોધિને પામું ભ્યાં કુપી હું બુદ્ધને યરણુ ભડું, ધર્મને યરણુ ભડું તેમ જ બોધિસત્ત્વના સપને યરણુ ભડું. ૨૬

૯ સર્વ દિશાઓમાં રહેલા સંબુદ્ધોને મહાકારુણિકોને અને બોધિસત્ત્વોને હું દાણ નેત્રી વિજાપના રૂંદું. ૨૭

૧૦-૧૧ અનાદિ સંસારમાં અથવા આ જન્મમાં મોહને લીધે આત્મપાત્ર મારે મેં પશુએ જે દંડ પાપ હું દોષ અથવા દરાત્યું દોષ અને આત્મપાત્રને મારે જે દંડ અનુમોહું દોષ તે અપરાધને પદ્માતાપથી તપેલા નું યરૂદ રૂંદું. ૨૮-૨૯

૧૨-૧૩ સંસારનાને લઇને લરીર, વાળી અને બુદ્ધિ વડે તણુ રતો. વિશે અથવા આત્મપિના વિશે જે અપરાધ હું દોષ. બીજા મુઝો વિશે અથવા બીજાઓ વિશે જે

- ૧૪ પ્રિયાપ્રિયનિમિત્તેન પાપં કૃતમનેકથા ।
 સર્વમુત્સૃજ્ય ગન્તવ્યમિતિ ન જ્ઞાતમીદશમ્ ॥ ૩૬ ॥
- ૧૫ રૂઢૈવ તિષ્ઠતસ્તાવદ્ગતૈર્નૈકે પ્રિયાપ્રિયાઃ ।
 તન્નિમિત્તં તુ યત્પાપં તત્સ્થિતં ધોરમગ્રતઃ ॥ ૩૮ ॥
- ૧૬ રૂઢ શય્યાગતેનાપિ વંધુમધ્યેડપિ તિષ્ઠતા ।
 મયૈવૈકેન સોદચ્યા મર્મચ્છેદાદિવેદના ॥ ૪૧ ॥
- ૧૭ મયા બાલેન મૂઢેન ચલ્કિચિત્પાપમાચિતમ્ ।
 પ્રકૃત્યા યચ્ચ સાવચં પ્રજ્ઞપ્ત્યાવચ્ચમેવ ચ ॥ ૬૪ ॥
- ૧૮ તત્સર્વં દેશ્યામ્યેપ નાયાનામગ્રતઃ સ્થિતઃ ।
 કૃતાંજલિર્દુઃસ્વખીતઃ પ્રણિપત્ય પુનઃ પુનઃ ॥ ૬૬ ॥
- (પાપદેશના દ્વિતીયઃ પરિચ્છેદઃ)

(તૃતીયઃ પરિચ્છેદઃ)

- ૧૯ અપાયદુઃસ્વવિશ્રામ સર્વસત્ત્વૈઃ કૃતં શુભમ્ ॥
 અનુમોદે પ્રમોદેન સુખં તિષ્ઠન્તુ દુઃસ્થિતાઃ ॥ ૧ ॥

અપાય કહ્યું હોય, હે નાથકો ! અનેક દૌષ્ઠી દુષ્ટ એવા મેં પાપીએ ને કાંઈ દારણુ પાપ
 કહ્યું હોય, તે બધું હું પ્રકટ કરું છું. ૩૦-૩૧

-- ૧૪-પ્રિય અને અપ્રિયના કારણથી અનેક રીતે પાપ દશ્યું છે. (પણ) એ
 બંધુ છોડીને જવાનું છે એમ મેં જાણ્યું નહિ. ૩૫

૧૫ હું અહીંઆં ઉભો છું તેટલામાં જ અનેક પ્રિય અને આપ્રય આત્માનાં જન્મ છે;
 પણ તેને મારે કરેલું ધોર પાપ આગળ ઉભું રહે છે. ૩૮

૧૬ અહીંઆં પથારીમાં પડેલો અને સગાંબાલાંની વચગાં હોવા છતાં પણ મર્મ-
 છેદાદિ દુઃખ મારે એકલાને જ સહન કરવાનું છે. ૪૧

૧૭-૧૮ મેં બાળકે મૂઢે ને કાંઈ પાપ એકઠું કર્યું હોય-પ્રકૃતિનું ને કાંઈ પાપ કર્યું
 હોય અને વિસમિતું ને કાંઈ પાપ કર્યું હોય-તે બધું નાથની આગળ ઉભો રહી
 હું દુઃખથી ખસીનેલો હોય જોડી કરી કરી નમરંદાર કરી પ્રકટ કરું છું. [ટીપ્પ. પ્રકૃતિનું
 પાપ એટલે પ્રાણહિંસા વગેરે દશ અકુશલ; વિજ્ઞાપિતું પાપ એટલે ખુદે શ્રમણને જંજ્યાવેલા
 ગોઝન વગેરેના નિયમોનાં ભંગ.] ૬૪-૬૫

(પાપદેશના નામનો બીજો પરિચ્છેદ)

(ત્રીજો પરિચ્છેદ)

૧૯ નરક વગેરે ગતિઓમાં અનુભવેલા દુઃખના વિશ્રામરૂપ, સર્વસત્ત્વોએ કરેલા પુરુષને
 દુઃખાનંદથી અનુમોદું છું; દુઃખી માણસો મુખી, રહે. ૧

- ૨૦ સર્વાસુ દિશુ સંવુદ્ધાન્યાર્પયામિ કૃતાંજલિઃ ।
ધર્મપ્રદીપં કુર્વન્તુ મોહાદ્દુઃસપ્રપાતિનામ્ ॥ ૪ ॥
- ૨૧ નિર્વાતુકામાંસ્તુ જિનાન્યાન્યામિ કૃતાંજલિઃ ।
વસ્ત્રપાનનન્તાસિષ્ટન્તુ મા મૃદન્ધમિદં જગત્ ॥ ૫ ॥
- ૨૨ પૂર્વં સર્વમિદં કૃત્વા યન્મયા સાદિતં શુભમ્ ।
તેન સ્યાં સર્વસન્વાનાં સર્વદુઃસપ્રશાન્તિકૃત ॥ ૬ ॥
- ૨૩ ધૃષ્ટિવ્યાદીનિ મૂતાનિ ત્રિઃશેષાકાશવાસિનામ્ ।
સત્ત્વાનામપ્રમેયાણાં યથા ભોગ્યાન્યનેકયા ॥ ૨૦ ॥
- ૨૪ પૃથ્વ્યાકાશનિષ્ઠસ્ય સત્ત્વગ્ધાતોરનેકયા ।
મયેયમુપજીવ્યોઽહં યાવત્સર્વે ન નિર્વૃતાઃ ॥ ૨૧ ॥

(બોધિચિત્તપરિવ્રજસ્તૃતીયઃ પરિચ્છેદઃ)

(ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ)

- ૨૫ કદા તપાગતોત્પાદં શ્રદ્ધાં માનુષ્યમેવ ચ ।
કુશલામ્યાસયોગ્યત્વમેવં લપ્સ્યેડતિદુર્લભમ્ ॥ ૧૫ ॥

૨૦ ૬૨૬ દિશામાં રહેલા સંબુદ્ધોને દાણ જોડી દે પ્રાર્થના કરે પુનઃ મોહને 'સખે
દુઃખમાં પડનારાઓને આરે ધર્મપ્રદીપ કરે.

૨૧ નિર્વાણ પામવાની કળાવાળા જિનોને દે દાણ જોડી યાયું પુનઃ તેઓ અનંત
કલ્પો-અનંત યુગો સુખી-રેહો. આ જગત અંધ ન હાય!

૨૨ આમ આ બધું કરીને જે દંધ દેવાળું મેં પ્રાપ્ત કર્યું તેમ તે પડે દે સર્વ
સત્ત્વોના સર્વ દુઃખનો યમન કરનારો. વાઉં.

૨૩-૨૪ સમગ્ર આશાધમાં રહેલા અસખ્યા સત્ત્વોના નેમ પ્રથિતીવગેરે જદાનુનો
અનેક રીતે ઉપભોગમાં સાધન બને છે, તેમ સમગ્ર આશાધમાં રહેલા સત્ત્વમાત્રનો,
(સર્વસત્ત્વોનો), યથા નિર્વાણ ન પામી જાય, એટલામાં દે અનેક રીતે ઉપભોગ થાઉં. ૨૦-૨૧

(બોધિચિત્તપરિવ્રજ નામનો ત્રીજો પરિચ્છેદ.)

(ચોથો પરિચ્છેદઃ)

૨૫ આ પ્રમાણે તથાઅનો જન્મ, મરણ, માણસનો અવતાર અને પુરુષના
અવધામની યોગ્યતા-આ અગ્નિ દુર્લભ દે હવાઈ રેગીશ!

- ૨૬ નાતઃ પરાં વંચનાસ્તિ ન-ચ મોહોઽસ્ત્યતઃ પરઃ
યદીદૃશં ક્ષણં પ્રાપ્ય'નામ્યસ્તં કુશલં મયા ॥ ૨૩ ॥
- ૨૭ હસ્તપાદાદિરહિતાસ્તૃષ્ણાદ્વેપાદિશત્રવઃ
ન શૂરા ન ચ તે પ્રાજ્ઞાઃ કથં દાસીકૃતોઽસ્મિ તૈઃ ॥ ૨૮ ॥
- ૨૮ સર્વે હિતાય કલ્પ્યન્તે આનુકુલ્યેન સેવિતઃ ।
સેવ્યમાનાસ્ત્વમી ક્લેશાંઃ સુતરાં દુઃખકારકાઃ ॥ ૨૯ ॥
- ૨૯ इति संततदर्शवैरिषु व्यसनौघप्रसवैकहेतुषु ।
हृदये निवसत्सु निर्भयं मम संसाररतिः कथं भवेत् ॥ ૩૦ ॥
- ૩૦ અકારણેનૈવ રિપુક્ષતાનિ ગાત્રેપ્વલંકારવદુદ્ગ્રહન્તિ ।
મહાર્થસિદ્ધયૈ તુ સમુદયતસ્ય દુઃખાનિ કસ્માન્મમ વાષકાનિ ॥ ૩૧ ॥
- ૩૧ स्वजीविकामात्रनिबद्धचिन्ताः कैवर्तचाण्डालकृषीवलाद्याः ।
शीतातपादिव्यसनं सहन्ते जगद्धितार्थं न कथं सहेऽहम् ॥ ૩૨ ॥
- ૩૨ ન ક્લેશા વિષયેષુ નેન્દ્રિયગણે નાપ્યન્તરાલે સ્થિતાઃ
નાતોઽન્યત્ર કુહં (તઃ) સ્થિતાઃ પુનરીમે મથન્તિ કૃત્સ્નં જગત્ ।
માયૈવેયમતો વિમુઞ્ચઃ હૃદયત્રાસં મનસ્વોદ્યમં ।
પ્રજ્ઞાર્થિઃ, કિમકાંઠઃ એવ નરકેન્વાત્માનમાવાધસે ॥ ૩૩ ॥

૨૬ આ જાતની ક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને મેં જે કુશલનો અભ્યાસ ન કર્યો તેના જેવી મોટી ઉત્તરામણુ નથી અને એના જેવા મોટા મોહ નથી. ૨૩

૨૭ તૃષ્ણા, દોષ વગેરે શત્રુઓ હાથપગ વગેરેથી રહિત છે, તે શરાઓ પંજી નથી અને કાલા પણુ નથી. તેઓએ મને શી રીતે દાસ કર્યો ? ૨૮

૨૮ અનુકુલતાથી સેવા કરતાં સર્વે દિતકર થાય છે. આ કલેશો તો સેવાતાં અત્યંત દુઃખદાયક થાય છે. ૩૩

૨૯ આ પ્રમાણે કુખના સમૂહની ઉત્પત્તિમાં અદ્વિતીય કારણભૂત સતત અને લાંબા કાળના વૈરીઓ હૃદયમાં રહેતા હોય ત્યાં મુશી મને નિર્ભયતાથી સંસારમાં ગ્રેમ કેવી રીતે થાય ? ૩૪

૩૦ (લોકો) કારણ વિના પણ રિયુઓના ધા અંગ-ઉપર અલંકારની માફક ધારણુ કરે છે. તો મહાર્થની સિદ્ધિ માટે તૈયાર થોભા કુખો મને શા માટે પીડે ? ૩૫

૩૧ મચ્છીમારો, ચાંડાળો, ખેડૂતો વગેરે પોતાના યુજનની અંદર જ રમી રહેલા દાદ, તડકો વગેરે કુખ સંદન કરે છે. (તો) જગતના દિતને માટે હું શા માટે સંદન ન કરું ? ૩૬

૩૨ કલેશો વિષયોમાં નથી, ઇન્દ્રિયોના સમૂહમાં નથી, વચમાં ક્યાંય નથી, ખીજે

૩૩ एवं विनिश्चित्य करोमि यत्नं यथोक्तशिक्षाप्रतिपत्तिहेतोः ।

વૈદ્યોપદેશાચ્છલિતઃકુતોસિ ભૈષજ્યસાધ્યસ્ય નિરામયત્વમ્ ॥ ૪૮ ॥

(બોધિનિતાપ્રમાદશ્ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ)

(પંચમઃ પરિચ્છેદઃ)

૩૪ शिक्षां रक्षितुकामेन नितं रक्ष्यं प्रयत्नतः ।

ન શિક્ષા રક્ષિતું શક્ત્યા ચલં નિતમરક્ષતા ॥ ૧ ॥

૩૫ अदान्ता मत्तमातङ्गा न कुर्वन्तीह तां व्ययाम् ।

કરોતિ યામવીચ્યાદી મુક્તશ્રિતમતંગઃ ॥ ૨ ॥

૩૬ बध्यश्चेत्तितमातङ्गः स्मृतिरज्वा समन्ततः ।

ભયમસ્તંગતં સર્વ કૃત્સ્નં કલ્યાણમાગતમ્ ॥ ૩ ॥

૩૭ व्याघ्राः सिंहा गता क्रक्षाः सर्पाःसर्वे च शत्रवः ।

સર્વં નરકપાલાશ્ચ હાકિન્યો રાક્ષસાસ્તથા ॥ ૪ ॥

૩૮ सर्वे बद्धा भवन्त्येते नितस्यैकस्य बंधनात् ।

નિતસ્યૈકસ્ય દમનાત્સર્વે દાન્તા ભવન્તિ ચ ॥ ૫ ॥

કાંઈ સ્થાને નથી તો પછી આ ક્યાં ક્યાં રહ્યા રહ્યા આખા જગતને વશોવી નાખે છે ? આ માયા જ છે માટે હૃદયના બાંધને છોડી દે અને અંતરને માટે હૃદય કર. નિર્મલક તું શા માટે તારી જાતને નરકમાં નાખે છે ?

૩૩ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને યુક્તના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવાના હેતુથી તું પ્રયત્ન કરે છે. દવાથી સુધરનાર રોગી વેદના ઉપદેશથી અલિપ્ત થાય તો (તે પ્રમાણે ન વર્તે તો) તે શી રીતે નિરોગી થવાનો ?

(બોધિનિત વિષે અપ્રમાદ નામનો ચોથો પરિચ્છેદ)

(પાંચમો પરિચ્છેદ)

૩૪ શિક્ષાને રક્ષવાની ઇચ્છાવાળાએ ચિત્તનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ. અંથલ-ચિત્તનું રક્ષણ ન કરનારથી શિક્ષાનું રક્ષણ, અથ શક્તિનું નથી.

૩૫ અનરૂપી મત છુટો હાથી (પરલોકમાં)-અર્વાચિ વગેરે નામના નરકમાં જે પોણ કરે છે તે કબજામાં ન રહેતા મત હાથીઓ આ લોકમાં કરતા નથી.

૩૬ સ્મૃતિરૂપી-દોરહાથી જે ચિત્તરૂપી હાથી અરાખર બંધાય તો સર્વ બાંધો નાશ થાય અને સકલ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય.

૩૭-૩૮ વાઘ, સિંહ, ગજ, રીંછ, સર્પ અને બધા રાતુઓ, સર્વ નરકપાલો, હાકિ-ળીઓ, તથા રાક્ષસો-બધાં એક ચિત્તને બાંધવાથી બંધાય છે, એક ચિત્તને કબજે રાખવાથી બધા કબજે થાય છે.

- ૩૯ કિયતો મારયિપ્યામિ દુર્જનાન્ મગનોપમાન્ ।
મારિતે ક્રોધચિત્તે તુ મારિતાઃ સર્વશત્રવઃ ॥ ૧૨ ॥
- ૪૦ જપાસ્તપાંસિ સર્વાણિ દીર્ઘકાલકૃતાન્યપિ ।
અન્યચિત્તેન મન્દેન વૃથૈવેત્યાહ સર્વવિત્ ॥ ૧૬ ॥
- ૪૧ તસ્માત્સ્વધિષ્ઠિતં ચિત્તં મયા કાર્યં સુરસિતં ।
ચિત્તરક્ષા વ્રતં મુક્ત્વા બહુભિઃ કિં મમ વ્રતૈઃ ॥ ૧૮ ॥
- ૪૨ યથા ચપલમવ્યસ્યો રક્ષતિ વ્રણમાદરાત્ ।
एवં दुर्जनमव्यस्यो रक्षेच्चित्तव्रणं सदा ॥ ૧૯ ॥
- ૪૩ વ્રણદુઃખલવાદ્રીતો રક્ષામિ વ્રણમાદરાત્ ।
સંઘાતપર્વતાઘાતાદ્રીતશ્ચિત્તવ્રણં ન કિમ્ ॥ ૨૦ ॥
- ૪૪ અનેન હિ વિહારેણ વિહરન્દુર્જનેષ્વપિ ।
પ્રમદાજનમચ્ચેડપિ યતિર્ધીરો ન સ્વપ્ન્યતે ॥ ૨૧ ॥
- ૪૫ છામા નશ્યન્તુ મે કાર્મ સત્કારઃ કાયજીવિતમ્ ।
નશ્યત્સ્વન્યચ કુશલં મા તચ્ચિત્તં વદ્ધાચન ॥ ૨૨ ॥

૩૯ ગંગા સરખાં કેટલા દુર્જનોને હું મારીશ ? ક્રોધચિત્તને મારતાં સર્વ શત્રુઓ મરાયા. ૧૨

૪૦ સર્વ શત્રુ છે કે મન્દ-અન્યચિત્તથી કરેલા દીર્ઘકાલનાં જાપાં જપ, તપ, નકામાં છે. ૧૬

૪૧ તેથી મારે મારી રીતે અધિષ્ઠિત થએલા ચિત્તાનું બરાબર રક્ષણ કરવું જોઈએ; ચિત્તરક્ષાનું વ્રત છોડીને મારે ખીજા બહુ વ્રતોનું શું કામ છે ? ૧૮

૪૨ જેમ અટક્યાળા સાથે બેઠેલા પોતાના ધાનું સંભાળપૂર્વક રક્ષણ કરે છે તેમ દુર્જન મધ્યે રહેલાએ હમેશાં ચિત્તના ધાને રક્ષવો જોઈએ. ૧૯

૪૩ ધાના ઘોડાક પશુ દુઃખથી ખીજોતો સંભાળપૂર્વક ધાને રક્ષું છું. સંઘાત પૂર્વતના (સંઘાત નામના નરકમાંથી ઉત્પન્ન થએલા દુઃખરૂપી પર્વતના) આઘાતથી ખીજોતો દુર્જન ચિત્તના ધાને કેમ ન રક્ષું ? ૨૦

૪૪ દુર્જનોમાં પશુ આ વિહારથી વિહરતો ધીર યતિ પ્રમદાઓમાં પશુ ગંદિત થતો નથી. ૨૧

૪૫ મારા લાગો, સત્કાર, કાયાનું જીવન, અને ખીજું કશું બધે નાશ પામો; પણ તે ચિત્ત કદી પશુ નાશ ન પામો. ૨૨

- ૭૬ ચિરાત્માસં ક્ષણવરં સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા મુહુર્મુહુઃ ।
ધારયામીદૃશં ચિત્તમપ્રકમ્પ્યં સુમેલ્યત્ ॥ ૧૮ ॥
- ૭૭ ઇમં ચર્મપુટં તાવત્સ્વબુધ્યૈવ પૃથક્કુરુ ।
અસ્થિપંજરતો માંસં પ્રજ્ઞાશસ્ત્રેણ મોચય ॥ ૬૨ ॥
- ૭૮ અસ્થીન્યપિ પૃથક્કૃત્વા પદ્ય મજ્જાનમન્તતઃ ।
કિમત્ર સારમસ્તીતિ સ્વયમેવ વિનારય ॥ ૬૩ ॥
- ૭૯ ઇવમન્વિપ્ય યત્નેન ન દૃષ્ટં સારમત્ર તે ।
અધુના વદ્ કસ્માત્ત્વં કાયમઘ્યાપિ રક્ષસિ ॥ ૬૪ ॥
- ૮૦ ન સ્વાદિતવ્યમશુચિ ત્વયા પેયં ન શોણિતમ્ ।
નાન્ત્રાણિ ત્રૂપિતલ્વાનિ કિં કાયેન કરિષ્યસિ ॥ ૬૫ ॥
- ૮૧ યુક્તં ગૃધ્રગૃગાલોદેરાહારાર્થં તુ રક્ષિતમ્ ।
કર્મોપકરણં સ્વેતન્મનુષ્યાણાં શરીરકમ્ ॥ ૬૬ ॥
- ૮૨ ઇવં તે રક્ષતશ્ચાપિ મૃત્યુરાચ્છિદ્ય નિર્દયઃ ।
કાયં દાસ્યતિ ગૃધ્રેભ્યસ્તદ્વા ત્વં કિં કરિષ્યસિ ॥ ૬૭ ॥
- ૮૩ દત્ત્વાસૈ વેતનં તસ્માત્ત્વચાર્થં કુરુ મનોધુના ।
ન હિ વૈતનિકોપાત્તં સર્વં તસ્મૈ પ્રદીયતે ॥ ૬૮ ॥

૭૬ લાંબા વખત પછી પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્તમ ઉત્સવને દરી દરીને માદ દરીતે-આવા ચિત્તને સુમેલની પેઠે સ્થિર ધારણ કરું છું. ૫૮

૭૭ પ્રથમ તો બુદ્ધિ વડે આ ચર્મપુટને બૃદ્ધા સમજે. હાડકાના પાંજરામાંથી પ્રજ્ઞાશસ્ત્ર વડે માંસને છૂટું કરે. ૬૨

૭૮ હાડકાંને પણ છૂટાં દરી અંદરની મજ્જાને જો. આમાં-શું સાર છે-તે તું તારી મેથે જ નિચાર. ૬૩

૭૯ આ પ્રમાણે યતનથી શોધીને એમાં તેં સાર જોયો નહિ, તો હવે કહે કે હજી પણ-શાથી તું કાયાનું રક્ષણ કરે છે?— ૬૪

૮૦ અશુભિ ખત્રવાતું નથી, લોહી ખીવાવાતું નથી, આંતરડાઓ ચુસાવાનાં નથી; કાયાનું તું-શું કરીશ? ૬૫

૮૧ ગીધ અને શિયાળ વગેરેના આહાર માટે તેં રક્ષ્યું છે એ યુક્ત છે! મનુષ્યોનું આ-શરીર કર્મનું સાધન છે. ૬૬

૮૨ આ પ્રમાણે તું રક્ષણ કરતાં છતાં નિર્દય મૃત્યુ છીનવી લઇને ગીધાંઓને કાયા આપશે ત્યારે તું શું કરીશ? ૬૭

૮૩ તેથી આને બાહું આપીને મનને તું સ્વાર્થ તરફ લગાડ. બાહુલીએ કરેલું બધું તેને અપાતું નથી. ૬૮

- ૮૪ एवं वशीकृतः स्वात्मा नित्यं स्मितमुखो भवेत् ।
 त्यजेद्भृकुटिसंकोचं पूर्वाभाषी जगत्सुहृद् ॥ ७१ ॥
- ૮૫ सशस्त्रपातं सहसा न पीठादीन्विनिस्सिपेत् ।
 नास्फालयेत्कपाटं च स्यान्निःशस्त्ररुचिः सदा ॥ ७२ ॥
- ૮૬ वको विडालश्चौरश्च निःशब्दो निभृतश्चरन् ।
 प्राप्नोत्यभिमतं कार्यमेवं नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ७३ ॥
- ૮૭ परचोदनदक्षाणां अनर्घाष्टोपकारिणाम् ।
 प्रतीच्छेच्छिरसा वाक्यं सर्वशिष्यः सदा भवेत् ॥ ७४ ॥
- ૮૮ सुभाषितेषु सर्वेषु साधुकारमुदीरयेत् ।
 पुण्यकारिणमालोक्य स्तुतिभिः संप્રहर्षयेत् ॥ ७५ ॥
- ૮૯ परोक्षं च गुणं ब्रूयादनુब्रूयाच्च तोषतः ।
 स्ववर्णे भाव्यभाणे च भावयेत्तद्गुणज्ञताम् ॥ ७६ ॥
- ૯૦ सर्वारंभा हि तुष्ट्यर्थ्याः सा विस्तरपि दुर्लभा ।
 भोक्ष्ये तुष्टિमुखं तस्मात्परશ્રમકૃતૈર્ગુણઃ ॥ ૭૭ ॥
- ૯૧ विश्वस्तविन्यस्तपદं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।
 શ્રુતિસૌહૃદ્યં કૃપામૂલં મૃદુમંદસ્વરં વદેત્ ॥ ૭૮ ॥

૮૪ આ પ્રમાણે વશ કરેલા સ્વાત્મા હંમેશાં હસતે મોટે થાય. પહેલાં આવકાર આપનાર જગતનો મિત્ર ભવાં ન ચડાવે. ૭૧

૮૫ પાટલા વગેરે ધડાકા દબતે નાંખવા નહિ; કમાડ બડોબડ અથવાવનાં નહિ; હંમેશાં શાન્તિપ્રિય થવું. ૭૨

૮૬ જગલો, બિલાડો, ચોર, અવાજ વિના જાનોમાના કરીને પોતાનું ધાર્યું કરે છે એ પ્રમાણે યતિએ આચરતું જોઈએ. ૭૩

૮૭ બીજાએને પ્રેરવામાં કુશળ, ચિનતી કર્યા વિના હિત કરનારાનું વાક્ય માંધે ચડાવતું. હંમેશાં બધાના શિષ્ય થવું. ૭૪

૮૮ બધાં સારાં વચનોમાં સારું ! સારું ! એમ કહેવું. પુણ્ય કરનારને જોઈ સ્તુતિ થડે ખુશ કરવો. ૭૫

૮૯ (૫૨) શુભોનું કથન પરીક્ષ કરવું; સતોપથી (શુભ કથનનું) અનુમોદન (પ્રત્યક્ષ પથ) કરવું, પોતાના શુભોની સ્તુતિ થાય ત્યારે (સ્તુતિ કરનારની) શુભચતાની ભાવના આવવી. ૭૬

૯૦ બધા પ્રપત્નો સતોપને મોટે છે, તે ધનથી હર્લભ છે તેથી પરશ્રમ કૃત શુભોથી સતોપનું સુખ બોગવીશ. ૭૭

૯૧ વિશ્વાસવાળું, બરાબર શબ્દો ગોઠવેલા સેવન એવું, સ્પષ્ટ અર્થવાળું, સુંદર, શનને સખકર, કૃપાપૂર્ણ, મૃદુ અને મંદ અરે બોલવું. ૭૮

- ૧૦૬ અહમેવાપકાર્યેષાં મમૈતે ત્રોપકારિણઃ ।
કસ્માદ્વિપચર્ય કૃત્વા સ્તલચેતઃ પ્રકુપ્યસિ ॥ ૪૯ ॥
- ૧૦૭ ન્યક્કારઃ પરુષં વાક્યમયશ્ચેત્યયં ગણઃ ।
કાયં ન વાધતે તૈન ચેતઃ કસ્માત્પ્રકુપ્યસિ ॥ ૫૨ ॥
- ૧૦૮ વરમંદ્યેવ મે મૃત્યુર્ન મિથ્યા જીવિતં ચિરમ્ ।
યસ્માચિરમપિ સ્થિત્વા મૃત્યુદુઃખં તદેવ મે ॥ ૫૬ ॥
- ૧૦૯ પ્રતિમાસ્તૂપસદ્ધર્મનાશકાક્રોશકેષુ ચ ।
ન યુજ્યતે મમ દ્વેષો બુદ્ધાદીનાં ન હિ વ્યથા ॥ ૬૪ ॥
- ૧૧૦ મોહાદૈકેઽપરાધ્યતિ કુપ્યન્ત્યન્યેઽપિ મોહિતાઃ ।
બ્રૂમઃ કમેષુ નિર્દોષં કં વા બ્રૂમોઽપરાધિનમ્ ॥ ૬૭ ॥
- ૧૧૧ ન કેવલં ત્વમાત્માનં કૃતપાપં ન શોચતિ ।
કૃતપુણ્યેઃ સહ સ્પર્ધામપરઃ કર્તુમિચ્છસિ ॥ ૮૬ ॥
- ૧૧૨ સ્તુતિર્યશોઽથ સત્કારો ન યુખ્યાય ન ચાયુષે ।
ન ચલાર્યં ન ચારોગ્યે ન ચ કાયમુક્તાય મે ॥ ૯૦ ॥

૧૦૬ હું જ તેમને અપદારી છું. મારા એ ઉપદારીઓ છે. હે કુપ્યા ચિત્ત, શા માટે વિપચર્ય કરીને તું ગુસ્સે થાય છે ? ૪૯

૧૦૭ હલકાં પાટે તે, કઠોર વચન, અપચર, આ સમૂહ શરીરને ખીડી શકે તો નથી; તેથી હે ચિત્ત ! તું શા માટે ગુસ્સે થાય છે ? ૫૨

૧૦૮ આજે જ મારું મૃત્યુ થાય તો સાફ લાંબા વખત સુધીનું મિથ્યા જીવિત સાફ નથી, કારણ કે લાંબા વખત સુધી રહીને પણ તે જ મૃત્યુનું દુઃખ મને થવાનું છે. ૫૬

૧૦૯ પ્રતિમા, સ્તૂપ અને સદ્ધર્મના પિનાશ કરનાર અને બાધુ બોલનાર વિષે મારો દ્વેષ યુક્ત નથી, કારણ કે બુદ્ધ વગેરેને ગ્યથા ચલી નથી. ૬૪

૧૧૦ કેટલાએક મોહને લઇને અપરાધ કરે છે, બીજા પણ મોહને લઇને ગુસ્સે થાય છે; તેમાં કોનો દોષ કહીએ અને કોને અપરાધી કહીએ ? ૬૭

૧૧૧ તું કેવળ તારી પાપી બંતને શોચતો નથી એટલું જ નહિ પણ બીજા પુણ્ય-શાળીઓ સાથે સ્પર્ધા કરવાને ઇચ્છે છે. ૮૬

૧૧૨ સ્તુતિ, યજ્ઞ અને સત્કાર મારા પુણ્યને માટે પણ નથી અને આયુષ્યને માટે પણ નથી; બળને માટે પણ નથી આરોગ્યને માટે પણ નથી અને કાયમુખને માટે પણ નથી. ૯૦

- ૧૧૩ યશોર્ચ હારયન્ત્યર્થમાત્માનં મારયન્ત્યપિ ।
 ક્ષિમક્ષરાણિ મશ્યાણિ મૃતે કમ્ય ચ તત્સુક્ષ્મ ॥ ૯૨ ॥
- ૧૧૪ યથા પાંશુગૃહે ભિન્ને રોદિત્યાર્તરવં શિશુઃ ।
 તથા સ્તુતિયશોદ્ધાનોં સ્વચિત્તં પ્રતિપાતિ મે ॥ ૯૩ ॥
- ૧૧૫ સ્તુત્યાદ્યથ મે ક્ષેમં સંવેગં નાશયન્ત્યમી ।
 ગુણવત્સુ ચ માત્સર્યં સંપત્ક્રોષં ચ કુર્વતે ॥ ૯૪ ॥
- ૧૧૬ તસ્માત્સ્તુત્યાદિઘાતાય મમ યે પ્રત્યુપસ્થિતાઃ ।
 અપાયપાતરક્ષાર્થં પ્રવૃત્તા નનુ તે મમ ॥ ૯૫ ॥
- ૧૧૭ પુણ્યવિઘ્નકૃતોઽનેત્યત્ર ક્રોધો ન યુજ્યતે ।
 ક્ષાન્ત્યા સમં તપો નાસ્તિ નન્વેતત્તદુપસ્થિતમ્ ॥ ૧૦૨ ॥
- ૧૧૮ અપાહ્માત્મદોષેણ ન કરોમિ ક્ષમામિહ ।
 મયૈવાત્ર કૃતો વિઘ્નઃ પુણ્યહેતાવુપસ્થિતે ॥ ૧૦૩ ॥
- ૧૧૯ અશ્રમોપાર્જિતસ્તસ્માદ્ગૃહે નિધિરિવોત્થિતઃ ।
 વૌચિત્ર્યાસહાયત્વાત્સૃહ્ણીયો મયા રિપુઃ ॥ ૧૦૭ ॥
- ૧૨૦ અપકારાશયોઽસ્યેતિ શત્રુર્યદિ ન પૂજ્યતે ।
 અન્યથા મે કથં ક્ષાન્તિર્ભિષજીવ હિતોઘ્નતે ॥ ૧૧૦ ॥

૧૧૩ યશને માટે પૈસા છોડી દે છે, જાતને પણ મારે છે; શું અક્ષરો ખવાવાના છે? મધી પછી કોને તેનું ક્ષુબ્ધ છે? ૯૨

૧૧૪ જેમ ધૂણું ધર ભાગી જતાં બાળક આર્ત સ્વરે રવે છે તેમ સ્તુતિ અને યશની હાનિમાં માફ ચિત્ત બાંધે છે. ૯૩

૧૧૫ આ સ્તુતિ વગેરે મારાં શ્રેમ અને વૈરાગ્યનો નાશ કરે છે, અને શુદ્ધવાનોમાં માત્સર્ય અને તેમની સંપત્તિ વિશે ગુરસા કરે છે. ૯૪

૧૧૬ તેથી મારી સ્તુતિ વગેરેના ઘાત કરવાને માટે જે લોકો ભ્રાતા થાય છે તે ખરેખર અને નરકમાં પડતો ખવાવવાને માટે જ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૯૫

૧૧૭ આજી મારા પુણ્યમાં વિઘ્ન ક્યું છે એ પ્રમાણે એમાં કોપ કરવો શોભ નથી; ક્ષાન્તિ સમું તપ નથી. ખરે એ જ અહીંઓ ઉજી છે. ૧૦૨

૧૧૮ હમે જે હું મારા પોતાના જ દોષથી ક્ષમા ન કરું તો પુણ્યનો હેતુ આવ્યા છતાં પણ મેં જ એમાં વિઘ્ન ક્યું. ૧૦૩

૧૧૯ તેથી શ્રમ વિના ક્ષમાએલો આ ખબનો મારા ધરની અંદર આવી ઉભો છે, બોધિયર્થની મદદથી શત્રુની પણ મારે સ્પૃહા કરવી જોઈએ. ૧૦૭

૧૨૦ વૈદ્યની જેમ હિત કરવા તૈયાર થયેલો શત્રુ આનો આશય અપકારનો છે એથી જો તે ન પૂજાય તો હું બીજી કઈ રીતે ક્ષમા કરીશ? ૧૧૦

૧૨૧ તદુદાશયમેવાતઃ પ્રતીત્યોત્પદ્યેત કામા ।

સ એવાતઃ કામાદેહુઃ પૂજ્યઃ સદ્ધર્મવન્મયા ॥ ૧૧૧ ॥

૧૨૨ સત્ત્વક્ષેત્રં જિનક્ષેત્રમિત્યતો મુનિનોદિતમ્ ।

જ્ઞાનાનારાધ્ય વહ્નવઃ સંપત્ત્યારં ચતો મતાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

૧૨૩ મૈત્ર્યાશયશ્ચયત્પૂજ્યઃ સત્ત્વમાહાત્મ્યમેવ તત્ ।

બુદ્ધપ્રસાદાદ્યત્પુણ્યં બુદ્ધમાહાત્મ્યમેવ તત્ ॥ ૧૧૫ ॥

૧૨૪ યેષાં સુત્રે યાંતિ મુદ્દં મુનીન્દ્રા યેષાં વ્યથાયાં પ્રવિશન્તિ મન્યુમ્ ।

તત્તોપળાત્સર્વમુનીન્દ્રતુષિસ્ત્રિપાપકારેઽપહૃતં મુનીનામ્ ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૫ આદીસકાયમ્ય યથાસમન્તાદસર્વકામેસપિ સૌમનસ્યમ્ ।

સત્ત્વવ્યથાયામપિ તદ્દેવ ન પ્રીત્યુપાયોઽસ્તિ દયામયાનામ્ ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૬ આત્મીકૃતં સર્વમિદં જગત્તેઃકૃપાત્મભિર્નૈવ હિ સંશયોઽસ્તિ ।

દૃશ્યન્ત એતે નનુ સત્ત્વરૂપાસ્તેઽવ નાથાઃકિમનાદરોઽત્ર ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૭ તથાગતારાધનમેતદેવ સ્વાર્થમ્ય સંસાધનમેતદેવ ।

લોકસ્ય દુઃસ્તાપહમેતદેવ તસ્માન્મમાસ્તુવ્રતમેતદેવ ॥ ૧૨૭ ॥

૧૨૧ આથી તેના દુષ્ટાશયને લઈને જ કામા ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે જ કામાનો હેતુ છે; માટે તે સદ્ધર્મની જેમ પૂજવો જોઈએ. ૧૧૧

૧૨૨ સત્ત્વનું ક્ષેત્ર, એ જિનોનું ક્ષેત્ર છે, એમ મુનિએ કહ્યું છે. શાથી જે તેઓને આશીર્વાદ ઘણાઓ સંપત્તિની પાર પામ્યા છે. ૧૧૨

૧૨૩ મૈત્રી આરામવાળો જે લોકોમાં પુણ્ય છે તે સત્ત્વનું જ માહાત્મ્ય છે. બુદ્ધના પ્રસાદથી જે પુણ્ય થાય છે તે બુદ્ધનું જ માહાત્મ્ય છે. ૧૧૫

૧૨૪ જેમના મુખમાં મુનીન્દ્રો મુખી થાય છે જેમની ખીડમાં મુનીન્દ્રો ગુસ્સે થાય છે તેમને સંતોષવામાં સર્વ મુનિઓનો સંતોષ છે. તેમનો અપકાર કરતાં મુનિઓનો અપકાર થાય છે. ૧૨૨

૧૨૫ જેમ બધેથી સજગતા શરીરવાળાને સર્વ કામનાઓ (પૂરી થવા) થી પણ પ્રસન્નતા થતી નથી તેમ સત્ત્વને વ્યથા હોય તો દયાવાળાઓને પણ પ્રસન્નતાનો ઉપાય નથી. ૧૨૩

૧૨૬ તે કૃપાળુઓએ આ સર્વ જગતને પોતાનું કહ્યું છે તેમાં સંશય નથી. તે પ્રભુઓ જ અર્થેષ્ઠ આ સત્ત્વો રૂપે દેખાય છે એમાં અનાદર શા માટે? ૧૨૬

૧૨૭ તથાગતનું આરાધન પણ આ જ છે, સ્વાર્થની સાધના પણ આ જ છે, લોકનાં દુઃખને દૂર કરનાર પણ આ જ છે. તેથી માટે આ જ વ્રત હો. ૧૨૭

૧૨૮ કુપિતઃકિં નૃપઃ કુર્યદ્ધેનસ્યાન્નરક્ત્યથા ।
યત્સત્ત્વદૌર્ભનસ્યેન કૃતેન હાનુભૂયતે ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૯ તુષ્ટઃકિં નૃપતિર્દયાદ્યદુદ્ધત્વસમંભવેત્ ॥
યત્સત્ત્વસૌમનસ્યેન કૃતેન હાનુભૂયતે ॥ ૧૨૨ ॥

૧૩૦ આસ્તાં ભવિષ્યદુદ્ધત્વં સત્તારાધનસંપદમ્ ॥
દૃઢૈવ સૌભાગ્યયજ્ઞઃસંસ્થિત્યં કિં ન પદ્યસિ ॥ ૧૨૩ ॥

૧૩૧ પ્રાસાદિક્ત્વમારોગ્યં પ્રાપ્નોઽયં નિરંજીવિતન્ ॥
ચક્રવર્તિમુલં સ્પૃશીતં ક્ષમી પ્રાપ્નોતિ સંસરન્ ॥ ૧૨૪ ॥

(ક્ષાન્તિપારમિતા પટ્ટઃ પરિચ્છેદઃ)

(સત્તમ. પરિચ્છેદઃ)

૧૩૨ एवં क्षमी भवेद्वीर्यं वीर्यैवोधिर्यतःस्थिता ।
न हि वीर्यं विनापुण्यं यथावायुं विना गतिः ॥ १ ॥

૧૩૩ किं वीर्यं कुशलोत्साहस्तद्विपक्षःक. उच्यते ।
आलस्यं कुत्सितासक्तिर्विपादात्मायमन्यता ॥ २ ॥

૧૨૮. સત્ત્વેને ક્ષામી કરીને જે નરકઅથા અનુભવાય છે તે શું શુભે, યથેશે રાજા કરી શકે છે ? ૧૨૧

૧૨૯ સત્ત્વેને સુખી કરવાથી અનુભવાય એવું, બુદ્ધત્ત્વની, બરાબર થાય એવું કશું શું સંતુષ્ટ થયેશે રાજા આપી શકે ? ૧૨૨

૧૩૦ સત્ત્વેને આરાધનામાંથી કૃતજ્ઞ થતું ભવિષ્યનું શુદ્ધત્વ બાળ્યએ રહેશે. અહીંઆં સૌભાગ્ય યથા અને સ્વચર્યાના શું નથી દેખતો ? ૧૨૩

૧૩૧-વિદગ્નો ક્ષમાવાળો પ્રસન્નતા, આરોગ્ય, પ્રભાદ, દીર્ઘાયુષ, વિસ્તારવાળું, કૃતવર્તિ-સુખ, સંસારમાં પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૪

(ક્ષાન્તિ પારમિતા નામના છઠ્ઠો પરિચ્છેદ)

(પરિચ્છેદ સાતમો)

૧૩૨ આ પ્રમાણે ક્ષમાવાળા માણસે વીર્યને, આશ્રય લેવો જેમએ સાથી જે વીર્યમાં બોધિ રહેલી છે. વીર્ય વિના પુણ્ય નથી. જેમ વાયુ વિના ગતિ નથી. ૧

૧૩૩ વીર્ય શું ? તે જે કુંડલકર્મમાં ઉત્પાદ્ય નથી કલરું શું તે આગસ, અપલક્ષ્યમાં આસક્તિ, વિશાદ, અને પોતાની જાત વિશે અવજા. ૨

પુ. ૧૪

- ૧૩૪ અવ્યાપારસુતાસ્વાદનિદ્રાપાશ્રયતૃષ્ણયા ।
સંસારદુલાનુદ્વેગાદાલસ્યમુપજાયતે ॥ ૩ ॥
- ૧૩૫ નિરુદ્ધમફલાકાંક્ષિન્સુકુમાર વહુલ્યથ ।
મૃત્યુગ્રસ્તોઽમરાકાર હા દુઃખિત વિહગ્યસે ॥ ૧૩ ॥
- ૧૩૬ માનુષ્યં નાવમાસાદ્ય તર દુઃશ્વમહાનદીમ્ ।
મૂઢ કાલો ન નિદ્રાયા ર્યં નૌ દુર્લભા પુનઃ ॥ ૧૪ ॥
- ૧૩૭ મુક્ત્વા ધર્મરતિં શ્રેષ્ઠામનન્તરતિસંતતિમ્ ।
રતિરૌદ્ધત્યહાર્યાદા દુઃસ્વહેતૌ કયં તવ ॥ ૧૫ ॥
- ૧૩૮ નૈવાવસાદઃ કર્તવ્યઃ કુતો મે બોધિરિત્તતઃ ।
યસ્માત્તથાગતઃ સત્યં સત્યવાદોદમુક્તવાન્ ॥ ૧૭ ॥
- ૧૩૯ તેઽપ્યાસન્દંશમશકા મશિકાઃ ક્રમયસ્તથા ।
યૈસ્તંસાહવશાત્પ્રાપ્તા દુરાયાત્રોધિરુત્તમા ॥ ૧૮ ॥
- ૧૪૦ કિમુતાહં નરો જાત્યા શક્તોઽજ્ઞાનુંહિતાહિતમ્ ।
સર્વજ્ઞનીત્યનુત્સર્ગાદ્બોધિં કિં નાપ્નુયામહમ્ ॥ ૧૯ ॥
- ૧૪૧ અથાપિ હસ્તપાદાદિ દાતવ્યમિતિ મે ભયમ્ ।
ગુરુલાઘવમૂઢત્વં તન્મે સ્યાદવિચારતઃ ॥ ૨૦ ॥

૧૩૪ સંસારના દુઃખથી કલેગ ન ચલાયી, એવીપણથી, એવાઆરામથી, બિંધથી, અલેલવાની કચ્છાથી આગસ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

૧૩૫ ઉલ્લેગ કર્મ વિના ફળની પ્રતિજ્ઞા રાખનારા, સુકુમાર છતાં બહુ પીડાવાળા, મૃત્યુથી અરત છતાં અમરની આદૃતિવાળા હે દુઃખિત ! હાથ, હું માર્યો જાય છે. ૧૩

૧૩૬ માનવદેહરૂપી નાવ મેળવીને દુઃખની મહાનદીને તરી જા, હે મૂઢ ! નિદ્રાનો વખત નથી. આ નાવ ફરી ફર્યાબ છે. ૧૪

૧૩૭ અનંતકાળ સુધી આનંદપરંપરાવાળી આ ધર્મરતિને છોડીને દુઃખના લેણુ ઔદત્ય, હાસ્ય વગેરેમાં તને કેમ મગ્ન આવે છે ? ૧૫

૧૩૮ મને ક્યાંથી બોધિ થાય એમ ફરી જિન્ન થયું નહિ; સાથી ને તથાગતે આ સત્ય કહ્યું છે. ૧૭

૧૩૯ તે ઇંસ, મચ્છર, માખીઓ તથા ફીડાઓ પણ હતા કે જેમના વડે ઉત્સાહને લઈને ફર્યાબ એવી ઉત્તમ બોધિ પ્રાપ્ત કરામ. ૧૮

૧૪૦ તો પછી જન્મથી માણસ, હિત અને અહિત જાણવાને શક્તિવાન એવો હું સર્વજ્ઞના માર્ગના ત્યાગ નહિ કરવાથી હું બોધિને કેમ નહિ મેળવું ? ૧૯

૧૪૧ અને વળી હાથપગ આપી દેવા પડશે એવો મને ભય છે; દલદલ બારે વિષે મારે મોહ અવિચારને લઈને થાય. ૨૦

- ૧૪૨ इदं तु मे परिमितं दुःखं संवेधिसाधनम् ।
नष्टशल्यव्यथापोहे तदुत्पादनदुःखवत् ॥ २२ ॥
- ૧૪૩ सर्वेऽपि वैद्याः कुर्वन्ति क्रियादुःखैरोगताम् ।
तस्माद्बहुनि दुःखानि हन्तुं सोढव्यमल्पकम् ॥ ૨૩ ॥
- ૧૪૪ क्रियामिमामप्युचितां वरवैद्यो न दत्तवान् ।
मधुरेणोपचारेण चिकित्सति महातुरान् ॥ ૨૪ ॥
- ૧૪૫ पुण्येन कायः सुखितः पाण्डित्येन मनः सुखि ।
तिष्ठन्परार्थं संसारे कृपालुः केन विद्यते ॥ ૨૬ ॥
- ૧૪૬ गुणलेशेऽपि नाभ्याસો મમ જાતઃકદાચન ।
વૃથા નીતં મયા જન્મ કયંચિદ્વ્યવમજ્જતમ્ ॥ ૨૬ ॥
- ૧૪૭ ન પ્રાપ્તં ભગવત્પૂજામહોત્સવસુખં મયા ।
ન કૃતા શાસને કારા દરિદ્રાશા મ પૂરિતા ॥ ૨૭ ॥
- ૧૪૮ મીતેભ્યો નામયંદત્તમાર્તા ન સુખિનઃકૃતાઃ ।
દુઃસ્તાય કેવલં માતુર્મતોઽસ્મિ ગર્ભશલ્યતામ્ ॥ ૨૮ ॥
- ૧૪૯ કુશલાનાંચ સર્વેપાં હૃદં મૂલં મુનિર્જગૌ ।
તસ્માત્કાર્યઃ શુભચ્છન્દો ભાવયિત્વેવમાદરાત્ ॥ ૪૦, ૪૬ ॥

- ૧૪૨ સંબોધિના સાધનનું આ જે માફ દુઃખ છે તે પરિગિત છે. ભાગી ગયેલા કાંટાની વ્યથા દૂર કરતાં તેને જેથી કાઢવાના દુઃખના જેવું છે. ૨૨
- ૧૪૩ બધા વૈદ્યો ક્રિયાના દુઃખથી જ નિરાગિતા કરે છે. તેથી બહુ દુઃખો હણવાને માટે થોડું સહન કરી લેવું. ૨૩
- ૧૪૪ ઉત્તમ વૈદ્યે આ ઉચિત ક્રિયા પણ કરી નહિ. મધુર ઉપચાર વડે મોટા રોગીઓની ચિકિત્સા કરે છે. ૨૪
- ૧૪૫ પુણ્યવડે કાયા સુખી થાય છે. પાંડિત્યવડે મન સુખી થાય છે; પરોપકારને માટે સંસારમાં રહેતો કૃપાશુ શેનાથી ખેદ પામે? ૨૬
- ૧૪૬ લેશ ગુણ વિશે પણ મને કદી અભ્યાસ થયો નથી. મહા મુશીબતે મેળવેલો આ અહ્ભુત જન્મ ફેગટ ગાળ્યો. ૩૬
- ૧૪૭ ભગવાનની પૂજના મહોત્સવનું સુખ મેં મેળવ્યું નહિ, શુદ્ધશાસનની પૂજા કરી નહિ, ગરીબોની આશા પૂરી નહિ. ૩૭
- ૧૪૮ ભયવાળાઓને અભય આપીને દુઃખીઓને સુખી કર્યા નહિ, માને દુઃખ કરવા માટે જ હું ગર્ભશલ્ય થયો. ૩૮
- ૧૪૯ સર્વ કુશળનું શ્રુત સુનિએ હૃદ કહ્યો છે. તેથી આ પ્રમાણે આદરથી ભાવના કરી શુભ હૃદ કરવો. ૪૦-૪૬

- ૧૧૦ મૃતં હુંહુમમાસાદ્ય કાંકોઽપિગરુદાયતે ।
આપદાત્રાધતેઽલ્પાપિ મનો મે યદિ દુર્બલમ્ ॥ ૧૨ ॥
- ૧૧૧ યે સત્ત્વા માનવિજિતાં વરાકાસ્તે ન માનિનઃ ।
માનીશત્રુવશં નૈતિ માનશત્રુવશાશ્ર-તે ॥ ૧૬ ॥
- ૧૧૨ માનેન દુર્ગતિં નૌતા માનુષ્યેઽપિ હતોત્સવાઃ ।
પરપિન્દાશિનો દાસા મૂર્ખા દુર્દર્શિનાઃ કુશાઃ ॥ ૧૭ ॥
- ૧૧૩ તે માનિનો વિજયિન શ્ર-ત એવ શૂરા યે માનશત્રુવિજયાય વહંતિ માનં ।
યે તં સ્ફુરન્તમપિ માનરિપું નિહત્ય કામં જને જયફલં પ્રતિપાદયન્તિ ॥ ૧૯ ॥
- ૧૧૪ કૈશપ્રહારાન્સંરસન્ કૈશાંસ્તુ પ્રહરેદ્દૃદમ્ ।
ઘ્રહ્મયુદ્ધમિવાપન્નઃ શિક્ષિતેનારિણા સહ ॥ ૬૭ ॥
- ૧૧૫ તત્ર સદ્ગુણં યથાપ્રપ્તં ગૃણ્હીયાત્સમયસ્ત્વરમ્ ।
સ્મૃતિસદ્ગુણંતથાપ્રપ્તં ગૃણ્હીયાન્નરકાન્ત્મરન્ ॥ ૬૮ ॥
- ૧૧૬ વિપં સુધિરમાસાદ્ય પ્રસર્પતિ યથો તર્જા ।
તથૈવચ્છિદ્રમાસાદ્ય દોષશ્ચિત્તે પ્રસર્પતિ ॥ ૬૯ ॥

૧૧૦ મરેલા કે!! પાસે આવીને દામરો પણ ગરુડ થાય છે. માઈ મેન ને દુર્બળ હોય તો નાની આપદા પણ અને પીડે. ૫૨

૧૧૧ જે સત્ત્વો બિચારાં માનથી જીત્યાએલાં છે તે માની નથી. માની શત્રુને વશ થતો નથી. માનશત્રુ તેઓને વશ થાય છે. ૫૬

૧૧૨ માનથી દુર્ગતિ પામેલાઓ માનવત્વને વિશે પણ હિત્સાદ વિનાના થઈ જાય છે. પારકું ખાનારા દાસ મૂર્ખ ખરાજ દેહારતા અને દુઃખજા દાય છે. ૫૭

૧૧૩ તે જ માની પુષ્પો છે અને વિજયી છે તે જ શૂરા છે જે માનશત્રુના વિજયને માટે માન ધારણ કરે છે. જે સહેજ હાલતના પણ તે માનશત્રુને મારીને યથેચ્છ લોકમાં જયપ્રાપ્તિ કરે છે. ૫૮

૧૧૪ ક્લેશના પ્રહારોમાંથી રક્ષણ કરતાં ક્લેશોને દૃઢ પ્રહાર કરવો જોઈએ. કુશળ શત્રુની સાથે જાણે ખડ્ગયુદ્ધ કરતો હોય તેમ. ૬૭

૧૧૫ તેમાં જેમ પડી ગયેલું ખડ્ગ ભયથી અને ત્વરાથી ઉપાડી લે તેમ પડી ગયેલું સ્મૃતિખડ્ગ નરકને યાદ કરી ઉપાડી લે. ૬૮

૧૧૬ જેમ જે લોકોમાં પહોંચીને આખા શરીરમાં પ્રસરે છે, તેમ દોષ છિદ્રમાં ખેસી ચિત્તમાં પ્રસરે છે. ૬૯

૧૬૭ યથૈવ તૂલકંવાયોર્ગમનાગમને વશમ્ ।

તથોત્સાહવશં યાયાદદિશ્ચૈવં સમૃદ્યતિ ॥ ૭૫ ॥

(વીર્યપારમિતા સપ્તમઃ પરિચ્છેદઃ.)

(અષ્ટમઃ પરિચ્છેદઃ)

૧૫૮ વર્ધયિત્વૈવમુત્સાહં સમાધૌ સ્થાપયેન્મનઃ ।

વિશિષ્ઠચિત્તસ્તુ નરઃક્લેશદંષ્ટાન્તરે સ્થિતઃ ॥ ૧ ॥

૧૫૯ કાયચિત્તવિવેકેન વિશેષસ્ય ન સંભવઃ ।

તસ્માદ્લોકં પરિત્યજ્ય વિતર્કોન્પરિવર્જયેત્ ॥ ૨ ॥

૧૬૦ સ્નેહાન્ન ત્યજ્યતે લોકો લાભાદિષુ ચ તૃષ્ણયા ।

તસ્માદેતત્પરિત્યાગે વિદ્વાનેવં વિચારયેત્ ॥ ૩ ॥

૧૬૧ શમયેન વિપશ્યતા સુયુક્તઃ કુરુતે ક્લેશવિનાશમિત્યવેત્ય ।

શમયઃ પ્રથમં ગવેષણીયઃ સ ચ લોકે નિરપેક્ષયાભિરત્યા ॥ ૪ ॥

૧૬૨ ન પદ્યતિ યથાભૂતં સંવેગાદવહીયતે ।

દુહ્યતે તેન શોકેન પ્રિયસંગમકાંક્ષયા ॥ ૭ ॥

૧૫૭ જ્યેષ્ઠી રીતે ૩ જ્યા આવવામાં પવનને પણ હોય છે તેમ ઉત્સાહને પણ થઇ શકે છે. એ પ્રમાણે શ્રદ્ધિ સમૃદ્ધ થાય છે.

(વીર્યપારમિતા નામનો સાતમો પરિચ્છેદ.)

(આઠમો પરિચ્છેદ.)

૧૫૮ આ પ્રમાણે ઉત્સાહ વધારી સમાધિમાં મન સ્થાપવું જોઈએ. વિશિષ્ઠ ચિત્તવાળો માથુસ ક્લેશની દાટમાં ઉત્તરો છે.

૧૫૯ કાયવિવેકથી અને ચિત્તવિવેકથી વિશેષનો સંભવ નથી. તેથી લોકને તત્ત્વ જ્ઞાને વિતર્કો છોડી દેવાં જોઈએ.

૧૬૦ સ્નેહથી લોક તજીને નથી, અને લાભ વગેરેમાં તૃષ્ણા હોવાથી તજીને નથી. તેના પરિત્યાગમાં વિદ્વાને આ પ્રમાણે વિચાર કરેલા.

૧૬૧ સમાધિવડે વિપશ્યતાથી (તત્ત્વનું ચચાર્થ જ્ઞાન કન્યાની પ્રસારી) યુક્ત પુરુષ ક્લેશનો વિનાશ કરે છે એમ સમજી સૌથી યથમ સમાધિ શોધવી જોઈએ અને તે લોકમાં અભિરતિની અપેક્ષા ન રાખવાથી થાય છે.

૧૬૨ ચચાર્થ જ્ઞેતા નથી, વૈરાગ્યથી ખસી જાય છે, પ્રિયસંગમનાં કલ્પનાથી તે શોક તો જાય છે.

- ૧૬૩ તચ્ચિતયા મુધા યાતિ હ્રસ્વમાયુર્મુદુર્મુહુઃ ।
અશાશ્વતેન મિત્રેણ ધર્મો ંદ્યતિ શાશ્વતઃ ॥ ૮ ॥
- ૧૬૪ બહવો લાભિનોડમૂવન્વહ્યશ્ચ યશસ્વિનઃ ।
સહલાભયશીભિસ્તે ન જ્ઞાતા ક ગતા ઇતિ ॥ ૨૦ ॥
- ૧૬૫ મામેવાન્યેનુગુપ્સન્તિ કિં પ્રહૃપ્યામ્યહં સ્તુતઃ ।
મામેવાન્યે પ્રશંસન્તિ કિં વિપીદામિ નિન્દિતઃ ॥ ૨૧ ॥
- ૧૬૬ નાનાધિમુક્તિકાઃ સૂત્રવા જિનૈરપિ ન તોપિતાઃ ।
કિં પુનર્માદૃશૈરજ્ઞૈ સ્તસ્માત્કિં લોકચિન્તયા ॥ ૨૨ ॥
- ૧૬૭ શૂન્યદેવકુલે સ્થિત્વા વૃક્ષમૂલે ગુહાસુ વા ।
કદાનપેક્ષો યાસ્યામિ ષ્ઠતોડનઘલોકયન્ ॥ ૨૩ ॥
- ૧૬૮ અહમેષુ પ્રદેશેષુ વિસ્તીર્ણેષુ સ્વભાવતઃ ।
સ્વચ્છન્દચાર્યનિલયો વિહરિષ્યામ્યહં કદા ॥ ૨૪ ॥
- ૧૬૯ મૃત્પાત્રમાઝાવિભવશ્ચોરાસંભોગચીવરઃ ।
નિર્ભયો વિહરિષ્યામિ કદા કાયમગોપયન્ ॥ ૨૫ ॥
- ૧૭૦ કાયભૂમિં નિજાં ગત્વા કંકાલૈરપેરેઃ સહ ।
સ્થકાયં શુલયિષ્યામિ કદા શતનર્ધર્મિણમ્ ॥ ૨૬ ॥

૧૬૩ તેની ચિન્તાથી આયુષ્ય ધડી ધડી વૃથા ક્ષીણ થાય છે, ક્ષણિક મિત્ર વડે સાશ્વત ધર્મ નહીં થાય છે. ૮

૧૬૪ ધણા લાભવાળાઓ યદી ગયા, ધણા આજરવાળા યદી ગયાં. તેઓ લાભ અને યશ સાથે ક્યાં ચાલ્યા ગયા એની ખબર નથી. ૨૦

૧૬૫ કેટલાક માણસો મારી નિન્દા કરે છે, શું સ્તુતિ પામીને હું ખુશી થઈશ ? ખીજા અને વખાણે છે, નિન્દા પામી શું હું દીલગીર થઈશ ? ૨૧

૧૬૬ વિવિધ ઇચ્છાઓવાળાં સત્ત્વે જિન વડે પણ સંતોષાતાં નથી. તે પછી મારા જેવા અગ્નીનીઓ વડે શું થવાનું છે. તેથી લોદનો વિચાર કર્યો શું વળવાનું છે ? ૨૨

૧૬૭ સતા દેવળમાં અથવા ઝાડ નીચે અથવા ગુફાઓમાં રહી ખુંડે જોયાં વિના અપેક્ષા રહિત ક્યારે હું વિચરીશ ? ૨૩

૧૬૮ વિપત્તિ અને સ્વભાવથી વિસ્તીર્ણ પ્રદેશોમાં ઘર વિતાનો સ્વચ્છન્દથી કરતો હું ક્યારે વિચરીશ ? ૨૪

૧૬૯ ક્રૂરા એક વાસણ જેટલો જ વૈભવ ચોરને પણ કામમાં ન આવે એવા ચીવર સાથે કાળાનું રક્ષણ કર્યા વિના નિર્ભય થઈ હું ક્યારે વિચરીશ ? ૨૫

૧૭૦ હું પોતાની સ્મરણભૂમિમાં જઈ ખીજાં ઠાકાંઓ સાથે નાશ પામે એવી મારી ક્યાંક હું ક્યારે સરખાવીશ. ૨૬

૧૭૧ અયમેવ હિ કાયો મે एवं પૂતિર્મવિવ્યતિ ।

શૃગાલા અપિ યદ્વન્યાન્નોપસર્પેયુરન્તિકમ્ ॥ ૩૧ ॥

૧૭૨ અસ્યૈકસ્યાપિ કાર્યસ્ય સહજાં અસ્થિત્વષ્ટકાઃ ।

પૃથક્ પૃથગમિવ્યન્તિ કિમુતાન્યઃ પ્રિયો જનઃ ॥ ૩૨ ॥

૧૭૩ રણં જીવિતસંદેહં વિશન્તિ કિલ જીવિતુમ્ ।

માનાર્થ દાસતાં યાન્તિ મૂઢાઃકામવિદમ્બિતાઃ ॥ ૩૩ ॥

૧૭૪ एवमुद्विज्य कामेभ्यो विवेके जनयेद्रतिम् ।

कल्हानासशून्यासु शान्तासु वनभूमिषु ॥ ૩૪ ॥

૧૭૫ धन्यैः शशांककरचन्दनशीतलेषु रम्येषु हर्म्यविषुलेषु शिलातलेषु ।

निःशब्द सौम्यवनमारुतवीज्यमानैश्चक्रम्यते परंहिताय विचिंत्यते च ॥ ૩૫ ॥

૧૭૬ स्वच्छन्दनार्यनिलयः प्रतिबद्धो न कस्यचित् ।

यत्संतोषपુસ્તં भुंक्ते तदिन्द्रस्यापि दुर्लभम् ॥ ૩૬ ॥

૧૭૭ एवमादिभिराकारैर्विवेकगुणभावनात् ।

उपशान्तवितर्कःसन्त्रોधिचित्तं तु भावयेत् ॥ ૩૭ ॥

૧૭૮ परात्मसमतामादौ भावयेदेवमादरात् ।

समदुःखसुखाः सर्वं पालनीया मयात्मवत् ॥ ૩૮ ॥

૧૭૧ આ જાઁ મારું સરીર એવું ગંધારું થય જશે કે જે ગંધથી શીયાળ પણ પાસે આપશે નહિ. ૩૧

૧૭૨ આ એક કાયાની સાથે ઉત્પન્ન થયેલાં હાડકાં છુટાં છુટાં થઈ જશે તો પછી ખીલ પ્રિયજનનું તો શું થશે ! ૩૨

૧૭૩ જેમાં છાંદગી સદેહમાં આવે એવા રણમાં છવવાને માટે લોકો પ્રવેશ કરે છે. વાસનાઓથી ઘેરાય મૂઢ માણસો માનને ખાતર દાસ થાય છે. ૩૩

૧૭૪ આ પ્રમાણે વાસનાઓમાંથી ઉદ્દેગ પામી કલહ આપાસથી રહિત શન્ય અને શાંત વનભૂમિમાં વિવેક વિગે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરેલા. ૩૪

૧૭૫ ચંદ્રનાં કિરણ અને ચંદન જેવી શીતલ હવેલીઓ જેવાં મોટાં રમ્ય શિલાતલોમાં શાંત અને મુંદર વનવાસુ ગોમતતા ધન્ય પુરુષો વડે વિચરાય છે અને પરહિંતને માટે ચિન્તન કરાય છે. ૩૫

૧૭૬ સ્વેચ્છાએ વિહાર કરતો ધર વિનાનો તથા કોઈથી પણ નહિ બંધાએલો પુરુષ જે સંતોષ સુખને અનુભવે છે તે દેહને પણ દુર્લભ છે. ૩૬

૧૭૭ આ રીતે વિવેકશુભ્રની ભાવનાથી વિતર્ક શાંત થેતાં બૌદ્ધિચિત્તની ભાવના કરવી. ૩૭

૧૭૮ પહેલાં પારકાની ને પોતાની વચ્ચે સમતાની ભાવના આદરથી કરવી. મારું સર્વને મારી પોતાની જાતની માફક સરખાં સુખદુઃખવાળાં માની પાળવાં જોઈએ. ૩૮

૧૯૩ દન્તકેશનલા નાહં નાસ્થિ નાપ્યાસિમ શોણિતમ્ ।

નઃ સિંચાણં ન ચ શ્લેષ્મા ન પૂયં ત્સિકાઽપિ યા ॥ ૧૮ ॥

૧૯૪ નાહં માંસં ન ચ સ્નાયુનોપ્મા ચાયુરહં ન ચ ।

ન ચ છિદ્રાણ્યહં ત્રાવિપદ્ધિનાનિ સર્વથા ॥ ૧૯ ॥

૧૯૫ અતીતાનાગતં ચિત્તં નાહં તદ્વિ ન વિદ્યતે ।

અથોત્પન્નમહં ચિત્તં નષ્ટેઽસ્મિન્નાસ્ત્યહં પુનઃ ॥ ૨૦ ॥

૧૯૬ एवं शून्येषु धर्मेषु किं लब्धं किं हृतं भवेत् ।

सत्कृतः परिभूतो वा केनकः संभविष्यति ॥ २१ ॥

૧૯૭ सर्वमाकाशसंकाशं परिगृह्णन्तुमद्विधाः ।

प्रकुप्यन्ति ग्रहप्यन्ति कलहोत्सवहेतुभिः ॥ २२ ॥

૧૯૮ શોકાયાસૈર્વિપદૈશ્ચ મિયન્નૈરેદનમેદનઃ ।

યાપયન્તિ સુકુચ્છેણ પાપૈરાત્મસુસેચ્છવઃ ॥ ૨૩ ॥

૧૯૯ अहो वतातिशोच्यत्वमेपां दुःखीयवतिनाम् ।

ये भेदन्ते स्वर्गोऽस्थित्यमेवमप्यतिदुःस्थिताः ॥ २४ ॥

૨૦૦ एवं दुःखान्नित्तानां शान्तिं कुर्यामहं कदा ।

पुण्यमेघसङ्घतैः सुखोपकरणैः स्वकैः ॥ २५ ॥

૧૯૩ હું દન્ત, કેશ કે નખ નથી, હાડકું નથી, લોહી નથી, લીંટ નથી, કપ નથી, માથું નથી, યુદ્ધ પણ નથી.

૧૯૪ હું માંસ નથી, સ્નાયુ નથી, ગરમી નથી, વાયુ નથી, છિદ્ર નથી અને સર્વથા ૭ વિતાન નથી.

૧૯૫ હું ભૂત કે ભવિષ્ય ગિત નથી. તે વિદ્યમાન જ નથી. જો હું વર્તમાન ચિત્ત હોઉં તો નાશ થતાં વળી હું નથી.

૧૯૬ આ પ્રમાણે પદાર્થો શૂન્ય હોય ત્યાં 'શું' મળ્યું ને શું ગળું? સત્કાર પામેલો અથવા અપમાન પામેલો કેના વડે કેણું સંભવી શકે ?

૧૯૭ આ બધાને આકાશ જેવું (શૂન્ય) ગણો. મારા જેવાઓ કજીઆના અને ઉત્સવના કારણથી શરસે થાય છે અને ખુશ થાય છે.

૧૯૮ શેઠ આયાસ અને વિપાદથી અને ઝોદ બીજાના પરસ્પર ઉદ્વેગથી, પાપ વડે પોતાના સુખની ધ્વજાવાળાઓ બહુ જ મુશીબતથી સમય ગાળે છે.

૧૯૯ હું ખત્રી પ્રવાહમાં પડેલા બિચારા અતિથય શોષ્ય છે. જે આ પ્રમાણે અતિ દુઃખી હોવા છતાં પણ પોતાની ખરાબ સ્થિતિને જોઈ શકતા નથી.

૨૦૦ આ પ્રમાણે હું ખત્રી અગ્નિથી દાઝેલાની પોતાના પુણ્યમેઘમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખના સાધનો વડે ક્યારે શાન્તિ કરીશ ?

૨૦૧ કદોપલ્ભદૃષ્ટિમ્યો દેશયિષ્યામિ શૂન્યતામ્ ।
સંવૃત્યાનુપલભ્નેન પુણ્યસંભારમાદરાત્ ॥ ૧૬૮ ॥

(પ્રજ્ઞાપારમિતા નવમઃ પરિચ્છેદઃ)

(દશમઃ પરિચ્છેદઃ)

૨૦૨ અનેન મમ પુણ્યેન સર્વસત્ત્વાઅશેષતઃ ।
વિરમ્ય સર્વપાપેભ્યઃ કુર્વન્તુ કુશલં સદ્ગ ॥ ૧૬૯ ॥

૨૦૩ બોધિચિત્તાવિરાહિતા બોધિચર્યાપરાયણાઃ ।
બુદ્ધૈઃ પરિગૃહીતાશ્ચ મારકર્મવિવર્જિતાઃ ॥ ૧૭૦ ॥

૨૦૪ વિવેકલાભિનઃસન્તુ શિક્ષાકામાશ્ચભિશ્વઃ ।
કર્મણ્યચિત્તા ધ્યાયન્તુ સર્વવિશેષવર્જિતાઃ ॥ ૧૭૧ ॥

૨૦૫ પણ્ડિતાઃ સત્કૃતાઃસન્તુ લાભિનઃપેષ્ટપાતિકાઃ ।
ભવન્તુ શુદ્ધસંતાનાઃ સર્વદિક્કલ્યાત્તકીર્તયઃ ॥ ૧૭૨ ॥

૨૦૬ ચત્તિકાચિજ્ઞગતોદુઃખં તત્સર્વં માયિપચ્ચતામ્ ।
બોધિસત્ત્વગુર્ભઃ સર્વૈર્જગત્સુલ્લિતમસ્તુ ચ ॥ ૧૭૩ ॥

•૨૦૧ ઉપલભ્ય દૃષ્ટિવાળાઓને હું ક્યારે સંવૃતિથી શૂન્યતાનો ઉપદેશ આપીશ ?
અનુપલભથી આદરપૂર્વક પુણ્ય સામગ્રીનો (ક્યારે ઉપદેશ કરીશ ?) ૧૬૮

(પ્રજ્ઞાપારમિતા નામનો નવમો પરિચ્છેદ)

(દશમો પરિચ્છેદ)

૨૦૨ મારા આ પુણ્ય વડે સર્વ સત્ત્વો સંપૂર્ણ રીતે સર્વ પાપમાંથી અટકી હંમેશાં
કુશલ કરે. ૩૧

૨૦૩ બોધિચિત્તથી અવિરહિત, બોધિચર્યાપરાયણ, બુદ્ધાથી પરિગૃહીત, મારના
કર્મોથી રહિત ૩૨

૨૦૪ વિવેકલાભવાળા, શિક્ષાની ઇચ્છાવાળા બિહુઓ યાઓ. સર્વ વિશેષથી રહિત
કર્મથીજ ચિત્તવાળા ધ્યાન કરે. ૪૩

૨૦૫ પણ્ડિતો સત્કાર પામે, પેષ્ટપાતિકા લાભવાળા, શુદ્ધ વિચારવાળા અને સર્વ
દિશાઓમાં ફેલાયેલી કીર્તિવાળા યાઓ. ૪૬

૨૦૬ જગતનાં બે દાંઈ દુઃખ છે તે બધું મારામાં પડે. સર્વ શુભ બોધિસત્ત્વો વડે
જગત સુખી યાઓ. ૫૬

૨૦૭ જગદુઃસૈકમૈવજ્યં સર્વસંપત્સુતાકરમ્ ।

લાભસત્કારસહિતં ચિરંતિષ્ઠતુ શાસનમ્ ॥ ૧૭ ॥

(પરિણામ પરિચ્છેદઃ)

૨૦૭ જગતના દુઃખનું અદ્વિતીય ઔષધ સર્વ સંપત્તિ અને શુખની ખાણ લાભ અને સત્કાર સાથે શાસન લાંબા વખત સુધી રહે. ૫૭

(પરિણામપરિચ્છેદઃ નામનો દશમો પરિચ્છેદઃ)

ચિત્રપરિચય

પુંડા ઉપર આપેલો સ્તંભ પાટણની રાણીવાવમાં હતો; હાલ તો વાવને અહીં મોટા ખાડો છે. આ ખડિત સ્તંભ ઉપરથી રાણીવાવની કાંઈક કલ્પના કરી શકાશે. તે વાવ કણદેવની માતા, બીમદેવ પહેલાની (ઇ. સ. ૧૦૨૨-૬૩) રાણી ઉદયમતીએ બંધાવી હતી એમ કહેવાય છે.—સં.

શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રજ્ઞાનભંડારમાં આવતાં

ચોપાનીઆમાંના પુરાતત્વવિષયક

લેખોની યાદી.

જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયન હિસ્ટ્રી વૉ. ૨, ભા. ૧

૧. સાહજહાનવું ગાદીએ આવવું. લે. બેનિપ્રસાદ

૨. કાંચીના પહોવાની ઉત્પત્તિ અને એમનો અસહી ઇતિહાસ. લે. એસ.

કે. આયંગર

૩. મોગલ દરબારમાં યુરોપી કલા, એક જવાબ. લે. ઇ. બી. હાવેલ

૪. સનઅના ઇમામોનો ઉદય. લે. ડૉ. એ. એસ. ટ્રીટન

વૉ. ૨, ભા. ૨

૧. વેદની શોધ. લે. પ્રો. ઝયેરીઆહ

૨. હિંદ આવવાના માર્ગ વિષેની અગ્રિજોની મતલબની અભિરૂઢિ. લે. પ્રો. એચ. એચ. હૉસ્કીન્સ

૩. મહારાજા રણજીતસીંઘનું લશ્કર. લે. સીતારામ કોહલી

૪. મરાઠાઓ અને અગ્રિજો વચ્ચેની કોલકરારોની બાંજવડે. લે. એચ. જી. રાક્લીસન

૫. ગવર્નર ખૂત (મુંબઈના પહેલા ગવર્નર) લે. વિલીઅમ હૉસ્ટર

૬. ભારતીય ઇતિહાસ માટે વલ્લર્ધ (ડચ) આધારસ્થાનો, ૧૫૬૦ થી ૧૬૫૦. લે. ડબ્લ્યુ. એચ. મોરલેન્ડ

૭. અરબી તત્ત્વજ્ઞાન પર ગાલેનની અસર. લે. રેવ. કેનન ડી લેસીઓ લીઅરી

વૉ. ૨, ભા. ૩

૧. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણવિદ્યા વિષેનું એક પ્રકરણ. લે. રાધાકૃમ્મ સુખોપાધ્યાય

૨. ઔરંગઝેબ આગમની સર વિલીઅમ મોરીસની એલમીગીરી. લે. હરિહરદાસ

૩. જહાહરસાહ પહેલાનું પૂર્વજીવન લે. જહાનાય સરકાર

૪. પ્રેસિડેન્ટ કેમલેનલી (સુરતના મુખ્યાધિકારી) રોજનીસી, ૧૬૩૮-૩૯. લે. વિલીઅમ હૉસ્ટર

૫. ગંગોત્રી યોલ; રાજેન્દ્ર. લે. કૃષ્ણસ્વામી આશ્રમ
૬. એન્ડોનીઓ ડી. આન્ડ્રેડ અને તિબેટની શોધ. લે. ડૉ. એલ. ડી. બારનેટ
૭. દિવાને શુદ્ધતરી પર ઐતિહાસિક વિવેચન. લે. પ્રો. ડી. એસ. મલોત્યાકય

વો. ૩, ભા. ૧

૧. વિશ્વરૂપ. લે. જુલીઅસ બેલ્લી
૨. અયુસેયદના સમયના કેટલાક આરણ કવિઓ લે. ડૉ. આર. એ. નિહાલ્સન
૩. એન્ડ્રોની ડી આન્ડ્રુક્ક. લે. એડમન્ડસન
૪. મદ્રાસ દિનારાનો ઇતિહાસ, ૧૬૮૦-૯૦. લે. જંદુનાથ સરકાર
૫. પૂર્વમાંની ઇંગ્લેન્ડ અને રશિયા વચ્ચેની ઈરિશીય
૬. યોરન હેરિટન્સ અને એના પર આરોપ મુકનારાઓ. લે. પી. ઇ. રોચર્ટસ

ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી. માર્ચ, ૧૯૨૪

૧. સીઝર ડી. ફ્રેડ્રિક અને ગાર્થેરો બલ્લી (૧૬ મા સૈદ્ધામાં હિંદમાં આવેલો રૂબી મુસાદર) લે. પ્રો. નીર્લ શાપેન્ડીઅર
૨. મોતી તથા રૂના વેપારીઓની ગુંથ બોલી. લે. સંર રિચાર્ડ ટેમ્પલ
૩. ઉત્પત્તિવિષયક મત્રો. લે. એ. એમ. હોઝાર્ટ

પૂર્તિ

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતનો ભૌગોલિક શબ્દકોશ. લે. નન્દલાલ દે. વા. ૧૫૨ થી ૧૫૮

હસાટર્સનિર્નેસ ઓફ ધી મીધિક સોસાયટી, જાનેવારી, ૧૯૨૪

૧. હુનિદુગ અને હુલીયુદુગ. લે. રેવ. એફ. શુલ્વિલ્સ
૨. ઇ. સ. ૮૧૦ નું નવું રાષ્ટ્રકુટ તામ્રપત્ર પરંતુ દાનપત્ર. લે. રાવબહાદુર આર. નરસિંહાચાર્ય
૩. ભગવદ્ગીતામાં આવતું ભાવરાત્નરૂપણ લે. પી. કે. ગોડે
૪. પશ્ચિમત પૌરાણિક વાતોનો અભ્યાસ લે. યરચંદ્ર મિત્ર
૫. કાર્તિક સુદ પડવે પાસાળાણ. લે. ડૉ. આર. ચામશાસ્ત્રી
૬. ભારતીય ઇતિહાસના કેટલાક કેલેન્ડર
૭. નન્દીવર્મન બીજાના કોત્તનકુડીવાળા લેખપત્રો. લે. ડી. એન. સુલ્લમશ્લીઅમ
૮. વિજયનગરના દરબારમાં જરુરુટાની અસર. લે. રેવ. એચ. હેરસ

વિશ્વભારતી. વો. ૧, અ. ૪

૧. મહાભારત. લે. ડૉ. એમ. વિન્તરનિલ્સ

૨. પ્રગણી પ્રગળી ઉત્પત્તિ વિષે આડિફેટો પ્રકાશ. લે. પચૌરી બેનરજી
મોડર્ન-રિવ્યુ: ફેબ્રુવારી, ૧૯૨૪

૧. મદ્રાસ કલોટકમાં શિવાળ. લે. પ્રો. જંદુનાથ સરકાર
માર્ચ, ૧૯૨૪

૧. લગભગ ઇ. સ. ૧૭૦૦ નો હિંદુસ્તાનનો રૂબી વેપાર. લે. પી. જી. થોમ

એપ્રિલ, ૧૯૨૪

૧. જમલગઢમાંથી ગાંધારશિલ્પવિદ્યાના નમુના
૨. ઇ. સ. ચોથા સૈકાનું ભારત, ચીનાઇ દૃષ્ટિએ. એન. સી. મહેતા
૩. બંગાળની શિલ્પવિદ્યાનો અભ્યાસ. લે. એ. કે. મૈત્ર.

મે, ૧૯૨૪

૧. ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં છપાયેલું શિવાલયનું પ્રથમ જીવનચરિત્ર. લે. પ્રો. જહાનુજી સરકાર
૨. જુદાકાલીન સામાજિક જીવન. લે. એક્સ

ઇન્ડિયન રિવ્યુ. માર્ચ, ૧૯૨૪

કાલીદાસની ભારતીય રાજ્યવ્યવસ્થાની કથના

રૂપમ્. જાનેવારી, ૧૯૨૪

૧. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાંની સરસ્વતીની એક મૂર્તિ
૨. નગર (ભારતીયઆર્થ) મંદિરોના ચિખરની શરૂઆત. લે. રામપ્રસાદ મંદ
૩. ભારતીય જાવાશર્ષ (ઇન્ડો જાવાનિઝ) કલાની ઉત્પત્તિ વિષે અનુમાનાશય, લે. એફ. ડી. કે. જોરજ
૪. હુમાયુનું ચિત્ર
૫. જે જૈન મૂર્તિઓ વિશે નોંધો. લે. હબ્બુ. એસ. હડવે

નોંધો

૧. ભારતીય જાવાશર્ષ કલા. સ્વેત તારા ગાંધાર બોધિસત્વ. મીરચંદ, એક મહાન મોગલ ચિત્રકાર. બહાદુરશાહનું એક ચિત્ર

નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા. ભા. ૪, અં. ૪

- ૧ પ્રભાસ પાટજીના યાદવજીમના સં. ૧૪૪૨વાળા ચિલાલેખની સમીક્ષા
૨. ભૂપણ અને મતિરામ લે. પં બગીચપ્રસાદ દોશિત

ચિત્રમય જગત (મરાઠી). જાનેવારી, ૧૯૨૪

ગોત્ર પ્રવરતો ઐતિહાસિક વિચાર. લે. કૃષ્ણદાસી જુલે

કૃષ્ણદાસી, ૧૯૨૪

ગોત્ર પ્રવરતો ઐતિહાસિક વિચાર. લે. કૃષ્ણદાસી જુલે

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર. ઑક્ટોબર, ૧૯૨૩

રાહપત્ની સાવત્રીજ્ઞાઈ. લે. વાસુદેવ વિષ્ણુ જોશી

હીસેમ્બર, ૧૯૨૩

નાના શિવાલયનું મંચકારોદય. લે. યશવંત રામરામ ગુપ્તે

જાનેવારી, ૧૯૨૪

રાહપત્નીની ચિકિત્સા લે. વાસુદેવ વિષ્ણુ જોશી

ફેબ્રુવારી, ૧૯૨૪

ગરાકાશાહીમાં તોડાનેડું રાજકરણ. લે. ગોવિંદ. સદાશીવ સરદેસાઈ.

માર્ચ, ૧૯૨૪

યુધિષ્ઠિરસહ અને તેનો આરંભ. લે. કેશવ લક્ષ્મણ દરેતરી

એપ્રિલ, ૧૯૨૪

૧. ભારતીય તત્વજ્ઞાનમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનો ફાળો લે. દાણ નાંગેશ આપ્ટે

૨. પેરવાઈમાં શિક્ષણ

૩. શિવાજી મહારાજની સાક્ષરતા લે. આખા આદેશકર

ભારતવર્ષ. ચૈત્ર ૧૩૩૦ (બંગાળી સંવત)

મહાકવિ કલિદાસ શું બંગાળી હતા? લે. સતીશચંદ્ર રાય

ગુજરાત. ચૈત્ર, ૧૯૮૦

પ્રાચીન જુનાગઢ હિંદુ ગિરિનગર. લે. હરિલાલ મોદવજી ભટ્ટ

પ્રેક્ષિત્રકાશ. એપ્રિલ, ૧૯૨૪

ગિર્વાણ કવિ જયદેવના સત્કર્તા. લે. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

યુગધર્મ. ચૈત્ર, ૧૯૮૦

૧. 'નાસિકપંચવટી' ક્યાં આવી? લે. હનુમન્તરાવ ભીડે

૨. ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા લે. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીરકળકર

— સુ. પુ. ખારોટ :

(ગાંધીજીના સંસ્કૃત)

સાબાર સ્વીકાર

છવનકા સુદય્ય	નવજીવન પ્રકાશન મંદિર	૮-૧૨-૦
શ્રી. હરિભાઈ ઉપાધ્યાય		
શરતજીભાઈ ત્રણ વર્નાઓ	"	૧-૪-૦
શ્રી. મદાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ		
આશ્રમભગવાનવલિ	"	૦-૬-૦
મોટી બહેન	"	૦-૮-૦
શ્રી. ગિજુભાઈ તથા જુગતરામ		
અચલાયતન (રવિન્દ્રનાથ કૃત)	"	૦-૧૦-૦
શ્રી. ગિરધારી કૃપલાની		
દિંદેશરાજ્ય	"	૨-૮-૦
લે. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી		
કાલેલકરના લેખો	"	૩-૦-૦
સદગતનંદ સ્વામી	"	૦-૧૧-૦
શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા		
વિરાજવલુ	"	૦-૧૦-૦
શરત ખાણુ		
પાકસંચય	જૂજરાત-વિદ્યાપીઠ	૦-૧૩-૦
નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરીખ		
આલ્મ માટી (નાની)	"	
જુગતરામ તથા ગિજુભાઈ		
ગોડિંગ પ્રેમ ઇન્ડિયન પ્રેસ	"	૧-૮-૦
બી. છ. કાકોર તથા કે. વી. સીપાલીમજાની		
દિંદો રાષ્ટ્રીય ખર્ચ	"	૦-૮-૦
પુરાણ તલકરની શાલ		
દિંદો તત્તારીખ-તુર્ક અને પકાલુ	"	૦-૧૦-૦
નાજુકલાલ નંદલાલ ચૌહાની		
જૂજરાતી પહેલી ચોપડી	"	૦-૪-૦
છોટાલાલ બા. પુરાણી		
સિદ્ધિ રાજનંદ અને આપણી મદાસબા	"	૦-૧૦-૦
ચરોતર એડ્યુકેશન મોસાઈટી		
વ્યાપારી ભૂગોળ બા. ૧	"	૨-૮-૦
અ. ચંદુલાલ બ. દલાલ		
વિચારામૃતસારસંમદ	ગૃ. વિદ્યાપીઠદ્વારા	૦-૧-૦-૦
જમચંદ્રસુરિ		

તંદુલ વૈચારિક	"	૧-૮-૦
પ્રત્યક્ષધર	"	
કૌશલ્ય અર્થશાસ્ત્ર	"	૧-૪-૦
ગ્રા. પ્રાણનાથ વિદ્યાર્થીકાર	"	
જૈનદર્શન	"	
આત્મારામજી	"	
આખ્યાનસાહિત્યસંગ્રહ ભાગ ૨, ૩	"	૫-૦-૦
મુનિશ્રી વિનયવિજયજી	"	
જૈન શ્લોકાંબરીય જૈનમંથ આદ્યક	"	૧-૮-૦
જૈનદર્શન	"	
મુનિશ્રી -વાલવિજયજી	"	
સંસ્કૃત શુદ્ધિઝમ	"	
નરીમાન	"	
કર્ણસિ ગુજરાતી સમાનાં દસ્તાવિખિન	"	
પુસ્તકોની નામાવલિ	"	
કેળવણીના અખ્યતર	દિદિયામર્મિ વિદ્યાર્થીબંધન	
મુંદર ખેટ	"	
બાલવાની ભાગ ૩	"	૦-૧૦-૦
ગિજુભાઈ	"	
વાતાં કહેનારને	"	
ગિજુભાઈ	"	
કેટલાએક રતેત્રિ	"	
નૃસિંહપ્રસાદ ડા. કમ્પ	"	
દેસામમાનસદોષદર્શન	"	૦-૧૦-૦
ગિરમગકર બધેકા	"	
તથાગત	"	૦-૪-૬
દ. દ. દિવેદી	"	
છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો હેવાલ ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સોસાયટી	"	
ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગમૂલક સર્વોત્તમ	"	૩-૦-૦
કૃષ્ણલાલભાઈ અવેરી	"	
ગુલજીવનની સુંદરતા	"	૧-૮-૦
કેશવપ્રસાદ દેસાઈ	"	
નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન	"	૦-૪-૦
હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	"	
જૈનદર્શન	મનમુખલાલ ચલ્લ મહેતા	૦-૮-૦
પં. ખેચનદાસ	"	૨-૦-૦

सिंहूर प्रकर	भावन्य दामिण्य शाह	०-५-०
मुपासनाद यरितम् भा. १, २, ३	निनविनयण	
पाठ्य-सद-मदापुत्रो भांड १, २.	दीरालाल अमृतलाल शाह	१-०-०
पुं. दरगाविंददास त्रि. शेठ		
मेनो पांड ?	सादिल प्रकाशक कंपनी	३-०-०
कनैयालाल भा. मुनशी		
पुनंदर पराजय	"	०-१२-०
कनैयालाल भा. मुनशी		
सत्याग्रह (गांधी शिक्षण भाग १)	नगीनदास अमृतलाल	०-५-०
श्रमाभूतम्	आमोदय समिति	
मुनिधर्मविक्रय		
"	अ. रामचंद्र भ. आयवले	
कलकत्ता ऐडिजमिशन लिस्ट ओफ	पुरषुयंद नदार	०-४-०
दिरटोरिकल ऐडिजमिशन		
ऐड पुराणी मुनिनी जमी	पुंनलाल गोरधनदास	
द्वपतसार	गुजरात साहित्यसभा	०-६-०
नरहरि दारकादास परीअ		
कल्पवृक्षगनिशीय भुत्राणि		
वाहदर शुक्तिंग	लैन सादिल संशोधक समिति	
धर्मगीतांशुलि	लैन श्वेतांबर आनंदवर्धक मंडल	
न्यायविक्रयण		
चीसगी मदीनी गुलाबी	नवयुग प्रकाशन मंदिर	०-६-०
लीओ टोस्टोय		
शेठ के सपदान	मोदमोदय	०-६-०
गोपाण्य ओषवण		
नेनेतर दृष्टिऐ लैन	अमरविक्रयण	१-०-०
अमरविक्रयण मदारान		
लाला लणपतराय और नेनधर्म	आत्मानंद लैन टेक्स	०-२-०
हंसराज	सोसाइटी	
लैन धर्मका अदिंसा तरव	"	०-३-०
मुनि निनविनय		
रतनचंदण मदारानो करेलां अवधानो	नगीनदास तथा भाणिकलाल	
मगनलाल मोतीचंद शाह		
तरंगवती	केशवलाल प्रेमचंद मोदी	०-१२-०
अनु. नरसिंहभाह छ. पटेल		

વિષયાનુક્રમ

૧ છુદ્ધચરિત્ર લેખમાળા		૫.
૩ બોધિસત્ત્વની તપશ્ચર્યા	અ. ધર્માનંદ કોસરગી	૨૪૧
૨ કુટુંબનું મૂળ	શ્રી. દરિદર પ્રા. બટ	૨૫૮
૩ નાવનીતક	શ્રી દુર્ગાશંકર કે. ગ્રાસ્ત્રી	૨૭૪
૪ હિંદુસ્તાનનો પુરાતની શોધ	મર્ફુમ ડૉ. બગવાનલાલ હેંદુ	૨૮૯
૫ પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો (૨)	શ્રી. ચુનીલાલ પુ. બારોટ	૨૯૭
૬ ચૂડાસમા રાજ્યઓના શિક્ષાલેખો અને તેઓની વંશાવળિ	શ્રી. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ દિસાજીકર	૩૦૨
૭ પ્લેટોનો આદર્શ સમાજ	શ્રી. પ્રાણાનંદ વિશ્વનાથ પાડક	૩૦૭
૮ સ્વાધ્યાય (બોધિચર્યાવતાર)		૩૨૬
૯ પુરાતત્ત્વ વિષયક લેખોની યાદી		૩૫૭
૧૦ સાબર સ્ત્રીકાર		૩૬૧

બ હા ૨ પ હી સુ કી છે

અમિષાનપ્પદીપિકા ગ્રા. મુનિ. જિનવિજય કિં. ડા. ૫-૦-૦ પ્રસિદ્ધ
અમરકોશની હળનો પાલીનો કોશ. પાલીના અભ્યાસને માટે આવશ્યક.

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગૂઝરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકના કૃપયોગ માટે એક સાફ પુસ્તકાલય બનાવવું, જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહિત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગૂઝરાતી, દ્રાવડી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલગબધ-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ મંથોદ્ધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કસવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂઝરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય મંથંધી સદાયના આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્યાર્થીને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય મંથંધી સત્તાદ અને સદાયના આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રમુખગ્રંથમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી	—આચાર્ય
(૨) અચાર્યક રામચંદ બળવંત આઠવલે	
(૩) અચાર્યક ધર્માનંદ કોસમખી	
(૪) પંડિત મુખલાલજી	
(૫) અ. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	
(૬) અચાર્યક રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ
(૭) રસિકલાલ હોટાલાલ પરીખ	

લેખકોને સૂચના

૧. 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લેખો લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ટેકાણું લેખ સાથે મોકલવું.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩', '૪' આદિ ક્રમાંકમાં ગોઠવવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાખંદ ધનાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવશે તપ તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેના લેખક જવાબદાર રહેશે.

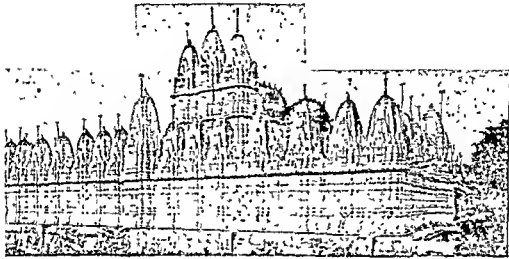
मुद्रितस्थानः आदित्यमुद्रितालय, रायभंडारी-अमदावा.

मुद्रकः भालुचन विमनाय पाठक.

સત્ય પરં ધીમહિ

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

(ત્રૈમાસિક)

[પૃ ૨ જી.]

આપાઠ, એવત ૧૯૮૦

[અંક ૪ થી.

વિષયાનુક્રમ

તાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનાદિ ત્રણ નાટકોનો કર્તા	શ્રી. ડોલરરાય માંકડ	૩૬૫
ભૂમિલિખનની એક ઉપપત્તિ અને મદાભારતકાળ	શ્રી. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ	૩૯૫
મુદ્ગલ્યનિરૂપણના, લેખાંક ૪. તત્ત્વમોધનો માર્ગ	અ. ધર્માનંદ કોસંથી	૩૯૮
સ્તલિખિત પુસ્તકોમાં અવિલાયક રાજાઓના મંચનો	શ્રી. દત્તાત્રેય આ. ડીરકળકર	૪૧૧
રેફરન્સાદિ ભાષાના વ્યાકરણાદિ કેટલાક પ્રધાન ગ્રંથોની એક ટુંકી યાદી	મુનિ જિનવિજય	૪૧૮
દેહસ્થાનનો પુરાતન શોધ	ડૉ. ભગવાનલાલ દેવજી	૪૨૯
મહેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદના વર્ણનો. (૩)	શ્રી. સુનીલાલ પુ. ખારોટ	૪૩૮
તાંચાણ ...	...	૪૪૪
કુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી ...	...	૪૬૯
નાભાર સ્વીકાર ...	...	૪૭૪
ચેત્રપતિય ...	...	૪૭૫
વેદાંતિ ...	...	૪૭૬

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

૧૯૮૦ વર્ષાનુક્રમ ૩. ૫, પોસ્ટલ આક્ર આના. છુટક નંબરની કિંમત રૂ. ૧-૮-૦૦ પોસ્ટલ જીડું.

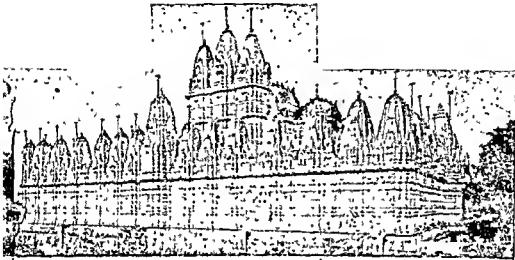

સત્યં પરં ધીમહિ

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૨૦૦૭.]

આપાદ, શંખત ૧૯૮૦

[એક ૪ થો.

વિષયાનુક્રમ

૧ ખાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનાદિ ત્રણ નાટકોનો કર્તા	શ્રી. ડોલરરાય માંકડ	૩૬૫
૨ સમર્પિતમળુની એક હિપપતિ અને મહાભારતકાળ	શ્રી. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ	૩૬૫
૩ બુદ્ધચિન્ત્રલેખમાળા, લેખાંક ૪. તત્ત્વભોધનો માર્ગ	અ. ધર્મોનંદ કોસ્તંબી	૩૬૮
૪ હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવેલા ચોલુક્ય રાજઓના સંવતો	શ્રી. દત્તાત્રેય બા. હીરદગ્ધર	૪૧૧
૫ સંસ્કૃતનાદિ ભાષાના વ્યાકરણનાદિ કેટલાક પ્રધાન ગ્રંથોની એક ટુંકી યાદી	મુનિ જિનવિજય	૪૧૮
૬ હિંદુસ્તાનનો પુરાતની શોધ	ડૉ. જગવાનલાલ મિશ્ર	૪૨૯
૭ પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો. (૩)	શ્રી. સુનીલાલ પ્ર. ખારે	૪૩૮
૮ સ્વાખ્યાય ...	...	૪૪૪
૯ પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી ...	...	૪૬૯
૧૦ સાબર સ્વીકાર ...	...	૪૭૩
૧૧ ચિત્રપરિચય ...	...	૪૭૫
૧૨ વિજ્ઞાપિ ...	...	૪૭૬

સંપાદક અને પ્રકાશક: રશ્મિકલાલ હોદાલાલ પરીખ.

સૂત્રસાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫, પોસ્ટેજ

છેલ્લું નકલની કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ ભરે.

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિન્દુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને પશ્ચિમી પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પદો આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને દ્રુતનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકના ઉપયોગ માટે એક સારું પુસ્તકાલયનાયવું, જેની ઝાંઝ પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આગ મુદ્દીમાં પ્રકટ થયેલું સાહિત્ય મંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગૂજરાતી, ફારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓના લખાવટા અલબ્ધ-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ મંદિરોપિત-મુદ્રિત પ્રકટ કરવા-કરવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્ય ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની મંદિરોપિત સહાયતા સદાપતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય મંદિરોપિત સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રમુખસમિતિ—

(૧) મુનિ જિતવિજયજી	—આચાર્ય
(૨) અ. રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે	
(૩) પંડિત મુખલાલજી	
(૪) અ. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	
(૫) અ. રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ
(૬) અ. રસિકલાલ હોટાલાલ પરીખ	

લેખકોને સૂચના

૧. 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં, લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' ઇત્યાદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટલ સાથેના લેખને નાપમંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગરવલે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

[પુસ્તક ૨ જી]

આપાઠ

[અંક ૪ થી]

પાંચાલોપસન્નાખ્યાનાદિ ત્રણ નાટકોનો કર્તા

[લે. શ્રી. યાસરરાય રંગીલદાસ માંડલ]

૧

ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨માં જ્યારે આ નાટકો પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયાં ત્યારે તેના કર્તા તરીકે પ્રેમાનંદ કવિતું નામ પણ સાથે જ બહાર આવ્યું હતું. છતાં નાટકોની જાણ, શેક્ષી વગેરે પ્રકારોને પ્રેમાનંદ કરતાં જુદાનાં જ લાગતાં અને સહુ પોતપોતાની રીતે તેના જવાબ આપના. પણ આ બધી વાતો તો જાણે કે ભૂગર્ભમાં થતી.

આ સંબંધી પહેલું વિવેચન બહાર પાડનાર રા. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૯૦૬માં ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં, બધાને પહેલાં તો ચમકાવે એવા 'પ્રેમાનંદનાં નાટક' વિષેના પોતાના નિબંધ રજૂ કર્યો. તેમણે કહ્યું હતું કે નાટકો પ્રેમાનંદનાં હોવાનો સંભવ નથી, અને એની પુષ્ટિ માટે ઘણી મજમૂઆ અને સંસ્કૃત દલીલો કરી હતી. છતાં તેને જવાબ દેવાને પ્રયત્નો ન થયા એમ તો નહિ. પહેલાં તો તેમને ચોથી 'શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'માં રા. રા. અંબાઈદાસ દામોદાસ પરેડે જવાબ આપ્યો. પણ બધા જોષ શકે તેમ છે કે જવાબ ખાસ સંતોષકારક તો નહોતો જ. પછી છૂટકે 'વસન્ત'માં રા. 'શ' એ. પણ રા. નરસિંહરાવને જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમની દલીલો પણ રા. નરસિંહરાવની દલીલોને જડમૂળથી ઉખેરી નાખવાને બસ તો નહોતી જ. અને પાછું, આ બન્નેને રા. નરસિંહરાવે 'વસન્ત'માં જ 'પ્રેમાનંદનાં નાટકના પક્ષકારો' નામનો લેખ લખી, જવાબ આપી દીધો હતો. આથી નાટકના કર્તા વિષે જેની સ્થિતિ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ પછી હતી તેવી જ લગભગ રહી અને બધાનો એકમત પણ ન થયો. અને હમણાં તો આ ચર્ચા સાવ બૂલાઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે.

આ લેખમાં હું આ વિષયને, તેના ઉપર ચડેલી ધૂળ ખખેરીને, હાથમાં લેવા ધાર્યું હતું. અને આ વિષયમાં કંઈક નવું જ કહેવા માગ્યું હતું. પણ મારે જે કહેવું છે તેમાં પણ મારે રા. નરસિંહરાવની દલીલોનો જવાબ તો આપવો પડે તેમ છે એટલે પહેલાં હું તે કરીશ અને પછી મારી વાત મૂકીશ.

રંગમૂભિના અસ્તિત્વ સિવાય નાટકોનું અસ્તિત્વ ન સંભવે, એમ રા. નરસિંહરાવે તે વખતે કહેલું અને તે માટે પ્રેમાનંદના વળતરમાં આપ્યારના જેવી રંગમૂભિ હતી

કે નહિ તે વિશે પણ ચર્ચા કરેલી. પરંતુ રંગશૂભિના અસ્તિત્વ વગર પણ પ્રેમાનન્દના જન્માનામાં નાટકો લખી શકાય. આ ત્રણે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની જ શૈલીનાં છે અને તેની સાથે ઘણી રીતે સરખાવી શકાય તેમ છે. કોઈએ આપું સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય સંભાળથી વાંચ્યું હોય તો તે નાટકો બજવાતાં જોયા વગર પણ આવાં નાટક લખી શકે. જન્મથી જ કોઈ માણસને એવી જગ્યાએ રાખવામાં આવે કે તે બદારની દુનિયામાં થું થાય છે તે જરા પણ જાણી ન શકે, પરંતુ તેને જોઈએ તેવી ચોપડીઓ વાંચવા મળતી હોય અને તેણે સંસ્કૃત નાટકો વાંચ્યાં હોય, વળી કંઈક કુશાગ્ર બુદ્ધિનો હોય એટલે પોતે વિચાર પણ કરી શકેતા હોય-એવો માણસ જો એ નાટકોનું અનુકરણ કરી તેવું નાટક પોતાની ભાષામાં લખવા કુચ્છે તો ન જ લખી શકે એમ કાંઈ નથી. વિક્રમ સંવત્ ૧૮૭૫ અદારમા સૈદામાં નાટકો બજવાતાં નહિ એમ આપણે કજીલ, કરીએ તોપણ આ નાટકોના કર્તાએ કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેનાં નાટકો વાંચ્યાં હોય એમ જણાય છે,^૧ ત્યારે એ માણસે સંસ્કૃત નાટકો વાંચી, વિચારી, પોતાના ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમને લીધે,^૨ તેમ જ ખીજા ભાષાઓને નીચું જોવાવવા, ગુજરાતીમાં નાટકો લખવાં ધારી લખ્યાં હોય તો ન બને એવું તો નથી જ. નાટકની શૈલીથી તેમ જ જુસ્સાથી તો પ્રેમાનન્દના સંમથના પડિતો જાણીતા હતા જ એમ માનવાને કારણ મળે છે.^૩ વળી ખાસ ખાત્રીલાયક સાબીતી નથી છતાં પ્રેમાનન્દ, વલ્લભ, અને દયારામે નાટકો લખ્યાં છે એવું કહેવાય તો છે જ અને જે લોકો એમ કહેતા હોય. તેમના ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાને આપણી પાસે પૂરતાં કારણો નથી. પણ ખાસ તો સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યને વાંચીને, નાટકો બજવાતાં જોયા સિવાય પણ કોઈ પ્રતિભાશાળી યુવક, એવું અનુકરણ કરીને ધારે તો અદારમા સૈદામાં પણ નાટકો લખી શકે એમ મને લાગે છે; અને એટલા માટે જ આ ત્રણે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની સાથે કેવાં મળતાં આવે. છે તે બતાવવાનો હું ચત્ત કરું છું. વળી જૈન સાહિત્યકારો તો સંસ્કૃતમાં નાટકો ઘણે મોડે સુધી લખતા.

“તપત્યાખ્યાન” માં વાંચની જે વાત છે એ આગળ બતાવી-મારે ખીજું અનુમાન કરવું છે એટલે એ પ્રસંગ હમણાં મૂકી દઈ છું. બાકીનું આપું નાટક ભાસનાં સ્વપ્રવાસવદ્વત્તમ, * કાલિદાસનાં મારલચિકાગ્નિમિષમ્, તથા શ્રી હર્ષની રત્નાવલીના-ટિકા ઉપરથી જ લખાણું હોય એમ લાગે છે. પ્રધાન યુગ્મેણની રાજ્ય ચલાવવાની પદ્ધતિનું વર્ણન, કાલિદાસના શાકુન્તલમ્માંના તેવા પ્રસંગનું જ અનુકરણ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. તેમ જ છેલ્લે સુદાયનાના દીકરાની વાત છે તે વાંચીને તો બધાને સર્વદમન યાદ આવે. જ. એટલું ખરૂં કે દેશ, કાળ અને કર્તારી બુદ્ધિ પ્રમાણે છાકરા ઉપર જુદા જ

૧. જુઓ સર્લ્સ પૃ. ૧૨.

૨. ‘આંતે લલિત’વાળું સંગીત અને ભરતવાક્યો વાંચવાથી જ આંની ખાત્રી થશે.

૩. નાટકોના કર્તાનાં નામ મળે છે એટલા ઉપરથી.

* ભાસનાં નાટકોની પ્રતો અદારમા સૈદામાં ગુજરાતમાં હયાત હોય એમ જણાવું નથી. સં.

૪. જુઓ આગળ.

સંસ્કારો પડેલા દેખાય છે, અને સર્વદમનની આગળ આ 'કુમાર કોઇ હલકા વર્ણુના' છોકરા જેવો લાગે છે.^૫

અને આમ જ્યારે એક માણસ એક નાટક લખી શક્યો એટલે બીજું નાટક પણ લખી શકે, અને તેમાં પોતાના ધર્મ પણ કંઈક ઉમેરી શકે. "સત્યભામારોપદર્શિકાખ્યાન" ની અંદરનું આંતરનાટક તો આખેહુજ ઉત્તરરામચરિતમાંના આંતર નાટકનું જ અનુકરણ છે. "પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન" માં બીમ અને હનુમાનના મેળાપના વર્ણનમાં તો શબ્દો પણ મહાભારતમાંથી લીધા છે. અને "સત્યભામારોપદર્શિકાખ્યાન" માં ચિત્રપટની વાત છે તે તો સંસ્કૃત નાટકના અભ્યાસીઓને નવી નહિ જ લાગે.

આમ છતાં, કદાચ, સંસ્કૃત નાટકના પ્રારંભકાળ માટે એમ કહી શકાય કે રંગભૂમિની કે અભિનયકળાની આવડ્યકતા તેને માટે છે; પણ ગુજરાતી માટે આવી જરૂર લાગતી નથી. એક પ્રજામાં નાટ્યસાહિત્ય પહેલીજ વખત જાણુ થવામાં અભિનય વગેરેની જરૂર ખરી; પરંતુ જેમ ગ્રીક અને સંસ્કૃત ભાષાઓ તોખી હતી તેમ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષા માટે નથી. રંગભૂમિ અને અભિનયકળા, એક દેશમાં, એક વખત દાખલ થઈ ગયાં અને તેને અનુસરી નાટકો લખાઈ ગયાં અને એમ નાટ્યસાહિત્ય ચાલુ થઈ ગયું પછી કદાચ તે લલિત કળાઓ દેશમાંથી તબ્બ અદ્યય થઈ જાય તોપણ નાટકો લખવાનું તો ચાલુ રહે જ. એટલું ખરું કે આમ નાટકો લખાતાં જ હોય તો રંગભૂમિ પણ હોય; પણ અદ્યારમાં સૈકામાં કદાચ કોઇ સ્વતંત્ર પુરુષે ગુજરાતીમાં નાટક લખવાનું યોગ્ય ધારી લખ્યાં હોય અને પછી તેને કોઇ અનુસર્યું ન હોય તો તે ન ભજવાય એમ પણ અને.

નાટકોમાં રંગભૂમિ કપ્પી છે અને રંગભૂમિ હોય એવી રીતે નાટકો લખાયાં છે એમ પ્રકાશકોને લાગતું હોય તો બલે; જાણી મને તો "શ્રીદામો દનકપ્રાસાદ નિરૂપિતો પ્રવેશ કરે છે" વગેરે ભજવનાર પાત્રો માટેની સ્થનાઓ પણ, નાટક ભજવાતું જોયા વગર પણ, સંસ્કૃત નાટકોમાંની તેવી સ્થનાઓ ઉપરથી મૂકી શકાય એમ લાગે છે; જો ઉપરનાં વાક્ય ઉપરથી હાથનાં જેવાં ચિત્રપટની જરૂર જણાતી હોય તો નીચેનાં ફક્કરામાં પણ તેવી જ જરૂર જણાશે.

રામઃ—કિ નામ દળ્લકેયમ્ (સર્વતોડલ્લોકય) હા કયમ્

સ્તિગ્ધદયામા કયચિદ્વરતો મીપળામીગરુક્ષાઃ

સ્થાને સ્થાને મુખરકકુમ્ભો મ્હાંકૃતૈર્નિર્દેશાણામ્ ।

પતે તીર્થાશ્રમગિરિસરિદ્રૈત્તેકાન્તારમિથ્યાઃ

સંદશ્યન્તે પરિચિત્તમુષો દળ્લકારણ્યભાગાઃ ॥ ૧૪ ॥

ઉત્તરરામચરિતમ્ । ક્ષિત્તીયાંકઃ ।

આમાં (સર્વતોડલ્લોકય) એ ભજવનાર પાત્ર માટેની સ્થના (stage direction) છે, અને શ્લોકમાંના સંદશ્યન્તે શબ્દ ઉપરથી તો એમ સ્પષ્ટ છે કે રામે રંગભૂમિ ઉપર જ આ દેખાવો જોયા હતા. ભવભૂતિના વખતમાં રંગભૂમિની આ સ્થિતિ હતી—

૫. થોડાં વખત પહેલાં 'સાહિત્ય' માં આવેલી આ 'પ્રશ્નની એથીમાં' હું ઉતરવા માગતો નથી.

૬. જુઓ શ. નરસિંહગ્રવનો 'કવિ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો' નો નિબંધ પૃ. ૧૨.

પણ તેનાં અન્વેષણની વાત હું નથી કરતો. એટલે ભવભૂતિનું આખું નાટક યાંચી, વાંચનાર અદ્વારમા સૈદ્ધાંતમાં તો શું પણ ગમે તે સૈદ્ધાંતમાં તેવું લખી શકે.

‘સત્યભામારોપદર્શિઠાખ્યાન’ માંના “નાટકી લોકો નાટક કરતા હતા તેને દેવીની સખીએ પકડી આપ્યા.” એ વાક્યથી પણ રંગભૂમિ હતી એવું સિદ્ધ થતું જ નથી. એટલું ખરું કે કર્તા એમ ધારે છે કે આ નાટક ક્યાંક ભજવાય એવું છે. પણ પોતે લંબેણું નાટક ભજવાય એવું છે એમ ધારવામાં કાંઈ રંગભૂમિની જરૂર નથી જ. આમ આ નાટકમાં ક્યાંય એવું નથી લાગતું કે જેથી કર્તાએ ભજવાતાં નાટક, જોયાં હોવાં જોઈએ એવું માનવાની આપણને જરૂર પડે.

૭ નાટકમાંની આહોરી અને રાક્ષસી બેંકીઓ પ્રાકૃતના દરેક નિયમ પળાઈને તો તે નથી ધડાઈ પણ અમુક સંખેદા એવા છે કે લખનારને પ્રાકૃતનું જ્ઞાન હોય એમ તેણે હેમાચાર્યના પ્રાકૃતપ્રકાશની વાત કરી છે તેના ઉપરથી જણાય છે. આ નામનો ગ્રંથ આપણને અત્યારે જરૂરો નથી એ ખરું પણ જસોદ વર્ષ પર તે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ હોય પણ ખરો. આમ ન હોય તોપણ જૈન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયા પછી એક વાત તો પ્રકાશમાં આવી છે કે જૈન મુનિઓ ઘણે મેરો મુધી-એટલે કે વિક્રમના એગણીસમા સૈદ્ધ મુધી અને કાક તો હજી પણ-પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે અમુક રૂપો કરતા અને વાપરતા. નાટકનો કર્તા અદ્વારમા સૈદ્ધાંતો હોય અને જૈનની સાથે તેને યોડો ઘણો સહવાસ હોય તોપણ તે આમ લખી શકે.

નાટકોમાં ૧૦ શુદ્ધ છંદો છે તે ક્યાંથી-તેના વિષે વર્ણનનું ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ માંનું વાક્ય આધાર તરીકે મૂકી શકાય તેમ છે.

છંદ ગ્રેમ કેરા ધણા, પદમાં તો રોની મણા;

હલા ને ચોપાઈ ધણી, સાખજંધ જોઈએ;

આમાં એક વાત છે કે ગ્રેમાનંદે છંદ વાપર્યા હોય એવાં કાવ્યો આપણને મળ્યાં નથી એટલે આ વાત કેમ સંભવે ? પણ આપણા કરતાં વધુમને વધારે ખબર હોય એ એક દલીલ છે. ૧૧

૧૨ વજવાસી અને બંગવાસી ઉપદ્રાસ કરે છે તેમ જ ગુર્જરદેશ આખ્યાન, ભજવવાને યોગ્ય નથી-એ વાક્યોમાં પણ વિચારવા જેવું છે. આ વાક્ય ઉપરથી બંગાળી વગેરે ભાષામાં નાટક હતાં જ એવું અનુમાન નથી નીકળતું. તેઓના ઉપદ્રાસનું કારણ આ પણ હોઈ શકે કે ગુજરાતી એવી ખરાબ છે કે તેમાં નાટકો ન, ભજવાય. આથી એમ અનુમાન ન થાય કે ખીજી ભાષામાં સારાં નાટકો છે એમ તેઓ કહેતા હોય; પરંતુ એટલું જ અનુમાન થઈ શકે કે

૭. આ વિષેની ચર્ચા માટે જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ. પૃ. ૨૦.

* હેમાચાર્યે ‘પ્રાકૃતપ્રકાશ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો હોય એમ જાણવામાં નથી. વરસચિના પ્રાકૃત મૂલો ઉપર ભામહી લખેલી વૃત્તિ ‘પ્રાકૃત પ્રકાશ’ કહેવાય છે. સં.

૮. જૈન રાસાઓ જોવાથી આ વાત તરત સમજાશે.

૯. સામળ ઉપર તો જૈન અક્ષર દેખાય છે.

૧૦. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ. પૃ. ૨૧.

૧૧. વધારે વિવેચન માટે આગળ જુઓ.

૧૨ જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ પૃ. ૩૬.

નાટકો હોય તોપણ તેમનો દેશ નાટકો બજવવાને લાયક છે જ્યારે ગુજરાત નથી. પ્રથમ નાટક છે કે નહિ તેનો નથી પણ દેશ નાટક બજવવા યોગ્ય છે કે નહિ તે છે. દેશ રસિક નથી અથવા તો ભાષા જ ભાવ પ્રદર્શિત કરવા લાયક નથી અથવા તેમાં એટલો ગુસ્સો નથી એવો, પણ અર્થ હોય શકે.

‘તપત્યાખ્યાન’ની^{૧૩} અશ્લીલ શૃંગારચેટાઓ માટે તો એક જવાબ એ છે કે, બવાઈ વગેરેમાં અશ્લીલ દોષો દેવા હોય છે એ પ્રસિદ્ધ છે અને આની છાપ આમ આકર્ષકરી રીતે નાટકો ઉપર પડી હોય. બાકી પ્રેમાનન્દમાં આવી ચેટાઓ બીજે નથી મળતી એમ તો મને પણ લાગે છે.^{૧૪}

હવે રા. નરસિંહરાવે અમુક કહેવતો અંગ્રેજી ઉપરથી જ આવી છે એમ જે કહ્યું છે,^{૧૫} તેને માટે ચોક્કસ લખું.

વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય.

આની સાથે—(ટાઇમ સીમ્સ લૉંગ ટુ ધોઝ ધેટ ઉવેપ્સટ) ‘Time seems long to those that wait’—એ, વાક્ય સરખાવવા જેવું છે ખરું પણ તેનાથી પણ વધારે તો નીચેનું આંગ્રેજી જસો વર્ષે પર લખાયેલું વક્ષબના ‘યક્ષપ્રજ્ઞોત્તર’માંનું વાક્ય સરખાવવા જેવું છે,
“વાટ જોઇ ખેરી રહે તેને લાગે કાળ મોટો.”

યક્ષપ્રજ્ઞોત્તર—પાનું ૧૨૦

આમાં જોવામાં આવશે કે અંગ્રેજી વાક્ય સાથે પહેલા વાક્યનું જેટલું સામ્ય છે તેથી પણ વધારે ખીન્નનું છે. એટલે જો નાટકનો કર્તા પ્રેમાનન્દના સમયનો ન હોય તો યક્ષપ્રજ્ઞોત્તરનો પણ ન હોય. પણ આ તો મનાય તેમ નથી જ. આમ આ બે વાક્યો અંગ્રેજીમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર રીતે ઉદભવ્યાં એમ માન્યું કે પછી ‘એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે’ એ વાક્ય (ટુ કીલ ટુ બર્ડ્ઝ વીથ વન સ્ટોન) ‘To kill two birds with one stone’ એ વાક્યના જ્ઞાન પછી જ ગુજરાતીમાં આવે એવો આગ્રહ નહિ રહે. વળી શિકાર ઉપરથી આવેલું ત્યાં પણ કહેવતો ન ઉપજતી એમ તો નથી જ.

કોકિલા ઉપર બાજ.—યક્ષ. પૃ. ૫૮

આ કહેવત શિકાર ઉપરથી જ આવી હશે એમ દરેક સમજશે.

હવે અમુક શબ્દો કે જે પ્રાચીન કવિમાં અરથાને ગણાય તેમ જ અર્વાચીન સમયમાં જ ઉપયોગમાં આવતા થયા છે એમ રા. નરસિંહરાવ કહે છે^{૧૫} તે માટે પ્રાચીન કવિમાંથી જે દહાન્ત મળે છે તે નીચે લખું છું.

(૧) શપથ.

તુષ્ટા બપ તૂડી મારી શપથ છે દેવના—યક્ષ. પૃ. ૨૫૦

શપથ ખાઈ હું આજ બાપુ છું—યક્ષ. પૃ. ૨૧૨.

(૨) તૈયાર.

વાર વધુ કરો નહિ સર્વ ત્યાં તૈયાર છે—મિત્રે ધર્માખ્યાન. પૃ. ૭૦

૧૩. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ. પૃ. ૪૬.

૧૪. વધુ માટે જુઓ આગળ

૧૫. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ પૃ. ૪૭-૫૨.

(૩) મસ્ત.

એવે દોડી આવ્યા દાસ મસ્ત હાથી થયો મસ્ત—કુન્તી. પૃ. ૯૧.

માતંગિને વધુ મસ્ત, કરતા મૂઢી હતી. „ પૃ. ૯૨.

હસ્તી એમ મસ્તીવાળો, પકડી શકે ન વસ્તી. „ પૃ. ૯૪.

(૪) મરદ.

મિંદુ મરદ બની બોલ્યો નીલાંબર ટાળો ક્યાંથી?—મિત્ર. પૃ. ૩૨.

વાદ ને વિવાદ કરે મિંદુ મરદ બની ધણો. „ પૃ. ૧૯.

(૫) શરમ.

આ શબ્દ ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’માં પાને ૧૭ મેં તે નહિ પણ મારી પાસેની પ્રતમાં પાને ૧૪ મેં મળે છે. તે આમ છે.

કરમ નામ છે, કંઈ તાહકું,

શરમ શેં દર્યુ, ધર્મ માહરૂ;

પણ અહિં ‘શરમ’નો અર્થ સુખ ચાય છે એ વાત રા. નરસિંહરાવના લક્ષ્મી બહાર ગયેલી જણાય છે, અને ‘શર્મ’નો આવો ઉપયોગ વક્ત્રમમાં મળે પણ છે.

શર્મ મહો અર્પો સહુને—યુધિષ્ઠિરકોદર સંવાદાખ્યાન પૃ. ૯૨.

આટલું જતાં ‘શરમ’ લક્ષ્મીના અર્થમાં વપરાયેલો પણ નાટકમાં દેખાય છે. અને વક્ત્રમનાં કાવ્યમાં પણ તે અર્થમાં તેનો ઉપયોગ મળે છે.

શરમાઈ ગયો તેહ પડ્યો નવ દાવ કંઈ—મિત્ર. પૃ. ૨૧.

તોપણ બે આંખ તણી શરમ ધરે છે સહુ-યક્ષ. પૃ. ૧૧૫.

એવું છે તો પછે કેમ શર્મ વેદ ધર્મ કેરી

રાખી રહે સાંખી રહે— યક્ષ. પૃ. ૩૨.

(૬) ક્યાસ.

કાંઈ ક્યાં ક્યાસ રે. યક્ષ. પૃ. ૧૫૦.

(૭) મરકરી.

તે સહુ મરકરીમાંય મિંદુ નમે મારણે. મિત્ર. પૃ. ૯૩.

(૮) જરૂર.

જુએ છે જરૂર પણ રૂડી બેની રીત છે. યુધિ. પૃ. ૩૦.

(૯) પરવા

બેપર્વાઈ એવી ધરે ગાડી તેની ગત્ય છે. યુધિ. પૃ. ૬૮.

(૧૦) પિતાશ્રી.

મંદિરમાં જઈ પેલાં પિતાશ્રીને નમ્યો પોતે. મિત્ર. પૃ. ૧૦૦.

શાંત કર્યો પિતાશ્રીને બોલતા સહુ રેલા. „ પૃ. ૧૦૨.

પ્રતાપી પિતાશ્રી નમુંબલે મને સાપિયો. યુધિ. પૃ. ૧.

પેખી પિતાશ્રીને પાસ નમન નેહ્યો કર્યું. કુન્તી. પૃ. ૧૧૧.

(૧૧) સિધારતું.

સમરે સીધારી કરી. યુધિ. પૃ. ૮૪.

(૧૨) રવાને થયું.

સ્વપક્ષ વધારવાને થાય નવ રવાને. યુધિ. પૃ. ૮૧.

(૧૩) દુગો

અતિ દુઃખી સુખી સમો દુખાય ન દુગાધી. યક્ષ. પૃ. ૨૨૧.

‘દુગો’ શબ્દ મળ્યો એટલે દુગાખાજી માટે ખાસ દહેવાનું નહિ. રહે એમ ધારે છું.

(૧૪) લાગુ પડયું.

દોડખાનું ઉપનામ લાગુ પડયું હતું જાય. મિત્ર. પૃ. ૫૨.

(૧૫) ખુશી.

આનો વિશેષણ તરીકેનો ખોટો ઉપયોગ પણ મળે છે.

જેમ થનાં ખુશી ખુશી ચાર દંથ કામિની. યક્ષ. પૃ. ૨૩.

અતિ ખુશી થાય છે. મિત્ર. પૃ. ૯૭.

(૧૬) કહી શકાય.

પણ કોઇ પૂછે ત્યારે કહી તો શકાય જાય. યક્ષ. પૃ. ૬૯.

(૧૭) “ઉભયું.”

કર જેડી ઘડ ઉભો. યક્ષ. પૃ. ૩૭.

પણ ઉભા ધર્મરાજ. ” પૃ. ૪૫.

(૧૮) ધન્યવાદ આપવો.

પાવકને અપ્રવસુ વળી બીજા સર્વ દેવ

ધન્યવાદ અપી. કહે સત્યનું સ્વરૂપ છે. યક્ષ. પૃ. ૨૬૨.

(૧૯) અક્કલ.

દેવરૂપ દરિયાવ અક્કલ ધણી અનૂપ. વૈતાળ પચ્ચીરી.

સામજ. જૂ. કા. દો. પૃ. ૬૧૧.

(૨૦) ગરક.

અજીત કામજીતે કવણુ માયામાં સદુ ગરક. વૈતાળ. પૃ. ૬૦૭.

આટલામાં રા. નરસિંહરાવના અમુક વાંધાઓનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બાકી રહ્યા તેના જવાબો આ નિબંધના બીજા ભાગમાં આપીશ.

દરેક પુસ્તકમાં-પછી તે ગમે તેવું હોય-તેના કર્તાનું વ્યક્તિત્વ ઓછા વધતા પ્રમાણમાં આવી જ જાય છે. તેમ જ તેના પોતાના વિચારો, રહેવાની શૈલી તથા માનસિક સ્વભાવ અને વર્તનની પણ ઊંડી છાપ તેની કૃતિ ઉપર પડે જ છે. આ એક માનસશાસ્ત્રનું સત્ય (Psychological fact) છે. એટલે જ્યારે આપણે ગમે તે એક વ્યક્તિનું એક-પુસ્તક વાંચીએ ત્યારે તે કર્તાની શૈલી, વિચાર, વ્યક્તિત્વ વગેરે આપણને દેખાય જ; અને જો આમ વાંચવાનો અભ્યાસ હોય તો તે જ કર્તાનાં બીજાં પુસ્તકો જ્યારે આપણે વાંચીએ ત્યારે જો

તેમાં નામ ન હોય તો પણ કર્તાનાં વ્યક્તિત્વ, વિચાર વગેરેને આપણે પકડી પાડી શકીએ જ. પણ આમ કરવામાં પુસ્તકની આખી વિચારશ્રેણી, રચના, ભાષા, શૈલી અને બીજાં આંતરિક તેમ જ બાહ્ય લક્ષણો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ.

પ્રકાશકો અને બીજા યોગદાતા જ સિવાય, બીજું કોઈ એમ નહિ જ માનવું હોય કે પ્રેમાનન્દનાં બીજાં કાવ્યોમાં જે વ્યક્તિત્વ, જે વિચાર અને જે શૈલી દેખાય છે, તે જ આ નાટકોમાં પણ દેખાય છે. રા. રા. કેશવલાલભાઈ પણ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં માને છે છતાં ભાષા તો કૃત્રિમ જ દહે છે. આ સ્થિતિ વિચાર ઉપર કરે એવી તો છે જ.

પણ હજી આથી પણ વધારે એક બાબતનો વિચાર કરીને પછી જ આપણે આપણા મુખ્ય વિષય ઉપર આવશું. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની શૈલી શી છે તે આપણે જરાક જોઈએ. કોઈપણ પ્રાચીન કાવ્ય પોતાના હાથમાં આવ્યું એટલે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સુધારા વધારા કરવાનું તો પ્રકાશકોને મન થાય જ, અને બધા કાંઈ રા. કેશવલાલ જેવા હોય પણ નહિ. પણ આમ સુધારા વધારાઓ કરવાથી એક જાણી દાનિ સાહિત્યને થાય છે તે પ્રકાશકો ભૂલી જતા હોય એમ લાગે છે.

પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોને પ્રકાશમાં લાવવાનું માન ખાસ કરીને સ્વ. ઇચ્છારામભાઈ તથા રા. બા. હરગોવિંદદાસભાઈને છે. દવે આ બન્નેઓ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે યોગ્ય ધણા પણ સુધારા તો કર્યા જ છે, તે આપણે જાણીએ છીએ; અને સ્વ. દલપતરામભાઈ જેવાએ 'જે ચક્રવાક' વાળા શ્લોક ભાષાંતર કરીને ઘુસાડ્યો તે પણ જાણીએ છીએ. એ ખરૂં કે આમ સુધારીને પ્રસિદ્ધ કરવાથી પ્રજાને દીક પડે. ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો નહીં કે આમ થાય છે ખરૂં. વળી સ્વ. ઇચ્છારામભાઈએ જે સુધારા કર્યાં; હશે તે કરતાં રા. બા. હરગોવિંદદાસભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં કાવ્યોમાં વધારે થયાં હશે. દારણ સ્વ. ઇચ્છારામભાઈ જે પ્રસિદ્ધ કરતા તે મૂળ પ્રત ઉપરથી, જ્યારે પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં જે કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થતાં તેમાં પહેલાં તો સ્વ. નાથાશંકર શાસ્ત્રી કાવ્યનો પ્રત કર્યાંકથી ઉતારી આવતા, તે વખતે પણ તેઓ સુધારા કરતા હશે. રા. છોટલાલ નરભોરામ બદ્દે ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં કહ્યું હતું. "તેમાં નાથાશંકરે પોતે કાંઈ પોતાનું પાંડિત્ય કહ્યું હોય તેથી જો અર્વાચીનતા રૂપ વિસંગતતા દેખાતી હોય તો નાટકના પદાર્થભાવનું સ્ફોટ કરવા તરફ મુખ્ય દૃષ્ટિ હોવાથી તે કાંઈ મારી નગરે આંધ્ર્યું નથી." એટલે સ્વ. નાથાશંકરને 'પોતાનું' પાંડિત્ય 'હોળાવણીની ટેવ હતી એમ તો લોગે છે' અને દરેક વખતે પંથ મળતું હોય અને આ વખતે ગદ્ય મળ્યું હોય એટલે તો તેઓએ એમાં ઘરતું ઉમેરવામાં કાંઈ જ બાકી નહિ રાખ્યું હોય. આમ એક વખત તેઓ પુસ્તક સુધારી રા. બા. હરગોવિંદદાસ વગેરે પાસે લાવતા એટલે તેઓ પણ થોડું થણું તેમાં સુધારતા જ હશે. આમ એક કાવ્ય એ વાર સુધારાએ એટલે તેની મૂળની ભાષા ઘણી જ ફેરવાઈ જાય એમાં તો કોઈ ના નહિ પાડે. એટલા માટે અત્યારે જે સ્વરૂપમાં નાટકોની ભાષા આપણી પાસે છે તે ઉપરથી નિર્ણય કરવો એ બરોબર નહિ ગણાય. પણ સાચે એટલું પણ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે આમ ભાષા ફેર ત્યારે પણ મૂળ લંખનારનાં ભાવ, ગુસ્સો, શૈલી વગેરે સચવાઈ રહે. એટલે ભાષામાં આધુનિક સ્વરૂપો વખતે ઘુસ્યાં હોય પણ વિચાર તો નહિ જ

બદલાયા હોય. છતાં આવી શંકા આવે એવા શબ્દોમાંના અમુક શ્લોક છે એમ કહેવા જેટલી સ્થિતિ પણ અત્યારે રહી નથી. પણ અત્યાર મુધીમાં સંસ્કૃત ભાષામાં તેમ જ શુન્દરાતી ભાષામાં ઘણું ય પ્રાચીન પુસ્તકો બહાર આવ્યાં છે અને તે દરેકમાં એક અક્ષર પણ શ્લોક નથી એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. ત્યારે જો આ નાટકો કોઈ પ્રાચીન કવિનાં લખેલાં હોય અને તેની નકલ સ્વ. 'નાયોશ' કરે ઉતારી હોય તો તેમાં એક પણ અક્ષર શ્લોક ન હોય એમ શું અત્યારે કોઈ પણ અભ્યાસકની બુદ્ધિ કમુલ કરશે કે ?

આટલું કહ્યા પછી હું મારું કામ શરૂ કરીશ. નાટકો વાંચ્યા પછી-તેના ઉપર વિચાર કર્યા પછી થોડે સમયે મને શંકા આવી કે નાટકોના અને પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભનાં કાવ્યોના કર્તા વખતે એક જ હોય. એટલે એ પ્રમાણે વાંચ્યું અને વિચાર્યું. તેમાં મને જે મળ્યું તે આ લેખમાં રજૂ કરું છું.

પહેલાં 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' લખ્યો. આ નાટકમાં પાંડવની વાત છે. પણ બીમ, પાંચાલી, યુધિષ્ઠિર તથા ધૌમ્યનાં પાત્રો મારી દષ્ટિ વધારે છે. એટલે છે. આમની આવી રેખા બીજા કોઈએ આપી હોય એમ જાણમાં નથી. ખાસ કરીને બીમ-પાંચાલીનો સંયોગ અને ધૌમ્યનું પાત્ર-આ બેનું આલું વર્ણન અથવા ચારિત્ર્ય કોઈએ ઘડ્યું નથી. બીમ-દ્રૌપદી વચ્ચે આને કાંઈક જ મળતા આવા કે આથી ઉતરતા પ્રસંગોનું વર્ણન મહાભારતમાં કોઈ જગ્યાએ મળે છે. તેમ જ બીમનું આને મળતું ચારિત્ર્યલેખન ભાસના મધ્યમવ્યાયોગ માં કાંઈક અંશે દેખાય છે. પણ આંતો બહુ દૂરના સમયની વાત યદ્ય. બીમ ધૌમ્યનું આલું ચિત્ર તો હજી મુધી એક જગ્યા સિવાય મને ક્યાંય નથી મળ્યું. મહાભારતમાં દરેક પ્રસંગે અગત્યતા લોમશને જ અપાય છે. બીમ-કમળ સેવા જાય છે ત્યારે કે જટાસુર પાંડવોને લઈ જાય છે ત્યારે, મહાભારતમાં તો ધૌમ્યનું નામ પણ નથી મળતું. પણ ધૌમ્યનું આના જેવું જ ચિત્ર વલ્લભના યક્ષપ્રજ્ઞોત્તરમાં મને મળી આવ્યું. દરજી કાઢ લઈ જાય છે અને શિષ્ય યુધિષ્ઠિર પાસે આવે છે તે વખતનું અને દ્રૌપદી પોતાના પતિએને શોધવા જાય છે તે વખતનું ધૌમ્યનું ચિત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. મહાભારતમાં આ જગ્યાએ પણ ધૌમ્યનું નામ નિશાન નથી મળતું. આ દરેક પ્રસંગોએ જે જુસ્સાથી તેનું વર્ણન 'યક્ષપ્રજ્ઞોત્તર' માં કરાયું છે તે જ જુસ્સાથી 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં કરાયું છે. હવે જ્યારે મહાભારતમાં આ બંને પ્રસંગોમાં ધૌમ્યનું નામ પણ મળતું નથી તેમ જ બીજા પ્રસંગે પણ પાંડવો પ્રતિ ધૌમ્યની આવી જૂતિ ક્યાંય દેખાતી નથી અને આખા સાહિત્યક્ષેત્રમાં આ બે જ પુસ્તકમાં તેનું આલું ચારિત્ર્ય નજરે પડે છે અને તેમાં પણ એટલો કર્તા વલ્લભ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ ત્યારે બીજાનો કર્તા કોણ હોય તે સંકળ સમગ્રજ તેવી વાત છે. એક જ માણસનું એક જ જાતનું ચિત્ર આવા પ્રસંગોએ તો એક જ માણસના મગજમાંથી નીકળે એમ મનાય અને બીજા પ્રમાણે એ કલ્પનાને પુષ્ટિ આપવાને મળતાં હોય તો તો જરૂર એમ મનાય.

૧૬ વલ્લભ ઉપર ભાંસતી અસર હોય એમ બીજી રીતે પણ લાગે છે. વલ્લભ જેમ દરેક કાવ્યને અતે જૂદા જૂદા અવતારની સ્તુતિ કરે છે તેમ ભાસે પણ કેટલાંક નાટકમાં કર્યું છે. છતાં આ અસર વલ્લભ ઉપર ભાંસતી ન પણ હોય. વખતે આ અસર જરૂરેની પણ હોય. ગીતગોવિંદમાં તેનું દશાવતારનું વર્ણન જાણીતું છે.

ખીજ એક વાત તરફ મારે લક્ષ્ય ખેંચવાનું છે. તે એ છે કે બીમ અને ટ્રોપીદીના સહવાસના જે પ્રસંગો મહાભારતમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેમાં જોકે સ્વાભાવિક રીતે જ ટ્રોપીદીનો બીમ તરફ પક્ષપાત દેખાય છે; છતાં ‘પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાન’માં તો એથી પણ વિશેષ સાધારણ નાયકનાયિકા પ્રમાણે તેઓ ચિતરાયાં છે. બીમ અને ટ્રોપીદીના સહવાસનું આવું ચિત્ર વલ્લભના ‘દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન’માં મળે છે. તેમાં ત્યારે બીમને ઉરફેલા ટ્રોપીદી જાય છે ત્યારે જે રીતે તે બીમને રીઝવે છે તે જ રીત “પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાન”માં પણ લેવાઈ છે. આ પ્રમાણે આ બનાવોનું સામ્ય પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ખીજ એક વાત ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ વિશે રા. નરસિંહરાવે કહી છે. ૧૭ તેઓએ તેના નામનું ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ નામ સાથેનું સામ્ય સૂચવ્યું હતું; પણ તેઓને તો ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ ઉપરથી જ અનુકરણ કરીને આ નામ અપાયું હોય એમ લાગે છે. પણ ‘યક્ષપ્રબોધ’ એ પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું એકવીસમું પુસ્તક છે. ‘કુન્તી-પ્રસન્નાખ્યાન’ સત્તાવીસમું છે અને ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ ત્રીસમું પુસ્તક છે. આ બધાં પુસ્તકો ઇ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં જ-એટલે એક જ વર્ષમાં પસિદ્ધ થયાં હતાં અને ત્યારે ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ પ્રસિદ્ધ થયું હશે ત્યારે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ કાં તો છપાતું હશે કે છપાઈ રહ્યું હશે અને કાં તો બન્ને સાથે જ પ્રસિદ્ધ થયાં હશે. આવા સંયોગમાં આધુનિક લેખક ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ નામ જાણ્યા વગર જ તેનું અનુકરણ કેમ કરે એ ખરેખર ન સમજાય એવી વાત છે. એ ખરું કે પ્રકાશકો ઉપર આપણે બહુ જ અવિશ્વાસ રાખી શકી શકીએ તો આવું સમાધાન થાય-પણ આ અનુમાન બહુ જ નિર્બળ અને શિથિલ હોવા ઉપરાંત પ્રકાશકોની પ્રમાણિકતા ઉપર જબ્બરી તરાપ મારે છે. પ્રકાશકોની પ્રમાણિકતાની ખાત્રી તો તેઓની સત્યમામની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જ થાય છે. એટલે ઉત્સાહ એક સાવ જુદા માણસમાં હોય જ નહિ. ત્યારે જે બીજા કોઈને ખબર ન હોય તો જ્યે નામ ક્યાંથી આવ્યું? હા, એક જ મગજમાંથી તે જ જાતનાં જે નામ નીકળે ખગ. ૧૮

એક ‘તપત્યાખ્યાન’ બાદ કરતાં બાકીનાં બે નાટકોના બનાવો મહાભારતના સાવ ખૂણામાંથી ગોતી કાઢેલા છે એ વાત પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. પ્રસંગ અને વસ્તુ પસંદ કરવામાં પણ કર્તાનાં મનનાં વળણ ઉપર વધારે આધાર રહે છે. જેમ નાટકોમાં તેમજ વલ્લભનાં કાવ્યોમાં વસ્તુ મહાભારતના ખૂણામાંથી જ લીધું છે. ‘વલ્લભને’ આ દેવ હતી એમ પ્રકાશકોને પણ લાગ્યું હતું. ‘દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન’ના યંચવિવેચનમાં લખ્યું છે “બીજા જૂના કવિઓ કરતાં તેનામાં વિશેષ લક્ષણ એક જોવામાં આવતું હતું કે તે જૂના સંસ્કૃતાદિ ગ્રંથોમાંથી કથાભાગ પસંદ કરવાને કામે કાંઈક નવીન યોજના જ પસંદ કરીને કાવ્ય કરતો હતો.” આમ વલ્લભ ખૂણામાંથી પ્રસંગો શોધતો અને એવા પ્રસંગોને શણગારી તેમાં જીવન રેડતો અને એ જ જાતનું સામ્ય નાટકના કર્તાના મનનાં વળણમાં દેખાય છે.

૧૭. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ પૃ. ૭

૧૮. વલ્લભે ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ નામ પ્રેમાનંદનું બનાવેલા ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ ઉપરથી રાખ્યું હોય એમ કહી એ નાટક પ્રેમાનંદનું હોય એમ દલીલ થાય ખરી પણ મારાં બધાં પ્રમાણોના પરસ્પર સંબંધ અને ટકાને ખાતર મેં ફરેલી કલ્પના જ મને સાચી લાગે છે.

આના કરતાં પણ વધારે સખળ પ્રમાણુ તો “પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન” માં કર્તાએ એક જે ફેર કર્યા છે તે છે. એક તો અશુન, ભીમ વગેરેને તેઓ કુબેરની તળાવડીમાં હોય છે ત્યાં જ મળે છે તે-પણ મહાભારતમાં જેમ જટાશુરના વધ પછી પણ ઘણું વખતે મળે છે તેમ નહિ; અને બીજું, ભીમ જ્યારે હનુમાનને મળે છે ત્યારે તેની પાસે વર મળે છે તે. આ બન્ને વાતમાં નાટકના કર્તાએ મહાભારતથી જૂદા પડીને ફેર કર્યો છે, અને આવો જ ફેર આ જ બે વાતમાં વલ્લભના ‘યક્ષપ્રત્નોત્તર’માંથી મળે છે. વાત બહુ જ અગત્યની છે એટલે આખો ભાગ જ ઉતારું છું,

કમળનયનીને કમળ જોઇ રાઠ લાગી
ભીમ લેવા ગયો તેહ સેવાયું ન રાયથી
અશુનને કાજ તેણે વાનર રીઝાવ્યો વીર.
કમળ લેવા તે ગયો કદ સહી કાયથી,
અપાર ત્યાં યુદ્ધ થયું યુધિષ્ઠિર દોડી આવ્યા
યક્ષ અનુચર નાહા ધીટ ઘણા ધાવથી.
અગ્નિશત્રુનું ત્યાંહી હરણુ વનમાં થયું.
ભીમ વ્યાઘ્ર ગયો દોડી નાહરને મારિયો.
‘હ’ કાઢીને કરવું છે વ્યાઘ્રે રાખ્યું માટે જાણુ
તીકર હરણુ કેરો ભીમ છે વિહારિયો.
એમ થાય અને જાય અકૃત્ય કૃત્ય થાય
હવીશ્વર અર્થ કહો હજુએ ન સારિયો ?
પંચ કેરી આરા પૂરું હકારને ચણું પછે
ખરેખર કવીશ્વર કરણથી હારિયો.
સર્વ આશ પૂરી કરી આવી મળ્યો અશુન તો
જોઈ ચતાં ખુશી, ખુશી, ચાર કંચ દમત્તી,
દળા મળી ચાલિયા તે રથ આદિ સર્વ લેધ
એક પછી એક એમ ચીતી ચાલી જામની.
જોના કહો સર્વ હવે કરણુ થયો ન પૂરો ?
ના કહો તો આપું હવે પદવી હજમંતી.
અબીટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ચાંચ ન્યાંહી ન્યાંહી બા
કરણુ તો ત્યાંહી ત્યાંહી ચાય ન જામની.
બહુ નહિ બહુ નહિ નટવાના વેશ એતો
મૂળ મીઠા જાડ તણાં કાઢવે શું કાર્ય છે ?
વીરને રડાવે એવો પિતા વિના હોય કોણું ?
ધિક ધિક આજ કદું કરવા આવ્યાર્ય છે.
અદ્ય રસ પૂણું પ્યારા સગા બાધ અમારા
ઝોરમાઈ કરણુ તો અપાર અનાય છે.

પ્રતિતા કરે જે કોઈ સોઈ જોઈ સર્વ કરે

ખોઈ જેસવું ન નર વલ્લભ તો આર્થ છે.

યક્ષપ્રશ્નોત્તર. પૃ. ૨૪.

આ ઉપરના ઉત્તાર ઉપરથી બે ગ્રંથ બાળતો મારે બતાવવાની છે. એટલે મારી જે ખાસ વાત છે તેની પહેલાં એક વાત કરી લઉં. જેમણે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ અગાઉ વાંચ્યું હશે તેઓને તો ઉપરની લીટીઓમાં તેનો સાર જ દેખાશે. આ ભાગ ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’માં આવે છે. અને કાવ્ય જે બનાવથી શરૂ થવાનું છે ત્યાં સુધીના-આગળના-પાંડવોનો ઇતિહાસ શું છે તે દુઃકમાં આપણને કવિ કહી જાય છે. પાંડવે શાપ હોતો અને પછી પુત્રો કેમ ઉત્પન્ન થયા ત્યાંથી માંડી ટેક અર્જુન ઇંદ્ર પાસેથી પાછો આવીને મળ્યો ત્યાં સુધીના બનાવોની વાત કવિ પહેલાં કહી જાય છે. પછી સ્વર્ગમાં દેવસભા મળે છે તેની વાત શરૂ થાય છે એટલે કે તેને તો કથા સાથે સંબંધ હોય તે તો કથાનો એક ભાગ ગણાય. જે ઉપર જે લીટીઓ ઉતારી છે તે આ દુઃક સારની છેલ્લી જ લીટીઓ છે. આ પછી પણ થોડીક વાતો કહી જાય છે કે જેના પછી ખરે કથાભાગ શરૂ થાય છે. તે વાત, ‘ઇંદ્રસભાની વાત વચમાં ક્યાં પછી, કવિ કરે છે. એટલે આમ દુઃકસાર આપતાં વચમાં દેવસભાવાળો ભાગ મૂકી તે સારને બે ભાગમાં વહેંચવા જેવું કર્યું હોય એમ લાગે છે. નેકે બીજો ભાગ પ્રમાણમાં સાવ નાનો છે, છતાં બે ભાગ કરવાનો પ્રયત્ન લાગે છે. કાવ્યના કથનના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાંથી કાંઈક ખંચાવું પડે છે, માટે આમ આ અર્જુન પાછો કર્યો ત્યાં સુધીના ભાગને જૂદો પાડવામાં કાંઈક હેતુ હોવો જોઈએ. આ વાતનો નિકાલ બીજી એક વાતથી થાય છે. પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં પણ આટલી જ વાત આવે છે. વલ્લભે ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ ખાસ કરી રસ જમાવવા માટે લખ્યું છે તે તો પ્રસિદ્ધ છે. પણ કરી રસ વળું પાડે તેને ગમતો નહિ એ વાતને પાયા તરીકે લઈ નીચેની કલ્પના ચણું છું. કદાચ વલ્લભે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ નાટક લખ્યું હોય અને તેને જ કરી રસનાં કાવ્ય તરીકે ચલાવવાની તેની ઇચ્છા હોય, અને એમ ધારી પોતાના પિતાને તે બતાવ્યું હોય. ત્યારે પ્રેમાનંદે તો તેમાં કરી ન જોઈને કહ્યું હોય કે “બહુ નહિ બહુ નહિ” નટવાનો વેશ એ તો” આથી વલ્લભને ન છૂટકે ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ લખવાની જરૂર પડી હોય. ઉપરનાં ‘બહુ નહિ’ વાળાં વાક્યનો સ્પષ્ટ અર્થ તો નટ લોકો નાચ કરતાં બોલે છે તે વાક્યને અનુલક્ષીને છે, પણ, પૂર્વનિર્મા કદાચ ‘નટવાનો વેશ એ તો’ એ શબ્દથી પોતે જે ગ્રંથ બાળને બતાવ્યું હતો તે નાટક હતું એમ પણ સૂચિત હોઈ શકે. આ કલ્પના છે એ ખરું; પણ જેમ વલ્લભને વાત શરૂ કરતાં પહેલાં આગળના બનાવોનો દુઃક સાર આપી જવાની ટેવ હતી તેમ જ તેને સીધી વાતમાં આડકતરી રીતે પોતાની કે પોતાના બાપની વાત કરવાની પણ ટેવ હતી. વળી ‘દુઃશાસનચરિત્રનાખ્યાન’માં પણ દુઃક સાર આપવામાં આંખે આ વાતની આશા રાખી શકીએ પણ ત્યાં તો તે થોડા જ શબ્દોમાં આની વાત કરી તરત વાત શરૂ કરે છે. આથી આમાં આ વાત ખાસ હેતુવર્તક વલ્લભે મૂકી હોય એમ લાગે છે. “બહુ નહિ” વગેરે પર પ્રકાશકોની ટીકા પણ “ત્યારે વલ્લભે ગ્રંથ પ્રેમાનંદને બતાવ્યો ત્યારે તેણે તે કમુલ ન કર્યો” એવી કંઈક છે. હવે આ વાત વલ્લભ ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ લખવાની શરૂઆત ક્યાં પહેલાં લખે છે, અને આમ જે કોઈ

। વસ્ત્રભે પ્રેમાનન્દને બતાવ્યો હોય તો તે ‘યક્ષપ્રસ્નોત્તર’ તો ન જ હોય. કારણ તે તો હવે લખાવતો હતો. શેક્ષપીઅર પોતાની નાન્દી (prologue) પાછળથી લખતો એ સામ્ય આપણે એમ કહીએ કે આખું ‘યક્ષપ્રસ્નોત્તર’ લખ્યા પછી વસ્ત્રભે આ લીટીઓ ની હશે, પણ આપણે ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આ કંઈ નાન્દી નથી. આ તો કથાની આત્મ માટે, પરસ્પર સંબંધ સમજવાને જરૂરનો કુંકાર છે અને તે કોઈ દિવસ પાછળથી જ નહિ. એટલે જો એ થયે ‘યક્ષપ્રસ્નોત્તર’ ન હોય તો તે ખીજે ક્યો હોય ? મારો માન્ય તો એ જ છે કે તે ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ જ હોય, અને આથી જ એ નાટકનું તેમાં જ લાગે છે. અને ત્યારે પ્રેમાનન્દે તે નાટકને કરણ રસના થયે તરીકે કબુલ કર્યું હોય ત્યારે વસ્ત્રભે ખીજાને છેલ્લાં વચનો ‘મૂળ મીઠાં ઝાડ તથાં કાઠવે શું કાર્ય છે’ રે કલાં હોય.

દેખીતી રીતે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’માં જે પ્રસંગો આવે છે તેમાં કરણ રસને પોષે વું ઝાડું નથી લાગતું. છતાં વસ્ત્રભે તેને કરણરસનો થયે કેમ માન્યો હશે એ એક તાલ જેવું થઈ પડે એ સાચું; પણ વક્ષબનો પોતાનો મત આપણે જોઈ ગયા. તે તો પ્રસંગોમાં કરણ રસ ખાસ આવ્યો છે એમ ગણે છે. અને આપણે જો તે કબુલ ન કરીએ આપણને એ ‘હજમની પદ્ધતી’ આપવા તૈયાર થઈ જાય છે. એટલે પોતે એને કરણરસનો થ ગણ્યો હોય અને પિતાએ ના ખાડી હોય એટલે ઉપલાં વચનોથી વક્ષભે ‘પોતાના નનો ઉભરો કાઠ્યો’ હોય. ગમે તેમ હોય પણ ઉપલા શબ્દોથી ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ શ્લોકે રચ્યું હતું એમ માનવાને બહુ મન થાય છે. તેને ખીજા પ્રસંગો પોષે છે. પણ હજી ખાસ અસંબંધ લાગે એવું વાક્ય છે તે તો ખીજું જ છે. ઉપર જે કહેતા હાથો છે તેમાં ત્રીજી લીટી

“અંબુનને કાજ તેણે વાનર રીઝાવ્યો વીર”

મા છે. આનો અર્થ મેં પહેલાં વાંચ્યું ત્યારે તો સમજ્યો જ નહિ. મહાભારતમાં વાત મા છે કે ભીમ કમળ લેવા જાય છે ત્યારે હનુમાને મળે છે; એટલે ‘વાનર’ કોણ તે ‘સમજાયું. પણ ‘અંબુનને કાજ’ તેને ભીમે કેમ રીઝાવ્યો તે સમજાયું નહિ. એટલે ભાગ આવ્યો મહાભારતમાંથી વાંચ્યો. ભીમને હનુમાને ખુશ થઈને કંઈકે ભાગવાનું કહ્યું શે તેમાં આ બાંધ્યત હશે એમ ધાર્યું. પણ ત્યાં તો આમ છે:—

ભીમ:—“હું તમારી પાસે માણું છું કે તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. હે ભીમ ! તમે અમારા સ્વામી છો તેનાથી જ અમે સદગા પાંડવો ધણિયાતા થયા છીએ અને તમારા જ પ્રતાપથી અમે સર્વ શત્રુઓને વિનાશ કરીશું.”

હનુમાન:—“તું મારો બંધુ અને મુહૂર્ત થાય છે માટે હું તારું હિત કરું છું. હે મહા-તજમાન ! તું બાણેથી ને શક્તિથી આંકુળ થઈ, શત્રુની સેનામાં પ્રવેશ કરીને જ્યારે સિંહ ઠે ગર્જના કરીશ, ત્યારે હું પણ અંબુનની પ્વજમાં રહીને તારી ગર્જનાની પાછળ ગર્જના કરીને તારી ગર્જનામાં વધારો કરીશ, અને શત્રુના પ્રાણનાશક વિજયના દારણ નાદો કરીશ ને નાદો સાંભળીને તું સહજમાં શત્રુઓનો નાશ કરીશ.”

મહાભારતમાં આ વિષે આટલું જ છે. ખાસ “અર્જુનને કાળ” હનુમાનને રીઝાવવાનો પ્રયાત્ન બીમે કર્યો હોય તેવું તો આમાં છે જ નહિ. અને “અર્જુનની ધનમાં રહીને” એટલા ઉપરથી એવો પ્તનિ પણ નથી નીકળતો. આમ જે વાર્તા ક્યાંય નથી એ વાત વક્ષમને ક્યાંથી સુઝી એ મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. વખતે એમ હોય કે વક્ષમે મહાભારતની જે પ્રત વાંચી હોય તેમાં એવું હોય પણ એમ ધારવાને આપણી પાસે કંવન કલ્પના સિવાય બીજું કંઈ નથી. ત્યારે તો હવે એક જ વાત રહી કે વક્ષમને પોતાને એવો ફેર કરવો હટ લાગ્યો હશે અને ક્યાં હશે એમ હોય ખરું; પણ સાથે જ એક બીજી વાત મળી આવે છે. “પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન” માં બીમ હનુમાનને મળે છે અને હનુમાન પ્રસન્ન થઈ તેને વર આપે છે ત્યારે બીમ જે વર માંગે છે તે આ છે:—

બીમ: “જ્યેષ્ઠ ભાતા ! જેમ મને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમ જ પાર્થને એક પ્રાર દર્શન દઈ તેને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશે; અને દિવ્ય કમલ કિંકર જ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની ગોઠવના કરશે.”

પછી હનુમાન તેને એ વર આપે છે. આમાં પાર્થને દર્શન દઈ તેને સ્વેચ્છિત આપવાનું વરદાન બીમ માંગે છે એટલે એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીએ તો ‘અર્જુનને કાળ’ જીમે હનુમાનને રીઝાવ્યા એમ અર્થ બેસે. એટલે નાટકનો, કર્તા તો એ ફેરથી જાણીતો હશે; અથવા તેણે પોતે જ આ ફેર કર્યો હોય; અને આ ફેરની, જે નાટક, તેણે વાંચ્યું હોય તો વક્ષમને પણ ખજર હોય. પણ એક નાટક વાંચતાં આવો નહવે ફેર વક્ષમના ધ્યાનમાં આવી જાય અને જ્યાં મહાભારતના પ્રસંગોની તારવણી જ કરતો હોય. ત્યાં વચમાં એ ફેર મૂકે એ કંઈ કીક લાગતું નથી. પણ જે વક્ષમે પોતે એ નાટક રચ્યું હોય અને ‘યક્ષપ્રજ્ઞાતર’ નો મેં ઉપર કહ્યું તેમ, તે જગ્યાએ મહાભારતના બનાવોનો ટુંક સાર આપતાં સાથે જ નાટકનું સૂચન કરવા ધાર્યું હોય તો તે એ ફેર ત્યાં કરે. આ વાત મને તો બહુ વજનદાર લાગે છે. જે માણસે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’માં ‘અર્જુનને કાળ’ બીમને મોઢે હનુમાન પાસે એવો વર મગાવ્યો હોય તેના મનમાં તો એ વાત રમતી હોય અને સ્વાભાવિક રીતે જ તે નાટકનું સૂચન પણ સાથે જ કરવાનો વિચાર હોય એટલે તે ત્યાં મૂકે. એકલા મહાભારતના બનાવોની જ યાદી આપવી હોય અને કંઈ ગર્ભિત આશય ન હોય તો તે ત્યાં આ ફેર ન મૂકે. આનાથી ઉપરની મારી પહેલી નિર્બળ કલ્પનાને મજબુત ટેકો મળે છે.

હવે એ ફેરો વિષે એક બાબત બાકી છે. મહાભારતમાંથી જ ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’નું પરત્વું લીધું છે એમાં તો શંકા નથી. તેમાં આ બનાવ નીચે પ્રમાણે છે. બીમ કમળ લાવે છે, પછી જટામુર યુધિષ્ઠિર વગેરેનું હરણ કરી જાય છે, તે તેઓને બીમ પાછો લાવે છે. પછી પાંડવો અહિં તહિં ભટકે છે; ત્યાર પછી અચુક વખતે અર્જુન સ્વર્ગમાંથી પાછો આવી મળે છે. હવે જે કે ઉપલા ફેરમાં વાત બરાબર આ જ ક્રમમાં કહેવાયલી છે, પણ અર્જુનને પાછો આવ્યો અને મળ્યો તેના ઉપર ખાસ જાર મૂકીને બધા બનાવો સાંધવા જેવું કર્યું છે. ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’માં બીમ વગેરેને અર્જુન તળાવડીમાં જ મળે છે. આણું ક્યાંય મહાભારતમાં નથી. તો આ ફેર કરવાનું કાળેનું શું કારણ હોય એ વિચાર સહજ

આવે તેવો છે. પણ તેનો જવાબ ઝૂઠ મળે તેમ નથી. ઘણા વિચાર પછી વક્ષમના 'યક્ષ-પ્રશ્નોત્તર' ના ઉપલા ફકરામાંથી જ એનો જવાબ મળે છે. તે ફકરામાંથી એક વાત આપણને મળે છે કે વક્ષમની એવી માન્યતા હતી કે અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ જ્યાં જ્યાં થાય, ત્યાં ત્યાં દરજી રસ પૂરો જાયો કહેવાય. હવે તે ફકરામાં 'આવી મળ્યો અર્જુન તો' એ વાક્ય ઉપરથી કર્તાએ કેમ જાણે અર્જુનને ખાસ ખીજ પાંડવો સાથે મેળવ્યો હોય. એમ લાગે છે. એટલે આમ જો વક્ષમે પોતે એ નાટક લખ્યું હોય અને તે દરજી રસનો મંથ ગણાશે એમ માન્યું હોય તો જ દેખીતી રીતે આખા નાટકમાં દરજી રસને પોષે એવું ઝાઝું કથું નથી છતાં ઉપરનો ફેર ફરી, અર્જુનનો યોગ કરાવી, દરજી રસ પૂરો જમાવે. વળી ઉપલા ફકરામાં એ વાત એવા જુરસાથી લખાઈ છે તે પણ નાટકનું ગર્ભિત સ્પર્શ કરવું હોય તો જ લખે. આથી પણ ઉપરની કલ્પનાને ટેકો મળે છે.

ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઉપરના બન્ને ફેરફાર આખા સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં માત્ર 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' અને 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં જ દેખાય છે. એટલે ખીજ વાતો ન હોય તોપણ એમ શંકા આવે કે બન્નેનો કર્તા એક હશે. દારણ ફેર એવા નજીવા છે કે ખીજો માણસ એકમાંથી દાખલો લઈ પોતે ફેર ફેર એમ નથી લાગતું-ખીજ માણસને એવી જરૂર પણ ન લાગે.

આટલું છતાં હજી એક વાત આ જ ફકરામાં છે કે જેનું સમાધાન હું નથી કરી શક્યો. મહાભારતમાં બનાવો જે ક્રમમાં વર્ણવ્યા છે તે જ ક્રમ 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માં છે. જ્યારે 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં તે જ ક્રમ નથી. તેમાં તો પહેલાં જટામુરવધની જાત અને પછી દમ્ભજની વાત છે. આ વાંધો છે ખરો પણ તે નજીવો છે. વળી 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માં તો વક્ષમને મહાભારતના બનાવોનો હુંક સાર આપવાનો હતો એટલે ક્રમ મહાભારતનો રાખે તો જ ઠીક પડે. સાથે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે નાટકના કર્તાને તો પાંચાલીને બીજે કેમ પ્રસન્ન કરી એ જ જતાવવાનું હતું અને એટલા માટે તેણે ઉપલી બે વાત પસંદ કરી લીધી હતી. એક તો મંત્રાનંદને પાંચાલીની મરજી પ્રમાણે માન અપાવ્યું અને તેનું જે પરિણામ આવ્યું તે-અને જીવું પાંચાલીની દમ્ભજની ઇચ્છા પૂરી પાડી તે. આ બે બનાવો સ્વતંત્ર છે. અને એક પહેલાં તે ખીજો પછી એમ ખુશીથી ફેરવીને મૂકી શકાય.

પણ હજી આમાં ય એક વાત છે કે પાંચાલીને પ્રસન્ન કરી એ જ વાત લખવી હતી તો પછી કર્તાએ બે પ્રસંગો શા હેતુથી મૂક્યા હશે? એકથી ચાલત. પણ આ શંકાનું સમાધાન જો નાટક વક્ષમે લખ્યું હતું એમ માનીએ તો તરત યથ જાય છે. તેને દરજી રસ જમાવવો હતો. 'મ્રાટે એકના. દરતાં બે ઠીક એમ ગણી બે ય પ્રસંગો મૂક્યા. અને બે-ય પ્રસંગમાં દરજી કેમ આવે છે તે તો વક્ષમ પોતે જ ઉપલા ફકરામાં કહે છે. ગમે તેમ હોય પણ ઉપલા ફકરા ઉપરથી મને સુઝતાં બધાં પ્રમાણો મેં અહિં મૂકી દીધાં છે. વક્ષમના એ ફકરામાં અને 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' ના વસ્તુમાં, ખીજે કર્તા ય નથી એવું સામ્ય છે. અને આ વાત જ એકથી શંકા ઉપજાવે એવી છે.

આમ 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' ના બધા બનાવોનું વક્ષમમાં કેવું સામ્ય મળે આવે છે તે આપણે જોયું. અને એ એક નાટકને વક્ષમનું માન્યું એટલે ખીજા બન્ને તો આનવાં જ

જોઈએ: છતાં ખીન્ન નાટકોમાંથી પણ અંશુક બનાવો વલ્લભમાં મળી આવે છે તે હવે જોઈએ.

‘તપત્યાખ્યાન’ ને સંસ્કૃત નાટકો સાથે કેવો સંબંધ છે તે આગળ બતાવ્યું છે. આ ખ્યાન પણ મહાભારતમાંથી જ લીધેલું છે. પ્રથમ તો મહાભારતમાં એમ છે કે સંવરણ મૃગયા રમવા ગયો, ત્યાં ભૂલો પડ્યો અને તપતીને દીડી. તપત્યાખ્યાનમાં જરાક ફેર છે. ઋષિઓ વાંધથી રક્ષણ કરવાનું તેને કહેવા આવ્યા, તે ગયો. વાધ વાંધણુ માયાવી હતો તેને મારવા જતાં તે અક્ષોપ થયાં અને ત્યાં તેણે તપતીને જોઈ. આમ આટલો ફેર છે. આવો ફેર કેમ કર્યો હશે એ વિચારવા જેવું છે. પણ ‘યક્ષપ્રતોત્તર’ માં ‘વાત આમ પ્રસંગે લઈ શરૂ કરી છે. ઋષિકુમારનું કાષ્ટ ખોવાય છે-તે લઈ આવવા યુધિષ્ઠિરને તે કહે છે. યુધિષ્ઠિર મૃગની પાછળ જાય છે. મૃગ માયાવી છે. અક્ષોપ થાય છે; અને અંતે તેઓ તળાવે પહોંચે છે. આ વાત તો મહાભારતમાં પણ આમ જ છે. પણ આ જ વાતનું અનુકરણ ‘તપત્યાખ્યાન’ માં થયેલું લાગે છે. માયાવી વાધ કે દરણની વાત તો ઘણે ક્રેડાણે આવે છે પણ આ એ વચ્ચેનું સામ્ય કંઈક દેખાય તેવું છે. તેમ જ અરસપરસ પ્રમાણે મળતાં જાય ત્યારે આપણને એ વાત ઉપર વિચાર પણ આવે. વલ્લભે ‘યક્ષપ્રતોત્તર’ લખ્યું ત્યારે એ વાત એને ગમી હોય અને એવો ફેર પોતાના નાટકમાં કર્યો હોય તો ના નહિ, આ વાત પણ ખ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

આ સાથે આ પણ નોંધવા જેવું છે. ‘તપત્યાખ્યાન’ માં ઋષિકુમારે જ્યારે રાજાની મદદ માગતા જાય છે ત્યારે પૂજા વગેરે સ્વીકારતા નથી તેમ જ શાપ આપવાની ખીક બતાવ્યા કરે છે. ‘યક્ષપ્રતોત્તર’ માં પણ પેલા ઋષિકુમાર જ્યારે યુધિષ્ઠિર પાસે જાય છે ત્યારે નકુળની પૂજા સ્વીકારતા નથી. અને શાપના બળ ઉપર ઝુમે છે. આ સામ્ય પણ વિચારવા જેવું છે.

ખીલ એક બાબત વિચારવા જેવી છે. નાટકોના કર્તાનો હેતુ વેદિયા ઢોર જેવા પંડિતોને તથા શક્ત ખાવામાં જ મગચુલ ચઈ પોતાનાં કર્મો ભુલેલા બ્રાહ્મણોને બરાબર સમજાવવાનો હતો એમ તો બધાને દેખાશે જ. ‘પાંચાલીયસત્રાખ્યાન’ માં સ્મરવર્ધક, મોહકનંદ, ભારતીભટ વગેરે મુનિઓ-‘તપત્યાખ્યાન’ માં તો વસંતક તો સંસ્કૃત નાટકોના વિદ્વપક્તો જ નમૂનો છે છતાં તેનામાં પણ અધઃપતન પામેલા બ્રાહ્મણોના દાખલ થયેલા ગુણો-અને સ્વભામાં માં નારદ જેવાં પણ ‘જન, જન, જોગટા’ જેવું વાક્ય કહેવાની સ્વભામાંની ઘટના-આ બધું કર્તાનો આવા નામના બ્રાહ્મણો: તરફ ઘણું જ ધિક્કાર હતો તે બતાવે છે. આવા પ્રયત્નો પ્રેમાનંદમાં પણ મળશે બરા; પણ વલ્લભના મિંદુ મદારાજને જોયા એટલે તો બધાને લાગશે જ કે તેનો ધિક્કાર તો એવા બ્રાહ્મણોનો સંહાર કરી નાખે એટલો ઉગ્ર હતો. તે ઉપરાંત પેલા કાષ્ટવાળા ‘યક્ષપ્રતોત્તર’ માંના ઋષિકુમાર માટે

બ્રાહ્મણભાઈ ખીયારા તેમાં વળી કમંદાડી,

હારી છૂટ્યા નાશી છૂટ્યા એક મૃગજા યદી.

કહી વલ્લભે એવા બે બ્રાહ્મણોની મરફરી કરવામાં બાધી રાખી નથી. તેમ જ વલ્લભનું ગમે તે કાલ્ય વાંચતાં-ન્યાં તેવી દીકાનો અવકાશ હોય ત્યાં-તેનો આવા બ્રાહ્મણ તરફનો ખાસ ધિક્કાર અને તત્કાલીન તેમની અધોગતિ તરફના કટાક્ષો આપણને મળશે.

‘તપત્યાખ્યાન’ અને ‘રોપદશિકા સત્યજ્ઞામાખ્યાન’ બન્નેમાં મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કૃત નાટકોની અસર વધારે લાગે છે. જ્યારે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ માં કાંઈક સ્વતંત્ર તત્ત્વ બળ્યું લાગે છે. એટલે પહેલાં બે નાટકોમાં કર્તાની ખીજી કૃતિ સાથે બહુ સામ્ય ન મળે એ અને તેવું છે. વળી ખીજી પણ વાત છે કે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ માં જે વિષય છે તેવા વિષય ઉપર જ વક્ષબનાં ખીજાં કાવ્યો આપણને મળી આવ્યાં છે પણ ખીજાં જે નાટકોનું સામ્ય શોધવા માટે આપણી પાસે એવું સાધન નથી.

એટલે હવે વસ્તુસામ્યની ચર્ચા થે અહિં જ સમાપ્ત કરીશું.

રા. નરસિંહરાવે એમ કહ્યું છે ૨૦ કે નાટકમાં છદો એ પ્રાચીન કવિમાં ન દેખાય— અને તેમાં પણ પ્રેમાનંદમાં તો નહિ જ—એવા છે. તેને માટે એક જવાબ તો ‘મેં આગળ આપ્યો છે. ખીજું એ કે વક્ષબનાં કાવ્યોમાં તો છદો પણ દેખાય છે. ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ માં ‘લલિત છંદ’ અને ‘કુશાસન રૂઢિરપાનાખ્યાન’ માં ‘શિખરિણી છંદ’ અને ‘બુજંગી છંદ’ લખનાર ખીજા છંદ પણ લખી શકે. રત્નેશ્વરનો ‘માલિની છંદ’ તો સંપૂર્ણ જ ગણાય છે. વળી કાવ્યોમાં પ્રાચીન કવિઓ ‘દેશી’ વગેરે ‘રાગ’ વાપરતા તેનું મૂળ આપણે જ્યદેવની અદ્યપદીમાં કે જૈન કવિના રાસાઓમાં શોધી શકીએ. તેમાં પણ જ્યદેવની અદ્યપદીએ તો નરસિંહ—ભાલજી—મીરાંનાં પદો પ્રેર્યા છે, અને, સંસ્કૃત કાવ્યોમાં આવા રાગ નથી, એટલે આપણાં કાવ્યોમાં રાગ દાખલ થવાનું મૂળ મને તો જૈન રાસાઓમાં જણાય છે. ગમે તેમ હોય પણ કાવ્યમાં ‘રાગ’ વાપરવા એ કોઈ પ્રેમાનંદના જમાનાના પુરૂષે શોધ્યું નહોતું. હવે જે નાટક પ્રેમાનંદના સમયમાં લખાયાં હોય તો તે નાટકો સંસ્કૃત નાટકો ઉપરથી જ રચાયાં હશે. કોઈ પણ સંસ્કૃત નાટકમાં છંદ સિવાય ખીજો રાગ નથી મળતો. હવે જ્યારે પોતાની પાસે નમૂના હોય તેવાં કોઈ પણ નાટકોમાં રાગ ન હોય છતાં તેનાથી એટલો બધો જૂદો પડીને પ્રેમાનંદનાં નાટકમાં રાગ દાખલ કરે એ વાત ઝટ મનાય એવી છે? ઉલટું, જે નાટકમાં રાગ હોત તો નાટકો અર્વાચીન છે એમ હું માનત. પ્રેમાનંદના સમયમાં નાટક લખાયું હોય તો તેમાં છંદની જ આશા રખાય. વળી છંદો શુદ્ધ છંદોથી પ્રેમાનંદના જમાનાના માણસો જાણીતા ન હોય તે પણ સંભવિત નથી. જે લોકો સંસ્કૃત નાટકો વાંચતા, તથા બજાતા હોય તેઓ તે નાટકોમાંના છદોની રચનાથી વાકેફ ન હોય તે વાત કેમ મનાય?

છતાં પ્રેમાનંદને નામે નાટક ચણાવવામાં મને પણ બાધ આવે છે. વક્ષબ પોતે જ કહે છે કે પ્રેમાનંદને છંદ તરફ ભાવ નહોતો. જુઓ:—

કડવું ન લાગે કાંઈ, કવિતને લીજે સાંધ,
કડવું મીઠું^{૨૧} હું સોધું, પ્રેમાનંદ આપને;
દાળ નહિ દાળો કોઈ, સવૈયે સવૈયા બોધ,
પવૈયા પુરૂષ હોઈ, સુણી ફેરે તાપને;
વળજીમાં વગો નહિ, બુજંગથી બગો નહિ,

૨૦ જુઓ રા. નરસિંહરાવેના નિબંધ: પૃ. ૨*

૨૧ સંસ્કૃતમાં દ્યારામનું ‘મીઠું.’

શિખરિણી' થયો નહિ, ધારી રહો માપને;
 વર્ણુ' એક વધે નહિ, વધધટ સધે નહિ;
 એવાં વૃત્ત' માંહિ' નાહિ, ટાળિયે સંતાંપને.

દુઃશાસનરધિરપાનાખ્યાન. પૃ. ૧૮૬

ઉપરના ફકરાની છેલ્લી બે લીટી ઉપરથી એક ખીજી વાત પણ ફલિત થાય છે કે આવી રીતે એક પણ વર્ણુની વધધટ વગરના વૃત્તો વલ્લભ બનાવી શકતો; એટલે છંદ વલ્લભ વાપરે તેમાં તો નવાઇ જ નહિ. વળી, 'છંદ દેખી છળા જાય' એવું વાક્ય પ્રેમાનન્દ માટે વલ્લભ દુઃશાસનનમાં છદ્દે પાને મૂકે છે. એટલે પ્રેમાનન્દને છંદ તરફ દેરાજો હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. છતાં વલ્લભનું 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' માંનું વાક્ય આની આડે આવે છે. વખતે પ્રેમાનન્દ છંદ બહુ જ યોગ્ય લખ્યા હોય પણ તે બધા જરાજર માપસર અને સુંદર હોય.

નાટકમાં એક ચર્ચા ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. નાટકને 'નાટક' શા માટે કહેવું નહિ અને આખ્યાન શા માટે કહેવું તે. તેને વિષે 'રા. નરસિંહરાવે' કહ્યું છે ૨૨ કે આ વખતે રાજશેખરનું અનુકરણ હોય. દવે આ બાબતમાં રાજશેખરનું અનુકરણ હોય તો પણ ખાસ વાંધા જેવું નથી. આપણને રાજશેખરની ખબર નહોતી એટલે પ્રેમાનન્દના વખતમાં પણ ન હોય એમ માનવાને આપણી પાસે કાંઈ કારણ નથી. અને તેના વખતમાં રાજશેખરનો ઉલ્લેખ ક્યાંય નથી મળતો એવી નિષેધક દલીલ ઉપર કાંઈ વજન ન મૂકાય. રા. નરસિંહરાવના લેખમાં ઘણી ખરી નિષેધક દલીલો જ છે. રંગમંચિની, નાટકો આગળે ક્યાંય સાંભળ્યાં નથી તે અમુક કહેવતો. આગળ નથી વપરાય માટે આધુનિક હોય તે, આવી દલીલો નિષેધક જ છે. અને આવી દલીલ ઉપર 'રમેલાં' અનુમાનો કાઢ નથી શકાય થાય સારે કેવાં પડી ભાંગે એ વિચારવા જેવી બાબત છે. છતાં આપણે તો રાજશેખરની વાત બાબુએ જ મૂકીને વાત કરીએ.

નામ કાવ્ય રાખી કેવું, આ તો માફ કાવ્ય કાવ્ય,

એ તો રૂપ સાકરનું, લખ કીર્તિ ગાવી છે;

મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય, લખ્યાં લખ્યાં મહાકાવ્ય,

મુખથી જણાવે મૂઠ, શોભા તો ગુમાવી છે;

નાટકનાં એટક રો, લાગે ખેટક શા ચયો,

ભલે દેવગિરા હોય, મહત્તા ગુમાવી છે;

x x x x x

નથી નામ રાખ્યાં તણે, ઉપદેશો એણે વેણે,

વલ્લભે આખ્યાન નામ, દાખ્યું શીખ લાવિ છે.

આમ આપણે વલ્લભમાં જ આખ્યાન નામ રાખવાનો આગ્રહ જોઈએ છીએ. અને આ જોયું એટલે પછી રાજશેખર સુધી જવાની જરૂર નહિ રહે. આ એક નાટકના કર્તા અને વલ્લભનાં મન વચ્ચે સામ્ય છે.

જેમ આખ્યાન નામ રાખવાની ચર્ચા એ નાટકેનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે તેમ જ હલકા પાત્ર પાસે હલકી બોલી બોલાવતી એ ચંપુ. એક વિશિષ્ટ અને ધ્યાન ખેંચે તેવું

લક્ષ્ય છે. પ્રેમાનંદ નાટકે લખ્યાં હોય તો, આલીરી વગેરે બોલી તેમાં વાપરવા, ધારે તો વાપરી શકે કે નહિ તેના માટે ચોક્કસ મેં આના પ્રદેશ-ભાગમાં જ લખ્યું છે. પણ વલ્લભને તો હલકા પાત્ર પાસે હલકી બોલી બોલાવવાની ટેવ જ હતી. મિત્રધર્માખ્યાનામાં ઇંદુ, મિંદુ ચુરને ત્યાંથી આવતાં, જ્યારે નદી કિનારેને જમરૂઈ ગામ પાસે આવે છે ત્યારે કાળીના છોકરા તેને પૂછે છે કે

“ અંધો, બાંજરે સે બાંજરે સે તમારી માંહે દિયેને ”

પછી

“ હાકોર વહેસે હલકે, કિમ અલ્યાં પૂસે કેની

ધરોડા હું બાણું નહિ ? ”

મિત્ર. પૃ. ૩૫.

“ જોલ્યા માદે’ માંહે જલ પડી રે’ને પાધરો તું ”

” પૃ. ૩૬.

“ અલ્યા રે’જ ઉચો કે ન દાણો નાંછિયે દણી ”

” પૃ. ૬૦.

“ બાપનો ચિયો તો માવ પુંક બાંધી નાહી જલ

મુચ્ચ મુચ્ચ વે’લો મુચ્ચ ”

” પૃ. ૬૦

“ વધો એમ માલ ધણો મૂચિએ શીપેર મુઝી

આય લેલ વે’ચી દીજ દીક સે મુખી કહે

મુખી કહે મોઝ બાળે અલ્યા એક વસતર ઘો

મરે સે એ ભરામણ દાન આપું સો ગ્રહે. ”

( )

( )

( )

( )

ઉપરનાં ફકરાઓ ઉપરથી સમજાશે કે ગામડિયાની ભાષા વાપરવાનો વલ્લભને શોખ હતો, અને તેથી નાટકે જો તેણે જ લખ્યાં હોય તો એક તો સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રાકૃત, માગધી વગેરે બોલીઓ જોઈ હોય અને બીજું, પોતાને આવો શોખ હોય તો તે હલકા પાત્રની બોલી આવી વાપર્યા વગર રહે નહિ. “પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાના”ના અંગતિક, અંપડાં, વગેરેની બોલી તો ઉપરની કાળીની બોલી જેવી જ છે, છતાં દરેકની બોલી જેટલી જૂદી રીતે બોલાય છે તેટલે અંશે એક બીજાથી જૂદી પડે છે. ઉપલા ફકરાઓમાં જટાસુરની કે શ્રીદામાની વહુની બોલી જેવી બોલી નથી આવતી એ કમુલ. છતાં ‘હુશાસનરધિરપાનાખ્યાના’માં ‘અમિ’, ‘નિ’ ‘તિ’, વગેરે રૂપો આવે છે. એટલે જૂની ગુજરાતીથી વલ્લભ ચોડેકે પણ જાણીતો હશે એમ આપણે કહી શકીએ. બીજું, વલ્લભે કાલિદાસ, ભવભુતિ વગેરેનાં સંસ્કૃત નાટકો વાંચ્યા હોય તો તેની પ્રાકૃત, માગધી વગેરે બોલી જોઈ હોય, અને પછી કંઈક આનું અનુકરણ કરવામાં પ્રાકૃત વગેરેના નિયમો ન જાણતો હોવાથી તે સંપત્તે બોલાતી કાળી વગેરેની બોલીઓનું તંત્ર ચળવીને જટાસુર વગેરેની બોલી બનાવી દેાય. એ દૃષ્ટિએ વિચારે કરતાં લાગશે કે એવી બોલી માટે પ્રાકૃતના નિયમો તે ન જાણતો હોય તો જ તે તે લખી શકે એમ વધારે સંભવ છે. સંસ્કૃત નાટકોનાં આ પાત્ર વગેરેની બોલીનું અનુકરણ કરતાં આવી અશુદ્ધ બોલી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે ન જાણે તેવું જરાય નથી. વળી પ્રેમાનંદ કરતાં વલ્લભની જાણતમાં જ આ વધારે ચોખ્ખા લાગે છે કારણ વલ્લભને આવ નવીનતાં કરવાનું એક ગંભીર-ગેનાં મનનું વળણ જ એ પ્રકારનું હતું. એટલે નવી યાત્રા શોધવી એ એનું કામ.

નાટકોની એક બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં કહેવતો બહુ વપરાયેલી લાગે છે. આ પણ રા. નરસિંહરાવને રાજરોખરનું અનુકરણ લાગ્યું હતું. ૨૨ આનો જવાબ રા. અંબાઇદાસ પટેલે આપ્યો હતો; તે કેવો હુશે અને અસંબદ્ધ હતો તે તો આચાર્યના અભ્યાસી જાણતા જ હશે. ‘માફકીય પુરાણ’ વિષે જ ન્યાં ‘વાંકા હોય’ ત્યાં તેમાં કહેવતો છે એમ દાખલો કેમ આપાય? અને ‘મિત્રધર્માખ્યાન’માં ધણી કહેવત છે એમ કહેવાથી પ્રેમાનન્દનું કર્તૃત્વ સાબીત થતું જ નથી. ઉલટું, ‘મિત્રધર્માખ્યાન’નો દાખલો આપવાથી તો મારી કદખનાને પુષ્ટિ મળે છે. પણ મારે જે કહેવાનું છે તે તો એ છે કે વક્ત્રને પોતાને કહેવત વાપરવાની બહુ ટેવ હતી. તેનાં દરેક પુસ્તકમાં કહેવતો ધણી દેખાય છે; અને આના કરતાં પણ વધારે ખ્યાન ખેંચે એવી વાત તો એ છે કે નાટકમાં જે કહેવતો વપરાઈ છે તેમાંની ધણી તો વક્ત્રમાં પણ મળે છે. બન્નેમાં વપરાયેલી યોદ્ધિક કહેવતો નીચે આપું છું.

- (૧) માથે પડી વસદેવા એમ તો કેવાય છે. યક્ષ. પૃ. ૫૯.
- (૨) વાળંદના વાંકા દહાડાની પેટે કોયળીમાંથી સાપ નીકળ્યો. તપત્યાખ્યાન. પૃ. ૧૧૭
- (૨) વાંકા હોય વાળંદના દિવસ તો ન્યારે ત્યારે
કોયળી મધ્યેથી આવે સર્પ ચાલી રૂખમાં. યક્ષ. પૃ. ૬૧.
- (૩) તાણે છુટી જાય. પાંચાલી. પૃ. ૯૨.
- (૩) તાણને તણાયું છે યક્ષ. પૃ. ૧૧૪
- (૪) વાટ બેનારને વેળા લાંબી થાય. સત્યભામા.
- (૪) વાટ બેઠ બેશી રહે તેને લાગે દાળ-મેટા. યક્ષ. પૃ. ૧૨૦
- (૫) બાવતુંડું ને વૈઘે કહ્યું. તપત્યા. પૃ. ૧૪૫ પાંચાલી. પૃ. ૧૦૧.
- (૫) બાવતુંડું હતું અને ન્યાં વૈઘે અભિપ્રાય આપ્યો. યુધિ. પૃ. ૧૬.
- (૬) શતં વિદાય મોકલ્યમ પાંચાલી. પૃ. ૨૭.
- (૬) શાસ્ત્રમાંથી કહ્યું એમ શત કાર્ય મૂકી કરી
બોજન કરવા જવું. મિત્ર. પૃ. ૬૨.
- (૭) પખાલીને વાંકે પાડાને ડામવા જેવું છે. પાંચાલી. પૃ. ૩૪.
- (૭) પખાલીને વાંકે ડામે પાડાને તો આડા લોક કુન્તી. પૃ. ૭૭.
- (૮) પ્રાદૂર્ણ કને સર્પ શી રીતે મરાણા? પાંચાલી. પૃ. ૨૦.
- (૮) મરાવેલો પ્રાદૂર્ણથી નાગ જોઈ કામ છે. કુન્તી. પૃ. ૯૪.
- (૯) માળાના મુળમાં મયાં. તપત્યાખ્યાન. પૃ. ૧૧૫. ૧૧૭,
- (૯) માળા તોડય મેરથી. યુધિ. પૃ. ૧૧૨.
- (૧૦) જાતિ તો નાકકટ્ટાનણી વાધે તેમ વધારીએ પાંચાલી. પૃ. ૧૦૪.
- (૧૦) નાકકટ્ટાનણી નાત વધારવા ધારે આપ. હઃસાસન. પૃ. ૪.
- (૧૧) એકથી અનેક ભલા. પાંચાલી. પૃ. ૧૦૩.
- (૧૧) ભલા એક થકી બેય. યક્ષ. પૃ. ૧૧૨.
- (૧૨) જગત તો અવેરી છે. સત્ય. પૃ. ૨૭.

- (૧૨) જન્મ છે કવેરી. કુન્તી. પૃ. ૮. !
 (૧૩) એ દૂધ પાછો સાપ ઉછેરવા બેસું છે. સત્ય. ૪૮.
 (૧૩) પણ પપ્પા સાપ ઉછેરવા સાર એ. મિત્ર. પૃ. ૮૦.
 (૧૪) આય તેની વાય, સત્ય. પૃ. ૧૫૦.
 (૧૪) આય તેની વાય. યુધિ. પૃ. ૧૩૦, ૧૧૬.

ઉપર જે કહેવતોનું સામ્ય એ-દર્શાવ્યું છે તે કક્ત:આસ અગત્યની કહેવતોનું જ છે. વક્ત્રુભનાં કાવ્યોમાં કહેવતો તો ઘણી જ છે. ઉપરની કહેવતોમાં પણ ૧-૨-૪-૭-૮-૧૦-૧૪ આટલી કહેવતો તો ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે એવી છે. મળી વક્ત્રુભનાં કાવ્યોમાં કહેવતો :જેમ નાટકના ગૂઢ કર્તાએ એ કહેવતો વાપરી હશે એમ પણ દલીલ મૂકી શકાશે નહિ. કારણ મેં આગળ કહ્યું છે તેમ નાટકો અને વક્ત્રુભનાં કાવ્યો એક જ સ્ત્રાલમાં બહાર પડ્યાં છે, અને જ્યારે વક્ત્રુભનું પ્રદેહું કાવ્ય બહાર પડ્યું હશે ત્યારે ત્રણ નાટકો પ્રકાશકેને મળી જ ગયાં હશે.

પ્રેમાનંદ જેવો કવિ નાટકમાં દેખાય છે તેવી ગ્રામ્યતા અને કોષક જગ્યાએ અસ્વીકૃત વર્ણવે કે કેમ એ સંબંધે પ્રદેહાં કંઈક કહ્યું છે, તે વિષે ખાસ કહેવાનું કે વક્ત્રુભનાં કાવ્યોમાં તો આપણે એવું જોઈ શકીએ છીએ. એક તો તે જુસ્સાવાળો હતો અને પ્રવાદમાં પડ્યો એટલે તે તેમાં તણાતો જ; પછી પોતાની સૌથીમાં સિધ્ધિલતા કે ગ્રામ્યતા આવે છે તે પણ ન જોતો. દાખલા તરીકે,

એક ખત્તા બીજી ખત્તા, માને ત્રીજી ખત્તા માધ.

રખખત્તા અને નિચે કુન્તી. પૃ. ૫૬.

એ વાક્યમાં કાવ્યમાં ન લેવી જોઈએ તેવી છટ લેવાઈ છે અને આ બાંખતમાં તો નાટકનો કર્તા જે વક્ત્રુભ હોય તો તે તપતીના જેવી શૃંગારચેષ્ટા વર્ણવે કે કેમ તેમાં તો આટલું જ કહેવું બસ થશે. છતાં કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનામાં જ્યારે બીમ અને અર્જુન ઇંદ્રને ત્યાં એકાવત લેવા જાય છે ત્યારે ઇંદ્ર (અર્જુનનો બાપ) તેને (હાથરો) કેવી રીતે લલચાવે છે તે જરાક અહિં બતાવી આ વિષે મૌન જ પકડીશ.

અસરાઓ આવી નવ સુખ ફેરે સ્વાદ છે

કેવાયન મારા ચટ્ટી અધિકે હવે તો કાંઈ

સ્વર્ગમાંહિ લલ્લન કરી માનવ પ્રમાદ છે.

આવા નૈતિક વિચાર જે બહાર મૂકી શકતો હોય, જે લલ્લનને માત્ર 'માનવ પ્રમાદ' કહી શકતો હોય તે-વક્ત્રુભ તપતીની એવી શૃંગાર ચેષ્ટા વર્ણવે એમાં નવાઈ લાગતી નથી.

સાથે જ બીજી એક વાત લખવા જેવી છે. કૃષ્ણથી રીસાતી વખતની સત્યભામાની ગ્રામ્યતા પણ દરેક વાંચનારને દેખાઈ આવે તેવી છે. પ્રેમાનંદ એવું ન કરે એ મનાય. જે કે રા. કેશવલાલ તો પ્રેમાનંદને પણ 'તલકાલીન બવાઈ'ની છાપમાંથી સુકત ન. માની એ વાતને પતાવે છે. અને પ્રેમાનંદમાં પણ 'સુમદ્રાદરણ'માં ટ્રૌપી જે રીતે ચિત્રોદ છે તે રીત આપણી આર્થ લાગણીઓ દુઃખાવે એવી છે જ. છતાં વક્ત્રુભમાં પણ એવી ગ્રામ્યતા અમી આવે છે એટલું જ નહિ પણ એવાં વાક્યો પણ મળી આવે છે કે જેથી આપણને સત્યભામાનો

કહ્યો યાદ આવે જ. 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન'માં કુન્તી બ્યારે ઐરાવત માટે હઠ લે છે ત્યારે તે આવાં વચનો ઉચ્ચારે છે:—

સુત સ્યામા કેરા ચરે, જાણી રહી જવતી ના

મૂઠ મતિ જીવી-હું 'ગે', વ્યર્થ વારી મુજને...કુન્તી-પૃ. ૪૩.

બલા ભાગ્ય બાધ તારાં મારાં કર્મના હું દોષ.—કુન્તી-પૃ. ૪૩.

એ આખો પ્રસંગ આ દૃષ્ટિએ ખાસ વાંચવા જેવો છે. વળી, યુધિ. ૦. માં ૧૧૩ એ પાને 'વાલશેરી' જેવો શબ્દ પણ મળી આવે છે. ગમે તેમ હોય પણ જે આખ્યાનાની છાપ નાટકના કર્તામાં દેખાય છે તે જ વક્ત્રુઓમાં પણ દેખાય છે.

પ્રેમાનંદ વિષે દરેક ડેકાણે તેને ગુજરાતી માટે બહુ શોખ હતો-ગુજરાતીની તે બહુ સેવા કરતો-એવું કહેવાય છે. તે વિષે રા. નરસિંહરાવે બતાવ્યું હતું^{૨૩} કે વસ્તુસ્થિતિ ગમે તેવી હોય તો પણ પ્રેમાનંદના પોતાનાં કાવ્યમાં તો ક્યાંય એવું દેખાતું નથી. પ્રેમાનંદ જાજરો ભાષાભક્ત હતો એ ખરૂં પણ તેની તેણે એકે કાવ્યમાં વાત ન કરી અને નાટકમાં વાત કરી એ જરા નવાઈ તો ખરી. પ્રેમાનંદમાં ભાષાભિમાન જ નહોતું એમ કહેવાની મારી મતલબ જ નથી. પણ તેને પોતાનાં કાવ્યમાં પોતાને વિષે શુણ્ણ ગાવાની અને બંદાડા પાડવાની ટેવ નહોતી એટલું જ કહેવાતું છે. પણ વક્ત્રુને તો આ ટેવ જ હતી. તેનું દરેક કાવ્ય આ બાબતનો પૂરાવો છે છતાં ચોડાક ફકરાઓ નીચે આપું છું.

(૧) અમે તમે અંકે દંડે છંદો ને તિકડો

શું શાં થકી અંકે કેમ જાણી વાત જેની છે.

x x x x x

જાત જાત તણા મંથ વાક્ય શબ્દ રચનાથી

સિદ્ધાંત સાચો કરાવું, અવદંશ એની છે. યુધિ. ૫. ૬.

(૨) કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમાં,

મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે;

અમલતા એના જેવી નથી કોઇ ભાષા મધ્ય,

પ્રાચીનપણું તો જેનું મોટેડું મનાય છે

નવરસની નાયકા, સુખદાય છે સિદ્ધ

જાણે નહિ તેહ એના ખોટા ગુણ ગાય છે-વગેરે-યુધિ. ૫. ૧૧

(૩) રે લાવ્ય તું બતાવ્યું તું, ગુંજરી શા મંથ મૂંઠ. યુધિ. ૫. ૧૨.

(૪) પિતા જેટલું આયુષ્ય સુત ને સપુત. પાણી

તો ગિર્વાણુ ગમરાશે શું હિંદી સ્વરૂપમાં. યુધિ.

(૫) વરિષ્ઠમાં વરિષ્ઠ જે કૃષ્ણદેવ તારકા

ગુંજરિગિરાની પેઠે અખવ્યાના નવીન છે. યુધિ. ૫. ૧૬.

આ ઉપરના ફકરાઓમાં વક્ત્રુને મુરનો ગુરસો અને તે પોતે કેવા સ્વભાવનો હતો તે બધું બરાબર દેખાય છે. ખીજે ફકરા તો 'આ તે લલિત' વગેરે સાથે ખાસ સરખાવવા

જેવો છે. વળી આનાં ઉપરથી જ એક બીજી વાત મને સુઝે છે. પ્રેમાનંદનો ભાવ માટેનો ભાવ ઘણો હતો પણ તેની કામ કરવાની શક્તી શાન્ત હતી. તે ધાંધલ કરે એ મને તો નવાઇ લાગે. પ્રેમાનંદનો એ સ્વભાવ જ નથી. જ્યારે ઉલટું, 'વલ્લભ' તો એ જ કામ હતું. હિન્દી, તથા ચંદની સાથે તો તેણે બાકરી જ બાંધી હતી. ઉપરના ફકરાઓમાંથી પહેલા અને ચોથામાંથી વલ્લભની ધારણાની કંઈક અંશે આપણને ખબર પડે છે. તેને જાતજાતના પ્રયત્ન લખવાની ઈચ્છા હતી; એટલે વખતે નાટકો પણ લખ્યાં હોય, કારણ તે તો ગિર્વાણને પણ ગમરાવવાના વિચારો કરતો. ગુજરાતી ભાષા માટે વલ્લભને પક્ષપાત હતો એટલું જ નહિ પણ તેના માટે તે પોતાનાં કાવ્યોમાં ચર્ચા અને વિવાદ પણ કરતો, એટલું તો ઉપરની વાત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે આની સાથે જ એક વાત લખી દઉં છું. ઉપર આપેલા ફકરામાંથી પહેલામાં વલ્લભે, હિન્દી, મારવાડી અને મરાઠી એ ત્રણેથી ગુજરાતી ચડી નાંચ એમ કહ્યું છે. પ્રેમાનંદના વખતમાં ગુજરાતને મરાઠાઓ સાથે સંબંધ હશે કે કેમ એ જાણી વાત છે. પણ વલ્લભ તો વિ. સં. ૧૭૮૭ માં એટલે ઇ. સ. ૧૭૨૪ માં લખતો હતો. આ વખતે તો મરાઠાઓ ગુજરાતમાં ખૂબ જામ્યા હશે. પણ નિષેધક દલીલો ઉપર બહુ આધાર ન જ રખાય. ૨૪

અહિં જ નાટકના કર્તા ઉપર કાઠિયાવાડની અને ચરોતરની અસર હતી એમ ને રા. નરસિંહરાવે ખતાવ્યું હતું ૨૫ તે વલ્લભની આખતમાં ધટાવું છું. કાઠિયાવાડી ૨૬ ક્રિયાપદ 'જાંબેલું' વલ્લભમાં મળે છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા. પ્રેમાનંદ જન્મ કરવાં ઘણા દેશોમાં ગયો હતો એમ આપણને વલ્લભ જ કહે છે; એટલે દારકાં ગયો જ હશે એમ ધરાય. તે દ્વારા પણ કાઠિયાવાડના સંસ્કારો વલ્લભ ઉપર પડ્યા હોય. વળી,

તરવાનો આરો નહિ ધારો પંચ ગિરનો. કુન્તી-પૃ. ૭૧.

આ વાક્યમાં ગિરનાં ધારાં જંગલને ઉદ્દેશીને જ વાત છે. કદાચ એમ કહેવાય કે એ તો બહુ જાણીતી વાત છે; તો 'મીંદી' ૨૭ ચન્દ નાટકમાં જે જગ્યાએ વપરાયો છે ત્યાં કહેવતમાં વપરાયો છે. અને કહેવત તો જાણીતી હોય. હવે વલ્લભ ઉપર દેખાતી ચરોતરની અસર જોઈએ.

ફેર ન પડે રમ્ય. યક્ષ. પૃ. ૨૩૨.

મને પાણી પાવાં માટ ચાર પડ્યા છતાં પાંદ, યક્ષ. પૃ. ૧૪૪.

ખંડે સર્વ સાચા સમ. સુધિ.

મૃગની પૂઠે ધમ્મ. યક્ષ. પૃ. ૬૮.

૨૪. અંગ્રેજોની અસર ગુજરાત ઉપર સદૃશી પેહી થઈ હશે એટલું ચોક્કસ છતાં પ્રેમાનંદ કે શામળ ઉપર તેમની અસર હતી એમ ઝટ ન મનાય. પરંતુ શામળની સુઝાબહોતેરીમાં, એવું વચન મળી આવે છે કે જે બધી નિષેધક દલીલને તોડી નાખે છે. જુઓ : 'ઉત્તર પંચ અમેરિકા અથ' સુઝાબહોતેરી. વાર્તા ૧૩. આના ઉપરથી એકે જાતનું અનુમાન કરવું એ જોખમ ભરેલું તો લાગે જ છે.

૨૫. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ. પૃ. ૬૮.

૨૬. રા. નરસિંહરાવના પ્રત પ્રભાણે.

૨૭. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ પૃ. ૫૮

આમાં 'રાષ્ટ્ર' ને બદલે 'રષ્ટ્ર'; 'સ્થા' ને બદલે 'છતા'; 'ખાઈ' ને બદલે 'ખઈ' અને 'ધાષ્ટ્ર' ને બદલે 'ધષ્ટ્ર' છે. અને આ જ શબ્દો રા. નરસિંહરાવે નાટકોમાંથી ચરોતરી પ્રયોગના નમૂના તરીકે શોધી કાઢ્યા છે. વક્ત્ર ચરોતરી હતો કે નહિ એ તો સવાલ નથી પણ ચરોતરની અસર એના ઉપર હતી એમ તો લાગે છે.

છેલ્લાં ભરતવાણ્યો ઉપરથી રા. નરસિંહરાવે નાટકોનો કર્તા કોણ 'હરિ' હોય તો હોય એમ તર્ક બાંધ્યો હતો. મારે આ વિષે કાંઈ ખાસ તો નથી કહેવાતું. પણ ત્યાં જે અર્થમાં 'હરિ' શબ્દ વપરાયો છે તે જ અર્થમાં તે વક્ત્રમાં મળે છે એ બતાવવાનું છે.

મુખી તવ વઘો ત્યાં હી, નૃપાળને નમી અતિ

મહીતીર એક ગામ, જમદષ્ટ છે, હરિ!—મિત્ર-પૃ. ૧૧૦

રામને પણ 'હરિ' કહી સંબોધ્યો છે. આવો જ ઉપયોગ 'તપત્યાખ્યાન' માં પાતે ૩૨ ને મળે છે.

તાપરતી તર્કડયા, હે હરિ દર્બડયા.

આપ્તેના શબ્દકોષમાં 'હરિ' નો અર્થ આમ પણ છે: 'ધાંદલજીવું' અને 'માણસ'. આમાંથી એકાદ અર્થ લઈ વસિષ્ઠ કે નારદને સંબોધી રાકાય. વળી જો પોતાનું નામ એ નાટકોમાં અંતે સૂચવ્યું તે પાંચાલીમાં માં પણ શા માટે ન સૂચવે? જ્યારે કોઈ પણ ગૃહ કર્તાનું નામ આપણે શોધવું હોય ત્યારે આપણે કાં તો છેલ્લે અને કાં તો પહેલે જોઈએ. અને આ લખ્યા છતાં જ કર્તાને પોતાનું નામ ગૃહ રાખવું હોય તે છેલ્લે ન સૂચવે.

અહિં જ આગળ મર્યાદાથી એક વાતનો ફરીથી ઉલ્લેખ કરું છું.

વક્ત્ર પ્રાણુયદી પણ વક્ત્ર મુક્ત મુન પિતા, શું કમાયો?

બાપ તને નવ તાપ કરે તન વાપ નિવારણ તેજ વ'વાયો.

આપથી આપ ઝગે જગ ભીતર ધન્ય પિતા સહુ કામ મનાયો,

ભીષણ ભીમ માંવર માંભડ ધન્ય હું ધન્ય હું સુત સવાયો. પાં ૪૦૪૦ શ્લોકો. ૨

આ શ્લોકો પહેલી લીટી તો વક્ત્રમની જ છે. પ્રેમાનંદ પોતે આમ બોલતો હોય એવો અનિ અને તો જરાબર કીક નથી લાગતો. તેનું કારણ પ્રેમાનંદને આમ પોતાના વિષે કે પોતાના દીકરા વિષે વચ્ચમાં બોલવાની ટેવ જ નહોતી. પણ વક્ત્રમની તો એ ખાસ ટેવ હતી. એટલા માટે જ આ શ્લોકમાં આકસ્મિક પ્રયોગ નથી પણ વક્ત્રમની ઘણા વખતની ટેવ પ્રમાણે આમાં પણ તેણે આમ લખ્યું છે. કળુલ કરું છું કે, આ કલ્પના, નાટક વક્ત્રમનાં છે એમ માનીએ ત્યારે આવે છે. વળી એક લીટીમાં વક્ત્રમ, ફક્ત કે મુક્તમનો આમ ઉપયોગ કરવો એ તો વક્ત્રમની જ ખાસ ટેવ છે. જુઓ

વક્ત્રમ વક્ત્રમ ગાય બાપા તાર્વ આવતો.

દુ:શાસન. પૃ. ૨૦.

વક્ત્રમ વક્ત્રમ વક્ત્રમ જે અતિ

વક્ત્રમ મુગ્ધ મેર.

દુ:શાસન.

વક્ત્રમ અથ તણો પથ વક્ત્રમ, વક્ત્રમ સાલરશસાલ વખાણું. કુન્તી-છેલ્લો.

૨૮ જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિર્ણય. પૃ. ૭૫.

૨૯ પ્રેમાનંદના વખતમાં સાલ જેવો શબ્દ ન વપરાય એમ નથી એવો આ દાખલો છે. નિર્ણયક દલીલના જ પ્રતાપે આ તેમ જ આવા ખીજ શબ્દો ('પહેલાં ભાગમાં આપેલા') હું બતાવી શક્યો છું.

આના સિવાય પણ આવા દાખલા ધણા મળશે. વળી,

સુત હું, શે' થયો ઉત્પત્ત

નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન

જનકે જાણિયો ના શરૂ

જન કે' ગુમાવિયું સૌ નર. — પાંચાક્ષી. અંક ૫. શ્લોક ૧૦

અને

શે કાળ કરતા જ કાળ સાંધ

માગે કહો જ દિગે ઉપાય ?

જો કાળ તે તણી સાગ્ય થાય

કો' ક્યમ કરી તે કરતા મનાય.

પાંચાક્ષી. અંક ૫. શ્લોક ૧૧

આ એ શ્લોકોમાં પણ ધ્વનિ વધુ મળે પોતાના બાપ સાથે કેવો સંબંધ હતો તે બતાવે છે. ખરૂં કે ધ્વનિ ધણો ઝંખો છે. પણ અનુમાનોથી જ વાતો સિદ્ધ કરવાની હોય, કોઈ બાબતને નજીવી ગણી કાઢી નાખતી ન જોઈએ. પહેલા શ્લોકથી જરા દીલગીર થઈ બીજા શ્લોકથી તે કાંઈક દિલ્લાસો મેળવે છે. વળી

પ્રતાપી પિતાજી કુબેર સમાન

ક્ષમાધર પદપતિ મતિમાન

મુને કરિયા અપરાધ મદાન

પિતા ન મળે મળ્યાના ગુણવાન. પાંચાક્ષી. અંક ૫. શ્લોક ૧૨.

આ શ્લોકનો પ્રસંગ જ જો કે જુદો છે અને કુબેરને પિતાની ઉપમા આપી યુધિષ્ઠિર તેની ક્ષમા પામે છે—અને આ સ્વાભાવિક પણ છે, છતાં અહિં આ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. કર્તાએ પહેલા એ શ્લોકોમાં પોતાને વિષે ધ્વનિત કાંઈક કહ્યું અને પછી એ પ્રસંગ ઉઠતી ગયો તો પણ તેના મગજમાં એ જ વિચારો ઘોળાયા કરે છે. આ એક માનસશાસ્ત્રનું સત્ય છે. એક વાત ઉપર આપણે વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે ત્યાર પછી વાતનો વિષય બદલાય તો તેમાં પણ આપણા મગજમાં રમી રહેલા વિચારો આવિર્ભૂત થાય છે. કર્તાના મગજમાં પણ આમ આત્મચર્ચાતનો રંગ (autobiographical touch) આવવાનું આવ્યું હતો એટલે વિચારની પરંપરા તેમ ચાલી. વળી એ શ્લોકોનો ક્રમ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. પરંતુ કમળ કહ્યું કે આવાં કદિષત અનુમાનો બીજા પ્રમાણોની મદદ વગર બહુ મજાશુભ નથી હોતાં.

! આ નિબંધમાં એ એક ખાસ સંભાળ રાખી છે તે એ છે કે રા. નરસિંહરાવના લગભગ બધા વાંધાભર્યા શબ્દો તથા વાક્યો વક્ષ્યમાં જ વપરાયો છે એ બતાવ્યું છે. એક કૃતિ વિશે હાવેલા બધાજ વાંધાના જવાબ જો એક જ કવિમાંથી મળતા હોય તો બન્નેનો કર્તા એક હોય એવી શંકા તો થાય. નાટકના કર્તાના ખાસ વાક્યો—(mannerisms) જેવાં વક્ષ્યમાં પણ દેખાય છે તે હમે બતાવું છું.

(૧) મુખ માય એવું માગ્ય તેવું એવું આશ્ચી હું સતિ. પાંચાક્ષી. ૧. ૨.

આમાં 'મુખ માય એવું માગ્ય' એટલું વચન કાંઈક ધ્યાન ખેંચે છે. વક્ષ્યમાં પણ એવું મળે છે.

ભીમ બડ બાખ્યો તલ યેમાં માય એવું માગો. કુન્તી. પૃ. ૫૦.

માગ માગ મારા સુત સુખ માખ્યું આપું તને. યક્ષ. પૃ. ૨૬૫

(૨) માધવ રતિધવ યોગે વનરાજી આ પ્રકુલ પેખાયે. સત્યં પૃ. ૨૩૪. 'માધવ રતિધવ' તું જોડકું વક્ષમે પણ બનાવ્યું છે.

માધવ રતિધવ શા એવે મૂર્તિમાન દીક્ષા. કુન્તી. પૃ. ૧૧૭.

(૩) નારદ ધન્ય તું પારદ પૂરણ શારદ શુભિ મધ્યન દાવી. સત્યં પૃ. ૨૨૭. નારદ શારદ માટે જુઓ.

નારદ શારદ શો પડિત બનું હું પૂરો. મિત્ર. પૃ. ૫૦.

(૪) સત્યં માં 'આપણે' ને બદલે 'આપડે' પણ અને જગ મે પાને છે. તેમ જ વક્ષપરજોતરમાં ૬ અને ૧૨ મે પાને છે.

(૫) પગ લખલખી જવા-તપત્યાં પૃ. ૫૨.

લખલખે પગ. યક્ષ. પૃ. ૧૦૦-૧૧૩.

લખલખે પગ અને દગ થઈ એરું એવું કુન્તી. પૃ. ૧૧૩.

(૬) જાડખીડ. સત્ય. પૃ. ૧૨. યુધિ. પૃ. ૫૨.

આ પણ મરાહી અસર હોય એમ લાગે છે. આપણે જાડખાડ કહીએ પણ મરાહીમાં જ જાડખીડ કહે છે. આ મરાહી અસર ને નાટકના કર્તા ઉપર હતી તો વક્ષમ ઉપર પણ હતી.

(૭) "હાં! હાં!" એ નાટકના વાંચનારને આંખમાં ખૂંચે એવું છે. વક્ષમમાં પણ એવું છે.

હાં! હાં! હું સમજી ગઈ. યુધિ. પૃ. ૫૬.

હાં! હાં! કરો આ શું તમે. ,, પૃ. ૬૧

હાં! હાં! હું સમજ્યો સર્વ. ,, પૃ. ૬૬.

(૮) ભીમ અને હનુમાનના મેળાપમાં 'મહાકાય' શબ્દ દાંષ્ટક નવીન લાગે છે. તેવો જ 'અતિકાય' શબ્દ યુધિમાં. પૃ. ૭૧ મે છે.

(૯) "હાં! હાં!" જેવો બીજો પ્રયોગ નાટકમાં "શિવ! શિવ!" નો છે. વક્ષમમાં પણ મળે છે.

શિવ! શિવ! કહી પડ્યો. યક્ષ. પૃ. ૭૫. ૧૪૮

(૧૦) "હાં! હાં!" કરતાં પણ વધારે ઉચ્ચ ઉપયોગ 'અહુના' નો નાટકમાં થયો છે. તેમ જ વક્ષમમાં પણ 'અહુના' જ્યાં-ત્યાં વેપરાયો છે.

હું પાછું આવ્યો છું એવી અહુના ખચર ચાશે. મિત્ર પૃ. ૬૦

અહુના ન કાંઈ બને. મિત્ર. પૃ. ૬૭. તેમજ. યક્ષ. પૃ. ૧૭૨.

(૧૧) લાંગૂલ. પાંચાલી. ભીમ અને હનુમાનનો મેળાપ.

લટકું લાંગૂલ આ લાલ તો દેખાય છે. કુન્તી. પૃ. ૧૧૭.

(૧૨) ભીમને માટે 'ટકાદર' શબ્દ જરા ધ્યાન ખેંચે છે. પાંચાલીમાં ૬૧-૬૨-૬૩-૬૪-૬૫-૭૩-૮૬-૧૦૨-૧૧૩-૧૨૦ વગેરે પાનાંપર એ વપરાય છે. કેમ જાણે નાટકના કર્તાને તે વાપરવાનું વ્યસન પડી ગયું હોય! વક્ષમને તેના શોખ હતો તે તો 'યુધિષ્ઠિર-

‘દુકોદરસંવાદાખ્યાન’ નામ ઉપરથી જ ખબર પડશે. એ કાવ્યમાં - પણ ‘દુકોદર’ ખૂબ વપરાયો છે.

(૧૩) જ્યારે જ્યારે મનુ વિષે કાંઈ કહેવું હોય ત્યારે ત્યારે જૂના વખતના લેખકો ધણે ભાગે મનુ ભગવાન કે મનુ મહારાજ વાપરે છે. પણ નાટકમાં જ્યાં જ્યાં મનુની વાત આવે છે ત્યાં ત્યાં તેને મનુ જ કહ્યો છે (જુઓ તપત્યાખ્યાન પૃ. ૭૯.) વલ્લભ પણ એમ જ વાપરે છે.

કહી દાખું સુણો આજ મનુનું વચન છે. સુધિ. પૃ. ૧૧૭. યક્ષ. પૃ. ૨૩૩.

(૧૪) ભોગ દારી-સલ. પૃ. ૨૧૯-સુધિ. પૃ. ૫૦

(૧૫) કંનરિ. સલ. પૃ. ૨૧૮

કમલારિ. ચંદ્રના અર્થમાં. સુધિ. પૃ. ૪

(૧૬) ‘સણવું’ ને બદલે ‘શણવું’

જુજ આ સુગદાયી બચ્ચા ન શણા.

પાંચાલી.

કથ તો શણી શણી સુધિ. પૃ. ૯૫

આ ઉપરાંત બીમભડ-બીમણ બીમ, માવર, વડ બ્રાત, બરેશી, એવે, શે, શેણ વગેરે ના સંરખા ઉપયોગ નાટક તેમજ વલ્લભમાં મળે છે.

આ સાથે ઉપરથી વલ્લભની અને નાટકના કર્તાની સૌથી મળતી આવે છે તે જણાશે. ૩૦આ ઉપરાંત વલ્લભનાં કાવ્યમાં પણ આધુનિક લાગતાં કેટલાંક રૂપો અને, શબ્દો છે તે બતાવું છું.^{૩૧}

(૧) છૂટેલો^{૩૨} ન જોયો તેહ કુન્તી. પૃ. ૯૫.

પાપ કરતાં જોએલું પાણું કંઈ સુરભિએ. યક્ષ. પૃ. ૪૧.

(૨) ગંધર્વ એ ગાન ગર્વ તમારે ત્યાં આવે કદી, કુન્તી. પૃ. ૯૯. “તમારે ત્યાં” આધુનિક લાગે છે. છતાં વલ્લભમાં છે.

(૩) એમ જ્યાં અનુમોદન અબતઅરિએ આપું કુન્તી. પૃ. ૬૪. ‘અનુમોદન આપવું’ To support ના અર્થમાં આધુનિક લાગે.

(૪) એમ ઓળખાવા પડે કવિને તો રાજ્ય બ્રહ્મ. યક્ષ. પૃ. ૬૬.

(૫) મરતાંની આગમચ. યક્ષ. પૃ. ૧૦૦

(૬) નમું એ મહંતને કુન્તી. પૃ. ૨૨. ‘મહાશય’ જેવા અર્થમાં.

(૭) તકાવતો તીર શિર ડારવા સારંગને યક્ષ. પૃ. ૭૮.

તકાવીને માર્યું તીર. સુધિ. પૃ. ૧૧૨.

આ બન્ને જગ્યાએ ‘તાકતો’ અને ‘તાકીને’ જોઈએ. નાટકમાં આવી અશુદ્ધિ છે તો વલ્લભમાં પણ છે. શુદ્ધિમાં સામ્ય છે એ તો હીક પણ અશુદ્ધિમાં યે સામ્ય છે.

(૮) સંરાય મિઠાવી નાખો. સુધિ. પૃ. ૭.

હવે અમુક વિચારો અને કલ્પનાઓ જેમાં આધુનિક રણકારો લાગે છે તે બતાવું છું.

૩૦. આ ચર્ચા માટે જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ પૃ. ૬૨, ૬૫.

૩૧. ચંદ્ર અને ચંદ્રિકાને પતિ પત્ની તરીકે ગણવાની કલ્પના આધુનિક નથી. જુઓ જ્યોતસ્તા દુર્ગલમર્ત્યકેષ વનિતા મોત્સાર્ય મેઘદૂત । મૃચ્છકટિકામ્ ૫, ૨૦.

(૧) યુગાંતે, યું લોકપાળ પડ્યા તાણી સોડ છાં. યક્ષ. પૃ. ૧૩૬

(૨) નાશી છુટ્ય નાશી છુટ્ય નૃપતિમાં નમે નહિ.

મેરલી સે મોંધામુંલી ગાન આ મીડે રવે. યુધિ. પૃ. ૧૯

(૩) વઢો વઢો વેગે વીર ઉભરા આ મનના. યુધિ. પૃ. ૮૫

(૪) એવો મિત્ર મળો સહુને પ્રેમનો પ્રભાતમાં-મિત્ર. પૃ. ૧૩

વલ્લભમાં ઉર્દુ-શરસી શબ્દો પણ ધણા મળે છે. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણ આપું છું.

(૧) પૂછવામાં પીર છે. યક્ષ. ૨૪૬. (૨) ખાંડે. યુધિ. ૬.

(૩) રંક પર રેખ છે. યુધિ. ૨૫. (૪) છુલંદ. યુધિ. ૩૬.

(૫) કંદકાંન કપ છે. યુધિ. ૪૯. (૬) સ્વધર્મથી ચારી કરી. યુધિ. ૮૪.

(૭) ખવાર ક્યાં. યુધિ. ૧૩૬. (૮) રોકેદાર રાજા હું તો. યુધિ. ૮૫.

(૯) ખ્યાન. યુધિ. ૪૭. (૧૦) ઈશ્વરત. મિત્ર. ૧૦૮.

હવે વલ્લભમાં મળતા અન્તર્થમકના એક બે દાખલા આપું છું.

(૧) ગયા દેવ જાણી ઝઠ કંઠ આરંભાગો સેવ. કુન્તી. ૮૨.

(૨) સીડી લીડી નમે જઈ કીડી ચડી ચાલી જાય.

પીડી પેરપેર દેવ.

કુન્તી. પૃ. ૮૨.

(૩) હરતી એક મરતીવાળો પડી શકે ન વરતી. કુન્તી. ૯૪.

(૪) તુષા લાગી ધણી ધણી મૃપા નવ જાખીએ. યક્ષ. ૨૫૦.

મને બરાબર ખબર છે કે હજી-આટલું 'લખ્યા' છતાં પણ, શ. નરસિંહરાવની ખાસ વજનદાર દલીલોનો જવાબ મેં આપ્યો નથી. આ દલીલો બીજી રીતે નજીવી પણ ગણાય. 'ઉત્સર્ગમાળા' ની કહેવતો વિષેનો તેમનો વાંધો જાણે છે. છતાં એ બધી દલીલ કેવી રીતેના પાયા ઉપર બંધાય છે તે બતાવવું પડે એમ નથી. એ આખી દલીલનો પાયો, તેઓ કહે છે કે સ્વ. મજલાલ શાસ્ત્રીને એવી રીતે પોતાની કહેવતો ઘૂસાડીને જૂની કહેવાની ટેવ હતી, એ કંપર છે. તેમના પોતાના શબ્દોને જો બરા માનીએ તો જ આ દલીલ મજબૂત છે નહિતો સાવ નકામી છે. અને એક વ્યક્તિના અનુભવની (arbitrary) આવી દલીલ ક્યાંય આવે ખરી? છતાં કદાચ એમઠરે કે રા. નરસિંહરાવની દલીલ સાવ સાચી છે અને કહેવતો સ્વ. શાસ્ત્રીએ જ ચોજી છે અને તેની પહેલાં તે રૂપમાં નહોતી, તોપણ આ કહેવતોનો કોષ્ટક તરીકે ગણવું કાઢી નાખીએ તો નાટકમાં જરાય ક્ષતિ નહિ થાય.

હજી એક દલીલ છે કે જેનો નિર્વાણ આપતાં હું જરાક મુશ્કેલ છું. ચરોતર માટે કતાને કેમ પક્ષપાત હતો? આ બાબતમાં હું ચોક્કસ બંધ પડ્યો અહિં રજુ કરીશ. એક તો ચરોતરમાં વડોદરા કે સુરત આવે કે નહિ? આવે કે ન આવે તે ગમે તે હો પણ કેટલાંક કહે છે કે બેમાંથી એક પણ આવે. જો આવે તો તો સંવાદ અહિંજ અટકે. ન આવે તો કતાને ચરોતર માટે તો ખૂબ પક્ષપાત હતો. કેવી જાતનો પક્ષપાત હતો તેના ઉપર નીચેનું વાક્ય કાંઈક અજવાળું પાડે છે.

"જોને બોલાવતી હશે તેનું તો ભાગ્ય. ચરોતર ભૂનિનો જન્મ જેવું જ માનવું જોઈએ." સત્ય. પૃ. ૬૯.

આમાં ચરેતરની ભૂમિનો જન્મ વખાણ્યો છે. એટલે કત્તાને ચરેતર સાથે અંગત સંબંધ હોય એમ તો લાગે છે. આને માટે એક બે વાત વિચારવા જેવી છે. એક તો કત્તા ચરેતરનો જ રહેવાસી હોય. બીજું, તે ચરેતરનો રહેવાસી ન હોય પણ વખતે જન્મ્યો ત્યાં હોય. આ બંને એવું છે. જન્મ વખતે મા પિયર હોય અને પિયર ચરેતરમાં હોય તો જન્મ ચરેતરમાં ગણાય. કત્તાની બાબતમાં આવું કાંઈક પણ હોય. વડોદરા કે સુરત ચરેતરમાં હોય કે ન હોય તોપણ આટલી બીજી બાબતોનો પણ એ બાબતમાં અવકાશ રહે છે. અને વધુબેના ઉપર ચરેતરની અસર છે તે આપણે જોઈ ગયા.

હવે એક વાત જે બહુ અગત્યની છે તે કહું છું. આ નાટકો પ્રેમાનંદને નામે જ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. વાંધો લેવાયો છે તે એટલે જ છે કે તે પ્રેમાનંદ જેટલાં જૂનાં હોઈ ન શકે, પણ કોઈ આધુનિક કવિએ લખી, પ્રેમાનંદનાં નામ ઉપર ચકાવ્યાં હશે. હવે આજ હું એક બાબતથી કહું છું કે નાટકો પ્રેમાનંદ જેટલાં જૂના વખતનાં હોય એ જ સંભવે છે ત્યારે બીજી બાબતથી એમ કહું છું કે તે પ્રેમાનંદનાં નહિ પણ વલ્લભનાં છે. આને માટે મને જેટલી દલીલો સુઝી તે મેં આમાં મૂકી દીધી છે. તેમ જ જે અર્વાચીન અંશે આમાં દેખાય છે તે પણ પ્રાચીન કવિમાં સંભવે છે એ મેં બતાવી દીધું છે. છતાં નાટક પ્રેમાનંદનાં નહિ અને વલ્લભનાં છે એમ કહેવાનું મન થાય છે તેનું કારણ એટલું જ કે નાટકમાં ક્યાંય પ્રેમાનંદનો જુસ્સો કે શૈલી દેખાતી જ નથી. હું એમ કહું છું કે પ્રેમાનંદે જો નાટક લખ્યું હોય તોપણ એ આવું ન લખે. વળી કોઈ આધુનિક માણસે લખી પ્રેમાનંદને નામે ચકાવ્યાં હોય એવું આજના જમાનાનો લેખક ન કરે એમ આપણને ઝટ માનવાનું મન થાય છે. જ્યારે નાટકો વલ્લભનાં હોય છતાં પ્રેમાનંદને નામે ચડી જાય એવો દાખલો તો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મળે છે. રત્નેશ્વરના એક કાવ્યને છોડે એક પ્રતમાં તેનું નામ, એકમાં પ્રેમાનંદનું, અને એકમાં કોઈ આધારભરતું નામ છે એ વાત બહાર આવી ગઈ છે. આ નાટકમાં પણ આમ બન્યું હોય તો અસંભવિત નથી. અને આમ થયું હોય એમ માનીએ તો તો એમ પણ માનવું જોઈએ કે ભાષા પણ સાથે જ બદલાઈ હશે. અહિં આપણે નાટકની ભાષાની અર્વાચીનતા વિષે વાત કરી લઈએ. અત્યારે જે ભાષા નાટકોમાં છે તેનું રૂપ તો આધુનિક જ લાગે છે. પણ સાથે સાથે એમ પણ લાગે છે કે મૂળ-નીચેનો ચર-આધુનિક નથી. ભાષામાં ધણો ફેર થઈ ગયો હોય એમ સંભવે છે એમ મેં આગળ બતાવ્યું છે. પણ અહિં તો હું નાટકમાં દેખાતી જૂની ભાષાના એક એ દાખલો જ આપવા માગું છું. જટાસુર અને ભીમ જે દ્વિઅર્થી વાત ચલાવ્યે જાય છે તેમાંથી એકાદ દાખલો મળે એમ છે. આ ભાગ એવો છે કે જે પ્રકાશકો અર્થને હાનિ પહોંચાડવા વગર ઝટ ફેરવી શકે નહિ. એટલે, ન છૂટકે, પ્રકાશકોને એ ભાગમાંથી પણ અસુક ભાગ તો એમને એમ રાખવો પડ્યો હશે. જુઓ,

“ભીમ-જમ પ્રાદુર્ણ જવાની ઉતાવળ કરે છે તમ માંડે મુખ પણ ભીમપતિ તમે”
કરે ત્યારે દેખાડવાનો ચાલ છે.”

પાંચાલી. પૃ. ૭૭-૭૮
અને બીજું એક વાક્ય છે કે જે જૂની જ દેખતું છે.

“કૃષ્ણ-એમની જે રીત તે કેના ? પર ?” સત્ય ૪. ૧૮૮. આ વચ્ચે વાંચતાં સમજશે કે મૂળ ચર નાટકમાં જૂની ભાષાનો છે ખરો.

હવે મારી બધી દલીલો પૂરી થઈ છે. જેમ રા. નરસિંહરાવને નાટકો પ્રેમાનંદનાં ન હોય એમ કહેતાં જરા દોભ થયો હતો તેમ કે તેથી પણ વધારે દોભ મને નાટકો વલ્લભનાં છે એમ કહેવામાં થાય છે. આ નિર્બંધમાં મેં નાટકોનો ક્ષર્તા વલ્લભ હોવાનો ઘણો સંભવ છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે—માત્ર સમય જ તેની કસોટી કરશે. કંઈક ટુટીઓ અને અપૂર્ણ અભ્યાસને લઈને અંદરની ઘણી દલીલો નિર્બળ ગણાઈ કદાચ ભવિષ્યમાં નીકળી જાય—કદાચ મારા આ મુંદર લાગતો સમરંગી પરપોટો મને છેલ્લે દબ કુટી જાય—અને કદાચ મારી આ બધી મહેનત પાણીમાં જાય—એવી શંકાઓ અને ઘણી વાર થઈ છે. પણ એ બધાંની વચમાં મને એક દિલાસો છે કે મેં જે લખ્યું છે તે મારી જુદીને જે સત્ય સુઝ્યું તે મારે બતાવવું નોંધએ એમ વિચારીને લખ્યું છે; નહિં કે સાહિત્યનાં શુભવાચનાં કોઈકને વધુ શુભાવવારૂપ એક તોફાન મચાવવા ખાતર.

સપ્તર્ષિબ્રમણુની એક ઉપપત્તિ અને મહાભારતકાળ.

[લે. હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ.]

સપ્તર્ષિ દરેક નક્ષત્રમાં સો સો વરસ રહે છે એવા ઉલ્લેખો સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી પાંડવોના કાળમાં સપ્તર્ષિ મધ્ય નક્ષત્રમાં હતા એવા ઉલ્લેખો પણ અનેક ઠેકાણે મળે છે. ભારતીય ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને આ ઉલ્લેખો એટલા સુવિદિત છે કે તે અદિ આપવાની જરૂર હું જોતો નથી. આ ઉપરથી સપ્તર્ષિ સંવત્ પણ ચાલતો; તેમાં અમુક બનાવ વખતે સપ્તર્ષિ કયા નક્ષત્રમાં હતા તે નોંધવામાં આવતું અને આ ઉપરથી તે બનાવ પાંડવોના કાળ પછી કેટલે વર્ષે બન્યો તેનો હિસાબ થતો.

પણ ખરી રીતે તો સપ્તર્ષિ તેમ જ નક્ષત્રો બંને સ્થિર છે. આ ઉપરથી હાલના ભારતેતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે સપ્તર્ષિસંવત્ માત્ર માની લીધેલો સંવત્ હતો. હિંદુસ્તાનમાં અનેક શક પ્રવર્તતા અને એક શકમાં આપેલું વર્ષ બીજા શકમાં સમજવામાં એટલો ગોટાળો થતો કે એક સર્વ સામાન્ય—પ્રમાણ—શક રાખવાની જરૂર જણાઈ અને પરિણામે સપ્તર્ષિસંવત્ નિર્માણ થયો. અગત્યના બનાવો પ્રાંતીય સંવત્માં લખાવા ઉપરાંત સપ્તર્ષિ-સંવત્માં પણ લખાતા, એથી તેમની સાલ વિષે કંઈ ગોટાળો ન રહે.

પણ અદિ એક શકા થયા વિના રહેતી નથી:—શું સંવતો આમ કૃત્રિમ રીતે નિર્માણ થતા હશે? અને વળી સર્વસામાન્ય પણ થતા હશે? આપણે એવું માનવાને દોરારાજો છીએ કે જરૂર આ સપ્તર્ષિ બ્રમણુની માન્યતાની પાછળ કોઈ ને કોઈ ખગોલવિષયક સત્યનો આધાર હોવો જોઈએ, બલે તે બ્રમણુ આપણે આજે સમજીએ છીએ તેવા પ્રકારનું ન હોય.

આવી એક ખગોલવિષયક ઉપપત્તિ મારા જોવામાં આવી છે. તે વિષ્ણુપુરાણ, અંશ ૪, અધ્યાય ૨૪, શ્લોક ૩૮-૩૯ માં છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સપ્તર્ષીણાં ચ ચૌ પૂર્વાં દૃશ્યેતે ઉદિતૌ દિવિ ।

તયોસ્તુ મધ્યનક્ષત્રં દૃશ્યેતે યત્સમં નિશિ ।

તેન સપ્તર્ષયો યુક્તાસ્તિષ્ઠન્ત્યબ્દશતે વૃણામ્ ॥ ૩૩ ॥

તે તુ પારીક્ષિતે કાલે મધ્યાસ્વાસન્દ્વિજોત્તમ ।

તદ્વા પ્રવૃત્તઃ કલિર્દ્વાદિશબ્દશતાત્મકઃ ॥ ૩૪ ॥

આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ હું આમ સમજું છું:—સપ્તર્ષિના સાત તારાઓ પૈકી જે બે તારાઓ પૂર્વ તરફ છે, તેમના મધ્ય ભાગની સામે જે નક્ષત્ર દેખાય, તે નક્ષત્રમાં સપ્તર્ષિ છે એમ સમજવું. આ નક્ષત્રમાં સપ્તર્ષિ સો વરસ સુધી રહે છે. પરીક્ષિતના વખતમાં સપ્તર્ષિ મધ્ય નક્ષત્રમાં હતા અને તે વખતે કલિયુગ બેઠાને ૧૨૦૦ વર્ષ થયાં હતાં.

જો સપ્તર્ષિઋમણુનો આવો અર્થ હોય તો તે ખગોળશાસ્ત્રી સમજવી શકાય એવો છે, એટલું જ નહિ, પણ પરીક્ષિતતા કાળમાં સપ્તર્ષિ મધ્યામાં હતા એમ બતાવી શકાય. આ બતાવવાનો પ્રયત્ન નીચે કર્યો છે.

સપ્તર્ષિના જે બે તારાઓ પૂર્વ તરફ છે; તેમનાં નામ વસિષ્ઠ અને મૃરીચિ છે. તેમના વિષુવાંશ (Right Ascension) અનુક્રમે ૨૦૦ અંશ ૧૩ કલા, અને ૨૦૬ અંશ ૮ કલા છે; અને તેમની ક્રાન્તિ (Declination) અનુક્રમે ૫૫ અંશ ૧૯ કલા, અને ૪૯ અંશ ૪૨ કલા છે. શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વસિષ્ઠ અને મરીચિનું મધ્યગિન્દુ ગોલીય ત્રિકોણમિતિથી કાઢીએ, તો તેના વિષુવાંશ ૧૯૮ અંશ ૨૨ કલા અને તેની ક્રાન્તિ ૫૨ અંશ ૩૫ કલા આવે. આ મધ્ય ગિન્દુની સામે ક્યું નક્ષત્ર છે એ કાઢવા માટે મધ્ય ગિન્દુનો સાયન ભોગ (Celestial Longitude) કાઢ્યો તો ૧૭૪ અંશ ૩૩ કલા આવ્યો. (આ બધાં ગણિતોનાં પગથિયાં વિસ્તારભયથી અહિં આપ્યાં નથી; ખગોળશાસ્ત્ર અને ગોલીય ત્રિકોણમિતિ જાણનાર માટે તો તે સ્પષ્ટ છે.)

મધ્યાના આરંભનો ભોગ ૧૨૦ અંશ અને અંતનો ભોગ ૧૩૩ અંશ ૨૦ કલા છે. આ બંનેનો ઉપલા ૧૭૪ અંશ ૩૩ કલા સાથેનો તફાવત અનુક્રમે ૫૪ અંશ ૩૩ કલા, અને ૪૧ અંશ ૧૩ કલા છે. છેલ્લાં ૫૦૦૦ વર્ષોમાં અયનગતિ (Precession of the Equinox) નું મધ્યમ માન દર વર્ષે ૫૦.૨૪ વિંકટા લાકડાંએ તો ઉપલા તફાવતો આજ પૂર્વે અનુક્રમે ૩૯૦૯ અને ૨૯૫૩ વર્ષોમાં પડે. આમાંથી ઇ. સ. નાં ગત વર્ષે ૧૯૨૩ બાદ કરતાં પરીક્ષિતકાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૮૬ થી ૧૦૩૦ આવે.

આપણામાં ગત કલિનાં જે વર્ષો ગણ્યાં કરે છે તેને કેટલાક લોકો શ્રદ્ધેય ગણતા નથી. આની ચર્ચામાં ઉતરવાનો અહિં પ્રસંગ નથી, કારણ કે આપણો હેતુ માત્ર એટલું જ જોવાનો છે કે એક જ સ્થાને આપેલી આ સપ્તર્ષિઋમણુગણના અને ગતકલિવર્ષગણના વચ્ચે એકવાક્યતા છે કે નહિ. જો આની એકવાક્યતા હોય, તો, ગતકલિવર્ષગણના સાચી હોય કે ખોટી, સપ્તર્ષિઋમણુનો જે અર્થ આપણે કર્યો તે જ વિષ્ણુપુરાણકારને ઇષ્ટ હતો એમ માનવામાં આપણને ટેકો મળે.

હવે શ્લોક પ્રમાણે પરીક્ષિતને સમયે કલિયુગનાં ૧૨૦૦ વર્ષ ગયાં હતાં. આ ૧૨૦૦ એટલે બરાબર ૧૨૦૦ એમ ન માનીએ, પણ ૧૧૫૦ થી ૧૨૫૦ સુધીનાં માનીએ તો એ ગણતરીએ પરીક્ષિતકાલ આજ પૂર્વે ૫૦૨૫-૧૧૫૦=૩૯૭૫ થી ૫૦૨૫-૧૨૫૦=૩૭૭૫ વર્ષ સુધીમાં આવે. આમાંથી ગત ઇ. સ. ૧૯૨૩ બાદ કરતાં પરીક્ષિતકાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૫૨ થી ૧૮૫૨ સુધીમાં આવે. આ કાલમર્યાદા સપ્તર્ષિઋમણુ પરથી આવેલી કાલ-મર્યાદા (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૮૬ થી ૧૦૩૦) ની અંતર્ગત છે. હવે મહાભારતના મુખ્ય બનાવોનો કાળ કોઈ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ કરતાં, એટલે ગણતરી નથી. (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ થી ૧૫૦૦ એ તેની પૂર્વોત્તર મર્યાદાઓ છે.) એટલે ઉપલી ગણતરીને પરિણામે આપણે મહાભારત કાળને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં મૂકી શકીએ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૫૨ થી ૧૮૫૨ એ મર્યાદાઓ લેતાં મધ્યારંભ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૮૬) થયે ૩૪ થી ૧૩૪ વર્ષો થયાં. આટલા વખતમાં મધ્યાભોગ ૨૮ કલાથી ૧ અંશ પર કલા સુધી થાય. એટલે મહાભારત સમયે મધ્યાપ્રવેશ થયે થોડાં જ વર્ષો થયાં હતાં.

આ રીતે મહાભારત સમયે સત્યર્થિ મધ્યમાં હતા તે જોયું. હવે સત્યર્થિ દરેક નક્ષત્રમાં સો વર્ષ રહે છે કે નહિ તે જોઈએ. અયનગતિને પરિણામે સત્યર્થિ દરેક સાયન નક્ષત્રમાં ૧૩ અંશ ૨૦ દસા નં ૫૦.૨૪ વિકસા એટલે ૮૫૫ વર્ષ રહે. ૮૫૫ અને ૧૦૦ વચ્ચેનો આ મહાન તફાવત એ સૂચવે છે કે તે વખતે અયનગતિનું અત્યંત સ્થૂલ જ્ઞાન હતું. અયનગતિનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન ઇ. સ.ના છઠ્ઠા સદ્દશમાં થયું એ ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં સુવિદિત છે. જે વખતે અન્ય દેશોમાં અયનગતિનું બિલકુલ જ્ઞાન નહોતું, તે વખતે આટલું સ્થૂલજ્ઞાન પણ અહીંયા હતું એ નોંધવા જેવું છે. ખરું કહીએ તો આ કાળે મનાયેલી આ અયનગતિ અને ઇ. સ. ૫૦૦-૬૦૦ માં મનાયેલી સૂક્ષ્મ અયનગતિ વચ્ચેની સાંદ્રજની ક્ષીઓ મેળવી શકાય અને એ અત્યંત સ્થૂલ અયનગતિ ક્રમશઃ સુધરતાં સુધરતાં કેવી રીતે સૂક્ષ્મ થઈ તે જાણી શકાય. પણ તે એક નવું જ પ્રદર્શન થાય એટલે તે કોઈ ખીજે વખતે ચર્ચાશું.

બુદ્ધચરિત્રલેખમાળા

લેખાંક ૪

[લેખક:-આધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી]

તત્ત્વબોધનો માર્ગ

ઉરવેદનાના રમ્યપ્રદેશમાં બોધિસત્ત્વે તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો તે જ સમયે તેમને નીચે પ્રમાણે ત્રણ ઉપમાઓ સુઝી. (૧) એક બીનું લાકડું પાણીમાં પડ્યું હોય અને ત્યાં ઉપરનું અરણિ લઇ કોઇ એક માણસ આવે અને તે બીના લાકડા ઉપર ધરી તેમાંથી દેવતા ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેમાંથી કંઈ પણ ફળપ્રાપ્તિ ન થતાં તેના મનમાં ઇક્ત ખેદ જ થશે. તે જ પ્રમાણે જે શ્રમણબ્રાહ્મણનાં મન કામવિકારમાંથી મુક્ત થયાં ન હોય અને કામોપભોગમાં મગ્ન થયેલાં હોય તેઓ ગમે તેટલો દેહદંડ કરે તો પણ મોક્ષમાર્ગમાં તેમનો પગ આગળ જવાનો નહિ. તેમના પ્રયત્નમાંથી કંઈ પણ ફળ મળવાનું નહિ; અને તેમના મનમાં ઇક્ત ખેદ જ થવાનો. (૨) બીનું કોઇ બીનું લાકડું પાણીથી દૂર અંતરે પડી રહ્યું હોય ત્યાં ઉપરનું અરણિ લઇ કોઇ એક માણસ આવે અને તે તેના પર ધરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેના પ્રયત્નમાંથી કંઈ પણ ફલિત ન થતાં તેને ખેદ થવાનો. તે પ્રમાણે કટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો કામોપભોગથી દૂર થયા હોય, (અરણ્યવાસ વગેરે કરતા હોય) પણ તેમના અંતઃકરણમાંથી વિષયવાસના નષ્ટ ન થઈ હોય તો દેહદંડને લીધે મોક્ષમાર્ગમાં તેમનો પગ આગળ વધવાનો નહિ. તેમના મનમાં ઇક્ત ખેદ જ થવાનો. (૩) સારી રીતે મુકાયેલું લાકડું પાણીથી દૂર પડ્યું હોય અને કોઈ તેના ઉપર ઉપરનું અરણિ ધરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે ખાતરીથી સફળ થશે. તે જ પ્રમાણે જે શ્રમણબ્રાહ્મણ કામોપભોગ છોડી દૂર જાય, અને જેના મનમાંથી વિષયવાસના નષ્ટ થાય તેનો જ મોક્ષમાર્ગમાં પગ આગળ વધવાનો અને તેને જ સિદ્ધિ મળવાની.

તે સમયના સામાન્ય લોકવ્યવહારને અનુસરીને બોધિસત્ત્વે દેહદંડની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો ખરો, તો પણ તે પ્રસંગે તેમના વિચારનો સમગ્રતઃ પ્રવાહ તે જ દિશામાં વહેતો હતો એમ નહિ. સામાન્ય માણસને આખો સમુદ્ર એક સરખો જ દેખાય છે, પરંતુ તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશાઓમાં વહેનારા પુષ્કળ જળપ્રવાહો હોય છે. તે પ્રમાણે બોધિસત્ત્વના મનનો એક પ્રવાહ દેહદંડ તરફ તો બીજો પ્રવાહ સાચા તત્ત્વબોધ તરફ વહેતો હતો. આ બાળત મહાસત્ત્વકસુતમાં મળી આવતી ઉપરની ત્રણ ઉપમાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. દેહદંડથી તત્ત્વબોધ થવા શક્ય નથી એમ દેખાઇ આવતાં કામાસક્તિ ઉપર જય મેળવવો અને તે દ્વારા જ આગળના માર્ગ ઉપર જવું બોધિસત્ત્વને જરૂરનું લાગ્યું. પણ એકલા કામવિકારને જ દબાવવો પસ નથી, તેની પુઠે પુઠે આવનારાં કોષ અને ઉચલપાચલ કરનારી પ્રવૃત્તિનો પણ સમૂળગો નાશ કરવો જોઈએ એમ તેમને જણાવા લાગ્યું.

દૂધાવિતકસુતમાં બગવાન બુદ્ધ પોતાની બોધિસત્ત્વ અવસ્થાની હકીકત બિહુને કહેતાં કહે છે કે “ હે બિહુઓ ! મને સંબોધ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં હું બોધિસત્ત્વ હતો ત્યારે

જ મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે વિતર્કના બે વિભાગ કરવા: તે પ્રમાણે કામવિતર્ક (વિષયવિતર્ક), વ્યાપાદવિતર્ક (દોષવિતર્ક), વિહિંસાવિતર્ક (બીજને અથવા પોતાને ત્રાસ આપવાનો વિતર્ક)—આ ત્રણ વિતર્કોના એક ભાગ કર્યો, અને નૈષ્કર્મ્ય (નેષ્કાંતવાસ), અવ્યાપાદ (મૈત્રી), અવિહિંસા (ત્રાસ ન આપવાની બુદ્ધિ), આ ત્રણ વિતર્કોની—બીજો વિભાગ કર્યો. તે પછી હું બહુ સાવધાનતાથી અને દક્ષતાથી વર્તતો હતો. તે સમયે જો પહેલા ત્રણ વિતર્કો પૈકી મારા મનમાં એકાદ વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય તો હું એવો વિચાર કરતો હતો કે આ ખોટો વિતર્ક મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો છે. તે પોતાના દુઃખનું, બીજાના દુઃખનું, અથવા બન્નેના દુઃખનું કારણ થશે, પ્રતીને અટકાવશે, અને મને નિર્વાણ તરફ જવા દેશે નહિ; આ વિચારથી તે વિતર્ક મારા મનમાંથી નષ્ટ થતા ચાલ્યા હે બિભુઓ ! શરદ ઋતુમાં જ્યાં ત્યાં ખેતરો પાકમાં હોય ત્યારે ગોવાળ ઢોરોની બહુ સાવધાનતાથી રખેવાળી કરે છે. સાકડીથી રોડોને તેમને ખેતરોની બાજુએ રાખે છે; કારણ કે તેમ ન કરે તો ઢોર લોકોના ખેતરમાં પેસી જાય અને તે કારણસર પોતાને શિક્ષા ભોગવવી પડે એમ તે જાણે છે. તે પ્રમાણે કામવ્યાપાદ, વિહિંસા વગેરે અકુશળ મનોવૃત્તિ ભયકારક છે એમ મેં જાણ્યું.

“ તે સમયે હું ધણી સાવધાનતાથી અને ઉત્સાહથી વર્તતો હતો; ત્યારે મારા મનમાં નૈષ્કર્મ્ય, અવ્યાપાદ, અને અવિહિંસા આ ત્રણ વિતર્કો પૈકી એકાદ વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હું એવો વિચાર કરતો હતો કે મારા મનમાં આ કુશલ વિતર્ક ઉત્પન્ન થયો છે. તે પોતાને, બીજાને અથવા બન્નેને દુઃખ કરનાર નથી, પ્રતીની અભિવૃદ્ધિ કરનાર છે, અને નિર્વાણ તરફ પહોંચાડનાર છે: તેનું આખી રાત અથવા આખો દિવસ ચિંતન કર્યાંથી કંઈ ભય નથી; છતાં બહુ વાર વિચાર કર્યાંથી મારો દેહ થાકી જશે, અને દેહ થાકી ગયો એટલે મન સ્થિર થવાનું નહિ. અસ્થિર ચિત્તને સમાધિ શી રીતે મળવાની ? માટે (કેટલાક સમય પછી) અભ્યંતરમાં જ મારું ચિત્ત હું સ્થિર કરતો હતો. જેમ કોઈ એક ગોવાળ ઉંઢાળાને અન્તે લોકો પાક વેર લઈ ગયા પછી ઢોરોને ખુશીથી છૂટા મુકી દે છે; તે જાડ નીચે હોય કે ખુસી જગ્યામાં હોય, તેને ઢોરો ઉપર નજર રાખ્યા સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. તે રીતે નૈષ્કર્મ્યવિતર્ક વગેરે કુશલ મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાં આ કુશલ ધર્મો છે એટલી જ હું સ્મૃતિ રાખતો હતો. (તેનો નિબંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો ન હતો.) ”

કામ દળાવ્યો કોઈ દળાવ્યો, ગમે તેવી ઉચ્ચલપાચલ કરનારી પ્રવૃત્તિ દાખી, અને તેનાથી ઉલટાં નૈષ્કર્મ્ય, મૈત્રી, અવિહિંસા, વગેરે સુદુષ્ટાની અભિવૃદ્ધિ કરી, તો પણ નિર્ભયતા સિવાય તત્ત્વબોધ થવો કઠિન છે એમ બોધિસત્ત્વ જાણતા હતા; અને તેથી નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ખાસ બયાનક રચાને જતા હતા એવું વર્ણન ભવભૈરવસૂત્રમાં આપેલું છે: તેનો સારાંશ અહીં આપું છું.

“ બુદ્ધ ભગવાન જનુએણી બ્રાહ્મણને કહે છે:—” હું બ્રાહ્મણ, જે સમયે મને સંબોધ-પ્રાપ્ત થયો ન હતો, હું કેવળ બોધિસત્ત્વ હતો, ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે, જે કોઈ શ્રમણ અથવા બ્રાહ્મણ પરિશુદ્ધ કાવકર્મ ન આચરતાં છતાં અરણ્યમાં રહે છે તે આ દોષને લીધે અકુશળ ભવભૈરવને આમ ત્રણ આપે છે: પથ મારાં કાવકર્મો પરિશુદ્ધ છે, પરિશુદ્ધ કાવકર્મવાળો

જે સંજ્ઞાન (આર્થ) અરણ્યમાં રહે છે તેમાંનો હું એક છું એવું જ્યારે મને દેખાઇ આવ્યું ત્યારે અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા જણાવા લાગી. ખીજા કેટલાક અમણુ-બ્રાહ્મણો અપરિશુદ્ધ વાયસિક કર્મ આચરતાં છતાં, અપરિશુદ્ધ માનસિક કર્મ આચરતાં છતાં, અપરિશુદ્ધ આજીવ (આજીવિકા) કરતાં છતાં, અરણ્યમાં રહે છે તે આ દોષોને લીધે ભયભરવને આમંત્રણ આપે છે. પરંતુ મારાં વાયસિક અને માનસિક કર્મો તથા આજીવિકા પરિશુદ્ધ છે. જે સંજ્ઞાનોનાં આ બધાં પરિશુદ્ધ હોય છે તેમાંનો હું એક છું, એવું દેખાઇ આવતાં મને અરણ્યવાસમાં અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“હે બ્રાહ્મણ, જે અમણુ અથવા બ્રાહ્મણ લોભી, પ્રદુષ્ટ ચિત્તવંશી, આળસુ, પ્રાંત-ચિત્તવાળો અને સંશયગ્રસ્ત હોવા છતાં અરણ્યમાં રહે છે તે આ દોષોને લીધે ભયભરવને આમંત્રણ કરે છે; પણ મારું ચિત્ત કામવિકારથી અલિપ્ત છે, દેવથી યુક્ત છે—એટલે કે સર્વ પ્રાણીઓ વિષે મારા ચિત્તમાં મૈત્રી વસે છે, મારું મન ઉત્સાહપૂર્ણ, સ્થિર અને નિઃશંક છે. આવા ગુણવાળા સંજ્ઞાનો અરણ્યમાં રહે છે તેમાંનો હું એક છું એવું જ્યારે મને દેખાઇ આવ્યું ત્યારે અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા લાગી.

“હે બ્રાહ્મણ, જે અમણુ અથવા બ્રાહ્મણ સ્વસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે, જે પ્હીએ છે, જે માનમરતબાની ધ્વજા રાખી અરણ્યવાસમાં રહે છે...જડબુદ્ધિ હોય છે, તે આ દોષોને લીધે ભયભરવને આમંત્રણ આપે છે. પણ મારામાં આ દુર્ગુણો નથી. હું આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, હું નિર્ભય છું, માનમરતબાની મને ધ્વજા નથી.....અને હું પ્રતાપાન છું. જે આવા શુભોચી યુક્ત સંજ્ઞાનો અરણ્યમાં રહે છે તેમાંનો હું એક છું એવું જ્યારે મને દેખાઇ આવ્યું ત્યારે અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા લાગી. હે બ્રાહ્મણ ! ચતુર્દશી, પૌર્ણિમી, અમાવાસ્યા અને અષ્ટમીની રાત્રિઓ (ભય માટે) પ્રસિદ્ધ છે. આવી એકાદ રાત્રિએ ઉદાનમાં, અરણ્યમાં અથવા વૃક્ષ નીચે જ્યાં લોકો દેવતાઓ વગેરેને બલિદાન આપે છે, અથવા જે સ્થાનો અત્યંત ભયંકર ગણાય છે તે ઠેકાણે હું (એકાકી) રહેતો હતો; કારણ ભયભરવ કેવો હોય છે તે જ્ઞેવાની મને ધ્વજા હતી. આવા સ્થળે રહેતાં એકાદ દરણ તે બાળુએથી જાતું હોય, એકાદ મોર સુકાયેલાં લાકડાં નીચે નાખતો હોય, અથવા ઝાડનાં પાન વાયરાથી હાલતાં હોય તે વેળાએ મને એમ લાગતું કે આ જ તે ભયભરવ છે; અને હું કહેવા લાગ્યો—ભયભરવની ધ્વજા કરીને જ હું આ સ્થાને આવ્યો છું, અને આ સ્થિતિમાં જ રહીને મોરો તેનો નાશ કરતો જોઈએ. હું ચાલતો હોઉં અને તે ભયભરવ આવે તો ચાલતાં જ તેનો નાશ કરું. જ્યાં સુધી તેનો નાશ કર્યો ન હોય, ત્યાં સુધી હજો રહેતો નહિ, બેસતો નહિ અથવા બિજાના પર પડતો નહિ. જો તે ભયભરવ હું જોતો હોઉં ત્યારે આવે તો હું જોતો રહીને તેનો નાશ કરતો, જ્યાં સુધી તેનો નાશ થાય નહિ ત્યાં સુધી હું ચાલતો ન હોતો, બેસતો ન હોતો, અથવા બિજાના પર પડતો ન હતો. બેઠો હોઉં અને જો ભયભરવ આવે તો હું સૂતો ન હતો, જો રહેતો ન હતો અથવા ચાલતો ન હતો. બેઠો રહીને જ તેનો નાશ કરતો. બિજાના ઉપર પડતો હોઉં અને જો તે આવે તો હું બેસતો ન હોતો, જો રહેતો ન હતો અથવા ચાલતો ન હતો. બિજાના ઉપર સૂતો રહીને જ તેનો નાશ કરતો.”

અંકુશાળ વિચારોના ચિંતનથી ચિત્તમાં તરન જ વિલેપ થયા અને કુશળ વિચારોનું

ચિંતન, વધારે મહત્ત્વ યજ્ઞ જાય તો મન અસ્થિર થાય એ સંભવે. આવે પ્રસંગે અકુ-
શળ વિચારોથી દૂર રહેવા માટે અને કુશળ વિચારોમાં પરિમિતતા રાખવા માટે મનને
એક પ્રકારનું બંધન રાખવું પડે છે. આ માટે અર્વાચીન કાળમાં રામ-નામ વગેરેના જપનો
ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; પરંતુ બુદ્ધના સમયમાં આ પ્રકારનો જપ અમણુપંથના લોકો
બિલકુલ જાણતા નહિ. આદ્યજ્ઞપ્રદાયના લોકો મંત્રસિદ્ધિને બહુ અગત્યતા આપતા હતા.
અમુક અમુક મંત્રથી અમુક અમુક કાર્ય સિદ્ધ થશે એવું તેઓ માનતા હતા. પરંતુ
આત્મસંયમ માટે ગાયત્રી જેવા મંત્રનો તે સમયે જપ કરવામાં આવતો હશે એમ લાગતું
નથી. અમણુ લોકો આ માટે બિજા બિજા તપશ્ચર્યોનો અને ધ્યાનોનો ઉપયોગ કરતા હતા.
બોધિસત્ત્વ ગૌતમ પણ શ્વાસેન્દ્રિયસ દાખી ધ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ આપણુ
એક પ્રકારનો દેહદંડ જ છે એમ સમજી એમણે તે છોડી દીધો અને કેવળ શ્વાસેન્દ્રિયસ
ઉપર પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરવાનો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો.

આનાપાનસંયુત્તના પહેલા વળગના આઠમા સુત્તમાં બિશુએને ઉદેશી ભગવાન કહે
છે:-“ હે બિશુઓ, આનાપાનસ્મૃતિસમાધિની ભાવના કરવાથી મોટો ફાયદો થાય છે.
કેવી રીતે ભાવના કરવાથી ફાયદો થાય છે ? એકાદ બિશુ અરણ્યમાં ઝાડ નીચે અથવા
ખીજી કાંઈ એકાંત જગ્યાએ આસન વાળી બેસે. તે દીર્ઘશ્વાસ લેતો હોય ત્યારે દીર્ઘશ્વાસ
લઈ ધું એમ જણે, દીર્ઘશ્વાસ મૂકતો હોય ત્યારે દીર્ઘશ્વાસ મૂકું ધું એમ જણે, ટૂંકો
શ્વાસ.....વગેરે. આ પ્રમાણે આનાપાનસ્મૃતિસમાધિની ભાવના કરી હોય તો મોટો
ફાયદો થાય; હે બિશુઓ, સંબોધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં હું બોધિસત્ત્વાવસ્થામાં
હતો ત્યારે બહુધા આ જ ધ્યાન કરતો હતો. તેથી મારા શરીરને અને આંખોને નાસ થતો
ન હતો, અને મારું ચિત્ત પાપી વિચારોમાંથી મુક્ત રહેતું હતું.”

આ ઉત્તારા ઉપરથી એવું દેખાઈ આવે છે કે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરવા માટે આના-
પાનસ્મૃતિસમાધિનો બોધિસત્ત્વ બહુ ઉપયોગ કરતા હશે. લોકોનું કલ્યાણ કયા માર્ગે કરવું,
પોતાનું ઇન્દ્રિયદમન કઈ રીતે કરવું, એ મહત્ત્વની બાજબોનો વિચાર કરી ચાકે ત્યારે તે
તરત જ પોતાને પસંદ એવા આ ધ્યાન તરફ વળતા. આ જ તેમનો મંત્ર હશે.

તપશ્ચર્યા છોડી દીધા પછી અને સંબોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાં પહેલાં બોધિસત્ત્વને માર
સાથે બંધકર સુદ્ધ થયાનું કાવ્યમય વર્ણન બુદ્ધચરિત વગેરે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. તેનું
મૂળ સુતનિપાતમાંના પદાનસુત્તમાં છે. તે સુત્તનું ભાષાંતર આ પ્રમાણે છે:-

૧. નૈરંજરા નદીને કાંઠે તપશ્ચર્યાનો આરંભ કરી નિર્વાણપ્રાપ્તિ માટે મોટા ઉત્સાહથી હું
ધ્યાન કરતો હતો.
૨. મારે કરુણ સ્વર કાઢી મારી પાસે આવ્યો. (તેણે કહ્યું) ‘તું કૃશ છે અને દુર્બલ’
થયો છે. મરણ તારી નજીક આવ્યું છે.
૩. ‘હજાર વસા તું મરનાર છે અને એક વસા તારું જીવિત છે.’ અરે, બધા માણસ !
તું જાગ, જાગવું ઉત્તમ છે. જાગીશ તો પુણ્ય કરીશ.
૪. ‘અદ્યત્થયં પાણીશ અને અમિહોત્તરી પૂજા કરીશ તો પુણ્ય પુણ્યનો સંચય કરીશ.
આ નિર્વાણને માટે ઉદ્યોગ શા માટે નેદ્યો ?

- ૫ 'નિર્વાણનો માર્ગ અત્યંત કઠિન અને દુષ્કર છે.' આ ગાથાઓ બોલીને માર મુંઝવાસે બિભો રહ્યા.
- ૬ તેવું બોલનાર મારને ભગવાને કહ્યું: 'હે પ્રમાદી માણસના મિત્ર, પાપી! તું અહિં શા માટે આવ્યો છું [એ હું બાણું છું].
- ૭ 'તેવા મુણ્ડની મને બિલકુલ ગરજ નથી. જેને મુણ્ડની ગરજ હોય તેને માર ઉપદેશ કરે.
- ૮ 'મારી પાસે શ્રદ્ધા છે, વીર્ય છે અને પ્રજા પણ છે, આવી રીતે હું મારા ધ્યેય ઉપર ચિત્ત સ્થિર કરું છું ત્યાં તું મને ભગવાનો શા માટે ઉપદેશ કરે છે ?
- ૯ 'આ પવન નદીના પ્રવાહને પણ સૂકવી શકે, પરંતુ મારું-પ્રેપિતામનું^૧-રક્ત તે સૂકવી શકશે નહિ.
- ૧૦ '(હવે મારા પ્રયત્નથી) લોહી સુકાઇ જતાં તેની સાથે પિત્ત અને શ્લેષ્મ પણ સુકાઇ જશે, અને માંસ ક્ષીણ થતાં ચિત્ત વધારે પ્રસન્ન થશે, અને સ્મૃતિ, પ્રજ્ઞા અને સમાધિ ઘણી વધશે.
- ૧૧ 'આ પ્રમાણે રહેતાં અને ઉત્તમ સુખનો લાભ થતાં મારું ચિત્ત કામોપભોગ પાસે જતું નથી. એ આત્મશુદ્ધિ જે.
- ૧૨ '(હે માર !) કામોપભોગ એ તારી પહેલી સેના છે, અરતિ (અસંતોષ) એ તારી બીજી સેના; ત્રીજી લુપ્ત અને તરસ, ચોથી તૃષ્ણા.
- ૧૩ 'પાંચમી આંખસ, છઠ્ઠી ભીતિ, સાતમી કુશંકા. આઠમી અભિમાન (ગર્વ),
- ૧૪ 'લાભ, સત્કાર, પૂજા (એ નવમી), અને જોડે રસતે મેળવેલી કાર્તિકી (એ દસમી), જેને લીધે માણસ આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે.
- ૧૫ 'હે કાળા નયુચિ, (સન્નજન ઉપર) પ્રહાર કરનારી આ તારી સેના છે. એને બીજીય માણસ જીતતો નથી, (પરંતુ જે શસ્ત્રી છે તે) તેને જીતે છે, તે સુખને મેળવે છે.
- ૧૬ 'આ હું મારા માથા ઉપર મુંજ ઘાસ ધારણ કરું છું.^૨ મારો પરાજય થાય તો મારું જીવવું વ્યર્થ છે. પરાજય પામી જીવવા કરતાં સંત્રામમાં મરણ આંવે તે સારું.
- ૧૭ 'કેટલાક શ્રમજીવાદ્ધણો તારી આ સેનામાં રૂબી ગયાં હોવાથી દેખાતા નથી; અને જે માર્ગેથી સુખનો જય છે તે માર્ગની-તેમને આંહિંતી નથી.
- ૧૮ 'મારે બાણુએ મારસેના દેખાય છે, અને માર પણ પોતાના વાહન સાથે સન્નજ છે. તેની સાથે સુદ કરવા માટે હું આગળ ધસું છું. એટલા માટે કે તે મને સ્થાન-ભ્રષ્ટ કરે નહિ.
- ૧૯ 'દેવતાઓ અને માણસો તારી સેના સમક્ષ બિભા રહી શકતા નથી, તેનો હું પથરાવતી (કોઈ) માટીનું કાચું વાસણ ફેડે તેમ પ્રજાવડે પરાભવ કરી નાખું છું.

૧ ધ્યેય ઉપર જેણે પૂર્ણ લક્ષ રાખ્યું છે તેવા માણસનું.

૨ પ્રાચીન સમયમાં મુંજ નામનું ઘાસ માથા ઉપર બાંધી, સંત્રામમાંથી દારી પાળા નહિ આવવા માટે પ્રતિજ્ઞા લેવાતી હતી.

- ૨૦ 'સંકલ્પને વશ કરી, સ્મૃતિને જાગૃત કરી અનેક શ્રાવકોને ઉપદેશ કરતો. હું દેશે દેશ ફરીશ.
- ૨૧ 'તેઓ (શ્રાવકો) મારા ઉપદેશ પ્રમાણે બહુ જ સાવધાનતાથી વર્તા, પોતાના ધ્યેય ઉપર ચિત્ત રાખી તારી કાન્યા વિરુદ્ધ એવે રસ્તે જશે કે જેથી શોક ન કરવો પડે.'
- ૨૨ (મારે કહ્યું), ' સાત વરસ સુધી જાગવાનની પછવાડે પછવાડે ચાલ્યો છું પરંતુ સ્મૃતિમાન સંબુદ્ધનું કાંઈ પણ છિદ્ર (અવતાર-ઉત્તરવાનું સ્થાન) જડ્યું નહિ.
- ૨૩ ' અદિયાં પોતાને કાંઈ નરમ પદાર્થ મળશે, કોઈ મીઠો પદાર્થ મળશે એવી બુદ્ધિથી કાગડો મેદના જેવા રંગવાળા પથરા પાસે ચાલ્યો,
- ૨૪ ' પરંતુ ત્યાં કાંઈ લાભ ન દેખાવાથી કાગડો ત્યાંથી જતા રહ્યો. તે કાગડા પ્રમાણે હું પણ ગૌતમ પાસેથી ચાલ્યો જઈ છું. '
- ૨૫ આ પ્રમાણે શોક કરતાં મારની કેટ ઉપરથી વીણા નીચે પડી અને તે હુખી માર ત્યાંથી અલોપ થયો.

આ સુતનું રૂપાંતર લલિતવિસ્તરના અદારમા અધ્યાયમાં આવે છે. તે ઉપરથી એનું પ્રાચીનત્વ સહેજે સિદ્ધ થાય છે. ઉપર આપેલા બધાં ભૈરવમુક્તના ઉતારા વાંચવામાં આવે તો આ સાદા રૂપકનો અર્થ સમજવો તદ્દન સહેલો છે. મનુષ્યજાતિના કલ્યાણ માટે કોઈ આગળ ધસે તો તેના ઉપર પડેલો પ્રહાર કરનારી મારનો-એટલે કે કામોપબોગની વાંસના. તેને દાખી આગળ પગ મૂકે ન મૂકે એટલામાં તો અસંતોષ ઉત્પન્ન થવા લાગે. આગળ જતાં ભૂખ, તરસ વગેરે એક પછી એક ઉત્પન્ન થાય; અને આ બધા વિકારો ઉપર જ્ય મેળવ્યા સિવાય કલ્યાણપ્રદ માર્ગનો સાક્ષાત્કાર થવો કદિ પણ શક્ય નથી. તેથી જુદા મારનો પરા-ભવ ક્યો એટલે આવી મનોવૃત્તિ ઉપર જ્ય મેળવ્યો એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. આ માર્ગમાં બોધિસત્ત્વના મનનો કેવી કેવી રીતે વિકાસ થતો ગયો તેનું અનુમાન ઉપર આપેલા ઉતારા ઉપરથી જ સહેલાઈથી કરી શકાય છે.

બોધિસત્ત્વને સંજોધિજ્ઞાન વૈશાખ-પૂર્ણિમાની રાતે થયું. અને તે દિવસે : સુગતા નામની એક કુશીન યુવતિએ તેમને ઉત્તમ અન્નની ભિક્ષા આપી, એનો ઉદ્દેશ સુતપિટકમાં દ્રાહક સ્થાને જ મળે છે. આ પ્રસંગ સિવાય બીજે સ્થાને આ સુગતાનું નામ કવચિત્ જ આવે છે. તો પણ બૌદ્ધ ચિત્રકળામાં સુગતાને ઘણું મોટું સ્થાન મળ્યું છે, અને જુદની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રસંગ ચિરસ્મરણીય થયો. યુદ્ધ લુહારે આપેલી ભિક્ષા ગ્રહણ કરી જાગવાન માંદા પડ્યા ત્યારે પોતાના પરિનિર્વાણ પછી લોકો યુદ્ધને દોષ દે નહિ માટે જાગવાને આનંદને કહ્યું:--" જો દિવસે મેં સંજોધિજ્ઞાન મેળવ્યું તો દિવસે મને મળેલી ભિક્ષા અને આજ મળેલી ભિક્ષા-આ બન્ને સરખી જ છે, એમ કહી તમે યુદ્ધનું સાંતવન કરો." "

સુગતાએ આપેલી ભિક્ષા લઈ બોધિસત્ત્વે નેરંજરા નદીને તીરે જોગન કર્યું. અને તે રાતે તે એક પીંપળાના ઝાડ નીચે આવી બેઠા. આ સ્થાને ફરી એક વાર માર સાથે જુદ થયાનો પ્રસંગ લલિતવિસ્તરમાં વર્ણવ્યો છે. સંયુત્તનિકાયના સગાયાવચ્ચમાં એવું વર્ણન છે કે મારે જુદને લોભાવવા માટે બોધિવૃક્ષની નીચે તૃણા, અરુત અને રગા એ પોતાની તથા છોદરીઓને મેકલી. પણ તે બધું રૂપક જ છે એમ સમજવું જોઈએ.

તે રાતે તત્ત્વબોધ થયા પછી કેટલાક કાળસુધી બુદ્ધ ભગવાન ઉરવેલાના પ્રદેશમાં જ રહ્યા. પોતાના કૃત્યાણુપ્રદ માગના ઉપદેશ બીજાને કરવો કે નહિ એનો તેમને વિચાર થયો. તે પ્રસંગે બ્રહ્મદેવે પ્રાર્થના કરી લોકોને ઉપદેશ કરવાની વિનંતી કર્યાનો ઉદ્દેશ્ય અરિયં પરિચેસનસુતમાં અને મહાવગ્ગમાં આવે છે. આ રૂપરૂપે 'અર્થ' બીજી જગ્યાએ 'મે' કર્યો હોવાથી તેની પુનરુક્તિ કરતો નથી.^૪ આજાર કાલામ અને ઉદક રામપુત્ર એ બોધિસત્ત્વના ગુરુ આ નવીન ધર્મમાર્ગ સમજવાને સમર્થ હતા. પરંતુ તે હયાત ન હતા એવી ખબર બુદ્ધ ભગવાનને મળી. આખરે તેમણે પોતાના નવીન ધર્મમાર્ગનો ઉપદેશ પહેલ વહેલો પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓને કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ગમે તે પંથના શ્રમણોને ઉપદેશ કરવાનો ભગવાને પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તે કદિ પણ સફળ થાત નહિ. કારણ કે તેઓ ભગવાનનું શું કહેવું છે તે તરફ મુદ્દલ લક્ષ આપત નહિ. પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓ બોધિસત્ત્વની સાથે રહેતા હતા અને તેમની અને બોધિસત્ત્વની વચ્ચે ધર્મમાર્ગ સંબંધે પુષ્ટજન ચર્ચા થઇ હશે. તે ઉપરથી તેઓ પોતાનો નવીન ધર્મ માર્ગ સમજશે એવું બુદ્ધ ભગવાનને લાગ્યું હોય તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

તે સમયે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓ વારાણસી પાસે ઋષિપત્તનમાં રહેતા હતા. એ ખબર ભગવાનને મળી એટલે તે ત્યાં જવા માટે નીકળ્યા. રસ્તામાં તેમને ઉપક્ર નામનો આશ્વવક શ્રમણ મળ્યો. પોતાને તત્ત્વબોધ થયો છે એવું બુદ્ધે તેને કહ્યું, પરંતુ તેના ઉપર તેનું કંઈ જ પરિણામ થયું નહિ. 'થયું હશે દેહાય' એમ કહી તે બીજા માર્ગે ચાલતો થયો. આ એક પ્રસંગ ઉપરથી જ બીજા પંથના શ્રમણોને ઉપદેશ કરવાની નિર્ણયિતા ભગવાનને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવી હશે.

આપાઠી પૂણિમાના અરસામાં ભગવાન વારાણસી પહોંચ્યા. તે જગ્યાએ ઋષિપત્તનમાં આવ્યા ત્યારે તેમને દ્વરથી બેઠે તે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓએ એવો વિચાર કર્યો કે તેના (ભગવાનનો) કોઈ પણ રીતે આદરસત્કાર કરવો નહિ. પણ તે જગ્યા પાસે આવ્યા કે તેમને એ વિચાર ટક્યો નહિ. તેમણે ભગવાનનો ચોખ્ખો આદર કર્યો. તેમનો ધર્મ સાંભળવા માટે દ્વૃકત તેઓ તૈયાર ન હતા. પોતાને નવીન ધર્મ માર્ગ જાણ્યો છે એવું જ્યારે ભગવાને તેમને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યા:—“આયુષ્માન્ ગૌતમ, તારી તે પ્રકારની તપશ્ચર્યાથી તને સદ્ધર્મમાર્ગનો બોધ થયો નહિ. પણ હવે તું તપોબ્રજ થઇ ખાવાપીવા તરફ વળ્યો છે તો તને સદ્ધર્મમાર્ગનો બોધ કેવી રીતે થાય ?” ભગવાને કહ્યું:—“હે ભિક્ષુઓ, આ પહેલાં 'મે' આવી ગમે તેવી ખડાઈ હાંકી હતી શું ? જો એમ નથી, ક્યું તો તમે મારા બોલવા તરફ ખંરાખર ધ્યાન આપો. મને અમૃતમાર્ગ જાણ્યો છે, આ માર્ગનું અવલંબન કરવામાં આવે તો તમને તરત જ મોક્ષ મળશે.” આ રીતે ભગવાને ધીમે ધીમે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓને પોતાનો નવીન ધર્મ સંભળાવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. તે પ્રસંગે તેમણે કહેલા ઉપદેશને ધર્મચક્રપ્રવર્તન કહે છે. આ સુત પાલિભાષામાં સચ્ચસંસુતના બીજા વગ્ગમાં અને વિનયગ્રંથના મહાવગ્ગમાં આવે છે. એનું સંસ્કૃત ભાષાંતર લલિતવિસ્તરના છઠ્ઠીશમાં અધ્યાયમાં છે. પાલિસુતનું રૂપાંતર અહિં આપું છું.

આમ મેં સાંભળ્યું છે. એક સમયે ભગવાન વારાણસીમાં ઋષિપત્તનમાં મૃગવનમાં રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન પંચવર્ણિય બિંદુઓને ઉદેશીને કહેવા લાગ્યા:— હે બિંદુઓ ! ધાર્મિક મનુષ્યોએ આ બે છેડા તરફ જવું નહિ. તે બે છેડા કયા ? પહેલો—કામોપભોગમાં સુખ માનવું તે; આ હીન છે, ગ્રામ્ય છે, સામાન્ય માણસો સેવે એવો છે, અનાર્થ છે અને અનર્થકારી છે. બીજો—દેવદંડ કરવો તે; આ દુઃખકારક છે, અનાર્થ છે અને અનર્થકારી છે. આ બંને છેડે ન જતાં તથાગતે જ્ઞાનચક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, ઉપશમ, પ્રેમ, સંમોદ્ય અને નિર્વાણનો કારણભૂત મધ્યમ માર્ગ શોધી દાઢ્યો છે. તે કયો ? સમ્યક્દષ્ટિ, સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્યક્વાચા, સમ્યક્કર્માન્ત, સમ્યક્આજીવ, સમ્યક્વ્યાયામ, સમ્યક્સ્મૃતિ, સમ્યક્સંભાધિ. આ તે આર્થઅષ્ટાંગિક માર્ગ છે.

“ હે બિંદુઓ ! દુઃખ નામનું પહેલું આર્થસત્ય આ પ્રમાણે છે. જાતિ (જન્મ) દુઃખકારક છે, જરા દુઃખકારક છે, વ્યાધિ દુઃખકારક છે, મરણ દુઃખકારક છે; શોક, વિદાપ, દુઃખદોર્મનસ્ય, ઉપાયાસ (શોકની ઝાલિ), પશુ દુઃખકારક છે; અપ્રિયનો સમાગમ દુઃખકારક છે, અને પ્રિયનો વિયોગ દુઃખકારક છે; હન્ટેલી વસ્તુ ન મળે તો તેથી પશુ દુઃખ થાય છે; દુઃકામાં પાંચ ઉપાદાનરકંધ^૫ દુઃખકારક છે.

“ હે બિંદુઓ ! ધડી ધડી ઉત્પન્ન થનારી અને અનેક વિપયોમાં રમનારી તપ્થ્યા જેને કામતૃપ્થ્યા, ભવતૃપ્થ્યા અને વિનાશતૃપ્થ્યા કહે છે તે દુઃખસમુદાય નામનું બીજું આર્થસત્ય છે. તે તૃપ્થ્યાનો વેરાગ્યથી પૂર્ણ નિરોધ કરવો, ત્યાગ કરવો, તેમાંથી મુક્તિ મેળવવી એ દુઃખનિરોધ નામનું ત્રીજું આર્થસત્ય છે. અને (ઉપર કહેલો) આર્થઅષ્ટાંગિક માર્ગ એ દુઃખનિરોધમામિતી-પ્રતિપદા નામનું ચોથું આર્થ સત્ય છે.

(જ) “ આ દુઃખ છે એવું ત્યારે મને સમજાયું ત્યારે મને નવી દષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, વિદ્યા ઉદ્ભવી અને આલોક (પ્રકાશ) ઉત્પન્ન થયો. આ દુઃખ જાણવાને યોગ્ય છે એવું મને સમજાયું ત્યારે નવીન દષ્ટિ... ઇત્યાદિ; આ દુઃખ મેં જાણ્યું ત્યારે મને... ઇત્યાદિ; આ દુઃખસમુદાય આર્થસત્ય છે એવું મેં જાણ્યું...એ ત્યાજ્ય છે એવું મેં જાણ્યું... એનો ત્યાગ કર્યો એવું મેં જાણ્યું...આ દુઃખનિરોધ આર્થસત્ય છે એવું મેં જાણ્યું...તે સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે એવું મેં જાણ્યું...તેનો સાક્ષાત્કાર મને થયો એવું મેં જાણ્યું... આ દુઃખનિરોધમામિતી પ્રતિપદા નામનું આર્થસત્ય છે એવું મેં જાણ્યું...તેનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે એવું મેં જાણ્યું...તેનો અભ્યાસ કર્યો એવું મેં જાણ્યું ત્યારે મને નવીન દષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, વિદ્યા ઉદ્ભવી, અને આલોક ઉત્પન્ન થયો. જ્યાં સુધી પ્રત્યેક ત્રણ અને એકંદરે બાર પ્રકારનાં આ ચાર આર્થસત્યો વિશે મને જ્ઞાન થયું ન હતું ત્યાં સુધી મને પૂર્ણ સંજોધિતો લાભ થયો નહિ.”

પુદ્ગલ આપેલા અનેક ઉપદેશો મુત્તષિટ્કમાં સંગૃહીત કરેલા છે; પણ તેમના ધર્મનો આધારભૂત એવો કોઈ પણ ઉપદેશ હોય તો તે આ જ છે. એટલા સમ્યક્સંયુતમાં જ આ

૫. રૂપ, વેદના, સંતા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન આ પાંચને પંચરકંધ કહે છે. આ પાંચ રકંધો વાસનાસુક્તા હોય ત્યારે તેને ઉપાદાનરકંધ કહે છે. વધારે માહત્તી માટે જુઓ. પુદ્ગલ ધર્મ અને સંધ.-(મરાઠી) પરિશિષ્ટ ૨ જુઝ.

ચાર સત્યો સંબંધે એકંદર ૧૩૧ સુતો છે. તે સિવાય બીજા નિષ્ક્રિયોમાં આનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. ઉપરના અનુવાદમાં (અ) નીચે જે મળદૂર આપ્યો છે તે ફક્ત બીજે ઠેકાણે મળતો નથી અને તેથી તે પછીથી સુતંતમાં દાખલ કરાયો. દશે એવી મળજૂત શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ચાર આર્યસત્યોના સ્પષ્ટીકરણ માટે તે ઘણા ઉપયોગી છે, એટલા માટે મે તે અહિં દાખલ કર્યો છે.

જુદે જગતને જે કાંઈ નવીન આપ્યું હોય તો તે આ આર્યસત્યો જ. ગ્રાણીધાન કરવો નહિ, ચોરી કરવી નહિ, વ્યભિચાર કરવો નહિ, જૂઠું બોલવું નહિ અને માદક પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ એવા પાંચ નિયમો બૌદ્ધ ગૃહસ્થો માટે છે. આ નિર્ણયોના પંચ-યામ ઉપરથી તૈયાર કરેલા છે. તેમાંના અપરિચિદ નામના પાંચમા યામને સ્થાને માદક પદાર્થો ન સેવવા એ જુદે મૂકેલું છે, અને મૈથુનવિરતિ ઉપરથી પરબીનો સંગ ન કરવો એ નિયમ તૈયાર કર્યો છે. બ્રાહ્મણના ત્રણ નિયમો સરખા જ છે. સમાધિની ચાર પાયરીઓ અથવા ધ્યાન તેમજ પોતાના શુરુ આજાર કાલામ અને ઉદ્ધ શમપુત્ર પાસેથી લીધા છે; અને બ્રાહ્મણ ઘણાં મુશાગિતો અને નૈતિક બાળતો તે કાળના બીજા શ્રમણબ્રાહ્મણો પાસેથી લીધી છે. પણ આ આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ અને આ ચાર આર્યસત્યો એ તેમનાં પોતાનાં જ છે એમાં શંકા નથી.

દવે ગૌતમજુદે સમકાલીન શ્રમણબ્રાહ્મણોના ધર્મમાર્ગે કરતાં કઈ વિશિષ્ટ બાબત શીખવી એનો વિચાર કરીએ. કાંઈ કહે છે કે યજ્ઞયાગ તરફ બંડ ચાલતું હોવાથી તેમજ પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા કરવી એવો ઉપદેશ કર્યો. પણ આ ઉપદેશ તેમનો ન હતો. તેમની પૂર્વના નિર્ણય (જૈન) પંથના શ્રમણો વગેરે દયાધર્મનો ઉપદેશ પૂર્ણપણે કરતા હતા. કિંમદુના, દયાધર્મ એ તેમની તપશ્ચર્યાનો એક મોટો ભાગ હતો. પાણીના ટીપા ઉપર પણ તે દયા કરતા હતા. પોતાના શરીર ઉપર ચડેલા મેઢમાં જીવજંતુ રહેલા હોય તો તેનો નાશ થાય નહિ માટે તેઓ સ્નાન વગેરેથી પોતાનું શરીર પણ સાફ રાખતા નહિ. અહિં સુધી તેમની દયાધર્મની મર્યાદા ગઈ હતી. પછી જુદે નવીન દયાધર્મ સ્થાપિત કર્યો એમ કહેવું શું બૂલભરેલું નથી? સખત તપશ્ચર્યા કરનારા શ્રમણપંથના લોકો તો જુદાને ધર્મબ્રત સમજતા હતા. જુદે તેમના સાથીદાર પંચવર્ગીય બિહુઓને પણ શરુઆતમાં તો તે ધાર્મિક લાગ્યા નહિ. તો પછી જુદે સ્થાપેલા ધર્મમાર્ગ કેવા પ્રકારનો હતો? અહિં વાચકોએ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ગૌતમ બોધિસત્ત્વે જે ગૃહસ્થાગ કર્યો હતો તે કેવળ મોક્ષ માટે નહિ. સદાચ ગએલા પાણીમાં માંછલીઓની જેમ જીવનને માટે કલહમાં ગૂંચાએલી મનુષ્યજાતિને દુઃખમાંથી મુક્તિ મળે એ આજ્ઞાથી તેમજ સુખને તિલાંજલિ આપી હતી. દેહકંડ વગેરેથી પોતાની છટસિદ્ધિ થતી નથી એમ જોઈને તેમજ સ્વતંત્ર રીતે પ્રયત્ન કરી ઉપરના ધર્મમાર્ગનો બોધ કરી લીધો. એમાં દયાધર્મને અવકાશ નથી એમ નથી. પરંતુ દયાધર્મના નામથી જે એક પ્રકારની નિષ્ક્રિયતા વધે છે તેનો તેમાં પૂર્ણપણે અભાવ હતો; જંતુ મરે એટલા માટે હાથ વાપરવા નહિ, દીવો સળગાવવો નહિ અથવા એવાં બીજાં કર્મોમાંથી નિવૃત્ત થઈ મનુષ્યજાતિને નિરુપયોગી થવું એવો પ્રકાર અષ્ટાંગિકમાર્ગમાં આવી ચડતો નથી. બીજા શ્રમણોના નિયમો કેવળ નિષેધાત્મક હતા. પરંતુ આ અષ્ટાંગિકમાર્ગ પૂર્ણપણે વિધાયક છે. અમુક - કરો નહિ એમ કહેવાને બદલે અમુક કરો એમ આમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે. એટલે તે સમયના શ્રમણ

લોકોમાં મળી આવતા એકદેશીય દયાધર્મને શુદ્ધ જોવહાર અને ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું એમ કહેવું જોઈએ.

હિંસાનો અને અહિંસાનો ઝઘડો શુદ્ધની પહેલાં પુષ્ટજ વર્ણોથી શરૂ થયો હતો. એક-બીજાનાં રાજ્યો પડાવી લેતાં દ્વિત્રિયો હિંસા કરતા જ હતા; અને ધર્મમાર્ગમાં પણ આ હિંસાને ઘણું મોટું સ્વરૂપ મળી ગયું હતું. એક એક યજ્ઞમાં હજારો પશુઓ મારવામાં આવતાં અને તેને લીધે સામાન્ય જનસમૂહને અતિશય ખોટું લાગતું હતું. એકસત્તાધિકારી રાજ્યો સાર્વભૌમપદ મેળવવામાં પોતાને સ્વર્ગના દેવતાઓ મદદ કરે એટલા માટે બ્રાહ્મણો પાસે એ વજો કરાવતા. એટલે કે રાજ્યવ્યવહારમાં અને ધાર્મિક કાર્યોમાં હિંસાનું પૂર્ણ સામાન્ય થયું હતું. જે દ્વિત્રિયોને અને બ્રાહ્મણોને આ પરિસ્થિતિનો અસંત કંટાળો હતો તેઓ સર્વસંગનો પરિણામ કરી જંગલમાં રહેતા હતા, અને ત્યાં જીવજંતુઓને પણ પોતાના હાથે નુકસાન ન થાય એ માટે કાળજી રાખતા. પણ આ બંને પંથોમાં ખુદ મનુષ્યજાત વિશે કોઈને પણ વિશેષ કાળજી હોય એમ દેખાતું નથી. રાજ અને બ્રાહ્મણનું જીવન જ લડાઈ પર અવલંબી રહેતું, તેથી મનુષ્યજાતિમાં કેટલાંક પ્રાણીઓને માર્યા સિવાય તેમનો હિંસાત્મક પંથ બાકી શક્ય ન હતો. એક બાજુ જંગલમાં દુરનારા ઝમણો મનુષ્યજાત વિશે અત્યંત ઉદાસીન હતા. કિંબહુના 'શુલીવર' પ્રમાણે તેમને મનુષ્યજાતિ વિશે એક પ્રકારની અવગત હતી એમ કહેવામાં હરકત નથી. એક બાજુ જંગલમાં પાણીના દીપામાંના જંતુને પણ નાશ ન થાય એ માટે ઝમણો દરકાર રાખતા. પણ બીજી બાજુએ તેમની જાતના હજારો લોકો લડાઈઓ અને પરસ્પર મારામારી કરી મૃત્યુના મુખમાં પડતા એ માટે તેમને મુદ્દલ જ કંઈ લાગતું ન હતું. આવા ઉદાસીન દયાધર્મને ગૌતમશુદ્ધે ઉત્તમ ગતિ આપી મનુષ્યજાતિ તરફ વાળ્યો એ તેમનું મોટું કાર્ય સમજવું જોઈએ.

સમ્યક્દષ્ટિ આર્થશાસ્ત્રીય માર્ગની પહેલી પાથરી છે. ચાર આર્થસંયોગનું જ્ઞાન થયું એ જ સમ્યક્દષ્ટિ છે. જગતમાં દુઃખ ભરેલું છે. તે મનુષ્યજાતિની ત્રિ વાસનાઓથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, તે વાસનાઓનો કાય કરવામાં આવે તો શાંતિ મળવી શક્ય છે, અને તે શાંતિનો માર્ગ-આર્થ અર્થશાસ્ત્રીય માર્ગ-એક બીજા સાથે કાળા, વાચા અને મનથી સસપ્રેમ અને લાગણીથી વર્તવું એ છે. ચાલી જો એક સમ્યક્દષ્ટિ લોકમાં ઉત્પન્ન થાય નહિ તો અહંકાર અને સ્વાર્થને લીધે થતા ક્રોધા ટંટા અટકવાના નહિ અને જગતને શાંતિ મળવાની નહિ. પોતાનું ઐશ્વર્ય અને સત્તા વધારવાનો સંકલ્પ પ્રત્યેક વ્યક્તિ કરે તો તેથી તેનો અને બીજાનો એક સરખો નાશ થવાનો. આ માટે બીજા ઉપર નિષ્કામ પ્રેમ કરવાનો, પોતાનું મન શુદ્ધ રાખવાનો અને બીજાની મુખશાંતિમાં વધારો થાય એનો શુદ્ધ સંકલ્પ રાખવો યોગ્ય છે. ખોટું બોલવું, ચાટી કરવી, ગાળો દેવી, નકામી બજાઈ કરવી, વગેરે અસત-ખરાબ-વાણીને લીધે સમાજની વ્યવસ્થા બગડે છે. અને ટંટા બળેલા ઉત્પન્ન થઈ હિંસાના કારણજાત થાય છે. માટે સાનું, એકબીજાનું સખ્ય સાંધે તેવું પ્રિય, અને મિનબાપણ કરવું, યોગ્ય છે. આને સમ્યક્વાચા કહે છે. તે જ પ્રમાણે શરીર વડે પ્રાણબાન. ચોરી, બળિગાર વગેરે કર્મો કરવાં છોડી દઈ લોકનું કલ્યાણ થાય એવાં જ કર્મો કરવાં જોઈએ. આપણી આજીવિકા અત્યંત શુદ્ધ રાખવી જોઈએ. સર્વ દુશળ કર્મોમાં પરિપૂર્ણ ક્રિસાદ જોઈએ. સ્મૃતિ એટલે જ્ઞાતિ જોઈએ; અને ગાંધે યોગ્ય રામધિ જોઈએ, આ અધ્યમ માર્ગથી

જગતમાં શાંતિ સ્થાપવી શક્ય છે. લોકો જે આ માર્ગનો બોધ ગ્રહણ કરે નહિ અને લડતા રહે તો પણ જે માણસ એનો અભ્યાસ કરે તેના મનને અદ્વિતીય શાંતિ થયા વિના રહેશે નહિ. તેથી આવા માર્ગના બોધથી ગૌતમ બોધિસત્ત્વને પોતે બુદ્ધ થયો છે એમ લાગ્યું એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

જે બન્ને છેડાનો આ મધ્યવર્તી માર્ગ છે તેમાંના પહેલા છેડાને 'હીન, ગ્રામ્ય અને સામાન્ય માણસો સેવે' એવાં વિશેષણ લગાડ્યાં છે. એ સ્પષ્ટ છે કે જે માણસ મનુષ્ય-જાતિના સંતાપ તરફ મુદ્દલ લક્ષ ન દેતાં કેવળ શારીરિક સુખમાં ગૂંથાઈ રહે અને તેને જ પોતાનું ધ્યેય કરે તો તેનું ધ્યેય અત્યંત હલકા પ્રકારનું હોવું જોઈએ. દેહદંડના છેડાને દુઃખકારક એ વિશેષણ લગાડ્યું છે, એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. આ બન્ને છેડાઓ અનાર્થ અને અનર્થકારક છે એમ કહ્યું છે. અનાર્થ એટલે કે ખરા શરને ન શોભે એવો. મનુષ્ય-જાતિ દુઃખમાં પડી હોય ત્યારે પોતે મોજમજમાં આનંદ માને એ ખરેખર લાંછન લગાડે એવું છે. પણ આવા સુખથી કંટાળી જંગલમાં જઈ તપશ્ચર્યા કરતા બેસી રહેવું એમાં પણ શોર્ષનો અભાવ છે. ખરો માર્ગ કહેવો હોય તો તે એ છે કે અત્યંત સાવધાનતાથી વર્તી કાયા, વાચા અને મનવડે મરણ સુધી મનુષ્યજાતિના કલ્યાણ માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન કરતા રહેવું. મોક્ષ પણ તેમાં જ છે. કામોપભોગ અને દેહદંડ એ બન્ને અનર્થકારક છે. કારણ એ બન્નેની ઉત્પત્તિ સ્વાર્થમાં જ છે. પહેલા છેડે જનારા બીજાનો નાશ કરી પોતાના સુખની ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે બીજે છેડે જનારા બીજાની ઉપેક્ષા કરી મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. બન્ને બાજુએ બયાનક સ્વરૂપમાળા વિષમ પર્વતોની દાર હોય અને વચમાં ચઢતે જેમ એકાદી સુંદર નદી વહેતી હોય તેમ કામોપભોગ અને દેહદંડ આ બન્ને વિષમ બાજુઓની વચમાં વહેનારા આ બુદ્ધનો મધ્યમ માર્ગ છે.

સર્વસ્ત્રવનો ત્યાગ કરી આ ધર્મમાર્ગનો પ્રચાર વધારવા માટે ત્રિપિટકમાં ઘણો ઉપ-દેશ મળે છે. તેથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતોની એવી સમજ થયોતી દેખાય છે કે બુદ્ધ એકલ સુખનો ત્યાગ કરવાનું કહી લોકોને અત્યંત આગ્રહ બનાવ્યા. આ તેમના મતનો પ્રતિધ્વનિ આપણા દેશમાં પણ બેઠો છે. બૌદ્ધધર્મને લીધે જ હિંદુસ્તાનનું નુકસાન થયું એવું કહેનારા કેટલાક અનુકરણશીલ પંડિતો આપણામાં પેદા થયા છે. પરંતુ બુદ્ધના ચરિત્રનું જેમણે ઉપર ઉપરથી પણ અવલોકન કર્યું હોય તેમને પણ તેમનો ભ્રમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે. બુદ્ધ પોતે જ ધર્મપ્રચાર માટે ચોખ્ખાસાના ચાર મહિના બાદ કરી અઠ મહિના એક સરખા કરતા હતા અને તેમના શિષ્યો પણ ધર્મપ્રચાર માટે સતત પ્રયત્ન કરતા હતાં. આવા લોકોની ગણના આયતુ જાનારા અજ્ઞાન બાવાબેગમીઓમાં કરવી અને તેમના પ્રયત્નથી આપણા દેશને નુકસાન થયું છે એમ કહેવું એ અત્યંત ગેરન્યાયજી છે.

એક દિવસે બુદ્ધ ભગવાન ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના ખેતરમાં ભિક્ષા માટે ગયા. ત્યારે ભારદ્વાજે તેમને કહ્યું:—“મારા પ્રમાણે તું પણ ખેડ, વાવ, અનાજ એકઠું કર, અને ખા. આમ ભિક્ષા શા માટે માગે છે?” ભગવાને કહ્યું:—“હું પણ એક પ્રકારની ખેતી કરું છું. હું શ્રદ્ધાનાં બી વાવું છું, તપશ્ચર્યાની (પ્રયત્નની) તેના પર વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રજા માંડે હજી છે, પાપની લંભા એ હજારો ઘોડો છે, ચિત્ત જોતડું છે, સ્મૃતિ (જ્યોતિ) હજારી કોશ(શન) છે અને ચાંચુક છે. કાયા અને વાણીથી સંઘર્ષ રહી અને આહારમાં નિયમિત

રહી સત્યચી ખુરશીથી નીંદણુ કરું છું. સંતોષ એ મારો મોક્ષ છે. જ્યાં શોક કરવાની જરૂર નથી તે યોગક્ષેમ તરફ જનાર હિસાબ બળદ છે. ” કહેવાનો અર્થ બારદાજને તરત જ સમજાયો અને તે બુદ્ધનો શિષ્ય થયો. આમાં બુદ્ધ ખેતીનો નિષેધ કર્યો છે એમ નથી. પણ તે, ખેતીના સ્વાસ્થ્યને માટે સમાજમાં નૈતિક ખેતીની ઉત્પત્તિ અતિ આવશ્યક છે, એટલે જ તેમના કપદેશનો સાર છે. એકે ખેતી કરી હોય અને પાકનો સમય આવે ત્યારે જો તેના ઉપર ખીજો દરેકો દરે અને તે લાઇ જાય તો કેાઇ પણ ખેતી કરે નહિ, અને સમાજમાં લયંદર અવ્યવસ્થા થઇ જાય, માટે પહેલેથી જ એકબીજાનો સંબંધ હિંસા-ભ્રમ ન રહેતાં અહિંસાત્મક રહેવો જોઇએ: અને તે પ્રકારની ખેતી પોતે કરે છે એમ બુદ્ધનું કહેવું હતું. આ જ માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનારા બિશુઓ અને બિશુણીઓ તેમણે તૈયાર કર્યા અને ધર્મોપદેશ કરવા માટે આરે દિશાએ મોકલ્યાં. ધામે ધામે આ બિશુઓ અને બિશુણીઓનું જલ્દી માન થવા લાગ્યું અને તેથી એકાદ જગ્યાએ બેસી રહેવામાં તેમને આનંદ થવા લાગ્યો. તેનું પરિણામ મૂળ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું, સમ્યક્ કર્મ અને સમ્યક્ વાચાનો અર્થ અભિધમ્મમાં ખરાબ ઠર્યો અને ખરાબ શબ્દોથી નિવૃત્ત રહેવું એટલે જ કરવામાં આવ્યો છે; સારાં કર્યો કરવાં જ જોઇએ અને લોકોપયોગી વાણી બોલવી એ આપણી ફરજ છે એવી પરંપરા તૂટતી આવી.

મનુષ્ય નિવૃત્ત થયો એટલે કે આર્યઅટ્ટાગિક માર્ગનું સાધન પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે એવો બુદ્ધોપાદિક ટીકાકારોનો અભિપ્રાય દેખાય છે. પરંતુ અશોકના સમયે કાપા, વાણી અને મનથી આ કલ્યાણપ્રદ માર્ગ અમલમાં આણવો જોઇએ એ વિશે બૌદ્ધ વિકાસો-ને શંકા ન હતી.

” અભિધમ્મપિટકમાં કથાવત્થુ નામનું એક પ્રકરણ છે. એ અશોક રાજાના સમયમાં મોઝાલીપુત્ર તિરસે લખ્યું છે એવી આખ્યાયિકા છે. તેમાં કલ્યાણપ્રદ ચિત્તથી ‘કાયકર્મ’ અને વાકકર્મ કરવાથી જડ શરીર ઉપર ચનાસ’ પરિણામ કલ્યાણપ્રદ છે કે કેમ’ એ સંબંધે એક સંવાદ છે; અને તેને અતિ એવા પ્રકારના કર્મને કલ્યાણપ્રદ કહેવું જોઇએ એવો સાર કાઢ્યો છે. ટીકાકારે આનો અર્થ તદ્દન ઊધો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ તે થઇ શક્યો નથી તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. સમ્યક્વાચા અને સમ્યક્ કર્મ સમ્યક્ બોધ્યા સિવાય અને શરીર વડે કામ કર્યા સિવાય થઇ શકે એ તદ્દન અસંભવનીય છે. પણ અશોકના સમયમાં પણ આ વિશે શંકા કરનારા કેટલાક આજસુ બિશુઓ હતા, એ ઉપરના કથાવત્થુના સંવાદ ઉપરથી દેખાઇ આવે છે. અશોકે પોતાના છૂટા શિશ્વ-લેખમાં કહ્યું છે કે:— ‘નાસ્તિ હિ મે તોલો ઉચ્છાનમ્હિ અયસંતોરણાય વા । કત-વ્યમતં હિ મે સર્વલોકહિતં । તસ ચ एस मूले उच्छानं च अयसंतोरणा च ।

૧. યથાપિ રુચિરં પુલ્કં ઘણવેતં સગંધકં ।

પયં સુભાસિતા વાચા સફલા હોતિ પકુચ્ચતો ॥

ધર્મપદ—પર.

૭ કથાવત્થુ પા. ૨. સો. આદિતિ. પા. ૩૮૦-૮૪. ‘કુસલેન ચિત્તેન સમુદ્ધિતં કાયકર્મ્મં રૂપં કુસલં તિ ।’

નાસ્તિ हि कमतरं सर्वलोकहितेन । य च किंचि पराक्रमामि अहं किंति भूतानं
अनर्णं गच्छेयं, इध च नानि सुखापयामि परत्र च स्वर्गं आराधयंतु ।'

અર્થ:—લોકકલ્યાણના પ્રયત્નમાં અને લોકને ન્યાય આપનાં મને તૃપ્તિ થતી નથી. (આ કામમાં હું સતત તત્પર રહું છું.) કારણ સર્વ લોકોનું હિત એ જ મારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને લોકકલ્યાણનો પ્રયત્ન અને લોકોને ન્યાય આપવો એ જ તેનો પાયો છે. સર્વ લોકોના હિત કરતાં મારે માટે ખીચું વધારે સાદું કાર્ય નથી, પ્રાણી માત્રના ઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે હું અત્યંત ઉસાહપૂર્વક પ્રયત્ન કરું છું. તેમને આ લોકમાં મુખ મળે અને પરલોકમાં સ્વર્ગ મળે એ જ મારો હેતુ છે.

આ લેખમાં લોકકલ્યાણ કરવું એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ અશોક સમજતો એટલું જ નહિ પણ તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો તે એક માર્ગ છે એવી એની ખાતરી છે. પોતાના મનનું સ્વાસ્થ્ય સંભાળી કાપા અને વાણી વડે લોકકલ્યાણની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવું એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. આ વિશે મહાયાન પંથના ગ્રીષ્મમાં પણ મતભેદ ન હતો. ઇસવી-સનના સાતમા સૈકામાં લખાયેલા ગોધિયર્માવતારમાં તે પંથના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર શાંતિદેવાચાર્ય કહે છે કે:—

सुखार्थं कियते कर्म तथापि त्याग्न वा सुखम् ।

कर्मैव तु सुखं यस्य निष्कर्मा स सुखी कयम् ॥

સામાન્ય લોક મુખના હેતુથી કામ કરે છે પણ તેમને મુખ મળે છે કે નથી મળતું; પણ જે કર્મમાં જ મુખ માને છે તેને આજસમાં મુખ કેવી રીતે મળે.

આજ કાલ યુદ્ધના નામે તિબેટનો દલાઇલામા રાજ્ય કરે છે, એનો દોષ જેવી રીતે યુદ્ધના અર્થાંગિકમાર્ગને દેવાય નહિ તે રીતે કેટલાક નિષ્ક્રિય બિંદુઓના આચરણનો દોષ તેમને માથે મૂકવો યોગ્ય નથી. યુદ્ધસમકાલીન અને તે પછીની અશોકની કારકીર્દીપર્યંત પડિત બિંદુઓમાં આ માર્ગ કેવા પ્રકારનો હતો તે સંબંધે મુદ્દત શંકા નથી. અને આખા એશિયાખંડ ઉપર તેમણે જે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કર્યો તેજ તેમની સમજણનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, એમ માનવામાં હરકત નથી.

હવે આ માર્ગથી પ્રાપ્ત કરવાના નિર્વાણ અથવા દુઃખનિરોધ સંબંધે થોડુંક વિવેચન કરવું ઇચ્છું છે. નિર્વાણ એટલે કેવળ અભાવ એવી કેટલાકની માન્યતા હોય એમ દેખાય છે. અર્થાત્ તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ અભાવને મેળવવા માટે આશ્લી બંધી તકલીફ શા માટે ? પરંતુ તેમની આ માન્યતા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. નિર્વાણ એ એક શાંત તત્ત્વ છે. તેમાં અને ઉપનિષદના અર્ણમાં બહુ તફાવત નથી. જે કાંઈ ભેદ છે તે તે તત્ત્વોને જાણવાના માર્ગો સંબંધે છે. અહિં જો સત્યમય, જ્ઞાનમય, અને કરુણામય તત્ત્વ હોય તો તેની પ્રગતિનો ઉપાય શું સત્યમય, જ્ઞાનમય અને કરુણામય ન હોવો જોઈએ ? યુદ્ધનો આ વિશે એવો આગ્રહ હતો કે:—જેવું ધ્યેય તેવું જ આચરણ જોઈએ.

હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવેલા ચૌલુક્ય

રાજઓના સંવતો

(દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ હિસાબકર, કચ્છેર વાંઠસન ચૂડીચમ, રાજકોટ)

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ચૌલુક્યકાળ એટલે કે વિ. સં. ૧૦૦૦ થી ૧૩૬૦ સુધીનો સાકાત્રણસો વરસનો કાળ સર્વ બાળુથી ઉજ્જવળ હતો એમાં કાંઈ શંકા નથી. રાજકીય ધાર્મિક, આર્થિક, કલાકૌશલ્યાત્મક, વગેરે દરગેઢા બાળતમાં તે વખતે બૃહદ્ગુજરાત ઉચ્ચ કોટીએ પહોંચ્યો હતો. તે કાળમાં મસ્તૂન ભાષામાં-અને પ્રાકૃત ભાષામાં પણ-ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર ઉચ્ચ કોટિના જોટલા ગ્રંથો નિર્માણ થયા તેટલા તે પહેલાના કાળમાં અથવા ત્યાર પછીના કાળમાં પણ ગુજરાતમાં નિર્માણ થયેલા લાગતા નથી. 'સાદુ' જીવન અને 'ઉચ્ચ' ચિંતન ' આ ધ્યેય રાખી સર્વકાળ વિદ્યાવ્યાસંગ કરનારા જૈન સાધુઓએ તે કાર્યમાં મોટા ફાળો આપ્યો છે.

તે ગ્રંથોમાંના ઘણાખરા અત્યાર સુધી પ્રકટ થયેલા નથી. કેટલાકોનું તો નામ પણ ઘણા ખરા શોકોને માનુષ નથી તોપણ તેમાં શું શું છે તેની ખબર તો ક્યાંયી જ હોય! કેમકે પડિત અથવા પડિતવર્ગ ગુજરાતમાં અત્યાર સુધી રચવામાં આવેલા સર્વ ગ્રંથોની યાદી, આકેરેક સાહેબની સંસ્કૃત ગ્રંથસૂચી પ્રમાણે (Aufrecht's Catalogus Catalogorum) આપણી ભાષામાં, હુંકા વિવેચન સાથે કાલાનુક્રમથી તૈયાર કરશે તો ગુજરાતનો રાજકીય, વાઠમયાત્મક, ધાર્મિક, વગેરે વિષયનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવા માટે તેનો અત્યંત ઉપયોગ થશે. તે યાદી નીચે બતાવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે હોવી જોઈએ એમ મારો મત છે.

૧ ગ્રંથનું નામ; ૨ ગ્રંથકર્તાનું નામ; ૩ ગ્રંથરચનાનો કાળ; ૪ તત્કાલીન રાજનું નામ; ૫ ગ્રંથની ભાષા; ૬ તે મુદ્રિત છે કે નહિ; ૭ મુદ્રિત હોય તો ક્યાં અને કદ ભાષામાં વગેરે; ૮ તે ગ્રંથમાં શું છે તેની ચાર પાંચ વાક્યોમાં ઓળખાણ આપી હોય એવી ટિપ્પણી અને ૯ તે ગ્રંથ અપ્રકટ હોય તો તેની માહિતિ ક્યાં આપેલી છે તેની નોંધ.

ઉપર સૂચિત કરેલી ગ્રંથસૂચિ પ્રમાણે બીજી પણ એક યાદી કરવાની જરૂર છે જેમાં ઉપર બતાવેલા ગ્રંથોમાં આવનારા જુદા જુદા પ્રસંગો સંબંધના સંવતોની નોંધ હોય. આની વર્ષાવળિ આપણને અનેક રીતે મળી શકે. કેટલાક ઐતિહાસિક કાવ્યગ્રંથોમાં સાદજિદ રીતે જ જુદા જુદા રાજકીય પ્રસંગોના સંવતો આપેલા હોય છે. બીજા ગ્રંથકારો કરતાં જૈન ગ્રંથકારોની આ એક વિશેષતા હોય છે કે તેઓ ઘણું કરીને પોતાના ગ્રંથના છેવટે-જેણે તે ગ્રંથ ઐતિહાસિક સ્વરૂપનો હોય અથવા ધાર્મિક સ્વરૂપનો હોય-ગ્રંથ સમાપ્તિનો કાળ પોતાની હુકી માહિતિ સાથે આપે છે. કેટલાક ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથના પ્રારંભમાં અથવા અંતમાં, જેને આપણે 'પ્રશસ્તિ' કહીએ છીએ તે લખે છે અને તેમાં ઐતિહાસિક માહિતી સંવત સાથે આપેલી હોય છે. તેજા એકાદ ગ્રંથની કાલાનુસાર તૈયાર પ્રતિષ્ઠિતિ

અન્યપાલ.

- સં. ૧૨૨૯ વૈશાખ શુદ્ધિ ૩ સોમે — હેમચંદ્રકૃતપ્રાકૃતદ્વાદશ્ય યંચ લખાયો.
(જુઓ મુગરાત ગેઝેટીયર પા. ૧૯૩ પદ્ધિપણી.)
- સં. ૧૨૩૨ ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧ બોમે — નરપતિજયચર્યા નામનો ગ્રંથ રચાયો.
(બાંદારકર. સં. યં. શો. રિ. ૧૮૮૨-૮૩ પા. ૨૨૦)
- સં. લખેલ નથી — મોહપરાજય નાટક (પીટર્સન ૧૮૮૦-૮૧ પા. ૩૨)

ભીમ (૨)

- સં. ૧૨૫૧ કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૨ શુકે — હેમચંદ્રકૃતયોગશાસ્ત્ર અથવા અધ્યાત્મોપ-
નિષ્પત્તિ લખાવ્યું.
(જુઓ પીટર્સનનો સં. યં. શો. રિ. ૧૮૮૪-૮૬ પા. ૭૭)
- સં. ૧૨૬૧ આશ્વિન શુદ્ધિ ૭ રવૌ — માનતુલસુરીકૃતસિદ્ધજયંતીચરિત લખાવાયું.
(જુઓ પીટર્સનનો સં. યં. શો. રી. ૧૮૮૪-૮૬ પા. ૪૫)
- સં. ૧૨૮૮+ — ગુણપાલકૃત(પ્રાકૃત)ઋગ્વિદ્તત્ત્વચરિતમ્
(જુઓ પીટર્સન સં. યં. શો. રિ. ૧૮૮૦ ૮૧. પા. ૯)
વીસલદેવ.
- સં. ૧૩૦૩ માર્ગશિર વદિ ૧૨ શુરૌ — આચારાંગસૂત્ર લખાવામાં આવ્યું.
(જુઓ પીટર્સનનો સં. યં. શો. રિ. ૧૮૮૨-૮૩ પા. ૪૦)
- સં. ૧૩૧૫ — પટ્ટાવલી ત્રણ વરસનો હુકાળ પડ્યો.
(જુઓ બાંદારકર સં. યં. શો. રિ. ૧૮૮૩-૮૪ પા. ૧૫)
સારંગદેવ.
- સં. ૧૩૫૦ જ્યેષ્ઠ વદિ ૩ રવૌ — જયન્તકૃતકાવ્યમકાશદીપિકા લખાવામાં આવી
(બાં. સં. યં. શો. રિ. ૧૮૮૩-૮૪ પા. ૩૨૬)
કર્ણદેવ (૨)
- સં. ૧૩૬૦ — જૈનપ્રશસ્તિ-પેથડનામના શ્રેષ્ઠીએ મહાવીરની મૂર્તિ કરાવી.
(જુઓ પુરાતત્વ ૧. ૧. પા. ૬૩)

પરિશિષ્ટ

(યોગક પં. લાલચંદ લગવાનદાસ ગાંધી.

સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરી. પઝોદરા)

કર્ણ (૧)

* સં. ૧૧૪૧ (૩૯)

નેમિયંત્રસુવિએ 'મહાવીરચરિય' રચ્યું.

(જુઓ જૈનઆત્માનંદસભા ભાવનગર
તરફથી છપાયું છે.)

+ આ સંબંધમાં પીટર્સન સાહેબ લખે છે કે ૧૨૮૮ ની સંખ્યા અવાંચીન હરતા-
હારોમાં લખેલી દેખાય છે અને મૂળ સંખ્યા ૧૨૬૪ હતો.

* અંહીથી આગળ સર્વત્ર વિક્રમસંવત્ જાણવો.

સં. ૧૧૪૬

હરિભદ્રસુરિચિત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય પુસ્તક લખાયું.
(જુઓ પીટર્સન રિપોર્ટ પ, ૫૯.)

સિદ્ધરાજ જયસિંહ

સં. ૧૧૬૦

વર્ધમાનસુરિએ આદિનાથચરિત (પ્રા.) રચ્યું.
— (પિ. રિ. ૫, ૮૧)

સં. ૧૧૬૪

મલધારી હેમચન્દ્રસુરિએ જીવસમાસત્તિ લખી (રચી)
— (પિ. રિ. ૧, ૧૮)

સં. ૧૧૬૬

આવશ્યકસુત્ર લખાયું.
— (જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચી. ગા. ચો. સિરીઝ, વડોદરા તરફથી મુદ્રિત પૃ. ૨૪)

સં. ૧૧૭૧

ખરનર પદાવલી લખાઇ.
— (જેસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૧૭)

સં. ૧૧૭૨

હરિભદ્રસુરિએ આગમિકવસતુવિચારસાર (પદશીતિ) વૃત્તિ રચી
— (જૈન આ. સભા, ભાવનગર તરફથી પ્રકાશિત)

સં. ૧૧૭૪

યશોદેવ ઉપાધ્યાયે નવતત્ત્વભાષ્યવિવરણ રચ્યું.
— (જૈન આ. સભા, ભાવનગર તરફથી પ્રકાશિત)

સં. ૧૧૭૫

મલધારી હેમચન્દ્રસુરિએ વિશેષાભાવકભાષ્યવિવરણ રચ્યું.
— (યશોવિજયજૈનગ્રંથમાળા, ખનારસ તરફથી પ્રકાશિત)

સં. ૧૧૭૮

યશોદેવ ઉપાધ્યાયે ચન્દ્રપ્રભચરિત (પ્રા.) રચ્યું.
— (જેસલમેરભાંડ સૂચી. પૃ. ૩૩)

સં. ૧૧૮૦

યશોદેવસુરિએ પાદિકસત્તત્તિ રચી.
— (જુઓ પીટર્સન. સં. ગ્રં. શો. રિ. ૧૮૮૦-૮૧ પા. ૨૬)

સં. ૧૧૮૧

(શેઠ દે. લા. જૈ. પુ. ૪૬, સુરતથી પ્રકાશિત)
શ્વેતાંબરવાદદિવસુરિને દિગંબરવાદી કુમુદચંદ્ર સાથે વાદ થયો.
— (પ્રભાવકચરિતવાદદિવસુરિગ્રંથ)

સં. ૧૧૮૪

સાતાધર્મકથાધર્મગત્તિ લખાઇ.
— (પિ. રિ. ૧, ૩૭)

સં. ૧૧૮૫

સજ્જનદંડાધિપે ગિરનાર પર નવું મંદિર કરાવ્યું.
— (રૈવતકંકપ) પ્રા. ગુ. કાવ્યસમૃદ્ધ પરિ. ૫ મુદ્રિત)

સં. ૧૧૮૫

હરિભદ્રાચાર્યે પ્રથમરત્નવિવરણ રચ્યું.
— (જૈનધર્મપ્રસારસભા, જાળનગર તરફથી મુદ્રિત)

સં. ૧૧૮૭

જગતીશ્વર વગેરે પુસ્તકો લખાયાં.
— (પિ. રિ. ૫, ૫૮)

- સં. ૧૧૯૦ આત્રદેવસૂરિએ આખ્યાનકમણ્ણિકાશક્તિ સમાપ્ત કરી.
— (પિ. રિ. ૩, ૮૨)
- સં. ૧૧૯૮ પદ્મચરિય લખાયું.
— (જેસલમેરમાં સૂચી પૃ. ૧૭)
- કુમારપાલ**
- સં. ૧૨૧૫ કાવ્યપ્રકાસ લખાયું.
— (જેસલમેરમાં સૂચી પૃ. ૧૮)
- સં. ૧૨૧૬ હરિભદ્રસૂરિએ નેમિનાથચરિત્ર (અપભ્રંશ) રચ્યું.
— (જેસલમેરમાં સૂચી પૃ. ૨૮)
- સં. ૧૨૨૦* સોરઠના દંડાધિપ શ્રીમાલી અંબોડે (આત્રભટ્ટ) ગિરનાર પર પાજ કરાવી.
— (રેવતકલ્પ પ્રા. ગૃ. કા સં. પરિ. ૫)
- સં. ૧૨૨૫ ચાંતિસૂરિચિત્ર પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર (પ્રા.) લખાયું.
— (જેસલમેરમાં સૂચી પૃ. ૧૭)
- સં. ૧૨૨૭ શીલાચાર્યચિત્ર મહાપુરિસચરિય (પ્રા.) લખાયું.
— (જેસલમેરમાં સૂચી પૃ. ૩૬)
- લીમદેવ.**
- સં. ૧૨૪૭ અપાઃ સુદિ ૯ શુધે કલ્પસૂત્ર લખાયું.
— (પિ. રિ. ૩. ૫૧)
- દણ્ડદેવ.**
- સં. ૧૨૭૪ અમરકર્તિએ હરમુવચ્છેસો (અપભ્રંશ) રચ્યો.
— (સેનક્ર લાઇબ્રેરી, વડોદરામાં પ્રતિ છે)
- લીમદેવ.**
- સં. ૧૨૮૬ સંયદણ્ણીટીકા (મલયગિરીયા) લખાઇ.
— (જેસલમેરમાં સૂચી પૃ. ૩૫)
- સં. ૧૨૮૬ ઉપદેશકદંડીટીકા પુસ્તક લખાયું.
— (પિ. રિ. ૫. ૫૦)

વીસલદેવ.

- સં. ૧૨૯૮ દેશીનામમાલા પ્રતિ લખાઇ
— (સંઘવીના બંડારની પ્રતિ, પાટણ)

*આ સંવત જૂલબરેસો દેખાય છે કેમકે આંબોડે સં. ૧૨૨૨ અને ૧૨૨૩ માં પાજ કરાવી એમ ગિરનાર ઉપરના જો શિલાલેખો જતાવે છે. (ગુણો પ્રા. જૈ. લે. સં. ૫૦-૫૧)

- સં. ૧૨૯૫+ યોગશાસ્ત્ર પુસ્તક લખાયું.
— (સંઘવીના પાડાનો ભંડાર, પાટણની પ્રતિપર ઉદ્દેખ.)
- સં. ૧૩૧૦, ઉપદેશમાલાદિ પ્રકરણ પુસ્તિકા લખાઇ.
— (જસલમેરભાં ૦ સુચી પૃ. ૩૭)
- સં. ૧૩૧૩ જ્ઞાનપંચમી પુસ્તિકા લખાઇ.
— (સંઘવીના ભંડારની પ્રતિ, પાટણ)
- અર્જુનદેવ.
- સં. ૧૩૨૭ વાસુપુત્રનયચરિત્ર પુસ્તક લખાયું.
— (જસલમેરભાં ૦ સુચી પૃ. ૨૪)
- સારંગદેવ.
- સં. ૧૩૩૬ પર્યુપણાકરણ પુસ્તક લખાયું.
— (પિ. રિ. ૫, ૫૩)
- સં. ૧૩૩૯ આદિનાથચરિત્ર પુસ્તક લખાયું.
— (જસલમેરભાં ૦ સુચી પૃ. ૪૨)
- સં. ૧૩૪૩ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર-નિર્ધુક્તિ-ટિપ્તિ પુસ્તક લખાયું.
— (પિ. રિ. ૫, ૫૦)

નઆ જે સંવતો વીસવદેવ પાટણની ગાદી ઉપર આવ્યા તે પહેલાના છે; કેમકે ત્યાં ૧૨૯૮ સુધી બીર્મ (બીર્મ) અને ૧૨૯૯ થી ૧૩૦૨ સુધી ત્રિભુવનપાળ રાજ્ય કરતો હતો અને વીસવદેવ સં. ૧૩૦૨ માં ગાદી ઉપર આવ્યો.

સંસ્કૃતાદિ ભાષાના વ્યાકરણ, કોષ, છંદ, કાવ્ય અને અલંકારવિષયક કેટલાક પ્રધાન ગ્રંથોની એક ટુંકી યાદી.

[લે. મુનિ જિનવિજય]

આ નીચે આપવામાં આવેલી યાદી એક જૂના હસ્તલિખિત પાના ઉપરથી ઉતારેલી છે. જે પાનામાં આ યાદી લખેલી છે તેનું દદ લગભગ સવા દસ ઈંચ લાંબુ અને ત્રણ ઈંચ પહોળું છે. ડાબી બાજુએ અડધો ઈંચ જેટલો ભાગ કોરો છોડી, બાકીનો બધો ભાગ બંને બાજુએ ખીચોખીચ લખાણથી ભરેલો છે. છેવટે લખ્યા પ્રમાણે કોષ ક્રાંતિવિજય નામના જૈન યતિ કે સાધુએ આ યાદી લખેલી છે. લખ્યાની સાલ આપેલી નથી તેથી એ યાદી કેટલા વર્ષની જૂની છે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. આ છેલ્લા ૪ સૈકામાં ક્રાંતિવિજય નામના કેટલાએ જૈન યતિ-સાધુ યજ્ઞ ગએલા હોવાથી માત્ર લખનારાના નામ ઉપરથી કોષ પણ જાતનો કાલનિર્ણય આપવો તે પ્રમાણજૂત નહીં જ ગણી શકાય. પણ ઠાગળનાં રૂપ-રંગ જોતાં લગભગ ૨૫૦-૩૦૦ વર્ષ જેટલી એ યાદી જૂની હોવાનો સંભવ હોઈ શકે.

લખાણની શૈલી ઉપરથી જણાય છે કે કોષ પણ ખાસ એક પુસ્તકબંડારની તો એ યાદી નથી. એટલે ગણી ક્રાંતિવિજયજીએ કાં તો કોષ જૂની યાદીની નકલ કરેલી હોવી જોઈએ, અને કાં તો તેમણે પોતાની જાણમાં કે જોવામાં આવેલાં પુસ્તકોની આ નવી જ નોંધ તૈયાર કરેલી હોવી જોઈએ. આમાંનો પહેલો તર્ક મને વધારે સંભવિત લાગે છે; કારણ કે, આ યાદીમાં જે ગ્રંથોની નોંધ કરેલી છે તે બધા વિક્રમના પંદરમા સૈકાની પહેલાનાં રચાયેલા છે. એ સૈકા પછીના એકે ગ્રંથની નોંધ આમાં નથી.

જેમ હાલના જમાનામાં જાહેર પુસ્તકાલયો માટે કે ખાનગી ગ્રંથસંગ્રાહકો માટે પસંદ કરેલા પુસ્તકોની નાની મોટી યાદિઓની લોકોને અપેક્ષા રહ્યાં કરે છે અને એ અપેક્ષાનુસાર અવાર-નવાર માસિકપત્રાદિકોમાં એવી યાદિઓ પ્રકટ થતી રહે છે તેમ આગળના સમયમાં પણ કેટલેક અંશે થતું હતું. જૂના ગ્રંથાલયોમાં આવી અનેક યાદિઓ મળી આવે છે જે વિદ્વાનોએ પોતાની જાણ માટે કે પુસ્તકબંડારો બનાવનારાઓ માટે તૈયાર કરેલી હોય છે. આ જાદની યાદિઓમાંની એક મોટી યાદી, જૈનસાહિત્યસંશોધક નામના મારા ત્રૈમાસિક પત્રના પહેલા ખંડના બીજા અંકમાં પ્રકટ કરેલી છે. તે યાદીમાં લગભગ સાડા છસો જેટલા ગ્રંથોની નોંધ કરેલી છે. યાદીના કર્તાનું નામ જટયું નથી પરંતુ તે કોષ સારો વિદ્વાન જૈન-સાધુ હોઈ શકે. સં. ૧૫૦૦ ની આસપાસમાં યજ્ઞ ગએલો હોવો જોઈએ. તેની લખવાની પદ્ધતિ ઉપરથી જણાય છે કે તેણે તે યાદી પાટણ, જેસલમેર, ખંભાત, લીમડી, ભરૂચ પ્રત્યાદિ ઠેકાણોના પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન પુસ્તકબંડારો નજરે જોઈને તૈયાર કરેલી છે અને તે પણ ઘણી જ સાવધાનતાની સાથે. તે યાદીમાં ગ્રંથનું નામ; ગ્રંથકર્તાનું નામ, ગ્રંથનું શ્લોક-પ્રમાણ અને મળ્યો તેટલો ગ્રંથનો રચનાકાલ-આટલી, બાજનોની નોંધ લીધી છે. જ્યાં જરૂર

સંસ્કૃતોદિ ભાષાના વ્યાકરણોદિ કેટલાક પ્રધાન ગ્રંથોની એક ટુંકી યાદી

૪૧૯

જણાઇ ત્યાં ગ્રંથની ભાષા, રચના કે વિષયની બાબતમાં પણ 'રિમાર્ક' કરી છે. એક દાખલો આપું: શત્તુબ્યભાહત્મ્ય નામનો એક ગ્રંથ જૈનસંપ્રદાયમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. દાર્જિસ સાહેબે પોતાની રાસમાલાનું પહેલું પ્રકરણ એ જ ગ્રંથના આધારે લખ્યું છે. એ ગ્રંથનો કર્તા કોઇ ધનેશ્વરસૂરિ નામનો જૈન વિદ્વાન છે અને ગ્રંથમાં છેવટે તેનો રચનાકાલ વિક્રમ સંવત્ ૪૭૦ લખેલો છે. પરંતુ એ માહત્ત્યમાં છેક બારમા સૈકામાં થઇ ગયેલા કુમારપાલાદિની પણ હકીકત આવેલી હોવાથી ડૉ. બ્યુલ્હેરે તેમાંના રચનાકાલને કૃત્રિમ ગણી તે કોઇ આધુનિક ગ્રંથકારે કરેલો છે એમ જાહેર કરેલું છે. એ જ ગ્રંથના વિષયમાં, તે યાદીકારે પણ સ્પષ્ટ રીતે કલ્પિતપ્રાય, આધુનિકધનેશ્વરીયમ્ [અર્થાત્ દર્શિત અને આધુનિક ધનેશ્વરનું બનાવેલું] આવી નોંધ કરી ગ્રંથમાં આપેલી ૪૭૦ ની સાલને ખોટી જણાવી છે.

અહિં આપવામાં આવેલી યાદી, તે યાદી કરતાં બહુ નાની છે. પણ તે યાદી જ્યારે જૈનસાહિત્યની દૃષ્ટિએ જ તૈયાર કરેલી છે ત્યારે આ યાદી 'સર્વસામાન્ય' એવા પ્રબળીય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તૈયાર કરેલી છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે. આમાં માત્ર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય એ બે વિષયોને ઉપયોગી અને આવશ્યક હોય એવા જ ગ્રંથોની નોંધ છે. તેથી ધર્મ, સંપ્રદાય કે દર્શનવિષયક ગ્રંથોને આમાં રચાન આપવામાં આવ્યું નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યના સાધારણ અધ્યયન માટે, શુભરાતમાં એ જૂના કાલમાં, ખાસ કરીને કયા કયા ગ્રંથો લોકોને પ્રિય થઇ પડ્યા હતા, એ બાબત આ યાદી ઉપરથી ઘણી સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે.

ગ્રંથોના વિષયવાર વિભાગ કરતાં આમાં વ્યાકરણ, કોષ, હંદ, કાવ્ય અને અલંકાર-આ રીતે પાંચ પ્રકારના ગ્રંથો નોંધેલા મળી આવે છે.

શુભરાતમાં વ્યાકરણગ્રંથોમાં પહેલું રચાન કાલાપદને અને બીજું રચાન કાતંત્રને મળેલું હતું, શુભરાતમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રમાણરૂપે જ્યાં વ્યાકરણના સૂત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ બે વ્યાકરણનાં હોય છે. પાણિનિના વ્યાકરણનું અધ્યયન-અધ્યાપન શુભરાતમાં ઘણું જોાણું થતું. શુભરાતની માફક બંગાલમાં પણ જૂના જ્ઞાનાનામાં, મોટે ભાગે આ જ બે વ્યાકરણોનો પ્રચાર વધારે હતો એ વાત બંગાળી વિદ્વાનોએ એ વ્યાકરણો ઉપર લખેલી સંખ્યાબંધ ટીકા વગેરેથી જાણી શકાય છે. જૈનેતર વિદ્વાનોની માફક જૈન વિદ્વાનોએ પણ એ ગ્રંથો ઉપર ઘણાં ટીકા-ટિપ્પણ લખ્યાં છે તે ઉપરથી જૈનોમાં પણ એ જ વ્યાકરણ બહુવા-બહુવાવનો પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ જણાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના સર્વજ સંપૂર્ણ સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસન નામે વ્યાકરણના પ્રાદુર્ભાવ પછી જૈનસમાજમાંથી ઉત્ત જૂનાં વ્યાકરણોનો આદર જોઇ શકો. હેમચંદ્રની જેમ બીજા પણ જૈન વિદ્વાનોએ, વ્યાકરણ ઉપર સ્વતંત્ર રચનાઓ કરેલી છે પરંતુ તેમાંની કોઇને પણ હેમચંદ્રની રચના જેવું વિશેષ રચાન મળ્યું નથી. આ યાદીમાં હેમચંદ્રના ઉપરાંત ચાર સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગ્રંથો જૈન વિદ્વાનોના છે. ૧ વિદ્યાનંદ, ૨ મુદિવ્યાકરણ, ૩ જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ, અને ૪ શાકંટાયન વ્યાકરણ.

વ્યાકરણવિષયક જેટલા ગ્રંથોનાં નામ આ યાદીમાં આપ્યાં છે તેમાં નં. ૮ પ્રમેય-પદ્યાવલી, નં. ૨૬ સ્વજનનંજનવ્યાકરણ, નં. ૫૭ દુર્ગાચાર્યકૃતપ્રાકૃતવ્યાકરણ, નં. ૬૦ શ્રીમોજકૃતપ્રાકૃતવ્યાકરણ વગેરે ગ્રંથ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે. આ

ગ્રંથો વર્તમાનમાં ક્યાંએ પણ જાણમાં નથી: દુઃશાર્યા અને ભોજકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણનું શ્લોક પ્રમાણ: ૪૦૦૦ જેટલું લખ્યું છે. એ જોતાં પ્રાકૃત ભાષા માટે એ વ્યાકરણો ધણાં જ વિસ્તૃત અને તેટલા માટે વિશેષ ઉપયોગી હોવાં જોઈએ.

કોપ્યગ્રંથોમાં નં. ૬૪ માં નોંધેલી ધનપાલ પંડિતની નામમાલા, અને નં. ૬૫ માં નોંધેલી લાવણ્યવતીનામમાલા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ધનપાલની રચેલી પાંચલચ્છી નામે પ્રાકૃત નામમાલા તો ઉપલબ્ધ છે પરંતુ તેની શ્લોક સંખ્યા જૂજ છે. જ્યારે આમાં નોંધેલી નામમાલાની શ્લોક સંખ્યા ૧૮૦૦ છે તેથી પ્રાકૃત દરતાં આ નામમાલા જૂદી જ હોવી જોઈએ; અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય તેમ સંભવે છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દ કોપ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાંથી જ મળી આવે છે: કારણ કે તેમણે પોતાના અભિધાનચિંતામણિ નામે સંસ્કૃત કોપની ટીકાના પ્રારંભમાં જ વ્યુત્પત્તિર્ધનપાલત્તઃ એવો ઉલ્લેખ કરી ચંદ્રોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોપને પ્રમાણભૂત માન્યો છે. એવી જ રીતે દેશીનામમાલાની ટીકામાં પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ દરેલો મળી આવે છે. આ કોપ હાલમાં ક્યાંએ પણ મળી આવતો નથી. આવી જ રીતે લાવણ્યવતીનામમાલા પણ ક્યાંએ જોવા જાણવામાં નથી. લાવણ્યવતી એ સ્ત્રીવાચક વિશેષણનો તાત્પર્ય શો હશે તે ખાસ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે.

કાવ્યગ્રંથોમાં શ્રીકર્ણકૃત નૈષધમહાકાવ્યની એ ત્રણ ટીકાઓ (નં. ૮૪, ૮૬, ૮૭) ની નોંધ તરફ ધ્યાન ખેંચાય છે. નં. ૮૪ માં જણાવ્યા પ્રમાણે એ મહાકાવ્ય ઉપર ખુદ કવિના પૌત્ર નામે કમલાકરુણે મોટું ભાષ્ય રચ્યું છે જેની શ્લોક સંખ્યા ૬૦૦૦૦ લખેલી છે. સંખ્યાસૂચક આંકડાઓમાં જે કોઇ જાતની ભૂલ ન હોય તો આ ભાષ્ય કેટલું મોટું અને વિસ્તૃત હશે તેની કલ્પના જ કરવી દુષ્કર છે. સંખ્યાની વાતનો વિચાર ન કરીએ તો પણ કમલાકરની કૃતિની દૃષ્ટિએ તો એમાં નવીનતા છે જ. એ નામ અને ગ્રંથ આઉરેક્ટ વગેરેની સૂચિમાં ક્યાંએ દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. મુનિયંદ્રસૂરિકૃત અને માયુર ૫. ગદાધર કૃત ટીકાઓનાં નામો પણ બીજે ક્યાંએ જણતાં નથી. નૈષધકાવ્યના કર્તાના સમય પરત્વે વિદ્વાનોમાં જે ઘણા લાંબા સમયથી મતભેદ ચાલ્યો આવ્યો છે તેનો નિકાલ, કદાચિત્ આ ટીકાઓ ઉપલબ્ધ થવાથી થઇ શકે.

બીજાં કાવ્યોમાં, વાલ્મીકી (કાવચ) ૫. કેશવદિત્યરચિત કૃષ્ણકૌટિલ (નં. ૯૬) નું નામ પણ નવું જ છે. નં. ૧૦૦ માં પ્રાકૃત ભાષાના પાંચ મહાકાવ્યોનું સૂચન છે પણ લેખકે માત્ર વાલ્મીકીરાજના ગૌડવર્ધ કાવ્ય સિવાય બીજાં નામો આપ્યા નથી તેથી એ જિજ્ઞાસા તો અપૂર્ણ જ રહે છે કે ગૌડવર્ધ જેવાં બીજાં પ્રાકૃતના ૪ મહાકાવ્યો ક્યાં હશે. પણ આથી એટલું સમજાય છે કે સંસ્કૃતના જેમ પાંચ મહાકાવ્ય પદન-પાદનમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તેમ પ્રાકૃતના પણ તેવા પાંચ કાવ્ય એ. વખતે પ્રચારમાં હશે. એસવાલ ગચ્છીય 'પ'. દેવચંદ્રકૃત મહિમાંકમહાકાવ્ય [નં. ૧૦૧] નું નામ પણ બીજે કોણે જોવામાં આવ્યું નથી.

* પ્રાચીન સમયમાં ગ્રંથોનું માપ શ્લોકથી કહાડવામાં આવતું. શ્લોક એટલે કે અનુષ્ટુપના ચાર પાદમાં આવે છે તે પ્રમાણે ૩૨ અક્ષરોનો સમૂહ. આ માપે અક્ષરોને ગણી ગ્રંથનું શ્લોકપૂર નક્કી કરવામાં આવતું.

નાટક સાહિત્યમાં નં. ૧૦૫ અને ૧૦૬માં નોંધેલ કાકુલ્ય કેલિનાટક (મલધારિ-
નરેન્દ્રપ્રમસૂરિવિરચિત) અને હલાધરાચલ પથુ હજી જાણ્યામાં નથી. હલાનો
કર્તા સોમેશ્વર તે ઘણું કરીને કીર્તિકૌમુદી અને સુર્યોત્સવ કાવ્યોનો કર્તા ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત
સોમેશ્વર હોવાનો સંભવ છે. હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રધાન શિષ્ય મહાકવિ રામચંદ્રના નાટક
સમૂહમાં 'વનમાલિકાનાટિકા' (નં. ૧૧૧) અને મલ્લિકામકરંદનાટક (નં.
૧૨૩) અને અઘાપિ અપ્રાપ્ત છે. વેળીસંહાર એ પ્રસિદ્ધ અને પ્રચલિત નામને બદલે
આ યાદીમાં વેળીસંચરણ આપેલું નામ વિચારણીય છે. નાટકગ્રંથિતવસ્તુને એ નામ
વધારે અનુગત લાગે છે, અને Montgomery Schuyler ના A Bibliography
of the Sanskrit Drama (સંસ્કૃત નાટક ગ્રંથસૂચિ) નામના ગ્રંથમાં પણ એક
જગ્યાએ એ નામ મળી આવે છે ખરૂં.

૫. રામચંદ્રકૃત પ્રખંધશતનું નામ ખાસ ધ્યાન જેવું છે. આ ૫. રામચંદ્ર'તે ઉપર
જણાવેલા હેમાચાર્યશિષ્ય મહાકવિ રામચંદ્ર જ છે. પ્રખંધચિંતામણિ વગેરેમાં રામચંદ્રને
પ્રખંધશતકર્તાનું ખાસ વિશેષણ લગાડેલું મળી આવે છે. તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ
સમજતા હતા કે રામચંદ્રે એકંદર બધા મળીને ૧૦૦ પ્રખંધોની રચના કરી હશે અને
તેના લીધે તેમને આ વિશેષણ પ્રાપ્ત થયું હશે. પરંતુ આ ઉલ્લેખ જોતાં પ્રખંધશત એ
શતસંખ્યાપરિમિત પ્રખંધ સૂચક નથી પણ એ નામનો ખાસ ગ્રંથ જ તેમણે કરેલો હતો,
એમ હવે સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. આ ગ્રંથ ખાસ કરીને સાહિત્યની રચનાવિષયક હોવા
જોઈએ કારણકે યાદીમાં દ્વાદશરૂપક-નાટકાદિસ્વરૂપજ્ઞાપક તરીકે આનો જ ઉલ્લેખ
પરિચય આપ્યો છે તે ઉપરથી તદંતર્પિત વિષયનો આભાસ થઈ જાય તેમ છે. બીજી એક વાત
પણ એમાં ધ્યાન આપવા લાયક છે. સાધારણ રીતે અન્યા-ય સાહિત્યરચનાવિષયક ગ્રંથોમાં
૩૫૬ ૧૦ ગણાવ્યા છે અને એ સંખ્યાને લઈને ધનંજયે પોતાના ગ્રંથનું નામ પણ દશરૂપક
રાખ્યું છે. પરંતુ આમાં ૩૫૬ની સંખ્યા ખાસની આપી છે. કવિના શુરુ આચાર્ય હેમચંદ્રે
પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં, જે બાર વસ્તુઓ ૩૫૬ તરીકે આપી છે તેને જ વધારે વિસ્તૃત-
૩૫માં અને પ્રમાણ૩૫માં સ્થાપિત કરવા માટે તે આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં ન આવ્યો હોય ?
ગ્રંથનું શ્લોક પ્રમાણ જોતાં તે ઘણો વિસ્તૃત અને વિશેષ વિવેચનવાળો હોવા જોઈએ. એટલા
૩૫૬ની જ ચર્ચા કરતો આટલો મોટો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં બીજા સંભવવામાં નથી.

આ યાદીમાં શુણાદ્યની જૂદકદ્યાની પણ નોંધ છે. તેનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૪૦૦૦ જેટલું
લખ્યું છે, અને તેને દિવ્ય પ્રમધિવાળી ખતાવી છે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ તો એ
અહજુત કથા ઘણા સમયથી લુપ્ત થએલી છે. પરંતુ આ યાદીની નોંધ ઉપરથી તો એમ
જણાય છે કે એ વખતે તે કથા ઉપલબ્ધ હતી જોઈએ.

અલંકારના ગ્રંથોમાંના કાવ્યપ્રકાશને કર્તાના નામ ઉપરથી મમ્મટાલંકાર એવું બીજું
નામ આપેલું જણાય છે. મમ્મટને રાણાનું વિશેષણ આપેલું છે તે કારણે તરજ જે રાજ-
નક શબ્દ પ્રચલિત છે તેનું શુભદ્રાતીઓએ કરેલું અપભ્રંશ ૩૫ હોય તેમ લાગે છે. એ ગ્રંથ
ઉપર પહેલી ટિપ્પણી જ્યાંનંદે કરેલી આ યાદીમાં નોંધેલી છે; એ ટિપ્પણી અઘાપિ ક્યાંએ
જાણુમાં આત્રી નથી. બીજું ટિપ્પણ માણિક્યમૂર્તિ છે જે હવે છપાઈ ગયું છે
પુ. ૮

(આનંદાશ્રમ સંસ્કૃતસિરીઝ) ત્રીજું ટિપ્પણ સોમેશ્વરકૃત છે. આ સોમેશ્વરને ઘણાખરા વિદ્વાનો ઉપર એક દેકારું જણાવેલો. ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ માને છે પણ શ્રી. સુધીન કુમાર દે પોતાના સંસ્કૃતકાવ્યશાસ્ત્રના પ્રતિદાસમાં (Studies in the History of Sanskrit Poetics) જણાવ્યું છે તેમ, એ સોમેશ્વર, ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત કરતાં ભિન્ન છે. તેના માટે એક વધારાનું પ્રમાણ આ યાદી પણ આપે છે. આમાં એ સોમેશ્વરને ગૌડ કહેલો છે. મદામહોપાધ્યાય ઝગદીશ્વર એનું નિવાસસ્થાન કનોજ જણાવે છે તે આ ઉદ્દેશ્યથી પુષ્ટ થાય છે. કાવ્યપ્રકાશનું ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ એક વિસ્તૃત વિવરણ આ યાદીમાં નોંધ્યું છે જેનો કર્તા એર'ડહિ (એર'ડોલ) નો વાસી કોઇ એલદેવ છે. એ વિવરણ અને ગ્રંથકાર બંને હજી અજ્ઞાત છે.

મગ્ધનો એલો એક સૂક્તકોષ પણ યાદીકારે નોંધ્યો છે. તેનો પણ પત્તો લાગ્યો નથી.

આ સિવાયના બીજા પણ કેટલાક નાના મોટા ગ્રંથો આ નાનકડી યાદીમાં એવા છે કે જે હજી જોવા-જાણવામાં નથી આવ્યા. વિદ્વાન શોધકો આ તરફ લક્ષ આપે અને આવી આદિઓ દ્વારા પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર, પોતાની જાણમાં આવતી હકીકતનો પ્રકાશ પાડે એવી પ્રયત્નાથી આટલી નોંધ લીધી છે અને વાંચકો સમક્ષ આ યાદી મુકી છે.

વ્યાકરણ-કોષગ્રન્થા:

૧ કાલાપકસૂત્ર ૧૦૦, આદિ ૩૦૦, લિંગ ૧૦૦

૨ હલયુધનામમાલા ૧૩૦૦

૩ કાલાપકવૃત્તિ-પ્રથમા ૧૧૦

૪ દ્વિતીયા વૃત્તિસ્તુ ૧૧૦૦

૫ પરિમાપાવૃત્તિગ્રન્થ ૧૦૦૦

૬ ઉપનિવન્ધપંજિ ૯૦૦૦, ત્રિલોચનકાવિ:

૭ વિદ્યાનન્દ ૧૨૦૦૦

૮ પ્રમેયપદ્યાવલી ૧૧૦૦૦

૯ ધાતુપારાયણ ૧૦૦૦

૧૦ લિંગાનુશાસનટીકા ૨૦૦૦

૧૧ હલયુધટીકા ૧૦૦૦

૧૨ કાતંત્રદીપિકા ૧૧૦૦૦

૧૩ વિચિત્રદૂંદાદુર્ગટી ૧૨૦૦૦

૧૪ અમરકોશટીકા ૧૨૦૦૧

१५ अमरकोशसूत्र २२००

१६ धर्मघोषकृतकातंत्रभूषण २४०००

१७ अत्रैवकातंत्रविस्तरसंज्ञकव्याकरणं कृतं सूत्रं १३००

१८ -टीका १३०००

१९ श्री राजशेखरसूरिकृतं वृत्तित्रयनिबद्धं द्वंद्वं सहस्र ७

२० आख्यातस्यैवोपरि ८००० ।-रोहिलु पाछडु ढेचड दीप्पणानि ३ उच्छिन्नानि ।

-कालापकसूत्रकर्ता शर्ववर्मा, वृत्तिकर्ता दुर्गसिंहो वररुचिश्च ।

२१ कृद्वाक्य १५००

२२ उणादिवक्य १५००

-अन्येपि बहव उपनिबन्धाः सन्ति ।

२३ सारस्वतव्याकरणं सूत्र १५०, वृत्ति २००० सालवाहननृपकृतं ।

२४ सज्जनरंजनव्याकरणं-सूत्रादि एवंकारक १५००० ग्रंथ ।

२५ जैनेन्द्रव्याकरणं-सूत्र-आदिलिंगनाममालाधातुपारायण ४८००० श्री महा-
वीरकृतं दिगम्बरैः पठ्यते ।

२६ शकटाचार्यकृतं शाकटायनं व्याकरणं सहस्र ५०००

२७ चन्द्रपण्डितकृतं चान्द्रव्याकरणं २०००

२८ पाणिन्याचार्यकृतं पाणिनीयव्याकरणं सूत्र ११००

२९-टीका २४००० काशिका नाम

३० मुष्टिव्याकरणं मलयगिरिकृतं ६०००

३१ हैमव्याकरणं सूत्र ११००

३२-आदि ३००, लिंग २००, उणादि ३००

३३-नाममाला १८००

३४-शेषनाममाला २०४

३५-शब्दभेदप्रकाशनाममाला ४००

३६-देशीयनाममाला ७०० गाय

३७-अनेकार्थ २२००

३८-निघण्टु ४००

३९-लघुवृत्ति ६००० काकलकायस्यकृतः

४०-श्रीहैममूरिकृतवृहद्वृत्ति १८०००

- ४१-परिभाषावृत्ति ४००
 ४२-धर्मघोषकृतन्यास ९०००
 ४३-रामचन्द्रकृतन्यास ९३०००
 ४४-कृद्वाक्य १९००
 ४५-उणादिवाक्य १९००
 ४६-धातुपारायण ७०००
 ४७-लिंगानुशासनटीका ३५००
 ४८-नाममालाटीका १००००
 ४९-अनेकार्थटीका १२०००
 ५०-देशीयनाममाला टीका ३५००
 ५१-द्व्याश्रयसूत्र २८२९
 ५२-तत्र टीका खरतरकृता १८०००
 ५३-प्राकृतद्व्याश्रय १००० गाथा
 ५४-तत्र पूर्णकलशखरतरकृता टीका २०००
 ५५-मलधारीराजशेखरसूरिकृता टीका ३४००
 -अनेक बृंदा सर्वसंख्यया व्याकरणं उद्देशेन लक्ष २ किञ्चिदूनम् ।
 ५६ क्षीरम्बामिव्याकरणं १८०००
 ५७ दुर्गाचार्यकृतप्राकृतव्याकरणं ४०००
 ५८ श्री हेमसूरिकृतप्राकृत २२००
 ५९-तत्र मलधारीश्रीनरचन्द्रसूरिकृता दीपिका ३२००
 ६० श्री भोजकृतं प्राकृतव्याकरणं ४०००
 ६१ पं. अमरकृतस्यादित्यादि ५०००
 ६२ पं. मूसे (?) कृतस्यादित्यादि ४०००
 ६३ पट्टकारकग्रन्थो बौद्धाचार्यकृतः श्लोक २०, टीका ४००
 ६४ धनपालपण्डितनाममाला १८००
 ६५ लावण्यवतीनाममाला १७००
 ६६ एकाक्षरी नाममाला श्लोक ४० वररुचिकृता
 ६७ सैव पं. अमरकृता श्लोक २०
 ६८ हेमव्याकरणा (?) नेकार्थशेष २०० श्लोक श्रीजिनप्रभसूरिकृत

छन्दोग्रन्थाः

६९ श्रीहर्ममूर्तिरत्नछन्दश्चुडामणि ३५००

७० वृत्तरत्नाकरछन्दःशास्त्रं सूत्र १३६

७१-टीका तस्य ५००

७२ पिंगलछन्दः ४००

७३ पं. अमरकृता छन्दोरत्नावली २०००

काव्यग्रन्थाः

७४ महाकविकालिदासकृतकाव्यवर्षा

७५-तेषां टीका ५०००

७६ पं. मागधनमानमहाकाव्य २०००

७७-वहसमकृतनटीका १२०००

७८ मागधनकविराजकाव्य १६००

७९-नटीका प्रकाशवर्षरुता ८०००

८० लक्ष्मीधरभट्टकृतनटपाणिनिग्रन्थमहाकाव्य २०००

८१ अभिनन्दकाव्य ७००० पं. अभिनन्दकृत

८२ श्रीहर्मकृतनैपथका० ग्रं० ४५००

८३-नटीका नाट्यी २४०००

८४-तथा कमलाकरगुप्तेन श्रीहर्मपात्रेण कृतं भाष्य ६००००

८५ तथा वैद्याचरी टीका २४०००

८६ श्री मुनिनन्दसूरिकृतटीका १२०००

८७ माथुर पं० गदाधरकृता १२०००

-अन्या अपि बहुव्यटीकाः स्वदेश-परदेशप्रसिद्धपण्डितप्रकाण्डताकृताः सन्ति ।

८८ भट्टिमहाकाव्यं २५०० व्याकरणसर्वावतारमयं वज्रकाणिकाप्रायम् ।

८९ दिगंबरधननयकृतं द्विःसन्धानं महाकाव्यं रामायणभारतमयं सूत्रं २४००

९०-नटीका १२०००

९१ यायटा पं. अमरकृतं बालभारतकाव्यं ७०००

९२ पद्य लघुकाव्यानि यमकमयानि श्लोक १००० चटकपरेकविकृतानि

९३ कंसवधमहाकाव्यं २००

(५४नी भीष्म भाण्ड)

- ९४ बिल्हणकृत विक्रमाङ्ककाव्यं २०००
 ९५ वाल्मीकि पं. केशवादित्यकृतं कृष्णक्रीडितं ५०००
 ९६ पं. अमरकृतं पद्मानन्दकाव्यं १२०००
 ९७ पाण्डवचरितं मलधारिदेवप्रभसूरिविरचितं १०००० सरसं
 ९८ मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचितं मृगावतीचरितं ३५००
 ९९ श्रीहेमसूरिरचितं त्रिपट्टिचरितं महाकाव्यं ३६०००
 १०० प्राकृतानि पञ्च महाकाव्यानि गौडवधा [दी] नि पं. वागपत्यादिकृतानि ।
 १०१ ओसवालगच्छीय पं. देवचन्द्रकृतं महिमांकं महाकाव्यं ३५००
 १०२ श्रीसोमेश्वरकृतं सुरयोत्सवमहाकाव्यं २००० सारभूतं

नाटकग्रन्थाः

- १०३ पं. मुरारिकृतं मुरारिनाटकं २५००
 १०४ कालिदासकृतं शाकुन्तलनाटकं १५००
 १०५ मलधारिनरेन्द्रप्रभसूरिविरचितं काकुत्स्थकोलिनाटकं १५००
 १०६ श्रीसोमेश्वररचितं उल्लाघरायवं नाटकं २५०० दिव्यं
 १०७ पं. रामचन्द्रकृतं सत्यहरिश्चन्द्रनाटकं ७००
 १०८ तस्यैव कृतं नलविलासनाटकं २०००
 १०९ तस्यैव रघुविलास २००
 ११० तस्यैव यदुविलास २०००
 १११ पं. रामचन्द्रकृता वनमालानाटिका श्लो. ८००
 ११२ तस्यैव व्यायोगं निर्मयभीमनाटकं २००
 ११३ तस्यैव मल्लिकामकरन्दनाटकं १५००
 ११४ कालिदासकृतविक्रमोर्वशी नाटिका १५००
 ११५ शेषाहिचरित्रं
 ११६ वेणीसंवरणनाटकं ३०००
 ११७ पुष्पमुखपराजयं कालिदासकृतं प्रहसनं २००
 ११८ व्यायोगं-द्युताङ्गदं मंत्रिसुभटकृतं १५०
 ११९ बालरामायणनाटकं पं. राजशेखरकृतं ५०००

- १२० तेनैव कृतः कर्पूरमंजरीसदृकः १०००
 १२१ पं. कृष्णमित्रविरचितं प्रबोधचन्द्रोदयं १०००
 १२२ पं. रामचन्द्रकृतं प्रबन्धशतं द्वादशरूपक-नाटकादिस्वरूपज्ञापकं ५०००

कथा-ग्रन्थाः

- १२३ कादम्बरी कथा—अर्धवाणकृता—अर्धतत्पुत्रपुलीन्द्रकृता ७०००
 १२४ पं. धनपालकृता तिलकमंजरी ९०००
 १२५ चम्पूः त्रिविक्रमभट्टकृता दमयंतीकथा २५००
 १२६ वासवदत्ता ७०००
 १२७ कुवलयमाला ९००० प्राकृता
 १२८ तरंगलोलकथा पालिताचार्यकृता क्षीणा
 १२९ गुणादचकविकृता बृहत्कथा २४००० दिव्यप्रबन्धमयी
 १३० श्रीराजशेखरसूरिकृता कथा ८४ एवं २५००
 १३१ तथा प्रबन्ध २४ सहस्र ४
 १३२ उपमितिभवप्रपञ्चा कथा १६००० सिद्धार्थिकृता अन्तरंगा
 १३३ तदुद्धारश्च चैत्रगच्छीयाचार्यकृतः ८०००
 १३४ पं. अमरकृता कविशिक्षा ३५००
 १३५ तदुपरि पारिमल ६०००
 १३६ मेरुतुङ्गसूरिकृतः प्रबन्धचिन्तामणिः ३०००
 १३७ वाताशित—रुद्रपल्लीयचारुचन्द्रसूरिकृत २०००
 १३८ मलधारिश्रीनरचन्द्रसूरिकृतरंगकथा १५ ग्रंथाग्रं १५००
 १३९ शालि [भद्र] कथा पं. धर्मकुमारकृता १२३४
 १४० पञ्चाख्यानकविचित्रकथा ग्रंथाग्रं ६०००

अलंकारग्रन्थाः

- १४१ सरस्वतीकण्ठाभरण, भोजकृतालंकार २४०००
 १४२ मम्मटालंकार, मम्मटराणाकृत, सूत्र १४०
 १४३ " " वृत्ति २५००
 १४४—जयानन्द, टिप्पणी १५००
 १४५—कान्यप्रकाशोपरिमाणिक्यसूरिकृतटिप्पणं ४०००

- १४६-सोमेश्वरदेवगौडकृताटिप्पनं १०००
 १४७-एलदेवेन एरंडउलिवास्तव्येन कृतं काव्यप्रकाशविवरणं १२०००
 १४८ मलधारिनरेन्द्रप्रभसूरिकृत अलंकारमहोदाधिसूत्रं ३००
 १४९ टीका १०००
 १५० अलंकारसर्वस्वं ब्राह्मणकृतं १००
 १५१ रुद्रटकविकृत रुद्रटालं सूत्र ७००
 १५२ टीपणलं, नमिपंडितकृतं ३०००
 १५३ चंद्रालोकालंकार ३००
 १५४ वाग्मटालंकारः ३००
 १५५ श्रीहेमसूरिकृतअलंकारचूडा ३५००
 १५६ तदुपारि ४००० विवेकनामाटिप्पनं

सूक्तकोशा वहवः

- १५७ शालिवाहन गाथा ७००
 १५८ वजाउलउ ८००
 १५९ पं. रामचन्द्रकृत सुधाकलस १३००
 १६० गाथारत्नकोश ८००
 १६१ श्रीनरचन्द्रसूरिकृत गाथा ९६
 १६२ तत्कृता सुभाषितावली ३५००
 १६३ मलधारिदेवप्रभसूरिकृतदृष्टांतशत १५०
 १६४ मम्मटसूक्तकोशः ४०० (४०००?)
 १६५ पूर्णिमापक्षीयकृतरंगतरंगिणीकाव्य ११० (११००?)
 १६६ श्रीराजशेखरकृतं संवमहोत्सवप्रकरणकाव्यं ३६

० छः ॥

छः ॥

छः ॥

छः ॥

॥ गणिकांतिविजयलिखितं ॥ छः ॥

હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ

—૨૦૨૩—

[લેખક: મહુમ પંડિત ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી]

(સંપાદક: ડૉ. હરિલાલ મા. લક્ષ)

[આજ સુધી આપવામાં આવેલા રિપોર્ટો જૂના સૌરાષ્ટ્રધર્મોમાં છપાયા હતા. તે પછી ખીન્ન વર્ષના ચાર રિપોર્ટોમાંથી ૨ ની પંડિતજીના હસ્તાક્ષરની નકલ મળી છે તે હવે આપવામાં આવે છે. ખીન્ન બે રિપોર્ટો ધણે શોધ કર્યા છતાં મળી શક્યા નથી.—સંપાદક.]

પુદાવંદ નવાબ સાહેબ મહોબતખાનજી બહાદૂર કે. સી.

એસ. આઇ. ની હજુરમાં

સાહેબ,

આ ખીન્ન વર્ષના ખીન્ન ત્રણ માસ (ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર અને અક્ટોબર) ચોમાસાને ક્ષીધે નેપાળની અંદર ગુજ્યાં. તે મુદતમાં અહીંના (નેપાળના) બૌદ્ધ ધર્મીઓની સાથે ઓગળાણ કરી તે ધર્મની હાલમાં નેપાળની અંદર હાલત રીતમાત વિધા ચાલ-ચલણ મૂર્તિઓ ચાલે છે તથાદિ આખતની કેટલીક ખબર મેળવી. અને ૧૮ પુસ્તકો જમા કીધાં. એ સિવાય કાઠમાંડુ પાટણ અને ભાતગાઉની આજુબાજુની જુની રહેલી જગાઓ જોઇ ૬૦ પ્રાચીન લેખો મેળવ્યા. એ આખત થોડી ખબર આપની હજુરમાં મોકલું છું.

નેપાળમાં બૌદ્ધલોકોનો ધર્મ તંત્રમાર્ગમાં સેળમેળ થઇ મુદ્દના ખરા ધર્મથી જુદી જ રીતનો થયેલો છે. હાલના વખતમાં તેની ઘણી પડતી હાલત છે. તેના ધર્મીઓ થોડી કથાઓની વાતો સિવાય ધર્મ વિષે કંઈ જાણતા નથી અને હુંકમાં કહીએ તો આખા નેપાળમાં બૌદ્ધ માર્ગ એક પણ વિદ્વાન નથી કે જે તેઓનાં મુખ્ય પુસ્તક “પ્રજ્ઞાપારમિતા” અને લક્ષ્મણમગ્ધતીની એક પણ પંક્તિ વાંચીને અર્થ સમજાવી સકે. એ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાને થોડાં પુસ્તકો રહ્યાં છે તેમાં પણ વધારે જુનાં હોય તે વધારે શુદ્ધ, અને સુંદર જોવામાં આવે છે અને તે ઉપરથી આજકાલ ચતી પ્રતિઓ પ્રતિરોજ ખગડતી જાય છે. એ ધર્મની નેપાળની અંદર આવી વધારે ઉતરતી હાલત એક સૈકાની અંદરથી એટલે લગભગ ગોરખાલીઓએ નેપાળ ૨૨ કીધું ત્યારથી થવા લાગી છે કારણ કે તેથી આગળના નેપાલી રાજાઓ જે કે સમ્રાજા બૌદ્ધ ધર્મ માનનારા જ નહોં હતા તોપણ તેમાંનો કોઇ કોઇ એ ધર્મનો પક્ષપાતી ચતો હતો અને કોઈ શૈવ અને વૈષ્ણવો પણ ચતો હતા તથાપિ બૌદ્ધોને પણ મદદ આપતા હતા. હાલના ગોરખાલી રાજા એ ધર્મને હલકો ગણે છે. તેથી રાજકીય કામમાં રહેલા કેટલાક લોકો એ ધર્મ છોડી શૈવમતી ચતા જાય છે. આવી રીતે ઘણા નિવારો શૈવમાર્ગી થયેલા છે. તથાપિ કાઠમાંડુની લગભગ અરધી વસ્તી ભાતગાઉના ત્રીન્ને હિસ્સો અને પાટણનો પોણો ભાગ બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાઓથી બરેલો છે.

નેપાળના લોકો બૌદ્ધ ધર્મના મુખ્ય બે ભાગ કરે છે. તેમાંના એકને ઉદાર અને ખીન્નને ખાંડા કહે છે. ઉદાર એ જૈનશ્વર લોકો છે. તેઓ નેપાળના મુખ્ય વ્યાપારી ગણાય છે. તિબેટ અને

ચીનના પ્રાન્તો તથા હીંદુસ્થાનની સાથે વ્યાપારસંબંધ સ્થાપવાથી ધણી પૈસો મેળવે છે તથાપિ ધણા દુબાઈને ગરીબ જેવી હાલતમાં રહે છે પણ મધ્યદેશના અને મારવાડના જૈન ધર્મીઓની પેઠે ધર્મની બાબતમાં ખર્ચ કરતી વખત મોટી ઉદારતા દેખાડે છે. આ લોકોના આશ્રયથી જ હાલ નેપાલમાં ધર્મ સચવાઈ રહેલો છે.

ખીજા બાંકા એ તે લોકો માથા ઉપર ચોટલી નથી રાખતા તેથી એ નામથી ઓળખાય છે. આ લોકોની મુખ્ય ૪ જાત છે. વળગાર્ય અથવા ગુબાળુ ૧ શાકપર્વથી બિશુ ૨ બિશુ ૩ અને ચૈતક ૪. તેમાંના વળગાર્ય એ બૌદ્ધમાર્ગે આલ્લો છે. તેઓ મંદીરોમાં પુરાણો વાંચે છે. વિવાહાદિ સર્વ કામો કરાવે છે અને દિક્ષા પણ આપે છે; તેઓના આ અધિકાર આલ્લોની પેઠે વંશ-પરંપરા ચાલે છે. આ લોકોનું ગુજરાન પ્રથમ તો ઉપર લખેલા કર્મોથી જ ચાલતું હતું. પરંતુ હાલમાં ધર્મની પડતી હાલતને લીધે મેહેતાગીરી, વ્યાપાર, ચાકરી છત્યાદિ કામોથી ચલાવે છે, અને થોડા જણો જેઓને યજમાન ધણા છે તેઓ ધર્મને લગતું કામ કરાવીને પણ ગુજરાન ચલાવે છે.

બાકીની ત્રણ જાત વાળા પ્રથમ કેવલ ત્યાગી હતા. પાછળથી તેઓ સ્ત્રીઓ પરણી ગૃહસ્થ થઈ બેઠા છે. માત્ર આખા જન્મમાં એક વખત દિક્ષા લે છે ત્યારે ત્રણ રોજ સુધી વિહારમાં રહે છે. અને બિશુચર્ચા પામે છે. એ પણ જો ઉમરે પહોંચ્યા પછી દિક્ષા લે તો નહીં તો નાદાનાં ધાવત્રાં અચ્ચાંને પણ દિક્ષા આપે છે તે એક દિવસ પણ વિહારમાં નથી રહેતો. જે વિહારમાં રહે છે એ ત્રણ રોજ થયા પછી દિક્ષા આપનાર ગુરૂની પ્રાર્થના કરે છે કે, માહારાજ શાક્યસુનિના કહીણુ શ્રાવકચારમાં હું રૂંડી સહુ તેમ નથી અને આ સમય ધણો કહીણુ છે ત્યારે ગુરૂ તેને તંત્ર માર્ગમાં જવાનાં કે છે. અને તાંત્રિક દિક્ષા આપે છે. આ દિક્ષાનું કર્મ પણ હાલ આલ્લોના યજોપવીત ધારણ પછી અક્ષયર્થ લઈ કાશી જવાના નાટકથી વધારે વર્જન વાળું નથી.

હાલમાં આ સંઘળા લોકો, કારીગરોનાં ધંધો કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. સોની, સુતાર, હુવાર, સલાટ, ચુનારા છત્યાદિ કામ કરનારા નેપાળમાં બૌદ્ધ બિશુજ છે. તેઓ ધણા હુશીઆર કારીગર હોય છે. દેખાડેલા નમુનાની ધણી ઉત્તમ નકશ કરે છે ત્રાંબા પીતલ ઉપર કાંસાનું અને નકશીતું તથા હાથીદાંત ઉપર તથા ખીજાં લાકડાંઓ ઉપર અને ખત્તર પર કેતરકામ પણ ધણું જ ઉત્તમ કરે છે. તેથી તેઓ સારો પૈસો મેળવે છે. તથાપિ પિંડપાત્રદાન અને ખીજાં ધર્મ સંબંધી, દાનમાં બિશુઓ દાખલ દાન લેવા જાય છે. તેમ દ્રવ્યવાન હોય તો પિંડપાત્રદાન, ચૈત્રયાત્રા, સંઘભોજન આદિ ધર્મનાં કામો કરી પૈસો ખરચે છે.

જો પરમાણુ વિદ્યા, આચાર અને રિયતિ ઉત્તરતી છે. તથાપિ હજી નેપાલમાં બૌદ્ધ ધર્મનાં દેવળો ધણા જ છે તેની મુખ્ય બે જાત છે. એક બહાળ, જે સંસ્કૃત વિહાર શબ્દનો અપ-ભ્રંશ છે તે અને ખીજી બહી જે સંસ્કૃત ચહિનું બગચા વિનાનું જ નામ છે એ. વિહારોમાં ચોતરફ બિશુઓનાં ઘરો હોય છે, અને વચ્ચે ચોક હોય છે. ધણું કરી સામેની બાજુએ તેમાં એક દેવળ હોય છે તેની અંદર શાક્યસુનિ અથવા ખીજી જુદી કે લોકેશ્વરની મૂર્તિ બેસાડેલી હોય છે અને ચોકની વચ્ચે મુખ્ય એક ચૈત્ર હોય છે અને કોઈનાં તેની બાજુ બાજુએ વધારે પણ હોય છે.

દેવળનો આકાર હિન્દુસ્તાનના ખીળ ભાગે 'કરતાં જુદી જ તરાનો' હોય છે. તેના કાંઠ આકાર ચીનાઈ બાંધણીને મળતો છે. તેને સહચી મથાળે ચાર બાજુથી ઢગતું છપર હોય છે તે કેટલાંક દેવળોમાં સોનાથી રસેલાં ત્રાંખાનાં પત્રોથી મટેલું હોય છે અને ઘણા ખરાંને સાદુ એટલે તે ઉપર નળીઆં છાએલાં હોય છે. એ છપરને મથાળે ઘણું કરી સુધગાંને એક અથવા તેથી વધારે રસેલા ત્રાંખાના ધંટના આકારના કળશો રાખેલાં હોય છે. એ છપરની છજને ફરતી નાહાની ધંટીઓ ટીંગાડેલી હોય છે એની લાક્ષીને ચપડું ધાતુનું પત્રું લગાડેલું હોય છે. તેથી પવન આવે ત્યારે ઝળુઝળાટ થઈ રહે છે. એ છપરથી પાછું નીચે ફરતું ખીજું છપર તેની નીચે ત્રીજું એ પરમાણુ એકથી એક મહેલું હોય છે. આ છપરોને ગચ્છુર કહે છે, તેથી જેટલાં છપરના માળ થાય તેટલા ગચ્છુરનું દેવળ કહેવાય છે. એવા સાત ગચ્છુર સુધી ઉંચાં પણ હોય છે. આવી રીતે શૈવો અને બૌદ્ધો બનેના દેવળની બાંધણી એક જ તરાંની હોય છે.

બહી એનો આકાર વિહારોને મળતો જ હોય છે. પરંતુ કેટલીક બહીઓ વિહારો કરતાં ઉંચી અને સુંદર છે આ પ્રથમના વખતમાં દેશાન્તરોથી આવેલા બિશુઓને રહેવાને માટે હતી આશરે બસો વર્ષ પહેલાં બહીઓમાં ત્યાગી બિશુઓને રહેવાને માટે હતી. આશરે બસો વર્ષ પહેલાં બહીઓમાં ત્યાગી બિશુઓ જ રહેતા તેથી અદ્યપિ બિશુઓ દિક્ષા બહીમાં જ લે છે. વિહારો ગુરુચ વજ્રચાર્યો અને સ્ત્રીઓવાળા બિશુઓના ઘર જેવા થઈ જવાથી ત્યાગી બિશુઓ તેમાં જ રહેતા. પરંતુ આરતે આરતે એ બિશુઓ પણ ધરખારી થઈ બેઠા તેથી બહીઓ પણ આજ ધરખારીઓનાં ઘર થઈ છે. તથાપિ પાટણની અંદર બે બહીમાં અદ્યપિ સ્ત્રીવાળા બિશુને રહેવા દેતા નથી, અને ખરો બિશુ તે નેપાળમાં એક પણ નથી તેથી હવે તેમાં સ્ત્રીસોલું રાત નહીં રહેવું એવો બંદોબસ્ત કરાયો છે, અને તેમાં સ્ત્રીવાળા બિશુ પૂજા કરે છે.

નેપાળની અંદર એવા વિહારો અને બહીની ઘણી મોહોટી સંખ્યા છે ખાસ કાટમાંડુમાં લગભગ ૮૦, પાટણમાં ૧૦૦ કરતાં વધારે ને ભાનગામમાં આશરે ૧૦ દશ છે. કાટમાંડુમાં મુખ્ય વિહાર ધ્રુવમ બહાળ છે. નેપાળની બાપામાં ધ્રુવ કુવાને કહે છે. તેની પાસે એક કુવો છે માટે એ નામ પડેલું છે. પરંતુ તેનું ખરું નામ કાપોતિકમહાવિહાર છે. પણ લોકોની વધારે ભીડ આર્થ અવલોકિતેશ્વર અથવા જેને સાધારણ લોકો મહેન્દ્રનાથ કહે છે તેના વિહારમાં થાય છે. આ વિહારના ચોકની વચ્ચે બે ગચ્છુરવાળું દેવળ છે તેના ઉપલા ગચ્છુરની આજુબાજુ લોકોએ એ દેવળને અર્પણ કાઢેલા વાસણો, હથીઆરો, ઘર વખરીના સામાનો, જેવા કે રેંટીયા, ડાખલા, ઘાળા, વાટકા, ચરીસા, નાહાની પેટીઓ, સુપડાં, દાતરડાં, સાંખેલાં, ટોપ, ઝારી, દત્તાદિ વાદીને માટે લગાડી રાખેલાં છે.

દેવળની બાહર ફરતા લાકડાના ડાખલાની અંદર ઉભો ખીલો નાંખી ફેરવવાની પેઠે પેઠે શ્રે તેમ રાખેલા છે તેમાંના એક એક ડાખડામાં હજારો વાર મણિપદ્મ્ય હું એ મંત્ર છાપી ને તેના કાગલો રાખેલા છે આ મંત્રને પઢશરીમહાવિદ્યા કહે છે. એનું એક વખત ઉચ્ચારણ કરવામાં મોટું પુન્ય મનેલું છે. આ દેવળની પરેકમા કરતાં લોકો એ દાખડાને હાથ લગાડતા જાય છે, તેથી ફેરવવાની પેઠે દાખડાઓ શ્રે છે. તેની સાથે દાખડાની અંદરના મંત્રો પણ ફરે છે. એથી એટલી વાર મંત્ર ભણવાનું ૨૧ થયું એમ માને છે,

આટલી જાતના મંત્રનાં ફેરફારને માન્યા દહે છે. તિબેટના બિશુઓ આવી જાતનાં નાચાનાં ફેરફારો દિવસ આખો હાથમાં લઇ ફેરવ્યા કરે છે.

દેવળને દરવાજે પૂર્વ બાજુ તરફ છે આનાં બાર અને બારથાખ સોને રસેલાં પીત્તળનાં પત્રનાં સુંદર નકશીદાર બનાવેલા છે. દરવાજાની ઉપર આશરે ૯ ફુટ લાંબી અને ૬ ફુટ ઉંચી ધાતુની વેલ બનાવી છે. તેમાં તથાગત અને લોકેશ્વરની મુર્તિઓ બેસારેલી છે. તે સઘળું સોનાથી રસેલું છે. દેવળની અંદર આશરે ૪ ફુટ ઉંચી આર્ષ અવલોકિતેશ્વર અથવા મચ્છેન્દ્રનાથની મૂર્તિ છે તેને રૂપાનું કપડાં પહેરાવેલું છે અને સોના તથા રૂપાનાં ઘરેણાંઓથી આખી મૂર્તિ ઢાંકી દીધેલી છે. મૂર્તિ પાસે દિવસ રાત્રી ધીના દીવાઓ બળે છે. અને વખતે વખત તેની પૂજા થાય છે અને આરતી ઉતારે છે એ દેવળને સઘળા અર્થ તેને લોકોએ ખરીદ કરીને અર્પણ પ્રીતેથી જમીનની ઉપજમાંથી ચાલે છે.

તેમ જ પાટણના સઘળા વિહારોમાં મુખ્ય વિહાર દિરણ્યવર્ણમહાવિહાર છે. આ વિહારની જગા સાંકડી છે, તેની અંદર કોઇ બિશુનું ઘર નથી પણ વિહારની પછાડે મોહોટો એક છે તેમાં બિશુઓનાં ઘરો છે. દિરણ્યવર્ણમહાવિહારની અંદરનું દેવળ બે જગુરનું છે. તેનો દરવાજો પૂર્વમુખ છે તેની અંદર માણસના સ્વાભાવિક કદ કરતાં બમણા પ્રમાણની અક્ષોબ્ય મુદ્રાથી બેઠેલી તાંબાની શાક્યમુનિની સુંદર મૂર્તિ છે એ મૂર્તિ સુવર્ણથી રસેલી છે ને સોનાનાં ચક્રાં લગાડેલું રેશમી વસ્ત્ર, તેને ઝોડાડી રાખેલું છે. અને રૂપાનાં ને સોનાનાં ઘરેણાંથી ઢાંકી રાખેલી છે. એ મુખ્ય મૂર્તિ શિવાય આજુબાજુ બીજી નાહાની ધાતુની મૂર્તિઓ છે.

દેવળના આગલા એકમાં ચાર ખુલ્લે ચાર લોકેશ્વરની તાંબાની મૂર્તિ આશરે ૪ ફુટ ઉંચાઈની ઉભાડેલી છે આ મૂર્તિઓ ઘણી ઉત્તમ કારીગરીથી બનાવેલી છે. એ જ એકના વાંધુકાણમાં એક કોટડીની અંદર બેઠેલા માણસના કદ જેવડી તાંબાની વજ્રસત્ત્વની મૂર્તિ છે અને એ બીજા લોકેશ્વરોની છે. એ કોટડીની અંદરની ૩ મૂર્તિઓ, એકની અંદરની ૪ મૂર્તિઓ, અને દેવળની અંદરની મુખ્ય મૂર્તિ એ પ્રાચીન છે અને દહે છે કે તે કોઇ જાણીતા અંદર રચાવના કાંઈ છે.

દેવળને દરવાજે સોનેથી રસેલાં પીતલનાં પત્રાને નકશીદાર છે એની બન્ને બાજુ એક એક લોકેશ્વર અને બિશુની ધાતુની મૂર્તિ ઉભાડેલી છે. દરવાજાની આગળ ૩ પથ્થીઓની સીડી છે. તેની બન્ને બાજુએ પીતળના મોહોટા સિંહની ઉપર બેસારેલી સિંહનાથ લોકેશ્વરની મૂર્તિ છે. એકની વચ્ચેવચ્ચ ધર્મધાતુ ચૈત્ય એક દેવળની અંદર છે. સાંજ સવાર આરતીની વખતે ઘણા લોકો એકઠા થાય છે. પૂજા, લોકેશ્વરના જમાવ ઇત્યાદિ આખા નેપાળમાં આ વિહારના જેટલું બીજે કોઇ જગણે નથી.

નેપાળની અંદરના મુખ્ય ત્રણ શહેરોમાં ભાતગાઉની અંદર બુદ્ધ ધર્મ હાલના વખતમાં કમ છે. આંહીના મુખ્ય વિહારને દીપકર મહાવિહાર કહે છે. આની જગા ઘણી ડુંગ છે તેની અંદરનું દેવળ ધરના આકારનું છે. એ ધરના બીજા બાજુ ઉપર કોટડીમાં મૂર્તિઓ રક્તવર્ણ દીપકર તથાગતની મૂર્તિ છે તેને રૂપાનાં અને ચોડાં સોનાનાં ઘરેણાં પહેરાવેલાં છે. મૂર્તિનો આકાર ખ્યાનરથ પણ જરા નીચે મેલું કરી ઉભા હોય તેવો છે.

હાલના ચાલતા વખતમાં એ ત્રણ શેઠરની અંદરના ત્રણ વિહારોને છોડી બાકીના વિહારોની ધણી પડતી હાલત છે તેના મુખ્ય દેવળની અંદરની મૂર્તિઓ ઉપર ક્યારે પડેલા હોય છે, ભીંતો જળાંઓથી ભરેલી હોય છે અને જમીને ઉંદરોએ ખોદી ખાડા કરેલા હોય છે. વિહારોને આપેલી ગુફી તેના પંચ ખાઇ જાય છે. તેથી માત્ર કોઇ સાંજને વખતે તેમાં ધૂપદીપા કરી આવે છે દેવળના આગલા ચોક્કમાં બિહુઓ અને તેનાં જૈરાંછોકરાં મળમૂત્ર કરે છે અને એહું જુહું નાંખે છે. તેથી એવા તો વાસ મારે છે કે ખુશ્વે નાકે લ્યાં જમાવું પણ નથી. આવી રીતે અસંખ્યાળથી પડેલા કુટલાને કોઇ જીર્ણોદ્ધાર પણ કરવું નથી કાટમાંડુના વિહારો કરતાં પાટણના વિહારો જરા સારી હાલતમાં છે. તેની અંદર ધણું મેલું નથી અને કોઇને કોઇ પડેલાને સમરાવે છે.

જેવી રીતે દેવળોની પડતી હાલત છે તે જ હાલત ધર્મપુસ્તકોની પણ છે. કેટલાક વિહારો અને બહીમાં મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકો પુજવાને રાખેલાં છે તેને ધાતુ અથવા લાકડાના નકશીદાર ડબ્બાઓમાં રાખેલાં છે. તે જુનાં અને સુંદર પુસ્તકો છે. તેમાંનાં કોઇ કોઇ લંજના અને જુજીએ નામની પ્રાચીન તારાની લિપિથી તાડપત્ર ઉપર શાહીથી લખેલાં છે. તે કોઇ કોઇ નીલા રંગેલા ટીબેટના કાળેના ઉપર સોનેરી અક્ષરોથી લખેલાં છે. આ પુસ્તકો માંહે ૬૦૦ વર્ષથી વધારે જુનું લખેલું મેં કોઇ જોયું નથી.

આ પુસ્તકોમાં લક્ષામગવતી એક લાખ વીશ હજારનું પૂર છે અને તેમાં અધ્યાત્મવિચાર અને કથાઓ લખેલી છે એ સૌથી મોટાડું પુસ્તક છે એની જુની પ્રતિ-હંભિલ બહી નામની કાટમાંડુના ઉત્તર ભાગમાં બહી છે તેમાં છે એ પુસ્તક સુંદર સોનાની શાહીથી નીલા કાળજ ઉપર રંજનાલિપિથી લખેલું છે. આ પ્રતિ ઉપર તેને લખવાના સંવત છે તેથી આજથી લગભગ ૬૦૦ વર્ષની જુની છે એમ માલુમ પડે છે. આ પુસ્તક લખાવનારને ૩. ૬૦૦૦ કરતાં વધારે રૂપૈયા ખર્ચ થયો હશે.

• ખીજું પ્રજ્ઞાપારમિતા-એ આઠ હજાર શ્લોકનો મંથ છે. તે લક્ષામગવતી તો સંક્ષેપમંથ કહેવાય છે; (પણ વધારે પ્રાચીન છે એમ હું ધાડું છું.) આ સર્વ પુસ્તકોમાં ધણી મૂલ્ય છે આની પણ સોનેરી શાહીથી લખેલી કેટલીક પ્રતો મેં વિહારોમાં જોઇ તેમાં સૌથી ઉત્તમ અને જુની પાટણની અંદર હિરણ્યવર્ણ મહાવિહારમાં છે.

તેપાળની અંદર મુખ્ય ગ્રંથોમાં જુદના ૯ વ્યાકરણને નામે ઓળખાતા નવ ગ્રંથ છે. તેમાં ઉપર લખેલો પ્રજ્ઞાપારમિતા મુખ્ય છે અને બાકીના ૮ નામે નીચે પરમાણુ:—

૧ ગળ્ડકચૂદ	૪ તથાગતગુહ્યકા	૭ સદ્ધર્મપુણ્ડરીક
૨ વશમૂમીશ્વર	૫ સમાધિરાજ	૮ લલિતવિસ્તર
૩ લંકાઘટાર	૬ સ્વર્ણપ્રમા	

આ ગ્રંથો માંહેલા કેટલાકની જુની પ્રતો પણ વિહારોની અંદર રાખેલી છે તથાપિ આખા તેપાળમાં કોઇ વિહારની અંદર સર્વ પુસ્તકોનો એક ઢેકણે બંધાર નથી. વિહારોની અંદર જે જુજ પુસ્તકો રાખેલાં હોય છે તેને પણ વર્ષમાં એક બે વખત તહેવારોમાં ખાદેર દારે છે તે વિના કોઇને અટકવા પણ દેતા નથી. તેમ એક પ્રતિજ્ઞાના જુની તરાહના અક્ષરો લોકો વાંચી પણ જાણતા નથી. તેપાળના બૌદ્ધ લોકો સાથે મુને સારી પેઢે પરિચય થવાથી સત્કારથી વિહારોમાં લઇ જઇ પુસ્તકો દેખાડતા હતા, અને તેઓ ન વાંચી શકે તેવાં પુસ્તકોની આખરે લખેલી મિતિ અને ખીજ ખખર મારી પાસેથી વંચાની ધણી આશ્ચર્ય થતા,

ઉપયોગી છે. અને પાછલા વખતની બૌદ્ધ ઇમારતોની અંદર જે મૂર્તિઓ આદિ મળે છે તેની ઓળખાણ મારે પણ કામના છે.

એ પુસ્તકો સિવાય ૧૦ જુના લેખો મેળવ્યા. આ લેખોમાં સૌથી જુનો લેખ કાઠ- માંડુ શહેરથી પૂર્વ બાજુ તરફ આશરે ૭ માઇલ દૂર ચાંચુ નારાયણ નામના વિષ્ણુના દેવળ- માંથી મળ્યો. આ દેવળ એક ઉંચી પર્વતની ધાર ઉપર છે તેની આજુ બાજુ યોડી વસ્તી છે. દેવળ આશરે ૪૦ થી ૫૦ ફુટ ઉચું નેપાળી તરાહનું હતું થોડાં વર્ષો ઉપર જીર્ણોદ્ધાર કરી બાંધેલું છે. આ દેવળનો વારંવાર જીર્ણોદ્ધાર ચએલો છે. પરંતુ સર્વથી પ્રાચીન દેવળ કાળા પત્થરના સ્તંભોથી બાંધેલું હશે એ સ્તંભો હાલના દેવળની બેઠકમાં ચણેલા જોવામાં આવે છે. દેવળની અંદર નાહાની ધાતુમય ચાંચુ નારાયણની મૂર્તિ છે.

આ દેવળની સામે એક કાળા સ્તંભની ઉપર માણસના ખરા કદથી થોડી મોટી ગરૂંડની મૂર્તિ હતી. આ સ્તંભના જોરથી મૂર્તિનો ભાર વધારે ચવાધો કેટલાક વર્ષો બાદ એ સ્તંભ નીચે આશરે ૧૧ ફુટ ઉપરથી તુટી ગયો તેથી ગરૂંડની મૂર્તિ નીચે પડી તોપણ બચી ગઈ. એ પ્રાચીન સ્તંભની બેઠક અને તેના સ્તંભનો નીચેનો ભાગ દેવળની સામે અઘાપિ છે અને ગરૂંડની મૂર્તિ તેની બાજુએ બેસારેલી છે. પાછળથી થોડાં વર્ષો ઉપર એક ચક્રપાણી નામના વૈદે દેવને ધાતુના મોટા શંખ, ચક્ર, ગદા તે પદ્મ ખનાવીને અર્પણ કીધાં. તે દેવળની બંને બાજુએ એક એક પત્થરનો સ્તંભ ઉભો કરી તે ઉપર બંને આલેખો રાખ્યાં તે વખત એક સ્તંભ નવો અને એક પ્રથમનો તુટેલો ત્યાંહાં પડેલો હતો તેને ઉભો કીધેલો છે આ સ્તંભ ઉપર શુભ કાળના અક્ષરોથી લખેલો ત્રણ બાજુએ લેખ છે. પણ આ સ્તંભ ઉભો કરતી વખતે તેની બેઠકમાં એ લેખનો નીચેનો ભાગ દાખી દીધેલો છે તેમાં કેટલીક જણવા જેવી બાબત દબાઈ ગઈ છે પરંતુ ઉપરના ભાગમાં ૧૦ પંક્તિઓ બાહર છે તેની સંભાળથી નકલ કીધી છે. આ લેખની અંદર ૩૮૭ સંવત્ છે તે ક્યો સંવત્ એ બાબત તકરાર છે.

એક ખીલે લેખ કાઠમાંડુ શહેરમાંથી મળ્યો તેમાં ૪૩૮ સંવત્ છે એ ઉપર લખેલા લેખની પછીનો છે. ખીલ ૩ લેખો પણ કાઠમાંડુમાંથી મળ્યા એ નેપાલી સંવત્તના ખીલ સૈકાની લગભગમાં લખેલા છે. (તે સંવત્તનું આજ ૯૯૪ સુધી વર્ષ ચાલે છે.)

ખીલ ૪ લેખો શ્રી પશુપતીસ્વરના દેવળની આજુબાજુથી મળ્યા. શ્રી પશુપતીસ્વરનું દેવળ શહેરથી પૂર્વ બાજુ તરફ આશરે ૨૧ માઇલ દૂર વાગમતી નદીને જમણે કિનારે છે દેવળથી પશ્ચિમ ભાગમાં દેવપાટણ નામે ગામ વસે છે. આ દેવળના ઘણા જીર્ણોદ્ધાર થયા છે હાલનું દેવળ પાકી તરાહનું ઘટ્ટીથી બાંધેલું છે તેને બે ગજુર છે. ગજુરોનાં છાપરાં સોનેથી રસેલાં ત્રાંબાનાં પત્રાંથી છાંયેલાં છે. ગજુરને ટેકનારા સંપોઈ સુંદર મૂર્તિઓની નકશીવાળા લાકડાના બનાવેલા છે. આ દેવળની અંદર જવાને ચારે બાજુથી દરવાજા છે, તેની સાખાઓ અને બાર રૂપાના પત્રાંથી સુંદર ચિત્રદાર કીધેલાં છે દેવળની વચ્ચે ગર્ભા- ગાર તેને પણ ૪ દરવાજા છે. તેની અંદર વચ્ચોવચ શ્રી પશુપતીસ્વર લિંગરૂપ છે. તેની ઉંચાઈ આશરે ૪ ફુટ છે અને લિંગમાં ચાર બાજુએ જ ચાર મોહોડાં અને બંને લુર્મ છે. જમણી લુર્મમાં કમડંડું લીધેલું છે અને ડાબી અબય આપે છે. એની કરતી જળાધારી બીડી રૂપાના પત્રાંની છે અને ગર્ભાગારની જમીન ત્રાંબાનાં પત્રાંથી જડેલી છે, ગર્ભાગારની

બાહરના ખંડમાં ચોતરફ અર્વાચીન કાગમાં બનાવેલી ધાતુની ખૌદ, મૂર્તિઓ રાખેલી છે તે મૂર્તિ નેપાળીઓએ તીખેટ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી ત્યાંહાંથી હુટમાં આણેલી છે. એ સિવાય દેવને અર્પણ કીધેલી શુકીના દાનપત્રો લગાડેલાં છે. દેવળની બાહર ચોડમાં દક્ષિણ દરવાજાની સામેની બાજુએ મોટું ધાતુનું ત્રિશળ બાંધ્યું કીધું છે. એ ત્રિશળ વૃષદેવ રાગનું કરાવેલું કહેવાય છે. પશ્ચિમ દરવાજાની સામે એક ગોળ ચોતરા ઉપર સુવર્ણથી રસેલાં ત્રાંબાનાં પત્રાંથી જડેલો નંદી છે તેની પછવાડે પચ્ચકોણ મોહોટી શીલામાં લેખ કેતરેલો છે. તે આજથી આશરે સવા આઠસો વર્ષ ઉપર લખેલો છે. તેમાં નેપાળના સિંચવિ વંશની લાંબી વંશાવળી લખેલી છે. બીજે લેખ દેવળના અગ્નિકોણ ઉપર ચંડની મૂર્તિની પછવાડેના સ્તંભમાંથી મળ્યો. ત્રીજે લેખ વાગમતીને કિનારે ટુટી પડેલી પાટ ઉપરથી અને ચોથો લેખ દેવપાટણની અંદર બગરમાં ગણેશની ડેહેલીની બાજુએથી મળ્યો.

બીજે એક લેખ લલિતપત્તન જે કાટમાડથી અગ્નિ કોણ ઉપર આશરે ૧૬ માઇલ દૂર છે તેના તંબા નામના મહેલમાંથી મળ્યો તે લગભગ ૬૦૦ વર્ષનો પ્રાચીન છે.

આ લેખોથી નેપાળના ઇતિહાસ ઉપર સાફ અજવાળું પડે છે હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોની પેઠે જ નેપાળના ઇતિહાસ બાબત અંધારું છે. ત્યાંહાંના લોકો પાસે વંશાવળી નામનો પાહાડીયા ભાષામાં ગ્રંથ છે એમાં ધણી ગંધો ભરેલી છે અને વર્ષગણના અને બીજાં તોતો પથ ચૂકેવાળા છે. એ વંશાવળીની દરેક પ્રતિ એક બીજીથી ધણીખરી વાતમાં જુદી હોય છે એ કેટલીક વંશાવળી મેળવીને ૨ વંશાવળીની નકલ કરાવી છે. તેની સંભાળ મેળવવાને લેખોથી ધણી મદદ મળશે.

એ સધળા પ્રાચીન લેખોનું તે લેખો ઉપરથી જ એ અક્ષરાંતર ઉતારી લીધું છે અને હાલ તે લેખોની વસ્ત્ર ઉપર તેવડી જ નકલ કરવાને રાકાણો છું એ સિવાયના નેપાળમાં ચોતરફ જગે જગે ૪૦૦ વર્ષની આ તરફના લખેલા છે. તેમાંના જે વિષયોગી દોકા તેનું અક્ષરાંતર લખી લીધું છે.

નેપાળના મહારાજાધિરાજના મહેલના હનુમાન દરવાજાની પાસે એક મોટા કાળા પથ્થરમાં ૧૪ જાતની લિપિથી જયપ્રતાપમલ્લ રાજ્યે લખાવેલો લેખ છે આની પણ નકલ કીધી છે. એ રાજ્યે સંસ્કૃત ભાષામાં સારી પેઠે અભ્યાસ કીધો હતો તે સંસ્કૃત કવિતા કરી સકતો હતો તેની કહેલી દેવોની સ્તુતિ પશુપતીશ્વર વજ્યોગિની અને બીજા સુખ્ય દેવોમાં પથ્થર પર કેતરેલી છે. એ રાજનું સધળા લેખોમાં કવીન્દ્રજયપ્રકાશમદનદેવ એ પરમાણે નામ લખેલું છે.

આંહીનું સધળું કામ કરી દેવા આવ્યો છું અને લખવા આવેલા ગ્રંથો પણ ચોડા રોજમાં તૈયાર થશે તે પછી તા. ૨૩ મી નવેમ્બરને રાજ આંહીથી પાછો મારા કામ તરફ જવાને નીજગાશ તેમાં પ્રથમ ગયાજી તરફ જવાને ધાડે છું.

તા. ૧૪ નવેમ્બર સં. ૧૮૭૩
નેપાળ કાટમાંક

} આપના આશ્રીકિત અને વસંત નમ્ર સેવક
લગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની કુરનસ.

પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો

(૩)

પિટર ડેલા વેલા (ઇ. સ. ૧૬૨૩ ની આબુખાબુ)

[ચુનીલાલ મુ. ખારોડ]

માતરથી ઉપડ્યા બાર ગાઉ એંથવા ખીજાઓએ કહ્યું એમ ચૌદ ગાઉ મુસાફરી કરીને બપોરના આશરે અમે અમદાવાદ પહોંચ્યા. મોટાં મોટાં પરાંવાળા એ હીક હીક મોટા શહેરમાં મેઠા એવાજ ખીજો મુકામ તૈયાર થાય ત્યાં સુધી પડાવ કરવા માટે અમે સીધા અંગ્રેજ વેપારીઓની કોઠીએ પહોંચ્યા. એમની સાથે ત્યાંજ ખાણું લીધા પછી રસ્તા પર પડતી તરજ સરાઇ નામના મુસાફરખાનાના એક મકાનમાં અમે આડા થયા. એક મકાન કહેવાનું કારણ એ કે, એ સરાઇ અથવા અમદાવાદનાં અને હિંદુસ્તાનનાં ખીજાં મોટાં શહેરોમાંનાં મુસાફરખાનાંઓ ધરાવે અને તુર્કસ્તાનમાં હોય છે એમ અમદાવાદનાં અભવ્યઓના મુકામ માટેનાં ચોતરફ અલગ અલગ અનેક વાસવાળાં મુસાફરખાનાં મોટા મકાન સ્વરૂપનાં એક એનાંમાં મકાનો નથી. પરંતુ એ તો અભવ્યઓને રહેવા માટે અને જોને ઘર રાખવું હોય એને માટે ખાસ અલગ રાખેલી શહેરની મોટી મોટી આખી પોળોની પોળો હોય છે; અને એમાં રહેલા જનમાલની સલામતી માટે રાતને વખતે એ પોળોને તાળાં દેવાય છે. અમદાવાદમાં થોડો વખત જ રહેવાનું હોવાથી મુસાફરીના ચાકને ન ગંજીકારતાં થોડા આરામ પછી એ જ સાંજે નાના પ્રકારની ચીજો ખરીદતા ખરીદતા અમે બનર અમદાવાદના રસ્તા જોવા ગયા. અમદાવાદના રસ્તા ફરસબંધી વગરના હોવાથી મને ઘણી નારાજ થઈ. કારણ ત્યાંના રસ્તાઓ મોટા, સુંદર અને સીધા હોવા છતાં જમીન ઘણી સુકી હોવાને લીધે એ એટલા બધા દડવાળા છે કે પેદલ ચાલવું લગભગ મોઢું રાખવા જેવું છે. પેદલ જતાં એ રસ્તાઓ પર પણ જમીનમાં હંડા ખુપી નાંધ છે અને ઘણા કચરાવાળા થાય છે. એ જ પ્રમાણે ધૂળને કારણે ઘોડા પર અંથવા બગીમાં જવું પણ હેરાનકર્તા છે. આટલા સારા અને મોટા શહેર માટે ખંદેખર આ મોટી નામોશી છે. અમદાવાદમાં ગુલાબ, મેગરો અને ખીજાં જાતનાં ફૂલો તથા આપણા દેશમાં ઉનાળામાં થાય છે એવાં નાના પ્રકારનાં ફળો મેં જોયાં. એના ઉપરથી મેં કહ્યું કે અમે શ્રી કર્કટમાં થઈને પસાર થતા હતા; અને જરા સમશિતોષ્ણ કટિબંધમાં પણ ફરી દાખલ થયા હતા. માફ ઉન્નતાંશમાપક્યત્રં (એરટ્રોલેબ) હું સુરતમાં મારાં ખીજા માલ સાથે મુંડી આવેલો હોવાથી મારી આ શકાતો હું નિકાલ કરી શક્યો નહિ. ત્યાર પછીનો મંગળવાર જે અમારે કારનીવલનો દિવસ હતો તેની સવારે શહેરમાં ફરતાં ફરતાં મેં એક સીધો,

કારનીવલ એ રોમન કેથોલિક પંથના ખ્રિસ્તીઓનો એક ધર્મોત્સવ છે. -ચુ. મુ. ખા.

લાંબો, નાના પ્રકારના માલતી : દુકાનોથી ભરપુર ઘણો પહેળો અને સુંદર રસ્તા જોયો. બીજાં ઘણાં બજારોથી નોખુ પાડવા માટે એને બાજારે કેસાં અર્થાત્ બાજારે કેસાં અર્થાત્ મોટું બજાર દેખવામાં આવે છે. એની મધ્યમાં રસ્તા પર આઠી મોટું બજાર લગભગ રોમની દ્વાયમ્ફલ કમાનોના જેવી ત્રણ કમાનોવાળી પુલ જેવી ધમારત આવી રહેલી છે. આ પુલથી ધણે દર આ જ રસ્તાની મધ્યમાં એક મોટો કુવો છે જેની ચોતરફ જમીનથી જરા ઉંચો એક ચોતરો બાંધેલો છે. એ કુવાના પાણીને આખા શહેરમાં ઘણો વપરાય છે. એથી કરીને હરહંમેશ ત્યાં પાણી ભરનારાઓનું એક મોટું ટોળું હોય છે. આગળ બજારને છેડે જતાં રસ્તાની સામે આવી રહેલા બે ખુબસુરત યુરને વચ્ચે અનેક રીતે શણગારવાલા મોટા દરવાજાં એમ પહેંચ્યા. એ દરવાજાં એક નાના ગઢને દરવાજાં છે જે ફારસી શબ્દ કોતરે નામે ઝોળખાય છે. મોગલોના રાજ્યમાં હિંદમાં શરસી શાખા વધારે વપરાય છે. એથી કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. કારણ મોગલ બાદશાહો મૂળ તાતારો હોવાથી તથા જ્યાં ફારસી એ જ માતૃભાષા છે એવા સમરકન્દના વતની હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે હિંદુસ્તાનમાં પણ એઓ પોતાની માતૃભાષા જ રાખી રહેવા ચાહે છે; દુકામાં મોગલોની દરબારી શાબી રાજગઢ શાખા જ ફારસી છે. અને એ જ તમામ જાહેર લખાણોમાં વપરાય છે અને વધારેમાં વધારે બોલાય છે. આ ગઢના દરવાજા પાસે રસ્તાના ચોક્કમાં જમીનથી કેટલાંક ઉંચાં પત્થરની સુંદર બાંધણીવાળાં બે પત્થરનાં વ્યાસપીઠો છે જ્યાંથી બાદશાહના ઢંઢેરા જ્યારે જાહેર કરવાના હોય છે ત્યારે જાહેરમાં ઢંઢેરા વાંચવાનાં બે વાંચી સંભળાવવાનો રિવાજ છે. ત્યાંથી જમણા હાથ પર વળનાં એક સુંદર વ્યાસપીઠો બીજા મોટા સુંદર દરવાજાં આવે છે. તે પસાર કરી એક સુંદર રસ્તે ચડને અમે રાજમહેલ આગળ આવ્યા; કારણ ખાસ નિયમાનુસાર જે ચાર શહેરોમાં બહા મોગલના મહેલો અને દરબારો છે તેમાંનું એક અમદાવાદ છે. અને એથી કરીને કેટલીક વાર પાદશાહ ત્યાં રહેવા આવે છે. આ મહેલને ફરતે સફેદ અને સફાઈદાર દિવાલોથી વાળી લીધેલો એક મોટો ચોરસ શાહી મહેલ ચોક્ક છે. ધરાનના બજારચોકોમાં હોય છે એમ એની મધ્યમાં તીરઅંદાજ માટે એક ઉંચો ચાંબલો રોપેલો છે. ચોક્કમાં પેસતાં ડાબી બાજુએ એક નાની અને નીચી ધમારત છે તે રાજમહેલ છે. એ અંદરથી કેવી છે એ હું જાણતો નથી; કારણ હું એની અંદર પેડો નહોતો. પરંતુ બહારથી એનો દેખાવ નીચે પ્રમાણે છે. બાદશાહની બારીઓની તળે જરા ફરસજીવીવાળી અને રંગિત લક્ષ્મી વાળી લીધેલી એક ઉંચી ચોખંડી જગા છે. બાદશાહ ત્યાં હોય છે ત્યારે એમાં કેટલાક લરકરી અમલદારો કબા રહે છે. ત્યાં એમને મનસુખદાર કહે છે. એમનો હોદ્દો જરાબર આપણા કર્નલોના જેટલો જ હોય છે. એમની સરદારી તળે એક હજારથી વધારે ચોરા હોતા નથી. એમાં ૫ અથવા મનસુખદારો સરખા નથી. કેટલાકના હાથ તળે ચોરા, તો કેટલાકના હાથ તળે વધારે ઘોડેચાર હોય છે. આ મનસુખદારોના આંનરામાં પાદશાહના ઝૂંખાંઓની નીચે બે નકરીદાર કોતરણીવાળાં ધણા મોટા નદિ એવા સાક્ષાત એમના કુરતી જે રંગાયલાં બે હાથીનાં પુતળાં કાઠાં કર્યા છે. શાહી મહેલની સામે પશ્ચ આવા પ્રકારના (પરંતુ) ગૌરવહીન બીજા શણગારો છે. કેટલાકોએ કહ્યું કે ચોરાં જ કાજ

પહેલાં ઉપર્યુક્ત એક અરૂપામાં જાહેર દર્શન માટે કુમારકા મેરીની મૂર્તિ ઉભી કરેલી હતી. એ મૂર્તિ શાહ સલીમ જે લોકોના કહેવા પ્રમાણે એનો ભક્ત હતો તેણે ત્યાં સ્થાપી હતી. આપણા પાદરીઓ જે એને ખ્રિસ્તી બનાવવાની ઇચ્છાથી એના દરબારમાં વારંવાર જાય છે એમાંના કોઈએ એ એને આપી હતી, પરંતુ અત્યારે એ મૂર્તિ ત્યાં નહોતી. સંભવ છે કે ખ્રિસ્તિઓના દુશ્મન કહેવાતા એના દિકરા સુલતાન ખુર્ષી શુજરાતના એ ભાગે પર અધિકાર મળતાં એ મૂર્તિને ત્યાંથી ખસેડી નાંખી હોય. મનશ્ચુદારી કરતાં ચડતા દરજ્જાના સરકરી અમલદારો જેવા કે ખાન અને એ જ દરજ્જાના ખીજાઓનું સ્થાન શાહી અરૂપામાં આ એની પાસેના ચોરડાઓમાં હોય છે. ઉતરતા દરજ્જાના સૈનિકો એટલે કે જે ત્રણ ઘોડાના જ ધણી હોય એવાઓ કોટમાં ઉપર્યુક્ત આંતરાની ઘડાર નીચે જમીન પર ઉભા રહે છે. આંગણા સામે એક ખીજું મકાન છે જેની આગળ પથ્થ વઢો કરી લીધેલો છે. પરંતુ એની શોભા ઓછી છે. એ જગાએ પોતાના સર્વ સંરદારો સહિત પાદશાહના અગરક્ષકો ઉભા રહે છે. હું-માર્તુ હું કે પાદશાહ. ગમે તે જગ્યામાં વાગમે તે શહેરમાં હોય પરંતુ મોગલ દરબારમાં સર્વ સ્થળે આ જ ક્રમ સચવાય છે. આ ચોટમાં ડાબા હાથ પર જરૂરી દસ્તર (ખાનાં) મોટેનાં વળી ખીજાં મકાનો છે. પરંતુ તે આટલાં સારાં બંધાવવાં કે સફાઇવાળાં (polished) નથી. રાજમહેલમાંનું જેવાય એટલું જોષ રજા એટલે અમે જે રસ્તેથી આવ્યા હતા એના એ જ રસ્તે થઇને મોટા બજારના રસ્તા પર

પાળા આવ્યા. ત્યાંથી અમે મહાદેવનું એક પ્રખ્યાત દેવાલય જોવા

શિવાલય

ગયા, ત્યાં હરહરેશ લોકોનું મોટું ટોળું હોય છે. ત્યાં જવાનો માર્ગ

હંમેશાં માણસોથી ચિકાર હોય છે અને તે શિવાલયમાં જનારા

આવનારાઓથી જ માત્ર નહિ પરંતુ રસ્તે પસાર થનારાઓ પાસેથી દાન મેળવવા ઉભા રહેલા બિખારીઓથી પણ ભરેલો હોય છે. શિવાલયનું મકાન નાનું છે. અંદર પેસવાનો માર્ગ સાંકડો અને ઘણો નીચો, લગભગ બોંયતળીઆનો છે. તમને એવું લાગે કે જાણે દેવાલયમાં જતા નથી પણ બોંયરામાં ઉતરો છે. આને લીધે ત્યાં સદાસર્વદા જળરી બીડ રહે છે. ઉંચે કેટલાય ધંટ ટાંગેલા છે. પૂજા કરવા આવનારા બધા માણસો એમને ધડીએ ધડીએ અને પળે પળે વગાડી મોટી ગરબડ મચાવે છે. મંદિરમાં ઘણા નાગાપુગા જોગીઓ એક કપડાથી

પોતાની શુભેન્દ્રિય જ ઢાંકાને (અને તે પણ બરાબર નહિ) સતત

જોગીઓ

ઉભા રહે છે. એ લોકો લાંબા અવ્યવરિયત વાળ રાખે છે અને

કેસર, સુખડ અને પોતાના નહેમી કમંકાંડને અનુસરતા ખીજા રંગોથી

પોતાનાં કપાળ રંગે છે. એમનું બાકીનું શરીર કોષ પછુ રંગના છાંટા વગરનું વા ડાઘાડુથી વગરનું સ્વચ્છ અને સુંવાળુ હોય છે. આ સ્વચ્છતાનો ઉદ્દેશ્ય હું એટલા માટે કહું કે ખીજા જોગીઓ જેમનાં શરીરો આખે અંજે રંગ અને રાખોડીથી ચોળાયલાં હોય છે અને જેમનું વર્ણન હું આગળ કરીશ એમનાથી આ જોગીઓ જુદા સમજાય. નિઃશંક આ લોકો દુનિયામાં એટલા બધા પ્રસિદ્ધ થઇ ગયેલા પ્રાચીન હિંદી દિગંબરો (Gymnosophists) છે. હુંકમાં મહાન સિકંદરે જે નાગા કરતા વાદીઓ (sophists) સાથે મસલત કરવા ઓનિફિકાઇટસને મોકલ્યો હતો એમ ઓનિફિકાઇટસની પોતાની સાક્ષીથી રટ્ટો વર્ણવે છે અને જે લોકો કંઈ સંકેત કરવામાં ઘણી ધીરજ રાખતા તે આ જ લોકો. આમાંના

ઘણા મંદિરમાં મૂર્તિઓની નજીક જ ઉભા હતા. મૂર્તિઓ મંદિરના છેક અંતભાગમાં મુકાયેલી હતી અને એમની આગળ ઘણા દીપકો અને દીવાઓ બળતા હતા. મૂર્તિઓ તરીકે નાનાં હદનિશાનના જેવા જરાક લાંબા બે પથરા હતા. અને મૂર્તિઓ તે એમના સ્વાભાવિક રંગથી રંગાયેલા હતા. એમની જમણી બાજુ પર એક પથરની આકૃતિ હતી અને ડાબી પર બે આકાર - પ્રમાણે

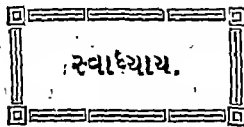
મહાદેવની મૂર્તિ એ લોકો બનાવે છે એવા આકારનો નાનો પથરનો ચાંબોલો હતો. અને આ બધાની આગળ એ મહાદેવની એવી બીજી સ્થિતિની આકૃતિ હતી. એની ઉપર હાથ, તેલ, ચોખ્ખા અને એવી નાના પ્રકારની વસ્તુઓ ચડાવાતી. મહદંતર જોગી દર્શન કરવા આવેલાઓમાંના દરેકને મૂર્તિઓ ઉપર તથા બાજુબાજુ વેરેલાં પુષ્પોમાંથી કેટલાંક આપે છે; અને એના બદલામાં લોકો એને દાનમાં સારી સારી રકમો આપે છે. આ મંદિરમાંથી

બહાર નીકળીને અને શહેરના કોટની દિવાલ બે બાજુમાં નજીકમાં જ સાબરમતી છે તેના પર ચઢીને અમે એ ઉંચાઈએ રહી રહી સાબરમતી નામથી જોળખાતી નદી જોઈ. એ બાજુ પર નદી કોટને ચઢીને વહે છે એના કિનારા ઉપર વધારે આકરી જાંઘળી ગુજરાતી ઘણા જોગીઓ નર્થ તડકામાં ઉભા હતા. આ જોગીઓ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે કેવળ નાગાપુગા ફરે છે

સાબરમતીના. એટલું જ નહિ પરંતુ આ તો એ ઉપરાંત પોતાના આખા શરીરે કિનારા પર ઠીંનતરે રાખ છોટે છે અને અમુક પથરનો સુનાતી જેમ જુકો બનાવીને જીવન ગાળતા ઉપજવેલો કાળાશ પડતો ઘોળો પદાર્થ મ્હોડે ચોળે છે. એમની જોગીઓ દાદીઓ અને વાળ લાંબા અણકાતરેલા, અને કંઈ ઢંગધડા વગરના શુચવાયલા હોય છે. ઘણી વાર ચિતરાયલા શરીરવાળા હોઇને અંધવા

ખરૂં પુછે તો નાના પ્રકારના રંગો વડે અને બીજામણી આકૃતિઓવડે ખંડાયેલા (damaged) હોઇને એ લોકો આપણા પ્રહસનોમાં આવે છે એવા પિશાચોના ઝુંડ જેવા દેખાય છે. એઓ પોતાના શરીર પર છાંટવામાં જે રાખેલી વાપરે છે તે બળેલાં મડદાંની હોય છે. આમ કરવામાં એમનો હેતુ નિરંતર મૃત્યુનું ભાન રાખવાનો છે. આ લોકોનો જે આગેવાન હોય છે તે પોતાના હાથમાં એક મોટો સબકભરો (extremegood) ઝુંડો ઝાલે છે અને સહુને દોરે છે. એની આગળે ઝુંડમાંના સર્વ જોગીઓ ધાર્મિક રીતે અધીન થાય છે. આવા પોતાના આગેવાન સાથે આ લોકોનું એક મોડું ઝુંડ નદીની બાજુ પર એમના રિવાજ પ્રમાણે કુંડાળું વળીને ખેડું હતું. ચોગાનમાં લોકો ઘણા હતા. કેટલાક શરવા અને બીજા ન્હાવાં આવ્યા હતા. કારણ મૂર્તિપૂજક (pujark) હિંદુઓને નદીઓ વિશે મહા પૂજ્યસુદ્ધિ હોય છે અને એમાં સ્નાન કરવા વિશે પણ એમના ખૂબ જોગા નથી. એ જ ઠંગાએથી મેં એક નાનકડું મંદિર જોયું. એ મહાદેવની બે મૂર્તિઓ પર મહાદેવની બે ચણાયેલું હતું. મૂર્તિઓ ઉભી નહોતી પરંતુ જમીન પર આડી પડેલી મૂર્તિઓ પર હતી અને પ્રતિચ્છાયા (bass relief) ની શૈલીએ કોતરી દેવાયેલી

જમુસાહેરે આ લોકોને જાતે રાખ ચોળવાં નહિ જોયાં હોય, એથી કરીને જ કદાચ એ દરેક વખતે 'રાખ છોટે છે' (Sprinkle ashes) એવો જ રાખ-પ્રયોગ વાપરે છે.

જૈનદર્શન અનુવાદક: પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ, પ્રકાશક: મનમુખલાલ રવજીભાઈ, મહેતા. પા. ૧૨૦ + ૧૮૯. કિં. રૂ. ૨-૦-૦.

આ ગ્રંથ હરિભદ્રસરિના ગણુતા પદ્ધતિન સમુચ્ચયમાંના જૈનદર્શનના અનુવાદ છે. અનુવાદ કેવળ મૂળનો નથી, તેના ઉપરની ગુણુત્તનસરિની દીકાનો પણ તેમાં સમાવેશ કરેલો છે. દીકામાં ચર્ચેલા સિદ્ધાન્તોને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે તે સંવાદના રૂપમાં આપેલો છે. જૈનદર્શનની પ્રામાણિક માહિતી મેળવવા માટે ગ્રંથનો આ ભાગ ધર્મોના અભ્યાસકોને ઘણો ઉપયોગી માલુમ પડશે એવી અમારી ખાતરી છે. મૂળ ગ્રંથ આખો પરિશિષ્ટ ૫ માં આપેલો છે.

આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં એક લાંબી પ્રસ્તાવના આપેલી છે. મુખ્ય ભાગની ઉપયોગિતાની અમે જેટલી ખાતરી આપી શકીએ છીએ તેટલી આ પ્રસ્તાવના વિષે ન આપી શકીએ. સૌથી પ્રથમ તો અમને એમ લાગે છે કે આ ૧૧૩ ની પ્રસ્તાવનાનો લગભગ ૫૦ પાનામાં સમાવેશ કરી શકાત. ખીલું તૈની શૈલી સાચીય ગ્રંથને યોગ્ય જણાતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે જે ભાગમાં હરિભદ્રસરિનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તે વાંચતાં જણાઇ આવશે કે લેખકે નવલકથા બનાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે; તે પ્રકત સાંપ્રદાયિકોની દૃષ્ટિનાં રુચે એવો છે. આખી પ્રસ્તાવના એવી છે એમ કહેવાનો અમારો આશય નથી. એમાં ખીલ ઘણા ઉપયોગી વિષયો ચરચાયા છે. એની શૈલી વધારે અર્થસ્પર્શી અને સરળ હોત તો વધારે ઉચિત દેખાત એટલું જ અમને લાગે છે. પદ્ધતિનના કર્તવ્યની અને હરિભદ્રના સમયના ચર્ચાનાં પહેલાં ચૌદ પાનાં ખાસ ધ્યાનથી વાંચવા જેવાં છે. એ જ રીતે 'ગ્રંથપ્રવેશ અને દર્શનોનો પરસ્પર સમન્વય' (પા. ૬૩ થી) નો વિભાગ પણ ઘણો ઉપયોગી છે—જે કે પંડિતજીએ જે રીતે સમન્વય કર્યો છે તે કદાચિત્ શીલસુરીના અભ્યાસીઓને ન રુચે; છતાં એમાં જે દૃષ્ટિ છે તે આજના કર્મપ્રધાન જમાનાને અનુકૂળ છે તે અમારે જણાવવું જોઈએ. પા. ૬૩-૮૧ માં પ્રત્યેક દર્શનની ટુંકામાં જે માહિતી આપી છે તે પદ્ધતિનના વિદ્યાર્થીઓને ઘણી ઉપયોગી નીવડશે.

પં. બેચરદાસ પ્રાકૃત ભાષાના અને જૈન આંગમના નિપજાત પંડિત છે. તેમની પાસેથી મૂળ આગમો ઉપરથી તૈયાર કરેલા જૈનધર્મના સ્વરૂપની અને ઇતિહાસની આશા રાખીએ તો તે વધારે પડતું ન જણાય. એમના જેવા પંડિતને તે દુર્લભ નથી. આ ગ્રંથની વિકાસો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ કદર કરશે એવી આશા છે.

અનાદસ આદ્ ધી લાંડરકર ઇન્ડીટ્યુટ. વા. ૪. લા. ૨ માં પૂર્તિરૂપે ડૉ. વી. એસ. સુકથંકરની 'ભાસનાં અધ્યયનો' (Studies in Bhasa) ની લેખમાલાનો ચોથો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખમાં ભાસના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ત્રણે એકકર્તૃક છે કે નહિ તે પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો છે. તે મટ શ્લોકો, પાદો, ગદ્યના લાંબા પ્રકારો, ટુંકા પ્રકારો, ઇત્યાદિનું સામ્યવૈયમ્ય બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પ્રત્યેક નાટકમાં બીજા નાટકોને મળતું શું શું છે તે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મૂળ રોમન લિપિમાં લખ્યું છે તેનો અંહી દેવનાગરીમાં ઉતારો કર્યો છે.

*ક આખા શ્લોકો

૧. 'ઈમાં સાગરપર્યન્તાં હિમવદ્વિન્ધ્યકુણ્ડલામ્ ।

મહીમેકાતપત્રાદ્કાં રાજસિંહઃ પ્રશાસ્તુ નઃ ॥

સ્વમ. ૬. ૧૯; વાલ. ૧. ૨૦; દૂતવા. ૧. ૫૬

૨. મવન્ત્વરજસો ગાવઃ પરચક્રં પ્રશામ્યતુ ॥

ઈમામપિ મહીં કૃત્સ્નાં રાજસિંહઃ પ્રશાસ્તુ નઃ ॥

પ્રતિજ્ઞા. ૪. ૨૬; અવિ. ૬. ૨૨; અમિ. ૬. ૩૫

૩. લિમ્પતીવ તમોડદ્ગાનિ વર્પતીવાજ્ઞનં નમઃ ।

અસત્પુરુષેવેવ દૃષ્ટિર્નિષ્ફલતાં ગતા ॥

વાલ. ૧. ૧૫; ચારુ. ૧. ૧૯

૪. વક્ષઃ પ્રસારય કવાટપુટપ્રમાણમ્

આલિદ્ગ માં સુવિપુલેન મુજદ્વયેન

ઉન્નામયાનનમિદં શરાદિન્દુકલ્પમ્

પ્રહ્લાદય વ્યસનદગ્ધમિદં શરીરમ્ ॥

પ્રતિમા. ૪. ૧૬; ૭. ૭

સ્વ શ્લોકોના આખા પાદ

૫. 'ઈમાં સાગરપર્યન્તામ્—સ્વમ. ૬. ૧૯; વાલ. ૧. ૨૦; દૂતવા. ૧. ૫૬. સરખાવો

ચતુસ્સાગરપર્યન્તામ્—વાલ ૪. ૧૦; (જુઓ. ૧)

૬. 'ઈમામપિ મહીં કૃત્સ્નાં રાજસિંહઃ પ્રશાસ્તુ નઃ—પ્રતિજ્ઞા. ૪. ૨૬; પદ્ય. ૩. ૨૬;

અવિ. ૬. ૨૨; અમિ. ૬. ૩૫. (જુઓ ૨ અને ૧૭)

* એ સંખ્યાઓ હોય ત્યાં બાળબોધ નાટકના અંકની સંખ્યા સૂચવે છે અને ગૂજરાતી સંખ્યા શ્લોકને સૂચવે છે. એટલા ગૂજરાતી આંકડા-બીજી રીતે ઉલ્લેખ સમજવાની સૂચના ન હોય ત્યાં-આવૃત્તિના પાનાને સૂચવે છે, સ્વ. વા. ની બીજી આવૃત્તિના ઉપરોગ કર્યો છે.

७ कथं तिष्ठति यांस्त्विति—पञ्च. २. ५८; प्रतिमा. ४. ५; (पाठान्तर तिष्ठति न ऋक्षे तिष्ठतु)

८ किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे—स्वप्न. ६. ४; १५; अमि. ४. ७.

९ गदापातकचग्रहे—ऊरु. श्लो. ४१, ६२.

१० चन्द्रलेखेव शोभते—दूतवा. श्लो. ७; चारु. १. २७; सरभावा. विद्युलेखेव शोभते—अमि. २. ७; (शुभो. १२०)

११ त्वं पाण्डवानां कुरु संविभागम्—पञ्च. १. ३१, ४७

१२ धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता—प्रतिज्ञा. २. ७; अमि. ६. २३

१३ नृपा भीष्मादयो भग्नाः—पञ्च. २. ४१, ६१.

१४ भारतनां कुले जातः—स्वप्न. ६. १६; प्रतिज्ञा. ४. १८

१५ मणिविरचितमौलिश्चास्तान्नायताक्षः ।....मत्तमातङ्गालीलः—अमि. २. ६; ४. १५

१६ यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा—अमि. ३. २२; प्रतिमा. १. २०

१७ राजसिंहः प्रशास्तु नः—स्वप्न. ६. १६; प्रतिज्ञा. ४. २६; पञ्च. ३. २६; अमि. ६. २२; बाल. ९. २०; दूतवा. श्लो. ५६; अमि. ६. ३५. सरभावा. भूमिमेकः प्रशास्तु नः—कर्ण. श्लो. २५. अने राजा भूमिं प्रशास्तु नः—प्रतिमा. ७. १५; (शुभो. १ अने २)

१८ शत्रुपक्षमुपाश्रित्य—अमि. ३. २४, २५; (पाठान्तर उपाश्रित्य न ऋक्षे उपाश्रितम्)

१९ संभ्रमोत्फुल्ललोचना—दूतवा. श्लो. ७; चारु. ४. ३

गं लांभा गंधं दृक्ष्यन्ते

२० अतिपाति कार्यमिदम् । शीघ्रं निवेद्यताम्—पञ्च. २४ अमि. २७ (निवेद्यताम् इरी आवे ७.)

२१ अयमक्रमः ।....अथ कः क्रमः—पञ्च. ७; प्रतिमा. ३५

२२ आपस्तावत् ।....यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य)....इमा आपः—पञ्च. १०, ४३; अमि. ११; प्रतिमा. ३८, सरभावा. मध्यम २०; प्रतिमा. ६७. (शुभो. २८ अने ४४)

२३ एवमाग्नेमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किं नु खलु मेयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग पश्यामि । (नेपथ्ये)—स्वप्न. पञ्च. बाल. मध्यम, दूतवा. दूतप.

કર્ણ. ઝરુ અને અભિન્ની પ્રસ્તાવનાઓમાં; અને પાછી રહેલા પ્રતિજ્ઞા. અવિ. પ્રતિમા.
માં નટી ને દાખલ કરી છે.

૨૪ કદાચિદનૃતં નોક્તપૂર્વમ્ । રાજા-આ ! અસ્ત્યેતત્-પદ્ય. ૩૦; સરખાવો, પ્રતિજ્ઞા.
૩૨ (પાઠાન્તર ન....અનૃતમભિહિતપૂર્વમ્) સરખાવો, અનૃતં નામિહિતપૂર્વમ્ ।—
વાલ. ૨૭

૨૫ કિં દ્વં ।....દ્વં દ્વં । દ્વં દ્વં ।....મળાદુ મળાદુ અય્યો મળાદુ-સ્વપ્ન ૫૦;
સરખાવો, કિં દ્વં ।....દ્વં ।....મળાદુ મળાદુ અય્યો મળાદુ-પ્રતિજ્ઞા. ૧૭

૨૬ કિં ગૂહસે । મમ સ્વલુ પ્રાણૈઃ શાપિતઃ સ્યાઃ । યદિ સત્યં ન વ્રૂયાઃ-અભિ. ૩૭;
સરખાવો, કિં ગૂહસે । સ્વર્ગ ગતેન મહારાજપાદમૂલેન શાપિતઃ સ્યાઃ । યદિ સત્યં
ન વ્રૂયાઃ-પ્રતિમા. ૯૫

૨૭ કિં તે ભૂયઃ પ્રિયમુપચરામિ ।....યદિ મે મળવાન્ પ્રસન્નઃ કિમતઃ પરમિચ્છામિ-
અવિ. ૧૧૦; અને (પાઠાન્તર સાથે) પ્રતિજ્ઞા. ૭૩; દૂતવા. ૪૮; અભિ. ૭૫
પગેરેમાં સરખાવો વાલ ૬૭ (જેમાં પ્રશ્નનો જવાબ પદ્યમાં છે.)

૨૮ કુતઃ સ્વલ્વાપઃ ।....આપસ્તાવત્ । હન્ત સ્વવતિ । (આશ્ચર્ય....)-મધ્યમ. ૨૦.
દૂતવા. ૪૩ (જુઓ ૨૨, ૪૪)

૨૯ ગચ્છ । ભૂયો જ્ઞાયતાં વૃધાન્તઃ-પદ્ય. ૩૦; ૩૧ વાલ. ૫૮; અભિ. ૩૦; ૫૬.

૩૦ જયતુ સ્વામી । જયતુ મદ્રમુલ્લઃ । જયતુ મહારાજઃ । જયતુ રાવણાન્તકઃ-અભિ.
૭૩; સરખાવો પ્રતિમા. ૧૧૩ (પાઠાન્તર જુદા ક્રમમાં)

૩૧ (તતઃ પ્રવિશતિ....) .... ક ઇહ મોઃ કાઞ્ચનતોરણદ્વારમશૂન્યં કુરુતે । (પ્રવિશ્ય)
પ્રતીહારી-અય્ય અહં વિજ્ઞા । કિં કરીજદુ ।....નિવેદ્યતામ્ નિવેદ્યતામ્-સ્વપ્ન. ૬૯
(પ્રત. ખ) અભિ. ૨૬; પ્રતિમા. ૯૦ સરખાવો વળી અભિ. ૫૨

૩૨ પરિત્યજન્તીવ માં પ્રાણાઃ । ઇમા ગદ્ગાપ્રમૃતયો મહાનદ્યઃ । એતા ઉર્વશ્યાદયોડપ્સરસો
મામમિગતાઃ । એપ સહસ્રહંસપ્રયુક્તો વીરવાહી વિમાનઃ કાલેન પ્રેપિતો માં વેલુમાગતઃ ।
મવલુ । અયમયમાગચ્છામિ । (સ્વર્ગ ગતઃ)-અભિ. ૧૨; (પ્રત. ક) સરખાવો
મૃત્યુ અભિમુખ રાગની ઉક્તિ ઝરુમંગમાં ૧૧૪.

૩૩ પ્રવિશ ત્વમમ્યન્તરમ્....ન સ્વલુ ન સ્વલુ પ્રવેદ્યમ્-સ્વપ્ન. ૮૩. પદ્ય. ૪૨.

૩૪ સીતા-સહો સિ । રાવણઃ-હહહ । અહો પતિવ્રત્યાસ્તેજઃ-અભિ. ૨૦; પ્રતિમા.
૯૬. (૬૨. અભિનય સૂચનાના વધારા સાથે).

३५ ही ही पुट्टु णच्चिदं । पुट्टु गाइदं । जाव अहं पि णच्चेमि-पञ्च. २२; सरभावे वाल.
 ४२ (३२. ही ही पुट्टु ईदं [गाइदं?]) । पुट्टु णच्चिदं । जाव (४२. ४३) पन्नेमां
 वृद्धगोपालक पात्र भोक्षे छ.

घ दुहा गद्य ६४२।

- ३६ अण्णं च (दाणि) अच्छरि [ई] अं-प्रतिज्ञा. १४; चारु. ७, ४६; अने अण्णं
 च इदं अच्छरिअं-वाल. ३६; तेवा ७ शीते, एकं पि तहि अच्छरिअं-अवि. २०.
 ३७ अतिस्निग्धमनुरूपं चाभिहितं-स्वप्न. ७८; पञ्च. ४६.
 ३८ अहो अ (क्) अरुणा (क्) खु इस्सरा-स्वप्न. २७, ६२; अभि. २३.
 ३९ अहो बलवोश्चायमन्धकारः । संप्रति हि-वाल. ७; चारु. १७.
 ४० अहो परिजणस्स पमादो-स्वप्न. ६३; अवि. ५४.
 ४१ अहो हास्यमभिधानं-प्रतिज्ञा. ६७, ७१; पञ्च. ४८ दूतघ. ६६.
 ४२ अळं दाणि भवं अदिमत्तं संताप्पिअ-स्वप्न. ७२; चारु. ८ (३२. संताप्पिअ ने पक्षे संत-
 पिदुं); सरभावे मा दाणीं भट्टा अदिमत्तं संताप्पिदुं-स्वप्न. ७७ अने अळं अदिमत्तं
 संदावेन-अवि. ८३.
 ४३ आः कस्य महाराजः-पञ्च. ३६; वाल. ६१.
 ४४ आपस्तावत्-प्रतिज्ञा. २१; पञ्च. १०, ४३; मध्यम. २०; दूतवा. ४३; अभि.
 ११; प्रतिमा. ३८, ६७ (शुभो २२, २८).
 ४५ आश्रमपदद्वारमात्रमपि संभावयिष्यामः-मध्यम. २५; प्रतिमा. ७३; (छत्रा
 शब्दमां ३२३२ साये)
 ४६ उस्सरह (उस्सरह) अय्या उस्सरह-स्वप्न. १, २, ३; प्रतिज्ञा. ६३, ६५;
 ऊरु. ६६.
 ४७ एते स्मो भोः । एते स्मः-ऊरु ८८; अभि. ६२.
 ४८ एवमेव (प्रा० एवं विअ), कानमां श्रेष्ठ-स्वप्न. ५१, प्रतिज्ञा. १७, ७१;
 अवि. ४०, ५१; चारु. ३८ (जे वार) ७६ जे ७ शीते वाये चारु. ८५ (१. १३)
 [चारु एवं ने पक्षे एवं विअ].
 ४९ एसा गच्छामि मन्दभाआ-स्वप्न. ६; प्रतिज्ञा. १७; वाल. ६; अभि. ६. सरभावे।
 ऊरु. १०३; गच्छामि मन्दभाआ.
 ५० का गतिः (प्रा. का गई) स्वप्न. ६, ४५; प्रतिमा. ४६, ६५

- ૧૧ કો કોલો-સ્વમ. ૨૭, ૩૨; પ્રતિજ્ઞા. ૫૬; ૫૮; ચારુ. ૪૯. (શુઓ ૧૨)
- ૧૨ કો કોલો તુમં અણેસામિ-સ્વમ. ૨૭, ૩૨; પ્રતિજ્ઞા. ૫૮ (શુઓ ૧૧)
- ૧૩ ગચ્છતુ....પુનર્વર્ણનાય (પ્રા० ગચ્છતુ....પુણો દંસણાઝ)-સ્વમ. ૧૭; અવિ. ૬૭; વાલ. ૬૭; મધ્યમ. ૨૪; દૂતવા. ૪૮; ચારુ. ૪૪; વાલ. ૬૭; અને દૂતવા. ૪૮ માં તેની પાછી યદાજ્ઞાપયતિ ભગવાન્નારાયણઃ એમ આવે છે.
- ૧૪ ણ મે સદ્ધ (વિદૂપક ના શબ્દમાં)-અવિ. ૭૨; ચારુ. ૧૮; ૩૦;
- ૧૫ તત્તહોદી પદુમાવદી इह आअच्छिअ णिगदा મવે-સ્વમ. ૪૦; ૫૯
- ૧૬ ન શક્તોમિ રોષં ધારયિતુમ્-દૂતવા. ૬૯; અભિ. ૧૯; પ્રતિમા ૨૦
- ૧૭ પિઅં દે ણિવેદોમિ-સ્વપ્ન. ૮૨; ચારુ. ૬૦
- ૫૮ વાદં પ્રથમઃ કલ્પઃ-સ્વમ. ૫૨; પદ્મ ૧૯; અવિ. ૨૬; વાલ. ૫૫; મધ્યમ. ૨૪; ઊરુ ૯૬; અભિ. ૬૮; પ્રતિમા. ૯૦
- ૧૮અ મૂયો જ્ઞાયતાં વૃત્તાન્તઃ-(શુઓ ૨૯)
- ૧૯ મહારાજસ્ય પ્રત્યનન્તરીમવામઃ-ઊરુ. ૯૬; અભિ. ૫૩ (૩૨૦ ભવિષ્યામિ.)
- ૨૦ વક્તુકામમિવ ત્વાં લક્ષ્યે-પ્રતિજ્ઞા. ૨૫; અભિ. ૪૩
- ૨૧ પાન્તિ હોદુ પાન્તિ હોદુ અમ્હાણં ગોધનપ્પ અ-પગ્ચ. ૨૦; ૨૧; વાલ. ૩૫
- ૨૨ સર્વં તાવાત્તિષ્ઠતુ (પ્રા० સર્વં દાવ ચિદ્દતુ અથવા પર્વં ધત્યાદિ)-પ્રતિજ્ઞા. ૫૮, અવિ. ૮૫; વાલ. ૩૮; ચારુ. ૪; ૬૬
- ૨૩ સર્વં આણેદુ (મોદી) વજ્જિઅ મોઅણં-સ્વમ. ૩૨; ચારુ. ૮૦
- ૨૪ સ્થિતો મધ્યાહ્નઃ (પ્રા० ટિદો મજ્જાહો)-સ્વમ. ૧૦; પ્રતિજ્ઞા. ૪૬
- ૨૫ સ્થિરીક્રિયતામાત્મા-પ્રતિજ્ઞા. ૧૭, ૫૨
- જ અમુકનિયત શબ્દસમૂહો અને વિરલ શબ્દો.
- ૨૬ અભ્યન્તરચતુરશાલ (પ્રા० અભ્યન્તરચતુસ્સાલ)-સ્વમ. ૩૦; ચારુ. ૨૦; ૨૬; ૫૩. સરખાવે મૃચ્છ. અંક ૬ (શુઓ ૭૪)
- ૨૭ અસંમોગમલિનતયા (પ્રા० અસંમોઅમઙ્ગિનદાણ)-ચારુ. ૧૮; ૮૪
- ૨૮ આમ. આ નાટકોમાં વારંવાર વપરાતો હકારત્મક નિપાત છે. જર્નલ. અમેરીકન. ઓ. સોસાયટી ૪૦, ૨૫૪ માં આપેલા ઉદ્ધેષો શુઓ. આ નાટકસંગ્રહની ઉપરાંત જૂનાં પાઠી પુસ્તકોમાં પણ પ્રાણમર્દ નજરે પડે છે, અને તરૂં નાટકના અવશેષોમાં પણ કેટલીક વાર વપરાય છે. પ્રો. વિન્ટરનિલ્સ એના વૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ ૧, ૧૧૪ અને ૯, ૭૦ માંના ઉપયોગ તરફ ધ્યાન ખેંચે છે.

- ६९ एकतपत्र—स्वप्न. ६. १८; अवि. १. १; बाल. ९. २०; दूतवा. श्लो. ५६;
प्रतिमा. ७. १
- ७० कनकरचित—प्रतिज्ञा ४. ४; अभि. २. २, ५; ६. ६, ११; सरणावे। कनकरचित
दूतवा. श्लो. ४७
- ७१ कमलायताक्ष—बाल. ९. १५; दूतवा. श्लो. ४२; सरणावे। कमलामलायताक्ष—
बाल. ९. ६
- ७२ कृतोत्तरीय—प्रतिज्ञा ४. ३; दूतवा. श्लो. ३
- ७३ कौडुम्बिक [प्रा० कौडुम्बिक]—प्रतिज्ञा ४६; चारु. ८४
- ७४ चतुश्शाल [प्रा० चतुश्शाल]—स्वप्न. २६; ३०; ६७; अवि. २३; ४२; ८६;
चारु. २०; २६; ५३; प्रतिमा. ६६
- ७५ तत्कालदुर्लभ [प्रा० तत्कालदुर्लभ]—प्रतिज्ञा. १५; अवि. ६
- ७६ दक्षमूल्य—ऊरु. ८८; चारु. १. ४
- ७७ दहिप्रिण्डपण्डर—पञ्च. २२; अवि. २८
- ७८ दारुपर्वतक [प्रा० दारुपर्वतक] स्वप्न. ३६; अवि. ४७
- ७९ दूतसंपात [प्रा० दूतसंपाद] स्वप्न. ६; अवि. १२
- ८० देवासुरविग्रहेषु—बाल. १. ४, २१
- ८१ परिस्पन्द [प्रा० परिस्पन्द]—पञ्च. ३२; चारु. ४५
- ८२ पुरोभाअदा—स्वप्न. ४४; चारु. ३२
- ८३ भवनस्य विन्यासः—अभि. १५; भवनविन्यास—चारु. ५७
- ८४ भाग्यैश्चलैः—स्वप्न. १. ३; ६. ४
- ८५ मणिभूमि [का]—स्वप्न. २७; प्रतिज्ञा. ३७
- ८६ मल्लभ—प्रतिज्ञा. ३६, ४१, ५७; चारु. ७
- ८७ ललितगम्भीराकृति—बाल. ६; दूतघ. ६४
- ८८ व्याघ्रानुसारचकित—मध्यम. श्लो. ३; चारु. १. ६
- ८९ सजलजलद—मध्यम. श्लो. ३२; अभि. ४. ५. सरणावे। सजलजलधर—अभि. ४
- ९० समुद्रगृहक [प्रा० समुद्रगृहक] स्वप्न. ५४, ५६; ५७; प्रतिमा. २७
- ९१ सुमणावण्णअ—स्वप्न. ३२; अवि. २०, ४०, ५४ (अ. ५१२)
- ९२ सुरैः सासुरैः—ऊरु. श्लो. २६; सासुराणां सुराणां—प्रतिमा. ४. १७

च विचारध्वनि

- ९३ अज्ज एव्वं किल्लं सोमणं णवत्तं । अज्ज एव्वं कोदुअमंगलं कांदव्वं—स्वप्न. २४;
अने अद्यैव खल्लु गुणवन्नक्षत्रम् । अद्यैव विवाहोऽस्याः प्रवर्तताम्—पञ्च.
(पातु. ८८ १८१७नी आवृत्तिः)
- ९४ अणेण मम भादा हदो । अणेण मम पिदा । अणेण मम सुदो मम वअस्स—प्रतिज्ञा.
१३; अने अस्याः कारणेन बहवो भ्रातरः सुताः सुहृदश्च मे निहताः—अभि. ६०
- ९५ अभिजणस्स सदिसं मन्तिदं—स्वप्न. ४६; अने अभिजनयुक्तेमेवालिहितम्—अवि. १०६
- ९६ अभिजणेण ण सिल्लेण [गणिआ]—चारु. ३७; सख्यावे जात्या राक्षसी न
समुदाचारेण—मध्यम. २३
- ९७ अत्ताद्रिमस्तकगतः प्रतिसंहतांशुः—अभि. ४. २३ अने रविरपि च संक्षिप्तकिरणः।
रथं व्यावृत्त्यासौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ॥—स्वप्न. १. १६.
- ९८ अस्याः कारणेन बहवो भ्रातरः, भ्रातादि—अभि. ६०, शुभ्रा ९४
- ९९ इमां सागरपर्यन्ताम्—स्वप्न. ६. १६; वज्रे. शुभ्रा १०४
- १०० काञ्चस्तम्भसदृशं—मध्यम. श्लो. ४२; अने यः काञ्चनस्तम्भसमप्रमाणः—ऊरु.
श्लो. ४५
- १०१ किमेतद्भौ भयं नाम । भवतोऽद्य मया श्रुतम्—बाल. ३. ८; अने शपामि सत्येन
भयं न जाने । ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे—मध्यम. श्लो. ४१
- १०२ गजाश्वनरेन्द्रयौध—ऊरु. श्लो. ३; अने हयनागनरेन्द्रयौध—ऊरु. श्लो. १२
- १०३ गिरितटकठिनांसावेव बाहू ममैतौ
प्रहरणमपरं तु त्वादृशां दुर्बलानाम् ॥ बाल. ३. ११ अने संहैजौ मे प्रहरणं भुञ्जौ
पीनांसकोमलौ । तावाश्रित्य प्रयुज्येयं दुर्बलैर्गृह्यते घ्नतुः ॥—पञ्च. २. ५५
- १०४ चतुस्सागरपर्यन्ताम्—बाल. ४. १० अने इमां सागरपर्यन्ताम्—स्वप्न. ६. १६
बाल. ५. श्लो. २०; दूतवा. श्लो. ५६
- १०५ चिट्ठ चिट्ठ वशश्चोणिण चिट्ठ—चारु. १०; नागीव यांसि पतमेन्द्रमयांभिभूतम्
साधे—चारु १. ११; अने भोः ब्राह्मण तिष्ठ तिष्ठ—मध्यम. ३ अने किं यांसि
मद्भयविनाशितधैर्यसारः—मध्यम. श्लो. ८
- १०६ जात्या राक्षसी न समुदाचारेण—मध्यम. २३. शुभ्रा ९६
- १०७ तन्त्रीषु च स्वरंगणान् कालहाव्य लोके—अवि. ६. ११ अने तन्त्रीश्च वैराणि
च घट्टयामि—बाल. १. ४.

- १०८ देवाः सेन्द्रादयो भग्नाः—अभि. २. १८; अने देवाः सेन्द्रा जिता येन—अभि. ९. १२.
- १०९ नगरपरिचितोऽहं रक्षिणो ज्ञातसाराः । तिमिरगहनभीमं वर्तते चार्धरात्रम् ॥
अवि. ३. २ अने परिचिततिमिरा मे शीलदोषेण रात्रिः । बहलतिमिरकालास्तीर्णपूर्वा
विषट्वाः । विपणिषु हतशेषा रक्षिणः साक्षिणो मे ॥—चारु. १. १३
- ११० नष्टाः शरीरैः क्रतुभिर्धरन्ते—पञ्च. १. २३; अने हतेषु देहेषु गुणा धरन्ते
—कर्ण. श्लो. १७
- १११ नागीव यासि पतगेन्द्रमयाभिभूता—चारु. १. ११; (शुओ. १०९)
- ११२ परिचिततिमिरा मे, धत्तादि—चारु. १. १३ (शुओ. १०९)
- ११३ परिभ्रष्टो दूराद्रविरपि च संक्षिप्तकिरणः—स्वप्नः १. ६६; (शुओ. ९७)
- ११४ परिष्वजामि गाढं त्वाम् बाल. २. ८; अने परिष्वजस्व गाढं माम्
—मध्यम. श्लो. २२
- ११५ भूमिमैकः प्रशास्तु नः—कर्ण. श्लो. २५ अने राजा भूमिं प्रशास्तु नः—प्रतिमा.
७. १५ (शुओ. १७)
- ११६ भो ब्राह्मण तिष्ठ तिष्ठ धत्तादि—मध्यम. ३. (शुओ. १०९)
- ११७ मोक्षयामि न राजानम् । नास्मि यौगन्धरायणः—प्रतिज्ञा. १. ६६;
यदि तान् हरेद्राजा । नास्मि यौगन्धरायणः—प्रतिज्ञा. ३. ८;
नाहरामि, नृपं चैव । नास्मि यौगन्धरायणः—प्रतिज्ञा. ३. ८;
यदि न पतसि भूमौ नास्मि दामोदरोऽहम्—बाल. ३. ११
- ११८ राजा भूमिं प्रशास्तु नः—प्रतिमा. ७. १५. (शुओ. ११५)
- ११९ विजया खल्वासि—प्रतिज्ञा. १७; सज्जलकः खल्वहम्—चारु. ५७; अने रदणिअ
खु अहम्—चारु. २६
- १२० विद्युद्वेगेव शोभते—अभि. २. ७; अने चन्द्रलेखेव शोभते—दूतवा. श्लो. ७
चारु. १. २७
- १२१ शपामि सत्येन भयं न जाने—मध्यम. श्लो. ४१ (शुओ. १०१)
- १२२ सज्जलकः खल्वहम्—चारु. ५७. (शुओ. ११९)
- १२३ संहजौ मे प्रहरणं भुजौ पीनासक्रोमलौ—पञ्च. २. ५५ (शुओ. १०३)
- १२४ सोपस्नेहतया वनान्तरस्याभितः खलु किङ्किधया भवितव्यम्—अभि. ३; अः
सोपस्नेहतया वृक्षाणामभितः खल्वयोध्यया भवितव्यम्—प्रतिमा. ४२
- १२५ हतेषु देहेषु गुणा धरन्ते—कर्ण. श्लो. १७. (शुओ. ११०)

૧૨૬ હનનાગનરેન્દ્રયૌધ—ઝુ. શ્લો. ૧૨. બુઓ ૧

૧૨૭ હા વત્સ સર્વજગતાં જ્વરકૃત્ કૃતાન્ન

હા વત્સ વાસવનિદાનતૈરિનક્ર ।

હા વત્સ વીર ગુરુવત્સલ યુદ્ધપૌંડ

હા વત્સ મામિહ વિહાય ગતોઽસિ કસ્માન્ ॥ અભિ. ૧. ૧૩

અને

હા વત્સ રામ જગતાં નયનામિરામ

હા વત્સ લક્ષ્મણ સલસનસર્વગાત્ર

હા સાધ્વિ મૈથિલિ પ્રતિષ્ઠિતચિત્તવૃત્તે

હા હા ગતઃ કિલ વનં વૃત મે તનૂનાઃ ॥ પ્રતિમા. ૨. ૪.

૨.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની વાર્ષિક સભાના મેળાવડામાં (તા. ૨૭-૬-૨૪) ડી.સી.પાલ આનન્દશંકરે “પૌરાણિક ઇતિહાસ” ઉપર વિદ્વાત્કર્મ અને વિવેકવાળું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તે વ્યાખ્યાન બુલાઇ ૧૯૨૪ નો શુદ્ધિપ્રકાશમાં વધારા તરીકે તથા સં. ૧૯૮૦ આપાદના વસન્તના અંકમાં અર્પણ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ લેખ વાંચી દરેક ગૂજરાતીને એમ થશે કે રા. આનન્દશંકર ગૂજરાતને એમની વિદ્વાતાને જેટલો લાભ આપે તેટલો તેટલો નથી આપતા. તેમની પ્રસન્ન ગંભીર શૈલી, અને તેમનાં વિદ્વાતા અને વિવેકની આટલી યોડી પ્રસાદીથી ગૂજરાત કેમ તૃપ્ત થાય ! આ લેખ બે માસિકામાં ન છપાયો હોત તો અહીં આ આખો ઉત્તારત. એમાંથી ફક્ત છેલ્લો ભાગ જે ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે તે જ અને ઉતારું છું.

“હવે પુરાણો સંખ્યાની આ નવું દૃષ્ટિબિન્દુ આપણા પોતાના પ્રાન્તના ઇતિહાસ ઉપર શો પ્રકાશ નાંખે છે એ જોઈએ.

ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પાછળ પગલાં ભરતા જમ્મએ તો-મરાઠા કાયનો ઇતિહાસ પેશવાઈ અને ગાયકવાડી દ્વંતરોમાંથી નીકળી શકે છે; બ્રિટિશ સત્તાને લગતો દુષ્પ્રકૃત માટે સ્વેચ્છાથી મેડીનાં ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીનાં દ્વંતર ઉપયોગી થાય છે; મુસલમાન સમય માટે તત્કાલીન અને શિક્ષાઓ છે; અને તે પહેલાંનો રાજપૂત સમય. રાસાઓ-પ્રખ્યાત વગેરે સાધનોથી તેમજ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કાવ્યોથી આપણે જાણ કરી શકીએ છીએ; વધતી જો-રાજ્ય ગુપ્ત સામ્રાજ્ય સાથે ગૂજરાતનું સગપણ કરે છે તે માટે, તથા તે પહેલાંના ગ્રેટર કલચ (શક) વગેરે વંશો માટે, શિલાલેખો અને દાનપત્રો મળી આવે છે; તે પહેલાં બ્રિટિશન પ્રીકે યાને પવન અને મૌર્ય-તેઓનું રાજ્ય પણ શિલાલેખ અને શિક્ષાઓથી પ્રવાર થાય

છે. આ રીતે આપણે વર્તમાન સમયથી પાછળ પપલાં ભરતા- ભરતા ચન્દ્રગુપ્ત અને અશોકની વચગાળાનાં સમય સુધી પહોંચી જઈએ. કદાચ, એથી પણ પહેલાં ગૌતમબુદ્ધ અને અશોકના સમય વચ્ચે બૌદ્ધ જાતકની મદદથી દક્ષિણ ગૂર્જરાનાં ભરૂચ અને સોપારાનાં બંદર વિષે માહિતી મેળવી શકીએ. પરંતુ એથી પહેલાંના ઇતિહાસ માટે તો “આ બધું ધોર અંધારું”-એ સિવાય બીજો હુકમર ભાગ્યે જ અત્યાર સુધી નીકળી શકતો હતો. પરંતુ જો હવે પુરાણોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારીએ, અને એના પ્રામાણ્ય માટે અતિશય એ ‘લોભપણ’ (‘credulity’) છે એમ માનીએ તો એ ધોર અંધારામાં થોડાંક દિશ્વો નગર પડે છે. આપણે જોઈએ કે પુરાણની કથા પ્રમાણે મનુરવરવતના પુત્ર શર્માતિને દિવંતનો પશ્ચિમ-દક્ષિણ ભાગ મળ્યો હતો, અને એના પુત્ર આનર્તે આનર્ત વસાવ્યું એમ પુરાણ કહે છે. એ રાજાએ સૂર્યવંશી હતા, પણ તેઓ દ્રાવિડ હતા એમ પાર્ણિટરે જે પ્રતિપાદન કર્યું છે એમાં સંમત થવાને કારણ નથી. વળી અત્રે યાદવોની વસ્તી થઈ હતી એમ પણ આપણે સાંભળીએ છીએ, એ યાદવો આર્ય હતા, પણ એ વંશના આદિ પુરુષ એક પુર-રવાનો પુત્ર આયુ સ્વર્ભાનુ દાનવની પુત્રીને પરણ્યો હતો તે પૂરતું યાદવોમાં દ્રાવિડ સંધિર માની શકાય. એ વંશમાં મધુ નામે એક દાનવ નામ અનાર્ય રાજા થઈ ગયો એમ કૃષ્ણક પુરાણ કહે છે, પણ મિ. પાર્ણિટર બીજા પુરાણોની મદદથી ખતાવે છે કે આ બૂલ છે. યાદવો આ પ્રાન્તમાં કપારે આવ્યા એ વિશે વિચાર કરતાં જણાય છે કે ઇલ્લાહના પુત્ર શર્માતિ અને આનર્તના વંશ પછી જ. કૃષ્ણે દ્વારકાં વસાવી ત્યારથી જ યાદવ વંશનો અહીં સ્થાવર થયો એમ નથી, કારણ કે કૃષ્ણ પછી થોડાક જ સમયમાં યાદવોનો ક્ષય થયો. અને આંબીર યોધેય આદિ જાતિઓએ આનો કુખેને લીધો એમ અનુમાન થાય છે. કૃષ્ણના પહેલાંના યુગમાં હૈહય દ્વિત્રિયોનો હલ્લેખ આવે છે. પુરાણો પ્રમાણે આ હૈહયો ચક્રના કુળના, પણ યાદવોની યુધ્ધ શાળાથી ભિન્ન, હતા. સહસ્રાણ્ડન કાર્તવીર્યના પરાક્રમથી એ વંશ પ્રખ્યાત છે. જોવાએથી વરુ સહસ્રાણ્ડન કાર્તવીર્યના સ્મરણથી નરોં છે એમ પ્રાચીન મન્ત્રવિનિયોગ છે એથી એ રાજાનું રાજ્ય કેટું જગતું હશે એનું અનુમાન કરી શકાય છે. એણે દશ હજાર યજ્ઞ કર્યા હતા, તે સાથે એ સાધુ પુરુષનો ભક્ત પણ હતો. દત્ત આત્રેય (અત્રિપુત્ર)ને પ્રસન્ન કરી એણે ચાર વરદાન માગ્યાં તેમાં એક ધર્મેણ પૃથિવી જિત્વા ધર્મેણેવાનુપાલનમ્-એવું હતું. તેથી જણાય છે કે એ પરાક્રમી તેમ જ ધર્મપ્રિય રાજા હતો. એણે કર્કોટક નામ પસંધી એટલે કે કાઠ અનાર્ય દ્રાવિડ જાતિ સાથેથી નર્મદા કાંઠે આવેલી માહિષ્મતી નગરી જીતીને એને પોતાની રાજધાની કરી હતી. એણે રાવણને પણ હરાવ્યો અને દેવ કર્કો કહેવાય છે એટલે એ પણ દ્રાવિડ જાતિ સાથેનાં એના વિરોધનો બીજો દાખલો છે. એ દત્ત આત્રેયનો શિષ્ય આર્ય સંપ્રદાયનો જ હતો, પણ જાની ગુરુના ભક્તને કુર્મપરાયણ ભાગવો સાથે અણુજનાવ થયો, અને પરશુરામ ભાગવતે કાર્તવીર્ય અને હૈહયોનો ક્ષય કર્યો. પરશુરામે હૈહયોનો ક્ષય કર્યો તે જ પ્રમાણે તે પહેલાંના યુગમાં સગર રાજાએ પણ કર્યો હતો કહેવાય છે. સગર રાજાએ પ્રસ્તુત: એના પિતા

* મહારા મંત્રેદે મે ઉપર નોંધ્યો છે. (પરંતુ મહાર્કે એવું ધારવું છે કે અનૃત ઉપરથી આનર્ત. સંપ્રદાય છે, અને ક્રમ કહેતાં આહજોનાં યાદધર્મ, તેને નં પાળનારા દસ્યુઓ અનાર્યો-ન્યાં નસે છે તે આનર્ત.)

આહુનું જે વાણુ, કારણ કે દેવેએ અયોધ્યા સુધી ધરીને એને પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો. આ આક્રમણમાં હૈયેા સાથે સક-યવન-કામ્બોજદિ જોડાવા-હતા એમ પુરાણો કહે છે. :

હવે પુરાણ સંબંધી અત્રે પ્રતિપાદન કરેલા નવા દૃષ્ટિબિન્દુથી આપણા ઐતિહાસિક નિર્ણયોમાં શો પરિવર્ત થાવ છે એનું આ દેવેએનો ઇતિહાસ બહુ સારું દર્શાવતું પડે પડે છે. જૂના મત પ્રમાણે પ્રો. દેવદત્ત લાંડારકર "Foreign Elements in the Hindu Population" એ નામના પોતાના લેખમાં (ઈન્ડિયન એન્ટિક્વરી ૧૧૯૧ જાન્યુઆરી) લખે છે;

"After the overthrow of the Kushans the Hailayans poured into India. The Harivamsa and the Visnu-Purana state that they seized the kingdom of the indigenous Indian king Bahu and that they were assisted in this expedition by the Sakas, Yavanas, Paradas, Kambojas, Pahlavas, and Khasas. Bahu retired to a forest and killed himself. One of his wives, who was pregnant at that time, went to the hermitage of Ariva-Bhargava, and was there delivered of a son called Sagara. The latter in course of time, learnt the use of various miraculous weapons from the former, and made a fearful slaughter of the Hailayans. He then turned his arms against the Sagara, Yavanas, etc., but the sage Vasishtha intervened, and Sagara had to content himself with depriving them of the true religion and degrading them as Ksatriyas. Now, as the Hailayans are here classed with Sakas, Yavanas, Paradas, Kambojas, and so forth, there can be little doubt that they were regarded as *malchchhas* i. e. foreigners at about the close of the fourth century A. D. when the Harivamsa was composed. It does not seem difficult to determine which part of India they held. In the Anusasana Parvan of the Mahabharata, and also in the Harivamsa, we are informed that the thousand-armed Hailaya king Kartavirya-Arjuna reigned over the whole earth at Mahishmati which, I think, has been rightly identified by Fleet with Mandhata in the Central Provinces.

Kalachuris of Central Provinces in many of their inscriptions call themselves Hailayans and trace their lineage to Kartavirya. They were probably a sect of the Hailayans. Their power however, does not date earlier than circa 875 A. D. A branch of this family went to Western India, and established itself

જાણવાની આપણા હૃદયમાં સ્વાભાવિક ધ્રુવ પ્રક્ટે છે. આ બંને : જનની અપૂર્ણતાઓ કોઈ બિવિવ્યતો ઇતિહાસકોર પુરે એવી આશા દર્શાવી હું વિરમું છું.”

યુગધર્મના જેઠે મહીનાના અંકમાં શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરીએ ‘બે દારસી લેખ’ એ મથાળનો લેખ આપ્યો છે તે અમે નીચે ઉતારીએ છીએ.

“શ્રી કૃષ્ણસ ગુજરાતી સભાના સંમિલનો કેટલોક દારસી સનદો તથા કેટલાંક દારસી દરમાનો છે, તેમાંથી થોડાએક ઉપયોગી લેખનું લાખાંતર. ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પાસે રજુ કરેલું. તે લેખનો મોટો ભાગ શાહજહાન બાદશાહ તરફથી છવ્વિસાની વિરુદ્ધ દરમાનોનો છે, અને મેળવનાર અમદાવાદનો સાંતિદાસ નામે જવેરી હતો. ઉપરાંત ચોરંગજેય બાદશાહ કે જે તે વખતે માત્ર શાહજહાન હતો તેણે તેમના દેરદ સરની બાબતમાં મહેરાબનો આકાર બતાવી મસ્જિદ માટે જગા રાકી - ત્રસ આપવા પગલાં ભરેલા, તે મહેરાબ ખસેડી નાંખી દેરાસરનો બીનહરકતે જીતેને. ઉપયોગ કરવા દેવા બાબત બાદશાહે દરમાન કાઢેલું તે પણ ત્યાં રજૂ કરેલું છે. આ લેખમાં બે બીજા જરૂરના લેખનો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. એક લેખ એ જ સાંતિદાસના લાખમાં નીકળેલો અને બીજો લેખ જ્યારે ચોરંગજેય બાદશાહ ગાદી પર આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના હમ્મીનો તરફ કેરી મુર્તિયુક રાખવા માંડી તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. અમદાવાદ પાસેના ગીરમક ગામમાં પૂજાણી પંથની ગાદી છે. અને તેને લગતું જ આ દરમાન નીકળેલું છે, એટલે એ પંથવાળાને પણ એમાં રસ પડશે.

(૧)

આ લેખ નક્કલ છે. અસલ નથી. બાદશાહી મેદાર સિપાની પણ નક્કલ જ છે. મેદારી મેદાર, અયુક્ત મુઝફ્ફર સહાબુદ્દીન મહમદ સાહેબ કેરાની શાહજહાન બાદશાહ ગામીની છે.

જ્યારે હમારી પવિત્ર સેવામાં અરજ ચત્ર કે ચિંતામણી, શેત્રુંગન, સળકેસર (સંકેતર ?) તથા કસારી (?) નાં દેરાસર-પણા જૂના વખતથી-હમારી ગાદીએ આવતાં પહેલાં પંચ (હવાતીમાં) હતાં અને (વળી બીજું) બે-ત્રણ (?) અમદાવાદમાં, બીજાં ચાર અંબાલમાં એક સુરતમાં, એક રાધણપુરમાં, સાંતિદાસના કબજામાં છે, ત્યારે હમારી સર્વોપરી અને ઉંચા દરજ્જાની દરબારમાંથી હુકમ કાઢવામાં આવે છે કે કોઈપણ માણસે એ જગાઓએ વાસ કરવો નહિ તથા મજદૂર જગાઓમાં ઉતરવું નહિ-ઉતારો રાખવો નહિ. કારણ એ જગાઓ એને બક્ષેશ આપી દેવાઇ ગઇ છે; વળી ત્યાં પોતાનાં ધર્મપુરતકો વગેરે બક્ષે તેઓ પાંચે. તેઓ બક્ષે ગુજરાત સૂબા (પ્રાંત) માં રહે અને માંહે માંહે તકરાર કરે નહિ, તથા હુકમથી વિરુદ્ધ વર્તે નહિ, અને-હમારી હમેશ ચકતી થાય એવી પ્રાર્થના કરવામાં મશગૂલ રહે. એ જગાઓના હાકેમ તથા અમલદારોએ આ હુકમ પ્રમાણે વર્તી કોઈપણ માણસને હેરાન કરવું નહિ; લખ્યા તારીખ રાં મી આઝર માહ, ઇલાહી સને (૫૨) બાવન.

આ લેખ આસફમાન મારશત મોકલેલો.

આ લેખના પર ત્રણ મેદારી
અમદાવાદના મુખના કાલના

એ પણ નક્કલ છે
(નિ)

માલમ-યાદ કે મજકુર શહેરનો વનની, તાજી (નવો) થએલો મુસલમાનનામે લોક મહં-
મદ સુલતાન પેનાહની દરગાહમાં આવ્યો ને તેણે શરીઆદ કરી કે-કાશી, વલ્લો-બોળો,
અબ્બા-વેગેરે કાશરની આખી જમાત જે એ શહેરની આસપાસ અને બાગુમાં રહે છે
અને જેઓ પાપીઓને મારી બક્ષનાર સૈયદ કામ હદીનના પંથના છે, કે
જે સૈયદ સાહેબની મુબારક દરગાહ (કબર) મોજે ગીરમહાની હદનાં આવેલી છે, અને જેઓ
તે-પવિત્ર સૈયદના રોગની મુગવરગીરી કરે છે, તેઓ (ત્યાં) આવો દિવસ પાળા રંગનાં
તેલનો દીવો બાળે છે અને કાશરને હાથે એવાં જ જે બીજાં કામો યાપ તેવાં કામ ખુશી
રીતે કરે છે, અને એ રોગની જોડે નિસબત રાખતી જે મસ્જિદ છે તે મસ્જિદમાં એક
મથુ મુસલમાનને નિમાજ પઢવા દેતા નથી, અને રાદે વગેરે બીજા મુસલમાનો કે જે એ
સૈયદ સાહેબના અનુયાયીઓ છે તેમને એ રોગની જિયારત (જતરા) કરવા દેતા નથી. વળી
આ કાશરની-જમાતના મોટા ભાગે તો એક વખત મુસલમાન ધર્મ કબુલ કરી પાછો તે
છોડી દીધેલો છે, તેથી હવે હુકમ કરવામાં આવે છે કે આ બાબતમાં સાચી હકીકત શું છે તેની
પાછી તપાસ કરી, એ લોકોને મજકુર કૃત્યો કરતાં અટકાવવા અને તેમને એવી તો ધમકી
ને શિક્ષા આપવી કે જેથી હવે પછી કોઈ મથુ મુસલમાન એવાં નિંદા કામ કરવા દિ'મત' કરે
નહિ, અને મજકુર પાછા હિંદુધર્મમાં વટલી મએલાઓની બાબતમાં આપણા રાદે (ધર્મ)
પ્રમાણે જે સાબીતી-જોષએ તે મથુ બાદ આપણે પ્રકાશિત ધર્મ (શરીઅત) જે હુકમ
કરે તે મુજબ અમલ કરવો: આ બાબતમાં બાદશાહી હુકમને માન આપી તેનાથી હલકું
યા વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ. લખ્યા તા. ૧૨ મી, માસ ઝીલહજ્જ, હી. સને ૧૦૭૨: "

સુ.

—૧૧—

* શરસીમાં શબ્દ "નવ મુસલેમ" છે, તેનો અર્થ હું આવો કરું છું. બેલીની 'હી-
રી આદ શુજરાત' માં બીજો અર્થ આવેલો છે. તે એ છે કે શરઆતમાં હિંદુસ્તાન પર
ફત્તો કરવા આવેલા મોગલોમાંથી જેઓ પાછળ રહી ગયેલા અને જેમણે ફત્તોથી ધર્મ
રીકાવેલો તેવા મુસલમાન.

શ્રી વિજયદેવસૂરિ

વિજયદેવસૂરિ નામના એક બહુ પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય સત્તરમા સૈદ્ધાંતી હોયદમાં જન્મ ગયા છે. તેઓ સુપ્રસિદ્ધ જૈન સાર હોયવિજયજીના પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનું માન તાકાલીન દેશી રાજ્યો અને દિલ્હીની બાદશાહતમાં ધણું હતું. ગુજરાત અને રજપુતાનાના જૈનસમાજના તેઓ એક અસાધારણ ધર્મનાયક હતા. તેમનું જન્મસ્થાન ઈંદર નગર હતું. તેમના ગુણ-ગૌરવના વિષયમાં અનેક જૈન સાધુઓએ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષામાં સંખ્યાબંધ ગ્રંથો, નિબંધો, કાવ્યો, આદિ લખ્યા છે. તેમના ગૌરવાનોષક એ ગ્રંથોમાં એક 'નાનો સરખો સંસ્કૃત નિબંધ હાલમાં મારી જોવામાં આવ્યો છે. એ નિબંધના લેખક ગુણવિજય નામના જૈન સાધુ છે. તેમણે ગંધાર નગરમાં (કે જે જલુસર તોલુકામાં આવેલું હતું અને હાલમાં તે લગભગ નષ્ટ થઇ ગયું છે) આવક સા. માલજીની તુલિ. એક આ પ્રબંધ લખ્યો હતો. લેખક વિજયદેવસૂરિના સમકાલીન હતા એટલું જ નહિ પણ તેમની સાથે પણ ધણા સમય સુધી રહેલા હતા. સોલમા સત્તરમા સૈદ્ધાંતમાં જૈન આચાર્યોની ચોલાના સમાજમાં તથા અન્ય વર્ગમાં કેટલી પ્રતિષ્ઠા હતી તેનો કાંઇક ખ્યાલ આવે તે હેતુથી આ ટૂંકાણે એ સંસ્કૃત નિબંધનો ગુજરાતી સાર આપવામાં આવે છે.

'શ્રીરાજદેશ-મંડન હડરગદમાં વિક્રમ સંવત ૧૬૩૪ વર્ષે તેમનો જન્મ થયો. નવ વર્ષની ન્હાની ઉંમરે અર્થાત્ સંવત ૧૬૪૩ના વર્ષમાં પોતાની માતા સાથે હીક્ષા બ્રહ્મકેરી. સંવત ૧૬૫૫ વર્ષમાં પડિત પદ પામ્યા, અને ત્યાર પછી ૧૬૫૬ની સાલમાં રત્નભીતીય (ખંભાત)માં સૂરિપદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયા. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે—

સર્વ વ્યવહારીઓની શ્રેણિમાં શિરોમણિ સમાન આવક સા. શ્રીમહાનામે શ્રેષ્ઠી, પોતાના બનીગ સા. સોમા શ્રેણિની સાથે, આચાર્યપદની સ્થાપના નિમિત્તે, સ્વોપાન્નિત શુભ દ્રવ્યને વ્યય કરવાની હજીયાથી, મર, મેદપાટ, લાટ, સૌરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ, કુંડેણ, ગુર્જર આદિ દેશોમાં ગ્રામે ગ્રામ અને શહેરે શહેર કુંડેમપત્રિકાઓ મોકલી, સંવજનોને સ્વચ્છતામાં પધારત વિવસિ કરી. તન્મુસાર હળરે આવકોના મહાન સમુદાય ત્યાં એકત્રિત થયો. ત્યાર પછી શ્રીમહા શ્રેષ્ઠીયે, મનોહરતાથી સ્વર્ગના સુંદર વિમાનો તિરસ્કાર કરે એ પોતાના બંધ જિન-ભવનમાં દિવ્ય દુક્તો વડે વિભૂષિત શકમંડપ સમાન એ મહાન મંડપ બનાવી, ગજાધિપતિ શ્રીવિજયસેનસૂરિધરને સૂરિપદ પ્રદાન કરવાની પ્રાર્થના કરી. ત્યારબાદ તેની માન બરેલી વિવસિનો સૂરિમહારાજે સહર્ષ સ્વીકાર કરી, વૈશાખ સુદી ચોથના સુદિવસે 'શ્રીવિજયદેવસૂરિ' એ નામ પ્રદે સૂરિપદ પ્રદાન કર્યું. શ્રીમહા શ્રેષ્ઠી, આ મહાન કાર્યથી સંતુષ્ટ થઇ, પોતાને કૃતકૃત્ય માટે સંધસમુદાયની એવા પ્રકારે ભક્તિ કરી કે જેથી લોકો તેને સાક્ષાત્ કષ્ટપક્ષ માને લાગ્યાં. તે મહોત્સવમાં તેણે બધા મળી દશ હજાર રૂપિયા ખર્ચ કર્યા. તેના બાકે દિવસ ત્યાના જ રસનાર દહર (હાકુર ?) કોકાનામે આવકે, તે જ સૂરિપદના ઉત્સવ નિમિત્તે, હળર રૂપિયાનો વ્યય કરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એ પ્રમાણે સંધજો મળી ૫૦૦૦ હળર મહાસૂતિ (તે સમયમાં ચાલતો બાદશાહી શીકકો) નો વ્યય, શ્રીવિજયદેવ સૂરિના આચાર્યપદ મહોત્સવમાં થયો. સંવત ૧૬૫૮ ના વર્ષમાં પાટણ નિવાસી પરીક્ષક સહચારી

શ્રાવકે પાંચ હજાર મહાસુદ્રિકાઓ ખર્ચ કરી, ગચ્છાનુજાનની મહોત્સવ કર્યો. આની બાદ શ્રીવિજયદેવસૂરિએ, અમદાવાદમાં બે, પાટણમાં ચાર અને સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) માં ત્રણ, પ્રતિષ્ઠાઓ કરી, પોતાની જન્મભૂમિ—છડરગદમાં ચાતુર્માસ કર્યો. ચોમાસામાં લાંબા શ્રી. સંઘે અનેક પ્રકારના મહોત્સવો વગેરે કરી શાસનની અત્યંત શોભા વધારી. આવા અપૂર્વ મદિમાથી, ત્યાંનો રાજા કલ્યાણમય્ય અત્યંત હર્ષિત થયો. એકદા તેણે પોતાના આશ્રિત બંદોની સાથે આચાર્ય મહારાજને તર્કવાદ કરાવ્યો. તે વખતે, શ્રી સૂરિનાં પુણ્યોદયથી, તેમની પાસે રહેલા અને વાદીના દર્પણ સર્પને સંહાર કરનાર મરુડ સમાન પડિત શ્રી પદ્મસાગર ગણિએ પોતાની તીવ્ર તર્કશક્તિથી, તે બટ પડિતોના પરાજય કર્યો. તેથી તેઓ બધા લલિત થઈ, ‘અહો! ગુરુ મહારાજનો અપૂર્વ ગુરુતા છે’ એવી રીતે સ્તુતિ કરતા, રાજાની સાથે જ સૂરીશ્વરના ચરણ કમળમાં પોતાનું મસ્તક સુક્રું, ત્યાર બાદ, ત્યાંથી વિહાર કરી સૂરીશ્વર બૃહદગર (વડનગર) પધાર્યા અને લાં શ્રીવીર-ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી. ત્યાંથી વિહાર કરી રાજનગર (અમદાવાદ) પધાર્યા. સંઘના અત્યંત પ્રસન્નતાથી ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. તે અવસરે છલાદુર્ગ (છડર) માં યવનેએ શ્રી. આદિનાથ ભગવાનનું શિબ લાંગી નાંખ્યું. તેથી તેના પ્રમાણ જેટલું જ નવીન શિબ પાણું શ્રાવકોએ કરાવ્યું અને નરીપદ (હાલનું નડીયાદ) ની મહોટી પ્રતિષ્ઠામાં તે શિબની સૂરીશ્વરના હસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરાવી ગિરિ ઉપર રહેલા ચૈત્યમાં, ચૈત્યોદ્ધારપૂર્વક રથાપન કર્યું.

એક વખતે સૂરીશ્વર સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) માં વિરાજેલા હતા, ત્યારે મંડપાચેસ (માંડવગઢ) થી અદ્યમ્બર બાદશાહના પુત્ર જહાંગીરચાહે સૂરીશ્વરને મળવા માટે આમંત્રણ મોકલ્યું. સૂરીશ્વર અનેક પ્રકારનાં લાભો ભણી, ત્યાંથી ગમન કરી મંડપાચેસ પધાર્યા. બાદશાહ ગુરુ મહારાજની તેજેમયી મનોહર મૂર્તિ જોઈ અને વિદ્વતા ભરેલી રસાસ વાણી સાંભળી અત્યંત આનંદિત થયો. શ્રી. ગુરુની સાથે ધર્મગોષ્ઠી કરતાં, પોતે કરેલા વિચિત્ર પ્રશ્નોનું સંતોષપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર સૂરિમુખથી સાંભળી, તેમ જ સૌમ્ય અને તેજસ્વી મૂર્તિ નિહાળી, રવપક્ષી તેમ જ પરપક્ષીઓએ પોતાની દ્વેષબુદ્ધિ જે દાંષ બાદશાહના મનમાં સૂરીશ્વર સંબંધી ઉલ્લસ મુકરું ભરાવેલું હતું, તે બિલકુલ નિકળી ગયું, અને બાદશાહ એકદમ બોલી ઉઠ્યો કે ‘શ્રી હીરવિજય સૂરીશ્વરના વિજયસેનસૂરીશ્વર જ પદ્ધત તથા સર્વના અધિ-પતિ થવાને યોગ્ય છે બીજા નથી. એ પ્રમાણે વારંવાર પ્રશંસા કરી શ્રી સૂરીશ્વરને ‘જહાંગિરી મહાતપા’ એવું ખિરદ આપ્યું, અને તપાગચ્છ-શ્રાવકેદ્ર ‘ચંદ્રપાલાદિને ‘જહાંગિરી મહાતપા’ એવું ખિરદ આપ્યું, અને તપાગચ્છ-શ્રાવકેદ્ર ‘ચંદ્રપાલાદિને આજ્ઞા આપી કે ‘શૂરિને અમારા દક્ષિણી વાગ્ગઓની સાથે સ્વસ્થાનમાં પહોંચાડો, કે જેથી હું પણ મહારાજના અગ્રમાં બેસી તે હાથ જોડી ‘પુરા ચાહું’ છત્યાદિ. ઉત્સાહવાળા બાદશાહના વચ્ચેનાં સાંભળી ઉત્સાહિત થયેલા, અને રાજ્યમાન્ય શ્રાવકોએ તથા દક્ષિણ અને માળવાના મળેલા હજારો શ્રાદ્ધવંશીઓએ એવો મહોત્સવ કર્યો કે જ્યાં તપાગચ્છમાં સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી ગયો. વિશેષ મુંડ જેવી રીતે અદ્યમ્બર બાદશાહે શ્રી હીરવિજયસૂરિને સન્માન્યા હતા, તેનાથી પણ અધિક જહાંગિર બાદશાહે શ્રી વિજયદેવસૂરિને સન્માનિત કર્યા.

ત્યાર પછી કેટલાક દાગ બાંદ ત્યાંથી વિહાર કરી, ગુજરાત દેશની અંદર ચાઇ, સૌરાષ્ટ્ર (કાલીવાવાડ) ના સુદર સહેર દીવપંદરમાં પધાર્યા. હિરંગી બાદશાહની મુજાથી ત્યાં

બે ચોમાસા કર્યા. અનુક્રમે. ત્યાંથી વિહાર કરી, હાલાર દેશના મુખ્ય નગર નવાનગરના બન્નેએ, પોતાની પવિત્ર વાણીના વર્ષદ વડે સિંચન કરી શનુજય ગિરિની યાત્રા કરી, શ્રી સ્તંભતીર્થમાં પધાર્યા. તે સમયનું ચાતુર્માસ ત્યાં જ હતું. ત્યાંથી સાવત્રી ગામમાં પધાર્યા. ત્યાં ત્રીજા ક્રિયાગુધાનપૂર્વક સૂરિમંત્રનું માસ ત્રણ લગી ધ્યાન હતું. જ્યાં લગી સૂરિ મહારાજ ધ્યાનસ્થ રહ્યા, ત્યાં લગી ત્યાંના વાસી રોતી. રત્નસીએ અમારી વગાવી. તે ચોમાસું ત્યાં જ હતું, અને બે. પ્રતિષ્ઠાઓ કરી. ત્યાંથી ઇંદર પધાર્યા, ત્રણ પ્રતિષ્ઠાઓ કરી શ્રી. સંઘની સાથે આરાસણની યાત્રા કરી. ત્યાંથી પોતીના નગરમાં પધાર્યા. ત્યાં પુરાતન પાંચ ચેલો હતા, તે અતિ જીર્ણ થઈ ગયેલા હોવાથી, ત્યાંના મંદને ઉદ્દેશ આપી, ઘણા દ્રવ્યના વ્યયથી તેમને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. તથા આરાસણ તીર્થના મૂળનાયકજીની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી.

કેટલાક કાળ પછી પોતાની જન્મભૂમિ-ઇંદરમાં રાજ કલ્યાણમહાના અત્યંત આગ્રહથી પધાર્યા; અને ત્યાંના સા. સહજૂના તરફથી મહામહોત્સવપૂર્વક, સંવત ૧૬૮૧ ના પૈશામ શુદ્ધ ૬ ના દિવસે શ્રી વિજયસિંહસૂરિને આચાર્યપદ આપી, પોતાના પદ ઉપર સ્થાપિત કર્યા. તે શાસન-પ્રભાવના ગ્રામ રાજ કલ્યાણમંત્ર અત્યંત ખુશ થયો, અને રણમંત્ર ચોક્કસનામક પર્વતના રમ્ય શિખર ઉપર એક ભવ્ય નવીન ચેત્ય બનાવ્યું કે જે આજ પર્વત વિદ્યમાન છે.

ચોમાસા બાદ, મારવાદ દેશના સંઘને અત્યંત આગ્રહ હોવાથી, અનેક મુનિ જેન, તથા આશ્રમ જનની સાથે અર્બુદ ગિરિરાજની યાત્રા કરી શીરોહી નગરમાં પધાર્યા. ત્યાંના સા. તેજપાલ શ્રેષ્ઠિવરે સૂરિમહારાજનો નગર પ્રવેશ ઘણા આદર પૂર્વક કરાવ્યો. તે ચાતુર્માસ ત્યાં જ હતું, ચોમાસામાં જવાલપુર તથા આસપાસના સર્વ ગ્રામ અને સંદેશના સંઘ જનો 'જગમતીર્થ સૂરિમહારાજ' ના દર્શનાર્થે પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કરી શીરોહીમાં આવતા હતા, અને શુર મહારાજના દર્શન તથા વન્દન કરી પોતાને ભાગ્યશાલી સમજતા હતા. તે અવસરે સાદી નગરમાં જિન-મૂર્તિ કથાપદ હુપક જનોએ ચેત્યપૂજન આદિ વિધયની શ્રૂય નિંદા કરી, જિનશાસનની ઘણી આશાનતા કરી. તેથી ત્યાંના ભદ્ર ભવ્યજનોએ શીરોહીમાં આવી સૂરિમહારાજને વિદ્વક્ષિ કરી કે- 'આપ જેવા શુર વિદ્યમાન જનાં શંક હુપકો અમને હેરાન કરે છે, અને અમારો પરાજય કરે છે. માટે કૃપા કરી પોતાના શાસનની અને અમારી સહાય દા.!' આવકોના આ પ્રકારે વચનો સાંભળી સૂરિમહારાજ તુરત પોતાના ગીતાર્થ મુનિઓને ત્યાં મોકલ્યા. તે શાસ્ત્રપારંગામી મુનિઓનું આગમન સાંભળીને જ બિચારા હુપકો તો મૂળ થઈ ગયા, તો પણ મુનિઓએ શાસ્ત્રાર્થ કરવા કહ્યું. તેથી ઉંદેપુરમાં મહારાજા શ્રી. કર્ણસિંહની સન્મુખ સદલ રાજ્યમંડળ અને જનમંડળથી ભરેલી રાજ્યસભામાં શાસ્ત્રાર્થ થયો અને તેમાં હુપકોના પૂર્ણ પરાજય થયો. એ-જેઠ મહારાજા ઘણા ખુશ થયા અને બોલ્યા કે 'તથા સાચા છે, અને હુપકો જૂઠા છે.' ત્યારબાદ ભાલાની આકૃતિ યુક્ત 'સદી' એવા બે અક્ષરોવાળું મહારાજાનું (તથા સાચા અને હુપકો જૂઠા એ મતલબનું) ફરમાન પત્ર લઈ, સાદી આવી, ત્યાંના જનમંડળમાં સદગ પૌરજનોની આગળ વાંચી સંભળાવ્યું. તે વખતે જિનશાસન અને તપ ગચ્છની અત્યંત પ્રભાવના થઈ.

ત્યારબાદ, ચોધપુરાધીરાજ રાજ શ્રી ગજસિંહજીના મોખ્ય પ્રધાનમંત્રી શ્રી જયમલજીએ સૂરિમહારાજને ગ્લોરિયસમાં પધારવા માટે આમંત્રણ કર્યું, તેથી તેમની વિનમિતો રીકાર

કરી સૂરિમહારાજ જાણેર પધાર્યા; ત્યાં અત્યંત આડંબરપૂર્વક ત્રણ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો કર્યા. તથા સ્વર્ણગિરિના શિખર ઉપર ત્રણ ચૈત્યોની પ્રતિષ્ઠા કરી. સંવત ૧૬૮૪ વર્ષે, ફરી શ્રી જયમદન મંત્રીશ્વરે હજારો રૂપિયાનો વ્યય કરી શ્રી. વિજયસિંહસૂરિની ગજગુરુદાસદિ કરાવી. ત્યારબાદ મેહતા નગરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી, વિંધ્યપુરમાં (બીજવા) ચોમાસુ રહ્યા. તે વખતે મહારાજા શ્રી જગતસિંહજીએ સૂરીશ્વરજી ના અર્પણ રાજ્યની રાંજિત થઇ, પૌષ દશમીના દિવસે વરકાણા પાંચનાથ તીર્થની યાત્રા માટે આવતા યાત્રાગુઓ પાસેથી મુકડો લેવામાં આવતો હતો તે બંધ કર્યો. ત્યાંથી રાણપુરાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી, ત્યાં જાણા શ્રી કદવાણજી સૂરિની સમ્મુખ આવી પ્રાર્થના કરી કે, 'મહારાજ! શ્રી મેહપાટદેશને પાવન કરો.' પ્રથમ ખણેર ગામમાં બે પ્રતિષ્ઠા, તથા દેવકુલપાટકમાં એક, ત્યાર બાદ નાહી ગ્રામમાં એક, અને અમોટા નગરમાં એક એમ પાંચ પ્રતિષ્ઠાઓ કરી ઉદયપુરમાં ચોમાસુ કર્યું. ચોમાસા બાદ શુન્દરાત તરફ વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી, દસવાદસ નામના મહાક્ષમાં પ્રથમ દિવસે મુકામ કર્યો. ત્યાં મહારાજા શ્રી જગતસિંહજી પણ સૂરીશ્વરને નમન કરવા માટે આવ્યા. સૂરીશ્વરની અમૃતમય દેશના સાંભળી અત્યંત આનંદિત થયા અને ચાર નિયમો લીધાં. તેમાં પ્રથમ નિયમ એ કે, આજથી પિછોલા તથા કદવાસાગરનાં મહાસરોવરોમાં માછલીઓ પકડવા માટે જાળો નહિ નાંખવા દેવી, રાત્રીનાભિષેકના દિવસે ગુરુવારે અમારિ પગાવવી, સાંજનમમા (?) ભાદ્રપદમાં જીવહિંસા ન કરવી, મચિંદ હુર્ગમાં શ્રી કુંભલ વિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો. આ પ્રમાણે મહારાજાશ્રીએ ચાર નિયમો લીધેલા જોઇ, જનોઘણા હર્ષિત થયા અને સૂરીશ્વરની અનેક પ્રકારે પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં, અને બોલવા લાગ્યાં અહો! ગુરુ મહારાજનો કેાઇ અલોકિક મહિમા છે. વિશેષ શું?, જેનું કુમારપાળ મહારાજ શ્રી હૈમસૂરિનું બહુમાન કરતા હતા તેમ મહારાજા શ્રી જગતસિંહજી શ્રી. વિજયદેવસૂરિનું કરવા લાગ્યાં.

માલવમંડલમાં ઉદ્દિગિની વગેરેમાં, દક્ષિણ દેશમાં વીજપુર બદનિપુરાદિમાં, કચ્છ દેશમાં ભુજનગરાદિમાં, મરદેશના જાવાલપુર, મેદિનીપુર ધાંધાણી વગેરે ગ્રામોમાં, જીર્ણોદ્ધાર કરાવી અનેક શતબ્દોની પ્રતિષ્ઠા કરી અનેક સાધુઓને પંડિતપદ, પાઠકપદ, આદિ દર્શન પદે જ દિંદુ મુસલમાનોને અમરકાર પમાડતા જીવહિંસાનિષેધ, કુવ્યસનાંદિકોનાં નિયમો કરાવતા, શ્રી વિજયસિંહસૂરિપ્રભૃતિ અનેકશત સાધુઓ સાથે પરિવરતા ચિરકાળ લગી પૃથ્વીને પાવન કરતા બદ્ર આપો!

તપગણપત્તિગુણધતિ (?) રેપાંગુણચિજયવાંચકેલિલિલિલે, ગંધારવંદિય શ્રાવક સા. માલજીનુદયૈ ॥ ૧ ॥

શ્રી વિજયદેવસૂરિના કેટલાક અમરકારો

'૧ સંભતીય' (ખંભાત)માં એક દેવચંદ્ર નાંમે ગ્રેષી હતો. તેને બે સ્ત્રીઓ હતી. તેઓ બન્ને સંવત ૧૬૭૩ના વર્ષે ઉત્પત્ત થયેલાં નવીન ઉપાધિમતને માનનારી હતી. કાલાંતરે શેઠ મરણ પામી દેવપણે ઉત્પત્ત થયો. તેણે પોતાની સ્ત્રીઓને ઉપાધિ મત છોડવા માટે ઘણી વખતે સૂચનાઓ કરી પણ તેઓએ તે તરફ બિલકુલ લક્ષ્ય નહિ આપ્યું. એક વખતે તેમને ત્યાં મંથજમાનું હતું. તે વખતે દેવ થયેલા પતિએ પાપણીની રાધિ કરી તેથી-અથા જમનારા આવકો-પલાપમાન થઇ ગયા. પાપજાથી દેવતા પ્રકટ થયો. તેને જોઇ

મેવાડનો સામંતસિંહ ચડી આવ્યો. ત્યારે ધારાવર્ષે પોતાના નાનાભાઈ પ્રહલાદનૂતને લશ્કર લઇને ગુર્જર નરેશની કુમકે મોકલ્યો એમ ધારવું યુક્ત છે.

હવે આપણે એ નદી કરવું રહ્યું કે ગુજરાતના કયા રાજ્યે સામંતસિંહ સાથે લડાઈ કરી અને કેાની સત્તા સામંતસિંહે તોડી નાખી.

આપણે જાણીએ છીએ કે ગુજરાતની ગાદી પર અનુક્રમે સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ (ઇ. સ. ૧૧૪૩ થી ૧૧૭૪) સુધી કુમારપાલ, સં. ૧૨૩૦ થી ૧૨૩૩ (ઇ. સ. ૧૧૭૪ થી ૧૧૭૭) સુધી એનો ભત્રીજો અન્યપાલ, સં. ૧૨૩૩ થી ૧૨૩૫ (ઇ. સ. ૧૧૭૭ થી ૧૧૭૯) સુધી અન્યપાલનો પુત્ર મૂળરાજ બીજો (બાળ મૂળરાજ), અને સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૯૮ (ઇ. સ. ૧૧૭૯ થી ૧૨૪૨) સુધી મૂળરાજ બીજાનો નાનો ભાઈ ભીમદેવ બીજો (ભોળો ભીમ) એમ રાજ્ય ચલ ગયા.^૧ એથી કરીને આ ચારે રાજ્યો સામંતસિંહના સમ-કક્ષીન હતા. આમાંના કુમારપાલની સત્તા સૌથી વધારે હતી. અને એ જૈનધર્મના ચુરત આશ્રયદાતા હોવાથી ધણા વિકાસ લેખકોએ એના રાજ્યનો અહેવાલ લખ્યો છે. એમાં એણે વેડેલાં જોખમો અને કરેલાં પરાક્રમેને લગતી તરેહ તરેહની રસિક હકીકતો આપણને મળે છે. પરંતુ એમાંની કોઇમાં આ લડાઈનો અહેવાલ મળતો નથી. બાંછી રહ્યા હવે અન્યપાલ, મૂળરાજ બીજો અને ભીમદેવ બીજો. એમાંના છેલ્લા બે બાળવયે ગાદી પર આવેલા હોઇને [તેઓ ઉપરની લડાઈ લડ્યા હતા તે] વિષે કોઈ ખાત્રી વાળું ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી તેઓ લડાઈ લડ્યા હોય એમ ધારી શકાય નહિ. એથી કરીને આ છે કે એ સંભવ લડાઈ કુમારપાલ પછી ગાદીએ આવનાર ગુજરાતના રાજા અન્યપાલ સામે લડાઈ હોય.

આ મનને પુષ્ટિ આપતા માટે આપણે એના એ જ ગુર્જર પુરોહિત સોમેશ્વરના લખાણમાંથી એક ફકરાનો ઉલ્લેખ કરીએ. મુરયોત્સવ કાવ્યમાં પોતાનાં કુળના યજ્ઞમાન ગુજરાતના રાજાએને પોતાના પૂર્વજોએ કેવી કેવી વિવિધ પ્રકારની સેવા અર્પણ કરી હતી એ વર્ણવી પોતાના પૂર્વજોનો અહેવાલ આપતાં એ કહે છે કે એની આગળ ચલ ગયેલા કુમારે પોતે કટુકેશ્વર શિવ (અર્ધનારીશ્વર) આરાધ્યા હોવાથી ગુજરાતના અન્યપાલ રાજાને લડાઈમાં થયેલા ધાનાં ત્રાસદાયક દુઃખ મટાડ્યાં.^૭ આને લીધે ઉપર્યુક્ત લડાઈ મેવાડના સામંતસિંહ અને ગુજરાતના અન્યપાલ વચ્ચે થએલી એમ કહેવામાં હરકત નથી.

એમ છતાં શા માટે અને ક્યારે એ લડાઈ ચલ એ અજાત છે. પરંતુ બળવાન રાજા કુમારપાલના મરણ પછી એના નિર્જળ વારસના હાથમાંથી ચિતોડનો કિલ્લો જે સામંતસિંહના પૂર્વજોની માલીકીનો હતો અને જે ઘણો વખત ચર્ચા પારકા હાથમાં ગયો હતો તે પુનઃ પોતાને તાબે કરવાનો એણે આ તાકીડો સાધ્યો હોય એ સંભવિત જણાય છે.

આ લડાઈની સાલ વિષે કશું ચોક્કસાઇથી કહી શકાતું નથી, પરંતુ એટલું તો નિઃશંક છે કે અન્યપાલના દુકા રાજ્યકાળ સં. ૧૨૩૦ અને ૧૨૩૩ (ઇ. સ. ૧૧૭૪-૧૧૭૭) દરમિયાન કોઇક સમયે એ થયેલી.

૧ સંધીમેન્ટરી નોટસ ટુ ટોડસ રાજસ્થાન, આર. બી. પંડિત ગૌરીશંકર એચ. જોગ્રા કૃત પા. ૪૩૪-૩૬

૭ ચ. શૌચસંયમપટ્ટઃ કટુકેશ્વરાશ્ચમામારાધ્ય મૂઘરસુતાવંદિતાર્ધદેહમ્

તાં દારુણામપિ રણારૂગ્નજાતઘાતઘ્રાતવ્યથામજયપાલનૃપદિપાદ્યાત્ ॥

સાધના પરિણામનું ખાસ મહત્વ છે. કારણ એથી કરીને રત્નપુતાનામાં હુંગરપુર સંસ્થાનનો પાયો નખાવા પામ્યો. આ યુદ્ધ પછી સામંતસિંહની સત્તા ઘટી અને આ નખખાધનો લાભ લઈને જલૌરના ચૌદાણુ રાજા પ્રતિપાદે (કીટુ) અને (જેઘપુરરાજ્યમાં) નાદૌલાના આસલખેવના ત્રીજા પુત્રે એના ઉપર હુમલો કર્યો અને મેવાડ સર કર્યું. આમ સામંતસિંહને ચિતોડ છોડી (હુંગરપુર રાજ્યમાં) બાગર નામના નાના પ્રદેશ તરફ નાશી જવાની ફરજ પડી. ત્યાં સામંતસિંહે બરોડાને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું, અને ત્યાં એ તથા એના વંશજોએ કાયમને માટે વસ્વાટ કર્યો. આમ એ હુંગરપુર રાજ્યનો સ્થાપક બન્યો. પછી એના નાના ભાઈ કુમારસિંહે ગુર્જરાતના રાજની સલાહ કરવાની શરૂઆત કરી અને એની મદદથી કીટુને મેવાડમાંથી હાંપી કાઢ્યો અને પોતાના વંશપરંપરાગત રાજ્યનો પુનઃ કબજો મેળવી એનો રાજા બન્યો. ૮ એ પછી નાના ભાઈની ગૃહીલ શાખાએ ચિતોડ પર રાજ્ય કર્યું. અને મોટાભાઈના વંશજોએ હુંગરપુરમાં રાજ્ય કર્યું:—જે હકીકત અધ્યાપિપર્યંત મેવાડના ઇતિહાસકારો, ઉમરાવો અને રાજાઓ કબુલ કરે છે.

જો કે એમ જણાય છે કે મેવાડનો સામંતસિંહ આમ હુંગરપુર રાજ્યનો ખરો સંસ્થાપક હતો છતાં આ બાબત પર વિવાદ અનેક છે. આપણને એની વિગતોમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ આ વિષય ઉપર રત્નપુતાનાના થોડા ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાય તપાસવા રસમય થઇ પડશે. રાજપ્રશસ્તિમહાકાવ્યનો કર્તા કહે છે કે એ રાજ્ય મેવાડના રાવળ સમરસિંહસુત^૮ કર્ણના પાટરી કુંવર માહપે સ્થાપ્યું. હકીકતમાં સમરસિંહનો પુત્ર તે રત્નસિંહ, કર્ણ નહિ. ૧૦ કર્નલ ટોડ પંથુ કહે છે કે કર્ણનો પુત્ર અને સમરસિંહનો પૌત્ર જો માહપ તે જ સંસ્થાપક. ૧૧ જો આપણે એમ માનીએ કે માહપ સમરસિંહનો પૌત્ર હતો તો એની સાલ ઇ. સ. ના ચૌદમા સદ્દાની આશરે મધ્યમાં આવશે; કારણ રાવળ સમરસિંહના અનેક લેખો ૧૨ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ સં. ૧૩૩૦--૫૬ (ઇ. સ. ૧૨૭૩-૧૨૯૯) સુધી મેવાડનો રાજા હતો. મેજર એર્સ્ટન એ રાજ્યની સ્થાપના વિષે બે અહેવાલો આપે છે પરંતુ એકેવિશે

૮. સામંતસિંહનામાં મૂપતિમૂર્તલે જાતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

પ્રાતાકુમારસિંહોઽમૂત્સ્વરાજ્યગ્રાદિયે પરં

દેશાન્નિષ્કાસયામાસ કોતૂસંજ્ઞં નૃપં તુયઃ ॥ ૧૫૦ ॥

કુમ્ભાલગઢ શિલાલેખ (અપ્રસિદ્ધ)

સ્વીકૃતમાઘાટપુરં ગુર્જરનૃપતિ પ્રતાપ

યેન નૃપત્વે લબ્ધે તદ્વનુ શ્રમણસિંહો ॥ ૧૫૧ ॥

૯. રાજપ્રશસ્તિ મહાકાવ્ય સર્ગ ૩, શ્લો. ૨૮

૧૦. સ રત્નસિંહં તનયં નિયુજ્ય સ્યચિત્રકૂટાચલરક્ષણાય ।

મહેશપૂજાદત્તકલ્પચૌહ્દ્ર હલાપતિસ્વર્ગપતિર્ચમ્બ ॥ ૧૭૬ ॥

—કુમ્ભલગઢના શિલાલેખ.

૧૧. ટોડસ રાજસ્થાન (કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ) વૉ. ૧ પા. ૨૭૯, ૨૮૦

૧૨. વાઈનર સ્તાઈટમીક્ટ વૉ. ૨૧, પા. ૧૪૩; કર્નલ એર ધી બેંગાલ એશિયાટિક સોસાયટી. વૉ. ૫૫, ભાગ ૧, પા. ૪૮; એન્ડીક્વરી, વૉ. ૧૬, પા. ૩૪૧

એમનો એકસ મત નથી. તેરમા અથવા ચૌદમા સૈકામાં માદ્ય બાગડ ગયો. અને ધીમે ધીમે બીલ નાવકોનો હડાવી ને એ તથા એના વંશજોએ દેશના રણીધણી થયાં એવો એમનો તર્ક ઘણું કરીને બૂલ ભરેલો છે.^{૧૩} દારણ કે અત્યારના રાજ્યકર્તાઓના વંશના હાથમાં એ રાજ્ય સં. ૧૨૩૬ (ઇ. સ. ૧૧૭૯) પહેલાં આવ્યું. અને વળી મહાપ પછીના પાંચમા રાજા સિદ્ધદેવની (સોલડી) સાલ ઇ. સ. ના પંદરમા સૈકામાં આવશે; જ્યારે એના લેખો ઉપર સંવત ૧૨૭૭ અને ૧૨૯૧ (ઇ. સ. ૧૨૨૦ અને ૧૨૩૪) ની ૧૪ સાલો નાંખેલી છે. સુપ્રસિદ્ધ લેખક મુહનોત નેન્સી (ઇ. સ. ૧૬૪૯-૧૬૬૮) નું જે એમ કહેતું છે કે મેવાણના રાજા સમત્સીએ (સામંતસિંહ) બાગડમાં બરોડાને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું હોવાથી ધીમે ધીમે આડોશ પાડોશનો બધો પ્રદેશ પોતાને કબજે કર્યો અને અનેક લેખો ટેકા આપે છે; પરંતુ એ જે એમ લખે છે કે સામંતસિંહે ' રાણખુશીયા' ચિતોડને કિલ્લો પોતાના નાના ભાઈને આપી દીધો એ આધાર વગરની વાત છે.^{૧૪} ઘણા વર્ષના વિવાદો પછી આખરે ખરી હકીકતો પ્રકટ થાય છે. આ ઇતિહાસકારોને એ વખતે મળતી દંતકથાઓના લપસણા રસ્તાપર લંગડાતાં લંગડાતાં અને અદૃઢ પગલે જવાતું હશે પરંતુ હવે આખું કુમ્ભલગદ, હુંગરપુર વગેરેનાં લેખોની તાજી શોધોના પ્રકાશમાં એમના માર્ગની અંધારી નગાઓ પર અનિશ્ચિતતા ટાળવા સ્પષ્ટ રીતે સત્યનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પુરતી રાશની થઈ છે.

— સુ.

૧૩ ગેઝેટીઅર ઓફ ધી હુંગરપુર સ્ટેટ, બાય ગેઝર કે. ડી. એરસ્કીન. પા. ૧૩૧-૩૨
૧૪ લેય કોડ અને જગત ગામનાં અપ્રસિદ્ધ લેખો:—

સંવત ૧૨૯૧ વર્ષે । વૈશાખ (સ્વ) શુદ્ધિ ૩ રવો વાગડવટ (ટ) પદ્મકે મહારાજાધિરાજ શ્રી સીંહદેવ ષિજયાદેવી.....સંવત ૧૨૭૭ વરિષે (વર્ષે) ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૪ સોમદિને.....મહારાટ (રાવલ) શ્રી સીંહદેવરાજ્યે.....
૧૫. ધી મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઓફ મુહનોત નેન્સીના ખ્યાત, પા. ૬૯

રીરાંજયંદ્રજ્ઞાનભંડારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંના પુરાતત્વવિષયક લેખોની યાદી.

નેયન.એન્ટીકવેરી, એપ્રિલ, ૧૯૨૪.

- ૧ અદારમા સૈફના આખર કાળના મરાઠાઓ લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ
- ૨ મતૈપ્રપચ્ચ એક પુરાતન વેદાંતી લે. પ્રો. એમ. હિરિયાવા.

તે

પૂર્વ દરિયામાંનાં ચાંચિયાપણા વિશે નોંધો. લે. એસ. ચાર્લ્સ હીલ. પા. ૬૧-૭૬.

૧૯૨૪

૧. મલખાર વિશે પરચુરણ નોંધો. લે. ડી. કે. બેસર.
૨. સંયુક્ત પ્રાંતોમાંના કેટલાક મુસલમાન જોલીયાઓ અને દરગાઓ વિશે નોંધો.
લે. સફગત ડૉ. ઉખરુ. કુંદ.
૩. ગુજરાતના રાજા અને મેવાડના રાજા વચ્ચે થયેલી એક અજ્ઞાત લડાઈ. લે. આર.
આર. હાઈડર.
૪. ઉમાછ નાયક. લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ.
- ૫ પંજાબી રાષ્ટ્રકોપમાં સહાયભૂત ઉમેરા. લેખખાળા. ૪. લે. એચ. એ. રોઝ
૬. લામાઓના મૃતદેહની વ્યવસ્થા. લે. એચ. જી. રોલીન્સન

તિ

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિંદનો ભૌગોલિક કાથ પા. ૧૫૯-૧૭૪.

રાઈરલી જર્નલ ઓફ ધી મીઠીક સોસાયટી, જુલાઈ, ૧૯૨૪

- ૧ દિવાન પૂર્ણિઆદ. લે. બી. રાધવેન્દરાવ
- ૨ પૌર્ણીય ગંગાઓ તળે કલિંગની ઐતિહાસિક ભૂગોળ. લે. જી. રામદાસ
- ૩ કોશર અને વખા મોરીયર. લે. કે. જી. શેરા આખર
- ૪ વીરશૈવસંપ્રદાયને ખાસ ઉદ્દેશીને શિવપૂજની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ. લે. આર. રામરાવ
- ૫ નલોદધ અને તેનો કર્તા. લે. એ. એસ. રામનાથ આખર
- ૬ વેંકટપત્રીય પહેલો અને દિરંગીઓ. લે. રેવ. એચ. હેરાસ
- ૭ હક્ષિણ હિંદમાંના ગામડી વાસ. લે. સી. હમવલ્લ રાવ.

નેશ્નલાર્કી ક્વાર્ટરલી, વૉ. ૨, અ. ૧.

- ૧ નિકમશીલાની રાજવી વિદ્યાપીઠ. લે. પ્રો. જી. એન. સમદર
- ૩ પરશુરામની શ્રુતપરંપરા અને એનું મહત્વ. લે. પી. અનુજન અચન

ii. ૨ અ. ૨

- ૧ અલ-ઝલિજ, એક ધર્મચિંતક તરીકે. લે. મહમ્મદ બજુર રહેમાન
- ૨ ચંપાણોની ભારતીય-ચામજાથ (Indo-Cham) કલા. લે. શ્લીન્દ્રનાથ બોઝ

રૂપમ્, ઓપ્રેલ, ૧૯૨૪

- ૧ કેટલાંક ઇરાની સૂક્ષ્માક્ષર ચિત્રો પર નોંધો. લે. ઓર્થોન્દ્ર મંગુલી
- ૨ અમેરિકાનાં સંગ્રહસ્થાનોમાંની કેટલીક ભારતીય પ્રતિમા. લે. આનંદકુમાર સ્વામી
- ૩ અસલી ભારતીય કલા પર નળિ (racco) ની અસર. લે. સર જોહન માર્શલ
- ૪ " " " " રૂટેલા કેમરીશની નોંધો
- ૫ ભારતીય-જનવાસી પ્રતિમાઓની રૂપરેખાઓ. લે. મર્થા એ. મ્યુસીસ

નોંધો.

ભરતપુરવાળી એ પ્રતિમાઓ.

ઇન્ડિયન રિવ્યુ, એપ્રિલ, ૧૯૨૪

(૧) શુદ્ધનિર્વાણની સાલ. લે. પં. ઇ. એમ. સુભામનીયા પીલાઇ

મે, ૧૯૨૪

(૧) ઇતિહાસમાં અશોકનું સ્થાન. લે. ડૉ. ડી. આર. ભાંડારકર

(૨) જહાંગીર. લે. એસ. પી. વેંકટેશ્વર

જૈનસાહિત્યસંશોધક, ખં. ૨, અં. ૨

(૧) શ્રી મહાવીરસમયનિર્ણય. લે. માર્લ ટાપેન્ડીઅર

(૨) તીર્થંકર વર્ધમાનનો સમય. લે. એસ. પી. વેંકટેશ્વર

(૩) મેરુતુગાયાર્ચની સ્થવિરાવલિ. લે. ડૉ. બાઉદાજ

પરિશિષ્ટ

તરંગવતીકથા. જર્મનમાંથી અનુવાદક, નરસિંહભાઇ ઇશ્વરભાઇ પટેલ

ચિત્રમયજગત, માર્ચ, ૧૯૨૪

પાશ્ચાત્ય વાસ્તુશાસ્ત્ર કરતાં હિંદી વાસ્તુશાસ્ત્રમાં શું અધિક છે? લે. રાવસાહેબ કૃષ્ણાજી વિનાયક બહે.

એપ્રિલ, ૧૯૨૪

પાશ્ચાત્ય વાસ્તુશાસ્ત્ર કરતાં હિંદી વાસ્તુશાસ્ત્રમાં શું અધિક છે?

લે. રાવસાહેબ કૃષ્ણાજી વિનાયક બહે.

મે, ૧૯૨૪

(૧) સહદેવ નકુલનો દિગ્વિજય

(૨) આર્યવિવાહ સંબંધી રાજવાડેનો જૂલખરેલો તર્ક. લે. રાવ હરી નારાયણ નેત્રે

જુન, ૧૯૨૪

આર્યવિવાહ સંબંધી રાજવાડેનો જૂલખરેલો તર્ક. લે. રાવ. હરી નારાયણ નેત્રે

જુલાઈ, ૧૯૨૪

(૧) પાણીપતની લડાઇ સંબંધી ચર્ચા. લે. સી. કે. દામલે

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર, મે, ૧૯૨૪

(૧) જૈન મરાઠીચંદ. લે. શેષ બિ. પારિશાદ

(૨) પેશવાઈકાલીન પરિસ્થિતિ.

(૩) પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં નૌકાયાન અને નૌકાવ્યાપાર. લે. બ. રા. હિરગાંવકર

જુન, ૧૯૨૪

(૧) પેશવાઈકાલીન પરિસ્થિતિ

(૨) શિવજીપતિના કરાડી તીર્થોપાધ્યાય. લે. યશવંત રામરામ ગુપ્તે

(૩) પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં નૌકાયાન અને નૌકાવ્યાપાર. લે. બ. રા. હિરગાંવકર

જુલાઈ, ૧૯૨૪

(૧) ભવભૂતિ અને મંડનમિત્ર

(૨) પેશવાઈકાલીન પરિસ્થિતિ

(૩) બુદ્ધચરિત્ર લેખાંક ૧. લે. પ્રો. ધર્માનંદ કોસળી

(મૂળ માટે જુઓ, પુરાતત્વ પુ. ૨, અં. ૧)

(૪) મહાભારતના સમયનિર્ણય સંબંધી વગી એક પુરાવા. લે. સરદાર મા. વિ. કિળે

માધુરી, આષાઢ, ૩૦૦ (વૃક્ષસી સંવત)

(૧) મતિરામ અને બ્રુપણ. લે. મયાશંકર યાસિક, જ્વનશંકર યાસિક, તથા

ભવાતીશંકર યાસિક

(૨) મહાકવિ કલિદાસનો સમય-નિર્ણય. લે. કાશીનાથ કૃષ્ણ લેસે તથા શિવરામ-કાશીનાથ એક.

(૩) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કામચાતુર્ય રચાન. લે. સંતરામ

વિજ્ઞાન, વૌ ૧૯, ૧

(૧) આયુર્વેદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ. લે. સ્વામી હરિશરજ્ઞાનંદ વેદ

(૨) સૂર્યમિદાંત. લે. મહાવીરપ્રસાદ શ્રી વાસ્તવ.

વીર, વર્ષ ૧, અં. ૧૧

(૧) રાહિયાત અને એલા સરખતુ ખાસ્તખર્દ. લે. કામતારપ્રસાદ

(૨) જૈન એપિગ્રાફીઆ. લે. એલેક્સિયર ડા. વી. શેપગિરિ રાઉ

અંક, ૧૪, ૧૬, ૧૮,

જૈન એપિગ્રાફીઆ. લે. એલેક્સિયર ડા. વિ. શેપગિરિ રાઉ

ભારતવર્ષ, વૈશાખ, ૧૩૩૧ (ચંગાળી સંવત)

(૧) પ્રાચીન ભારતમાં ગૃહસ્થ. લે. હરિપદ ચક્રવર્તિ

(૨) વેદમાં અગ્નિ. લે. હરિપદ જન્દોપાધ્યાય

ગુજરાત, વૈશાખ, ૧૯૮૦

(૧) અશોકના શિલાલેખ. લે. રા. હરિલાલ માધવજી બટ્ટ

જેદ, ૧૯૮૦.

(૧) મધ્યકાલીન જુનાગઢ યાને કુર્બુકુ. લે. પ્રો. હરિલાલ મા. બટ્ટ.

વસંત, આપાઠ, ૧૯૨૪

(૧) સોમેશ્વર અને કીર્તિદોમુદી

(૨) પૌરાણિક ઇતિહાસ. લે. પ્રો. આનંદશંકર શ્રુવ

(૩) પ્રાચીન હિંદમાં વિજ્ઞાન. લે. પોપટલાલ ગો. શાહ

બુદ્ધિપ્રકાશ, જુન, ૧૯૨૪

(૧) ચાવડાઓની વંશાવળી. લે. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

યુગધર્મ, વૈશાખ, ૧૯૮૦

(૧) 'નાસિક-પંચવટી' ક્યાં આવી? લે. હનુમન્ટરાવ ભીડે

જેઠ, ૧૯૮૦

(૧) બે દ્વારસી લેખ. લે. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

(૨) વેદ અને અવેસ્તાની તુલના. લે. શંકર રામચંદ્ર રાજવોડે

આપાઠ, ૧૯૮૦

(૧) ભારતવર્ષની પ્રાચીન ધરપીતાલો. લે. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી

ચુ. પુ. ખાસેટ

(જ્ઞાનભંડારસંરક્ષક)

સાબાર સ્વીકાર

માલિની

ભા. કર્તા. નરસિંહભાઈ ભરત ૦-૫-૦

સ્વીન્ડનાથ હાકુર

વિશેષકબાધ્યસ્થાકારાણનુક્રમણિકા આગમ પરિશિષ્ટ વિભાગ ૨

આગમોદય સમિતિ

જીવનવિચારવૃક્ષ

મુનિ ધર્મવિજય

”

કલ્પસૂત્ર (સુબોધિકાખ્યવૃત્તિયુત્તમ)

”

૨-૦-૦

શ્રીપાલ્લવચિત્ર (પ્રાકૃત)

”

૧-૦-૦

રત્નેશ્વરસુવિ

વિશેષાવસ્થક ભાષાંતર ભા. ૧

”

૨-૦-૦

શાહ સુનીલાલ હકમચંદ

ધર્મખિંડુ પ્રકરણ

”

૦-૧૨-૦

મુનિ ચંદ્રાચાર્ય

સુબોધાચારી

”

૦-૮-૦

મુનિ ચંદ્રાચાર્ય

મજ્જિમાચાર્ય

”

૦-૬-૦

આનંદવિમલ

મહાત્મા ગાંધીજીનો વારસો

ભગિનીસમાજ

ગોદાનદાસ હરમચંદ ગાંધી

ગાંધીજી સાંવત્સરિક

”

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

ગાંધીજીનું નવજીવન

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

સંમોહવિતોદિની

પ્રીન્સ ઓફ ચંદ્રચુરી

વિશુદ્ધિમગ્ન ભા. ૧ .

”

” ભા. ૨

”

” ભા. ૩

”

અભિધર્મત્વ સંગદ ટીકા, વિભાવિની

”

પ્રવૃત્તિનિહાસકૃત્ય

ઉદાનવૃક્ષના

”

” પ્રવૃત્તિપાલવૃક્ષના

”

” નિદેસવૃક્ષના ભા. ૧

”

” ” ભા. ૨

”

” ઇતિવૃત્તવૃક્ષના

”

વિનયકથા, સમન્તપાસાદિકા ભા. ૧	"	
" " ભા. ૨	"	
પંચમ્બકરચુદકથા	"	
પટિસંભિદામગ્નકથા	"	
અટ્ટસાલિની	"	
કટોપનિષત્	અષ્ટેકર ઍન્ડ કો.	
પૂર્વરંગ		
કાલેલકર અને નરહરિ	ગૂ. વિદ્યાપીઠ	
જેસલભીરભાન્ડાગારીય ગ્રંથાનાંસૂચિ	સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી	
મં. સી. ડી. દલાલ	વરોદરા	
તત્ત્વચિંદુ	શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈ	૦-૪-૦
મુનિ બુદ્ધિસાગરજી	દ્વારા	
આગમ પ્રકાશ	"	૧-૦-૦
નિગમ પ્રકાશ	"	૧-૮-૦

ચિત્ર પરિચય

પુંદા ઉપર આપેલી શિખરાવલી અમદાવાદના સમસિદ્ધ હડીભાષ્ટના દહેરાનો છે.

સુધારો

૫. ૧૬૬ ઉપરની આકૃતિમાં ય બિંદુથી રપ ઉપર ચલ લખ દોરેલો છે અને રપ ન
લ માં મળે છે. ૫. ૧૬૯ ડોટ્સ આસન ૪ ને મથાળે પાચાલ ન્યા (singe) વાંચો.

વિજ્ઞાપિત

આ અંકથી પુરાતત્ત્વનું બીજું વર્ષ પૂરું થાય છે. ગયા વર્ષના છેલ્લા અંકમાં અમે જણાવ્યું હતું કે ગ્રાહકોના લવાજમથી ત્રૈમાસિકનું ખર્ચ પૂરું થતું નથી. તે સ્થિતિ હજુ પણ ચાલુ છે. બે વર્ષમાં પુરાતત્ત્વને લગભગ રૂ. ૧૫૦૦ જેટલી ખોટ ખમવી પડી છે. આ સ્થિતિમાં 'પુરાતત્ત્વ' ચલાવવું કે કેમ એ પ્રશ્ન પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રબંધસમિતિને ચર્ચવાની ફરજ પડી છે. આટલી ખોટથી તો 'પુરાતત્ત્વ' નજ ચલાવી શકાય એ સ્પષ્ટ છે. તેથી કાંતો પુરાતત્ત્વ બંધ કરવું કે તેનું ખર્ચ ઘટાડવું અને ગ્રાહકોને વધારે મદદ કરવા વિનવતી કરવી, પ્રબંધ સમિતિએ હાલમાં તો બીજો વિકલ્પ સ્વીકારી એવો દરાવ કર્યો છે કે “વાર્ષિક લવાજમ જેટલું છે તેટલું કાયમ રાખી ત્રૈમાસિકનાં પાનાં ઓછાં કરી પ્રત્યેક અંકનું કદ વધારેમાં વધારે ૧૦૦ પાનાં જેટલું રાખવું.”—એટલે કે અત્યાર સુધી પ્રત્યેક વર્ષે પુરાતત્ત્વ ૬૦ ક્ષમ આપતું હતું તેને બદલે આવતા વર્ષમાં ૫૦ ક્ષમ આપશે. “આ ફેરફારને લીધે જો ગ્રાહકોની સંખ્યા ૧૫૦ કરતાં ઓછી થાય તો પુરાતત્ત્વ નિયતકાલિન તરીકે બંધ કરવું.”

અમે અમારા ગ્રાહકોને વિનવતી કરીએ છીએ કે તેઓ પોતા ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહી પ્રત્યેક ગ્રાહક અમને અને તેટલા બીજા ગ્રાહકો કરી આપશે.

નવા વર્ષના પહેલા અંક સંવત્ ૧૯૮૧ના કાન્તક માસમાં ખુલાર પડશે. અમે અમારા ગ્રાહકોને બાદરવા વદ ૩૦ પહેલાં અમને ખજાર આપવા વિનવતી કરીએ છીએ. જેના તરફથી કાંઈ ખજાર નહિ મળે તેઓ ગ્રાહક તરીકે કાયમ છે, એમ માની લેવામાં આવશે; પણ સ્પષ્ટતાની ખાતર દરેક ગ્રાહક જેમ અને તેમ જલદી આ સાથે મુકેલું કાર્ડ પોતા ભરી અને બીજાઓ પાસે ભરાવી મોકલાવશે તો ઉપકાર થશે.

ખર્ચના કારણથી બીજા વર્ષના પુરાતત્ત્વની શબ્દસૂચિ અમે આપી શકતા નથી. વિગતસૂચિ ચાલુ અંક સાથે બાંધી છે,

સંપાદક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત.

.... પુરાતત્ત્વમંદિરગ્રંથાવલી. ....

આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા: પુરાતત્ત્વમંદિર તરફથી અપાઓલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ
છીંટની પટ્ટી રૂ. ૨-૦-૦ ચામડાની પટ્ટી રૂ. ૨-૮-૦
પ્રાચીન સાહિત્ય: મૂળ લેખક રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુવાદક, શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ અને
શ્રી. નરદિ પરીખ (પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ) રૂ. ૦-૧૨-૦
જુદ્દલીલાસારસંગ્રહ: લે. ધર્માનંદ કોસંબી રૂ. ૨-૮-૦
તહેવારોનો ઇતિહાસ: લે. ' ઋગ્વેદી ' રૂ. ૩-૮-૦
કૃષ્ણકથાસંગ્રહ: મં. મુનિ જિનવિજય રૂ. ૦-૧૨-૦
પાલીપાઠાવલી: મં. મુનિ જિનવિજય રૂ. રૂ. ૦-૧૪-૦
ઉપનિષત્પાઠાવલી: મં. અ. દત્તાત્રેય બા. કાગેલકર રૂ. ૦-૧૨-૦
અભિધમ્મત્થસંગ્રહ: (બૌદ્ધતત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ, મૂળ પાલીમાં)
મં. અ. ધર્માનંદ કોસંબી રૂ. ૨-૦-૦
અભિધાનપદીપિકા: (પાલીકોશ) મં. મુનિ જિનવિજય રૂ. ૫-૦-૦

છપાય છે

જિનચરિત્ર

ઐતિકપાઠાવલી

પ્રાકૃતભાષાઓનું વ્યાકરણ: લે. પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી.

બૌદ્ધસંધનો પરચિય: લે. અ. ધર્માનંદ કોસંબી

શબ્દ્ય પ્રકાશ ભાગ ૧ (ઉ. ૧-૬) ગુજરાતી અનુવાદ.

તૈયાર છે !

તૈયાર છે !!

તૈયાર છે !!!

સમ્મતિતર્ક

ભાગ ૧.

સિદ્ધસેનદ્રિવાકર, કૃત અગ્નયદેવસૂરિકૃત તત્ત્વાબોધ વિદ્યાધિની ટીકા સાથે,
મં. પં. મુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસ કિ. રૂ. ૧૮-૦-૦.

-ધર્મપદ.

મૂળ અને અનુવાદ: કર્તા અ. ધર્માનંદ કોસંબી તથા અ. રામનારાયણ પાઠક.

પુરાતત્ત્વનું પહેલું પુસ્તક:

(પાકું પુકું) વિષયાનુક્રમ તથા શબ્દસૂચિ સાથે રૂ. ૫-૧૨-૦ (ચોરંગ બુદ્ધ).

